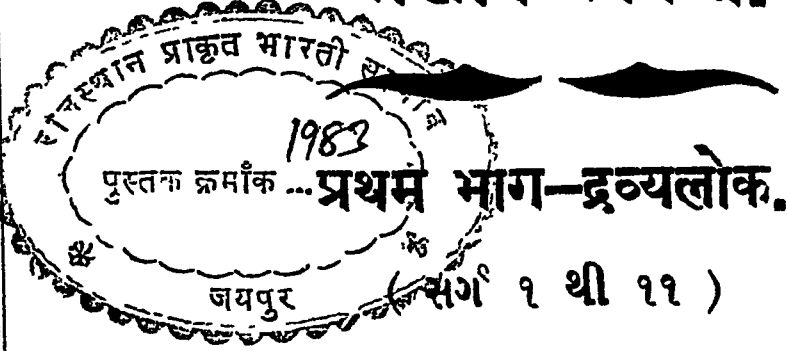

महोपाध्याय श्रीकीर्तिविजयगण्डिना शिष्यरत्न-
महोपाध्याय श्रीविजयविजयगण्डिविरचित

श्रीलोकप्रकाश.

भाषान्तरकर्ता

श्रीयुत मोतीचंद ओधवल शाह—भावनगर.

'भरतेश्वरणाहुण्डीवृत्ति', 'सम्भक्तव कौमुदी', 'अलयकुमार चरित्र महाकाव्य'
धर्यादिना अनुवादक.

प्रकाशक

श्रीआगमोदय समिति तरङ्गी

शा. लुवणुचंद साकरचंद जवेरी—मुंभळ.

आवृत्ति १ वी]

ध. स. १९२९

[अत १२५०

वीर संवत् २४५५

विक्रम संवत् १९८५

मूल्या ३५०-०-०

પ્રકાશક:—

શ્રી આગમોદય સમિતિ માટે

શા જીવજ્યંત્ર સાકરચંદ્ર ઝવેરી

૧૨૧-૧૨૩-૧૨૫ જવેરી બજાર—મુંબઈ.

સર્વ હક શ્રીઆગમોદય સમિતિના સેક્રેટરીઓને આધીન છે.

All Rights reserved by the Secretaries
of Shree Āgamodaya Samiti.

મુદ્રક:—

શાહ જીવાજ્યંત્ર લલુભાઈ

ધી આનંદ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ—લાવનગર.

LOKA--PRAKÁSH.

BY

MAHOPADHYAYA SHRI VINAYAVIJAYÁ GANI.

PART 1—CANTOES 1-11.

EDITED & TRANSLATED

by

MOTICHAND ODHAVJI SHAH

TRANSLATOR OF SAMYAKTVA-KAUMUDI, ETC.

Published by

JIVANCHAND SAKERCHAND ZAVERI,

One of the Hon. Secretaries

of

SHRI AGAMODAYA SAMITL

First Edition.]

A. D. 1929

[Copies 1250

Price Rs 3-0-0

Published by
Jivanchand Sakarchand Javeri
for
Shri Agamodaya Samiti.
121-123-125 Javeri Bazar,
Bombay 2.

Printed by
Shah Gulabchand Lallubhai.
The Anand Printing Press,
Bhavnagar.

ॐ ह्रीं श्रीं शान्तिम् ।

आमुष्.

જૈનદર્શનનું સાગોપાંગ નિરૂપણ કરનારો એક અપૂર્વ ગ્રન્થ આજે અમે અનુવાદ સહિત પ્રસિદ્ધ કરવા ભાગ્યશાળી થયા છીએ, એથી અમેને પરમ આહ્લાદ થાય છે. આ દાર્શનિક ગ્રન્થના કર્તા મહામહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયગણિ છે. ગૌહર્ષધારી શ્રુતકેવળી શ્રીભદ્ર બાહુસ્વામીએ રચેલા કદપસૂત્રની 'સુખોધિકા' અર્થાત્ 'સુખોધિકા' વૃત્તિ દ્વારા તેઓ જૈન-અજૈન સમાજને વિશેષ પરિચિત છે. કેમકે મોટે ભાગે—ખટકે સર્વ સ્થળે પર્યુષણ-પર્વમાં એ વૃત્તિ વાચવામાં આવે છે. એમની બીજી લોકપ્રિય કૃતિ શ્રીપાલરાજનો રાસ છે કે જે પ્રતિવર્ષ એવાર આયબિલની ઓળીમાં વંચાય છે. એ રાસ પૂર્ણ કર્યા પૂર્વે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો હોવાથી તેને પૂર્ણ કરવાનું સૌભાગ્ય તેમના વિશ્વાસ-ભાજન સહાધ્યાયી ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયગણિને મળે છે. ગ્રન્થકાર^૧ વિચારરત્નાકરના કર્તા મહોપાધ્યાય શ્રીકીર્તિવિજયગણિના શિષ્ય થાય છે.

વીશ હજાર શ્લોક પ્રમાણ પદખંદ લોકપ્રકાશના કર્તાના જીવન તેમજ તેની અન્ય કૃતિઓના સંબંધમાં વિશેષ વક્તવ્યની આવશ્યકતા અમે સ્વીકારીએ છીએ. વિશેષમાં અનેક ગ્રન્થોના સાક્ષીભૂત પાઠોનું અને પારિભાષિક શબ્દોનું સૂચિપત્ર પણ આપવાની અમને જરૂર જણાય છે. આ ઉપરાંત સ્થાપના ચિત્ર તથા બીજી જે કંઈ હકીકત આ મહા-નિબંધને યોગ્ય સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરતી વેળાએ ઉપયોગી ગણાય તેનો પણ આસ્વાદ પાઠક વર્ગને મળે તેવી અમારી ઇચ્છા છે. આ પ્રથમ વિભાગ હોવાથી અત્યારે તો અનુવાદક શ્રીયુત મોતીચંદલાઈએ આને ન્યાય આપવા વિશિષ્ટ પ્રયાસ કર્યો નથી, પરંતુ અમે આશા રાખીએ છીએ કે તેઓ અંતિમ વિભાગની પ્રસ્તાવનામાં આ હકીકતોને અવશ્ય યોગ્ય સ્થાન આપશે. આ ગ્રંથમાં એકંદર ૭૦૦ ગ્રંથોનો આધાર લેવામાં આવેલ છે તે હકીકત બનતા સુધી ગ્રંથાદિકના નામ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર છે તે બાબત પણ તેઓ ધ્યાનમાં રાખશે.

આ અમૂલ્ય ગ્રન્થનું સંશોધનાદિ કાર્ય અભયકુમારચરિત્ર વિગેરેના અનુવાદક ભાવનગર-નિવાસી શ્રીયુત મોતીચંદ એધવજી શાહ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. ભાષાંતર શબ્દસર કે સમાસાદિ અન્વય પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું નથી, પણ માત્ર વાંચનારને શ્લોકોનો ભાવાર્થ જણવામાં આવે તે પદ્ધતિથી કર્યું છે. કેટલાક મૂળ શ્લોકો વિના માત્ર અર્થની જિજ્ઞાસાવાળા વાંચનારાઓને આ અનુકૂળ થઈ પડશે તેમ ધારી આવું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર વિચારી છે.

શ્રી આગમોદય સમિતિ તરફથી અત્યાર સુધીમાં મોટે ભાગે મૂળ ગ્રન્થો ખહાર પડતા હતા, પરંતુ સંવત્ ૧૯૭૮ ની રતલામની સભામાં ભાષાંતર આદિ છપાવવાનો ઠરાવ

૧ શ્રીવિચારરત્નાકર શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડમાંથી અંક ૭૨ તરીકે પ્રગટ થયો છે અને ઉપર જણાવેલ સુખોધિકાવૃત્તિ પણ એજ ફંડમાંથી પૂર્વે એ વાર અંક ૭ અને ૬૧ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે.

થયેલો હોવાથી તદનુસાર અમે પૂર્વધર શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત શ્રીવિશેષાવ-
શ્યકે ભાષ્યનું ભાષાંતર બે વિભાગમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તેમજ સ્તુતિ આદિના કેટલાક ગ્રન્થો
પણ જેવા કે શોભનસ્તુતિ, અપ્પભદ્રિસ્તુતિ, જિનાનંદસ્તુતિ. ભકતામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ
કાવ્યસંગ્રહો શુભરાતી અનુવાદ સહિત તથા બની શક્યું ત્યાં પ્રતિકૃતિઓ સહિત પ્રસિદ્ધ
કરવામા આવ્યા છે. આવા તાત્વિક ગ્રન્થોની અભિરુચિવાળા અભ્યાસકોને આ ગ્રન્થ પણ
આદરણીય થઈ પડશે એવી અમારી નમ્ર માન્યતા છે. આ ગ્રન્થનો વિષય ઘણો ગહન હોવાથી
ઘણી ઓછી વ્યક્તિઓ આવા વિષયનો લાભ લે છે એમ અમારા જાણવામાં હોવાથી આ
ગ્રન્થ ભાષાંતર સહિત પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન સેવવામાં આવ્યો છે.^૧

આ ગ્રન્થ સંબંધે કાંઈ ન્યૂનતા આદિ માલુમ પડે, તેમજ બીજી કાંઈ વિશેષ માહિતી
દાખલ કરવી રહી ગયેલી જણાય તેમજ અન્ય કોઈ સૂચના કરવી યોગ્ય લાગે તે જે પાઠક
વર્ગ તરફથી અમને લખી જણાવવામા આવશે તેા તેનો અમલ કરવા અવશ્ય બનતું કરીશું.

ભાષાંતરને સાંગોપાંગ અને સમ્પૂર્ણ શુદ્ધતાવાળું ઉતારવાને માટે વખતો વખત અનુ-
વાદક મહાશયને પ્રેરણા કરવામાં આવતી, અને અન્ય વિદ્વાનો તરફ ફારમો વગેરે કવચિત્
તપાસવા મોકલવામાં પણ આવતા. અનુવાદક મહાશયે અને એટલી કાળજીપૂર્વક કામ કર્યું
હશે તથાપિ, વિષય અતિ ગહન હોઈ એના અભ્યાસી તેઓ ન હોવાથી તેમાંયે ઉંડાણમાં
ઉતરી મંથનવડે કરાયેલા અભ્યાસી અતિ અદ્ય હોવાથી, ભાષાંતરની શુદ્ધતાની વિશેષ
પ્રતીતિ માટે છપાયેલાં ફારમો ફરીથી વિદ્વાનો તરફ મોકલવામાં આવતાં માલુમ પડ્યું કે
અશુદ્ધિઓ ઘણી રહી ગઈ છે અને શુદ્ધિપત્ર દાખલ કરવા જેવી સ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ છે.

વિદ્વાનોદ્વારા ફારમોની ફેરવણી, શુદ્ધાશુદ્ધિની તારવણી તેમજ અનુવાદક મહાશય અને
વિદ્વાનોની મતફેરીના કારણે આ તૈયાર થઈ ગયેલા ગ્રંથને બહાર પાડવામાં લગભગ બે
વર્ષ નીકળ્યા અને ક્ષેત્રલોકવાળો બીજો ભાગ લગભગ પોણા છપાઈ તૈયાર થયો. આખરે
શુદ્ધિપત્ર આપવું એવો અમારો ઇરાદો થવાથી શુદ્ધિપત્ર તૈયાર કરાવીને આની અંદર જ
દાખલ કરવામાં આવ્યું છે.

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલા આગમાદિ ગ્રન્થોને સુપરરોયલ સાઈઝમાં ૧૨ પેજ
પોથી આકારે બહાર પાડવામાં આવે છે, જ્યારે વિચારસાર-પ્રકરણને કેમી આઠ પેજ
પુસ્તક આકારે અને વિશેષાવશ્યકે ભાષાંતરને બે ભાગમાં સુપરરોયલ સાઈઝમાં આઠ પેજ
પુસ્તકાકારે બહાર પાડવામાં આવ્યા છે. તેમજ આને પણ સુપરરોયલ ૮ પેજ સાઈઝમાં
પુસ્તક આકારે બહાર પાડવામાં આવે છે. અને સ્તુતિ આદિના તથા ભકતામરપાદપૂર્તિના
પુસ્તકોને કાઉન ૮ પેજ સાઈઝમાં પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે.

આગમોદય સમિતિ દ્વારા અપૂર્વ ગ્રન્થો બહાર પડે છે તેનો સામાન્ય ઇતિહાસ
આપવો અસ્થાને લેખાશે નહિ.

૧ મૂળ ગ્રન્થ પોથી આકારે શેઠ દે. લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડમાંથી દ્રવ્ય અને ક્ષેત્રલોકનો બે ભાગમાં અંક
૬૫ અને ૭૪ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. પછીના કાલ અને ભાવલોકને પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય ચાલુ છે.

સ્થાપના—

આ સંસ્થાની સ્થાપના અમદાવાદ જીલ્લાના વિરમગામ તાલુકાના લોયાણી ગામમાં સ વત્ ૧૯૭૧ ના મહા શુદ્ધિ ૧૦ (ઇ. સ. ૧૯૧૫ની જાન્યુઆરીની ૨૫ મી તારીખ) ને સોમવારે કરવામાં આવી છે. લોયાણી ગામની ખ્યાતિ જૈનોના ઇતિહાસમા ઘણી મશહુર છે, કારણ કે આ ગામ ૧૯ મા તીર્થંકર શ્રીમદ્દિનાથની યાત્રાનું ધામ છે. પંચાસ શ્રીઆનંદ-સાગરગણિ (આગમોદ્ધારક શ્રીઆનંદસાગરસૂરીશ્વર) ના ઉપદેશથી સ્વર્ગસ્થ પંચાસ શ્રી મણિવિજયજી, પંચાસ શ્રી મેઘવિજયજી, (આચાર્ય શ્રી વિજયમેઘસૂરિ) અને ખીજા જૈન સાધુ મહારાજો તેમજ આ સંસ્થાના માનનીય સેક્રેટરી સ્વર્ગસ્થ શેઠ વેણીચંદ સૂરચંદ વગેરે ગૃહસ્થોની હાજરીમાં સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

ઉદ્દેશ—

(૧) ગીતાર્થ મુનિરાજ પાસેથી અન્ય મુનિવર્યો આગમોની વાચના લઈ તેનો અભ્યાસ કરી યથાર્થ સમ્બોધ મેળવે તથા (૨) વિક્રાન્ મુનિરાજોની દષ્ટિ હેઠલ શોધાવીને જોઈતી સંખ્યામાં શુદ્ધ પ્રતો છપાવી તેનો પ્રચાર કરી શકાય એ ઉદ્દેશ લક્ષ્યમાં રાખીને આ સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે.

કાર્યસિદ્ધિ—

પહેલા હેતુની પૂર્તિ કરવા માટે પાટણ (ઉત્તર ગુજરાત), કપડવજ (ખેડાજીલ્લો), અમદાવાદ, સુરત, પાલીતાણા, અને રતલામ (માળવા) માં આગમોની વાચનાનો પ્રબંધ યોજવામાં આવ્યો હતો. એનો લાભ ઘણા સાધુ-સાધ્વીઓએ લીધો હતો. ખીજા હેતુની પૂર્ણતા માટે આ સંસ્થાએ આગમ વગેરે જૈન ધર્મનાં પુસ્તકો છપાવી ખહાર પાડ્યાં છે, જેની વિગત જાહેરાતમાં રજુ કરવામાં આવે છે.

કાર્યવાહક મંડળ—

આ સંસ્થાના સર્વ સાધારણ મંડળમાં ઘણા સભાસદો છે, તેમા કાર્યવાહક સેક્રેટરી મંડળના સભાસદો નીચે મુજબ છે.

૧	શેઠ સૂરચંદભાઈ પુરૂષોત્તમદાસ બદામી	અમદાવાદ.*
૨	” કુંવરજી આણંદજી કાપડીઆ	ભાવનગર
૩	” કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી	અમદાવાદ
૪	” કમળશીલાઈ ગુલાબચંદ	રાધનપુર
૫	” નચુનીલાલ છગનચંદ શ્રોફ	સુરત
૬	” લોગીલાલ હાલાભાઈ	પાટણ
૭	” મણિલાલ સૂરજમલ જવેરી	પાલજીપુર
૮	” જીવજીચંદ સાકરચંદ જવેરી	મુંબાઈ

* શેઠ વેણીચંદ સૂરચંદના અવસાનની તોંધ લેતાં અત્યંત દિલગીરી થાય છે. અમે એઓશ્રીના પરમ પવિત્ર આત્માને, પરમ કૃપાલુ પરમાત્મા પરમ શાંતિ બક્ષે એવું પ્રાર્થનું છીએ. શેઠ વેણીચંદભાઈની ખાલી રહેલી જગ્યા ઉપર માનનીય સખ જડજ સૂરચંદભાઈ પુરૂષોત્તમદાસ બદામીને ચુટવામાં આવ્યા છે.

+ શ્રીચુત ચુનીલાલ છગનચંદ શ્રોફના અવસાનની તોંધ લેતાં પાગવાર શોક થાય છે. અમે એઓશ્રીના આત્માને પરમાત્મા પરમ શાંતિ બક્ષે એવું પ્રાર્થનું છીએ.

કાર્યાલય—

થોડા વખત સુધી આ સ્થાની ઓફીસ જ્યાં જ્યાં આગમ વાચનાનું કાર્ય થતું ત્યાં રાખવામાં આવતી ને જરૂર પ્રમાણે ખીજે સ્થળે સગવડ માટે ફેરવવામાં આવતી હતી. હમણાં મુખ્ય ઓફીસ મુંબાઇ. જવેરી બજાર. નં. ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૨૫ના મકાનમાં રાખવામાં આવેલી છે, જ્યારે ગ્રન્થોના વેચાણ માટેની શાખા સુરત ગોપીપુરા શેઠ દેવચંદ લાલભાઈની ધર્મશાળામાં (વિદ્યાર્થી ભુવનમાં) રાખેલી છે.

મુંબાઇ. જવેરી બજાર.
સં. ૧૯૮૫ વૈશાખ શુકલ ૩

જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી,
માનદ સેક્રેટરી.

શુદ્ધિપત્રકારકના બે બોલ.

આ દ્રવ્યલોકનું ભાષાંતર પૂરું છપાઇ રહ્યા પછી મારી પાસે તેના છાપેલા ફારમો આવ્યા, મને તેના અર્થમાં ઘણી અશુદ્ધિ જણાઈ તેથી મેં તમામ (૭૨) ફારમો તપાસી શુદ્ધિપત્ર તૈયાર કર્યું તે આ સાથે છપાવીને બહાર પાડવામાં આવ્યું છે.

આ શુદ્ધિપત્રમાં મૂળ ઉપર તો દષ્ટિ આપવામાં આવી જ નથી. તેને માટે આ સંસ્થા તરફથી દ્રવ્યલોક-પ્રકાશ મૂળ છપાયેલ છે તે જોઈને શુદ્ધિ કરવી.

ભાષાંતરમાં દરેક શ્લોક સાથે અર્થનો મુકાબલો કરેલ નથી, પણ અર્થમાં જ્યાં સ્ખલના જણાઈ ત્યાં મૂળ શ્લોક સાથે મેળવીને સુધારેલ છે એમા કાંઈપણ સ્ખલના થઈ હોય તો કૃપા કરીને વિદ્વાન મુનિરાજેએ મને જણાવવા કૃપા કરવી જેથી હું મારી સ્ખલના સમજી શકું.

આ અનુવાદ શ્લોકના શબ્દાર્થ પ્રમાણે જ કરવામાં આવેલ નથી એમ આમુખમાં તેના લેખક મહાશય જણાવે છે, પરંતુ આવા દ્રવ્યાનુયોગના ગ્રંથનું ભાષાંતર સ્વતંત્ર થાય જ નહીં, તેમાં 'શબ્દાર્થ ઉપરાંત અનુભવ-વિષયનું' પરિજ્ઞાન મેળવીને અર્થ લખાય. વળી જે શબ્દ ખાસ વપરાતો હોય તેજ વપરાય, તેનો અર્થ લખાય નહીં. દાખલા તરીકે—વ્યંજનાવગ્રહ કે જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત, આતપ, ઉદ્યોત વિગેરેના અર્થ ન લખાય—તે શબ્દ જ લખવા પડે.

આ ગ્રંથના ખરીદનારાઓને ખાસ વિનંતિ કરવાની કે—આ શુદ્ધિપત્ર પ્રમાણે પ્રથમ ગ્રંથ સુધારીને પછી જ ભાષાંતર વાંચવાનું શરૂ કરવું.

વૈશાક વદિ ૧
સ. ૧૯૮૫

કુંવરજી આણંદજી
ભાવનગર.

પ્રસ્તાવના.

શ્રીમતી આગમોદય સમિતિના માનવંતા મંત્રી રા. રા. જીવણચંદ સાકરચંદ અત્રેરી, જેમની ઉત્સાહપૂર્ણ દેખરેખનીચે અત્યારસુધીમાં અનેક ઉપયોગી પુસ્તકોની હારમાળા પ્રસિદ્ધ થઈ છે એમની ઇચ્છાનુસાર ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્ વિનય્યાવજ્ય વિરચિત સુપ્રસિદ્ધ 'લોક-પ્રકાશ' ગ્રન્થની પ્રસ્તુત 'મૂળ' અને ભાષાન્તરવાળી આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં આવી છે.

'મૂળ' (TEXT) માટે નીચે જણાવેલી હસ્તલિખિત પ્રતિઓનો આધાર લીધો છે.

(A) સુરત-ગોપીપુરાના શ્રીમદ્ મોહનલાલજી જૈન જ્ઞાનભંડારની પ્રતિ. આ પ્રતિ મારા હસ્તગત પ્રતિઓમાં સૌથી જુની છે, અને હું એમ પણ અનુમાન કરું છું કે કદાચ તે અત્યારે ઉપલબ્ધ એવી લોકપ્રકાશની સર્વ કોઈ પ્રતિઓમાં પણ જુનામાં જુની હોય. કેમકે એનો લેખનકાળ^૧ સંવત્ ૧૭૩૩ ની સાલ છે અને લોકપ્રકાશ ગ્રન્થ રચાયાનો^૨ સમય સંવત્ ૧૭૦૮ છે એટલે મૂળ કર્તા કૃત મૂળ લેખ અને આ આદર્શ વચ્ચે ફક્ત ૨૫ વર્ષનું અન્તર છે એને આપણે ગ્રન્થની રચના પછી પસાર થયેલા પોણાત્રણ સૈકા જેટલા સમયની આગળ નહિંવત્ ગણી શકીએ.

આજથી અઢીસો વર્ષ પહેલાં લખાયેલી હોઈને, આ પ્રતિ ખડુ જીર્ણ થઈ ગઈ છે અને મારા હાથમાં આવી ત્યારે એના પાનાં ઘણા ખરાં એક ધીજ સાથે ચોંટી ગયેલાં હતાં, જે હું ધારું છું કે, હમણાં કોઈના હાથમાં ન ગયેલી હોઈ, વંચાયા વિના પણ પડી રહી હોય તેથી અને ભીનાશવાળા સ્થળ-ભંડાર-માં ભંડારેલી પડી રહી હોય તેથી હશે.

૧. આ પ્રતિના લેખક-લહીઆ-નું, ગ્રન્થની સમાપ્તિ પછી નીચે પ્રમાણે colophon લખાણુ છે:—

ગુણત્રિસપ્તાવનિ(૧૭૩૩)માનવર્ષસહસ્ય રાકાવિધુવાસરેઽસ્મિન્ ।

પુષ્યેન્દુયોગે મૃગરાશિસૂર્યે ગ્રન્થો મુદાયં લિખિતો મહીયાન્ ॥ ૧ ॥

સમસ્તસામન્તક્રિરીટઞ્જોટિમણિપ્રભામંડિતપાદપદ્મઃ ।

ચારિત્રસત્સાગરનામધેયો બભૂવ શશ્વત્ સુકૃતૈકસન્ન ॥ ૨ ॥

સલ્લઘ્નવર્ણોદિતમંડલીભિર્નતા લસદ્જ્ઞાનવિરાજમાનાઃ ।

કલ્યાણસત્સાગરસંજ્ઞકાશ્ચ ચિરાય જીયાસુરમી પ્રબુદ્ધાઃ ॥ ૩ ॥

વિદ્વદ્ગણઃસાગરસંજ્ઞકાઃ સચ્ચારિત્રચાર્વાચરણપ્રવીણાઃ ।

યશસ્વતઃ સાગરસંજ્ઞકાત્ વિચારતઃ સાગરસંજ્ઞકેન ॥ ૪ ॥

શ્રીરસ્તુ । શુભં ભવતુ લેખકપાઠકયોઃ ॥

૨ વસુલાશ્વેન્દુ(૧૭૦૮)મિતે વર્ષે હર્ષેણ જીર્ણદુર્ગપુરે ।

રાધોજ્જ્વલપંચમ્યા ગ્રન્થ. પૂર્ણોઽયમજનિટ ॥ સર્ગ ૩૭ નો શ્લોક ૩૬ મો.

આ પ્રતિ ઠીક શુદ્ધ છે, જે એ લખનાર કોઈ જેવો તેવો અજ્ઞાન લહીયો નહિં પણ વિચારસાગર નામના કોઈ સંસ્કૃતભાષાના અભિજ્ઞ યતિએ લખેલી હોઈને, હોવી જોઈએ. (જુઓ ઉપર ટાંકેલો ૪ થો શ્લોક.)

આખી પ્રતિના એકંદર ૪૯૪ પાનાં છે, પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે પંદર પંક્તિ બહુ સુંદર અક્ષરોથી લખેલી છે. વચ્ચે વચ્ચે લેખકે 'પડિમાત્રા' કહેવાતી લેખનરૂઢિનો છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે, કે જે રૂઢિ આજથી ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષ ઉપર પુષ્કળ પ્રચલિત હતી. વળી અગત્યની 'સ્થાપના'—ચિત્રો, આકૃતિઓ, કોષ્ટકો વગેરે પણ આ પ્રતિના લેખકે, કોઈ કોઈ જગ્યાએ તો રંગ પૂરીને પણ આપ્યાં છે.

(B) શ્રીમન્ મોહનલાલજી મહારાજના પ્રશિષ્ય 'મનહર મુનિ' ની પ્રતિ. સુદર મોટા અક્ષરમાં લખેલા ૫૮૭ પાનાની આ પ્રતિ છે. સંવત્ ૧૯૫૫ માં કોઈ મારવાડી લહીયાની લખેલી છે, ભાષાભિજ્ઞ નહિં હોય એટલે લેખકે તો અનેક ભૂલો કરી છે, પણ આ પ્રતિ સહભાગ્યે એ વિદ્વાન મુનિએ વાંચેલી જણાય છે, કેમકે ઠામ ઠામ સુધારા વધારા કરેલ છે. ૧ લી (A) પ્રતિની ઉપરથી જ આ પ્રતિ લખેલી જણાય છે. આમાં પણ 'સ્થાપના', જરૂરની આકૃતિઓ વગેરે આપેલાં છે. છેવટનો colophon આ પ્રમાણે છે:—

लिपीकृतं लहीया श्रीकृष्ण अमरदत्त । रेनेवाले जोधपुर—मारवाड—गुंदी के मोलेमे । हाल अमदावादमे रते हे । देवसाके पाडे । संवत् १९५५ ना दुसरा जेठ वद ५ मंगलवार पूर्णकीया हे । श्रीरस्तु कल्याणमस्तु ॥

(C) પહેલી (A) ની જેમ શ્રીમન્ મોહનલાલજી જ્ઞાન ભંડાર સુરત—ની પ્રતિ. બીજી (B) પ્રતિના જેવા સુંદર મહોટા અક્ષરોવાળી આ પ્રતિના પણ લગભગ બીજીના જેટલા ૫૮૯ પાનાં છે. કોઈ કોઈ સ્થળે અશુદ્ધ છે પણ સાધારણ ભાષાજ્ઞાનવાળા લહીયા દ્રવ્યને માટે ઉતાવળે લખી કાઢે તેમાં એવા દોષ રહી જાય એ સ્વાભાવિક છે. એ પ્રત સંવત ૧૯૬૦ માં લખેલી છે. લખાવનારના કે કોઈ અન્ય ભાગ્યશાળી વિદ્વાનના હાંથમાં જઈ વંચાયેલી જણાતી નથી. ભંડારમાં સચવાઈને પેકબંધ નવીજ રહી છે. વંચાઈ હોત તો તો યોગ્ય શોધન થયું હોત. આ પ્રતિને છેવટે colophon આ પ્રમાણે છે:—

संवत् १९६० ना वर्षे माघमासे शुक्लपक्षे २ तिथौ कुजवासरे संपूर्णकृतं । पं. खुबकुशल-गुरुसुंदरकुशलेन लिपिकृतं श्रीजामनयरे । मूल ग्रन्थमां १७६७० श्लोक स्वग्रन्थना 'अने' साक्षीना ३००० । सर्वं ग्रंथाग्र २०६७० ॥

(D) ભાવનગરના શેઠ ડોસાભાઈ અલેચાંદ એટલે મોટા જિનમંદિરના હસ્તગત જ્ઞાન ભંડારની પ્રતિ. આ પ્રતિ ઘણીજ અશુદ્ધ માલમ પડવાથી એનો કશો ઉપયોગ થઈ શક્યો નથી.

આમ ત્રણ હસ્તલિખિત પ્રતિઓને આધારે પ્રસ્તુત લોકપ્રકાશ ગ્રન્થનું મૂળ TEXT તૈયાર કરવામાં આનું છે. પરંતુ એ પ્રતિઓમાં પણ કોઈ કોઈ સ્થળે ન વાંચી કે ન સમજી

શકાય એવા, અથવા બંધબેસતા નહિં—એવા, અક્ષરો કે શબ્દો માલમ પડેલા ત્યાં પંડિતવર્થ હીરાલાલ હંસરાજે મુદ્રિત કરેલા એ ગ્રન્થની સહાય પણ મેં લીધી છે અને એટલા માટે બીજાઓની સાથે એ અગ્રગણ્ય વિક્રાન્ત ગૃહસ્થનો પણ મારે આ સ્થળે આભાર માનવાનો છે.

આ લોકપ્રકાશ ગ્રન્થનું લગભગ વીશ હજાર શ્લોક પ્રમાણુ પૂર છે એટલે આખો ગ્રન્થ મૂળ અને અનુવાદ સાથે એક જ પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ શકે નહિં. માટે 'સમિતિ' ના માન્યવર કાર્યવાહકે એના વિભાગ કરી કરીને પ્રકાશિત કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે.

આ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકીએ છીએ એ પુસ્તક, જેને આપણે પહેલો વિભાગ કરીને કહેશું એમાં દ્રવ્યલોક પૂરતા અગ્યાર સર્ગ આવ્યા છે. એકંદર સાડત્રીશ સર્ગો છે. એટલે શેષ છઠ્ઠીશ સર્ગો—જેમાંથી પણ એક છેલ્લો તો 'પ્રશસ્તિ' રૂપ છે એટલે શેષ પચવીશ સર્ગોમાં ક્ષેત્રલોક, કાલલોક અને માવલોક ની હકીકત છે. ખૂરમાથી સત્યાવીશમા સુધીના સોળ સર્ગોમાં ક્ષેત્રલોક ની અને અઠ્યાવીશમાથી પાંત્રીશમા સુધીના આઠ સર્ગોમાં કાલલોકની હકીકત છે. એક છત્રીશમા સર્ગમાં માવલોક નું—છ માવનું સમ્યક્ નિરૂપણ કરેલું છે. છાપવાનું કાર્ય ચાલેજ છે એટલે ક્ષેત્રલોક આદિક બીજા વિભાગો પણ થોડા વખતમાં પ્રસિદ્ધ થઈ શકશે.

ચારેમાં દ્રવ્યલોકનો વિષય બહુ સૂક્ષ્મ હોઈ અહુણુ કરવો સામાન્યતઃ મુશ્કેલ છે. અન્ય વિષયોના વિશેષ અભ્યાસવાળા ગૃહસ્થ કે ત્યાગી નિર્ગ્રંથો પણ, કહે છે કે એના દુર્ગાહત્વને લઈને એમાં અચ્ચુપાત કરવાની ઓછી ઈચ્છા રાખે છે. અત્ર મેં પોતે તો, સંસ્કૃત (અને અંગ્રેજી પણ) ગદ્યપદ્ધતિનો સ્વદેશીય ભાષામા અનુવાદ ઉતારવાની મને સ્વાભાવિક જ હાથ ખેસી ગયેલી ધાટીને લઈને, મારા સંસ્કૃતના જ્ઞાનપર મુસ્તકીન રહીને અને એમાં પણ ક્ષિલસુષી જેવા ગહન વિષયનું સંસ્કૃત પદબંધમાં સ્વરૂપ દર્શાવવા જેટલી અગાધ કાવ્યકળાવાળા પ્રાચીન પંડિતજનો સહેલી કે અધરી પણ પડે એવી રચનાવાળા શ્લોકોમાં પણ વગર અર્થે (નિષ્પ્રયોજન) એક પણ શબ્દ દાખલ કરતા નથી તેમ જરૂરીયાતવાળો એક પણ શબ્દ છોડી દેતા નથી—એ બાબત સંપૂર્ણપણે ધ્યાનમાં રાખીને, યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્ત્તિ સંયમી—આ સૂત્રના સંયમીની પેઠે નિશાના શાન્ત વાતાવરણમાં સતત છતાં મનના વિનોદપૂર્વક ખેસી 'મૂળ' લખ્યું છે અને ભાષાન્તર કર્યું છે. એમ 'દીલના રંગે' આ મહાન ગ્રન્થ મેં તૈયાર કર્યો છે. છતાં એમાં દોષ નહિંજ રહેવા પામ્યો હોય એમ હું—માનવ કહી શકું નહિં, કેમકે સર્વથા દોષરહિત, સંપૂર્ણ તો ભગવાન જ છે, એટલે અંદર રહેવા પામેલી હરકોઈ ભૂલચૂક માટે હું અન્તઃકરણપૂર્વક ક્ષમા યાચું છું.

છેવટ, ગ્રન્થકર્તા ઉપાધ્યાયજીની જ

एतद्ग्रन्थग्रथनप्रचितात्सुकृतान्त्रिन्तरं भूयात् ।

श्रीजिनघर्मप्राप्तिः श्रोतुः कर्तुंश्च पठितुश्च ॥

આ આશીર્વાદાત્મક ગાથા અત્ર ટાંકીને આ મારી પ્રસ્તાવના હું બંધ કરું છું.

ભાવનગર.
તખ્તેશ્વર પ્લોટ—જૈન સેનેટોરીયમ.
તા. ૨૩-૩-૨૭.

મોતીચંદ એધવજી.

શુદ્ધિ પત્રક.

મૂળ શ્લોકની શુદ્ધાશુદ્ધતા તરફ લક્ષ આપ્યું નથી. દરેક શ્લોક સાથે અર્થ સરખાવ્યો નથી. પણ જ્યાં અર્થમાં સખલના જણાણી ત્યાં શ્લોક અનુસારે સુધારેલ છે.

પૃષ્ઠ	ગુજરાતી મેટરની પાંક્ત.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૬	૧૨	આત્માંગુલ	પ્રમાણાંગુલ
૯	૪	કલ્પાય	હોય છે.
	૫	કલા	કલ્પ્યાં.
	૭	છે.	કલ્પવામાં આવે છે.
	૯	છે	કલ્પાય છે.
૧૧	૧૨	યવ	યવોદર
૧૩	૮	સાત રોમ કરીને એ રોમને ખાંડતાં	સાતવાર આઠ આઠ દુકડા કરતાં
	૧૧	ચોવીશગણા	ઉપરની સંખ્યાથી ચોવીશ ગણા
૧૪		૮૭ માં શ્લોકનો અર્થ નીચે પ્રમાણે:—	‘એવા દશ કોટકોટિ પલ્યોપમવું એક બાદર ઉદ્ધાર સાગરોપમ થાય છે.’
૧૮	૭	દષ્ટાંત તરીકેની પછી—	કાળાથી ભરેલા માંચામાં બીજેરા માય છે.
	૮	પટારામાં	માંચામાં
	૧૨	ન સમાય ?	ન હોય ?
૨૩	૧	ભરાય છે.	ભરાય ત્યારે
	૯	પ્રત્યેક	એક
૨૪	૧૦	થાય.	કહેવાય.
૨૬	૬	ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત	ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અસંખ્યાત
	૬	જનન્ય અસંખ્યાત.	જનન્ય યુક્ત અસંખ્યાત.
	૭	થાય.	કહેવાય.
૨૭	૨	થાય	કહેવાય.
	૨	હવે એક રૂપહીન	હવે
	૩	અભ્યાસ ગુણિત	અભ્યાસ ગુણિત કરી એકરૂપ ઉણુ
	૫	એકરૂપ રહિત	+
	૫	અભ્યાસ ગુણિત—	કરીને એક રૂપહીન (આટલું વધારવું)
૨૮	૨	એકરૂપહીન.	+
	૩	(પ્રારંભમાં વધારવું.)	કરીને એકરૂપહીન.
૩૪	૧૪	અન્તર્મુદ્ધર્ત	મુદ્ધર્ત
	૧૪	૨૩	૩૦

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઠી નાખવાનું સમજવું.

૩૬	૩	ક્રમકે	ક્રમકે સ્વભાવે સંચરતા એવા
૩૬	૧૧	જે છાપેલ છે તેને બદલે—	(તેમ અધર્માસ્તિકાય તે જીવ અને પુરુગળને સ્થિરતામા ઉપજાવકારી થાય.)
૪૧	૧	તથી	તથી પરમાણુઓ
૪૨	૮	પથુ	+
	૯	ધારો કે—	" ધારો કે જો તેને
	૧૦	અક્ષરનું (જ્ઞાનનું) તો	જીવનું તો અક્ષર (જ્ઞાન)
૫૨	૫	પુરુષવેદથી	પુરુષ વેદથી પુરુષપથુ
૫૩	૧૧	અસંખ્ય	અસંખ્યગુણા અનંતા
૫૪	૫	વૃદ્ધિ પામતા	ગોળ
	૧૨	ટીકા.	+
	૧૩	કરતાં પૂર્વભવની	પૂર્વભવની અવગાહના કરતાં
૫૬	૧	હોય કે	હોય. અને
	૫	સંહનન	કુળકરની સ્ત્રીનું સંહનન
૫૭		નોટમાં સંસ્થાન આખત લખ્યું છે. તેને બદલે આ પ્રમાણે જોઈએ. " સમચતુરસ સંસ્થાન મનુષ્યને પથુ હોય. અને ધ્વજ, સોય વિગેરે આકૃતિઓ લખી છે તે તો એકદ્રિય પૃથ્વીકાય વિગેરેની છે. તેમાં પથુ પ્રથમ નાનાવિધ લખવી જોઈએ. તે વનસ્પતિકાયની છે. "	
૬૦	૩	જીવો માને છે	જીવોને સર્વદા છે.
	૪	ઉપનામ	ઉપમાન
૬૪	૧૨	જેઓ	જેઓએ
	૧૨	ખીલવા પામ્યા શિવાય મૃત્યુ પામે છે.	હજી કર્યા નથી.
૬૬	૨	જળપથુ પામે	જળપથુ ધરાવે એવી ઇદ્રિયો રચે
	૭	એ ધાતુમાંથી વળી	વળી
	૧૩	સાધ્યો	સાધ્ય
	૧૩	એની	+
૬૭	૮	ધાતુમાંથી ભાષાને	ભાષાને
	૧૦		(ડોસમાં શબ્દો છે તે ન જોઈએ)
	૧૩	પ્રાણી	અપર્યાપ્ત પ્રાણી પથુ
	૧૩	મી પંક્તિમાં મૃત્યુ પામે પછી—	પંક્તિ ૧૪ મી માં ' પથુ ' સુધી કાઢી નાખવું,
૬૮	૨	અન્તર્મુહર્ત લગી	અન્તર્મુહર્તના
	૮	' અન્તર્મુહર્ત ' એમાં.	જ્ઞાન્ય અન્તર્મુહર્ત. મુહર્તમાં
	૯	સુધીમાં	સુધી
	૯	અન્તર્મુહર્ત	અન્તર્મુહર્ત કહેવાય તે
	૧૦	પર્યાન્ત અનેકજન	અનેકત્વનાળું
૭૨	૧૦	અથવા	અને દેટલાક
૭૩	૭	દ્રવવા લાખ્યું હતું.	દ્રવીભૂત યજ્ઞ ગયું હતું.
૭૪	૮	સંસાર યોનિમાં પતિત	એવી યોનિઓને પ્રાપ્ત
૭૬	૪	પાંજળથી	ઉત્પન્ન થઈને

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નાનાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઢી નાખવાનું સમજવું.

૮૦	૧	તથા પુનઃ ઉત્પન્ન થઈને એક સાથેજ એજ	પુનઃ ત્યાંને ત્યાં તે ભતિમાં ઉત્પન્ન થઈને એજ
૮૧	૪	શરીરના અનુગામી	શરીરનું અનુગામી છે અને
૮૨	૧૧	આત્મા	તૈજસ અને કાર્મણ્ય શરીર
	૧૧	એ	આત્મા એ બે શરીર સહિત
૧૩-૧૪		શ્લોક ૧૦૬ નો અર્થ લખ્યો છે તેને બદલે—અન્યત્ર કહ્યું છે કે—માર્ગમાં આત્મા ભવદેહ—કાર્મણ્ય શરીરવાળો છતાંપણ તે શરીર સૂક્ષ્મ હોવાથી દેખાતું નથી. તેમજ શરીરમાંથી નીકળતો કે પ્રવેશ કરતો પણ (ચર્મચક્ષુથી) દેખાતો નથી તેથી—તેવી રીતે ન દેખાવાથી તેનો અભાવ માનવો નહીં. ૧૦૬ (આ પ્રમાણે અર્થ જોઈએ)	
૮૪	૪	આ.	એની
	૬	શરીર કર્મોને લીધે ઉબ્ધુ છે	કર્મો ઉબ્ધુ છે.
૮૫	૧૨	ગમન કરવું	આહારક શરીરી મમન કરે છે.
૮૬	૬	શરીરો કેવળી પ્રજ્ઞના બેજી	શરીર કેવળી એ બેજી
૮૭	૮	જીવોનો એવાજ	જીવોનોજ એવા
	૧૨	તિર્યગ્ લોકથી	તિર્યગ્ લોકમાં
૮૮	૫	લોકાત્રના	તિર્ઞલોકના.
૮૯	૨	તણાઆને	પકાપાને
૯૫	૪	અંતર્મુદ્દર્તનો	મુદ્દર્તનો
	૧૧	વૈક્રિય પછી છે તે કાઠી નાખવું.	
૯૬	૧૨	કરનારા.	સ્વામી
	એલ્લી	મનુષ્યો અને	અને
૯૭	૧૦	વગર શરીરે	વિગ્રહ ગતિ કર્યા શિવાય
૯૯	૩	ન્યગ્રોધનું અર્થનું મળતાપણું	ન્યગ્રોધ એ શબ્દના અર્થનું મથાચોગ્યપણું.
૧૦૪	૨	વધારે	વધારે સ્થિતિવાળા
૧૦૫	૧૨	શરીર	કાયયોગ
	૧૩	મિશ્ર ઔદારિક કાયનો યોગ	ઔદારિક મિશ્ર કાયયોગ
૧૦૬	૧	એનું કાર્મણ્ય શરીર	કાર્મણ્ય કાયયોગ
	૧૦	કાયયોગ થાય	કાયયોગ પ્રવર્તે.
૧૦૮	૭	જમાસ શેષ	જમાસ અને તેથી અધિક
	૧૫	આહારક	તૈજસ.
૧૦૯	૫	બે ત્રણ જ	ત્રણ
	૫	બે ત્રણજ	તેજ ત્રણ.
૧૧૧	૭	એક સમયની સંખ્યા તથા મૃત્યુ અને ઉત્પત્તિનું અન્તર	મૃત્યુ અને ઉત્પત્તિની એક સમયની સંખ્યા તથા તેનું અન્તર
૧૧૨	૧૩	ઉદ્યાદિકરૂપ	ઉદ્યાદિકરૂપું
૧૧૩	૮	આવે	આવશે.
	૯	ન હોય; અને તેથીજ	ન હોય એમ કહેશે તો
	૯	પણ ન હોય	પણ ન હોય એમ થશે. (પણ એને તો છે).

૧૧૭	૧૧	દ્રવ્યલેશ્યાઓ	અવરિચતપણે દ્રવ્યલેશ્યાઓ
૧૨૫	૧૫	અનન્ત	અસંખ્ય.
	૧૬	અસંખ્યસ્થાનો	અસંખ્ય સ્થાનો અસંખ્ય પ્રદેશાવગાહ
૧૨૬	૧૦	રૂપદ્રુપ	રૂપદ્રુપ
૧૩૦	૨	સુદ્ધમ અસ્તિકાથો	મુદ્ધમો તો
૧૩૨	૯	'વજ્રપદ્મ'	'ઋષભનારાય'.
	૧૦	'વજ્રપદ્મ'	'ઋષભ નારાય'
૧૩૩	૧૦	જીવોને સંહનન	જીવોને
૧૩૫	૯	માણુસોને	જીવોને
	૧૨	આ જગતમાં	જીવમાં
	છેલ્લી	કરાવે	રોકે
૧૩૬	૨	સારી રીતે	ધષત
	૧૧	અનંતાનુબંધી	અનંતાનુબંધી જોવો
૧૩૭	૫	માટીપર	પૃથ્વીપર
	૫	પડેલી	પાડેલી
	૬	પથ્થરપર	પર્વતપર
	૧૦	સરાવલાનો	ગાડાનાં પૈડાંનો
	૧૦	ગાડાનાં પૈડાનો મેલ	કર્દમનો રંગ
	૧૦	કીરમજ	કીરમજનો રંગ.
૧૩૮	૭	અને કોઇને વગર કારણે	વગર કારણે
૧૩૯	૩	વગર ભોગે	અનાભોગે
૧૪૦	૧૧	ઉપભોગ રહિત	અનાભોગ
૧૪૧	૮	માયાજ	માયા સૂચવે છે
૧૪૩	૧૩	માણુસને	જીવને
	છેલ્લી	માણુસ	જીવ
	છેલી	એ પ્રમાણે ચિંતવન કર્યા પછી	+
૧૪૪	૩	ઉપદેશ દેનારી દષ્ટિવાદ	દષ્ટિવાદોપદેશિકી
	૭	દષ્ટિવાદ સંજ્ઞા છે	દષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા હોય છે.
	૮	વ્યાપારથી છુટી આગળ ગયેલા હોવાથી વ્યાપાર વિનાના	
	૮	સર્વે જિનેશ્વરો તો	સર્વે કેવળો તો
૧૪૫	૨	પ્રવૃત્તિ	ઉપકરણ
૧૪૬	૫	કાર્ય ક્ષેત્રને	અર્થને
૧૪૭	૫	ઉપકારને	ઇદ્રિયને ઉપકાર
	૭	એના	ઉપકરણોન્દ્રિયના
	૧૧	અન્તરંગ વૃત્તિ	અન્તરંગનિવૃત્તિ
	૧૩	કંઈક ભેદ છે	છતાં કંઈક ભેદ છે
૧૪૮	૮	વડે	સાથે
૧૫૦	૪	શરીરમાં	આખા શરીરમાં

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઠી નાખવાનું સમજવું.

૧૫૦	૭	અખિલ સ્વરૂપમાં	આખા શરીર વડે
	૧૩	પર્યન્ત સુધી	પર્યન્ત ભાગમાં
૧૫૨	છેલ્લી	ભણી ભય છે	ભણી શકે છે
૧૫૩	૧	વ્યંગ્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે.	વ્યંગનાવગ્રહ છે (મન ને ચક્ષુને નથી.)
	૮	વ્યંગ્યાર્થનું.....એમ	વ્યંગનાવગ્રહની ભાવના
	૮	પણ કહ્યું છે..	એ રીતે કહી છે
૧૫૪	૧૨	ને એમને	એને
	૧૨-૧૩	હોય નહિ તો	નથી
૧૫૭	૧૨	બહુ મોટાં	વધારે
	છેલ્લી	(ઉત્સેધ) આંગળ	આત્માંગુલ
૧૫૮	૧	લાંબી થાય એવી	લાંબી એવી
૧૫૯	૧	ઉછગવાને લીધે	ઉછગવાને લીધે સંભળાય છે તેથી
	૪	એથી આગળ.....છે પણ	અર્થાત્ પૂર્વમાં ને પશ્ચિમમાં એટલે એટલે દૂરથી એઓ સૂર્યને જુએ છે.
૧૬૦	૨	૫૪૩ માં શ્લોકનો બાકી રહેલ અર્થ—(તેથી અસંખ્યાત ગુણી અવગાહનાવાળી જીવ્હા છે અને તેથી સંખ્યાત ગુણા અવગાહવાળી સ્પર્શે દ્રિય છે)	
	૧૨	એના જીવેની	એ જીવેની તો
	છેલ્લી	છપાયેલ છે તેને બદલે “ઈન્દ્રિયો પોતાનીજ જાતિમાં અનંત થએલી છે.” આમ જોઈએ.	
૧૬૧	૧-૨	એમના જ વિષે	એમને આશ્રયીને જ શ્રુતવિશારદોએ
૧૬૨	૧૪	દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંતવાર	દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે અને કેટલાકને અનંતી
	૧૫	એકવાર નરકમાં	હવે પછી નરકમાં નહીં
૧૬૩	૧	અને કેટલાકને	અને હજુ એકવાર નરકમાં જનાર
૧૬૪	૩	ભવમાંજ મોક્ષ પામે છે	ભવમાં મોક્ષ પામે છે જ
	૧૩	એઓ અન્ય ભવ કરે ચારે	એઓને અન્ય ભવમાં
	૧૪	થવાની	થવાની હોય છે
૧૬૫	૭	ચૂર્ણિ-ટીકામાં	ચૂર્ણિમાં
	૭	યોગ્યમનોદ્રવ્ય	મનોયોગ્ય દ્રવ્ય
	૮	લઈને જે	લઈને જે મનપણે
૧૬૬	૧	કેવળીની પેકે	કેવળીને
	૨	થાય	હોય
	૧૫-૧૬	છપાયેલ છે તેને બદલે આ પ્રમાણે	જોઈએ—‘મન પર્યાપ્તિવાળા પન્દ્રિયો સંજી કહેવાય’
૧૬૮	૧૪	છાણાના	બકરાની લીડીના
૧૭૦	૫	સદિત અન્ય	વાળી અને ભર્તાર વિનાની
૧૭૧	૧	એક કે.ટી સાગરોપમથી કાંઈક ઝોછા	એક કોટાકોટી સાગરોપમ પદ્યોપમના અસંખ્ય
૧૭૨	૧૩	કોઈ	અમર્યો. [ભાગઉણ
૧૭૩	૧૩	ચિરસ્થાયી	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના
૧૭૪	૧	ભવ્ય જીવો.....તથા	પર્યાપ્ત સંજી પન્દ્રિય ભવ્ય જીવો
	૨	છે.....જીવો	હોય છે એઓ
	છેલ્લી	આવી.....વળે	આવીને પણ પાછા વળે

૧૭૫	૧	એવો....પ્રાણી	દુર્ભાવથી પાછો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બધ કરનારો પ્રાણી
	૧૦	થાય છે	કરે છે
૧૭૬	૧૨	કોષ	પણુ
૧૭૭	૯	તે આવી રીતે	તે ત્રણ પુંજમાંથી
	૧૦	હોય-હોય	આવે-આવે
	૧૧	હોય	થાય
	૧૨	વળી	સમકિત
૧૭૮	૮	‘ મતિ આદિને આવરનારા ’ તેની નોટ-(જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વ હોય ત્યાંસુધી મતિજ્ઞાનાદિ પણુ થતા નથી-મતિ અજ્ઞાનાદિ હોય છે તેથી દર્શન મોહનીય કર્મને મતિ આદિ જ્ઞાનને આવરનારા પણુ કહ્યા છે.)	
૧૭૯	૧૦-૧૩	સમ્યક્ત્વ	સમ્યક્ત્વ મોહની
૧૮૨	૨	છાણુ	છાણુ
૧૮૩	૫	નિજ	અન્યના
૧૮૪	૮	વેદ	વેદક
	છેલ્લી	ચોથે, આઠમે અને બારમે	ચોથા વિગેરે ચારમાં (૪-૫-૬-૭)
૧૮૫	૨	વેદ	વેદક
	૧૦	એક ભવમાં...પામે છે	એ બધા ભાવો પામે છે અને કોષ જીવ એકભવમાં પણુ બે શ્રેણિમાંથી એકને વર્જીને બાકીના બધા (ભાવ પામે છે.
૧૮૬	૧-૨	‘ ચારિત્ર.....અનુક્રમે ’	
	૨	ઝોઠી થયે	ઝોઠી થયે સર્વાવિરતિપણુ
	૬	સમ્યક્ત્વ સામાયિક	સામાયિક
૧૮૭	૧૪	વર્તવું	સમજવું
૧૯૩	૨	(પ્રાણુ એટલે શ્વાસોશ્વાસ સમજવો)	
૧૯૫	૮	જે છાપેલ છે તેને બદલે નીચે પ્રમાણે જોઈએ— (આ મતિજ્ઞાન ઈન્દ્રિયોના નિમિત્તવિના પણુ થાય છે તેથી તેના)	
૧૯૭	૬	અવગ્રહ	અર્થાવગ્રહ
	૭	વ્યંજન	વ્યંજનાવગ્રહ
૧૯૯	૧૦-૧૩	અવગ્રહ	અર્થાવગ્રહ
૨૦૦	૨	અવગ્રહ	અર્થાવગ્રહ
૨૦૨	૭	અબ્યુદય થયે	અબ્યુદય અને
૨૦૬	“	લિપિ તે આકૃતિ તે વ્યંજન તે ઉચ્ચાર સમજવો ”	
૨૧૦	૧૨	રએણું	કહેણું
૨૧૧	૮	ભવનો હેતુ યદ્યપણુ કહ્યો છે માટે	ભવનો હેતુ છે માટે, યદ્યપણુ કહેલ છે માટે
૨૧૨	૮	એનું શ્રુત	એનું શ્રુત નાશ પામે છે અથવા
	૯	તેજ ભવમાં	તે ભવમાં પણુ
૨૧૩	૧	પાઠ કરવો નહીં તે	જ્ઞાનપણું
	૩-૪	જ્ઞાન	શ્રુત
	૧૦	ઉત્પાદ આદિ પુર્વો છે-ત્યાર પછી “ આ પાંચ ભેદમાં એકથી વધારેનું જ્ઞાન તે સમાસ સમજવું ” એટલું વધારવું.	

૨૧૮	૪-૭	ક્ષીણ	હીયમાન
૨૨૦	૫	મનરત્વ વડે	મનપણે
	૧૦	મનોદ્રવ્ય	મનોદ્રવ્યની પરિચ્છિન્નિ (મનઃપર્યાવ જ્ઞાન)
	૧૩	વિપુળમતિ	વિપુળમતિ મનઃપર્યાવજ્ઞાનવાળો કહેવાય.
૨૨૨	૪	દર્શનરૂપ	દર્શન
૨૨૫	૫	પરિપૂર્ણ જોષ	પરિપૂર્ણ
	૯	સર્વ કાળ સુધીનો	સર્વ કાળનો
	૧૦	જાણવા સુધીનો	જાણવાનો
૨૨૬	૨-૩	તેથી.....છે	તેથી શ્રુતથી પ્રાપ્ત થયું હોય એ શ્રુતાનુસારી મતિજ્ઞાન અને તે વિના થયું હોય એ અશ્રુતાનુસારી મતિજ્ઞાન.
	૧૨	કહું છે કે.....અનન્તમો	કહું છે કે અનભિલાપ્ય પદાર્થોનો અનન્તમો ભાગ અભિલાપ્ય છે અને અભિલાપ્યનો અનન્તમો
૨૨૭	૧૨	ભાષા અને તેજના રૂપી	ભાષા અને તૈજસ વર્ગજ્ઞાની મધ્યના
૨૨૮	છેલ્લી	પનક	પનકપણે
૨૩૦	૨	એટલાજ સમયમાં	+
	૧૦-૧૧	કેટલો હોય એ	+
૨૩૧	૪	આવળીનો અંતર્ભાગ પણ	આવળીથી ઓછું
	૮	એક છુટા છવાયા	+
	૧૦	સમય	ભાવ
૨૩૨	૧૨	અને તે	તે
૨૩૩	૧૧-૧૨	જુએ	જાણે
૨૩૪	૮	અધિક હોય તે છતાં પણ	અધિકને
	૧૨	વિશેષ અશુદ્ધ	અવિશુદ્ધ
૨૩૫	છેલ્લી	કેવળજ્ઞાની...દ્રવ્યના	કેવળજ્ઞાની ' દ્રવ્યથી ' રૂપી અરૂપી સર્વ દ્રવ્યોને, ' કાળથી ' સર્વ કાળને અને ' ક્ષેત્રથી ' સર્વ ક્ષેત્રને જુએ છે. વળી ' ભાવથી ' પ્રત્યેક દ્રવ્યના કાળ કહેવાની રૂઢી છે.
૨૩૬	૩	કાળની રૂઢી એવી છે	કાળ કહેવાની રૂઢી છે.
૨૪૦	૨	એ પ્રમાણમાં	એ જ્ઞાનમાં
	૨-૩	કારણ કે...અથવા તો	કારણકે એ બંને જ્ઞાન ધંદ્રિયાર્થના સંનિકર્ષણથી થાય છે.
૨૪૧	૯	અક્ષરની...છે	અક્ષર રૂપ શ્રુતજ્ઞાન પણ છે.
૨૪૫	૧૦	જોષ નાખે	વમી નાખે
	૧૩	મનુષ્યના...ચાય	તેમાં મનુષ્યના ભવોની સ્થિતિ વધારામાં ગણવી.
૨૪૬	૩	વિભંગના...ચાય છે.	વિભંગના છેલા સમયેજ એને અવધિજ્ઞાન ચાય છે.
૨૪૭	૪	પહેલા પ્રકારની પછી--' અનાદિ સાંતસ્થિતિ અજ્ઞાન મટીને (આટલું જોષએ)	'
	૪	હોય તો	ચાય ત્યારે
૨૪૮	૨	વિભંગ	વિભંગ

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિજ્ઞાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઠી નાખવાનું સમજવું.

૨૪૯	૫	અનંતશુભા	અસંખ્યાત ગુણા
	૯	આઠેમાં	આઠેના
	૧૨	છ સ્થાનમાં બહે ચાઇ ગયેલું હોઇ	પદ્મસ્થાનપતિત હોવાથી
૨૫૧	૪	એવાં...પરંતુ	એવું વિશેષણ ન હોવા છતાં
	૫	એ પર્યાયો	એ પરપર્યાયો પણ
	૭	મી લીટી છપાયેલ છે તેને બદલે	'સ્વપર્યાય એવા વિશેષણનો ત્યાગ છતાં-એવું વિશેષણ ન હોવા છતાં'
	૧૦	પરપર્યાય...એનો	પરપર્યાયપણાનો
૨૫૨	૧	શ્રુતાનુસારી જ્ઞાનોના	શ્રુતાનુસારી ઓધના
	૨	પરિચ્છેદો	પરિચ્છેદો પણ અનંતા
૨૫૩	છેલ્લી	ભેદને લખને	ભેદને લખને અનંત ભેદવાળું
૨૫૪	૧	ભેદને લખને	ભેદને લખને અસંખ્ય ભેદવાળું
	૧	વિભાગોને લખને	વિભાગોને લખને અનંત ભેદવાળું
૨૫૫	૪	અનંત છે	અનંત ગુણા છે
૨૫૮	૧૦	મિથ્યાત્વ	મિથ્યા રૂપ
૨૫૯	૮-૯	અવધિ જ્ઞાન	અવધિ
૨૬૧	૧૦	તેમાં પણ	અને વક્રગતિમાં
૨૬૫	૫	જ્ઞય	ઉપજે
૨૬૬	૭	અધોગતિ કરી	ત્રસનાડીની
	૧૧	ઉત્પત્તિ ન હોય	ઉત્પત્તિ થતી નથી.
૨૬૮	૩	કહે છે.	લે છે.
૨૬૯	૫	પ્રથમ	પ્રથમ સમયે
	૫	અંતર રહિત આહાર (કર્તા) કરે છે	આહાર લે છે.
૨૭૦	૧	પ્રારભમાં 'શરીર પર્યાપ્તિએ' (એટલું વધારવું)	
	૩-૪	ન્યારે...નથી	ન્યારે લોભ આહાર આભોગે પણ હોય છે. એકં-દ્રિયોને લોભાહાર અનાભોગેજ હોય છે.
	૬	ભોગને વિષે અશક્ત	આભોગની મદતા
	૧૦	આહારક પ્રાણીઓને	આહારીપણામાં પ્રાણીઓની
૨૭૧	૫-૬	શુદ્ધિ.....છે.	શુદ્ધિને અશુદ્ધિના પ્રકર્ષ અને અપકર્ષને લખને થાય છે.
	૭	તત્ત્વોને...તે	તત્ત્વોને વિષે જે મિથ્યાત્વથી વિપર્યસ્ત દષ્ટિવાળો હોય તે
૨૭૨	૪	સ્પર્શ...છે	સ્પર્શમાત્રની પ્રતિપત્તિ યથાસ્થિત હોય છે.
	૮	સમકિતના ઉપશમનામના	ઉપશમનામના સમકિતના
	૮	હરકત પહોંચાડે છે	વિનષ્ટ કરે છે.
૨૭૩	૭	એથી આગળ વધતા	સાર પછી
૨૭૭	૬	દળીઆની નહાની	અદ્ય દળીઆની
	૭	કરી હતી	કરતો હતો
	૭	મહોટ્ટી રચનાને	મહોટ્ટી દળીઆની રચનાને
	છેલ્લી	આંધેલી	આંધતો હતો

૨૭૮	૨	કરીને ઘટાડતો જાય	હીન હીનતર બાધે.
	૧૧	લોકાકાશના અસંખ્ય	અસંખ્ય લોકાકાશના
૨૭૯	૫	આ	આ ગુણુસ્થાને
	૫	આવૃત્તિરૂપ	બ્યાવૃત્તિરૂપ
	૬	કહેવાય છે	હોય છે
	૧૦	આવૃત્તિ રૂપ	બ્યાવૃત્તિ રૂપ
	છેલ્લી	એમ વિશેષણ થયુ	એવું આ ગુણુસ્થાનનું નામ થયું.
૨૮૦	૫	એક જ	એક સરખું જ હોય
૨૮૧	૪	પ્રદેશના	પ્રદેશ
	૭-૮	રહીને...ત્યજીને	ગુણુદાણે કે દેશવિરતિ ગુણુદાણે અથવા પ્રમત કે અપ્રમત ગુણુદાણે પ્રથમ
	૯	શુદ્ધિથી	શુદ્ધિવાળો તે
૨૮૨	૪	એણે	એ મુનિ
૨૮૩	૧૩	શ્રેણિએ પહોંચી, અથવા	શ્રેણિ અંગીકાર કરીને
૨૮૪	૧-૨	કેમકે...થાય છે.	અને તે, જીવિતનો ક્ષય થવાથી અનુત્તર દેવોને વિષે જતા જીવોને માટે સમજવી.
	૬	એક ઉપશમક	એકવાર ઉપશમ
	૭	શ્રેણિએ જાય	શ્રેણિ પણ કરે
	૭	એ ભવમાં	એક ભવમાં
	૭	એ વખત ગયો હોય	એ વાર કરી હોય
	૧૧	નગરને ઓળખાવનારો	નગરમાં પ્રવેશ કરવાનો
૨૮૫	૨	શ્રેણિએ પહોંચે છે	શ્રેણિ માંડે છે.
	૪	શ્રેણિએ પહોંચેલો	શ્રેણિ માંડનાર
	૫	એક	એક ગુણુદાણે વર્તીતો
	૬	હોય;	હોય તે
	૯	આદિ સંયમીઓ	આદિ
૨૮૭	૧	આઠમાંથી અર્ધ	આઠ અર્ધ
	૨	પણુ ખપી જાય	મધ્યમાં ખપાવે.
	૫	એકેન્દ્રિયો	એકેન્દ્રિય નામકર્મ
	૧૫-૧૬	જપાયેલ છે તેને બદલે	નીચે પ્રમાણે—' વચમાં આઠ કપાયોને ખપાવે, છે અને પછી સોળ પ્રકૃતિઓને ખપાવવાનું પૂર્ણ કરે છે. ઇતિ કર્મત્રયવૃત્તૌ.'
૨૮૮	૫	સ્ત્રીવેદ	નપુंसક વેદ
	છેલ્લી	અંતને પહેલે	અન્યની અગાઉની
૨૮૯	૨	કર્મને	કર્મ પ્રકૃતિઓને
	૮	છેલ્લી બે ક્ષણે	છેલ્લા ક્ષણથી આગળને ક્ષણે
	૯	ને એકદમ	ને
૨૯૧	૫	આકાશ ગતિ	વિહાયોગતિ
૨૯૨	૧	પુદ્ગલના વિપાકી	પુદ્ગલ વિપાકી
	૨	ભાવથી	કાયચોમનો અભાવ છતાં

૨૯૩	૫	(આકાશ ગતિ)	+
	૮	એટલા (૧૭) નામકર્મ	+
૨૯૫	૭	યોગી પ્રમત્ત ને અપ્રમત્ત	મયોગી, અપ્રમત્ત ને પ્રમત્ત
	૮	છે	હોય છે.
	૯	બીજા... પાંચમા	પાંચમા, બીજા, ત્રીજા ને ચોથા
	૧૩	ક્યાંઈ ક્યાંઈ અન્યથા	કોઈ વખત.
	૧૩	પણુ છે.	પણુ હોય છે.
૨૯૬	૧૩	રહી... પામી	અવિરત સમ્યક્ત્વપણુ રહી
	૧૩	અહીં પણુ	અહીં
૨૯૭	૧	કોડ પૂર્વથી આશરે નવ વરસે ન્યૂન	કાંઈક ઉણા નવવર્ષ ન્યૂન કોડ પૂર્વનો.
	છેલ્લી	એમની પર્યાયે	એ બનેના પર્યાયોનો કાળ
૨૯૮	૫	અપ્રમત્ત કાળ	અપ્રમત્ત ભાવ
	૫	અન્ત	તેના અન્ત
૨૯૯	૮	તેમજ	તે ભાવ
	૧૩	મિશ્ર ઔદારિક	ઔદારિક મિશ્ર
	૧૩	મિશ્ર વૈક્રિય	વૈક્રિય મિશ્ર
	૧૩	મિશ્ર આહારક	આહારક મિશ્ર
૩૦૦	૨	કાયયોગ છે	કાયયોગ હોય છે.
	૨-૩	મિશ્ર ઔદારિક	ઔદારિક મિશ્ર
	૩-૪	કાયયે કરીને	કાયયોગ સાથે
	૯	સતત	પ્રથમ સમયે
	૧૦	મિશ્ર	ઔદારિક મિશ્ર
૩૦૧	૫	શું મિશ્ર ?	કાની સાથે મિશ્ર ?
૩૦૨	૩	બન્નેથી	બન્નેની
૩૦૩	૬	થાય છે.	હોય છે.
	૭	કરવાથી	કરવા વખતે
૩૦૪	૯	ચિન્તય	ચિન્તન
૩૨૩	૭	ત્રસ	ગતિ ત્રસ
૩૨૪	૯	એક	+
	૯	ને	ને એક
૩૨૫	૪	સર્વ	સર્વ સૂક્ષ્મ
	૫	થઈ શકે એટલા	એ કરીને
	૮	પાછા અસંખ્ય	અસંખ્ય
૩૨૬	૧૧-૧૨-૧૩	છાપેલ છે તેને બદલે આ પ્રમાણે લેખએ. " વળી એક પણુ દિશામાં પ્રદેશની વૃદ્ધિ કર્યા સિવાય એકજ નિગોદાવગાહનામાં તેટલીજ અવગાહનાવાળા બીજા નિગોદો પણુ રહેલા છે. વળી એ વિવક્ષિત નિગોદના કેટલાક પ્રદેશો છોડીને અને બીજા પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલા અસંખ્ય નિગોદવાળા ગોળાઓ હોય છે. "	
૩૨૭	૪	હાનિને લીધે	હાનિ વૃદ્ધિને લીધે બીજા

+ બધાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઠી નાખવાનું સમજવું

૩૨૭	૫	એક ગોળા	અનેક ગોળા
	૬	એક ખીન્ને ગોળા	ખીન્ન ગોળા
	૯	પૂર્વક	પૂર્વક ખીન્નું
૩૨૮	૧	આવી	આવી રીતે
૩૩૦	૧-૨	એમણે...જાણેલો	એઓ વ્યવહારમાં આવેલા
	૬	પરિણામે પણ ત્રસત્વ	ત્રસત્વાદિ પરિણામને
	૧૨	હોય છે.	હોય છે: પર્યામિતે ચાર, અપર્યામિતે ત્રણ
	૧૩	ચાર.. કહેવાય	ચાર પ્રાણુ કલા
૩૩૨	૭	અનંત છે	અનંત હોય છે.
	૧૦	થાય છે.	થાય.
	૧૨	થશે.	થાય.
	૧૨	જશે	જાય.
	૧૩	છે ખરા.	છે.
૩૩૩	૨	વ્યવહાર જાણી લઇને	વ્યવહાર રાક્ષિમાં આવીને
	૫	લોકાકાશ જેવડા અસંખ્ય આકાશ ખંડના	અસંખ્ય લોકાકાશના જેટલા આકાશ
	૬	ઉખડી	ખુટી
	૭	કાળચક્ર	કાળચક્રની
	૭	રહે	છે
	૭	છે.	જાણવી.
	૧૨	સૂક્ષ્મ કાળ કરતાં પણ	કાળ સૂક્ષ્મ છે પણ તે કરતાં
૩૩૪	૧૦	અન્ય પ્રત્યેકના	પ્રત્યેકના જુદા જુદા
૩૩૬	૪	સંમુર્ધિમ	સંમુર્ધિમ તિર્યાચ અને
૩૩૭	૭	એકલા એક	એક
૩૩૮	૧૧	બેઉ છે...નથી	સતત થયા કરે છે. એમાં વિરહ છે જ નહિં.
	૧૨	એઓ...પ્રમાણમાં	એઓ નિરન્તર-પ્રત્યેક સમયે અસંખ્યભાગ રૂપ અનંતા
૩૪૦	૭	એમ એ જ્ઞાન છે	એ બે હોય છે.
	૧૦-૧૧	ઉપયોગો	ઉપયોગ
૩૪૨	૨	મિશ્રઔદારિક	ઔદારિક મિશ્ર
	૫	લોક પ્રમાણુ અસંખ્ય	અસંખ્ય લોકપ્રમાણુ
	૬	પરંતુ... ..તોયે	+
	૮	વધારેમાં વધારે	એથી વધારે
૩૪૩	૬	લોક પ્રમાણુ અસંખ્ય	અસંખ્ય લોક પ્રમાણુ
	૮	નિગોદના જીવો	નિગોદ
	૧૨	ખીન્નઓની	અપર્યાપ્તની
૩૪૪	૫	એકેન્દ્રિય પર્યાપ્ત	એકેન્દ્રિય
	૬	એવા	પર્યાપ્ત
૩૪૬	૧	લોક	લોકાકાશના પ્રદેશ
	૬	ભાવ	ભાતિ

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઠી નાખવાનું સમજવું.

૩૫૧	૫-૬	વળી... .. (૧૯)	વળી (૧૬-૧૭-૧૮-૧૯) ધૃતવર, ધક્કુવર, વાર્ણીવર અને ક્ષીરવર સમુદ્રનું તે તે રસયુક્ત પાણી અને (૨૦)
	૧૦	એટલે કાલસાનો	એટલે ઉંઘાડીયાનો
૩૫૪	૫	વર્ષિત	હૃષિત
	૮	પથ્ય યુક્તિ	પથ્ય શું યુક્તિ
	૯	કોષ આત્માઃજેવો	પોતાના આત્માને
૩૫૫	૧૩	કેદાયાથી	કેદાયા પછી
૩૬૦	છેલ્લી	ખીલકુલ...નથી	મૂળના જીવથી અવશ્ય ઉત્પન્ન થયેલ હોય એમ નથી.
૩૬૪	૩	મુળા, શીગડા	મુળાના કાંદા ને આદુ
પૃષ્ઠ ૩૭૭ નીચે નોટ કરવી—'ઉપર કહી તે સખ્યા મણુની સમજવી અને તેટલા મણુનો એક ભાર મમજવો.			
૩૭૯	૨	તિર્યંક	તિર્યંક લોકમા
	૮	સર્વ	આક્રીની
૩૮૨	૪	લોકોના ગૃહોઘાનોમાં	લોકના નિષ્કુટ (પોલાણ) માં
૩૮૩	૭	સાગરોપમ	સાગર
૩૮૫	૨	કપાટની અંદર	કપાટના અંતરાળમા
	૬	પહોંચ્યા છે	કહપવા
૩૮૬	૨	અસખ્યાત જેટલા	અસખ્યાત
૩૮૭	૧૧	ઉપદેશ છે ત્યા	ઉપદેશકોએ
૩૮૮	૫	વળી.....છે	અગ્નિકાય સિવાયના ખીજ બધાની ત્રણ જાતિ-ની છે અને અગ્નિકાયની ઉષ્ણ યોનિજ છે.
	છેલ્લી	હોય તેની	પૃથ્વીની
૩૮૯	૧૦-૧૧	શ્રી છે	ત્રણ જગતના દૃષ્ટા શ્રી જિનભગવાને દીઠી છે.
૩૯૦	૩	અને... .. છે	ઓઘથી બાદરપણામાં અને
૩૯૧	૭	વનસ્પતિ કાયની	ત્રત્યેક વનસ્પતિકાયની
૩૯૨	૧૨	તેજસ	તેહ અને વાયુ
	છેલ્લી	મહોદ્દ છે	ઉત્કૃષ્ટ મહોદ્દ છે.
૩૯૩	૭	ભૌમ	પૃથ્વીકાયીક
૩૯૬	૩	વગેરેનું	વગેરે ચારનું
	છેલ્લી	બેદ	એ પાંચે પ્રકારના જીવના શરીર સંબધી પ્રમાણના ૪૦ બેદ થયા.
૩૯૭	૩	થયા	શરીરના પ્રમાણના
૩૯૮	૧	વળી	+
૪૦૧	૩	દેવ જાતિમાં	દેવ જાતિને
૪૦૨	છેલ્લી	સર્વવિરતિ સમકિત	સમકિત, સર્વવિરતિ
૪૦૩	૨	અનંતર ભવમા	અનંતર ભવમાં
૪૦૪	૭	મિશ્રવૈક્રિય	વૈક્રિયમિશ્ર
	૧૧	પ્રમાણુ	પ્રમાણુ ક્ષેત્રમાં
	૧૨	અશો	અશો (આકાશ પ્રદેશો)

૪૦૫	૭	અસંખ્ય ભાગવાળા પ્રદેશો જોટલા	અસંખ્યાતમા ભાગમાં જોટલા પ્રદેશો હોય તેટલા
૪૦૬	૪	લોકાકાશના અસંખ્યાત	અસંખ્યાત લોકાકાશના
	૫	લોકપ્રમાણુ અનન્તા	અનન્ત લોકપ્રમાણુ
	૧૦	નિગોદના જીવો	નિગોદ (શરીરો)
૪૦૭	૫	પર્યાપ્તની	એક પર્યાપ્તની
	૫	એક	અસંખ્ય
૪૧૫	૯-૧૦	પ્રત્યેકની.....પ્રકારમાં	પ્રત્યેકની તેમજ ત્રણે પ્રકારની બેળી
૪૧૬	૧	કાયસ્થિતિ	એ કાયસ્થિતિ
	૭	દૃષ્ટાંતમાં	+
૪૧૭	૮-૯	જેલામાં... છે	સંખ્યાતા અને અસંખ્યાતાની છે.
૪૨૦	૨	બે વક્રોવાળો	દ્વિવક્રા,
	૨	પર્યન્તનો ' વિગ્રહ '	પર્યન્તની ' વિગ્રહગતિ '
	૪	આહાર-	આહારી-
૪૨૧	૨-૪	લંબાઇવાળા	લંબાઇવાળી
	૮	થી ભરેલાપ્રતરને	એ ભાગ આપેલા પ્રતરને પૃથક્ પૃથક્
	૯	અપર્યાપ્ત	અપર્યાપ્ત, અસંજી એવા
	૯-૧૦	તથા સંજી... ..છે	અવહરે છે.
૪૨૩	૪	બીજા	બીજા
૪૨૬	૧૦	'તેમજ યુગલિયાના સમયમાં પાંચે'	તેમાં ૧૦ કર્મભૂમિમાં જ્યારે યુગલિયાનો સમય હોય ત્યારે પાંચ.
૪૨૯	૧૦	ગર્ભજ	ગર્ભજ અને સંમૂર્છિમ બેઉ
૪૩૦	૧૦	સંજા કે મન એકથે વાતું ન	અસંજી મનવિનાના
૪૩૨	૪	પૂર્વકાટિ	પૂર્વ કાટિ વર્ષની
	૧૧	ભવસ્થિતિ	ભવસ્થિતિ યુગલિકની અપેક્ષાએ
૪૩૬	૬	અસંખ્યમાં	સંખ્યાતા
	૮	ત્રણે	ત્રણુ
૪૩૭	૬	એમાં પણ	ઉત્કૃષ્ટ
	૭	જલન્યતઃ પલ્યોપમના	પલ્યોપમના નાના
	૧૧	હોતું	બધાતું
૪૩૮	૧	રૌદ્રઆદિ	રૌદ્ર
	૫	જેઓ	આ સર્વ-પાંચે જાતિઓ-માંથી જેઓ
	૯	નહિં	પ્રાપ્ત કરતા નથી
	૧૦	અસંખ્યજીવી... થયેલા	અન્તરદીપમાં ઉત્પન્ન થયેલા અસંખ્યજીવી જેવર
૪૪૨	૧૦	ગુણુ	ગુણુસ્થાન
૪૪૪	૫	સંમૂર્છિમ નપુંસકો	સંમૂર્છિમ સહિત,
૪૪૬	૫	(૩)	અને (૩)
	૬	અકર્મભૂમિઓમાં,	અકર્મભૂમિઓમાં (એમ કુલ ૧૦૧ ક્ષેત્રોમાં)
	૭	કલેવરમાં	મૃત કલેવરમાં

૪૪૬	૬, ૭, ૮	આ પારીઆક્રમા (૪), (૫), (૬) આદિ અંકો લખ્યા છે તે બધામાંથી ૩ બાદ કરીને અંકો વાચવા: (૪) ની જગ્યાએ (૧), (૫) ની જગ્યાએ (૨) એમ છેલ્લે (૧૭) ની જગ્યાએ (૧૪) વાચવા.	
	૯	સ બધવાળી...છે	સ બધવાળા સ્થાનોમા ઉત્પન્ન થાય છે.
૪૪૭	૧	સ્થાન	સ્થાન (સ્વસ્થાન)
૪૪૮	૨	એઓ...મનુષ્યમાથી	એઓ મનુષ્ય હોવાથી અમિકાય અને વાયુકાય-માંથી (એમા)
	૩	૪૮ નાડીઓનુ છે. તેની નોટ આ પ્રમાણે રૂખવી—“ જન્મ મરણનું અતર એટલે ઉપપાત વિરહ કાળ અર્થાત ક્રેટલા વખત સુધી તે જાતિમા કોઇપણુ જીવ ન ઉપજે તે. તેવો કાળ ૪૮ નાડીઓ એટલે ઘડીઓ અર્થાત ૨૪ મુહૂર્તનો કહેલો છે.	
૪૪૯	૫	મિશ્રઔદારિક	ઔદારિકમિશ્ર
	૭	રાશિમાં વર્તતા	રાશિના
	૭	કરેલા એવા	કરીને
	૭	પહેલા વર્ગ	પહેલા વર્ગમૂળને ત્રીજા વર્ગમૂળ સાથે ગુણતાં
	૮	મૂળમાં...હોય	જેટલો પ્રદેશરાશિ આવે
૪૫૩	૮	ત્રણ પ્રકારમાંની પણ	+
૪૫૪	૫	પુન:	પુન: ત્યાં જ
	૬	તે	અને પાછો
૪૫૫	૬	ફક્ત	+
૪૫૭	૫	ન્યોતિષ દેવલોકમાં	ન્યોતિષમાં
	૧૦	વિમાનો	વૈમાનિકા
	૧૦	ભવન	ભવનપતિને
	૧૨	આજીવિક...એવાઓને	આજીવિક મતિ અને અભિયોગિક જાતિવાળાઓને
	૧૩	ભવનપતિસુધી	ભવનપતિમાં
૪૫૮	૬	પૂરું	પૂરા
	૧૦	જાય છે	પણુ જઈ શકે છે
૪૬૦	૧	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા	+
	૨	જાય છે	જાય છે ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા પણુ થાય છે.
	૯	સાગરોપમની	સાગરોપમનાં અંતરની
૪૬૨	૫	તે લીધે	માં
	૬	વળી...લખને	અને
૪૬૩	૭	સ્ત્રીઓમાં	સ્ત્રીઓમા પણુ
૪૬૫	૩	યુગ્મ	યુગ્મ જ જન્મતા
	૪	વળી એમા	+
	૧૧-૧૨	અશરીર	વિગ્રહ
૪૬૮	૨	અવિકલ	ગર્ભ જ
૪૭૧	૨	ભાલા	ભાલામાં

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમા લખેલ કાઠી નાખવાવું સમજવું.

૪૭૧	૪	ખાંડી ખાય છે	કરીને તેને ખવરાવે છે
	૫	કુંડ	અમ્મિકુંડ
		નોટ-અસીપત્રવન સાતમો બનાવે છે. તે તેમાં નારકી જીવોને બેસાડે છે. તેને માથે તે વનના વૃક્ષના પત્ર જે તલવાર જેવા છે તે પડે છે તેથી તે વિંધાય છે. ખારમો વૈતરણી નદી બનાવી તેમાં તેને તરાવે છે.	
૪૭૪	૩	તાલમુખર, પિશાચ	તાલપિશાચ, મુખરપિશાચ,
	૭	જે	બ્યંતરના જે ખીજા
	છેલ્લી	વગર વિભાગે	સામાન્યરીતે તમામ વસ્તુની
૪૭૬	૯	ખુટતી હોય તો પૂરી	ઓછીવત્તી
	૧૦	હોય તો	તેમ જ
૪૭૭	૧	ચિત્ર વિચિત્ર	ચિત્ર, વિચિત્ર, યમક, સમક ઉપર તથા
૪૮૨	૨	જન્મે	ઉપજે
૪૮૪	૩	મિત્રઔદારિક, મિત્રઆહારક	ઔદારિકમિત્ર, આહારકમિત્ર,
	૧૦	બૃહત્ ક્ષેત્રપત્યોપમના	ક્ષેત્રપત્યોપમના બૃહત્
૪૮૫	૬	રાશિમાં રહેલા અને	રાશિના
૪૮૬	૩	થી માંડી	કરતાં
	૩	સુધીમાં	માં
	૩-૪	એક ખીજથી...છે	સંખ્યાતગણી
૪૮૭	૫	ચારણ	આરણ
	૫-૬	રહેલા હોય છે.	રહેલા દેવો છે.
	૭	બહોળા	વિશેષ વિસ્તૃત
૪૮૮	૬	અવદ્	અર્ધ
૪૮૯	૧	છે	વધારે છે
	૮	અસખ્યગણા	સંખ્યગણા
૪૯૦	૬	અધિક છે	અધિક અધિક છે.
૪૯૨	૧૦	દિશાઓની જ વિવક્ષા છે	દિશાઓ પણ બે વિભાગે આવી જાય છે.
૪૯૫	૭	સ્થાન	સ્વસ્થાન
૪૯૬	છેલ્લી	યોજન	ધનુષ્ય
૪૯૭	૨	અસંખ્યાતમા	સંખ્યાતમા
૪૯૮	પંક્તિ ૪ ની	નોટ લખવી.	'ત્યારપછીના નીકળેલા સિદ્ધિ પામતા નથી.'
	૨	સઘળા સાતે	ઓઘે
	૬	છદ્દિશિ	છદ્દિશિનો
૫૦૧	૧	તે પણ	તે પણ પ્રાયે
૫૦૩	૪	પામે છે	પામે છે એટલે મનુષ્ય હોય તો તિર્યચ થાય છે
			અને તિર્યચ હોય તો મનુષ્ય થાય છે.
	૯	તિર્યચ કે ખીજે પ્રાણી	તિર્યચ
	૧૦	આયુષ્યે	આયુષ્યે અથવા ખીજા આયુષ્યે
	૧૦	થાય તો સાત જ	સાત જ
૫૦૫	૬	વળી	જઘન્યથી સંસી મનુષ્ય
	૯	રહેલો	જાય તે

૫૧૧	૧-૨	દરેક...પરસ્પર	પરસ્પરમા ઉત્પન્ન થઇને ઉત્કૃષ્ટ
	૮	અને	નવમે ભવે
	૧૧	થતા	થયા
	૧૩	પામવી અસંભવિ છે	પામવાનો અસંભવ છે.
૫૧૨	૫-૬	છપાયેલ છે તેને બદલે	“અને નારકી ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને તેટલા આયુ- બ્યવાળા તિયંચોમાં જાય છે. તેટલી સ્થિતિ- વાળા તિયંચો આઠમા દેવલોક સુધી ઉપજે છે.”
	૭	દેવગતિ	તિયંચગતિ
	૧૧-૧૨	એટલા આયુબ્યવાળા	તે
	૧૨	૭૩-૫૬૧ આટલું વધારવું.	‘ સાતમી નરકવાળા મનુષ્ય થતા નથી ’
૫૧૩	૨	તો	તો વધારેમાં વધારે
	૭	બાકી	ઉપર કલા શિવાયના બાકી
૫૧૬	૩	સંખ્યગણા	અસંખ્યગણા
	૭	દેવો છે	દેવો-એ સાત છે
૫૧૮	૪	બાદરનગોદ	બાદરનગોદ (શરીર)
	૫	અધિક	અધિક અધિક
૫૧૯	૧	અનન્ત	અસંખ્ય
૫૨૧	છેલ્લી	પ્રકૃતિ ૧૩૮	પ્રકૃતિ
૫૨૨	૨	છોડે છે	તજ દે છે.
	૧૪	શેરના દળ (વજન)	શેર જેટલા દળ
	૧૪	બશેરના	બશેર જેટલા
	૧૫	ભારે હળવા હોય	એછા વધતા દળ (કર્મપ્રદેશ)વાળા હોય.
૫૨૩	૧૪	વાસુદેવના અરધા બળ જેટલી	વાસુદેવ કરતાં અરધા બળવાળી
	૧૫	કામને કરનારી	કાર્યને ઉદ્ધમાં રાત્રે કરનારી
૫૨૪	૯	વાસુદેવતુ	વાસુદેવથી
	૧૦	બળ આવે	બળ હોય
૫૨૬	૨	એવુ	એવુ કૃત્સિત આકારવાળું
૫૨૮	૧૦	આસકત	+
	છેલ્લી	મેળવીને કરેલી બનાવટ	આપનાર લાખ નિગેરેની
૫૨૯	૨	સંઘાતન કરનારું	નજીક કરી આપનારું
	૯	સંઘરી રાખેલા	પ્રહણ કરેલા
૫૩૧	૮	ન હોય	ન કરીએ
૫૩૨	૬	થાય છે	ગણાય છે
	૮	સત્તામા છે	સત્તામાં ગણાય છે
૫૩૩	૧	અને તે	અને
	૨-૩	બક્ષનારા.....અને	બક્ષનાર ત્રણ પ્રકારનું અગોપાંગ નામ કર્મ છે.

૫૩૩	૮	ગ્રહણ કરી લેનારું	નજીક લાવનારું
	૯	ગ્રહણ કરી લે	નજીક લાવે
૫૩૪	૨-૩	રીતસર ચલાવવા	પોતાને સ્થાને પહોંચાડવા
	૩	ભય	જવાનો હોય
૫૩૫	૧	આદિથી	આદિથી સ્પર્શ કરતાં
	૨	ચરણાદિકથી	ચરણાદિકથી સ્પર્શ કરતાં
૫૩૮	૧૦-૧૧	છાપેલછે તેને બદલે—	• પ્રાણી પ્રતિબિંબા આદિ પોતાના જ અવયવો વડે પોતે ઉપધાત પામે એ ઉપધાત નામ કર્મ. ૨૪૭.'
૫૩૯	૯	ઉપભોગ	ઉપભોગનાં સાધનો
૫૪૦	૩	ગુરૂ	ગુરૂ વિગેરે
	૫	ગુરૂ	ગુરૂ વિગેરે
૫૪૧	૬	કરનારો	કરનારો અને હિંસક
૫૪૨	૫	બાધેલા	બંધાતા
૫૪૩	૫	(નિર્જરા)	(ભોગવવા પણું)
	૬	પરિભોગ	કર્મના પરિભોગ
૫૪૯	૧-૨-૩	(ત્રણેમાં) પ્રદેશો છે	પ્રદેશો હોય છે (ત્રણેમાં)
	૪	એએઆમાંના પ્રત્યેક અનંત છે	એ પ્રત્યેક જાતિના અનેક સ્કંધો
	૪	છે	હોય છે.
	૬	સુધીની છે	સુધીની પણ હોય છે.
૫૫૦	૧૨	અનર્ધ	અનર્ધ
૫૫૧	૫	પડન	સડન
૫૫૨	૭	છે	હોય છે.
૫૫૪	૧૨	શરીર થકી	કોઇપણ સમુદ્ધાતમાં શરીર થકી
	૧૨	અન્ય સમુદ્ધાતને વિષે	+
	૧૪	સમુદ્ધાતથી	કેવળી સમુદ્ધાતથી
૫૫૫	૨	સહાર	સંક્રાંત્ય
	૨	સંધાત.	સ ક્રાંત્ય
૫૬૧	૪	પરમાણુઓ	પરમાણુઓ હારોહાર
૫૬૪		જ્યાં ' છે ' છે ત્યાં	હોય છે (કરો.)
૫૬૯	૧	આ સર્વ	આ ચાર વર્ગણા
	૨	ઉચ્છવાસ યુક્ત	ઉચ્છવાસ,
	૨	વચન એ	ભાષા એ ચાર વર્ગણા
	૬	મન વચન આદિ	મન, ભાષા ને શ્વાસોશ્વાસના દ્રવ્યો
૫૭૩	૭	તડકો અને ઉગ્નશ	આતપ અને ઉદ્ધોત

અનુક્રમણિકા.

સર્ગ પહેલો.	પૃષ્ઠાંક.	સિદ્ધિ પામતા જીવોનું સમયાશ્રી પ્રમાણ	
મંગલાચરણ	૧	સિદ્ધિનું અલ્પ બહુત્વ	૫૯
અન્યકર્તાની પ્રસ્તાવના	૨	સિદ્ધને અનંત સુખ	૫૯
અંધાર-ભ-વિવાધ પ્રકારના પરિમાણ	૪	'સિદ્ધ' ના સુખપરત્વે દૃષ્ટાન્ત	૬૦
ઉત્સેધાંગુલ	૫	સર્ગ ત્રીજો.	
પ્રમાણાંગુલ	૬	સસારી જીવોનું સ્વરૂપ. સાહત્રીશ 'દ્વાર' ના નામ	૬૩
આત્માંગુલ	૭	૧ જીવના ભેદ	૬૩
સુખ્યંગુલ	૯	૨ જીવના સ્થાન	૬૩
પ્રતરાંગુલ	૯	૩ જીવની પર્યાપ્તિ	૬૪
ધનાંગુલ	૯	પર્યાપ્તિના છ પ્રકાર...	૬૫
અંકના સ્થાનો. ગુણાકાર-ભાંગાકાર	૧૦	૪ યોનિસ ખ્યા	૭૦
રજ્જુ સુધીનું પ્રમાણ	૧૧	૫ યોનિના વિવિધ પ્રકાર	૭૦
લોકિકત માનનું કોષ્ટક	૧૧	મનુષ્યયોનિનું સ્વરૂપ તે પ્રકાર	૭૨
પથ્યોપમ અને સાગરોપમ વિષે સમજ	૧૨	૬ કુળકોટિની સંખ્યા	૭૪
ઉદ્ધાર પથ્યોપમ તે સાગરોપમ (સૂક્ષ્મ તે બાદર) ૧૩		૭ ભવસ્થિતિ (એક ભવનું આયુષ્ય)	૭૫
અદ્ધા પથ્યોપમ અને સાગરોપમ (સૂક્ષ્મ તે બાદર) ૧૬		બે પ્રકારનાં આયુષ્ય	૭૫
ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી પ્રમાણ	૧૭	સાત પ્રકારે આયુષ્ય ત્રુટે તે વિષે	૭૬
ક્ષેત્ર પથ્યોપમ તે સાગરોપમ (સૂક્ષ્મ તે બાદર) ૧૭		જીવ પરભવનું આયુષ્ય ક્યારે બાધે ?	૭૯
સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનન્તનું સ્વરૂપ	૧૯	૮ કાયસ્થિતિ	૮૦
ત્રણ પ્રકારના સંખ્યાતાનું સ્વરૂપ...	૨૧	૯ શરીર	૮૦
નવ પ્રકારના અંખ્યાતાનું સ્વરૂપ	૨૫	પાંચ પ્રકારના શરીર	૮૦
નવ પ્રકારના અનન્તાનું સ્વરૂપ	૨૭	શરીરના વિશિષ્ટ કારણ	૮૩
આઠમે અનન્તે ૨૨ વસ્તુ છે તેના નામ	૩૧	એના વિશિષ્ટ પ્રયોજન... ..	૮૫
સર્ગ બીજો—' લોક સ્વરૂપ '		શરીરની વિશિષ્ટ અવગાહના	૮૬
ચાર પ્રકારના લોકનું સ્વરૂપ	૩૩	તેજસ શરીરની અવગાહના વિષે વિસ્તૃત	
પહેલો પ્રકાર ' દ્રવ્ય ' પરત્વે લોકસ્વરૂપ-દ્રવ્યલોક	૩૫ હકીકત	૮૭
છ ' દ્રવ્ય '	૩૫	વિવિધ શરીરની વિશિષ્ટ સ્થિતિ	૯૪
ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય વિષે	૩૫	એની સંખ્યાનું અલ્પ બહુત્વ તે	
આકાશાસ્તિકાય વિષે વિસ્તારવંત સમજ...	૩૭	અતર વિગેરે	૯૬
જીવાસ્તિકાય... ..	૪૧	૧૦ સંસ્થાન—	૯૮
' જીવ ' નું સામાન્ય અને વિશેષ લક્ષણ	૪૧	સંસ્થાનના છ પ્રકાર	૯૮
' જીવ ' ના બે પ્રકાર. સિદ્ધ અને સસારી	૪૫	૧૧ અંગમાન (શરીરનું પ્રમાણ)	૯૯
' સિદ્ધ ' નું સ્વરૂપ	૪૬	૧૨ સમુદ્ધાત	૧૦૦
એક સમયમાં કેટલા ' સિદ્ધ ' થાય ?	૪૯	એના સાત પ્રકાર	૧૦૦
' સિદ્ધ ' ની ' અવગાહના ' વિષે	૫૩	સાતમો પ્રકાર કેવળી મમુદ્ધાત	૧૦૪
સિદ્ધિપદને કોણ પામે ?	૫૭	મમુદ્ધાત વિષે વિશેષ ટિપ્પણ	૧૦૮

૧૩-૧૬ ગતિ, આગતિ, અનન્તરાપ્તિ અને એકસમયસિદ્ધિ ...	૧૧૧
૧૭ લેક્ષ્યા ...	૧૧૨
છ પ્રકારની લેક્ષ્યા... ..	૧૧૪
એના વર્ણુ-રસ-ગન્ધ-સ્પર્શ ...	૧૧૫
એનો સામાન્યતઃ સ્થિતિકાળ ...	૧૧૯
એનો વિશિષ્ટ સ્થિતિકાળ ...	૧૨૧
લેક્ષ્યા પરત્વે જમ્બૂવૃક્ષ વગેરેના દષ્ટાન્ત	૧૨૬
૧૮ આહારદિગૂ (જીવ કેટલી ૧૬શામાંથી આહાર લે ? તે વિષે) ...	૧૨૯
૧૯ સંહનન (સંઘયણુ) ...	૧૩૧
એના છ પ્રકાર ...	૧૩૨
૨૦ ક્ષાય... ..	૧૩૪
ચાર ક્ષાય ...	૧૩૪
ચારેના અન્યાર ભેદ ...	૧૩૪
એની દષ્ટાન્ત પૂર્વક સમજ ...	૧૩૭
નવ ' નોકષાય ' ના નામ ...	૧૩૯
૨૧ સંજ્ઞા ...	૧૩૯
એના ચાર તથા દશ પ્રકાર ...	૧૪૦
એના આશ્ચર્યકારી દષ્ટાન્તો વગેરે ...	૧૪૧
ત્રણ પ્રકારની સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ... ..	૧૪૩
૨૨ ઈન્દ્રિય... ..	૧૪૪
પાચે ઈન્દ્રિયો. ...	૧૪૪
દ્રવ્યેન્દ્રિય ને ભાવેન્દ્રિય અને તેના પ્રભેદો	૧૪૫
ભાવેન્દ્રિયનું વિશેષ સ્વરૂપ ...	૧૪૭
પાચે ઈન્દ્રિયનું પ્રમાણુ ...	૧૫૦
એઓની પદાર્થ ગ્રહણુ શક્તિ વિષે ...	૧૫૩
સ્પૃષ્ટ, બદ્ધ અને બદ્ધસ્પૃષ્ટ વગેરે સ્વરૂપ	૧૫૫
ધાન્દ્રિયગોચર પદાર્થોનું માન ...	૧૫૭
તે તે ઈન્દ્રિયોના અવગાહ અને પ્રદેશનુ પ્રમાણુ	૧૫૯
જીવોની અતીત અને અનાગત ઈન્દ્રિ- યોની સંખ્યા... ..	૧૬૧
તે ઈન્દ્રિય-મન ...	૧૬૫
દ્રવ્યમન અને ભાવમન ...	૧૬૫
૨૩ સંજ્ઞિત-સંજ્ઞી-મનવાળા ...	૨૬૭
૨૪ વેદ ...	૧૬૮
વેદના ત્રણ પ્રકાર અને તેના લક્ષણુ ...	૧૬૮
૨૫ દ્રષ્ટિ-સમકિત દ્રષ્ટિ વગેરે ...	૧૭૦
સમકિત પ્રાપ્ત કરવાના ત્રણ કરણુ સંબંધી વિસ્તાર ...	૧૭૧
ત્રિવિભેદ પરત્વે દષ્ટાન્ત અને ઉપનય ...	૧૭૪
ક્ષયોપશમ સમકિતનું સ્વરૂપ ...	૧૭૭

' સમ્યક્ત્વ ' ના એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ પ્રકાર	૧૮૧
તે તે પ્રકારના સમકિતનો ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિકાળ	૧૮૩
ચાર પ્રકારના સામાયિકનું સ્વરૂપ ...	૧૮૬
મિથ્યા દષ્ટિના પાંચ પ્રકાર	૧૮૮
મિશ્ર દષ્ટિનું સ્વરૂપ	૧૮૯
૨૬ જ્ઞાન	૧૯૦
એના પાંચ પ્રકાર... ..	૧૯૦
(૧) મતિજ્ઞાન-એના અકયાવીશ વગેરે ભેદ	૧૯૦
ચાર પ્રકારની મતિ (બુદ્ધિ)	૨૦૧
(૨) શ્રુતજ્ઞાન એના ચૌદ ભેદ	૨૦૩
અહાર લિપિના નામ	૨૦૬
અચ્યાર ' અંગ ' અને ચૌદ ' પૂર્વ ' ના નામ	૨૦૯
સાદિ, અનાદિ વગેરે ચાર પ્રકારનું શ્રુત.	૨૧૩
શ્રુતજ્ઞાનના વીશ ભેદ.	૨૧૪
(૩) અવધિજ્ઞાન	૨૧૬
એના છ પ્રકાર	૨૧૭
(૪) મનઃપર્યાવ જ્ઞાન	૨૨૦
એના બે પ્રકાર	૨૨૦
(૫) કેવળજ્ઞાન	૨૨૩
અજ્ઞાન	૨૨૪
એના ત્રણ પ્રકાર	૨૨૪
મતિજ્ઞાનનો વિષય	૨૨૫
શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય	૨૨૬
અવધિજ્ઞાનનો વિષય	૨૨૭
મનઃપર્યાવજ્ઞાનનો વિષય	૨૩૩
કેવળજ્ઞાનનો વિષય	૨૩૫
ત્રણ અજ્ઞાનનો વિષય	૨૩૬
પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણુ... ..	૨૩૭
જીએ દર્શનવાળાઓએ માનેલા ભિન્ન ભિન્ન પ્રમાણુ	૨૩૯
મતિ, શ્રુત આદિ જ્ઞાનોનો સહભાવ... ..	૨૪૦
જ્ઞાન અને દર્શનનો ક્રમ	૨૪૩
પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનનો સ્થિતિકાળ ...	૨૪૫
ત્રણ અજ્ઞાનનો સ્થિતિકાળ... ..	૨૪૭
એ સર્વેનું અન્તર અને અલ્પબહુત્વ... ..	૨૪૮
જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય.	૨૪૯
૨૭ દર્શન... ..	૨૫૬
એના ચાર પ્રકાર... ..	૨૫૭
૨૮ ઉપયોગ	૨૬૧

૨૯ આહાર	૨૬૧
આહારી ને અનાહારીનું સ્વરૂપ ..	૨૬૧
' સંઘાત ' અને ' પરિશાદ ' નું સ્વરૂપ...	૨૬૩
વક્રગતિના ચાર પ્રકાર	૨૬૪
આહારના ત્રણ પ્રકાર	૨૬૮
૩૦ ગુણુસ્થાન	૨૭૦
ચૌદ ગુણુસ્થાન નામ	૨૭૧
પહેલા ગુણુઠાણાનું સ્વરૂપ .	૨૭૧
બીજા " " .	૨૭૨
ત્રીજા " "	૨૭૪
ચોથા " "	૨૭૪
પાચમા " "	૨૭૫
છઠ્ઠા " "	૨૭૬
સાતમા " "	૨૭૬
આઠમા " "	૨૭૬
નવમા " "	૨૭૯
દશમા " "	૨૮૦
અગીયારમા " "	૨૮૧
બારમા " "	૨૮૪
તેરમા " "	૨૯૦
ચૌદમા " "	૨૯૨
ચૌદ ગુણુઠાણા પૈકી મૃત્યુ પામે તેવા અને સાથે જનારા ગુણુઠાણા ..	૨૯૪
તે તે ગુણુઠાણે પ્રાણીઓનું અદ્યપખલુત્વ ...	૨૯૫
તે તે ગુણુઠાણુની કાળસ્થિતિ ...	૨૯૬
તે તે ગુણુઠાણા વચ્ચે અંતર ...	૨૯૮
૩૧ યોગ	૩૦૦
ત્રણ પ્રકારના થઈને પંદર યોગ ...	૨૯૯
સાત પ્રકારે કાય યોગ	૨૯૯
મન અને વચનના ચત્ત્યાર યોગ ...	૩૦૪
' વચનયોગ ' અને ' ભાષા ' વચ્ચે તફાવત	૩૦૬
ભાષાના ચાર પ્રકાર	૩૦૮
સત્ય ભાષાના દશ પ્રકાર	૩૦૯
અસત્યભાષાના દશ પ્રકાર	૩૧૨
મિશ્ર ભાષાના દશ પ્રકાર	૩૧૨
વ્યવહાર ભાષાના બાર પ્રકાર	૩૧૪
૩૨ જીવોનું પ્રમાણ	૩૧૬
૩૩ જીવોનું સ્વભૂતિની અપેક્ષાએ અદ્યપખલુત્વ.	૩૧૬
૩૪ દિશાની અપેક્ષાએ અદ્યપખલુત્વ	૩૧૭
૩૫ સ્વભૂતિમાં ઉપજવાનું જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર	૩૧૭
૩૬ ભવસંવેધ	૩૧૭

૩૭ મહાન અદ્યપખલુત્વ	૩૧૭
સર્ગી યોથો.	
સંસારી જીવોના જુદી જુદી વિવક્ષાએ એથી માંડીને અનેક પ્રકાર	૩૧૯
સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવનું સ્વરૂપ-એના ભેદ (દાર ૧)...	૩૨૩
સૂક્ષ્મ નિગોદનું સ્વરૂપ	૩૨૫
વ્યવહાર ગરીબ અને અવ્યવહાર ગરીબનું સ્વરૂપ	૩૨૮
સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવના સ્થાન (દાર ૨) એ સૂક્ષ્મ જીવોના યોનિ, પર્યાપ્તિ વગેરે ચાર દાર (૩-૬)	૩૩૧
એ સૂક્ષ્મ જીવોની ભવસ્થિતિ અને કાય-સ્થિતિ (દાર ૭-૮)	૩૩૧
એઓના શરીર (દાર ૯)	૩૩૪
એઓના સંસ્થાન, દેહુમાન અને સમુદ્ધાત (દાર ૧૦-૧૨)	૩૩૫
એઓની ગતિ અને આગતિ દાર (૧૩-૧૪)	૩૩૬
એઓની અનન્તરાપ્તિ વગેરે (દાર ૧૫-૨૨)	૩૩૯
એઓની સંજ્ઞા આદિ (દાર ૨૩-૨૮)	૩૪૦
એઓનો આહાર, એઓનું ગુણુસ્થાન (દાર ૨૯-૩૦)	૩૪૧
એઓના યોગ અને સંખ્યા પ્રમાણ (દાર-૩૧-૩૨)	૩૪૨
એઓનું જઘન્ય અદ્યપખલુત્વ (દાર ૩૩)	૩૪૩
એઓનું દિગાત્રી અદ્યપખલુત્વ (દાર ૩૪)	૩૪૪
અંતર (દાર ૩૫)	૩૪૫
આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો વિષે વ્યાખ્યાન સમાપ્ત.	૩૪૭
સર્ગી પાંચમો.	
બાદર એકેન્દ્રિય જીવ, ' બાદર ' ની વ્યાખ્યા	૩૪૮
એના પૃથ્વીકાય આદિક છ પ્રકાર	૩૪૮
એ દરેકના ભેદ (દાર ૧)	૩૪૯
વનસ્પતિને વિષે ' જીવસ્વ ' ની પ્રતીતિ વગેરે	૩૫૩
સાધારણ વનસ્પતિનું લક્ષણ	૩૬૧
એના ભેદ	૩૬૨
પ્રત્યેક વનસ્પતિનું લક્ષણ	૩૬૫
એના ભેદ	૩૬૬
પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયના વર્ણ, ગંધાન્દિક વડે યતા ભેદો	૩૭૬

અહાર ભાર વનસ્પતિનું પ્રમાણુ ...	૩૭૭
બાહર પૃથ્વીકાયાદિકના સ્થાન (દ્વાર ૨)	૩૭૮
એમની પર્યાસિ, યોનિસંખ્યા, કુળ- સંખ્યા (દ્વાર ૩-૪-૫) ...	૩૮૬
એમની યોનિ સંવૃત્તવ આદિ (દ્વાર ૬)	૩૮૮
એમની ભવસ્થિતિ (દ્વાર ૭) ...	૩૮૮
એમની કાયસ્થિતિ (દ્વાર ૮) ...	૩૯૦
એમના દેહુ, સંસ્થાન (દ્વાર ૯-૧૦)	૩૯૨
એમના દેહુમાન-અવગાહના (દ્વાર ૧)	૩૯૨
એમનાં સમુદ્ઘાત (દ્વાર ૧૨) ...	૩૯૯
એમના ગતિ, આગતિ (દ્વાર ૧૩-૧૪)	૪૦૦
એમની અનન્તરાસિ (દ્વાર ૧૫) ..	૪૦૨
એમની સમયસિદ્ધિ અને લેશ્યા (દ્વાર ૧૬-૧૭)	૪૦૩
એમના આહારદિશા આદિક દ્વારો (૧૮-૩૧)	૪૦૪
એમનું માન-સંખ્યા પ્રમાણુ (દ્વાર ૩૨)	૪૦૪
એમનું અલ્પખલુત્વ (દ્વાર ૩૩) ...	૪૦૬
એમનું દિગામ્રી અલ્પખલુત્વ (દ્વાર ૩૪)	૪૦૭
એમનું અન્તર (દ્વાર ૩૫) ...	૪૧૦
આ પ્રમાણુ બાહર એકેન્દ્રિય જીવો વિષે વિવે- ચન સમાપ્ત.	૪૧૧

સર્ગ છઠ્ઠો.

વિક્ષેન્દ્રિય જીવોનું સ્વરૂપ.	૪૧૨
એમના ભેદ (દ્વાર ૧)	૪૧૨
એમના સ્થાન (દ્વાર ૨)	૪૧૩
એમના પર્યાસિ આદિ (દ્વાર ૩-૬) ...	૪૧૪
એમની ભવસ્થિતિ કાયસ્થિતિ (દ્વાર ૭-૮)	૪૧૫
એમનાં દેહુ આદિ (દ્વાર ૯-૧૪) ..	૪૧૬
એમની અનન્તરાસિ આદિ (દ્વાર ૧૫-૨૩)	૪૧૭
એમનાં વેદ, દૃષ્ટિ આદિ (દ્વાર ૨૪-૨૮)	૪૧૯
એમનાં અહાર આદિ (દ્વાર ૨૯-૩૧)...	૪૨૦
એમનું માન આદિ (દ્વાર ૩૨-૩૪) ...	૪૨૧
એમનું અન્તર (દ્વાર ૩૫)	૪૨૨
પંચેન્દ્રિય જીવોનું સ્વરૂપ	૪૨૨
પ્રથમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય વિષે (ભેદદ્વાર ૧)	૪૨૩
પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના સ્થાન વિગેરે (દ્વાર ૨-૩)	૪૩૦
પંચેન્દ્રિય તિર્યચોની યોનિસંખ્યા વિગેરે (દ્વાર ૪-૬)	૪૩૧

એઓની ભવસ્થિતિ (દ્વાર ૭) ...	૪૩૨
એમની કાયસ્થિતિ (દ્વાર ૮) ...	૪૩૩
એઓના દેહુ, સંસ્થાન, દેહુમાન (દ્વાર ૯-૧૧)	૪૩૫
એઓનાં સમુદ્ઘાત, ગતિ (દ્વાર ૧૨-૧૩)	૪૩૬
એઓની આગતિ (દ્વાર ૧૪) ...	૪૩૯
એઓના અનન્તરાસિ વગેરે દ્વારો (૧૫-૨૪)	૪૪૦
એઓનાં દૃષ્ટિ, જ્ઞાન આદિ દ્વારો (૨૫-૨૮)	૪૪૧
એઓના આહાર, ગુણુસ્થાનક ને યોગ (દ્વાર ૨૯-૩૧)	૪૪૨
એઓનું 'માન' દ્વાર (૩૨) ...	૪૪૩
એઓનાં અલ્પખલુત્વ આદિ દ્વારો (૩૩-૩૫)	૪૪૪

સર્ગ સાતમો.

પંચેન્દ્રિય જીવોની બીજો પ્રકાર: (મનુષ્ય)...	૪૪૬
મનુષ્યોના એ પ્રકાર:	૪૪૬
(૧) સમૂર્ણ મનુષ્યોના ભેદ આદિ ૩૭ દ્વારો	૪૪૬
(૨) ગર્ભજ મનુષ્યો.	૪૫૦
એના ભેદ (દ્વાર ૧)	૪૫૦
સાડીપચવીશ આર્યદેશોના નામ ને તેની મુખ્ય નગરીના નામ ..	૪૫૧
આર્ય અને અનાર્યનાં લક્ષણુ ...	૪૫૨
ગર્ભજ મનુષ્યોનાં સ્થાન (દ્વાર ૨)	૪૫૨
એમનાં પર્યાસિ વિગેરે (દ્વાર ૩-૭)	૪૫૩
એમની કાયસ્થિતિ વિગેરે (દ્વાર ૮-૧૨)	૪૫૪
એમની ગતિ (દ્વાર ૧૩)	૪૫૬
એમની આગતિ (દ્વાર ૧૪) ..	૪૬૧
એમની અનન્તરાસિ (દ્વાર ૧૫)	૪૬૨
અડ્યાવીશ લખ્ધઓના નામ	૪૬૩
સમયસિદ્ધિ વગેરે (દ્વાર ૧૬-૨૩)	૪૬૪
એમના 'વેદ' વગેરે (દ્વાર ૨૪-૩૧)	૪૬૫
ગર્ભજ મનુષ્યોનું સંખ્યા પ્રમાણુ (દ્વાર ૩૨)	૪૬૬
એમનું અલ્પખલુત્વ વગેરે (દ્વાર ૩૩-૩૪)	૪૬૮
'અન્તર' નામનું પાંત્રીશમુ દ્વાર	૪૬૯

સર્ગ આઠમો.

પચેન્દ્રિય જીવોનો ત્રીજો પ્રકાર (દેવ) ...	૪૭૦
દેવતાના ચાર ભેદ (દાર ૧) ...	૪૭૦
દશ જાતના 'ભવનપતિ' દેવ ...	૪૭૦
પદર પરમાધામીનું સ્વરૂપ ...	૪૭૦
દેવોનો બીજો પ્રકાર 'અન્ટર' એના	
અનેક ઉપભેદ ...	૪૭૩
દેવોનો ત્રીજો પ્રકાર 'જ્યોતિષક' એની	
પાંચ જાતો. ...	૪૭૭
દેવોનો ચોથો પ્રકાર 'વૈમાનિક' ...	૪૭૭
ચાર જાતના 'કલ્પોપપન્ન' વૈમાનિકો.	૪૭૮
'કલ્પાતીત' વૈમાનિકો. ...	
(નવ ગ્રૈવેયકો અને પાંચ અનુત્તર	
વિમાનવાસી.) ...	૪૭૮
લોકાંતિક દેવો. ...	૪૭૯
દેવોના સ્થાન (દાર ૨) ...	૪૭૯
દેવોના પર્યાયો આદિ દારો (૩-૧૦) ...	૪૮૦
દેવોના દેહમાન વિગેરે (દાર ૧૧-૧૪) ..	૪૮૧
અનન્ટરાપ્તિ અને સમય સિદ્ધિ (દાર ૧૫-૧૬)	૪૮૨
લેસ્થા વિગેરે દારો (૧૬-૨૯) ...	૪૮૩
દેવોના ગુણસ્થાન અને યોગ (દાર	
૩૦-૩૧) ...	૪૮૪
એમનું 'માન' એટલે સંખ્યા (દાર ૩૨)	૪૮૪
એમનું લઘુ અલ્પબહુલ્ય (દાર ૩૩)	૪૮૭
એમનું દ્વિગાત્રી અલ્પબહુલ્ય (દાર ૩૪)	૪૯૦
એમનું 'અન્ટર' નામનું પાંચાશમું દાર	૪૯૩

સર્ગ નવમો.

પચેન્દ્રિય જીવોનો ચોથો પ્રકાર (નારકી)...	૪૯૫
સાન જાતના નારકો. (દાર ૧) ..	૪૯૫
નારકોના 'સ્થાન' વિગેરે દારો. (૨-૩)	૪૯૫
ભવસ્થિતિ વિગેરે દારો. (૪-૧૧) ...	૪૯૬
સમુદ્ધાત વિગેરે દારો. (૧૨-૧૫) ...	૪૯૭
સમયસિદ્ધિ વિગેરે દારો. (૧૬-૨૮)	૪૯૮
આહાર વિગેરે દારો (૨૯-૩૨) ...	૪૯૯

લઘુ અલ્પ બહુલ્ય તથા દ્વિગાત્રી અલ્પબહુલ્ય-	
કુલ્ય- (દાર ૩૩-૩૪) ...	૫૦૦
અન્ટર સંખ્યા (દાર ૩૫) ...	૫૦૧

સર્ગ દશમો.

ભવસંવેધ પ્રકરણ. સંસારી જીવોનો ભવસંવેધ.	
(દાર ૩૬) ...	૫૦૨
'મહા અલ્પબહુલ્ય' પ્રકરણ. સંસારી જીવોનું	
૯૮ ખોલનું મહા અલ્પબહુલ્ય નામનું સાડ-	
ત્રીશમું દાર. ...	૫૧૬
'જ્વાસ્તિકાય' ના પાંચ પ્રકાર...	૫૨૦
કર્મબંધના મૂળ અને ઉત્તર હેતુઓ	૫૨૧
કર્મના મુખ્ય આઠ પ્રકાર. ...	૫૨૩
કર્મના બીજા અવાન્ટર પ્રકાર (ઉત્તર પ્રકૃતિઓ)	૫૨૩
નામ કર્મના વિવિધ ભેદોપભેદ ઉર્ફે 'પ્રકૃતિઓ	૫૨૭
આઠ પ્રકારનાં કર્મની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિ	૫૪૧
કર્મોનો 'અગ્રાધાકાળ' અને કર્મોનો 'નિષેક'.	
એની વ્યાખ્યા. ...	૫૪૩
જીવની પુણ્ય પ્રકૃતિઓ અને પાપપ્રકૃતિઓ ...	૫૪૫
'ધાતિ' અને 'ભયોપગ્રાહી' (અધાતી) કર્મ	૫૪૬

સર્ગ અગ્યારમો.

પુદ્ગળાસ્તિકાયનું સ્વરૂપ-એના પાંચ પ્રકાર	૫૪૮
સ્કન્ધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુના લક્ષણ. પર-	
માણુનું સ્વરૂપ-એના ચાર પ્રકાર ...	૫૪૯
પુદ્ગળોના દશ પ્રકારના પરિણામ. (બંધપરિ-	
ણામ આદિક) ...	૫૫૧
એ દશમાંથી ત્રીજો પ્રકાર 'સંસ્થાન પરિણામ'	૫૫૬
'સંસ્થાન પરિણામ' ના અનેક ભેદોપભેદ...	૫૫૬
એઓની સ્થાપના ઉર્ફે આકૃતિઓ ...	૫૬૩-૬૪
પુદ્ગળના અન્ય 'પરિણામ' ...	૫૬૭
અજીવ રૂપી પુદ્ગળોના ૫૩૦ ભેદો.	૫૬૯
'શબ્દ પરિણામ' ...	૫૭૧
હાયા, તડકો, ઉભશ વિગેરે 'પૌદ્ગલિક' છે...	૫૭૧
અંચ સમાપ્તિ...	૫૭૪

શ્રેષ્ઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ

અને

શ્રી આગમોદય સમિતિના હાલ મળતાં ગ્રન્થો.

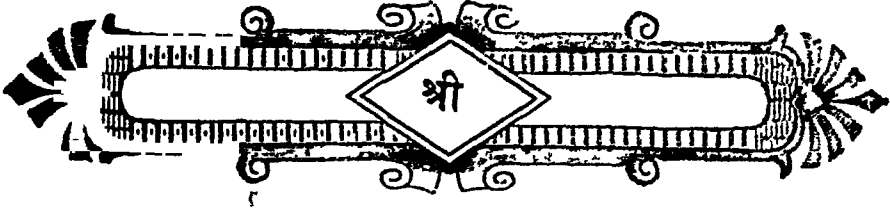
અંક	ફંડના ગ્રન્થો	મુલ્ય.
૫૬	શ્રીપાલ ચરિત્ર સંસ્કૃત	૦-૧૪-૦
૫૭	સૂક્ત મુક્તાવલી	૨-૦-૦
૫૯	તંદૂલ વેયાલીયપયત્નો	૧-૮-૦
૬૦	વિંશતિ સ્થાનક ચરિત્ર	૧-૦-૦
૬૨	સુબોધા સમાચારી	૦-૮-૦
૬૩	શ્રીપાલ ચરિત્ર પ્રાકૃત	૧-૪-૦
૬૬	આનંદ કાવ્ય મં મૌકિતિક ૭	૧-૮-૦
૫૮	પ્રવચન સારોદ્ધાર પૂર્વાર્ધ	૩-૦-૦
૬૪	„ „ ઉતરાર્ધ	૪-૦-૦
૬૫	લોક પ્રકાશ ભાગ ૧ લો.	૨-૦-૦
૬૭	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર ભાષ્ય ટીકા યુક્ત પૂર્વાર્ધ	૬-૦-૦
૬૮	નવપદ પ્રકરણુ લઘુવૃત્તિ	૧-૦-૦
૬૯	પંચ વસ્તુક ગ્રન્થ સટીક	૩-૦-૦
૭૧	આચાર પ્રદીપ	૧-૮-૦
૭૩	નવપદ પ્રકરણુ બૃહદ્વૃત્તિ	૪-૦-૦
૭૨	આનંદ કા. મ. મૌકિતિક ૫ મું	૦-૧૦-૦
૪૩	„ „ „ „ ૬ હું	૦-૧૨-૦
૫૪	જંબૂદ્વીપ પ્રગ્નપિ સટીક ઉતરાર્ધ	૨-૦-૦
૭૨	વિચાર રત્નાકર	૩-૦-૦
૭૪	(ક્ષેત્ર) લોકપ્રકાશ ભાગ ૨ નો	૨-૮-૦
૭૦	આનંદ કા. મ. મૌ. ૮ મું.	૧-૮-૦
૭૫	મહાવીર ચરિત્ર પ્રાકૃત	૪-૦-૦

અંક	સમિતિના ગ્રન્થો	મુલ્ય.
૩૪	વિશેષાં ગાથા વિષય ક્રમ	૦-૫-૦
૩૫	વિચાર સાર પ્રકરણુ	૦-૮-૦
૩૬	ગચ્છાચાર પયત્નો સટીક	૦-૬-૦
૩૭	ધર્મખિંદુ પ્રકરણુ સટીક	૦-૧૨-૦
૪૩	અનુયોગ દ્વાર સૂત્ર સટીક	૨-૮-૦
૪૬	દશ પયત્નો છાયાયુક્ત	૨-૦-૦
૪૭	પચ સંગ્રહ સટીક	૨-૮-૦
૫૦	જીવ સમાસ સટીક	૧-૮-૦
૩૯	જૈન ફીલોસોફી	૧-૦-૦
૪૦	યોગ ફીલોસોફી	૦-૧૪-૦
૪૧	કર્મ ફીલોસોફી	૦-૧૨-૦
૪૫	લક્ષ્મણ સ્તોત્ર પાદપૂર્તિ કાવ્ય સંગ્રહ ભાગ ૧ લો ટીકા ભા- ષાંતર યુક્ત	૩-૦-૦
૫૪ ભાગ ખીનો	૩-૮-૦
૪૮	વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય મૂલ તથા ટીકાનું ગુજરાતી ભાષાંતર ભાગ ૨ નો	૩-૦-૦
૩૮	વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય મૂલ તથા ટીકાનું ગુજરાતી ભાષાંતર ભાગ ૧ લો.	૨-૦-૦
૫૨	સ્તુતિ ચતુર્વિંશતિકા સચિત્ર શોભન મુનિ કૃત ટીકા તથા ભાષાંતર યુક્ત	૬-૦-૦
૫૩	ચતુર્વિંશતિકા સચિત્ર અપ્પભટ્ટિ કૃત ટીકા તથા ભાષાંતર યુક્ત	૬-૦-૦
૫૫	નદ્યાદિ ગાથા વિષયક્રમ	૨-૦-૦
૫૬	આવશ્યક સૂત્ર સટીક પૂર્વાર્ધ	૪-૦-૦
૫૯	જીમાનંદ સ્તુતિ સચિત્ર ટીકા ભાષાંતર સહિત	૬-૦-૦

ભારતર વિજયચંદ મોહનલાલ શાહ

૩૦-શ્રેષ્ઠ દેવ લા. ધર્મશાળા

ગોપીપુરા-સુરત.

श्रीमद्विनयविजयोपाध्यायविरचित

श्री लोकप्रकाशः

गूर्जरभाषानुवादसमेतः ।

प्रथम द्रव्यलोकप्रकाशः

अथ प्रथमः सर्गः ।

ॐ नमः परमानन्दनिधानाय महस्विने ।

शंखेश्वरपुरोत्तंसपार्श्वनाथाय तायिने ॥ १ ॥

१ शंखेश्वरनगरना आलूषणुइप, उत्कृष्ट आनन्दना निधान, रक्षणुहार अने शान्तिमान—
अेवा श्रीपार्श्वनाथ लगवानने हुं नमस्कार कइंछुं. २ १.

१. शंखेश्वर गाम श्रीपार्श्वप्रभुनु पुरातन धाम छे. अत्यारे पणु अे गाम-धाम विद्यमान छे; अने यात्रानुं प्रसिद्ध स्थण छे. २ पोतानी गद्यपद्यादि हरकोष कृत-काव्यग्रंथादि-नी निर्विघ्न समाप्तिने अर्थे, नैन वा नैनेतर, हरकोष ग्रंथकारनो, पोताना छष्टदेवदेवीनी स्तुति करी अेभने पोतानी मद्दे उलारहेवानी भागणी करवानो प्रयक्षित रिवाज छे. अे प्रभाणु अत्रे आ ' लोकाप्रकाश ' ग्रंथना कर्ता श्रीमान् विनयविजयविपाध्याय पोताना छष्ट देव-पार्श्वप्रभु-नी अने छष्टदेवी सरस्वतीनी स्तुति करे छे. आ प्रसंगमां नैनग्रथकारे छेला थछ गयेला अेवीश तीर्थकरे पैकी विशेष आदयनामकर्मवाणा आदिनाथ, शान्तिनाथ, नेमिनाथ, पार्श्वनाथ अने वर्द्धमानस्वामी (महावीर)—अे पांयभांथी कोष अेकने नामे स्तुति आदि करता नैवामा आवे छे. ' कल्याणुकंद ' वाणी स्तुतिमां पणु पढम जिणंद, सतिजिण, नेमिजिण, पासजिण अने वद्धमाण नां नाम क्षीधां छे. अेभनां अेवां ' आदयनामकर्म ' ना प्रभावे अे पांय नामथी न नैनेतरप्रण क्क्री परिचित छे.

પિપતિ સર્વદા સર્વકામિતાનિ સ્મૃતોઽપિ યઃ ।
 સ કલ્પદ્રુમજિત્પાશ્વો મૂયાત્પ્રાણિપ્રિયંકરઃ ॥ ૨ ॥
 પાર્શ્વકમનલાઃ પાન્તુ દીપ્રદીપાંકુરશ્રિયઃ ।
 પ્લુષ્ટપ્રત્યૂહશલભાઃ સર્વભાવાવભાસિનઃ ॥ ૩ ॥
 જયન્તિ વ્યઙ્ગિતાશેષવસ્તવોન્તસ્તમોદ્રુહઃ ।
 ગિરઃ સુધાકિરસ્તીર્થકૃતામન્દુતદીપિકાઃ ॥ ૪ ॥
 કૃપાકટાક્ષનિદ્દેપનિપુણીકૃતસેવકાઃ ।
 ભક્તવ્યક્તસવિત્રી સા જયતિ શ્રુતદેવતા ॥ ૫ ॥
 જીયાજગદ્ગુરુર્વિશ્વજીવાતુવચનામૃતઃ ।
 શ્રીહીરવિજયઃ સૂરિર્મદીયસ્ય ગુરોર્ગુરુઃ ॥ ૬ ॥
 શ્રીકીર્તિવિજયાન્ સૂતે શ્રીકીર્તિવિજયાભિધઃ ।
 શતકૃત્વોઽનુભૂતોઽયં મન્ત્રઃ સ્યાદિષ્ટસિદ્ધિદઃ ॥ ૭ ॥
 અસ્તિ લોકસ્વરૂપં યદ્વિપ્રકીર્ણં શ્રુતામ્બુધૌ ।
 પરોપકારિભિઃ પૂર્વપણ્ડિતૈઃ પિણ્ડ્યતે સ્મ તત્ ॥ ૮ ॥

સ્મરણુમાત્રથી સર્વ મનકામના પૂર્ણ કરનારા, કલ્પવૃક્ષ કરતાં પણ અધિક-શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીપાર્શ્વપ્રભુ સર્વદા સર્વ પ્રાણીઓનું ભલું કરે. ૨.

તેજસ્વી દીપકની શિખાની જેમ અગગાટ કરી રહેલા, વસ્તુમાત્રના સ્વરૂપને વ્યક્ત કરનારા, વિદ્વંસર શ્રીપાર્શ્વજિનના ચરણના નખ સર્વનું રક્ષણ કરે. ૩.

અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરી સર્વ પદાર્થોને પ્રકટ કરતી અદ્ભુત દીપિકા જેવી, જિનપ્રભુની અમૃતગરતી વાણી સર્વત્ર વિજય પામે છે. ૪.

કૃપામૃતના છાંટા નાખીને જેણે પોતાના આરાધક-વર્ગને સચેતન કર્યાં છે એવી ભક્તવત્સળ શ્રુતદેવી નિરન્તર જયશાળી વર્તે છે. ૫.

પોતાની ઉપદેશાત્મક વાણીવડે સકળ જગતના લોકોને ધર્મને વિષે જાગૃત રાખનારા મારા ગુરૂના ગુરૂ જગતગુરૂ હીરવિજયસૂરિને સદા વિજય થાયો. ૬.

શ્રી (લક્ષ્મી), કીર્તિ અને વિજય પ્રાપ્ત કરાવનારો 'શ્રીકીર્તિવિજય' મંત્ર જે મેં અનેક વખત અનુભવ્યો છે તે સર્વ મનવાંછિત પૂર્ણ કરે. ૭.

દ્રવ્યલોક, દેવલોક, કાળલોક, અને ભાવલોક-એમ ચારે પ્રકારના 'લોક' નું સ્વરૂપ શાસ્ત્રસમુદ્રમાં છટુંછવાયું પડ્યું છે-ભિન્નભિન્ન સ્થળે વર્ણવેલું છે એને, પૂર્વે થઈ ગયેલા પરોપકારી પંડિતોએ એકસ્થળે સામટું એકત્ર કરેલ છે. ૮.

તતઃ સંક્ષિપ્ય નિક્ષિપ્તમામ્નાયૈઃ કરણાદિભિઃ ।

સંગ્રહણ્યાદિસૂત્રેષુ ભૂયિષ્ઠાર્થ મિતાક્ષરમ્ ॥ ૯ ॥

સામ્પ્રતં ચ ક્રમાત્પ્રાયઃ પ્રાણિનો મન્દમેધસઃ ।

અસુબોધમતસ્તૈસ્તત્ કવિત્વમિવ બાલકૈઃ ॥ ૧૦ ॥

તતસ્તદુપકૃત્યૈ તન્મયા કિન્ચિદ્વિતન્યતે ।

કરણોક્ત્યાદિકાઠિન્યમપાકૃત્ય યથામતિઃ ॥ ૧૧ ॥

અયિ પ્રસન્નાસ્તે સન્તુ સન્તઃ સર્વોપકારિણઃ ।

મયિ પ્રવૃત્તે પુણ્યાર્થમવિમૃશ્ય સ્વશક્યતામ્ ॥ ૧૨ ॥

શિશુક્રીડાગૃહપ્રાયા મમેયં વચસાં કલા ।

નિવેશનીયાસ્તન્નામી કથમર્થા દ્વિપોપમાઃ ॥ ૧૩ ॥

શ્રીગુરુણાં પ્રસન્નાનામચિન્ત્યો મહિમાથવા ।

તેજઃપ્રભાવાદાદર્શે કિં ન માન્તિ ધરાધરાઃ ॥ ૧૪ ॥

ત્યાંથી, એને સંક્ષિપ્ત કરીને ' કરણુ ' આદિ આમ્નાય^૧ પ્રમાણે ' સંગ્રહણી^૨ ' આદિ સૂત્રોમાં દાખલ કર્યું છે. એ સંક્ષેપમાં છે છતાં એમાંથી અર્થ બહોળો-વિસ્તારવંત નીકળે છે. ૯.

સાંપ્રતકાળમાં પ્રાયઃ પ્રાણીઓની બુદ્ધિ ક્રમેક્રમે મંદ થતી જાય છે તેથી, બાળકોને જેમ કવિતા સહેલાઈથી સમજાતી નથી એમ, એ (લોકસ્વરૂપ) એમને (મંદબુદ્ધિવાળાઓને) સહેલાઈથી સમજાતું નથી. માટે હું એમના ઉપકારાર્થે ' કરણુ આમ્નાય ' માં રહેલી કઠિનતા દૂર કરી એના વિષે કંઈક યથામતિ લખું છું. ૧૦-૧૧.

આ પ્રવૃત્તિ મેં પુણ્યાર્થે જ આદરી છે. મારામાં એ પ્રવૃત્તિને અંગે જોઈએ એટલું સામર્થ્ય નથી. માટે સર્વપર ઉપકારદષ્ટિથી જોનારા સંતપુરૂષો મારાપર પણ પ્રસન્ન થઈ એ જ દષ્ટિએ જોજો. ૧૨.

મારું લેખનસામર્થ્ય-ભંગોળ બાળકોના ક્રીડાગૃહ જેવું અદ્યપ્રમાણુ છે. એની અંદર હસ્તિપ્રમાણુ વિસ્તારવંત અર્થોનો^૩ કેવી રીતે સમાવેશ કરી શકાશે એનો મને વિચાર થાય છે. પરંતુ મારા સદાકૃપાળુ ગુરુરાજનો અચિન્ત્ય પ્રભાવ છે તેથી બધું થઈ શકશે. ન્હાનાશા દર્પણમાં મહાન પર્વતો સમાઈ જાય છે-એ એ દર્પણના સહાયક તેજના પ્રભાવથી થતું જોઈએ જ છીએ ને. ૧૩-૧૪.

૧. લેખિત કે પરંપરાગત સાંભળેલા ધર્માનુશાસનો પ્રમાણે. (કરણુ=લેખિત સાખીતી. આમ્નાય-ઈકિત -પરંપરાગત દંતકથા. ૨. લઘુ સંગ્રહણી ' અંતે ' બૃહત્ સંગ્રહણી ' એમ બે પ્રકરણો છે એમાં ' સોદ્ધ ' સંબંધી હકીકત છે. ૩. (૧) ભાવાર્થ Sense, (૨) વસ્તુ, ચીજ.

संक्षिप्ताः संग्रहाः प्राच्या यथा ते सुपठा मुखे ।
तथासविस्तरत्वेन सुबोधो भवतादयम् ॥ १५ ॥

लोकप्रकाशनामानं ग्रन्थमेनं विचक्षणाः ।
आद्रियध्वं जिनप्रोक्तविश्वरूपनिरूपकम् ॥ १६ ॥

प्राप्यानुशासनमिदं समुप्रक्रमेहमैदंयुगीनविहरद्गुरुगौतमस्य ।
श्रीमत्तपागणपतेर्विजयादिदेवसूरीशितुर्विजयसिंहमुनीशितुश्च ॥ १७ ॥

मानैरंगुलयोजनरज्जूनां सागरस्य पल्यस्य ।
संख्यासंख्यानन्तैरुपयोगोऽस्तीह यद् भूयान् ॥ १८ ॥

ततः प्रथमस्तेषां स्वरूपं किञ्चिदुच्यते ।
तत्राप्यादावंगुलानां मानं वक्ष्ये त्रिधा च तत् ॥ १९ ॥

उत्सेधाख्यं प्रमाणाख्यमात्माख्यं चेति तत्र च ।
उत्सेधात्क्रमतो वृद्धेर्जातमुत्सेधमंगुलम् ॥ २० ॥

पूर्वाचार्योऽने अनेक संग्रहो संक्षेपमां लभ्या छे अने अल्पप्रयासे सुखपाठे यथा शके
छे अने प्रमाणे आ भाङ् संक्षिप्त लभाषु पणु शीघ्रबोधदायक थाओ. १५.

जिनभाषित जगत्स्वरूपं, हुं अनेविषे निरूपणु करनारे छुं अने आ 'लोकप्रकाश'
ग्रंथ सर्व विचक्षणु सन्ननोनो सत्कार पाओ. १६.

नाणु गौतमगणधर पोते आ युगमां विचरवा आव्या डायनी ओवा तपगच्छाधिपति
श्रीमान विजयदेवसूरिनी तेमज विजयसिंहसूरिनी अनुज्ञा लभने हुं आ ग्रंथ रयुं छुं. १७.

ग्रंथारंभ.

आ ग्रंथमां संग्रहात-असंग्रहात-अने-अनन्त, आंगण-योजन-रज्जु-सागरै-
पम-अने पद्योपम अने नामना (क्षेत्र अने काणनां) भाषोनी वारंवार वात आव्या ज.
करशे माटे प्रथम अमनी थोडी माडिती आयुं छुं. १८.

पडेहुं आंगण, आंगण त्रयु प्रकारनां छे. (१) उत्सेध-आंगण, (२) प्रमाण-आंगण
अने (३) आत्म-आंगण. १९-२०.

તથા હિ—દ્વિવિધઃ પરમાણુઃ સ્યાત્સૂક્ષ્મશ્ચ વ્યાવહારિકઃ ।

અનન્તરૈણુભિઃ સૂક્ષ્મૈરેકોઽણુવ્યાવહારિકઃ ॥ ૨૧ ॥

સોઽપિ તીવ્રેણ શસ્ત્રેણ દ્વિધાકર્તુ ન શક્યતે ।

एनं सर्वप्रमाणानामादिमाहुर्मुनीश्वराः ॥ २२ ॥

વ્યવહારનયેનૈવ પરમાણુરયં ભવેત્ ।

स्कन्धोऽनन्ताणुको जातसूक्ष्मत्वो निश्चयात्पुनः ॥ २३ ॥

અનન્તવ્યવહારાણુનિષ્પન્નોત્શ્લક્ષ્ણશ્લક્ષિણકા ।

निष्पद्यते पुनः श्लक्ष्णश्लक्षिणका ताभिरष्टभिः ॥ २४ ॥

તાભિરષ્ટાભિરેકઃ સ્યાદૂર્ધ્વરેણુર્જિનોદિતઃ ।

अष्टोर्ध्वरेणुनिष्पन्नस्रसरेणुरुदीरितः ॥ २५ ॥

ત્રસરેણુભિરષ્ટાભિરેકઃ સ્યાદ્રથરેણુકઃ ।

अष्टभिस्तैर्भवेदेकं केशाग्रं कुरुयुग्मिनाम् ॥ २६ ॥

તતોઽષ્ટઘ્નં હરિવર્ષરમ્યકક્ષેત્રભૂસ્પૃશામ્ ।

ततोऽष्टघ्नं हैमवतहैरण्यवतयुग्मिनाम् ॥ २७ ॥

તસ્માદષ્ટગુણસ્થૂલં વાલસ્યાગ્રમુદીરિતમ્ ।

पूर्वापरविदेहेषु नृणां क्षेत्वानुभावतः ॥ २८ ॥

(૧) ઉત્સેધ-આંગળ. સૂક્ષ્મ અને વ્યવહારિક એમ બે પ્રકારનાં પરમાણુ હોય છે. અનન્ત સૂક્ષ્મ પરમાણુઓનો એક વ્યવહારિક પરમાણુ થાય છે. (એ પણ એટલો સૂક્ષ્મ હોય છે કે) એનાં, તીવ્ર શસ્ત્રવડે પણ બે ટુકડા થઈ શકતા નથી. શ્રીજિનભગવાને આ પરમાણુને (માપના કોષ્ટકમાં) સૌથી પહેલું માપ કહ્યું છે. વળી એ વ્યવહારનયે^૧ જ પરમાણુ કહેવાય છે. નિશ્ચયનયે અનન્ત સૂક્ષ્મ પરમાણુઓવાળો તે એક સ્કંધ કહેવાય છે. અનન્ત વ્યવહારિક પરમાણુઓની એક ‘ઉત્સેધક્ષુલક્ષિણકા’ થાય છે. આઠ ઉત્સેધક્ષુલક્ષિણકાઓની એક ‘સેધક્ષુલક્ષિણકા’ થાય છે.^૨ આઠ સેધક્ષુલક્ષિણકાનો એક ‘ઉર્ધ્વરેણુ’ થાય. આઠ ઉર્ધ્વરેણુનો એક ‘ત્રસરેણુ’ થાય. આઠ ત્રસરેણુનો એક ‘રથરેણુ.’ આઠ રથરેણુનો કુરૂક્ષેત્રના યુગલિયાનો એક ‘કેશાગ્ર.’ એવા આઠ કેશાગ્રોનો હરિવર્ષ ક્ષેત્ર અને રમ્યકક્ષેત્રના યુગલિયાઓનો એક કેશાગ્ર થાય. આવા

૧ વ્યવહારમાં, (નિશ્ચયનયે-નિશ્ચયથી નહિં). ૨. આ અભિપ્રાય ભગવતીઆદિ સૂત્રોનો છે. ‘જ્વસમાસ’ સૂત્રમાં તે એમ કહ્યું છે કે અનન્ત ઉત્સેધક્ષુલક્ષિણકાઓની એક સેધક્ષુલક્ષિણકા થાય છે.

સ્થૂલમષ્ટગુણં ચાસ્માન્નરતૈરવતાઙ્ગિનામ્ ।

અષ્ટમિસ્તૈશ્ચ વાલાઘ્રૈર્લિક્ષામાનં ભવેદિહ ॥ ૨૯ ॥

લિક્ષાષ્ટકમિતા યૂકા ભવેદ્યૂકાભિરષ્ટમિઃ ।

યવમધ્યં તતોઽષ્ટામિસ્તૈઃ સ્યાદુત્સેધમંગુલમ્ ॥ ૩૦ ॥

ચત્વાર્યુત્સેધાંગુલાનાં શતાન્યાયામતો મતમ્ ।

તત્સાર્દ્ધદ્વચંગુલવ્યાસં પ્રમાણાંગુલમિષ્યતે ॥ ૩૧ ॥

પ્રમાણં ભરતશ્ચક્રી યુગાદૌ વાદિમો જિનઃ ।

તદંગુલમિદં યત્તત્ પ્રમાણાંગુલમુચ્યતે ॥ ૩૨ ॥

યદુત્સેધાંગુલૈઃ પञ્ચધનુઃશતસમુચ્છ્રૂતઃ ।

શ્રાત્માંગુલેન ચાવ્યોઽર્હન્ વિંશાંગુલશતોન્મિતઃ ॥ ૩૩ ॥

તતઃ ષણ્ણવતિઘ્નેષુ ધનુઃશતેષુ પञ્ચસુ ।

શતેન વિંશત્યાઢચેન ભક્તેષ્વાપ્તા ચતુઃશતી ॥ ૩૪ ॥

આઠ કેશાગ્રોનો હૈમવત અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રોના યુગલિયાઓનો એક કેશાગ્ર થાય. વળી એવા આઠ કેશાગ્રોનો પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમવિદેહના માણસોનો એક કેશાગ્ર થાય. એથી આઠગણો સ્થૂળ ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્રના માણસોનો એક કેશાગ્ર થાય. આવા આઠ કેશાગ્રોવડે એક 'લીળ'નું માન થાય.^૧ આઠ લીળના માનવડે એક 'જૂ,' અને આઠ જૂ પ્રમાણે 'યવનો મધ્યભાગ' થાય છે. આવા આઠ માપપ્રમાણ એક ઉત્સેધ આંગળ થાય. ૨૧-૩૦.

(૨) પ્રમાણુ-અંગુલ (આંગળ). એક 'ઉત્સેધ' આંગળથી ચારસોગણો લાંબો અને અઢીગણો જડો (પહોળો) એક પ્રમાણુ-અંગુલ થાય. યુગાદિપ્રભુ શ્રી ઋષભદેવ અથવા ભરતચક્રવર્તી જેઠ પ્રમાણુભૂત છે અને એમનું અંગુલ પ્રમાણાંગુલ કહેવાય છે. યુગાદિજિન 'ઉત્સેધ' આંગળના માપે પાંચસો ધનુષ્ય ઉંચા હતા, અને આત્માંગુલના માપે એકસોવીશ આંગળ ઉંચા હતા. તે પરથી પાંચસો ધનુષ્યને છન્નુવડે ગુણવાથી અડતાળીશ હજાર આંગળ થાય અને એને એકસોવીશ વડે ભાગવાથી ચારસો થાય. કેમ સ્થળે એમ કહ્યું છે કે 'ઉત્સેધ' આંગળથી એક હજારગણો હોય તે 'આત્માંગુલ'—એ એક આંગળની પહોળાઈવાળી દીર્ઘ

--- ૧/૪ પ્રમાણુ-અંગુલ ---

૧. આ અભિપ્રાય 'સંગ્રહણીયુદ્ધવૃત્તિ, તથા 'પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ' આદિનો છે. 'જમ્બૂદ્વીપ પ્રજાસિમ્હ'ની વૃત્તિ આદિમાં તે એમ કહ્યું છે કે પૂર્વપશ્ચિમવિદેહના મનુષ્યના આઠ કેશાગ્રોવડે જ એક લીળનું માન થાય. દરિવર્ષ, રમ્યક, હૈમવત, હૈરણ્યવત, પૂર્વવિદેહ, પશ્ચિમવિદેહ, ભરત અને ઐરવત—એ જમ્બૂદ્વીપના આઠ ભાગ છે.

यच्च क्वाप्युक्तमौत्सेधात्सहस्रगुणमेव तत् ।

तदेकांगुलविष्कम्भदीर्घश्रेणिविवक्षया ॥ ३५ ॥

यच्चतुःशतदीर्घायाः सार्द्धद्वयंगुलविस्तृतेः ।

स्यादेकांगुलविस्तारा सहस्रांगुलदीर्घता ॥ ३६ ॥

दृष्टान्तश्चात्र— चतुरंगुलदीर्घायाः सार्द्धद्वयंगुलविस्तृतेः ।

पठ्या यथांगुलव्यासश्चीरो दैर्घ्ये दशांगुलः ॥ ३७ ॥

वस्तुतः पुनरौत्सेधात्सार्द्धद्विगुणविस्तृतम् ।

चतुःशतगुणं दैर्घ्ये प्रमाणांगुलमास्थितम् ॥ ३८ ॥

एतच्च भरतादीनामात्मांगुलतया मतम् ।

अन्यकाले त्वनियतमानमात्मांगुलं भवेत् ॥ ३९ ॥

यस्मिन्काले पुमांसो ये स्वकीयांगुलमानतः ।

अष्टोत्तरशतोत्तुंगा आत्मांगुलं तदंगुलम् ॥ ४० ॥

एतत्प्रमाणतो न्यूनाधिकानां तु यदंगुलम् ।

तस्यादात्मांगुलाभासं न पुनः पारमार्थिकम् ॥ ४१ ॥

श्रेणिनी विवक्षाम्ये कडेळुं छे. कारणुके आरसो आंगण लांणी अने अढी आंगण पडोणा श्रेणि डोय येनी, अेक-आंगण-पडोणाधवाणी-लांभाध अेकडुळर आंगण थाय. ३९-३६.

जेवी रीते के, आर आंगण लांणी अने अढी आंगण पडोणा पाटो डोय येना अेक अेक आंगण पडोणा लीरा करीये तो ते दश आंगण लांभाधमां थाय. ३७.

अेटवे के वस्तुतः उत्सेधांगुलथी अढीगणुं पडोणु अने आरसोगणुं लांणु प्रमाणांगुलनुं भाप आवी रहुं. ३८.

(३) आत्मांगुलं. जे काणे जे माणुसो पोताना आंगणना भापे अेकसोने आठ आंगण उंवा डोय, अेवाअेनुं आंगण 'आत्मांगुल' कडेवाय. आ प्रमाणु 'सरत' आदिना काणना मनुष्योना आत्मांगुलना भापे मानेळुं छे. कारणु के अन्यकाणे आत्मांगुणनुं प्रमाणु अथोकर डोय. आ अेकसोने आठ आंगणना भाप करतां जेमनुं भाप न्यून डोय के अधिक डोय अेमनुं अंगुल-आंगण 'आत्मांगुलाभास' कडेवाय, पारमार्थिक आत्मांगुल नहिं. १ ३६-४१.

१. आ कथन 'प्रवयनसारोद्धार'नुं छे. 'पत्रवणु' सूत्रनी वृत्तिमां तो अेम कथु छे के " जे काणमां जे मनुष्यो डोय अेमनुं मान-तेज आत्मांगुल " परन्तु अे मान अनियमित छे, भाटे अेनुं 'अं' स्वरूप आ प्रमाणुः—परमाणु, रथरेणु, त्रसरणु, केशाणु, लीप, लू अने जव-आभने अतुकमे आःआःगणु करता

ઉત્સેધાંગુલમાનેન જ્ઞેયં સર્વાક્ષિનાં વપુઃ ।

પ્રમાણાંગુલમાનેન નગપૃથ્વ્યાદિશાશ્વતમ્ ॥ ૪૨ ॥

તત્રાપિ— તસ્યાંગુલસ્ય દૈર્ઘ્યેન મીયતે વસુધાદિકમ્ ।

ઇત્યાહુઃ કેચિદન્યે ચ તત્ત્વેત્રગણિતેન વૈ ॥ ૪૩ ॥

તદ્વિષ્કમ્ભેણ કેડ્યન્યે પદ્મેષ્વેતેષુ ચ ત્રિષુ ।

ઈષ્ટે પ્રામાણિકં પક્ષં નિશ્ચેતું જગદીશ્વરઃ ॥ ૪૪ ॥

વાપીકૂપતડાગાદિ પુરદુર્ગગૃહાદિકમ્ ।

વસ્ત્રપાત્રવિભૂષાદિ શય્યા શસ્ત્રાદિ કૃત્રિમમ્ ॥ ૪૫ ॥

ઇન્દ્રિયાણાં ચ વિષયાઃ સર્વં મેયમિદં કિલ ।

આત્માંગુલૈર્યથામાનમુચિતૈઃ સ્વસ્વવારકે ॥ ૪૬ ॥ યુગ્મમ્

સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીર 'ઉત્સેધ' અંગુલના માપે મપાય; અને પર્વત તથા પૃથ્વી આદિ જે શાશ્વત પદાર્થો છે એઓ, 'પ્રમાણુ' આંગળના માપે મપાય. એમાં પણ પૃથ્વી વગેરે એ આંગળની લંબાઈ વડે મપાય એમ કેટલાકનો મત છે, જ્યારે ખીજાઓ એમ કહે છે કે એનું ક્ષેત્રફળ કઢાય. વળી એમ પણ કહેનારા છે કે એની પહોળાઈ—એજ એનું માપ. આમ ત્રણ પક્ષ છે. એ ત્રણમાં પ્રમાણિક પક્ષ કયો એનો નિશ્ચય તો પરમાત્મા કરી શકે. ૪૨-૪૪.

વાવ, કુવા, તળાવ વગેરે; નગર, દુર્ગ, ઘર વગેરે; વસ્ત્ર, પાત્ર, આભૂષણ વગેરે તથા શસ્ત્ર વગેરે.—આ બધા કૃત્રિમ પદાર્થો અને એ ઉપરાંત બધા ઈન્દ્રિયોના વિષયો—એ સર્વનું માપ 'આત્માંગુલ' વડે કાઢવું, અને તે પણ યથાસ્થિત માનપૂર્વક અને એમને યથોચિત વારે જ કાઢવું. ૪૫-૪૬.

જવા—એટલે ઉત્સેધાંગુલનું માપ આવશે. પછી ઉત્સેધાંગુલને હજારગણાકરવાથી 'પ્રમાણુાંગુલ' આવશે, અને એને જ બમણું કરવાથી વીરપ્રભુનું 'આત્માંગુલ' આવશે.

૨. અહિં પહેલો પક્ષ સ્વીકારીએ તો એક યોજનમાં 'ઉત્સેધ' આંગળના માપે ચારસો યોજન થાય છે; ખીજો પક્ષ સ્વીકારીએ તો હજાર યોજન થાય છે; અને ત્રીજો પક્ષ સ્વીકારતાં દશ કોશ થાય છે. 'અનુયોગદ્વાર'ની ચૂર્ણીમાં ત્રીજો જ પક્ષ સ્વીકારેલ છે: એમાં કહ્યું છે કે પૃથ્વી આદિનું માન પ્રમાણુાંગુલોથી કઢાય છે; અને એ માન, જેટલા પ્રમાણુાંગુલ એની પહોળાઈ હોય એજ સમજવું. મુનિયંદ્રસૂરિ પોતાની 'આંગુલસપ્તતિકા' માં કહે છે કે "પૃથ્વી આદિકેનું ક્ષેત્રફળ—એ એનું માન એમ કેટલાકનું માનવું છે; ખીજાઓ 'લંબાઈ—એજ માન' એમ માને છે. પરંતુ સૂત્રમાં એમ નથી કહ્યું." આની વિસ્તારયુક્ત ચર્ચા માટે એમનો એ 'અંગુલસપ્તતિકા' ગ્રંથ જોવો.

આત્મોત્સેધપ્રમાણાખ્યં ત્રૈધમપ્યંગુલં ત્રિધા ।

સૂચ્યંગુલં ચ પ્રતરાંગુલં ચાપિ ઘનાંગુલમ્ ॥ ૪૭ ॥

एकप्रदेशबाहल्यव्यासैकांगुलदैर्घ्ययुक् ।

नभःप्रदेशश्रेणिर्या सा सूच्यंगुलमुच्यते ॥ ૪૮ ॥

वस्तुतस्तदसंख्येयप्रदेशमपि कल्प्यते ।

प्रदेशत्रयनिष्पन्नं सुखावगतये नृणाम् ॥ ૪૯ ॥

सूची सूच्यैव गुणिता भवति प्रतरांगुलम् ।

नवપ્રાદેશિકં કલ્પ્યં તદ્દૈર્ઘ્યવ્યાસયોઃ સમમ્ ॥ ૫૦ ॥

प्रतरे सूचीगुणिते सप्तविंशतिखांशकम् ।

દૈર્ઘ્યવિષ્કમ્ભવાહલ્યૈઃ સમાનં સ્યાદ્ ઘનાંગુલમ્ ॥ ૫૧ ॥

તત્ર ગુણનવિધિશ્ચૈવમ્—

અંકોઽન્તિમો ગુપ્તરાશેર્ગુણ્યો ગુણકરાશિના ।

પુનરુત્સારિતેનોપાન્ત્યાદયોઽપ્યેવમેવ ચ ॥ ૫૨ ॥

પૂર્વકથિત ઉત્સેધાંગુલ, પ્રમાણાંગુલ અને આત્માંગુલ—એ પ્રત્યેકના વળી ત્રણ ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) સૂચ્યંગુલ, (૨) પ્રતરાંગુલ અને (૩) ઘનાંગુલ. ૪૭.

(૧) સૂચ્યંગુલ. એક પ્રદેશ બહીરંગુલ તથા એક આંગુલ લાંબી—એવી ‘ આકાશ પ્રદેશની શ્રેણિ ’ ને સૂચ્યંગુલ કહે છે. ખરી રીતે તે એના અસંખ્ય પ્રદેશ કહેવાય; પરન્તુ સૌ કોઈ એ સહેલાઈથી સમજી શકે માટે એના ત્રણ પ્રદેશ કહેવા છે. ૪૮-૪૯.

(૨) પ્રતરાંગુલ. સૂચ્યંગુલને સૂચ્યંગુલ વડે ગુણવાથી ‘ પ્રતરાંગુલ ’ થાય છે. એના, સમાનલાંબાઈપહોળાઈવાળા નવ પ્રદેશો કહેવાયા છે. ૫૦.

(૩) ઘનાંગુલ. પ્રતરાંગુલને સૂચ્યંગુલવડે ગુણવાથી ‘ ઘનાંગુલ ’ થાય છે. એના સત્યાવીશ પ્રદેશો છે. એમની લાંબાઈ, પહોળાઈ, બહાઈ, એક સરખી જ હોય. ૫૧.

ઉપર, ગુણાકાર કરવાનો કહ્યો તે ગુણાકારની રીત આ પ્રમાણે:—જે રકમનો ગુણાકાર કરવો હોય તે રકમના છેલ્લા આંકડાને, જે રકમે ગુણવાતું હોય તેના છેલ્લા આંકડાએ ગુણવો; અને એવી જ રીતે પુનઃ પુનઃ ઉપાન્ત્ય ઉપાન્ત્ય આંકડાએ ગુણવે જવું. ગુણક અને ગુણ્યની રકમના પહેલા અને છેલ્લા આંકડાને, જે ગારણાની સંધિની પેઠે ઉપર નીચે મૂકવા. આંકડાનો

૧. ઉપરા ઉપર ત્રણ પ્રતર સ્થાપવા—એ ઘનાંગુલની સ્થાપના (એ ઘનાંગુલ થયો કહેવાય).

ઉપર્યધશ્ચાદિમાન્ત્યૌ રાશ્યોર્ગુણકગુણયયોઃ ।

કપાટસન્ધિવસ્થાપ્યૌ વિધિરેવમનેકધા ॥ ૫૩ ॥

સ્થાનાધિક્યેન સંસ્થાપ્યં ગુણિતેઽકે ફલં ચ યત્ ।

યથાસ્થાનકમંકાનાં કાર્યાં સંકલના તતઃ ॥ ૫૪ ॥

અંકસ્થાનાનિ ચૈવમ્—

एकं दशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमतः ।

अर्बुदमब्जं खर्वं निखर्वमहापद्मशङ्खवस्तस्मात् ॥ ૫૫ ॥

जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्ध्यमिति दशगुणोत्तरं संज्ञाः ॥ इति ॥

અત્રોદાહરણમ્—

पञ्चत्र्येकमितो राशिर्दिवाकरगुणीकृतः ।

स्याद्विंशा षोडशशती क्रमोઽકાનાં ચ વામતઃ ॥ ૫૬ ॥

અથ પ્રસંગાદુપયોગિત્વાચ્ચ ભાગહારવિધિરુચ્યતે—

यद्गुणो भाजकः शुद्धयेदन्त्यादेर्भाज्यराशितः ।

तत्फलं भागहारे स्यात् भागाप्राप्तौ च खं फलम् ॥ ૫૭ ॥

अग्ने यथाप्यते भागः पूर्वमंकं तथा भजेत् ।

षड्भिर्भागि यथा षष्टेः प्राप्यन्ते केवलं दश ॥ ૫૮ ॥

ગુણાકાર કરતાં જે 'ફળ' આવે એને એના અધિકઅધિક સ્થાન પ્રમાણે અનુક્રમે સ્થાપવા-
મૂકવા. પછી યથાસ્થાનક આંકડાએનો સરવાળો કરવો. ૫૨-૫૪.

અંકના સ્થાનકો આ પ્રમાણે છે:—એક, દશ, સો, હજાર, દશહજાર, લાખ, દશલાખ,
કોડ, દશકોડ, અબજ, ઊર્વ, નિર્ણવ, મહાપદ્મ, શંકુ, જલધિ, અન્ત્ય, મધ્ય અને પરાર્ધ્ય.
આ સર્વ સંજ્ઞા ઉત્તરોત્તર દશગણી સમજવી. ગુણાકારનું એક દષ્ટાન્ત લ્યો. ધારો કે ૧૩૫ ને
૧૨ વડે ગુણવા છે. તે ઉપર દશવિલ રીતિ પ્રમાણે ગણી આંકડા માંડી સરવાળો કરતાં ૧૬૨૦
આવશે. ૫૫-૫૬.

ગુણાકારની વિધિ કહી ત્યારે પ્રસંગોપાત્ત ભાગાકારની વિધિ-રીત પણ ઉપયોગી હોવાથી
તે કહીએ છીએ:—અન્ત્યાદિક ભાગ્યરાશિથી જેટલાગણો ભાજક થાય તેટલું ભાગાકારમાં
'ફળ' થાય; ન્યારે ભાગ ન આલે ત્યારે 'ફળ' માં શૂન્ય મૂકવું. જેમ જેમ આગળ ભાગ આલે
તેમ તેમ પૂર્વના આંકડાને ભાગતા જવું. દષ્ટાન્ત:—૬૦ ને ૬ એ ભાગવાથી 'ફળ' માં ૧૦
આવે છે. ૫૭-૫૮.

અથ પ્રકૃતમ્—પાદઃ સ્યાદંગુલૈઃ षड્ભિ વિતસ્તિઃ પાદયોર્દ્વયમ્ ।
 વિતસ્તિદ્વિતયં હસ્તૌ દ્વૌ હસ્તૌ કુક્ષિરુચ્યતે ॥ ૫૯ ॥
 કુક્ષિદ્વયેન દણ્ડઃ સ્યાત્તાવન્માનં ધનુર્ભવેત્ ।
 યુગં વા મુસલં વાપિ નાલિકા વા સમાઃ સમે ॥ ૬૦ ॥
 અંગુલૈઃ ષણ્ણવત્યૈવ સર્વેઽપિ પ્રમિતા શ્રમી ।
 સહસ્રદ્વિતયેનાથ ક્રોશઃ સ્યાદ્ધનુષામિહ ॥ ૬૧ ॥
 ચતુષ્ટયેન ક્રોશાનાં યોજનં તત્પુનસ્ત્રિધા ।
 ઉત્સેધાત્મપ્રમાણાચ્ચૈરંગુલૈર્જાયતે પૃથક્ ॥ ૬૨ ॥
 એવં પાદાદિમાનાનાં સર્વેષાં ત્રિપ્રકારતામ્ ।
 વિભાવ્ય વિનિયુક્તીત સ્વસ્વસ્થાને યથાયથમ્ ॥ ૬૩ ॥
 પ્રમાણાંગુલનિષ્પન્નયોજનાનાં પ્રમાણતઃ ।
 અસંખ્યકોટાકોટીભિરેકા રજ્જુઃ પ્રકીર્તિતા ॥ ૬૪ ॥
 સ્વયમ્ભૂરમણાબ્ધેર્યૈર્ પૂર્વપશ્ચિમવેદિકે ।
 તયોઃ પરાન્તાન્તરાલં રજ્જુમાનમિદં ભવેત્ ॥ ૬૫ ॥
 લોકેષુ ચ—યવોદરૈરંગુલમષ્ટસંખ્યૈઃ હસ્તોઽઙ્ગુલૈઃ षડ્ગુણિતૈશ્ચતુર્ભિઃ ।
 હસ્તૈશ્ચતુર્ભિર્ભવતીહ દણ્ડઃ ક્રોશઃ સહસ્રદ્વિતયેન તેષામ્ ॥ ૬૬ ॥

હવે પ્રસ્તુત બાબત વિષે.

છ અંગુલનો એક ' પાદ ' થાય. બે પાદની એક ' વેંત ' થાય. બે વેંતનો એક ' હાથ, ' અને બે હાથની એક ' કુક્ષિ ' થાય છે. બે કુક્ષિનો એક ' દંડ ' થાય. ' ધનુષ્ય, ' ' યુગ ' એટલે મુસળ, અને ' નાલિકા '—એ ત્રણે દંડ જેવડા જ છે. આ ગણતરીએ ધનુષ્યના ૯૬ આંગળ થયા. વળી બે હજાર ધનુષ્યનો એક ' કોસ ' થાય છે, અને ચાર કોસનો એક ' યોજન ' કહેવાય છે. આ ' યોજન, ' ઉત્સેધાંગુલ, આત્માંગુલ અને પ્રમાણાંગુલ—આ ત્રણ માપને માટે ભિન્નભિન્ન ત્રણ પ્રકારનો છે. ' પાદ ' આદિક સર્વના પણ એજ રીતે ત્રણ ત્રણ પ્રકાર છે; એમને યોગ્યરીતે પોતપોતાને સ્થાનકે યોજવા. ૫૯-૬૩.

' પ્રમાણાંગુલ ' ને માપે જે યોજન (નિષ્પન્ન) થાય—એવા અસંખ્યાત કોડાકોડી યોજનોનો એક ' રજ્જુ ' એટલે રાજલોક થાય છે. ' સ્વયંભૂરમણુ ' સમુદ્રની, પૂર્વ અને પશ્ચિમ (બે) વેદિકાઓ વચ્ચે જે અન્તર છે તેટલુ એક ' રજ્જુ ' નું માન થાય છે. ૬૪-૬૫.

લોકોમાં જે માપ પ્રવર્તે છે તે આ પ્રમાણે:—આઠ યવ ' નો એક આંગળ. ચોવીશ

સ્યાદ્યોજનં ક્રોશચતુષ્ટયેન તથા કરાણાં દશકેન વંશઃ ।

નિવર્તનં વિંશતિવંશસંખ્યૈઃ ક્ષેત્રં ચતુર્ભિશ્ચ ભુજૈર્નિવદ્ધમ્ ॥૬૭॥

इत्याद्यभिधीयते ।

માનં પલ્યોપમસ્યાથ તત્સાગરોપમસ્ય ચ ।

વદ્યે વિસ્તરતઃ કિञ્ચિત્ શ્રુત્વા શ્રીગુરુસન્નિધૌ ॥ ૬૮ ॥

આદ્યમુદ્ધારપલ્યં સ્યાદદ્ધાપલ્યં દ્વિતીયકમ્ ।

તૃતીયં ક્ષેત્રપલ્યં સ્યાદિતિ પલ્યોપમં ત્રિધા ॥ ૬૯ ॥

एकैकं द्विप्रकारं स्यात् सूक्ष्मबादरभेदतः ।

त्रैधस्यैवं सागरस्याप्येवं ज्ञेया द्विभेदता ॥ ७० ॥

उत्सेधांगुलसिद्धैकयोजनप्रमितोऽवटः ।

उण्डत्वायामविष्कम्भैरेष पल्य इति स्मृतः ॥ ७१ ॥

પરિધિસ્તસ્ય વૃત્તસ્ય યોજનત્રિતયં ભવેત્ ।

एकस्य योजनस्योन्षष्टभागेन संयुतम् ॥ ७२ ॥

સ પૂર્ય ઉત્તરકુહનૃણાં શિરસિ મુગિહતે ।

दिनैरेकादिसप्तान्तरूढकेशाग्रराशिभिः ॥ ७३ ॥

ત્રયસ્ત્રિંશત્કોટયઃ સ્યુઃ સત્તલક્ષાણિ ચોપરિ ।

द्वाषष्टिश्च सहस्राणि शतं च चतुरुत्तरम् ॥ ७४ ॥

આંગળનો એક ' હાથ; ' ચાર હાથનો એક ' દંડ; ' બે હજાર દંડનો એક ' કોશ ' અને ચાર કોશનો એક ' યોજન. ' વળી દશ ' હાથ ' નો એક ' વંશ ' કહેવાય છે, વીશ વંશનું એક ' નિવર્તન ' કહેવાય છે અને ચાર હાથનું એક ' ક્ષેત્ર ' કહેવાય છે. ૬૬-૬૭.

હવે ' પલ્યોપમ ' તથા ' સાગરોપમ ' વિષે.

એ બેબીનાં સંબંધમાં ગુરુરાજ પાસેથી જે કંઈ સાંભળ્યું છે તે કહીએ છીએ:—

' પલ્યોપમ ' ત્રણ પ્રકાર છે; ઉદ્ધારપલ્યોપમ, અદ્ધાપલ્યોપમ અને ક્ષેત્રપલ્યોપમ. આ પ્રત્યેકના વળી ' સૂક્ષ્મ ' અને ' બાદર ' એમ બંને ભેદ છે. ' સાગરોપમ ' ના પણ એવા જ ત્રણ પ્રકાર છે અને એ ત્રણ પ્રકારના વળી એવા જ બંને ભેદ છે. ૬૮-૭૦.

ઉત્સેધાંગુલના માપે માપતાં જે યોજન થાય તે યોજનપ્રમાણ ઉંડાઈ, પડોળાઈ અને લંબાઈવાળો કુવો-તે ' પલ્ય ' કહેવાય છે. એ કુવાની પરિધિ એટલે ઘેરાવો ૩૬ યોજન લગ-

एतावत्यः कोटिकोटिकोटाकोट्यः स्मृता अथ ।

चतुर्विंशतिर्लक्षाणि पञ्चषष्टिः सहस्रकाः ॥ ७५ ॥

पञ्चविंशाः शताः षट् च स्युः कोटाकोटिकोटयः ।

कोटाकोटीनां च लक्षा द्विचत्वारिंशदित्यथ ॥ ७६ ॥

एकोनविंशतिरपि सहस्राणि शता नव ।

षष्टिश्रोपरिकोटीनां मानमेवं निरूपितम् ॥ ७७ ॥

लक्षाणि सप्तनवतिस्त्रिपञ्चाशत्सहस्रकः ।

षट् शतानि च पल्येऽस्मिन् स्युः सर्वे रोमखण्डकाः ॥ ७८ ॥

पञ्चभिः कलापकम् ॥

त्रित्रिखाश्वरसाद्याशावाङ्घ्र्यद्यब्धिरसेन्द्रियम् ।

षट्द्वિપञ્ચચતુર્ઘ્ચકાંકાંકષટ્કાંકવાજિનઃ ॥ ૭૯ ॥

પન્ચ ત્રીણિ ચ ષટ્ કિન્ચ નવ યાનિ તતઃ પરમ્ ।

આદિતઃ પલ્યરોમાંશરાશિસંખ્યાંકસંગ્રહઃ ॥ ૮૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ભગ છે. એ કુવામાં, ઉત્તરકુરુક્ષેત્રના યુગલીયાના મસ્તકના એક દિવસથી આરંભી સાત દિવસ સુધીના વધેલા વાળ (કાંઠા સુધી દાબી દાબીને) ભરવા. એવી રીતે ભરેલા એ કેશાગ્રોની સંખ્યા તેત્રીશકોડ સાતલાખ પાંસઠહજાર અને એકસોનેઆર-એટલી ‘કોટીકોટી કોટાકોટી,’ એવીશ લાખ પાંસઠહજાર અને છસોપચીશ-એટલી ‘કોટાકોટીકોટી,’ એતાળીશ લાખ

૧ આ અભિપ્રાય ‘ક્ષેત્રસમાસબૃહદ્વૃત્તિ’ અને જંબૂદ્વીપપત્તિ’ મા છે. પરન્તુ ‘પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ’ અને સગૃહણીબૃહદ્વૃત્તિ’ માં ‘ઉત્તરકુરુક્ષેત્રના યુગળીઆગ્રોના કેશાગ્રો’ એમ નથી કહ્યું. સામાન્યરૂપે ‘કેશાગ્રો’ એટલું જ કહેલું છે. ‘વીરજયસેહર ક્ષેત્રવિચાર’ ની સ્વોપત્ત ટીકામાં વળી એમ કહ્યું છે કે ‘દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રમાં જન્મેલા સાત દિવસના ઘેટાના વાળના, ઉત્સેધાંચુલના પ્રમાણના, સાત સેમ કરીને એ સેમને પ્રાંકત્તં વીશલાખ સતાણ્ણહજાર એકસોઆવન ટુકડા થાય છે. એવી રીતના રોમખડો-કેશાગ્રો-વડે આ કુવાને ભરવો. આવા વાળના ટુકડા એક ‘હાથ’ મા એવીશગણુ સમાય છે, તેથી યોગણુ એક ‘ધતુષ્પ’ મા સમાય છે, અને એથી વળી બેહજારગણુ એક ‘કોશ’ માં સમાય છે.

૭૯-૮૦ એક જખરી સંખ્યા બતાવવા માટે કર્તાએ નવ ‘અંક’ તથા ‘શન્ય’ માટે જૂદા જૂદા શબ્દો વાપરી ૭૯-૮૦ શ્લોકોની અભયખીભરી રચના કરવામાં બહુ ખુખી કરી છે. ખ=૦ કારણ કે ખ (આકાશ) ખાલી શન્ય છે, અથ અને વાજિન=૭ કારણ કે (સૂર્યના) વાજિ (અર્થે) ૭ છે, સ્મ (છ હોવાથી) =૬; અક્ષિ (આખ બે હોવાથી)=૨, આશા (દિશા) દશ હોવાથી=૧૦, અન્ધિ, વાર્ધિ (સમુદ્ર)=૪, इन्द्रिय=૫; अक=૯ કારણ કે એ નવ છે (એકથી તે નવ સુધી.)

તથા નિબિડમાકણ્ઠં ત્રિયતે સ યથા હિ તત્ ।

નાગ્નિર્દહતિ વાલામ્ સલિલં ચ ન કોથયેત્ ॥ ૮૧ ॥

યથા ચ ચક્રિસૈન્યેન તમાક્રમ્ય પ્રસર્પતા ।

ન મનાક્ ક્રિયતે નીચૈરેવં નિબિડતાં ગતાત્ ॥ ૮૨ ॥

સમયે સમયે તસ્માત્ વાલખણ્ઠે સમુદ્ઘૃતે ।

કાલેન યાવતા પલ્યઃ સ ભવેન્નિષ્ઠિતોઽખિલઃ ॥ ૮૩ ॥

કાલસ્ય તાવતઃ સંજ્ઞા પલ્યોપમમિતિ સ્મૃતા ।

તત્રાપ્યુદ્ધારમુખ્યત્વાદિદમુદ્ધારસંજ્ઞિતમ્ ॥ ૮૪ ॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

ઇદં બાદરમુદ્ધારપલ્યોપમમુદીરિતમ્ ।

પ્રમાણમસ્ય સંખ્યાતાઃ સમયાઃ કથિતા જિનૈઃ ॥ ૮૫ ॥

અસ્મિન્નિરૂપે સૂક્ષ્મં સુબોધમબુધૈરપિ ।

અતો નિરૂપિતં નાન્યત્કિશ્ચિદસ્ય પ્રયોજનમ્ ॥ ૮૬ ॥

एतेषामथ पल्यानां दशभिः कोटिकोटिभिः ।

भवेद्बादरमुद्धारसंज्ञकं सागरोपमम् ॥ ८७ ॥

‘કોટાકોટી,’ ઓગણીશહજાર નવસો ને સાઠ ‘કોટી,’ તથા સતાણું લાખ ત્રેપન હજાર ને છસો છે. આ સંખ્યા આંકડામાં લખીએ તો તે આંકડા નીચે મુજબ આવે—
૩૩૦૭૬૨૧૦૪૨૪૬૫૬૨૫૪૨૧૯૯૬૦૯૭૫૩૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦. આ કુવાને કાંઠાસુધી એવો તો દાખીને ભરવો કે જેથી અગ્નિ એમાં રહેલા વાળને બાળી શકે નહિ તેમ પાણી કોહવરાવી શકે નહિ; તેમ વળી એના પર અકવતીની આખી સેના ખુંદતી—કચરતી ચાલી જાય તોયે એ વાળ કાંઠાથી લેશમાત્ર નીચે જાય નહિ. આવી રીતે ભરેલા એ કુવામાંથી પ્રત્યેક સમયે એક એક કેશાચ કાઠતાં જેટલે કાળે એ આખો કુવો ખાલી થાય એટલા કાળનું નામ ‘પલ્યોપમ.’ વળી આ કાળમાં કેશ (કુવામાંથી) બહાર કાઠવાના હોવાથી—કેશોનો ઉદ્ધાર કરવાનો હોવાથી, એને—એ કાળને ‘ઉદ્ધારપલ્યોપમ’ કહે છે. એનું પ્રમાણ ‘સંખ્યાત’ સમયનું છે. આ બધી વાત ‘બાદર’ પલ્યોપમ સબંધી કહી છે, ‘સૂક્ષ્મ’ સંબંધી નહિ. ‘બાદર’ નું નિરૂપણ પહેલું એટલા માટે કહ્યું છે કે એમ ક્યાંથી વળતો ‘સૂક્ષ્મ’ નો બોધ ઓછી સમજણવાળાને પણ શીઘ્ર—સહેલાઈથી થાય. ૭૧—૮૬.

દશ કોટાકોટિ પલ્યોપમનું એક ‘સાગરોપમ’ થાય છે. એક બાદર ઉદ્ધારસાગરોપમ, તે જ પ્રમાણે, દશ કોટાકોટિ બાદર ઉદ્ધારપલ્યોપમનું થાય. ૮૭.

આ સર્વ કહ્યું તે ‘બાદર’ પલ્યોપમ—સાગરોપમ વિષે કહ્યું.

અથૈકૈકસ્ય પૂર્વોક્તવાલાગ્રસ્ય મનીષયા ।
 અસંખ્યેયાનિ खण्डानि कल्पनीयानि धीधनैः ॥ ૮૮ ॥
 यत्सूक्ष्मं पुद्गलद्रव्यं छद्मस्थश्चक्षुषेक्षते ।
 तदसंख्यांशमानानि तानि स्युर्द्रव्यमानतः ॥ ૮૯ ॥
 सूक्ष्मपનકજીવાંગાવગાઢક્ષેત્રતોઽધિકે ।
 અસંખ્યેયગુણો ક્ષેત્રેઽવગાહન્ત ઇમાનિ ચ ॥ ૯૦ ॥
 વ્યાચક્ષતેઽથ વૃદ્ધાસ્તુ માનમેષાં बहुश्रुताः ।
 पर्याप्तबादरक्षोणीकायिकांगेन सम्मितम् ॥ ૯૧ ॥
 સમાનાન્યેવ સર્વાણિ તાનિ ચ સ્યુઃ પરસ્પરમ્ ।
 अनन्तप्रादेशिकानि प्रत्येकमखिलान्यपि ॥ ૯૨ ॥
 તતસ્તૈઃ પૂર્યતે પ્રાગ્વત્ પલ્યઃ પૂર્વોક્તમાનકઃ ।
 समये समये चैकं खण्डमुद्ध्ययते ततः ॥ ૯૩ ॥
 નિઃશેષં નિષ્ઠિતે ચાસ્મિન્ સૂક્ષ્મમુદ્ધારપલ્યકમ્ ।
 संख्येयवर्षकोटीभिर्मितमेतदुदाहृतम् ॥ ૯૪ ॥
 સુસૂક્ષ્મોદ્ધારપલ્યાનાં દશભિઃ કોટિકોટિભિઃ ।
 सूक्ष्मं भवति चोद्धाराभिधानं सागरोपमम् ॥ ૯૫ ॥

હવે ‘સૂક્ષ્મ’ સંબંધી:—

પૂર્વે કહેલા અકેક રોમના, બુદ્ધિવાનોએ, બુદ્ધિપૂર્વક ‘અસંખ્યાત’ ખંડ કલ્પવા.
 આવો પ્રત્યેક રોમખંડ, ‘છદ્મસ્થ’ માણસ નરી આંખવડે જોઈ શકે એવા સૂક્ષ્મપુદ્ગલદ્રવ્યના
 અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડો હોય છે; એઓ વળી સૂક્ષ્મનિગોઢના જીવના શરીરથી વ્યાપ્ત
 એવા ક્ષેત્ર કરતાં અસંખ્યગણા અધિક ક્ષેત્રમાં બરાબર સમાઈ રહે છે; બહુશ્રુતવૃદ્ધો એમનું
 પ્રમાણુ પર્યાપ્તબાદરપૃથ્વીકાયના અંગ જેવડું કહે છે; અને એમનામાંના પ્રત્યેકના ઘણુંકરીને
 અનન્ત પ્રદેશો છે. આ તરેહુના જે રોમખંડો કહ્યા—એ રોમખંડો પૂર્વે કહેલા પ્રમાણુવાળા
 કુવામાં પૂર્વોક્તરીતે ભરવા. પછી સમયે સમયે એમાંથી અકેક બહાર કાઢવો. જેટલા વખતમાં
 કુવામાંથી બધા બહાર નીકળી રહે (અને કુવો ખાલી થાય) તેટલા વખતને ‘સૂક્ષ્મ’ ઉદ્ધાર
 પલ્યોપમ કહે છે. એનું માત્ર સંખ્યાત કોડો વર્ષોનું છે. ૮૮-૯૪.

દશ કોટાકોટિ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર ‘પલ્યોપમો’ નું એકસૂક્ષ્મઉદ્ધાર ‘સાગરોપમ’ થાય છે. ૯૫.

આભ્યાં સાગરપલ્યાભ્યાં મીયન્તે દ્વીપસાગરાઃ ।

અસ્યાઃ સાર્દ્ધદ્વિસાગર્યાઃ સમયૈઃ પ્રમિતા હિ તે ॥ ૯૬ ॥

યદ્વૈતાસુ પલ્યકોટાકોટીષુ પશ્ચવિંશતૌ ।

યાવન્તિ વાલખણ્ડાનિ તાવન્તો દ્વીપસાગરાઃ ॥ ૯૭ ॥

एकादिसप्तान्तदिनोद्गतैः केशाग्रराशिभिः ।

भृतादुक्तप्रकारेण पल्यात्पूर्वोक्तमानतः ॥ ९८ ॥

प्रतिवर्षशतं खण्डमेकमेकं समुद्धरेत् ।

निशेषं निष्ठिते चास्मिन्नद्धापल्यं हि बादरम् ॥ ९९ ॥ युग्मम् ॥

एतेषामथ पल्यानां दशभिः कोटिकोटिभिः ।

भवेद्बादरमद्धार्यं जिनोक्तं सागरोपमम् ॥ ૧૦૦ ॥

पूर्वरीत्याथ वालाग्रैः खण्डीभूतैरसंख्यशः ।

पूर्णात्पल्यात्तथा खण्डं प्रतिवर्षशतं हरेत् ॥ ૧૦૧ ॥

कालेन यावता पल्यः स्यान्निलेपोऽखिलोऽपि सः ।

तावान्કાલો ભવેત્સૂક્ષ્મમદ્ધાપલ્યોપમં કિલ ॥ ૧૦૨ ॥

एतेषामथ पल्यानां दशभिः कोटिकोटिभिः ।

સૂક્ષ્મમદ્ધાભિધં જ્ઞાનસાગરાઃ સાગરં જગુઃ ॥ ૧૦૩ ॥

આ સાગરોપમ અને પલ્યોપમ બેબે માન સર્વ દ્વીપો અને સર્વ સમુદ્રોના માન માટે છે. કેમકે અહીં સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમના જેટલા 'સમયો' છે તેટલી જ સંખ્યા દ્વીપસમુદ્રોની છે; અથવા એમ પણ કહેવાય કે પચીસ કોટાકોટિ સૂક્ષ્મઉદ્ધાર 'પલ્યો' માં જેટલા રોમખંડો (સમય) છે તેટલી સંખ્યા દ્વીપસમુદ્રોની છે. ૯૬-૯૭.

હવે, એકથી આરંભી સાત દિવસોના ઉગેલા મસ્તકના કેશ પૂર્વોક્ત કુવામાં પૂર્વોક્તરીતે ભરી, પછી તેમાંથી દર સો વર્ષે એકેક કેશ બહાર કાઢતાં જેટલો વખત લાગે તેટલા વખતને એક બાદર 'અદ્ધા પલ્યોપમ' કહે છે. એવા દશ કોટાકોટિ બાદર અદ્ધા પલ્યોપમો તું એક 'બાદર અદ્ધા સાગરોપમ' થાય, તેમજ પૂર્વે કહેલા કેશોના અસંખ્યાત ટુકડા કરી પૂર્વોક્ત પ્રકારે જ પૂર્વોક્તમાનવાળા પલ્ય એટલે કુવામાં ભરી પછી એમાંથી દર સો વર્ષે એકેક ટુકડો કાઢી કુવો ખાલી કરતાં જે વખત લાગે તે 'સૂક્ષ્મ' અદ્ધા પલ્યોપમ કહેવાય. અને એવા દશ કોટાકોટિ પલ્યોપમતું એક 'સૂક્ષ્મ' અદ્ધા સાગરોપમ કહેવાય. ૯૮-૧૦૩.

सूक्ष्माद्धापल्यवाद्धिभ्यामाभ्यां मीयन्त आर्हतैः ।

आयूंषि नारकादीनां कर्मकायस्थिती तथा ॥ १०४ ॥

एतेषामेव वाद्धीनां दशभिः कोटिकोटिभिः ।

उत्सर्पिणी भवेदेका तावत्येवावसर्पिणी ॥ १०५ ॥

एकादिसप्तान्तग्रस्त्ररूढकेशाग्रराशिभिः ।

भृतादुक्तप्रकारेण पल्यात्पूर्वोक्तमानतः ॥ १०६ ॥

तत्तद्बालाग्रसंस्पृष्टखप्रदेशापकर्षणौ ।

समये समये तस्मिन् प्राप्ते निःशेषतां तथा ॥ १०७ ॥

कालचक्रैरसंख्यातैर्मितं तत्क्षेत्रनामकम् ।

बादरं जायते पल्योपममेवं जिनैर्मतम् ॥१०८॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

कोटाकोटयो दशैषां च बादरं क्षेत्रसागरम् ।

सुबोधतायै सूक्ष्मस्य कृतमेतन्निरूपणम् ॥ १०९ ॥

छिन्नैरसंख्यशः प्राग्वत् केशाग्रैः पल्यतो भृतात् ।

समये समये चैकः खप्रदेशोऽपकृष्यते ॥ ११० ॥

जैनो नारकी आदिनां आयुष्यो तथा कर्मोनी स्थिति तथा पृथ्वी आदि लोकोनी काय-
स्थिति वगैरे (लवनकाण) आ ' सूक्ष्म अद्धा ' पल्योपम अने सागरोपम वडे भाषे छे. १०४.

अेवा दशकोटाकोटि सागरोपमोना काणने अेक ' उत्सर्पिणी '—अेवुं नाम आपेक्षुं छे.
अेक ' अवसर्पिणी ' पणु अेवडी न छे. १०५.

आम पल्योपम अने सागरोपमना त्रणु प्रकारमांथी ' उद्धार ' अने ' अद्धा ' विषे
समन्वृति आपी हुवे त्रीण प्रकार ' क्षेत्र ' विषे कडे छे—

मस्तकपर उगेला अेकथी सात दिवसना वाण पूर्वोक्त मानवाणा कुवाभां पूर्वोक्त रीते
न लरी पछी अेमने स्पर्शीने रडेला आकाश प्रदेशोतुं समये समये आकर्षणु करवुं. अेम
करतां कुवो भादी यतां न्ने असंख्यात काणचको वीते छे तेने जिनप्रलुअे भादर क्षेत्र पल्योपम
कहुं छे. अेवा ' दश कोटाकोटि ' पल्योपम थाय त्यारे अेक भादर क्षेत्र सागरोपम थाय छे.
वणी पूर्वनी रीते न्ने असंख्यात टुकडा करेला केशाग्रो अेवा न्ने कुवाभां लरी पछी अे केशाग्रोने

एवं केशांशसंस्पृष्टासंस्पृष्टाभ्रांशकर्षणात् ।
 तस्मिन्निःशेषिते सूक्ष्मं क्षेत्रपल्योपमं भवेत् ॥ १११ ॥
 नन्वेवं निचिते पल्ये वालाग्रैः सम्भवन्ति किम् ।
 नभःप्रदेशा अस्पृष्टास्तदुद्धारो यदीरितः ॥ ११२ ॥
 उच्यते सम्भवत्येवास्पृष्टास्ते सूक्ष्मभावतः ।
 नभोऽशकानां वालाग्रखण्डौघात्तादृशादपि ॥ ११३ ॥
 यथा कूष्माण्डभरिते मातुलिंगानि मञ्चके ।
 मान्ति तैश्च भृते धात्रीफलानि बदराण्यपि ॥ ११४ ॥
 तत्रापि मान्ति चणकादयः सूक्ष्मा यथाक्रमम् ।
 एवं वालाग्रपूर्णेऽपि तत्रास्पृष्टा नभोऽशकाः ॥ ११५ ॥
 यद्वा—यतो घनेऽपि स्तम्भादौ शतशो मान्ति कीलकाः ।
 ज्ञायन्तेऽस्पृष्टखांशानां ततस्तत्रापि सम्भवः ॥ ११६ ॥
 एवं वालाग्रखण्डौघैरत्यन्त निचितेऽपि हि ।
 युक्तैव पल्ये खांशानामस्पृष्टानां निरूपणा ॥ ११७ ॥

સ્પર્શેલા અને નહિંસ્પર્શેલા એમ બેઉ જાતના આકાશપ્રદેશોને આકર્ષતાં કુવો ખાલી થતાં જેટલો વખત લાગે એટલા વખતને એક ' સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ ' કહ્યું છે. ૧૦૬-૧૧૧.

(એવા દશકોટાકોટિ પલ્યોપમોનું એક સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર સાગરોપમ થાય.)

અહિં કોઈ એવી શંકા ઉઠાવે કે એવી રીતે ' દાબીને ' કેશાગ્રો ભર્યા હોય એવા કુવામાં, એ કેશાગ્રોને નહિંસ્પર્શેલા આકાશ પ્રદેશોનો ' સંલવ ' જ ક્યાંથી ? પછી ઉદ્ધાર કોનો ? આવી જાતની શંકાનું સમાધાન એ કે-કેશાગ્રોના ખંડોના સમૂહ કરતાં પણ આકાશપ્રદેશો સૂક્ષ્મ છે; એટલે નહિંસ્પર્શેલા આકાશપ્રદેશોનો એમાં સંલવ છે જ. દૃષ્ટાંત તરીકે: ખીજેરાંથી ભરેલા પટારામાં (વચ્ચે વચ્ચે ખાલી જગ્યા રહે એમાં, એના કરતાં કદમાં નહોના હોઈને) આમળા કે ઘોર સમાઈ શકે છે; અને એવી જ રીતે આમળા કે ઘોરથી ભરેલા વાસણમાં ચણા સમાઈ શકે છે. વળી ખીજું દૃષ્ટાન્ત: કઠણમાં કઠણ નકર કાષ્ટસ્તંભમાં સેંકડો ખીલાઓ સમાઈ જાય છે જ. તો તે જ પ્રમાણે એવા કુવામાં અણુસ્પર્શેલા આકાશપ્રદેશો શા માટે ન સમાય ? માટે જે નિરૂપણ કયું છે તે યુક્તજ છે. ૧૧૨-૧૧૭.

૧. અહિં કેશાગ્રના ખંડને સ્પર્શેલા અને અણુસ્પર્શેલા એમ બેઉ પ્રકારના આકાશપ્રદેશોના આકર્ષણની વાત કહી ત્યારે પછી એકેક કેશાગ્રના અમંખ્ય ભાગો કરવાની ક્ષમી જરૂર નહોતી કેમકે એ બેઉ સમાન છે. પણ ' પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ ' આદિ પૂર્વગ્રંથોમાં એવો ઉલ્લેખ છે, તેથી અહિં અમે પણ એમ કયું છે.

एतेषामथ पल्यानां दशभिः कोटिकोटिभिः ।

सूक्ष्मं सूक्ष्मेक्षिभिः क्षेत्रं सागरोपममीक्षितम् ॥ ११८ ॥

बादरक्षेत्रपल्याम्भोनिधिभ्यां सूक्ष्मके इमे ।

असंख्यगुणमाने स्तः कालतः पत्यसागरे ॥ ११९ ॥

क्षेत्रसागरपल्याभ्यामाभ्यां प्रायः प्रयोजनम् ।

द्रव्यप्रमाणचिन्तायां दृष्टिवादे क्वचिद् भवेत् ॥ १२० ॥

पत्यं पत्योपमं चापि ऋषिभिः परिभाषितम् ।

सारं वारिधिपर्यायं सागरं सागरोपमम् ॥ १२१ ॥

अथ संख्यातादिकानां स्वरूपं किञ्चिदुच्यते ।

श्रोतव्यं तत्सावधानैर्जनैस्तत्त्वबुभुत्सुभिः ॥ १२२ ॥

त्रिधा संख्यातं जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदतः ।

असंख्यातानन्तयोस्तु भेदा नवनवोदिताः ॥ १२३ ॥

परित्तासंख्यातमाद्यं युक्तासंख्यातकं परम् ।

तार्तीयिकमसंख्यातासंख्यातं परिकीर्तितम् ॥ १२४ ॥

એકસો અગ્યારમા શ્લોકમાં જે 'સૂક્ષ્મક્ષેત્રપલ્યોપમ' ની વાત કહી એવા દશકોટકોટિ હોય ત્યારે એક 'સૂક્ષ્મક્ષેત્રસાગરોપમ' થાય. ૧૧૮.

'સૂક્ષ્મ'ક્ષેત્રપલ્યોપમ અને 'સૂક્ષ્મ'ક્ષેત્રસાગરોપમનો કાળ 'બાદર'ક્ષેત્રપલ્યોપમ અને 'બાદર'ક્ષેત્રસાગરોપમના કાળ કરતા અસંખ્યગણો છે. ૧૧૯.

આ 'ક્ષેત્ર' પલ્યોપમ-સાગરોપમનું દ્રવ્યપ્રમાણ સંબંધી વિચારણાને પ્રસંગે દૃષ્ટિવાદમાં ક્યાંઈ ક્યાંઈ કામ પડે છે. ૧૨૦.

પૂર્વાચાર્યોએ 'પત્ય' અને 'પલ્યોપમ' જેઉને પર્યાય એટલે સમાનાર્થવાચક કહ્યો છે. તેમ 'સાગરોપમ' ને સ્થળે 'સાર', 'વારિધિ' અને 'સાગર' શબ્દો વાપરી એ ચારેને પર્યાય ગણ્યા છે. ૧૨૧.

હવે 'સંખ્યાત', 'અસંખ્યાત' અને 'અનન્ત' નું કંઈક સ્વરૂપ કહીએ છીએ. તે તત્ત્વજિજ્ઞાસુ જનો એક ચિત્તે સાંભળો— ૧૨૨.

'સંખ્યાત' ના 'જઘન્ય', 'મધ્યમ' અને 'ઉત્કૃષ્ટ' એમ ત્રણ ભેદ છે. ૧૨૩.

'અસંખ્યાત' ના પણ ત્રણ ભેદ છે: 'પરીત્ત', 'યુક્ત' અને 'અસંખ્યાત.' પરન્તુ આ ત્રણે પાછાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકારે છે. એ ગણતરીએ આ 'અસંખ્યાત' ના ૩×૩=૯ નવ ભેદ થયા. ૧૨૩-૧૨૪.

પરિત્તાનન્તમાઘં સ્યાદ્યુક્તાનન્તં દ્વિતીયકમ્ ।

અનન્તાનન્તકં તાર્તીયીકં ચ ગદિતં જિનૈઃ ॥ ૧૨૫ ॥

બહુષ્યેતે સ્યુર્જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટભેદતઃ ।

અષ્ટાદશાથ સંખ્યાતૈસ્ત્રિભિઃ સહૈકવિંશતિઃ ॥ ૧૨૬ ॥

દ્વાવેવ લઘુસંખ્યાતં ત્ર્યાદિકં મધ્યમં તતઃ ।

અર્વાગુત્કૃષ્ટસંખ્યાતાત્ નૈકસ્તુ ગણનાં ભજેત્ ॥ ૧૨૭ ॥

યત્તુ સંખ્યાતમુત્કૃષ્ટં તત્તુ જ્ઞેયં વિવેકિભિઃ ।

ચતુષ્પલ્યાદ્યુપાયેન સર્વપોત્કરમાનતઃ ॥ ૧૨૮ ॥

તત્તૈવમ્—જમ્બૂદ્વીપસમાયામવિષ્કમ્ભપરિવેષકાઃ ।

સહસ્રયોજનોદ્વેધાઃ પલ્યાશ્ચત્વાર ઈરિતાઃ ॥ ૧૨૯ ॥

‘અનન્ત’ ના, ‘પરીત’, ‘યુક્ત’ અને ‘અનન્ત’ એમ ત્રણ લેહ છે. એ ત્રણે વળી જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ—એમ ત્રણ પ્રકારે છે. એટલે આ ‘અનન્ત’ ના પણ ‘અસંખ્યાત’ ની પેઠે નવ લેહ થયા. ૧૨૪-૧૨૫.

એ રીતે ૩+૬+૯=૨૧ એકવીશ લેહ થયા. ૧૨૬.

આમ ‘જે’—એજ સંખ્યા ‘જઘન્ય’ સંખ્યાત છે; ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતની પહેલાનું ‘ત્રણ’ આદિ સંખ્યાવાળું—એ ‘મધ્યમ સંખ્યાત’ છે; ‘એક’ ની સંખ્યાની ગણના જ નથી. ૧૨૭.

‘સંખ્યાત’ નો ત્રીજો પ્રકાર જે ‘ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત’ છે તે સમજવા માટે ‘ચાર પાલા અને સરસવ’ ની રહસ્યપૂર્ણ હકીકત નીચે મુજબ આપીએ છીએ:—

જંબુદ્વીપ જેવડા (લાખ ચોજન) લાંબા પહોળા અને ઘેરાવાવાળા તથા એક હબર

૧	સંખ્યાત ૩	અસંખ્યાત ૯	અનન્ત ૯
૧	જઘન્ય સંખ્યાત	૧ જઘન્ય પરીત અસંખ્યાત	૧ જઘન્ય પરીત અનન્ત
૨	મધ્યમ	૨ મધ્યમ પરીત	૨ મધ્યમ પરીત
૩	ઉત્કૃષ્ટ	૩ ઉત્કૃષ્ટ પરીત	૩ ઉત્કૃષ્ટ પરીત
		૪ જઘન્ય યુક્ત	૪ જઘન્ય યુક્ત
		૫ મધ્યમ યુક્ત	૫ મધ્યમ યુક્ત
		૬ ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત	૬ ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત
		૭ જઘન્ય અસંખ્ય	૭ જઘન્ય અનન્ત
		૮ મધ્યમ અસંખ્ય	૮ મધ્યમ અનન્ત
		૯ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્ય	૯ ઉત્કૃષ્ટ અનન્ત

ઉચ્ચયા યોજનાન્યષ્ટૌ જગત્યા તે વિરાજિતાઃ ।
 જગત્યુપરિ ચ ક્રોશદ્વયોચ્ચવેદિકાશ્ચિતાઃ ॥ ૧૩૦ ॥
 દિદૃક્ત્વો દ્વીપવાર્ધીન્ સ્વીકૃતોદ્ગ્રીવિકા ઇવ ।
 ધ્યાયન્તો જ્યેષ્ઠસંખ્યાતં યોગપટ્ટભૃતોઽથવા ॥૧૩૧॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥
 શ્રાદ્ધોઽનવસ્થિતાખ્યઃ સ્યાચ્છલાકાખ્યો દ્વિતીયકઃ ।
 તૃતીયઃ પ્રતિશલાકસ્તુર્યો મહાશલાકકઃ ॥ ૧૩૨ ॥
 શ્રાવેદિકાન્તં સશિખસ્તત્ર પલ્યોઽનવસ્થિતઃ ।
 માયાદેકોઽપિ ન યથા સર્ષપૈશ્ચિયતે તથા ॥ ૧૩૩ ॥
 અસત્કલ્પનયા કશ્ચિદ્દેવસ્તમનવસ્થિતમ્ ।
 કૃત્વા વામકરે તસ્માત્સર્ષપં પરપાણિના ॥ ૧૩૪ ॥
 જમ્બૂદ્વીપે ક્ષિપેદેકં દ્વિતીયં લવણોદધૌ ।
 તૃતીયં ધાતકીખણ્ડે તુર્યં કાલોદવારિધૌ ॥ ૧૩૫ ॥
 એવં દ્વીપે સમુદ્રે વા સ પલ્યો યત્ર નિષ્ઠિતઃ ।
 તત્સમાયામવિષ્કમ્ભપરિધિઃ કલ્પ્યતે પુનઃ ॥ ૧૩૬ ॥
 ઉદ્દેધતોત્સેધતઃ પ્રાગ્વદ્ ભ્રિયતે સર્ષપૈશ્ચ સઃ ।
 ક્રમાદ્દ્વીપે સમુદ્રે ચ પૂર્વવન્ન્યસ્યતે કણઃ ॥ ૧૩૭ ॥

યોજન ઉંડા ચાર પાલા કહ્યા છે. એ પ્રત્યેકને આઠ યોજન ઉચી શોભાયમાન ‘ જગતી ’
 છે, અને એ જગતી ઉપર એ ક્રોશ ઉચી સુંદર વેદિકાઓ છે. એને લીધે એ (પાલા) બાણે
 દ્વીપો અને સમુદ્રોને, ઉંચી ડોક કરીને, ભેઈ રહ્યા હોયની ! અથવા ‘ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત ’ ની
 વિચારણા કરતા ‘ યોગપટ્ટધારી ’^૨ હોયની એવા વિરાજી રહ્યા છે. આ ચાર પાલા-
 ઓનાં અનુક્રમે ‘ અનવસ્થિત ’, ‘ શલાક ’, ‘ પ્રતિશલાક ’ અને ‘ મહાશલાક ’—એવાં નામ
 છે. એમાંના પહેલા ‘ અનવસ્થિત ’ નામના પાલામાં છેક વેદિકાસુધી, ઉપર શગ પણ
 ચઢાવીને, એવી રીતે સરસવ ભરવા કે પછી એમાં એક પણ વધારે દાણો સમાય નહિ.
 હવે એવી કંઈ કલ્પના કરે કે કોઈ દેવ એ પાલાને ડાળા હાથમાં ઉપાડી તેમાંનો એક કણ

૧ દિવાલ. ૨ યોગપટ્ટ—એકાદ્ય ધ્યાનમાં હોય ત્યારે પૃષ્ઠ ભાગથી ઘુંટણુ પર્યન્ત યોગીજને પહેરેલું વસ્ત્ર.
 યોગપટ્ટધારી—ધ્યાનસ્થ યોગી.

एवं द्वितीयवारं च रिक्तीभूतेऽनवस्थिते ।

मुच्यते सर्षपः साक्षी शलाकाभिधपल्यके ॥ १३८ ॥

पूर्यमाणौ रिच्यमानैरेवं भूयोऽनवस्थितैः ।

शलाकाख्योऽपि सशिखं पूर्यते साक्षिसर्षपैः ॥ १३९ ॥

अत्रेदं ज्ञेयम्—આવ્યેઽનવસ્થિતે રિક્તીભૂતે સાક્ષી ન મુચ્યતે ।

सर्वैः पल्यैः समानत्वान्नानवस्थिततास्य तत् ॥ १४० ॥

यास्याऽनवस्थितेत्याह्वा ज्ञेया योग्यतया तु सा ।

घृतयोग्यो घटो यद्द्रव घृतकुम्भोऽभिधीयते ॥ १४१ ॥

साक्षी च सर्षपकणो मुच्यते यः शलाकके ।

अनवस्थितसत्કં તં જગુરેકે પરે પરમ્ ॥ ૧૪૨ ॥

पूर्णीभूते शलाकेऽथ स्थाप्यस्तत्राऽनवस्थितः ।

क्रमागतद्वीपवार्धिसमानः सर्षपैर्भृतः ॥ १४३ ॥

अथोत्पाटय शलाकाख्यं प्राग्वत्तस्य कणान् क्षिपेत् ।

अनवस्थान्तिमકણાક્રાન્તદ્વીપામ્બુધેઃ પુરઃ ॥ ૧૪૪ ॥

જમણા હાથે જળદ્વીપમાં ફેંકે છે, ખીલે એક કણુ લવણુ સમુદ્રમાં ત્રીલે એક કણુ ધાતકીખંડમાં અને ચોથો એક કાલોદધિ' સમુદ્રમાં ફેંકે છે—એવી રીતે ફેંકતા ફેંકતા જે દ્વીપ કે સમુદ્રમાં એ પાલો ખાલી થાય એ દ્વીપ કે સમુદ્ર જેવડો ફરીને પાલો કડવો. જેની ઉંડાઈ અને ઉચાઈ પૂર્વે ઠહી છે—એવા એ પાલામાં પૂર્વની પેઠે ફરી સરસવ ભરવા અને પુનઃ એમાંનો અકેક કણુ ઉપર કહેલા દ્વીપસમુદ્રોમાં ફેંકવો. આમ કરતાં ખીલુ વખત પણુ જ્યારે એ પાલો ખાલી થાય ત્યારે ખીલ ' શલાકા ' નામના પાલામાં સરસવનો એક દાણો એ'ધાણુ કે સાક્ષી તરીકે નાખવો. એવી રીતે એ ' અનવસ્થિત ' પાલો વારંવાર ભરાતાં અને ખાલી થતાં, ' શલાકા ' પાલો પણુ શાક્ષીરૂપ કણુવડે શગ ચઢે એટલો ભરાઈ જાય ત્યારે ત્યાં પુનઃ અનુક્રમે (ક્રમવાર) દ્વીપ અથવા સમુદ્ર જેવડો અને સરસવ ભરેલો ' અનવસ્થિત ' પાલો સ્થાપવો. પછી ' શલાક ' પાલાને ઉપાડીને એના કણુને ' અનવસ્થિત ' પાલાના છેડલા કણુવાળા દ્વીપ અથવા સમુદ્રની આગળ આગળ ફેંકવા. એમ કરતાં એ ' શલાક ' પાલો પણુ ખાલી થાય ત્યારે સાક્ષી માટે સરસવનો એક કણુ ત્રીલ ' પ્રતિશલાક ' પાલામાં ' નાખવો. પછી વળી એ પૂર્ણ ભરેલા ' અનવસ્થિત ' પાલાને ઉપાડીને ' શલાક ' ના છેડલા કણુવાળા દ્વીપસમુદ્રથી આગળના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં પૂર્વની રીતે સરસવના કણુ ફેંકવા. એવી રીતે વારંવાર ' અનવસ્થિત ' પાલા

रिक्तीभूते शलाकेऽथ पल्ये प्रतिशलाकके ।

क्षिप्यते सर्षपस्तस्य साक्षीभूतस्तृतीयके ॥ १४५ ॥

अथ तत्र स्थितं पूर्णं तं गृहीत्वाऽनवस्थितम् ।

शलाकान्त्यकणाक्रान्तादग्रे प्राग्वत् कणान् क्षिपेत् ॥ १४६ ॥

पूर्यमाणै रिच्यमानै भूयोभूयोऽनवस्थितैः ।

पुनः शलाको भ्रियते प्राग्वत्तथानवस्थितः ॥ १४७ ॥

प्राग्वत् शलाकमुत्पाट्य परतो द्वीपवार्धिषु ।

रिक्तीकृत्य च तत्साक्षी स्थाप्यः प्रतिशलाकके ॥ १४८ ॥

एवं प्रतिशलाकेऽपि सशिखं सम्भृते सति ।

अनवस्थशलाकाख्यौ स्वयमेव भूतौ स्थितौ ॥ १४९ ॥

शलाकसाक्षिणः स्थानाभावात्स रिच्यते कथम् ।

आद्यस्यापि तदभावात् कथं सोऽपि हि रिच्यते ॥ १५० ॥

ततः प्रतिशलाकाख्यमुत्पाट्य तस्य सर्षपान् ।

क्षिपेत् पूर्वोक्तया रीत्या परतो द्वीपवार्धिषु ॥ १५१ ॥

एवं प्रतिशलाकेऽपि निखिलं निष्ठिते सति ।

साक्षीभूतं कणमेकं क्षिपेन्महाशलाकके ॥ १५२ ॥

भरातां अने भाडी थतां पूर्वनीं चेठे ‘ शलाक ’ पादो भराथ छे. वणी पूर्वनीं चेठे ‘ शलाक ’ पादाने उपाडीने तथा ऐनी आगण आगणना द्वीपसमुद्रोमां भाडी करीने, ऐना साक्षीरूपी कणो त्रीण ‘ प्रतिशलाक ’ पादां नाभवा. आ ‘ प्रतिशलाक ’ पवाळुं पणु न्यारे शिभा ऐटवे शग सुधी भराठ न्य त्यारे ‘अनवस्थित’ अने ‘ शलाक ’ भेठे पोतानी भेठेन भरेदा राभी भूकवा. केभके ऐना साक्षीरूप कणु शाभां नाभवा ? ‘ शलाक ’ मां साक्षीरूप नाणेला सरसवो भरेदा छे ऐ नाभवानुं अन्य स्थान नथी. तेम पडेला ‘ अनवस्थित ’ ना साक्षीरूप कणुने नाभवानुं पणु स्थान नथी. पछी ‘ प्रतिशलाक ’ पादाने उपाडीने, पूर्वप्रमाणे, ऐमांथी सरसवना कणुने, आगणआगणना द्वीपसमुद्रोमां ईंकवा. ऐम करतां करतां न्यारे ऐ आणे भाडी थाय त्यारे ऐना साक्षीभूत प्रत्येक कणुने ऐथा ‘ महाशलाक ’ पादां नाभवा. पछी ‘ शलाक ’ पादाने उपाडीने ऐना सरसवोने ऐनी आगणना द्वीपसमुद्रोमां नाभीने, ऐना साक्षीकणुने ‘ प्रतिशलाक ’ पादां नाभवा. पछी अनुक्रमे वृद्धिपामता विस्तारवाणा ‘ अनवस्थित ’ पादाने उपाडीने ऐना कणुने आगणआगणना द्वीपसमुद्रोमां

તતઃ શલાકમુત્પાઢ્ય દ્વીપાબ્ધિષુ તદગ્રતઃ ।

સર્ષપાન્ન્યસ્ય તત્સાક્ષી સ્થાપ્યઃ પ્રતિશલાકકે ॥ ૧૫૩ ॥

તતઃ ક્રમાદ્વર્દ્ધમાનવિસ્તારમનવસ્થિતમ્ ।

ઉત્પાટચ પરતો દ્વીપપાથોધિષુ કણાન્ ક્ષિપેત્ ॥ ૧૫૪ ॥

પ્રાગ્વદેતત્સાક્ષિકૃણૈઃ શલાકારુચ્યઃ પ્રપૂર્યતે ।

તમપ્યનેકશઃ પ્રાગ્વત્ સંરિચ્ચૈતસ્ય સાક્ષિભિઃ ॥ ૧૫૫ ॥

તૃતીયઃ પરિપૂર્યતાસકૃદેતસ્ય સાક્ષિભિઃ ।

પલ્યો મહાશલાકોઽપિ સશિખં પૂર્યતે તતઃ ॥ ૧૫૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

યથોત્તરમથો સાક્ષિસ્થાનાઽભાવાદિમે સમે ।

મૃતાઃ સ્થિતા દિક્કનીનાં ક્રીડાસમુદ્ગકા ઇવ ॥ ૧૫૭ ॥

યત્રાન્તિમાયાં વેલાયાં રિક્તીભૂતોઽનવસ્થિતઃ ।

તાવન્માનસ્તદાસ્ત્યેષ ત્રયસ્ત્વન્યે યથોદિતાઃ ॥ ૧૫૮ ॥

અથૈતાંશ્ચતુરઃ પલ્યાન્ સાવકાશે સ્થલે ક્વચિત્ ।

ઉદ્ગમ્ય તત્સર્ષપાણાં નિચયં રચયેદ્ધિયા ॥ ૧૫૯ ॥

તતશ્ચ જમ્બૂદ્વીપાદિદ્વીપવાર્ધિષુ સર્ષપાન્ ।

ઉચ્ચિત્ય પૂર્વનિક્ષિપ્તાંસ્તત્રૈવ નિચયે ક્ષિપેત્ ॥ ૧૬૦ ॥

ઐકસર્ષપરૂપેણ ન્યૂનોઽયં નિચયોઽસ્થિલઃ ।

ભવેદુત્કૃષ્ટસંખ્યાતમાનમિત્યુદિતં જિનૈઃ ॥ ૧૬૧ ॥

દે ક્વા. પૂર્વનીપેઠે એના સાક્ષીરૂપ કણોથી ' શલાક ' પાલો ભરાઈ જશે એને પણ અગાભિની જેમ પારંવાર ખાલી કરીને એના સાક્ષીકણોવડે ત્રીજો પાલો ભરવો. એને પૂર્વોક્ત રીતિએ ખાલી કરતાં એના સાક્ષીકણોથી ' મહાશલાક ' પાલો પણ શગ સુધી ભરાઈ જાય છે. આમ ઉત્તરોત્તર સાક્ષીકણોને નાખવાનું સ્થાન નહિ રહેવાથી આરે પાલા ભરેલા રહ્યા એઓ સર્ષ વતણે દિક્કન્યાએના રમવાના ડાખલા હોયની એવા મુંદર શોભી રહે છે. આ વખતે અનવસ્થિત પાલાનું માન, એ છેડકી વખતે ખાલી થયો ત્યારે જેટલું હતું તેટલું રહે છે. ખીલ્લં ત્રણેયના માન પૂર્ણવત્ હોય છે. હવે એ આરે પાલાને કોઈ અવકાશવાળે સ્થળે ખાલી કરવા-એમાંના સરસવેનો એક ઢગલો કરવો. વળી પછી જમ્બૂદ્વીપ આદિમાં પૂર્વે દે ક્વેલા કણોને એકઠા કરીને એ પણ એ ઢગલામાં નાખવા. પછી આ સમસ્ત ઢગલામાંથી એક કણુ ઓછો કરવો. એ એકકણુન્યાન ઢગલાનું માન ' ઉત્કૃષ્ટસંખ્યાત ' થાય-એમ શ્રી જિનપ્રભુનું કહેવું છે. ૧૨૮-૧૬૧.

एतदुत्कृष्टसंख्यातमेकरूपेण संयुतम् ।

भवेत्परीक्षासंख्यातं जघन्यमिति तद्विदः ॥ १६२ ॥

ज्येष्ठात्परीक्षासंख्यातादर्वाग् जघन्यतः परम् ।

मध्यं परीक्षासंख्यातं भवेदिति जिनेः स्मृतम् ॥ १६३ ॥

जघन्ययुक्तासंख्यातमेकरूपविवर्जितम् ।

भवेत्परीक्षासंख्यातमुत्कृष्टमिति तद्विदः ॥ १६४ ॥

જઘન્યયુક્તાસંખ્યપ્રકારશ્રાવ્યમ્—

यावत्प्रमाणो यो राशिर्भवेत्स्वरूपसंख्यया ।

स न्यस्य तावतो वारान् गुणितोऽभ्यास उच्यते ॥ १६५ ॥

यथा पञ्चात्मको राशिः पञ्चवारान् प्रतिष्ठितः ।

मिथः संगुणितो जातः प्रथमं पञ्चविंशतिः ॥ १६६ ॥

शतं सપાદં સજ્ઞાતો ગુણિતઃ સોઽપિ પંચભિઃ ।

पुनः संगुणितः पञ्चविंशानि स्युः शतानि षट् ॥ १६७ ॥

જાતશ્ચતુર્થવેલાયામેકત્રિંશચ્છતાનિ સઃ ।

પંચવિંશત્યુપચિતાન્યભ્યાસગુણિતં હ્યદઃ ॥ ૧૬૮ ॥

‘ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત ’ માં એક સરસવ ભેળવવાથી ‘ જઘન્યપરીક્ષાસંખ્યાત ’ થાય. ‘ ઉત્કૃષ્ટપરીક્ષાસંખ્યાત ’ ની પહેલાતું અને ‘ જઘન્યપરીક્ષાસંખ્યાત ’ થી આગળતું ‘ મધ્યમપરીક્ષાસંખ્યાત ’ કહેવાય છે. વળી એકરૂપહીન ‘ જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત ’ ‘ ઉત્કૃષ્ટ-પરીક્ષાસંખ્યાત ’ કહેવાય છે. ૧૬૨-૧૬૪.

‘ જઘન્યયુક્તઅસંખ્યાત ’ નો પ્રકાર આ પ્રમાણે:—

સ્વરૂપની સંખ્યાએ જે રાશિ જેટલા પ્રમાણનો હોય તેટલો સ્થાપીને, એને એટલી વાર એટલાગણો કરવાથી જે રાશિ આવે એ રાશિ ‘ અભ્યાસ ’ કહેવાય. દષ્ટાન્ત તરિક્કે ૫ (પાંચ) નો રાશિ એટલે આંકડો ૫યો. એ પાંચને પાંચે ગુણો એટલે પચીશ થાય. એ પચીશને વળી પાંચે ગુણો એટલે એકસોપચીશ થાય. એ એકસોપચીશને પાછા પાંચે ગુણો એટલે છસો પચીશ થાય. આ છસો પચીશની રકમને (છેટલે) પાંચે ગુણવાથી ત્રણહજાર એકસોને પચીશ થાય. એનું નામ ‘ અભ્યાસગુણિત ’. હવે પૂર્વે કહેલા સરસવના ઠગલામાં જેટલા સરસવો

તત્ત્ર—પ્રાગુક્તે સાર્ષપે પુઞ્જે યાવન્તઃ કિલ સર્ષપાઃ ।

તત્સંખ્યાન્ મુખ્યનિચયતુલ્યાન્ રાશીન્ પૃથક્પૃથક્ ॥ ૧૬૯ ॥

કૃત્વા મિથસ્તદ્ગુણે યો રાશિર્જાયતેઽન્તિમઃ ।

જઘન્યયુક્તાસંખ્યં તદાવલીસમયૈઃ સમમ્ ॥ ૧૭૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

इयमत्र भावना—स सर्षपाणां निकरः कल्प्यते चेद्दशात्मकः ।

प्राग्वदभ्यासगुणितः सहस्रकोटिको भवेत् ॥ १७१ ॥

गरिष्ठयुक्तासंख्यातादर्वाग् जघन्यतः परम् ।

मध्यमं जायते युक्तासंख्यातमिति तद्विदः ॥ १७२ ॥

जघन्ययुक्तासंख्यातं प्राग्वदभ्यासताडितम् ।

हीनमेकेन रूपेण युक्तासंख्यातकं गुरु ॥ १७३ ॥

एतदेव रूपयुक्तमसंख्यासंख्यकं लघु ।

मध्याસંખ્યાતાસંખ્યાતમસ્માદુત્કૃષ્ટતાવધિ ॥ ૧૭૪ ॥

જઘન્યાસંખ્યાસંખ્યાતં ભવેદભ્યાસતાડિતમ્ ।

एकरूपोनितं ज्येष्ठासंख्यासंख्यातकं स्फुटम् ॥ १७५ ॥

अत्रैकरूपक्षेपे च परीत्तानन्तकं लघु ।

मध्यं चास्मात्समुत्कृष्टपरीत्तानन्तकावधि ॥ १७६ ॥

હોય, તેટલા, મુખ્યઢગલાજેવડા-શૂદા શૂદા ઢગલા કરીને એઓને પરસ્પર ગુણવાથી જે છેલ્લો રાશિ આવે તે 'જઘન્યયુક્તઅસંખ્યાત' કહેવાય. (અને તે એક 'આવગિ' ના સમયો જેટલો છે.) ૧૬૫-૧૭૦.

અહિં ભાવાર્થ એવો છે કે-ધારો કે એ ઢગલામાં દશ કણ છે, તે ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે 'અભ્યાસ ગુણાકર' કરવાથી, એ ઢગલો એકહજારકોડનો થાય). ૧૭૧.

હવે 'ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત' થી પહેલાનું, અને 'જઘન્ય અસંખ્યાત' થી આગળનું-તે 'મધ્યમ યુક્ત અસંખ્યાત' થાય. વળી અભ્યાસગુણિત અને એકરૂપહીન એવું 'જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત' 'ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અસંખ્યાત' કહેવાય છે. વળી તે એકરૂપયુક્ત હોય તો તે 'જઘન્ય અસંખ્ય અસંખ્યાત' કહેવાય. અને એથી તે છેક ઉત્કૃષ્ટ મુખીનું 'મધ્યમ અસંખ્યાત અસંખ્યાત' કહેવાય. વળી 'જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાત' ને અભ્યાસગુણિત કરતાં 'ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત અસંખ્યાત' થાય. જે તે એક રૂપહીન હોય તો. વળી (એકરૂપહીનને

દ્વસ્વં પરીત્તાનન્તં ચ પ્રાગ્વદ્ભ્યાસસંગુણમ્ ।
 પરીત્તાનન્તકં જ્યેષ્ઠમેકરૂપોનિતં ભવેત્ ॥ ૧૭૭ ॥
 સૈકરૂપં તજ્જઘન્યયુક્તાનન્તકમીરિતમ્ ।
 પરમસ્માત્પરાચ્ચાર્વાન્ યુક્તાનન્તં હિ મધ્યમમ્ ॥ ૧૭૮ ॥
 યુક્તાનન્તં તજ્જઘન્યમભ્યાસપરિતાહિતમ્ ।
 નિરેકરૂપમુત્કૃષ્ટયુક્તાનન્તકમાહિતમ્ ॥ ૧૭૯ ॥
 અત્રૈકરૂપક્ષેપે સ્યાદનન્તાનન્તકં લઘુ ।
 અસ્માદ્યદધિકં મધ્યાનન્તાનન્તં ચ તત્સમમ્ ॥ ૧૮૦ ॥
 ઉત્કૃષ્ટાનન્તાનન્તં તુ નાસ્તિ સિદ્ધાન્તિનાં મતે ।
 અનુયોગદ્વારસૂત્રે યદુક્તં ગણધારિભિઃ ॥ ૧૮૧ ॥
 અભિપ્રાયઃ સમગ્રોઽયં પ્રોક્તઃ સૂત્રાનુસારતઃ ।
 અથ કાર્મગ્રન્થિકાનાં મતમત્ર પ્રપંચયતે ॥ ૧૮૨ ॥
 સમદ્વિઘાતો વર્ગઃ સ્યાત્ ઇતિ વર્ગસ્ય લક્ષણમ્ ।
 પञ્ચાનાં વર્ગકરણો યથા સ્યુઃ પંચવિંશતિઃ ॥ ૧૮૩ ॥

બદલે) એકરૂપયુક્ત હોય તો તે ‘જઘન્ય પરીત્ત અનન્ત’ થાય. અને ત્યાંથી તે છેક ‘ઉત્કૃષ્ટ પરીત્તાનન્ત’ સુધીનું ‘મધ્યમ પરીત્ત અનન્ત’ થાય. હવે એકરૂપહીન ‘જઘન્યપરીત્તાનન્ત’ ને પૂર્વની જેમ અભ્યાસગુણિત કરતાં ‘ઉત્કૃષ્ટ પરીત્ત અનન્ત’ થાય છે. અને એમાં ન્યારે એકરૂપ ઉમેરવામાં આવે છે ત્યારે જઘન્યયુક્તાનન્ત થાય. તેના પછીનું અને ‘ઉત્કૃષ્ટયુક્તાનન્ત’ની પહેલાનું—તે ‘મધ્યમયુક્તાનન્ત’ થાય. એકરૂપરહિત ‘જઘન્યયુક્તાનન્ત’ ને અભ્યાસગુણિત કરવાથી ઉત્કૃષ્ટયુક્તાનન્ત થાય છે. અને એમાં જે એકરૂપ લેખવીએ તો ‘જઘન્યઅનન્તાનન્ત’ થાય છે. એનાથી અધિક હોય એ સઘળું ‘મધ્યમઅનન્તાનન્ત’ છે. અને ‘ઉત્કૃષ્ટ અનન્ત અનન્ત’ તો સિદ્ધાન્તીઓને મતે છે જ નહિં. ગણધરોએ પણ અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં એમ જ કહ્યું છે. ૧૭૨-૧૮૧.

ઉપરનો સર્વ અભિપ્રાય સૂત્રોને અનુસારે કહ્યો છે. હવે કર્મગ્રંથવાળાઓ શું કહે છે તે જુઓ. કોઈ પણ સંખ્યાને એજ સંખ્યાએ ગુણતાં જે (સંખ્યા) આવે એ એનો ‘વર્ગ’ કહેવાય છે. જેમકે પાંચને પાંચે ગુણતાં પચીસ આવે—એ (પચીસ) પાંચનો વર્ગ કહેવાય. સૂત્રો અને કર્મગ્રંથ-ગેઠિ મતમાં ‘જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત’ સુધી તો બધું સરખું છે. ત્યારપછી મતભેદ છે. એ આ પ્રમાણે:—

જઘન્યયુક્તાસંખ્યાતાવધિ તુલ્યં મતદ્વયે ।

અતઃપરં વિશેષોઽસ્તિ સ ચાયં પરિભાવ્યતે ॥ ૧૮૪ ॥

જઘન્યયુક્તાસંખ્યાતાદારમ્બ્યોત્કૃષ્ટતાવધિ ।

મધ્યમં યુક્તાસંખ્યાતં સ્યાદુત્કૃષ્ટમથોચ્યતે ॥ ૧૮૫ ॥

જઘન્યયુક્તાસંખ્યાતં વર્ગિતં રૂપવર્જિતમ્ ।

ઉત્કૃષ્ટયુક્તાસંખ્યાતં પ્રાપ્તરૂપૈઃ પ્રરૂપિતમ્ ॥ ૧૮૬ ॥

એકરૂપેણ યુક્તં તદસંખ્યાસંખ્યકં લઘુ ।

અર્વાગુત્કૃષ્ટતો મધ્યમથોત્કૃષ્ટં નિરૂપ્યતે ॥ ૧૮૭ ॥

જઘન્યાસંખ્યાસંખ્યાતં યત્તતો વર્ગિતં ત્રિશઃ ।

અમીભિર્દશભિઃ સ્ત્રેપૈર્વદ્યમાણૈર્વિમિશ્રિતમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

તત્તૈવમ્—ત્રિંશત્કોટાકોટિસારા જ્ઞાનાવરણકર્મણઃ ।

સ્થિતિરુત્કર્ષતો જ્ઞેયા જઘન્યાન્તર્મુહૂર્તકી ॥ ૧૮૯ ॥

અનયોરન્તરાલે ચ મધ્યમાઃ સ્યુરસંખ્યશઃ ।

આસાં વન્ધહેતુભૂતાધ્યવસાયા અસંખ્યશઃ ॥ ૧૯૦ ॥

એવમેવાધ્યવસાયા અપરેષ્વપિ કર્મસુ ।

સ્યુરસંખ્યેયલોકાભ્રપ્રદેશપ્રમિતા ઇમે ॥ ૧૯૧ ॥

‘ જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત ’ શ્રી શરૂ કરીને છેક ‘ ઉત્કૃષ્ટયુક્તઅસંખ્યાત ’ સુધીનું ‘ મધ્યમયુક્તઅસંખ્યાત ’ કહેવાય. વળી એકરૂપીન ‘ જઘન્યયુક્તઅસંખ્યાત ’ નો ‘ વર્ગ ’ કહેવાથી ‘ ઉત્કૃષ્ટયુક્તઅસંખ્યાત ’ થાય છે, પણ જો એ એકરૂપયુક્ત હોય તો ‘ જઘન્યઅસંખ્ય અસંખ્યાત ’ થાય. ઉત્કૃષ્ટની પૂર્વનું—તે ‘ મધ્યમ ’ (અસંખ્ય અસંખ્યાત) થાય. ૧૮૨-૧૮૭.

૨૯ ‘ ઉત્કૃષ્ટઅસંખ્યઅસંખ્યાત ’ વિષે.

‘ જઘન્ય અસંખ્ય અસંખ્યાત ’ નો ત્રણવાર ‘ વર્ગ ’ કરવો; અને એમાં નીચે કહેલા દશ ‘ અસંખ્યાતો ’ ભેગવવાં:—

(જ્ઞાનાવરણી કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીશ કોટાકોટી સાગરોપમની, અને જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર મુહૂર્તની છે. એ એક વચ્ચે અસંખ્ય મધ્યમ સ્થિતિ છે અને એના વન્ધના હેતુભૂત ‘ અસંખ્ય ’ અધ્યવસાયો છે. એજ પ્રમાણે અન્ય ‘ કર્મો ’ માં પણ અધ્યવસાયો અસંખ્ય

जघन्यादिभेदवन्तोऽनुभागाः कर्मणां रसाः ।

तेष्वसंख्येयलोकाभ्रप्रदेशप्रमिताः किल ॥ १९२ ॥

ततश्च—लोकाभ्रधर्माधर्मैकजीवानां ये प्रदेशकाः ।

अध्यवसायस्थानानि स्थितिबन्धानुभागयोः ॥ १९३ ॥

मनोवचःकाययोगविभागा निर्विभागकाः ।

कालचक्रस्य समयास्तथा प्रत्येकजन्तवः ॥ १९४ ॥

अनन्तांगिदेहरूपा निगोदाश्च दशाप्यमून् ।

त्रिवर्गिते लघ्वसंख्यासंख्येऽसंख्यान्नियोजयेत् ॥ १९५ ॥

त्रिंशः पुनर्वर्गयेच्च भवेदेवंकृते सति ।

असंख्यासंख्यमुत्कृष्टमेकरूपविनाकृतम् ॥ १९६ ॥ चतुर्भिः कलापकम्

तत्रैकरूपप्रक्षेपे परीत्तानन्तकं लघु ।

परीत्तानन्तकाज्ज्येष्टाद्यदवाक् तच्च मध्यमम् ॥ १९७ ॥

लोकाकाशना प्रदेशो नेटलाज छे. आस नेम कर्मना स्थितिबंध असंख्य छे तेम अना ' अनुभाग ' इप रसना बन्ध पणु असंख्य छे).

१. लोकाकाशना प्रदेशो. २. धर्मास्तिकायना प्रदेशो. ३. अधर्मास्तिकायना प्रदेशो. ४. अकृत्वना प्रदेशो. ५. स्थितिबंधना अध्यवसायना स्थानो ६. अनुभागबंधना अध्यवसायना स्थानो. ७. मनःयोगना, वचनयोगना अने काययोगना अविलान्य विलागो. ८. काण्यकना' सभयो. ९. प्रत्येक (शरीरी) जंतुयो १० अनन्तकायना लोको (निगोदना) ना शरीरो.

(आ बंधां ' असंख्यात ') लोकाकाशना पछी पुन. अनो त्रणु वणत ' वर्ग ' करयो पछी अभांथी अकृत्व अओष्ठु करवुं. अटले ' उत्कृष्ट असंख्यअसंख्यात ' थाय छे १८८-१८९.

' उत्कृष्ट असंख्यात ' भां अकृत्व उभेरीओ तो ' अधन्य परीत्तानन्त ' थाय. अनो पछीतु अने ' उत्कृष्टपरीत्तानन्त ' थी पडेलानुं ते मध्यमपरीत्तानन्त. वणी अगाठ प्रभाणु ' अधन्यपरीत्तानन्त ' नो ' अलयास ' गुणाकार करी अकृत्व पाद करता ' उत्कृष्टपरीत्तानन्त ' थाय; अने अकृत्व वधारवाभां आवे तो ' अधन्ययुक्तानन्त ' .

१ अमुक कर्म अमुक काण के मुदत सुधी रहे ओ ओ कर्मनो ' स्थितिबंध ' कहेवाय. कर्मना शुभाशुभ काण ओ कर्मनो अनुभाग के रस कहेवाय; अनो निश्चय ते ' अनुभाग बंध

२ दश कोटाकोटी सागरोपमना अक ' उत्सर्पिणी ' कहेवाय छे अवसर्पिणी पणु अटली न. अवसर्पिणी अने उत्सर्पिणी जेठ थधने अक ' काण्यक ' कहेवाय.

अभ्यासगुणिते प्राग्वत्परीत्तानन्तके लघौ ।
 परीत्तानन्तमुत्कृष्टमेकरूपोज्झितं भवेत् ॥ १९८ ॥
 सैकरूपे पुनस्तस्मिन् युक्तानन्तं जघन्यकम् ।
 अभव्यजीवैस्तुलितं मध्यं तूत्कृष्टकावधि ॥ १९९ ॥
 जघन्ययुक्तानन्ते च वर्गिते रूपवर्जिते ।
 स्याद्युक्तानन्तमुत्कृष्टमित्युक्तं पूर्वसूरिभिः ॥ २०० ॥
 अत्रैकरूपप्रक्षेपादनन्तानन्तकं लघु ।
 प्राग्वदेतदपि ज्ञेयं मध्यमुत्कृष्टकावधि ॥ २०१ ॥
 जघन्यानन्तानन्तं तत् वर्गयित्वा त्रिशस्ततः ।
 क्षेपानमूननन्तान् षट् वक्ष्यमाणान्नियोजयेत् ॥ २०२ ॥
 ते चामी—वनस्पतीन्निगोदानां जीवान् सिद्धांश्च पुद्गलान् ।
 सर्वकालस्य समयान् सर्वालोकनभोंशकान् ॥ २०३ ॥
 पुनस्त्रिवर्गिते जातराशौ तस्मिन् विनिक्षिपेत् ।
 पर्यायान् केवलज्ञानदर्शनानामनन्तकान् ॥ २०४ ॥
 अनन्तानन्तमुत्कृष्टं भवेदेवंकृते सति ।
 मयाभावादस्य मध्ये नैव व्यवहृतिः पुनः ॥ २०५ ॥

धाय. न्यारपणीनुं छेक ' उत्कृष्ट ' सुधीनुं ' मध्यमयुक्तानन्त. ' वर्गी ' जघन्ययुक्तानन्त ' नो वर्ग इरी ओमांथी ओकृष्टप णाद इरीओ तो ' उत्कृष्टयुक्तानन्त ' थाय; अने ओकृ ओमेरीओ तो ' जघन्य अनन्तानन्त ' थाय न्यारपणीनुं छेक ' उत्कृष्ट ' सुधीनुं ' मध्यम अनन्त अनन्त. ' १९७-२०१.

इयं उत्कृष्टानन्तानन्त विधि.

' जघन्यअनन्तअनन्त ' नो त्रयु वर्गान ' वर्ग ' इरी तेमां नीधि दशावेदां छ ' अनन्त ' उमेरवाः—

१ वनस्पति प्रायणा एवो. २ निगोदाना एव ३ सिद्ध. ४ पुद्गलाना परमाणु ५ सर्वप्रायणा मनयो. ६ सर्व अलोकाशाना प्रदेशो.

ओ उमेरवाधी नो राशि थाय तेना पुनः त्रयुवार ' वर्ग ' इरयो; अने ओमां छेवणज्ञानना अने केवलदर्शनना अनन्त पर्याय लेखयवा. ओ राशि थयो तं ' उत्कृष्टअनन्तअनन्त. ' परन्तु ते मानना पर्यायना अक्षावधी ओ संख्या व्ययद्वारमां नधी. २०२-२०५.

एवं च नवधानन्तं कर्मग्रन्थमते भवेत् ।

भवत्यष्टविधं किञ्च सिद्धान्ताश्रयिणां मते ॥ २०६ ॥

सर्वेषां रूपमेकैकमेषां ज्येष्ठकनीयसाम् ।

मध्यमानां तु रूपाणि भवन्ति बहुधा किल ॥ २०७ ॥

संख्यातभेदं संख्यातमसंख्यातविधं पुनः ।

असंख्यातमनन्तं चानन्तभेदं प्रकीर्तितम् ॥ २०८ ॥

પ્રયોજનં ત્વેતેષામ્—અભવિશ્ચ ચઉત્થણંતે પંચમ્મિ સમ્માઇપરિવહિશ્ચ સિદ્ધા ।

સેસા અઠ્ઠમણંતે પજ્જથૂલવણાઇ બાવીસમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

તે ચામી—બાયરપજ્જત્તવણા બાયરેપજ્જ અપજ્જબાયરવણા ય ।

બાયરઅપજ્જ બાયર સુહુમાપજ્જવણ સુહુમઅપજ્જા ॥ ૨૧૦ ॥

સુહુમવણાપજ્જત્તા પજ્જસુહુમા સુહુમ ભવ્વય નિગોયા ।

વણ્ણ ઇમ્મિદિય તિરિયા મિથ્થદિટ્ઠી અવિરયા ય ॥ ૨૧૧ ॥

આમ ‘ અનન્ત ’ ના, સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આઠ, અને કર્મગ્રંથને અનુસારે નવ પ્રકાર થયા. ૨૦૬.

સર્વ ‘ જઘન્યો ’ નું અને સર્વ ‘ ઉત્કૃષ્ટો ’ નું અકેક જ રૂપ થાય. ‘ મધ્યમો ’ નાં ઘણાં થાય. ૨૦૭.

જે ‘ પ્રકાર ’ ની, સંખ્યાથી ગણતરી થઇ શકે એ પ્રકાર ‘ સંખ્યાત ’ કહેવાય, અને જે પ્રકારની એવી રીતે ગણતરી ન થઇ શકે એ ‘ અસંખ્યાત ’ કહેવાય. વળી જે ‘ પ્રકાર ’ નો અન્ત જ નથી તે પ્રકાર ‘ અનન્ત ’ કહેવાય છે. ૨૦૮.

‘ અનન્ત ’ નું પ્રયોજન આ પ્રમાણે છે:—

અભવિઓ એથે ‘ અનન્તે ’ હોય છે, સમક્રિતભૂષ્ટ થયેલા જીવો અને સિદ્ધો પાંચમે ‘ અનન્તે ’ હોય છે, અને બાહર પર્યાસ વનસ્પતિ વગેરે શેષ બાવીશ—તે આઠમે ‘ અનન્તે ’ હોય છે. આ બાવીશનાં નામ:—

(૧) બાહર પર્યાસ વનસ્પતિ (૨) બાહર પર્યાસ (૩) અપર્યાસ બાહર વનસ્પતિ (૪) બાહર અપર્યાસ (૫) બાહર (૬) સૂક્ષ્મ અપર્યાસ વનસ્પતિ (૭) સૂક્ષ્મ અપર્યાસ (૮) સૂક્ષ્મપર્યાસ વનસ્પતિ (૯) સૂક્ષ્મ પર્યાસ (૧૦) સૂક્ષ્મ (૧૧) ભવિ (૧૨) નિગોહ (૧૩) વનસ્પતિ (૧૪) એકેન્દ્રિ (૧૫) તિર્યચ (૧૬) મિથ્યાદષ્ટિ (૧૭)

સકસાહ્ણો ય હ્ણુમા સજોગિ સંસારિ સવ્વજીવા ય ।
જહસંભવમપ્પહિયા ત્રાવીસં અટ્ટમેઽણંતે ॥ ૨૧૨ ॥

હત્યાદિ યથાસ્થાનં જંયમ્ ॥

इत्यंगुलादिप्रकृतोपयोगिमानं मयाप्तोक्तिमपेक्ष्य दृढ्यम् ।
अथो यथास्थानमिदं नियोज्यं कोशस्थितं द्रव्यमिवागमज्ञैः ॥२१३॥

વિશ્વાશ્રયંદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રાવાચકેન્દ્રાન્તિષ—

દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ટ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।

काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे

सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभगो पूर्णः सुखेनादिमः ॥ २१४ ॥

અવિરતિ (૧૮) સકપાથી (૧૯) હ્ણુસ્થ (૨૦) સયોગી (૨૧) સંસારી (૨૨) સર્વ
ગુણા. આ આવીશો આઠમે ' અનન્તે ' છે અને તેઓ એક બીજાથી અધિક અધિક છે.
૨૦૯-૨૧૨.

આ પ્રમાણે મેં આ પ્રકૃત ગ્રંથમા ઉપયોગી એવું—અ ગુણાદિકના માનનું, આમ પુરૂષોના
વર્ણનાની અપેક્ષાએ, વર્ણન આપ્યું છે. એનો શાસ્ત્રજોએ નિધિમાના દ્રવ્યની જેમ યથાસ્થાને
ઉપયોગ કરવો. ૨૧૩.

સકા. જગતને આશ્રય પમાડનારી છે કીર્તિ જેની એવા શ્રી કીર્તિવિનય
ઉપાધ્યાયના શિષ્ય. અને માતા—રાજશ્રી અને પિતા—તેજપાળના પુત્ર વિનયવિનયઉપાધ્યાયે
આ દ્રવ્યગ્રંથની રચના કરી છે. જગતના નિશ્ચિત તત્વોપર અજવાળું પાડવામાં દીપક સમાન
એવા આ ગ્રંથનો, એમાંથી નીકળતા અર્થસમૂહથી સુભગ—એવો. પ્રથમ સર્ગ નિર્વિધે
સમાપ્ત થયો. ૨૧૪.

अथ द्वितीयः सर्गः ।

स्तुमः शंखेश्वरं पार्श्वं मध्यलोके प्रतिष्ठितम् ।
देहलीदीपकन्यायाद् भुवनत्रयदीपकम् ॥ १ ॥
प्रस्तूयतेऽथ प्रकृतं स्वरूपं लोकगोचरम् ।
द्रव्यतः क्षेत्रतः कालभावतस्तच्चतुर्विधम् ॥ २ ॥
एकः पंचास्तिकायात्मा द्रव्यतो लोक इष्यते ।
योजनानामसंख्येयाः कोटयः क्षेत्रतोऽमितः ॥ ३ ॥
कालतो भूच्च भाव्यस्ति भावतोऽनन्तपर्यवः ।
लोकशब्दप्ररूप्यास्तिकायस्थगुणपर्यवैः ॥ ४ ॥

सर्गं षीजे.

१ ' मध्य ' लोकमां रक्षा छतां, ' देहलीदीपक ' न्याये ' त्रणे ' लोकने प्रकाशित करता
येवा श्री शंखेश्वर पार्श्वनाथनी अमे स्तुति करीजे छीजे. १

आ अंथनुं नामालिधान ' लोकप्रकाश ' छे. तो अ ' लोक ' शुं अ विषयपरत्वे
अर्थात् अंथनुं स्वरूप कहीजे छीजे:—

लोकस्वरूप (१) द्रव्यपरत्वे, (२) क्षेत्रपरत्वे, (३) काणपरत्वे अने (४) लावप-
रत्वे—अमे आर प्रकारे छे. ' लोक ' पंचास्तिकायात्मक^२ छे—अ पडेदो प्रकार. ' लोक ' असं-
ख्यात कोटि योजन विस्तृत छे—अने अटदो विस्तार छे—अंथनुं अटदुं क्षेत्ररूप छे—अ षीजे
प्रकार. ' लोक ' (भूतकाणमां) हुतो, (लविष्यमां) रहेशे अने अत्यारे वर्तमान छे—अ
त्रीजे प्रकार. वणी ' लोक ' मां (पांच) अस्तिकायो छे अ अस्तिकायोमां ' शुणु ' अने
' पर्याय^३ ' रहैला छे अने दीधे ' लोक ' अनन्तपर्यायी छे—अ योथो प्रकार. २-४. अथवा,

१. रहे इकत मध्यलोकमां, अने प्रकाशित करे त्रणे (उर्ध्व, अधः अने [मध्य] लोकने,—अ विरोध.
' देहली दीपक न्याये '—आ शब्दो मूक्या छे अटले अ विरोध शमे छे. देहली दीपक=धरना उंअरा उपर
मुकदो दीवो. अ दीवो नम जेठ आनुना आरकांमां सुद्धां प्रकाश पाडे छे तेम प्रभु पणु पोताना मध्य लोक
उपरान्त जेठ आनुना (उर्ध्व अने अध.) लोकमां पणु प्रकाश पाडे छे. (प्रकाश=अज्ञानरूपी अधकार हर
करी ज्ञानरूपी प्रकाश आपवो ते). २. लुओ श्लोक १२ भो. ३. Qualifications and modifications.

તત્ર પ્રથમતો દ્રવ્યલોકઃ કિંચિદ્વિતન્યતે ।
 મયા શ્રીકીર્તિવિજયપ્રસાદપ્રાપ્તબુદ્ધિના ॥ ૧૦ ॥
 ધર્માસ્તિકાયાધર્માસ્તિકાયાવાકાશ એવ ચ ।
 જીવપુદ્ગલકાલાશ્ચ ષટ્ દ્રવ્યાણિ જિનાગમે ॥ ૧૧ ॥
 ધર્માધર્માન્નજીવાઘ્યાઃ પુદ્ગલેન સમન્વિતાઃ ।
 પંચામી અસ્તિકાયાઃ સ્યુઃ પ્રદેશપ્રકરાત્મકાઃ ॥ ૧૨ ॥
 અનાગતસ્યાનુપત્તેરુત્પન્નસ્ય ચ નાશતઃ ।
 પ્રદેશપ્રચયાભાવાત્ કાલે નૈવાસ્તિકાયતા ॥ ૧૩ ॥
 વિના જીવેન પંચામી અજીવા કથિતાઃ શ્રુતે ।
 પુદ્ગલેન વિના ચામી જિનૈરુક્તા અરૂપિણઃ ॥ ૧૪ ॥
 ધર્માસ્તિકાયં તત્રાહ પંચધા પરમેશ્વરઃ ।
 દ્રવ્યતઃ ક્ષેત્રતઃ કાલભાવાભ્યાં ગુણતસ્તથા ॥ ૧૫ ॥
 દ્રવ્યતો દ્રવ્યમેકં સ્યાત્ ક્ષેત્રતો લોકસમ્મિતઃ ।
 કાલતઃ શાશ્વતો યસ્માદભૂદ્ભાવ્યસ્તિ ચાનિશમ્ ॥ ૧૬ ॥

શ્રીમાન કીર્તિવિજય ગુરૂની કૃપાથી બુદ્ધિમાન થયેલો હું હવે પ્રથમતઃ ' દ્રવ્યલોક સંગ્રહી કંઈ વિવેચન કરું છું,—

જૈનશાસ્ત્રમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, ઊવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાળ—એ છ દ્રવ્યો ગણાવ્યાં છે. એમાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, ઊવ અને પુદ્ગલ એ પાંચના વિસ્તારવંત (ઘણા) પ્રદેશો હોવાથી એમને ' અસ્તિકાય ' કહ્યાં છે. કાળ ' અસ્તિકાય ' નહિ; કેમકે 'અનાગતને ઉત્પત્તિ ન હોવાથી, અને ' ઉત્પન્ન ' નો નાશ થવાથી એને (કાળને) પ્રદેશસમૂહ નથી. ૧૧-૧૩.

ઊવ શિવાયના પાંચે ' દ્રવ્યો ' ને શાસ્ત્રમાં ' અઊવ ' કહ્યા છે. અને પુદ્ગલ શિવાયના પાંચેને ' અરૂપી ' કહ્યા છે. ૧૪.

ધર્માસ્તિકાય (૧) દ્રવ્યપરત્વે, (૨) ક્ષેત્રપરત્વે, (૩) કાળપરત્વે, (૪) ભાવપરત્વે અને (૫) ગુણપરત્વે—એમ પાંચ પ્રકારનો છે. દ્રવ્ય પરત્વે એક દ્રવ્યરૂપ છે; ક્ષેત્રપરત્વે

વર્ણરૂપરસૈર્ગંધસ્પર્શોઃ શૂન્યશ્ચ ભાવતઃ ।

ગત્યુપપ્લમ્ભધર્મશ્ચ ગુણતઃ સ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૭ ॥

સ્વભાવતઃ સંચરતાં લોકેઽસ્મિન્ પુદ્ગલાત્મનામ્ ।

પાનીયમિવ મીનાનાં સાહાય્યં કુરુતે હ્યસૌ ॥ ૧૮ ॥

જીવાનામેષ ચેષ્ટાસુ ગમનાગમનાદિષુ ।

ભાષામનઃવચોકાયયોગાદિષ્વેતિ હેતુતામ્ ॥ ૧૯ ॥

અસ્યાસત્ત્વાદલોકે હિ નાત્મપુદ્ગલયોર્ગતિઃ ।

લોકાલોકવ્યવસ્થાપિ નાભાવેઽસ્યોપપદ્યતે ॥ ૨૦ ॥

દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈર્ધર્મધ્રાતેવ યુગ્મજઃ ।

સ્યાદધર્માસ્તિકાયોઽપિ ગુણતઃ કિન્તુ ભિદ્યતે ॥ ૨૧ ॥

સ્થિત્યુપ્પ્લમ્ભકર્તા હિ જીવપુદ્ગલયોરયમ્ ।

મીનાનાં સ્થલવ્યેનાલોકે નાસૌ ન તત્સ્થિતિઃ ॥ ૨૨ ॥

અયં નિપદનસ્થાનશયનાલમ્બનાદિષુ ।

પ્રયાતિ હેતુતાં ચિત્તસ્થૈર્યાદિસ્થિરતાસુ ચ ॥ ૨૩ ॥

લોકાલોકવ્યવસ્થાપિ એ; કારણ પરત્વે શાશ્વત છે. (કારણ કે ભૂતકાળમાં એ હતો, વર્તમાનમાં પણ છે, અને ભવિષ્યમાં પણ રહેવાનો), અને ભાવપરત્વે વર્ણ-રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ—એ પાંચેથી સ્થિત છે. વર્ણી ગુણપરત્વે એ ' ગતિમાં સદાયક ' છે; કેમકે પુદ્ગળોને અને આત્માઓને એ સંચારમાં સદાય કરે છે. જેમ જગ મન્યને સદાય કરે છે એમ. ૧૫-૧૮

વર્ણી સર્વે હવે ગમન, આગમન આદિ કરી શકે છે એમાં પણ એ હેતુરૂપ છે, તેમજ એઓ ભાષા અને મનવચનકાયના યોગ—આદિ ચેષ્ટાઓ કરી શકે છે એનું પણ એજ કારણ છે. અલોકમાં એ (ધર્માસ્તિકાય) ન હોવાથી ત્યાં આત્માની કે પુદ્ગળની ગતિ થતી નથી. વર્ણી એના અભાવે ' લોક ' અને ' અલોક ' એવી વ્યવસ્થાજ ન હોય. ૧૯-૨૦

અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ—એ ચારપરત્વે તે ભલે ધર્માસ્તિકાયને યુગ્મજ બંધુ હોયની એવો છે. ક્ષેત્ર ગુણપરત્વે ભિદ્ય છે. સ્થાનપર જેમ મત્સ્યો સ્થિર થઈ જાય છે, તેમ અધર્માસ્તિકાયને લીધે હવ અને પુદ્ગળ એક સ્થિરતામાં આવી જાય છે. એ અધર્માસ્તિકાય અલોકમાં નથી માટે ત્યાં હવ કે પુદ્ગળની સ્થિતિ નથી. બેસવામાં, ઉભા થવામાં, સ્વપાનમાં, આત્મગમનમાં તથા ચિત્તની સ્થિરતામાં પણ એ અધર્માસ્તિકાય જ હેતુભૂત

गतिस्थितिपरिणामे सत्येवैतौ सहायकौ ।

जीवादीनां न चेत्तेषां प्रसज्येते सदापि ते ॥ २४ ॥

भवेदभ्रास्तिकायस्तु लोकालोकभिदा द्विधा ।

ल्लोकाकाशास्तिकायः स्यात्तत्रासंख्यप्रदेशकः ॥ २५ ॥

स भात्यल्लोकाकाशेन परीतोऽतिगरीयसा ।

गोलकं मध्यशुषिरं महान्तमनुकुर्वता ॥ २६ ॥

असौ च धर्माधर्माभ्यां स्वतुल्याभ्यां सदान्वितः ।

भूपाल इव मन्त्रिभ्यां विभर्ति सकलं जगत् ॥ २७ ॥

अलोकाभ्रं तु धर्माद्यैर्भावैः पंचभिरुज्झितम् ।

अनेनैव विशेषेण लोकाभ्रात् पृथगीरितम् ॥ २८ ॥

अनन्तस्याप्यस्य पूज्यैर्महत्तायां निदर्शनम् ।

असद्भावस्थापनया पंचमांगे प्रकीર્तितम् ॥ २९ ॥

છે. ગતિ અને સ્થિતિનો પરિણામ હોતો છતો જ એ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય—એઉ જીવને અને પુદ્ગળ—અન્નેને સહાયકર્તા છે. જો એમ ન હોય તો જીવ અને પુદ્ગળ ગતિમાં હોય એ હુમેશાં ગતિમાંજ રહે અને સ્થિર હોય એ સદા સ્થિરજ રહે. ૨૧-૨૪.

આકાશાસ્તિકાય (૧) લોકાકાશ અને (૨) અલોકાકાશ—એમ બે પ્રકારનો છે. એમાં લોકાકાશ અસંખ્ય પ્રદેશોનો છે, અને અલોકાકાશ એક જ પોકળ એક મહોટો ગોળો^૧ હોય એવા એમને આવેલા અત્યંત વિસ્તૃત અલોકાકાશવડે શોભી રહ્યો છે. ૨૫-૨૬.

આકાશાસ્તિકાય, વળી પોતાના જ જેવા ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયની સહાયવડે અખિલ જગતને ધારણ કરી રહ્યો છે; એક રાજા પોતાના બે મંત્રીઓની સહાયવડે જગતને ધારણ કરે છે એમ ૨૭.

અલોકાકાશ તો ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચે દ્રવ્યોથી રહિત છે, અને એજ લેહને લીધે એ લોકાકાશથી ભિન્ન છે. ૨૮.

આવા અનન્ત અલોકાકાશના વિસ્તૃતપણા ઉપર પ્રભુએ પાચમા ' અગ ' મા એક કાલ્પનિક દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. ૨૯. તે આ પ્રમાણે:—

^૧ ભગવતીસૂત્રના ૧૧મા શતકના ૧૧મા ઉદ્દેશમાં ગૌતમના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શ્રીવીર કહે છે કે—હે ગૌતમ! અલોકાકાશ પોકળ ગોળા જેવો છે.

તયા હિ સુદર્શનં સુરગિરિં પરિતો નિર્જરા દશ ।

કેઽપિ કૌતુકિનઃ સન્તિ સ્થિતા દિક્ષુ દશસ્વપિ ॥ ૩૦ ॥

માનુષોત્તરપર્યન્તેઽઘાસુ દિક્ષુ બહિર્મુખાઃ ।

બલિપિંડાન્ દિક્કુમાર્યઃ કિરન્ત્યષ્ઠૌ સ્વદિહ્વથ ॥ ૩૧ ॥

વિકીર્ણાન્ યુગપત્તાભિસ્તાન્ પિંડાનગતાન્ ક્ષિતિમ્ ।

યથા ગત્યા સુરસ્તેષામેકઃ કોપ્યાહરેદ્રયાત્ ॥ ૩૨ ॥

તયા ગત્યાથ તે દેવા અલોકાન્તદિદ્વચયા ।

ગન્તું પ્રવૃત્તા યુગપદ્યદા દિક્ષુ દશસ્વપિ ॥ ૩૩ ॥

તદા ચ વર્ષલક્ષ્મણાયુઃ પુત્રોઽભૂત્કોઽપિ કસ્યચિત્ ।

તસ્યાપિ તાદૃશઃ પુત્રઃ પુનસ્તસ્યાપિ તાદૃશઃ ॥ ૩૪ ॥

કાલેન તાદૃશાઃ સપ્ત પુરુષાઃ પ્રલયં ગતાઃ ।

તતસ્તદસ્થિમજ્જાદિ તન્નામાપિ ગતં ક્રમાત્ ॥ ૩૫ ॥

અસ્મિન્ન સમયે કશ્ચિત્સર્વજ્ઞં યદિ પૃચ્છતિ ।

સ્વામિન્સ્તેષાં કિમગતં ક્ષેત્રં કિં વા ગતં બહુ ॥ ૩૬ ॥

તદા વદતિ સર્વજ્ઞો ગતમલ્પં પરં બહુ ।

અગતસ્યાનન્તતમો ભાગો ગતમિહોહ્યતામ્ ॥ ૩૭ ॥

ધારો કે—મેરૂ પર્વતની આસપાસ દશે દિશામાં કોઈ દશ દેવો કૌતુકને લઈને આવી ઉભા છે. એ વખતે માનુષોત્તર પર્વતને છેડે રહીને આઠ દિક્કુમારીઓ પોતપોતાની દિશાઓમાં બળિપિંડા ફેંકે છે. દિક્કુમારીઓએ એવી રીતે એકી વખતે ફેંકેલા એ આઠે બળિપિંડાને પૃથ્વીપર પડવા ન દેતાં, પેલા દેવોમાંનો એક જે ગતિવડે એકદમ ઝીલી લે છે તેજ ગતિ વડે જ્યારે એ દેવો અલોકના અન્તભાગને જોવાની ઇચ્છાને લઈને, સૌ સાથે દશે દિશાઓમાં આલી નીકળે છે તે વખતે કોઈ એક મનુષ્યને લાખવર્ષના આયુષ્યવાળો એક પુત્ર થયો. વળી પછી એ પુત્રને પણ એટલાજ આયુષ્યવાળો એક પુત્ર થયો. આ ‘પુત્રના પુત્ર’ને પણ એટલાજ આયુષ્યવાળો એક પુત્ર થયો. એમ કાળ વહી જતાં સાત પેઢી થઈ ગઈ. અનુક્રમે એમનાં અસ્થિ, રક્ષા, મજ્જા આદિ પણ નષ્ટ થયાં, એમનાં નામ પણ નષ્ટ થયાં. ૩૦-૩૫.

આ સમયે કોઈક જો સર્વજ્ઞને પ્રશ્ન કરે કે ‘હે સ્વામી, એ દેવોએ જેટલું ક્ષેત્ર પસાર કર્યું એ વધારે છે કે પસાર કરવું હોય બાકી રહ્યું એ વધારે છે?’ ત્યારે પ્રભુ કહે કે પસાર કર્યું એ તો અલ્પ છે, હોય તો એથી વિશેષ પસાર કરવું રહ્યું. એમ સમજો કે એક (પસાર કર્યું તે) અન્યના અનન્તમા ભાગ જેટલું છે. ૩૬-૩૭.

સ્થિત્વા સુરોઽપિ લોકાન્તે નાલોકે સ્વકરાદિકમ્ ।
ઈષ્ટે લમ્બયિતું ગત્યભાવાત્પુદ્ગલજીવયોઃ ॥ ૩૮ ॥

તદુક્તમ્—વસ્તુતસ્તુ નભોદ્રવ્યમેકમેવાસ્તિ સર્વગમ્ ।

ધર્માદિસાહચર્યેણ દ્વિધાજાતમુપાધિના ॥ ૩૯ ॥

લોકાલોકપ્રમાણત્વાત્ ક્ષેત્રતોઽનન્તમેવ તત્ ।

અસંખ્યેયપ્રમાણં ચ પરં લોકવિવક્ષયા ॥ ૪૦ ॥

કાલતઃ શાશ્વતં વર્ણાદિભિર્મુક્તં ચ ભાવતઃ ।

અવગાહયુણં તન્ન ગુણતો ગદિતં જિનૈઃ ॥ ૪૧ ॥

અવકાશે પદાર્થાનાં સર્વેષાં હેતુતાં દધત્ ।

શર્કરાણાં દુग्ધમિવ વહેર્લોહાદિગોલવત્ ॥ ૪૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

યતઃ—પરમાણ્વાદિના દ્રવ્યેણૈકેનાપિ પ્રપૂર્યતે ।

સ્વપ્રદેશસ્તથા દ્વાભ્યામપિ તાભ્યાં તથા ત્રિભિઃ ॥ ૪૩ ॥

અપિ દ્રવ્યશતં માયાત્ત્રૈવૈકપ્રદેશકે ।

માયાત્ કોટિશતં માયાદપિ કોટિસહસ્રકમ્ ॥ ૪૪ ॥

વળી પુદ્ગલ અને જીવ અલોકમાં ગમન કરી શકતા નથી, એટલે લોકાંતે રહેલો કોઈ દેવ પણ એ અલોકમાં પોતાનો હસ્તપાદાદિ લખાવી શકતો નથી. ૩૮.

વસ્તુતઃ તો આ સર્વવ્યાપક આકાશદ્રવ્ય એક જ છે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયના સાહચર્યને લીધે જ એના બે ભેદ થયા છે. એનું ક્ષેત્ર લોકાલોક બેટલુ વિસ્તૃત છે એટલે ‘અનન્ત’ છે; પરન્તુ લોકાકાશની વિવક્ષાએ એનું પ્રમાણ ‘અસંખ્યાત’ છે. કાળપરત્વે એ (આકાશ) શાશ્વત છે. ભાવપરત્વે વર્ણ-રૂપ-રસ-સ્પર્શ-ગંધ-થી મુક્ત છે. ગુણપરત્વે અવગાહયુણુવાણું છે. જેમ દુધમાં સાકરને માટે અવકાશ છે, અને લોખંડ આદિના ગોળામાં અગ્નિ માટે અવકાશ છે એટલે કે એક અન્યમાં સમાઈ શકે છે તેવી રીતે આકાશમાં સર્વ પદાર્થોને માટે અવકાશ છે—અર્થાત્ એમાં એઓ સમાઈ જાય છે. ૩૯-૪૨.

કહ્યું છે કે પરમાણુ આદિ એક દ્રવ્યવડે એક આકાશપ્રદેશ પૂરાઈ જાય છે તેમ બે કે ત્રણ દ્રવ્યવડે પણ તે જ પ્રદેશ પૂરાઈ જાય છે. તેમ વળી એકસો દ્રવ્યો પણ એ જ આકાશ-

* આ વાતનું ભગવતીસૂત્રના ૧૬ માં શતકના આહ્વા ઉદ્દેશમાં શ્રીવીર અને ગૌતમના પ્રશ્નોત્તર સમય ન કરે છે.

અવગાહસ્વભાવત્વાદન્તરિક્ષસ્ય તત્સમમ્ ।

ચિત્રત્વાન્ન પુદ્ગલાનાં પરિણામસ્ય યુક્તિમત્ ॥ ૪૫ ॥

દ્વયોરપિ ક્રમાત્ દૃષ્ટાન્તૌ—

દીપ્રદીપપ્રકાશેન યથાપવરકોદરમ્ ।

એકેનાપિ પૂર્યતે તત્ શતમપ્યત્ર માતિ ચ ॥ ૪૬ ॥

તથા—વિશત્યૌષધસામર્થ્યાત્ પારદસ્યૈકકર્ષકે ।

સુવર્ણસ્ય કર્ષશતં તૌલ્યે કર્ષાધિકં ન તત્ ॥ ૪૭ ॥

પુનરૌષધસામર્થ્યાત્તદ્વયં જાયતે પૃથક્ ।

સુવર્ણસ્ય કર્ષશતં પારદસ્યૈકકર્ષકઃ ॥ ૪૮ ॥

इत्यर्थतो भगवतीशतक १३ उ० ४ वृत्तौ ।

કિં ચ— ધર્માસ્તિકાયસ્તદ્દેશસ્તત્પ્રદેશ इति त्रयम् ।

एवं त्रयं त्रयं ज्ञेयमधर्माभ्रास्तिकाययोः ॥ ४९ ॥

तत्रास्तिकायः सकलस्वप्रदेशात्मको भवेत् ।

कियन्मात्रांशरूपाश्च तस्य देशाः प्रकीर्तिताः ॥ ૫૦ ॥

પ્રદેશમાં સમાઈ જાય, સો કોડ પણ સમાય અને સહસ્રકોડ પણ સમાય. (યાવત્ સંખ્યાત અસંખ્યાત અને અનન્તા પરમાણુઓ પણ સમાય છે) આકાશનો અવગાહ સ્વભાવ હોવાથી એને એ સર્વ સમાન છે; અને પુદ્ગળના પરિણામ વિચિત્ર હોવાથી, એમ થવું યુક્તિવાળું પણ છે. ૪૩--૪૫.

ઉપરની બેઉ વાતોના સમર્થનમાં ભગવતીસૂત્રના તેરમા શતકના ચોથા ઉદ્દેશમાં અકેક દૃષ્ટાન્ત આપેલું છે: (૧) એક ઓરડાની અંદરના ભાગમાં 'એક' તેજસ્વી દીપકનો પ્રકાશ સમાઈ રહે છે, તેમ 'એકસો' દીપકનો પ્રકાશ પણ સમાઈ શકે છે. (૨) વળી ઔષધીના સામર્થ્યથી એક 'કર્ષ' પ્રમાણ પારામાં સો 'કર્ષ' પ્રમાણ સુવર્ણ સમાય છે, અને છતાં એતું વજન એક 'કર્ષ' થી વધારે થતું નથી. ઔષધના સામર્થ્યથી પુનઃ જૂદા પાડતાં સુવર્ણ સો 'કર્ષ' અને પારો એક 'કર્ષ' અર્થાત્ બેઝી મૂળ હતાં તેટલાં થઈ રહે છે. ૪૬--૪૮.

ધર્માસ્તિકાયના (૧) અસ્તિકાય (સ્કંધ) (૨) એના દેશો અને (૩) એના પ્રદેશો--એમ ત્રણ ભેદ છે. એવીજ રીતે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના પણ એજ પ્રમાણે ત્રણત્રણ ભેદ છે. ૪૯.

પોતાના સર્વ પ્રદેશરૂપ અર્થાત્ સ્કંધ એ 'અસ્તિકાય'; અને અદ્યપ્રદેશરૂપ એ 'દેશ'. ૫૦.

x સ્કંધ (આષો પદ્ધત્ય), દેશ (કટલોક ભાગ) અને પ્રદેશ (સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અવિભાજ્ય ભાગ)--આમ ત્રણ પ્રકાર.

સ્કન્દન્તિ શુષ્યન્તિ પુદ્ગલવિચટનેન ધીયન્તે ચ પુષ્યન્તે પુદ્ગલ-
ચટનેનેતિ સ્કન્ધાઃ । પૃષોદરાદયઃ ઇતિ રૂપનિષ્પત્તિઃ । ઇતિ પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ
વ્યુત્પાદિતત્વાદેતે સ્કન્ધવ્યપદેશં નાર્હન્તિ । અત એવ સૂત્રે પ્રાયઃ ધમ્મ-
ત્થિકાણ ધમ્મત્થિકાયસ્સ દેસે ઇત્યાદ્યેવ શ્રૂયતે ॥ નવતત્ત્વાવચૂરૌ તુ
ચતુર્દશરજ્જ્વાસ્મકે લોકે સકલોઽપિ યો ધર્માસ્તિકાયઃ સ સર્વઃ સ્કન્ધઃ
કથ્યતે ઇત્યુક્તમિતિ જ્ઞેયમ્ ॥

નિર્વિભાગા વિભાગાશ્ચ પ્રદેશા ઇત્યુદાહૃતાઃ ।

તે ચાનન્તાસ્તૃતીયસ્યાસંખ્યેયા આઘયોર્ઘ્યોઃ ॥ ૫૧ ॥

અનન્તૈશ્ચાગુરુલઘુપર્યાયૈઃ સંશ્રિતા ઇમે ।

ત્રયોઽપિ યદમૂર્ત્તેષુ સંભવન્ત્યેત એવ હિ ॥ ૫૨ ॥

અથ જીવાસ્તિકાયસ્ય સ્વરૂપં વચ્મિ તસ્ય ચ ।

ચેતનાલક્ષણો જીવ ઇતિ સામાન્યલક્ષણમ્ ॥ ૫૩ ॥

પુદ્ગલનો પૂરણુગલન સ્વભાવ છે, તેથી ઘટવા વધવાથી સુકાય યા પોષાય એ સ્કન્ધ. પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની વૃત્તિમા આ પ્રમાણે ‘ સ્કન્ધ ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ‘ પૃષોદરાદયઃ ’ એ વ્યાકરણ-સૂત્રને આધારે કરેલી છે. આમ વ્યુત્પત્તિ કરેલી હોવાથી એ ‘ સ્કન્ધ ’ નામને લાયક નથી. એથી જ સૂત્રમાં પ્રાયઃ ધર્માસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાયના દેશે ઇત્યાદિ પાઠ જ દેખાય છે. ને કે ‘ નવતત્ત્વ ’ની અવચૂરી-ટીકા-માં તો ચૌદ રાજલોકમાં જેટલો ધર્માસ્તિકાય છે તેટલો બધો ‘ સ્કન્ધ ’ કહેવાય છે એમ કહ્યું છે.

ઉપર ‘ અસ્તિકાય ’ અને ‘ દેશ ’ વિષે સમજણ આપી. હવે (૩) ‘ પ્રદેશ ’ વિષે.

નેના ખીલકુલ ભાગ ન થઈ શકે એવો જે વિભાગ-તે ‘ પ્રદેશ. ’

આવા પ્રદેશો ‘ આકાશાસ્તિકાય ’ ના ‘ અનન્ત ’ છે; અને ‘ ધર્માધર્માસ્તિકાય ’ ના ‘ અસંખ્યાત ’ છે. ૫૧.

વળી આ ત્રણે (ધર્મ-અધર્મ-આકાશ અસ્તિકાય) અનન્ત અગુરુલઘુપર્યાયી સંશ્રિત છે. કેમકે ‘ અમૂર્તો ’ માં એઓ જ સંભવે છે. ૫૨.

હવે ‘ જીવાસ્તિકાય ’ ના સ્વરૂપ વિષે કંઈક:—

ચેતનાલક્ષણુવાણો-એ ‘ જીવ ’. આ ‘ જીવ ’ ની સામાન્ય વ્યાખ્યા-લક્ષણ છે. ૫૩.

मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलान्यपि ।

मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं विभंगज्ञानमित्यपि ॥ ५४ ॥

अचक्षुश्चक्षुरवधिकेवलदर्शनानि च ।

द्वादशामी उपयोगा विशेषाजीवलक्षणम् ॥ ५५ ॥ युग्मम् ॥

उपयोगं विना कोऽपि जीवो नास्ति जगन्नये ।

अक्षरानन्तभागो यद्व्यक्तो निगोदिनामपि ॥ ५६ ॥

तं चाक्षरानन्तभागमपि त्रैलोक्यवर्तिनः ।

न शक्नुवन्त्यावरितुं पुद्गलाः कर्मतां गताः ॥ ५७ ॥

एषोऽप्यात्रियते चेत्तत् स्याज्जीवाजीवयोर्न भित् ।

अक्षरं त्विह साकारेतरोपयोगलक्षणम् ॥ ५८ ॥

खेर्यथातिसान्द्राभ्रच्छन्नस्थापि भवेत्प्रभा ।

कियत्यनावृता रात्रिदिनाभेदोऽन्यथा भवेत् ॥ ५९ ॥

इयं चाल्पीयसी ज्ञानमात्राद्यसमये भवेत् ।

अपर्याप्तनिगोदानां सूक्ष्माणां क्रमतस्ततः ॥ ६० ॥

अने (१) मतिज्ञान (२) श्रुतज्ञान (३) अवधिज्ञान (४) मनःपर्यायज्ञान (५) डेवणज्ञान* (६) मतिअज्ञान (७) श्रुतअज्ञान (८) विलंगज्ञानां (९) अचक्षुदर्शन (१०) अक्षुदर्शन (११) अवधिदर्शन तथा (१२) डेवणदर्शन—आ आर प्रकारनो जेने 'उपयोग' छे अे 'अव'. आ 'अव' तुं विशेष लक्षण. ५४-५५.

त्रणे जगतमां 'उपयोग' विनानो डोष पणु अव नथी. डेभके अक्षरनो अनन्तमे लाग 'निगोद' ना अवोने पणु व्यक्त छे. ५६.

त्रणे लोकमां रडेला कर्मपुद्गणो (पोताना अेकत्र-संयुक्त अणे पणु) अे अक्षरना अनन्तमा लागने पणु आवरवाने शक्तिमान नथी. ५७.

धारे डे आवरवामां आवे. तो पछी 'अव', 'अअव' अेवो लेद रडे नहिं. अने अक्षरनुं (ज्ञाननुं) तो साकारनिराकारना 'उपयोग' रूप 'लक्षण' छे. ५८.

जेभके (दृष्टान्त द्यो): सूर्य अत्यन्त धाटां वाहणांअेथी छवायलो डोय तो ये अेनी कंधक प्रला तो आणुछवायली डोय न. नहिं तो रात्री डे दिवस परभाय नहिं. ५९.

आ ज्ञानमात्रा सूक्ष्म 'अपर्याप्त' निगोदोने आद्य क्षणे अत्यन्त अल्प डोय छे;

* आ पांय ज्ञान सम्यक्त्वने आश्रयीने डेलां छे. † आ त्रये (६-७ ८) मिथ्यात्व आश्रयी छे.

शेषैकाक्षद्वित्रिचतुष्पंचाक्षादिषु मात्रया ।

वर्धमानेन्द्रिययोगलब्धिवृद्धिव्यपेक्षया ॥ ६१ ॥

क्षयोपशमवैचित्र्यान्नानारूपाणि विभ्रती ।

सर्वज्ञेयग्राहिणी स्याद् घातिकर्मक्षयेण सा ॥ ६२ ॥ विशेषकम् ॥

नन्वेवमात्मनो ज्ञानं यदि लक्षणमुच्यते ।

अभेदः स्यात्तदनयोः सास्नावृषभयोरिव ॥ ६३ ॥

एवं चास्य सदा ज्ञानमिष्यतेऽखिलवस्तुगम् ।

ज्ञानरूपो न जानातीतेतद्युक्तिसहं न यत् ॥ ६४ ॥

कथं च ज्ञानरूपस्यात्मनः स्युः संशयस्तथा ।

अव्यक्तबोधाबोधौ च किञ्चिद्बोधविपर्ययाः ॥ ६५ ॥

अत्रोच्यते—सत्यप्यस्य चिदात्मत्वे नोपयोगो निरन्तरम् ।

भवत्यावरणीयानां कर्मणां वशतः खलु ॥ ६६ ॥

अने पछी कडे कडे शेष ओडेन्द्रि, ऐन्द्रि, त्रैन्द्रि, चैरिन्द्रिय, अने पंचेन्द्रिय जिवाने विषे वृद्धि पावती पावती छिन्द्रियोना योगनी प्राप्ति अने वृद्धिनी अपेक्षाये, क्षयोपशमना विचित्र-पणाने लक्षणे विविधरूप धारणु करती, घातिकर्मने क्षय थये, सर्वज्ञपणाने अहणु करावनारी थाय छे. ६०-६२.

अहिं केअ ओवी शंका करे के न्यारे ‘ ज्ञान ’ ओ आत्मानुं लक्षणु छे ओम कडेशो तो ‘ गलकणण * अने वृषल ’नी जेम आत्मा अने ज्ञाननो ’ अलेह थशे. आम आत्माने ‘ सर्ववस्तुना सदा ज्ञानवाणो ’ कडो अने ज्ञानरूप ओवो आत्मा ओ न्णु नहिं—ओ घात युक्तियुक्त नथी—‘ न गने ओवी ’ छे. वणी ‘ ज्ञानरूप आत्मा ’ कडीओ त्तारे पछी ओने संशय के अप्रकट ज्ञान के अज्ञान के छि अत् ज्ञान के विपरीत ज्ञान—केम होय ? ६३-६५.

ओ शंकातुं निवारणु आ रीतेः—आत्मा ज्ञानरूप होवा छतां पणु ओ आवरणीय कर्मने वश होवाथी ओने निरंतर ‘ उपयोग ’ होतो नथीः णुओ के—ओ आत्मा तो मध्यना आठ

* वृषल—अणु वगेरे पशुओने गणा नीये लटकतो लाग कणु के ‘ कामणे ’ कडेवाय छे .

* आठ प्रकारनां कर्मोनां (१) ज्ञानावरणीय (२) दर्शनावरणीय (३) मोहनीय अने (४) अन्तराय आ थार ‘ घाति ’ कडेवाय छे. केमके ओओ आत्माना ज्ञान-दर्शन आदि गुणोने घात-नाश करनारा छे.

તથાહિ—આત્મા સર્વપ્રદેશોષુ ત્યક્ત્વાંશાનષ્ટ મધ્યગાન્ ।

પ્રવચ્ચમાનોદકવત્ સદા વિપરિવર્તતે ॥ ૬૭ ॥

તતઃ સ ચિરમેકસ્મિન્ન વસ્તુન્યુપયુજ્યતે ।

અર્થાન્તરોપયુક્તઃ સ્યાચ્ચપલઃ કૃકલાસવત્ ॥ ૬૮ ॥

ઉત્કર્ષેણોપયોગસ્ય કાલોપ્યાન્તમુહૂર્તિકઃ ।

ઉપયોગાન્તરં યાતિ સ્વભાવાત્તદનન્તરમ્ ॥ ૬૯ ॥

ન સર્વમપિ વેત્યેષ પ્રાણી કર્માવૃતો યથા ।

નાર્કસ્યામ્રાભિભૂતસ્ય પ્રસરન્ત્યભિતઃ પ્રમાઃ ॥ ૭૦ ॥

સંશયાવ્યક્તબોધાદ્યા અપ્યસ્ય કર્મણાં વશાત્ ।

કુર્વતાં જ્ઞાનવૈચિત્ર્યં ક્ષયોપશમભેદતઃ ॥ ૭૧ ॥

કિં ચ—આભોગાનાભોગોદ્ભવવીર્યવતો યદા ક્ષયોપશમઃ ॥

લબ્ધિકરણાનુરૂપં તદાત્મનો જ્ઞાનમુદ્ભવતિ ॥ ૭૨ ॥

વીર્યાપગમે ચ પુનસ્તદેવ કર્માવૃણોત્યપાકીર્ણમ્ ।

શૈવલજાલમિવામ્ભો દર્પણમિવ વિમલિતં પંકઃ ॥ ૭૩ ॥

પ્રદેશો શિવાયના અન્ય સર્વ પ્રદેશોને વિષે, ઉક્તતા જળની માફક ઉથલ પાથલ થયા કરે છે. અને એથી એને ચિરકાળ પર્યન્ત એક વસ્તુમાં 'ઉપયોગ' રહેતો નથી, પરંતુ કાકીડાની જેમ અપણ થઈ અન્ય અન્ય પદાર્થોને વિષે 'ઉપયુક્ત' થાય છે. જે કે એ 'ઉપયોગ' એટલે 'ઉપયુક્તપણા'નો ઉત્કૃષ્ટ કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે અને ત્યારપછી તો એ (આત્મા) પુનઃ અન્ય વિષયમાં 'ઉપયુક્ત' થાય છે. જેમ વાદળાથી આચ્છાદિત થયેલા સૂર્યની કાન્તિ સર્વતઃ ફેલાતી નથી તેમ કર્મોથી આચ્છાદિત થયેલ પ્રાણી સર્વ વાત જાણી શકતો નથી. ૬૬-૭૦.

વળી આત્માને સંશય, અપ્રકટ બોધ, અજ્ઞાન, કિંચિત્ જ્ઞાન વગેરે થાય છે એ પણ ક્ષયોપશમના ભેદથી વિચિત્ર જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરતા કર્મોને એ (આત્મા) વશ છે એથી થાય છે. વળી આલોગ કે અનાલોગથી ઉદ્ભવેલું વીર્ય એ આત્માને વિષે 'આવે છે અને એને ક્ષયોપશમ થાય છે ત્યારે જ એનામાં લબ્ધિ (શક્તિ) અને કરણ (કાર્ય) ને અનુરૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે; પણ એ વીર્ય જ્યારે ગયું ત્યારે સમજવું કે એજ કર્મ આત્માને આવરી મૂકે છે; શેવાળ જેમ જળને અને કાદવ જેમ નિર્મળ દર્પણને આવરે છે એમ. ૭૧-૭૩. (ઇતિ શંકાનિવારણમ્)

હવે પ્રસ્તુત વિષય:

અથ પ્રકૃતમ્- દ્વિધા ભવન્તિ તે જીવાઃ સિદ્ધસંસારિભેદતઃ ।

સિદ્ધાઃ પંચદશવિધાસ્તીર્થાતીર્થાદિભેદતઃ ॥ ૭૪ ॥

યદાહઃ— જિણ્ણજિણ્ણતિત્થતિત્થાગિહિન્નસલ્લિંગથીનરનપુંસા ।

પત્તેયસયંબુદ્ધા બુદ્ધવોહિક્કણિક્કા ય ॥

જીવન્તીતિ સ્મૃતા જીવા જીવનં પ્રાણધારણમ્ ।

તે ચ પ્રાણા દ્વિધા પ્રોક્તા દ્રવ્યભાવવિભેદતઃ ॥ ૭૫ ॥

સિદ્ધાનામિન્દ્રિયોચ્છવાસાદયઃ પ્રાણા ન યદ્યપિ ।

જ્ઞાનાદિભાવપ્રાણાનાં યોગાજીવાસ્તથાપ્યમી ॥ ૭૬ ॥

‘ જીવ ’ના બે પ્રકાર છે: (૧) સિદ્ધ અને (૨) સંસારી.

(૧) ‘ સિદ્ધ ’ વળી પંદર પ્રકારના છે. તે આ પ્રમાણે: (૧) જિનસિદ્ધ (૨) અ-
જિનસિદ્ધ (૩) તીર્થસિદ્ધ (૪) અતીર્થસિદ્ધ (૫) ગૃહલિંગસિદ્ધ (૬) અન્યલિંગસિદ્ધ
(૭) સ્વલિંગસિદ્ધ (૮) સ્ત્રીસિદ્ધ (૯) પુરૂષસિદ્ધ (૧૦) નપુંસકસિદ્ધ (૧૧) પ્રત્યેકબુ-
દ્ધસિદ્ધ (૧૨) સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ (૧૩) બોધબોધિતસિદ્ધ (૧૪) એકસિદ્ધ અને (૧૫)
અનેકસિદ્ધ. ૭૪. x

જીવે છે એઓ જીવ. જીવવું એટલે પ્રાણ હોવા-ધારણ કરવા.

દ્રવ્યપ્રાણ અને ભાવપ્રાણ-એમ બે પ્રકારના પ્રાણ છે. ૭૫.

સિદ્ધોને જો કે ઇન્દ્રિયો અને શ્વાસોશ્વાસરૂપ પ્રાણ નથી અર્થાત્ દ્રવ્યપ્રાણ નથી તોપણ
એમને જ્ઞાન આદિ ભાવપ્રાણ છે એટલે એઓ પણ જીવ કહેવાય. ૭૬.

x (૧) તીર્થ કર પદવી પામીને મોક્ષે જાય તે (૨) સામાન્ય કેવળી મોક્ષે જાય તે (૩) તીર્થ કરને
કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી મોક્ષે ગયેલા (૪) તીર્થ કરને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પહેલાં મોક્ષે ગયા એવા (૫)
ગૃહસ્થપણામાંથી મોક્ષે જાય એ (૬) સન્યાસી-તાપસ વગેરેમાંથી મોક્ષે જાય તે (૭) સાધુપણામાંથી
મોક્ષે જાય એ (૮) સ્ત્રીવેદવાળા મોક્ષે જાય એ (૯) પુરૂષવેદવાળા જીવ મોક્ષે જાય એ (૧૦) નપુંસક
મોક્ષે જાય એ (૧૧) કોઈ પદાર્થ દેખીને પ્રતિબોધ પામી ચારિત્ર લઈ મોક્ષે જાય તે (૧૨) યુરૂના ઉપદેશ
વિના પોતાની મેળે જાતિસ્મરણ આદિથી પ્રતિબુદ્ધ થઈ મોક્ષે જાય તે (૧૩) યુરૂના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય પામી
મોક્ષે જાય એ (૧૪) એક સમયે એકજ મોક્ષે જાય એ (૧૫) એક સમયમાં ઘણા મોક્ષે જાય એ. ઇલાન્ન-
(૨) પુંડરીક ગણધર (૩) સામાન્ય કેવળી ગણધર (૪) મરુદેવી માતા (૫) ભરતચક્રી (૬) વલ્લભચક્રી
તાપસ આદિ (૮) ચંદનઆલા-વગેરે (૯) ગૌતમ આદિ (૧૦) ગાગેય વિગેરે (૧૧) કરકંડુ (૧૨)
કપિલ (૧૪) શ્રી મહાવીર (૧૫) શ્રી ઋષભની સાથે ૧૦૮ સિદ્ધ થયા એ

અલોકસ્વલિતાઃ સિદ્ધા લોકાગ્રે ચ પ્રતિષ્ઠિતાઃ ।

ઇહ સંત્યજ્ય દેહાદિ સ્થિતાસ્તત્રૈવ શાશ્વતાઃ ॥ ૭૭ ॥

તે જ્ઞાનાવરણીયાદ્યૈર્મુક્તાઃ કર્મભિરષ્ટભિઃ ।

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાદ્યનન્તાષ્ટકસંયુતાઃ ॥ ૭૮ ॥

તથોક્તં ગુણસ્થાનક્રમારોહે—

અનન્તં કેવલજ્ઞાનં જ્ઞાનાવરણસંક્ષયાત્ ।

અનન્તં દર્શનં ચાપિ દર્શનાવરણક્ષયાત્ ॥ ૭૯ ॥

ક્ષાયિકે શુદ્ધસમ્યક્ત્વચારિત્રે મોહનિગ્રહાત્ ।

અનન્તે સુખવીર્યે ચ વેદ્યવિઘ્નક્ષયાત્ક્રમાત્ ॥ ૮૦ ॥

આયુષઃ ક્ષીણભાવત્વાત્ સિદ્ધાનામક્ષયા સ્થિતિઃ ।

નામગોત્રાક્ષયાદેવામૂર્ત્તાનન્તાવગાહના ॥ ૮૧ ॥ ઇતિ ॥

રોગમૃત્યુજરાદ્યર્ત્તિહીના અપુનરુદ્ભવાઃ ।

અભાવાત્કર્મહેતૂનાં દગ્ધે બીજે હિ નાંકુરઃ ॥ ૮૨ ॥

યાવન્માત્રં નરક્ષેત્રં તાવન્માત્રં શિવાસ્પદમ્ ।

યો યત્ર મિચ્યતે તત્રૈવોર્ધ્વં ગત્વા સ સિદ્ધયતિ ॥ ૮૩ ॥

અલોકથી સ્વલિત હોવાથી અર્થાત્ અલોકમાં ગતિ-ગમન ન હોવાથી એઓ લોકને અગ્રભાગે રહેલા છે. શરીરાદિને અહિં ત્યજીને એઓ શાશ્વત ત્યાંજ રહેલા છે. ૭૭.

એઓ ' જ્ઞાનાવરણીય ' આદિ આઠે કર્મોએ રહિત છે; અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદિ આઠ અનન્ત વસ્તુએ યુક્ત છે. ૭૮

' ગુણસ્થાન ક્રમારોહ ' નામના અંથમાં કહ્યું છે કે-જ્ઞાનના આવરણના ક્ષયથી અનન્ત કેવળજ્ઞાન, અને દર્શનના આવરણના ક્ષયથી અનન્ત દર્શન થાય છે. મોહના વિનાશથી ક્ષાયિક શુદ્ધસમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. ' વેદનીય ' અને ' અંતરાય ' કર્મોના ક્ષયથી અનુક્રમે અનન્ત સુખ અને અનન્ત વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આયુકર્મ ક્ષીણ થવાથી અક્ષય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા નામકર્મ અને ગોત્રકર્મના ક્ષયથી અમૂર્ત્તા-અનન્ત અવગાહના થાય છે. કર્મના હેતુ-ઓના અભાવથી જન્મ-જરા-મરણ આદિનાં દુઃખ ટળી જાય છે. એટલે એમને પુનઃ જન્મ ધારણ કરવો પડતો નથી. કેમકે બીજ બળી જાય એટલે અંકુરની ઉત્પત્તિ રહી નહિં. ૭૯-૮૨

એટલો વિસ્તાર આ મનુષ્યક્ષેત્રનો છે તેટલો જ (એટલે કે પીસતાલીશ લાખ થોજન) મોક્ષના સ્થાનનો છે. જે જ્યાં મૃત્યુ પામે છે તે ત્યાંથી સમશ્રેણિએ ઉંચે જઈ સિદ્ધ થાય છે.

ઉત્પત્યોર્ધ્વં સમશ્રેણ્યા લોકાન્તસ્તૈરલંકૃતઃ ।

યત્રૈકસ્તત્ર તેઽનન્તા નિર્વાધા સુખમાસતે ॥ ૮૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તથોક્તં તત્ત્વાર્થભાષ્યે—

કૃત્સ્નકર્મક્ષયાદૂર્ધ્વં નિર્વાણમધિગચ્છતિ ।

યથા દગ્ધેન્ધનો વહ્નિઃ નિરુપાદાનસન્તતિઃ ॥ ૮૫ ॥

તદનન્તરમેવોર્ધ્વમાલોકાન્તાત્સ ગચ્છતિ ।

પૂર્વપ્રયોગાસંગત્વબન્ધચ્છેદોર્ધ્વગૌરવૈઃ ॥ ૮૬ ॥

કુલાલચક્રે દોલાયામિષૌ ચાપિ યથેષ્યતે ।

પૂર્વપ્રયોગાત્કર્મેહ તથા સિદ્ધગતિઃ સ્મૃતા ॥ ૮૭ ॥

મૃલ્લેપસંગનિર્મોક્ષાદ્યથા દૃષ્ટાસ્વલાબુનઃ ।

કર્મસંગવિનિર્મોક્ષાત્તથા સિદ્ધગતિઃ સ્મૃતા ॥ ૮૮ ॥

एरंडयन्त्रपेडासु बन्धच्छेदाद्यथा गतिः ।

कर्मबन्धनविच्छेदात् सिद्धस्यापि तथेष्यते ॥ ८९ ॥

વ્યાગ્રપાદબીજબન્ધનચ્છેદાત્ યન્ત્રબન્ધનચ્છેદાત્ પેડાવન્ધનચ્છેદાત્
ચ ગતિર્દૃષ્ટા મિંજાકાષ્ટપેડાપુટાનામ્ એવં કર્મબન્ધનવિચ્છેદાત્ સિદ્ધસ્ય
ગતિઃ ઇતિ ભાવઃ ॥

એ સિદ્ધોથી જ ‘ લોક ’ નો અગ્રભાગ શોભી રહ્યો છે. જેટલામાં એક રહી શકે એટલામાં એ અનંત પણ બાધાવિના સુખે રહી શકે છે. ૮૩-૮૪

‘ તત્ત્વાર્થભાષ્ય ’ માં કહ્યું છે કે—ઈંધન બળી જવાથી, ઉપાદાન કારણ ગયું એટલે અગ્નિ જેમ નિર્વાણ પામે છે—ઠરી જાય છે તેમ કર્મ સર્વે બળી જવાથી—ક્ષીણ થવાથી આત્મા નિર્વાણ પામે છે અને તે પછી જ એ (આત્મા) (૧) પૂર્વ પ્રયોગવડે, (૨) આસંગ ત્યજી દેવા વડે, (૩) બંધન છેદી નાખવા વડે અને (૪) પોતાના ઉર્ધ્વગામી સ્વભાવવડે છેક લોકાન્ત સુધી જાયે જાય છે. ૮૫-૮૬.

(૧) પૂર્વ પ્રયોગવડે કુંભારના ચક્રની, હિંડોળાની અને બાણની જેવી ગતિ—તેવી જ ગતિ સિદ્ધોની સમજવી. (૨) માટીના લેપનો સંગ મૂકાવાથી જેવી તુંબડાની પાણી ઉપર તરી આવવા રૂપ ગતિ—તેવી જ ક્રમેનો સંગ મૂકાવાથી સિદ્ધોની ગતિ સમજવી. (૩) એરંડામાં, ચંત્રમાં અને પેડાપુટમાં બન્ધનના છેદાવાથી જેવી ગતિ—તેવી જ કર્મબન્ધનના છેદાવાથી સિદ્ધની ગતિ સમજવી. એટલે કે એરંડાના બીજના બન્ધનના છેદથી, ચંત્રના બન્ધનના

ઊર્ધ્વગૌરવધર્માણો जीवा इति जिनोत्तमैः ।

अधोगૌરવધર્માણः पुद्गला इति चोदितम् ॥ ૧૦ ॥

ઊર્ધ્વગમન एव गौरवं धर्मः स्वभावो जीवानाम् । पुद्गलास्तु
अधोगमनधर्माण इति सर्वज्ञवचनम् इति भावः ॥

यथाधस्तीर्यगूर्ध्वं च लोष्ट्वाय्वग्निवीतयः ।

स्वभावतः प्रवर्तन्ते तथોર્ध्वગતિરાत्मनः ॥ ૧૧ ॥

अतस्तु गतिवैकृत्यमेषां यदुपलभ्यते ।

कर्मणः प्रतिघाताच्च प्रयोगाच्च तदिष्यते ॥ ૧૨ ॥

अधस्तिर्यगतोર્ध्वं च जीवानां कर्मजा गतिः ।

ઊર્ધ્વમેव तु तद्धर्मा भवति क्षીणकर्मणाम् ॥ ૧૩ ॥

तत्रापि गच्छतः सिद्धिं संयतस्य महात्मनः ।

સર્વૈરંગૈર્વિનિર્યાતિ ચેતનસ્તનુપંજરાત્ ॥ ૧૪ ॥

તદુક્તં સ્થાનાંગપંચમસ્થાનકે—

પંચવિહે જીવસ્સ ણિજ્ઞાણમગ્ગે પન્નત્તે । પાણ્હિં ઊરૂહિં ઊરેણં
સિરેણં સઠ્વંગેહિં ॥ પાણ્હિં નિજ્ઞાયમાણે નિરયગામી ભવતિ । ઊરૂહિં
નિજ્ઞાયમાણે તિરિયગામી ભવતિ । ઊરેણં નિજ્ઞાયમાણે મણુયગામી

છેદથી તથા પેડાના બન્ધનના છેદાવાથી, મીંજ, કાષ્ટ અને પેડાપુટની જેવી ઉછળીને ઉંચે જવા રૂપ ગતિ થાય છે તેવી જ કર્મબન્ધનના છેદથી સિદ્ધોની ગતિ સમજવી. (૪) જિન ભગવાનનાં વચન છે કે જીવ ઊર્ધ્વગતિપરિણામવાળા છે અને પુદ્ગળ અધોગતિપરિણામવાળા છે; અર્થાત્ ઊર્ધ્વ ગમન કરવું એજ જીવોનો સ્વભાવ છે અને અધોગમન—એ પુદ્ગળોનો સ્વભાવ છે એવું સર્વજ્ઞનું વચન છે. પથ્થર આદિ વજનદાર વસ્તુઓનો સ્વભાવ અધોગમન છે, વાયુનો સ્વભાવ તિર્યગ્ ગમન છે અને અગ્નિની જ્વાળાનો સ્વભાવ ઊર્ધ્વગમન છે એમ આત્માનો પણ અનાદિ સ્વભાવ ઊર્ધ્વગમન છે. માટે કદાચ કોઈ વખતે એના એ સ્વભાવમાં વિકાર માલમ પડે તો એ કર્મના પ્રતિઘાતથી અને પ્રયોગથી સંમજવો. જીવની તીર્છી, ઊર્ધ્વ કે અધોગતિ એનાં તે તે કર્મોને જ આભારી છે. સ્વાભાવિક ઊર્ધ્વ ગતિ તો જેમનાં કર્મો ક્ષીણ થયાં હોય છે એમની જ થાય છે. ૮૭-૯૩.

હવે, સિદ્ધની ગતિ પ્રાપ્ત કરનાર સંયમી મહાત્માના પ્રાણુ નીકળે છે તે એનાં સર્વ અંગોમાંથી નીકળે છે. ૯૪.

ભવતિ । સિરેણં નિજ્ઞાયમાણે દેવગામી ભવતિ । સઠ્વંગેહિં નિજ્ઞાય-
માણે સિદ્ધિગતિપજ્જવસાણે પણ્ણત્તે ॥

भवोपग्राहिकर्मान्तक्षण एव स सिद्ध्यति ।

उद्गच्छन्नस्पृशद्गत्या ह्यचिन्त्या शक्तिरात्मनः ॥

અત્ર ચ અસ્પૃશન્તી સિદ્ધ્યન્તરાલપ્રદેશાન્ ગતિર્યસ્ય સઃ અસ્પૃ-
શદ્ગતિઃ । અન્તરાલપ્રદેશસ્પર્શને હિ નૈકેન સમયેન સિદ્ધિરિષ્યતે ।
તત્ર ચ એક એવ સમયઃ અતઃ અન્તરાલે સમયાન્તરસ્યાભાવાત્ અન્ત-
રાલપ્રદેશાનામ્ અસંસ્પર્શનમ્ ઇતિ ઔપપાતિકસૂત્રવૃત્તૌ ॥ અવગાઢ-
પ્રદેશેભ્યઃ અપરાકાશપ્રદેશાન્ તુ અસ્પૃશન્ ગચ્છતિ ઇતિ મહાભાષ્ય-
વૃત્તૌ ॥ યાવત્સુ આકાશપ્રદેશેષુ ઇહ અવગાઢઃ તાવતઃ એવ પ્રદેશાન્
ઊર્ધ્વમપિ અવગાહમાનઃ ગચ્છતિ ઇતિ પંચસંગ્રહવૃત્તૌ ॥ તત્ત્વં તુ
કેવલિગમ્યમ્ ।

एकस्मिन्समये चोर्ध्वलोके चत्वार एव ते ।

सिद्ध्यन्त्युत्कर्षतो दृष्टमधोलोके मतत्रयम् ॥ ૧૫ ॥

સ્થાનાંગ સૂત્રના પાંચમા સ્થાનમાં કહ્યું છે કે—

જીવને નીકળવાના પાંચ દ્વાર છે: જીવ પગેથી, ઉડ્ડેથી, હૃદયેથી, મસ્તકેથી કે સર્વ અંગેથી નીકળે છે. પગેથી નીકળે તો નરકગામી, ઉડ્ડેથી નીકળે તો તિર્યંચ, હૃદયેથી નીકળે તો મનુષ્ય, મસ્તકેથી નીકળે તો દેવ અને સર્વાંગેથી નીકળે તો સિદ્ધિગામી થાય.

સંસારમાં જકડી રાખનારા કર્મોના જે ક્ષણે અંત આવે છે તેજ ક્ષણે એ વચ્ચે રહેલા પ્રદેશોને સ્પર્શ્યા વિના ઉચે ચઢી સિદ્ધ થાય છે; કેમકે આત્માની અચિન્ત્ય શક્તિ છે.

સિદ્ધિએ પહોંચવાના માર્ગમાં જે પ્રદેશો આવે એને સ્પર્શ કર્યા વિના ચાલ્યો જાય એ ‘ અસ્પૃશત્ગતિ ’ કહેવાય. વચ્ચેના પ્રદેશોને સ્પર્શ કરતો જાય તો એ સિદ્ધિએ એક સમયમાં પહોંચે નહિં. અને અહિં તો ક્રમ એકજ સમય છે—વચ્ચે ધીજી સમયનો અભાવ છે. માટેજ કહ્યું છે કે વચ્ચેના પ્રદેશોને સ્પર્શ નહિં. આ વાત ઉપવાયી સૂત્રની વૃત્તિમાં કહી છે. મહાભાષ્યની વૃત્તિમાં ‘ જીવ અવગાઢ કરેલા પ્રદેશો શિવાયના ધીજી આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શ્યા વિના જાય છે ’ એવા શબ્દો છે. પંચસંગ્રહની વૃત્તિમાં વળી એમ કહ્યું છે કે ‘ જેટલા આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને જીવ અહિં રહેલ છે તેટલા જ આકાશપ્રદેશોને, ઊર્ધ્વ જતાં અવગાહતો જાય છે. ’ તત્ત્વ કેવળીગમ્ય છે.

એક સમયમાં, ઊર્ધ્વલોકમાંથી ઉત્કૃષ્ટ ચાર જ સિદ્ધ થાય છે. અધોલોક માટે ત્રણ વિગ્રહિત

વિંશતિર્દ્વાવિંશતિશ્ચ ચત્વારિંશદિતિ સ્ફુટમ્ ।

ઉત્તરાધ્યયને સંગ્રહણ્યાં ચ સિદ્ધપ્રાભૃતે ॥ ૯૬ ॥

વીસ અહે તહેત્ર ઇતિ ઉત્તરાધ્યયને જીવાજીવવિભવત્યધ્યયને ॥
 ઉદ્ઘોતિરિયલોષ્ ચુબાવીસદ્વસયં ઇતિ સંગ્રહણ્યામ્ ॥ વીસં
 પુહુત્તં અહોલોષ્ ઇતિ સિદ્ધપ્રાભૃતે । તટ્ટીકાયાં વિંશતિપૃથક્ત્વં દ્વે
 વિંશતી ઇતિ ॥

અષ્ટોત્તરશતં તિર્યગ્લોકે ચ દ્વૌ પયોનિધૌ ।

નદીનદાદિકે શેષજલે ચોત્કર્ષતસ્રયઃ ॥ ૯૭ ॥

વિંશતિશ્ચૈકવિજયે ચત્વારો નન્દને વને ।

પંડકે દ્વાવષ્ટશતં પ્રત્યેકં કર્મભૂમિષુ ॥ ૯૮ ॥

પ્રત્યેકં સંહરણતો દશાકર્મમહીષ્વપિ ।

પંચત્રાપશતોઞ્ચૌ દ્વૌ ચત્વારો દ્વિકરાંગકઃ ॥ ૯૯ ॥

જઘન્યોત્કૃષ્ટદેહાનાં માનમેતન્નિરૂપિતમ્ ।

મધ્યાંગાસ્ત્વેકસમયે સિદ્ધ્યન્ત્યષ્ટોત્તરં શતમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

મત છે. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં ' વીશ ' ની સંખ્યા કહી છે, ' સંગ્રહણી ' માં બાવીશ કહ્યા છે અને ' સિદ્ધપ્રાભૃત ' માં આવીશ કહ્યા છે. ૯૫-૯૬.

વીસ અહે તહેવ (અધોલોકમાંથી વીશ) એમ ' ઉત્તરાધ્યયન ' ના ' જીવાજીવવિભવવિભક્તિ ' નામના અધ્યયનમાં પાઠ છે. ઉદ્ઘોતિરિયલોષ્ ચુબાવીસદ્વસયં (ઉર્ધ્વલોકમાંથી ચાર, અધો-લોકમાંથી બાવીશ અને તિર્યક્લોકમાંથી એકસો ને આઠ) એમ ' સંગ્રહણી ' માં પાઠ છે. વીસં પુહુત્તં અહોલોષ્ (અધોલોકમાંથી બે વીશ) એમ ' સિદ્ધપ્રાભૃત ' માં પાઠ છે. [વીસં પુહુત્તં=વિંશતિ-પૃથક્ત્વમ્=દ્વે વિંશતી (વીશ પૃથક્ત્વ એટલે બે વીશ-આવીશ) એમ એની ટીકામાં છે].

ઉત્કૃષ્ટ, તિર્યક્લોકમાંથી ૧૦૮, સમુદ્રમાંથી બે અને નદીનદાદિક શેષ જળાશયમાંથી ત્રણ સિદ્ધ થાય. ઉત્કૃષ્ટ, એક વિજયમાંથી વીશ, નંદનવનમાંથી ચાર, પંડકવનમાંથી બે અને પ્રત્યેક કર્મભૂમિમાંથી ૧૦૮ સિદ્ધિ પામે. (દેવતા આદિના) સંહરણને લીધે દરેક અકર્મભૂમિમાંથી પણ દશ સિદ્ધિ થાય. પાંચસો ધનુષ્યની કાયાવાળા ઉત્કૃષ્ટ બેજ સિદ્ધિ પામે. બે હાથની કાયાવાળા ઉત્કૃષ્ટ ચાર સિદ્ધિગતિએ જાય. આ બધું, ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય શરીરવાળાઓ વિષે સમજવું. મધ્યમ શરીરમાનવાળાઓ તો એક સમયે એકસોને આઠ સિદ્ધિપદ વરે. ૯૭-૧૦૦.

ઉત્સર્પિણ્યવસર્પિણ્યોસ્તાર્તીયીકતુરીયયોઃ ।

અરથોરષ્ટસહિતં સિદ્ધ્યન્ત્યુત્કર્ષતઃ શતમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

યત્તુ અસ્યાઃ અવસર્પિણ્યાઃ તૃતીયારકપ્રાન્તે શ્રીઋષભદેવેન
સહાષ્ટોત્તરં શતં સિદ્ધાઃ તદાશ્ચર્યમધ્યે અન્તર્ભવતીતિ સમાધેયમ્ ॥

વિંશતિશ્રાવસર્પિણ્યાઃ સિદ્ધ્યન્તિ પંચમેઽરકે ।

ઉત્સર્પિણ્યવસર્પિણ્યોઃ શેષેષુ દશ સંહૃતાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

પુંવેદેભ્યઃ સુરાદિભ્યશ્ચયુત્વા જન્મન્યનન્તરે ।

ભવન્તિ પુરુષાઃ કેચિત્ સ્ત્રિયઃ કેચિન્નપુંસકાઃ ॥ ૧૦૩ ॥

સ્ત્રીભ્યોઽપિ દેવ્યાદિભ્યઃ સ્યુરેવં ત્રૈધા મહીસ્પૃશઃ ।

ક્લીબેભ્યો નારકાદિભ્યોઽપ્યેવં સ્યુર્મનુજાસ્ત્રિધા ॥ ૧૦૪ ॥

નવસ્વેતેષુ ભંગેષુ પુંભ્યઃ સ્યુઃ પુરુષા હિ યે ।

સિદ્ધ્યન્ત્યષ્ટોત્તરશતં તેઽન્યે દશદશાશ્ચિલાઃ ॥ ૧૦૫ ॥

દશાન્યભિચ્છુનેપથ્યાશ્ચત્વારો ગૃહિવેષકાઃ ।

સિદ્ધ્યન્ત્યષ્ટોત્તરશતં મુનિનેપથ્યધારિણાઃ ॥ ૧૦૬ ॥

ઉત્સર્પિણીના ત્રીજા અને અવસર્પિણીના ચોથા આરામાં ઉત્કૃષ્ટ એકસોને આઠ સિદ્ધ થાય. આ અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાને છેડે શ્રીઋષભદેવની સંગાથે એકસોને આઠ સિદ્ધયા છે એ બાબત એક આશ્ચર્યભૂત થઈ છે એમ સમાધાન કરવું. અવસર્પિણીના પાંચમા આરામાં વીશ અને બેઉના શેષ આરાઓમાં દશ સિદ્ધ થાય. ૧૦૧-૧૦૨

પુરૂષવેદવાળા દેવ આદિથી અધીને અન્ય જન્મ લે એમાં કેટલાક પુરૂષો થાય, કેટલાક સ્ત્રી થાય અને કેટલાક વળી નપુંસકો પણ થાય. સ્ત્રીવેદવાળી દેવી આદિકથી તથા નપુંસક વેદવાળા નારકી આદિથી પણ એજ પ્રમાણેત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો થાય. ૧૦૩-૧૦૪

આમ નવ ભાંગા થયા-એમાં જેઓ પુરૂષવેદથી પુરૂષો થાય છે એવા એકસોને આઠ સિદ્ધ થાય છે અને શેષ સર્વ દશ દશ સિદ્ધિ પામે. ૧૦૫

એકસોને આઠ સ્વલિંગે, દશ અન્યલિક્ષુલિંગે અને ચાર ગૃહસ્થલિંગે, સિદ્ધ થાય વળી

† જન્મનપુંસકો સિદ્ધિપદને પામતા નથી.

વિંશતિર્યોષિતઃ કિં ચ પુમાંસોઽષ્ટોત્તરં શતમ્ ।

एकस्मिन्समये क्लीबाः सिद्ध्यन्ति दश नाधिकाः ॥ १०७ ॥

एकसमये अष्टोत्तरशतसिद्धियोग्यतासंग्रहश्चैवम्—

तिर्यग्लोके क्षपितकलुषाः कर्मभूमिस्थलेषु

जाता वैमानिकपुरुषतो मध्यमांगप्रमाणाः ।

सिद्ध्यन्त्यष्टाधिकमपि शतं साधुवेषाः पुमांसः

तार्तीयીકે નિયતમરકે ચિન્ત્યતાં વા તુરીયે ॥ ૧૦૮ ॥

यत्रैको निर्वृतः सिद्धस्तत्रान्ये परिनिर्वृताः ।

अनन्ता नियमाह्लोकपर्यन्तस्पर्शिनः समे ॥ १०९ ॥

अयमर्थः—सम्पूर्णमेकसिद्धस्यावगाहक्षेत्रमाश्रिताः ।

अनन्ताः पुनरन्ये च तस्यैकैकं प्रदेशकम् ॥ ११० ॥

समाक्रम्यावगाढाः स्युः प्रत्येकं તેઽપ્યનન્તકાઃ ।

एवं परे द्वित्रिचतुःपंचाद्यंशाभिवृद्धितः ॥ १११ ॥ युग्मम् ॥

એક સમયે સ્ત્રીલિંગે વીશ, પુરૂષલિંગે એકસોને આઠ, તથા નયુસકલિંગે ઉત્કૃષ્ટ દશ સિદ્ધિ પામે. એથી અધિક નહિ. ૧૦૬-૧૦૭.

એક સમયે એકસોને આઠ કોણ કોણ સિદ્ધિને યોગ્ય હોય એ બધાંનો સંગ્રહ નીચે મુજબ:—

તિર્યક્ લોકમાં અને કર્મભૂમિઓમાં પ્રત્યેકમાં એકસોને આઠ સિદ્ધિને યોગ્ય હોય. વૈમાનિક પુરૂષવેદથી ઉત્પન્ન થયેલા, મધ્યમ અંગપ્રમાણવાળા તથા સાધુવેષધારી—એ ત્રણેમાંથી પણ પ્રત્યેકમાંથી એકસોને આઠ સિદ્ધિને યોગ્ય હોય. તથા (ઉત્સર્પિણીના) ત્રીજા આરામાં અને (અવસર્પિણીના) ચોથા આરામાં પણ એટલી સંખ્યાના સિદ્ધિને યોગ્ય હોય. ૧૦૮

જ્યાં એક સિદ્ધિ રહેલ છે ત્યાં (તેટલી જ અવગાહનામાં) અન્ય પણ અનંત સિદ્ધિ રહેલા છે; અને એ સર્વ 'લોક' ના અગ્ર ભાગને સ્પર્શીને રહેલા છે. એટલે કે એક સિદ્ધિ સંપૂર્ણ અવગાહ કરેલા ક્ષેત્રને વિષે અનંત સિદ્ધિ રહી શકે છે—રહેલા છે; અને ઉપરાંત બીજાઓ પણ એના (આધાવતા) એકેક પ્રદેશને આશ્રયીને રહેલા છે એઓ પણ 'અનન્ત' છે. એવી જ રીતે બીજાઓ પણ બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ આદિક વધતા વધતા અશોને આશ્રયીને રહેલા અનન્તા છે. ૧૦૬-૧૧૧.

તથા—સિદ્ધાવગાહક્ષેત્રસ્ય તસ્યૈકૈકં પ્રદેશકમ્ ।

ત્યક્ત્વા સ્થિતાસ્તેऽપ્યનન્તા એવં દ્વયાદિપ્રદેશકાન્ ॥ ૧૧૨ ॥

એવં ચ—પ્રદેશવૃદ્ધિહાનિભ્યાં યેऽવગાઠા અનન્તકાઃ ।

પૂર્ણક્ષેત્રાવગાઠેભ્યઃ સ્યુસ્તેઽસંખ્યગુણાધિકાઃ ॥ ૧૧૩ ॥

તતશ્ચ—એકઃ સિદ્ધઃ પ્રદેશૈઃ સ્વૈઃ સમગ્રૈરતિનિર્મલૈઃ ।

સિદ્ધાનનન્તાન્ સ્પૃશતિ વ્યવગાઠૈઃ પરસ્પરમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

તેભ્યોઽસંખ્યગુણાન્ દેશપ્રદેશૈઃ સ્પૃશતિ ધ્રુવમ્ ।

ક્ષેત્રાવગાહનાભેદૈરન્યોઽન્યૈઃ પૂર્વદર્શિતૈઃ ॥ ૧૧૫ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાયાં ઔપપાતિકે આવશ્યકે ચ—

ફુસડ્ અણન્તે સિદ્ધે સઠ્વપણ્સેહિં નિયમસો સિદ્ધો ।

તેવિ અસંખિજ્જગુણા દેસપણ્સેહિં જે પુઠ્ઠા ॥

અશરીરા જીવઘના જ્ઞાનદર્શનશાલિનઃ ।

સાકારેણ નિરાકારેણોપયોગેન લક્ષિતાઃ ॥ ૧૧૬ ॥

વળી સિદ્ધના અવગાહક્ષેત્રના અકેકા પ્રદેશને છોડીને જેઓ રહેલા છે એઓ પણ અનંત એ જ પ્રમાણે છે, ત્રણ વિગેરે પ્રદેશો છોડીને રહેલા છે એઓ પણ અનન્ત છે. ૧૧૨.

એવી રીતે પ્રદેશો ઓછા કરીને કે વધારીને જે અનન્ત (સિદ્ધો) અવગાહીને રહેલા છે એઓ, પૂર્ણક્ષેત્રો અવગાહીને રહેલા (સિદ્ધો) કરતાં અસંખ્યગણા (અધિક) છે. ૧૧૩.

આમ બાબત હોવાથી એક સિદ્ધ પોતાના અત્યન્ત નિર્મળ અને પરસ્પર અવગાહીલા સર્વ પ્રદેશોવડે ‘ અનંત ’ સિદ્ધોને સ્પર્શ કરી રહે છે. અને એ કરતાં અસંખ્યગણાએને, પૂર્વદર્શિત અન્ય અન્ય (ઓછાવત્તા) ક્ષેત્રાવગાહનાના લેદોને લઈને, દેશપ્રદેશોવડે સ્પર્શ કરે છે. ૧૧૪-૧૧૫.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં, ઉન્વાઈસૂત્રમાં તથા આવશ્યકસૂત્રમાં પણ આ વાતનું સમર્થન છે— સિદ્ધનો જીવ નિશ્ચયે કરીને સર્વ પ્રદેશોવડે અનંત સિદ્ધોને સ્પર્શ કરે છે અને એઓ પણ, દેશપ્રદેશોવડે જેઓએ સ્પર્શ કર્યો છે એવા અસંખ્ય સિદ્ધોને સ્પર્શ કરે છે.

આ સિદ્ધના જીવો અશરીરી (શરીર વિનાના) છે; ક્રૂત જીવરૂપ છે; જ્ઞાન અને દર્શને યુક્ત, સાકાર-નિરાકાર* ‘ ઉપયોગ ’ વડે લક્ષિત છે. એઓ ત્રણે જગતને કેવળજ્ઞાને

* સાકાર ઉપયોગ=જ્ઞાન. નિરાકાર ઉપયોગ=દર્શન.

જ્ઞાનેન કેવલેનૈતે કલયન્તિ જગત્રયીમ્ ।

દર્શનેન ચ પશ્યન્તિ કેવલેનૈવ કેવલાઃ ॥ ૧૧૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પૂર્વભવાકારસ્યાન્યથાવ્યવસ્થાપનાચ્છુષિરપૂર્ત્યા ।

સંસ્થાનમનિત્યંસ્થં સ્યાદેષામનિયતાકારમ્ ॥ ૧૧૮ ॥

કેનચિદલૌકિકેન સ્થિતં પ્રકારેણ નિગદિતુમશક્યમ્ ।

અત એવ વ્યપદેશો નૈષાં દીર્ઘાદિગુણવચનૈઃ ॥ ૧૧૯ ॥

તથાહુઃ—સે ન દીઠે । સે ન હસ્સે । સે ન વટ્ટે । ઇત્યાદિ ॥

નનુ—સંસ્થાનં હ્યાકારઃ સ કથમમૂર્ત્તસ્ય ભવતિ સિદ્ધસ્ય ।

અત્રોચ્યતે—પરિણામવત્યમૂર્ત્તેઽપ્યસૌ ભવેત્કુમ્ભનભસીવ ॥ ૧૨૦ ॥

પૂર્વભવભાવિદેહાકારમપેદ્યૈવ સિદ્ધજીવસ્ય ।

સંસ્થાનં સ્યાદૌપાધિકમેવ ન વાસ્તવં કિંચિત્ ॥ ૧૨૧ ॥

તથાહુરાવશ્યકનિર્યુક્તિકૃતઃ—

ઓગાહણાઙ્ સિદ્ધા ભવતિ ભાગેણ હુંતિ પરિહીણા ।

સંઠાણમણિત્યંત્યં જરામરણવિપ્પમુક્કાણં ॥

કરીને જાણે છે અને કેવળદર્શનવડે જૂએ છે. પોકળ ભાગ પૂરવાથી એમનો પૂર્વભવનો આકાર બદલાઈ, એમનું ભિન્નપ્રકારનું અચોક્કસ આકૃતિવાળું ‘સંસ્થાન’ થાય છે. એ ‘સંસ્થાન’ કોઈ એવા અલૌકિક પ્રકારે રહેલું છે કે તે વાણીવડે વર્ણવી શકાતું નથી; અને એથી જ એમનું દીર્ઘ—હ્રસ્વ આદિ ગુણવાચક શબ્દોવડે ખ્યાન આપી શકાતું નથી. ૧૧૬-૧૧૯.

આગમમાંયે કહ્યું છે કે—એ સિદ્ધના જીવ દીર્ઘ નથી, હ્રસ્વ નથી, વૃદ્ધિ પણ પામતા નથી. ઇત્યાદિ.

અહિં કોઈ એવી શંકા ઉપસ્થિત કરે કે—‘સંસ્થાન’ એટલે તો આકાર—એ આકાર અમૂર્ત—અશરીરી એવા સિદ્ધના જીવને ક્યાંથી હોય ? આ શંકાનું સમાધાન એમ કરવું કે—એક કુંભમાંના આકાશમાં (ઘટાકાશમાં) જેમ આકાર છે તેમ, પરિણામી એવા એ અમૂર્તમાં પણ આકાર સંભવે છે. પૂર્વભવના દેહાકારને અપેક્ષીને જ સિદ્ધના જીવોનું ઔપાધિક સંસ્થાન થાય, વાસ્તવિક કંઈ થાય નહિ. ૧૨૦-૧૨૧

આ સંબંધમાં આવશ્યકસૂત્રની નિર્યુક્તિ—ટીકામાં કહ્યું છે કે—

સિદ્ધના જીવોની અવગાહના કરતાં પૂર્વભવની કરતાં ત્રીજે ભાગે ઉણી હોયઅર્થાત્ પૂર્વભવની

ઉત્તાણઓ વ પાસિહ્ણઓ વ અહવા નિસન્નઓ ચેવ ।
 જો જહ કરેઙ્ગ કાલં સો તહ ઉવવજ્જણ સિદ્ધો ॥
 ઇહભવભિન્નાગારો કમ્મવસાઓ ભવંતરે હોઙ્ગ ।
 ન ય તં સિદ્ધસ્સ તઓ તંમીતો સે તયાગારો ॥
 જં સંઠાણં તુ ઇહં ભવં ચયંતસ્સ ચરમસમયમ્મિ ।
 આસીઅ પણ્ણસઘણં તં સંઠાણં તહિં તસ્સ ॥

શતાનિ ત્રીણિ ધનુષાં ત્રયસ્ત્રિશદ્ધનૂંષિ ચ
 ધનુસ્ત્રિભાગશ્ચ પરા સિદ્ધાનામવગાહના ॥ ૧૨૨ ॥
 જઘન્યાષ્ટાંગુલોપેતહસ્તમાના પ્રરૂપિતા ।
 જઘન્યોત્કૃષ્ટયોરન્તરાલે મધ્યા ત્વનેકથા ॥ ૧૨૩ ॥
 ષોડશાંગુલયુક્તા યા મધ્યા કરચતુષ્ટયી ।
 આગમે ગીયતે સર્વમધ્યાનાં સોપલક્ષણમ્ ॥ ૧૨૪ ॥
 પ્રાચ્યે જન્મનિ જીવાનાં યા ભવેદવગાહના ।
 તૃતીયભાગન્યૂના સા સિદ્ધાનામવગાહના ॥ ૧૨૫ ॥

બે તૃતીયાંશ હોય. આવું જરામૃત્યુથી મુક્ત એવા સિદ્ધોનું સંસ્થાન હોય. જીવ સૂતેલો ઉભેલો કે બેઠેલો—જેવી સ્થિતિએ રહ્યો કાળ કરે એવી જ સ્થિતિએ સિદ્ધપણે ઉત્પન્ન થાય. અહિ પણ પુનઃ કોઈ એમ શંકા ઉઠાવે કે જીવનો આ લવમાં જેવો આકાર હોય તેથી લિપ્ત આકાર લવાન્તરમાં થાય એ કર્મના વશે થાય, પણ સિદ્ધને તો કોઈ કર્મો જ રહ્યાં નથી તો પછી સિદ્ધને તેવો કોઈ આકાર જ શાનો હોય ? તેનો ઉત્તર એ કે—આ લવમાં ચ્યવતી વખતના ચરમ સમયે જે સંસ્થાન હોય છે તેવું પ્રદેશઘન સંસ્થાન તેમનું ત્યાં પણ હોય છે.

સિદ્ધોના જીવની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૩૩૩૩ ધનુષ્યપ્રમાણ હોય. જઘન્ય (અવગાહના) એક હાથ અને આઠ આંગળ હોય. મધ્યમ એટલે ‘ ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય વચ્ચેની ’ (અવગાહના) અનેક પ્રકારની હોય. આગમમાં મધ્યમ અવગાહના ચાર હાથ અને સોળ આંગળની કહેલી છે તે સર્વ મધ્યમોના ઉપલક્ષણથી એટલે કે તીર્થંકરની જઘન્ય અવગાહનાને અપેક્ષિને છે. ૧૨૨-૧૨૪

છેલ્લા મનુષ્ય લવમાં જીવની જે અવગાહના હોય તેનો બે તૃતીયાંશ સિદ્ધની અવગાહના હોય. પૂર્વલવમાં તે ઉત્કૃષ્ટ પાંચસો ધનુષ્યની હોય, મધ્યમ અનેક પ્રકારની હોય અને જઘન્ય બે હા-

ઉત્કૃષ્ટા ચ ભવે પ્રાચ્યે ધનુઃપંચશતીમિતા ।

મધ્યમા ચ બહુવિધા જઘન્યા હસ્તયોર્ઘ્યમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

જઘન્યા સપ્તહસ્તૈવ જિનેન્દ્રાણામપેક્ષયા ।

ત્ર્યંશોનત્વે કિલૈતાસાં તાઃ સ્યુઃ સિદ્ધાવગાહનાઃ ॥૧૨૭॥યુગ્મમ્॥

एतदभिप्रेत्यैव औपपातिकोपांगे उक्तम्—

जीवाणं भंते सिद्धमाणा कयरंभि उच्चते सिद्ध्यन्ति । गोअम

जहणोणं सत्तरयणीए उक्कोसेणं पंचधणुसइए सिद्ध्यन्ति ॥

मरुदेवा कथं सिद्धा नन्वेवं जननी विभोः ।

साग्रपंचचापशतोत्तुंगा नाभिसमोच्छ्रूया ॥ १२८ ॥

संघयणं संठाणं उच्चतं चैव कुलगरेहिं समम्—इति वचनात् ॥

अत्र उच्यते—स्त्रियो ह्युत्तमसंस्थानाः पुंसः कालार्हसंस्थितेः ।

किंचिदूनप्रमाणाः स्युर्नाभेरूनोच्छ्रूयेति सा ॥ १२९ ॥

गजस्कन्धाधिरूढत्वान्मनाक्संकुचितेति वा ।

पंचशापशतोच्चैव सेति किंचिन्न दूषणम् ॥ १૩૦ ॥

अयं च भाष्यकृदभिप्रायः ॥ संग्रहणीवृत्यभिप्रायस्त्वयम्—

થની હોય કે જિનેશ્વરોની અપેક્ષાએ જઘન્ય સાત હાથની હોય—એ અવગાહનાઓનો એ તૃતીયાંશજ તે સિદ્ધોની અવગાહના હોય. આ અભિપ્રાય 'ઉંવાઈ' ઉપાંગનો છે. ૧૨૫-૧૨૭.

અહિં કોઈ એવી શંકા લાવે કે—જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ પાંચસો ધનુષ્યની કાયાવાળા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે એમ કહો છે ત્યારે પ્રથમ તીર્થ કરની માતા મારુદેવી જે નાભિરાજ જેટલા એટલે પાંચસો ધનુષ્ય કરતાં વધારે ઉંચા હતા તે કેવીરીતે સિદ્ધ થયા ? 'સંહનન, સંસ્થાન તથા ઉંચાઈ કુલકરો જેટલી હોય છે.'—એ શાસ્ત્રવચન પ્રમાણે એ ચોક્કસ નાભિરાજ જેટલા ઉંચા હતા. આ શંકાના નિવારણમાં એમ કહેવાનું કે—એ નાભિરાજથી ઓછા ઉંચા હતા. કેમકે સ્ત્રીઓની ગમે એટલી ઉંચાઈ હોય પણ તે પુરુષોની વધારેમાં વધારે ઉંચાઈ કરતાં ઓછી જ હોય. અથવા હસ્તિના ચક્રધર ચઢવાથી તે જરા સંકોચાયલા હતા માટે એનું વધારે માન ન હોતાં પાંચસો ધનુષ્ય જ હતું એમ સમજવું. આ અભિપ્રાય ભાષ્યકારનો છે. ૧૨૮-૧૩૦.

એ સંબંધમાં 'સંગ્રહણી'† ની વૃત્તિ—ટીકામાં તો એમ કહ્યું છે કે—

† પર્વતો, નદીઓ, ક્ષેત્રો, વિજયો, દ્રહો, શ્રેણિઓ, શિખરો, તીર્થો, ખાંડવા અને ચોળન—આ દશ દ્વારોનો 'સંગ્રહ' જે ગ્રંથમાં કરેલો છે અર્થાત્ એમનું વર્ણન—હકીકત જેમાં આપેલી છે એ ગ્રંથનું નામ 'સંગ્રહણી.' એકલા જંબૂદ્વીપમાં આવેલા એ પર્વતો વગેરેનો સંગ્રહ એ 'લઘુસંગ્રહણી;' અને અઠીદ્વીપમાં આવેલાનો સંગ્રહ એ 'તૃદત સંગ્રહણી.'

यदिदमागमे पंचधनुःशतान्युत्कृष्टं मानमुक्तं तद्वाहुल्यात् ।
अन्यथा एतद् धनुःपृथक्त्वैः अधिकमपि स्यात् तच्च पंचविंशत्यधिक-
पंचधनुःशतरूपं बोद्धव्यम् ॥ सिद्धप्राभृतेऽपि उक्तम्—

ओगाहणा जहण्णा रयणिदुगं अह पुणाइ उक्कोसा ।
पंचेव धणुसयाइं धणुअपुहुत्तेण अहियाइंति ॥

एतद्वृत्तिश्च—

प्रथक्त्वशब्दः अत्र बहुत्ववाची । बहुत्वं चेह पंचविंशतिरूपं
द्रष्टव्यमिति ।

आद्यसंहनना एवं सिद्धयन्ति न पुनः परे ।

संस्थानानां त्वनियमस्तेषु षट्स्वपि निर्वृतिः ॥ ૧૩૧ ॥

पूर्वकोट्यायुरुत्कर्षात् सिद्धयेन्नाधिकजीविनः ।

जघन्यान्नववर्षायुः सिद्धयेन्न न्यूनजीविनः ॥ ૧૩૨ ॥

આગમમાં જે આ પાંચસો ધનુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ માન કહેલું છે તે બહોળે ભાગે એટલે 'પ્રાયઃ એમ હોય' એમ કહેલું છે. એમ ન હોય તો એ માન કદાચ ધનુષ્યનાં પ્રથક્ત્વપણાને લઈને પાંચસોથી અધિક એટલે દૃષ્ટાન્ત તરીકે પાંચસોને પચવીશ ધનુષ્ય પણ થાય. ટીકામાં વળી એમ કહેલ છે કે પૃથક્ત્વ શબ્દ બહુત્વવાચી છે, અને એ બહુત્વ એટલે 'પચવીશ ધનુષ્ય' એમ સમજવું.

પહેલા સંઘયણવાળા એટલે વજ્રઋષલનારાચસંઘયણુ+ વાળા જ એ રીતે સિદ્ધે છે, બીજા નહિ. *સંસ્થાનોના સંબંધમાં કંઈ નિયમ નથી: છએ સંસ્થાનોમાં સિદ્ધિપ્રાપ્તિ છે. ૧૩૧.

આયુષ્યના સંબંધમાં ઊલીએ તો ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વના આયુષ્યવાળા હોય તે સિદ્ધિ પામે છે, અધિક આયુષ્યવાળો સિદ્ધિ પામતો નથી. જઘન્ય નવ વર્ષના આયુષ્યવાળો સિદ્ધ થાય, એમ આયુષ્યવાળો ન થાય. ૧૩૨.

+ સહનન એટલે સંઘયણુ એટલે શરીરનો બાંધો-બંધ-કાકુ છ પ્રકારનું છે. (૧) વજ્રઋષલનારાચ (૨) ઋષલનારાચ (૩) નારાચ (૪) અર્ધનારાચ (૫) કીલિકા (૬) સેવાર્ત. પહેલું સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને છેલ્લું સૌથી અવકૃષ્ટ છે. *સંસ્થાન=શરીરની આકૃતિ. એ, દેવતાઓની 'સમચતુરસ' ચારે ખુણે સમાન હોય. 'સમચતુરસ' શિવાય બીજા આકૃતિઓ (૧) હુડક (વાધ-મેય), (૨) ધ્વજ, (૩) સોય, (૪) પરપોટો, (૫) મસુરની દાળ અને (૬) ચંદ્રમા જેવી હોય છે. દેવતા શિવાય અન્ય સર્વ ઇવોની આ છમાંથી એક આકૃતિ હોય.

द्वात्रिंशदंता एकाद्याश्चेत् सिद्धयन्ति निरन्तरम् ।
 तदाष्टसमयान् यावन्नवमे त्वन्तरं ध्रुवम् ॥ १३३ ॥
 अष्टचत्वारिंशदन्तास्त्रयस्त्रिंशन्मुखा यदि ।
 सिद्धयन्ति समयान् सप्त ध्रुवमन्तरमष्टमे ॥ १३४ ॥
 एकोनपंचाशदाद्याः षष्ट्यन्ता यदि देहिनः ।
 सिद्धयन्ति समयान् षट् वै सप्तमे त्वन्तरं भवेत् ॥ १३५ ॥
 एकषष्टिप्रभृतयो यावद् द्वासप्ततिप्रमाः ।
 सिद्धयन्ति समयान् पंच षष्ठे त्ववश्यमन्तरम् ॥ १३६ ॥
 त्रिसप्ततिप्रभृतयश्चतुरशीतिसीमकाः ।
 चतुरः समयान् यावत् सिद्धयन्त्यग्नेतनेऽन्तरम् ॥ १३७ ॥
 पंचाशीत्याद्याः क्षणांस्त्रीन् यान्त्याषण्णवतिं शिवम् ।
 क्षणौ सप्तनवत्याद्या द्वौ च द्वयाद्यशतावधि ॥ १३८ ॥
 त्रयाधिकशताद्याश्चेत् यावदष्टोत्तरं शतम् ।
 सिद्धयन्ति चैकसमयं द्वितीयेऽवश्यमन्तरम् ॥ १३९ ॥

એકથી આરંભીને બત્રીશ સુધી જે આંતરે પડ્યા વિના સિદ્ધ થાય તો આઠ સમય સુધીમાં થાય. નવમે સમયે તો આંતરે પડે જ. ૧૩૩.

તેત્રીશથી માંડીને અડતાળીશ સુધી સિદ્ધ થાય તો સાત સમય સુધીમાં થાય. આઠમે સમયે આંતરે પડે. ૧૩૪.

એગણપચાસથી સાઠની સંખ્યા સુધી સિદ્ધ થાય તો છ સમય સુધીમાં થાય. સાતમે સમયે આંતરે પડે. ૧૩૫.

એકસઠથી ખેંડાંતેર સુધી પાંચ સમય સુધીમાં સિદ્ધ થાય. છઠ્ઠે સમયે અવશ્ય આંતરે પડે. ૧૩૬.

તેંતેરથી શરૂ કરી ચોર્ધાંત્રી સુધી સિદ્ધ થાય એ ચાર સમયમાં થાય. પછી આંતરે પડે. ૧૩૭.

પંચાશીથી માંડીને છન્તુ સુધી સિદ્ધ થાય ત્યારે ત્રણ સમયમાં, અને સતાણ્થી એકસોને જે સુધી જે સમયમાં સિદ્ધ થાય. ૧૩૮.

એકસોને ત્રણથી એકસોઆઠ સુધી એક સમયમાં સિદ્ધ થાય. બીજે સમયે અવશ્ય આંતરે પડે. ૧૩૯.

જઘન્યમન્તરં ત્વેકસમયં પરમં પુનઃ ।

ષણ્માસાન્નાસ્તિ સિદ્ધાનાં ચ્યવનં શાશ્વતા હિ તે ॥ ૧૪૦ ॥

સર્વસ્તોકા વ્લીવસિદ્ધાસ્તેભ્યઃ સંખ્યગુણાધિકાઃ ।

સ્ત્રીસિદ્ધા પુનરેભ્યઃ પુંસિદ્ધાઃ સંખ્યગુણાધિકાઃ ॥ ૧૪૧ ॥

સર્વસ્તોકા દક્ષિણસ્યામુદીચ્યાં ચ મિથઃ સમાઃ ।

પ્રાચ્યાં સંખ્યગુણાઃ પશ્ચિમાયાં વિશેષતોઽધિકાઃ ॥ ૧૪૨ ॥

ન તત્સુખં મનુષ્યાણાં દેવાનામપિ નૈવ તત્ ।

યત્સુખં સિદ્ધજીવાનાં પ્રાપ્તાનાં પદમવ્યયમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

ત્રૈકાલિકાનુત્તરાન્તનિર્જરાણાં ત્રિકાલજમ્ ।

મુક્તં ભોગ્યં મુજ્યમાનમનન્તં નામ યત્સુખમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

પિણ્ડીકૃતં તદૈકત્રાનન્તૈર્વર્ગૈશ્ચ વર્ગિતમ્ ।

શિવસૌખ્યસ્ય સમતાં લભતે ન કદાચન ॥ ૧૪૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સર્વાદ્વા પિણ્ડિતઃ સિદ્ધસુખરાશિર્વિકલ્પતઃ ।

અનન્તવર્ગભક્તોઽપિ ન માયાદ્ ભુવનત્રયે ॥ ૧૪૬ ॥

સિદ્ધના જીવોને સિદ્ધપણે ઉપજવામાં જઘન્ય અંતર-આંતરો એક સમયનો છે. ઉત્કૃષ્ટ છ માસ સુધીનો હોય છે. સિદ્ધોને ચ્યવવાનું હોતું નથી. કેમકે એઓ શાશ્વત છે. ૧૪૦

નપુંસકસિદ્ધો સર્વથી આછા છે; સ્ત્રીલિંગે સિદ્ધ થયેલા એ કરતાં સંખ્યાતગણા છે; અને પુરૂષલિંગસિદ્ધો એ કરતાં યે સંખ્યાતગણા છે. ૧૪૧

દક્ષિણ દિશામાં સર્વથી અદ્વપસંખ્યા સિદ્ધ થાય છે; ઉત્તરમાં દક્ષિણ જેટલા જ સિદ્ધ થાય છે; પૂર્વ દિશામાં એથી સંખ્યાતગણા, અને પશ્ચિમમાં એથી યે વિશેષ સિદ્ધ થાય છે. ૧૪૨

અવ્યયપદને પામેલા આ સિદ્ધના જીવોને જે સુખ હોય છે તે મનુષ્યોને કે દેવોને કોઈને હોતું નથી. છેક અનુત્તરવિમાન સુધીના ત્રણે કાળના દેવોનું લોગવેલું, લોગવાતું અને ભવિષ્યમાં લોગવવાનું જે ત્રિકાળિક અનન્ત સુખ છે તેને એકસ્થળે એકત્ર કરી અનન્ત ‘વર્ગ’ કરીએ તો યે એ મોક્ષના સુખને તોલે આવે નહીં. અથવા-વિકલ્પે સિદ્ધના સર્વસુખોને એકત્ર કરી એનો અનન્ત ‘વર્ગમૂળ’ કાઢવામાં આવે તે પણ ત્રણે જગતમાં પણ સમાઈ શકે નહીં. ૧૪૩-૧૪૬.

वर्गविभागश्चैवम्—

स्युः षोडश चतुर्भक्ताश्चत्वारो वर्गभागतः ।

द्वावेव परिशिष्येते चत्वारोऽपि द्विभाजिताः ॥ १४७ ॥

सुखस्य तस्य माधुर्यं कलयन्नपि केवली ।

वक्तुं शक्नोति नो जग्धगुडादेर्मूकदेहिवत् ॥ १४८ ॥

यथेप्सितान्नपानादिभोजनानन्तरं पुमान् ।

तृप्तः सन् मन्यते सौख्यं तृप्तास्ते सर्वदा तथा ॥ १४९ ॥

एवमापातमात्रेण दर्श्यते तन्निदर्शनम् ।

वस्तुतस्तु तदाह्लादोपमानं नास्ति विष्टपे ॥ १५० ॥

औपम्यस्याप्यविषयस्ततः सिद्धसुखं खलु ।

यथा पुरसुखं जज्ञे म्लेच्छवाचामगोचरः ॥ १५१ ॥

तथा चाहुः—म्लेच्छः कोऽपि महारण्ये वसति स्म निराकुलः ।

अन्यदा तत्र भूपालो दुष्टाश्वेन प्रवेशितः ॥ १५२ ॥

म्लेच्छेनासौ नृपो दृष्टः सत्कृतश्च यथोचितम् ।

प्रापितश्च निजं देशं सोऽपि राज्ञा निजं पुरम् ॥ १५३ ॥

आ सिद्धना सुभनी भीडाश डेवणीप्रभु पोते ज्ञाणुता छतां पणु मिष्ट पदार्थं प्राशन करनारा सुंगा भाणुसनी जेम, भीलनी आगण वरुणी शकता नथी. मनवांछित लोञ्जनथी तृप्त थयेव पुश्च जे सुभ माने छे तेवुं ज सुभ सिद्धना' लुयो माने छे. मोक्षना सुभनुं आ किंयित् मात्र दिग्दर्शन छे. वस्तुतः तो अेना आड्ढाहनुं अणिल जगतमां डेधं उपनाम ज नथी. भरैभर सिद्धनां सुभनुं तो, अेक नगरनां सुभनुं जेम अेक प्राकृत सामान्य भाणुसथी वरुनि थध शकथुं नडोटुं तेम डेधथी वरुनि थध शकेज नडि. १४८-१५१.

अे दृष्टान्त आ प्रमाणेः—

डेधं प्राकृत (साधारणु) पुश्च सुभे अरण्यमां रडेतेो डेतो. अेकहा डेधं रान्तने अेनेो अवणी आलनेो अश्च अे वनमां लध आण्ये. रान्तने जेधने पेदाअे अेनेो यथेयित् सत्कार कुर्ये; अने अेने पाछेां अेने नगर पडिंआड्ये. रान्तने पणु अेने प्रत्युपकारार्थे पोताना नगरमां राण्ये, अेने पोतानेो उपकारी समलने अेनुं सन्मान कथुं अने उत्तमं प्रकारना

મમાયમુપકારીતિ કૃતો રાજાતિગૌરવાત્ ।

વિશિષ્ટભોગભૂતીનાં ભાજનં જનપૂજિતઃ ॥ ૧૫૪ ॥

તુંગપ્રાસાદશ્રૃંગેષુ રમ્યેષુ કાનનેષુ ચ ।

વૃતો વિલાસિનીવૃન્દૈર્ભુક્તે ભોગસુખાન્યસૌ ॥ ૧૫૫ ॥

અન્યદા પ્રાવૃષઃ પ્રાપ્તૌ મેઘાહમ્બરમમ્બરે ।

દૃષ્ટ્વા મૃદંગમધુરૈર્ગજિતૈઃ કેકિનર્તનમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

જાતોત્કંઠો દૃઢં જાતોડરણ્યવાસગમં પ્રતિ ।

વિસર્જિતશ્ચ રાજાપિ પ્રાપ્તોડરણ્યમસૌ તતઃ ॥ ૧૫૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પૃચ્છન્ત્યરણ્યવાસાસ્તં નગરં તાત કીદૃશમ્ ।

પરં નગરવસ્તૂનામુપમાયા અભાવતઃ ॥ ૧૫૮ ॥

ન શશાકતમાં તેષાં ગદિતું સ કૃતોચ્ચમઃ ।

એવમત્રોપમાભાવાત્ વક્તું શક્યં ન તત્સુખમ્ ॥ ૧૫૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સિદ્ધા બુદ્ધા ગતાઃ પારં પરં પારંગતા અપિ ।

સર્વામનાગતામદ્ધાં તિષ્ઠન્તિ સુખલીલયા ॥ ૧૬૦ ॥

લોજન આદિ વૈભવથી એને સંતુષ્ટ કર્યો. નાગરિકોએ સુદ્ધાં એને સત્કાર કર્યો. ત્યાં રહીને એ તે આ પ્રમાણે રાજમહેલની અટારીઓમાં અને મનહર ઉદ્યાનોમાં વિલાસિની સ્ત્રીઓની સંગાથે સુખ લોગવતો રહેવા લાગ્યો. એકદા વર્ષાઋતુના દિવસે આવ્યા. એમાં આકાશને વિષે મેઘાહમ્બર, તથા મૃદંગના સરખી મધુર કેકારવ કરતા મધુરોને નૃત્ય કરતા નેદને એને પોતાના પૂર્વના અરણ્યમાં જવાની દ્રઢ ઉત્કંઠા થઈ. એટલે રાજાએ પણ એને જવાની રજા આપી. પોતાના વનમાં ગયો ત્યાં વનવાસીઓએ એને પૃથ્થુ—ભાઈ, નગર કેવું હોય ? પરન્તુ એને નગરની વસ્તુઓતું કોઈ પણ ઉપમાન અરણ્યમાં ન દેખાવાથી, કોઈ પણ રીતે નગરતું વર્ણન આપી શક્યો નહિં. ૧૫૨-૧૫૯.

એવી જ રીતે ઉપમાનના અભાવથી સિદ્ધનાં સુખોતું પણ વર્ણન કરવું અશક્ય છે.

બુદ્ધ એટલે જ્ઞાની અને પારંગત એવા સિદ્ધના હોયો પરંપરાથી સર્વ ભવિષ્યકાળમાં પણ સુખ અને આનંદમાં રહે છે. ૧૬૦

અરૂપા અપિ પ્રાસરૂપપ્રકૃષ્ટા
 અનંગા સ્વયં યે ત્વનંગદ્રુહોઽપિ ।
 અનન્તાક્ષરાશ્ચોઙ્ગિતાશેષવર્ણાઃ
 સ્તુમસ્તાન્ વચોઽગોચરાન્ સિદ્ધજીવાન્ ॥ ૧૬૧ ॥

इति सिद्धाः ॥

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાન્તિષ-
 દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ટ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।
 કાવ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્ત્વપ્રદીપોપમે
 સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્થસુભગઃ પૂર્ણો દ્વિતીયઃ સુખમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

† અરૂપી છતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ રૂપવાળા, અશરીરી છતાં અશરીરી-અનંગ-નો દ્રોહ કરનારા અને અનન્તાક્ષર× છતાં પણ સર્વ વર્ણથી રહિત, એવા, અવર્ણનીય સિદ્ધના જીવોની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ. ૧૬૧.

(એ પ્રમાણે સિદ્ધનું સ્વરૂપ કહ્યું.)

સર્વ જગતને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરનારી કીર્તિવાળા કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના અન્તે-વાસી-શિષ્ય, માતા રાજ્યા અને પિતા તેજપાળના સુપુત્ર વિનયવિજયજીએ આ, જગતના તત્ત્વોને પ્રકાશિત કરવામાં દીપક સમાન, કાવ્યગ્રંથ રચ્યો છે તેનો, અંદરથી પ્રકટ થતા અનેક અર્થોને લીધે મન હરણુ કરનારો બીજો સર્ગ નિર્વિધને;સમાપ્ત થયો. ૧૬૨.

† કારણ કે સિદ્ધના જીવોને રૂપ હોય નહીં. ‡ ઉત્કૃષ્ટ દશા-મોક્ષપદવી પામેલા. × અન્-અન્ત અને અ-ક્ષર છતાં, અથવા અન્ત અક્ષર-જ્ઞાન વાળા છતાં, સર્વ વર્ણ-અક્ષરથી રહિત એ વિરોધ. પણ 'વર્ણ' નો અર્થ 'રૂપરંગ' લેવાથી એ વિરોધ શમે. અહિં બધે વિરોધાભાસ અલંકાર છે.

अथ तृतीयः सर्गः ।

अथ संसारिजीवानां स्वरूपं वर्णयाम्यहम् ।

द्वारैः सप्तत्रिंशता तान्यमूनि स्युर्यथाक्रमम् ॥ १ ॥

भेदाः स्थानानि पर्याप्तिः संख्ये योनिकुलाश्रिते ।

योनीनां संवृतत्वादि स्थिती च भवकाययोः ॥ २ ॥

देहसंस्थानांगमानसमुद्घाता गतागती ।

अनन्तराप्तिः समये सिद्धिल्लेश्या दिगाहृतौ ॥

संहननानि कषायाः संज्ञेन्द्रियसंज्ञितास्तथा वेदाः ।

दृष्टिज्ञानं दर्शनमुपयोगाहारगुणयोगाः ॥ ४ ॥

मानं लघ्वल्पबहुता सैवान्या दिगपेक्षया ।

अन्तरं भवसंवेधो महाल्पबहुतापि च ॥ ५ ॥

भेदा इह प्रकाराः स्युर्जीवानां स्वस्वजातिषु ।

समुद्घातनिजस्थानोपपातः स्थानकं त्रिधा ॥ ६ ॥

सर्ग त्रीन्ने.

हुवे हुं संसारी लुवेना स्वइपनुं साडत्रीश द्वार वडे वरुन कइं छुं. अे साडत्रीश द्वार अनुकमे नीये प्रभाणे:—

(१) लेद, (२) स्थान, (३) पर्याप्ति, (४) योनिसंख्या, (५) कुणसंख्या (६) योनिओनुं संवृतत्व वगेरे, (७) लवस्थिति, (८) कायस्थिति, (९) देह, (१०) संस्थान, (११) अंगमान, (१२) समुद्घात, (१३) गति, (१४) आगति, (१५) अनन्तराप्ति, (१६) समयसिद्धि, (१७) लेख्या (१८) दिगाहार, (१९) संघयण, (२०) कषाय, (२१) संज्ञा, (२२) इन्द्रिय, (२३) संज्ञित, (२४) वेद, (२५) दृष्टि, (२६) ज्ञान, (२७) दर्शन, (२८) उपयोग, (२९) आहार, (३०) गुण, (३१) योग, (३२) मान, (३३) लघु अल्पबहुता, (३४) दिगाश्री अल्पबहुता, (३५) अन्तर, (३६) संवेध, (३७) महा अल्पबहुता. १-५.

पडेखुं द्वार 'लेद'. पोतपोतानी जतिने विषे लुवेना ने 'प्रकार' छे ओनुं नाम लेद.

भीनुं द्वार 'स्थान'. समुद्घात, निजस्थिति, अने उत्पत्ति—अेभ त्रणु प्रकारना स्थान कडेवाय छे. ६.

પર્યાસા વ્યપદિશ્યન્તે યાભિઃ પર્યાસયસ્તુ તાઃ ।
 પર્યાસાપર્યાસભેદાદત એવ દ્વિધાંગિનઃ ॥ ૭ ॥
 પર્યાસયઃ સ્વયોગ્યા યૈઃ સકલાઃ સાધિતાઃ સુખમ્ ।
 પર્યાસિનામકર્માનુભાવાત્પર્યાસકાસ્તુ તે ॥ ૮ ॥
 દ્વિધામી લબ્ધિકરણભેદાત્તત્રાદિમાસ્તુ યે ।
 સમાપ્ય સ્વાર્હપર્યાસીર્મિયન્તે નાન્યથા ધ્રુવમ્ ॥ ૯ ॥
 કરણાનિ શરીરાક્ષાદીનિ નિર્વર્તિતાનિ યૈઃ ।
 તે સ્યુઃ કરણપર્યાસાઃ કરણાનાં સમર્થનાત્ ॥ ૧૦ ॥
 અપર્યાસા દ્વિધાઃ પ્રોક્તા લબ્ધ્યા ચ કરણેન ચ ।
 દ્વયોર્વિશેષં શ્રુણુત ભાષિતં ગણધારિભિઃ ॥ ૧૧ ॥
 અસમાપ્ય સ્વપર્યાસીર્મિયન્તે યેઽલ્પજીવિતાઃ ।
 લબ્ધ્યા તે સ્યુરપર્યાસા યથા નિઃસ્વમનોરથાઃ ॥ ૧૨ ॥
 નિર્વર્તિતાનિ નાદ્યાપિ પ્રાણિભિઃ કરણાનિ યૈઃ ।
 દેહાક્ષાદીનિ કરણાપર્યાપ્તાસ્તે પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૩ ॥

ત્રીણું દ્વાર ' પર્યાસિ ' . જેને લઈને જીવ ' પર્યાસ ' કહેવાય, તેનું નામ પર્યાસિ.
 આને લીધે જ પ્રાણિના ' પર્યાસ ' અને ' અપર્યાસ '—એવા બે લેહ પડે છે. ૭.
 જેઓએ પોતપોતાને યોગ્ય સર્વ પર્યાસિઓ સાથેલી છે એઓ પર્યાસિનામકર્મના
 અનુભાવથી પર્યાસ (સંપૂર્ણપર્યાસિવાળા) કહેવાય છે. ૮.

' પર્યાસ ' વળી બે પ્રકારના છે: લબ્ધિપર્યાસ અને કરણપર્યાસ.

પોતાને યોગ્ય પર્યાસિઓને સંપૂર્ણ કરીને મરે, સંપૂર્ણ કર્યા શિવાય નહિ, એઓ
 ' લબ્ધિપર્યાસ ' ; જેઓએ પોતાના શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરે ' કરણ ' નિર્વર્તન કર્યા છે અર્થાત્
 સંપૂર્ણપણે સમર્થ કર્યા છે એઓ ' કરણપર્યાસ ' . ૯-૧૦

' અપર્યાસ ' પણ બે પ્રકારના છે: લબ્ધિઅપર્યાસ અને કરણઅપર્યાસ.

આ બેનો તક્ષાવત આ પ્રમાણે:—જેઓ અલ્પઆયુષ્યવાળા હોઈને નિર્ધનના મનોરથોની
 જેમ પોતાની પર્યાસિ પૂર્ણ કર્યા વિના મૃત્યુ પામે એઓ ' લબ્ધિઅપર્યાસ ' કહેવાય; અને
 જેઓ પોતાનાં શરીર તથા ઇન્દ્રિય આદિ કરણ સંપૂર્ણ ખીલવા પામ્યા શિવાય મૃત્યુ પામે છે
 એઓ ' કરણઅપર્યાસ ' કહેવાય. ૧૧-૧૩.

મ્રિયન્તેઽલ્પાયુષો લબ્ધપર્યાપ્તા ઇહ યેઽદ્વિનઃ ।

તેઽપિ ભૂત્વૈવ કરણપર્યાપ્તા નાન્યથા પુનઃ ॥ ૧૪ ॥

યાહારાદિપુદ્ગલાનામાદાનપરિણામયોઃ ।

જન્તોઃ પર્યાપ્તિનામોત્થા શક્તિઃ પર્યાપ્તિરત્ર સા ॥ ૧૫ ॥

પુદ્ગલોપચયાદેવ ભવેત્સા સા ચ ષડ્વિધા ।

આહારાંગેન્દ્રિયશ્વાસોચ્છ્વાસભાષામનોઽભિધાઃ ॥ ૧૬ ॥

તત્રૈવાહારપર્યાપ્તિર્યયાદાય નિજોચિતમ્ ।

પૃથક્કૂલરસત્વેનાહારં પરિણતિં નયેત્ ॥ ૧૭ ॥

વૈક્રિયાહારકૌદારિકાંગયોગ્યં યથોચિતમ્ ।

તં રસીભૂતમાહારં યયા શક્ત્યા પુનર્ભવી ॥ ૧૮ ॥

રસાસૃગ્માંસમેદોઽસ્થિમજ્જશુક્રાદિધાતુતામ્ ।

નયેદ્યથાસમ્ભવં સા દેહપર્યાપ્તિરુચ્યતે ॥ ૧૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ધાતુત્વેન પરિણતાદાહારાદિન્દ્રિયોચિતાત્ ।

આદાય પુદ્ગલાંસ્તાનિ યથાસ્થં પ્રવિધાય ચ ॥ ૨૦ ॥

‘ લઘિઅપર્યાપ્ત ’ અલ્પાયુ પ્રાણીઓ મૃત્યુ પામે છે એ પણ ‘ કરણપર્યાપ્ત ’ થઈનેજ (અર્થાત્ શરીર ઇન્દ્રિયાદિ સંપૂર્ણ સમર્થ થયા પછી જ) મૃત્યુ પામે છે. ૧૪.

પર્યાપ્તિ એટલે શું ? પ્રાણીની આહારાદિક પુદ્ગળોને ગ્રહણ કરવાની—અને ગ્રહણ કરીને પાછી તે પરિણુભાવવાની—જે શક્તિ—એનું નામ પર્યાપ્તિ. ૧૫.

આ ‘ પર્યાપ્તિ ’ પુદ્ગળોના સંગ્રહથી જ થાય છે. તે વળી છ પ્રકારની છે:—(૧) આહારપર્યાપ્તિ, (૨) શરીરપર્યાપ્તિ, (૩) ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ, (૪) શ્વાસોશ્વાસપર્યાપ્તિ, (૫) ભાષાપર્યાપ્તિ અને (૬) મન:પર્યાપ્તિ. ૧૬.

પ્રાણી પોતાની જે શક્તિવડે ઉચિત આહાર ગ્રહણ કરીને પછી એમાંથી મળ અને રસ જે ઉ જૂદાં પરિણુભાવે એ ‘ આહારપર્યાપ્તિ. ’ ૧૭.

પ્રાણી પોતાની જે શક્તિવડે પોતાનાં વૈક્રિય, આહારક કે ઔદારિક શરીરને ઉચિત એવો આહાર લઈ, તે આહાર રસરૂપ થયે, એમાંથી રૂઘિર, માંસ, મજ્જા, મેદ, શુક્ર આદિ ધાતુઓ પરિણુભાવે (પરિણુભરૂપે ઉત્પન્ન કરે) એ શક્તિનું નામ ‘ શરીરપર્યાપ્તિ. ’ ૧૮-૧૯.

આમ ઇન્દ્રિયોની ઉચિતતા પ્રમાણે લેવાયલા આહારની ધાતુ બની એ ધાતુમાંથી, પુ-

ईष्टे तद्विषयज्ञप्तौ यया शक्त्या शरीरवान् ।
पर्याप्तिः सेन्द्रियावहाना दर्शिता सर्वदर्शिभिः ॥२१॥ युग्मम् ॥

इति संगृहणीवृत्त्याभिप्रायः ॥

પ્રજ્ઞાંપનાજીવાભિગમપ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્ત્યાદિષુ તુ યયા ધાતુ-
તયા પરિણમિતમાહારમિન્દ્રિયતયા પરિણમયતિ સા ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિઃ
इति एतावदेव दृश्यते ॥

ययोच्छ्वासार्हमादाय दलं परिणमय्य च ।

तत्तयालम्ब्य मुंचेत्सोच्छ्वासपर्याप्तिरुच्यते ॥ २२ ॥

ननु देहोच्छ्वासनाમકર્મભ્યામેવ સિદ્ધ્યતઃ ।

देहोच्छ्वासौ किमेताभ्यां पर्याप्तिभ्यां प्रयोजनम् ॥ २३ ॥

अत्रोच्यते पुद्गलानां गृहीतानामिहात्मना ।

साध्या परिणतिर्देहतया तन्नाમकर्मणा ॥ २४ ॥

આરબ્ધાંગસમાપ્તિસ્તુ તત્પર્યાપ્ત્યા પ્રસાધ્યતે ।

एवं भेदः साध्यभेदादेहपर्याप्तिकर्मणोः ॥ २५ ॥

ગળોને લઈને, એમને યથાસ્થિત કરી, પ્રાણી પોતાની જે શક્તિવડે એમના સંબંધી જ્ઞાન-
બાણુપણું પામે એ શક્તિ ‘ ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ ’ કહેવાય છે. ૨૦-૨૧.

એ અભિપ્રાય કહ્યો એ ‘ સંગ્રહણીકાર ’ નો છે.

પત્રવણા, જીવાભિગમ અને પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિ વગેરે અંથોમાં તો એટલા જ શ-
બ્દો છે કે ‘ આહારમાંથી ધાતુ બન્યા પછી એમાંથી ઇન્દ્રિયો પરિણમે એવી પ્રાણીની શક્તિને
‘ ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ ’ કહેવાય.

એ ‘ ધાતુ ’માંથી વળી, પ્રાણી જે શક્તિવડે ઉચ્છ્વાસને ઉચિત એવાં ‘ દળ ’ લઈ, પરિ-
ણુભાવી, એનું આલમ્બન લઈ એને મૂકે એ ‘ ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ. ’ ૨૨.

અહિં એવી શંકા ઉપસ્થિત થાય છે કે દેહ અને ઉચ્છ્વાસ બેઉ બ્યારે ‘ દેહનામકર્મ ’
અને ‘ ઉચ્છ્વાસનામકર્મ ’ થી જ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે એ બે પર્યાપ્તિઓનું શું પ્રયોજન છે? ૨૩.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—

આત્માએ ગ્રહણકરેલા પુદ્ગળોનું જે દેહરૂપ પરિણામ છે એ એના ‘ નામકર્મ ’ વડે
સાધ્યો છે. અને આરંભેલા અંગની સમાપ્તિ એની પર્યાપ્તિવડે સધાય છે. આમ સાધ્યલેહને

એવમુચ્છ્વાસલબ્ધિઃ સ્યાત્સાધ્યા તન્નામકર્મણઃ ।
 સાધ્યમુચ્છ્વાસપર્યાપ્તિસ્તસ્યા વ્યાપારણં પુનઃ ॥ ૨૬ ॥
 સતીમપ્યુચ્છ્વાસલબ્ધિમુચ્છ્વાસનામકર્મજામ્ ।
 વ્યાપારયિતુમીશઃ સ્યાત્તત્પર્યાપ્ત્યૈવ નાન્યથા ॥ ૨૭ ॥
 સતીમપિ શરક્ષેપશક્તિં નૈવ ભટોઽપિ હિ ।
 વિના ચાપાદાનશક્તિં સફલીકર્તુમીશ્વરઃ ॥ ૨૮ ॥

ભાષાર્હ દલમાદાય ગીસ્ત્વં નીત્વાવલમ્બ્ય ચ ।
 યયા શક્ત્યા ત્યજેત્પ્રાણી ભાષાપર્યાપ્તિરિત્યસૌ ॥ ૨૯ ॥
 દલં લાત્વા મનોયોગ્યં તત્તાં નીત્વાવલમ્બ્ય ચ ।
 યયા મનનશક્તઃ સ્યાન્મનઃપર્યાપ્તિરત્ર સા ॥ ૩૦ ॥

મ્રિચન્તે યેઽપ્યપર્યાપ્તાઃ પર્યાપ્તિત્રયમાદિમમ્ ।
 પૂર્ણીકૃત્યૈવ ન પુનરન્યથા સમ્ભવેન્મૃતિઃ ॥ ૩૧ ॥

લીધે દેહનામકર્મ અને 'પર્યાપ્તિનામકર્મ' (એઉ) લિપ્ત છે. ૨૪-૨૫. એ જ પ્રમાણે ઉચ્છ્વાસ લબ્ધિ પણ 'ઉચ્છ્વાસનામકર્મ' થી સાધ્ય થાય છે. અને એ લબ્ધિનો 'વ્યાપાર' ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્તિથી થાય છે. ૨૬. આમ ઉચ્છ્વાસલબ્ધિ જો કે 'ઉચ્છ્વાસનામકર્મ' થી થયેલી જ છે તો એ એને વ્યાપૃત કરવાને તો 'ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ' જ જોઈએ, ખીજું નહિ. ૨૭. કારણુકે (દ્ધાન્ત તરીકે લ્યો કે) એક સુલટમાં તીર ફેંકવાની શક્તિ તો છે; પરન્તુ તે છતાં, અપાદાન શક્તિ એટલે એ તીરને પહેલાં જ અહુણુ કરવાની શક્તિ જોઈએ એ શક્તિ ન હોય તો એ સુલટનું એ કાર્ય સફળ ન જ થાય. ૨૮.

'ધાતુ' માંથી લાધાને યોગ્ય 'દળ' લઈ એને વચન રૂપે પરિણુમાવી અને અવલંબી, જે શક્તિવડે પ્રાણી એને (પાછું) મૂકે એ શક્તિ 'લાષાપર્યાપ્તિ' કહેવાય. ૨૯.

(એજ આહારમાંથી પરિણુમેલી ધાતુમાંથી વળી) મનને યોગ્ય 'દળ' લઈ એને એ રૂપે પરિણુમાવી, અવલંબી પ્રાણી મનન કરવાને શક્તિમાન થાય છે. આ શક્તિનું નામ 'મનઃપર્યાપ્તિ.' ૩૦

પ્રાણી મૃત્યુ પામે એ હૃમેશાં ઉપર વર્ણવેલી 'છ' એ પર્યાપ્તિ પૂરી કરીને જ મૃત્યુ પામે એમ તો ન જ કહેવાય. પણ એણે પહેલી ત્રણ પર્યાપ્તિ તો પૂર્ણ કરેલી જ હોય; તે પછી જ મૃત્યુ સંભવે. ૩૧.

તથાહિ—પર્યાપ્તિત્રયયુક્તોઽન્તર્મુહૂર્તેનાયુરગ્નિમમ્ ।

વદ્ધા તતોઽન્તર્મુહૂર્તમબાધાન્તસ્ય જીવતિ ॥ ૩૨ ॥

તતો નિવદ્ધાયુર્યોગ્યાં યાતિ તાં ગતિમન્યથા ।

અવદ્ધાયુરનાપૂર્ણતાદાબાધો વ્રજેત્કવ સઃ ॥ ૩૩ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

યસ્માદાગામિભવાયુર્બદ્ધ્વા મ્રિયન્તે સર્વદેહિનો નાવદ્ધ્વા । તદ્વ
શરીરેન્દ્રિયપર્યાપ્તિભ્યાં પર્યાપ્તાનાં બન્ધમાયાતિ નાપર્યાપ્તાનામ્ ॥

સમયેભ્યો નવમ્યઃ સ્યાત્પ્રમૃત્યન્તર્મુહૂર્તકમ્ ।

સમયોનમુહૂર્તાન્તમસંખ્યાતવિધં યતઃ ॥ ૩૪ ॥

તતઃ સૂક્ષ્મક્ષમાદીનામન્તર્મુહૂર્તજીવિનામ્ ।

અન્તર્મુહૂર્તાનેકત્વમિદં સંગતિમંગતિ ॥ ૩૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઉત્પત્તિક્ષણ એવૈતા સ્વાઃ સ્વા યુગપદાત્મના ।

આરમ્બન્તે સંવિધાતું સમાપ્યન્તે ત્વનુક્રમાત્ ॥ ૩૬ ॥

તદ્વથા—આદાવાહારપર્યાપ્તિસ્તતઃ શરીરસંજ્ઞિતા ।

તત ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિરેવં સર્વા અપિ ક્રમાત્ ॥ ૩૭ ॥

કારણ કે ત્રણ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી હોય તો જ પ્રાણી (અન્તર્મુહૂર્તમાં) આગામિ ભવનું આયુષ્ય બાંધે અને અન્તર્મુહૂર્ત લગી અબાધાકાળ સુધી જીવે. ૩૨.

આમ આયુષ્ય બાંધીને જ (મૃત્યુ પામી) પ્રાણી યોગ્ય ગતિએ જાય. આયુષ્ય બાંધાયા વિના અને અબાધાકાળ પૂરો થયા સિવાય જાય પણ ક્યાં? ૩૩.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર-પદ્મવણી-માં પણ કહ્યું છે કે-સર્વ પ્રાણીઓ આગામી ભવનું આયુષ્ય બાંધીને જ મૃત્યુ પામે છે. તે વિના નહિ. એ આયુષ્યબંધ પણ શરીર-અને ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરેલી હોય એને જ પ્રાપ્ત થાય છે; અન્યને નહિ.

ઓછામાં ઓછા નવ ' સમય ' એટલે ' અન્તર્મુહૂર્ત ' . એમાં એક ' સમય ' ન્યાંસુધી ઓછો હોય ત્યાં સુધીમાં એ ' અન્તર્મુહૂર્ત ' અસંખ્ય પ્રકારનું છે. અને તેથી ફક્ત અન્તર્મુહૂર્ત સુધી જીવતા સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયોનું અન્તર્મુહૂર્તપર્યંત અનેકત્વ કહેવાય છે એ યોગ્ય છે. ૩૪-૩૫

આત્મા પોતપોતાની આ સર્વ પર્યાપ્તિઓને એકી વખતે ઉત્પત્તિ સમયે જ બનાવવા માંડે છે, અને પછી અનુક્રમે સમાપ્ત કરે છે:—પહેલી આહારપર્યાપ્તિ સમાપ્ત કરે, પછી શરીરપર્યાપ્તિ સમાપ્ત કરે, પછી વળી ઇન્દ્રિયસંજ્ઞિતા એટલે ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ સમાપ્ત કરે એમ અનુક્રમે છયે પર્યાપ્તિ સમાપ્ત કરે. ૩૬-૩૭,

तत्रैकाहारपर्याप्तिः समाप्येतादिमे क्षणे ।

शेषा असंख्यसमयप्रमाणान्तमुर्द्धूर्त्तः ॥ ३८ ॥

अनुक्रमोऽयं विज्ञेय औदारिकशरीरिणाम् ।

वैक्रियाहारकवतां ज्ञातव्योऽयं पुनः क्रमः ॥ ३९ ॥

एका शरीरपर्याप्तिर्जायतेऽन्तमुर्द्धूर्त्तः ।

एकैकक्षणवृद्ध्यातः समाप्यन्ते पराः पुनः ॥ ४० ॥

निष्पत्तिकालः सर्वासां पुनरान्तमुर्द्धूर्त्तिकः ।

आरम्भसमयाद्यान्ति निष्ठां ह्यन्तमुर्द्धूर्त्तः ॥ ४१ ॥

आहारपर्याप्तिस्त्वत्रापि प्राग्वत् ॥

मनोवचःकायबलान्यक्षाणि पंच जीवितम् ।

श्वासश्चेति दश प्राणा द्वारेऽस्मिन्नेव वक्ष्यते ॥ ४२ ॥

इति पर्याप्तिस्वरूपम् ॥ ३ ॥

अथ योनिसंख्यास्वरूपम्—

‘ आहारपर्याप्ति ’ प्राण्यु पडेला क्षणुमां न समाप्त करे. शेष पांच रही ये असंख्यात-समयप्रमाण अन्तमुर्द्धूर्त्तमां समाप्त करे. ३८.

आ अनुक्रम औदारिकशरीरवाणाओनो समज्यो.

वैक्रिय अने आहारक शरीरवाणाओनी तो इकत शरीरपर्याप्ति अन्त मुर्द्धूर्त्तमां थाय. पाडीनी पांच ओकेक क्षणु मोडी समाप्त थाय. ३९-४०

छयेनो निष्पत्तिकाल तो अन्तमुर्द्धूर्त्तनो न छे. केमके ओओ आरंभना समयथी शङ् करीने अंतमुर्द्धूर्त्तमां न संपूर्ण थाय छे. ४१

आहारपर्याप्ति तो अडिं पणु पूर्व प्रमाणे न समज्यो.

मनोवच, कायवच, वचनवच, पांच छिन्द्रियो, आयुष्य अने श्वासोश्वास—आम दश प्राणु छे, येनुं विवेचन पणु आ न ‘ द्वार ’ ना प्रकरणुमां आगण करीशुं. ४२

आ प्रमाणे संसारी ओवोना स्वल्पना साडत्रीश द्वारेमांना ‘ पर्याप्ति ’ नामना त्रीन्त द्वारनुं स्वल्प समज्युं.

हुवे ओथाद्वार—योनिसंख्या—विषे.

તૈજસકાર્મણવન્તો યુજ્યન્તે યત્ર જન્તવઃ સ્કન્ધૈઃ ।

ઔદારિકાદિયોગ્યૈઃ સ્થાનં તદ્યોનિરિત્યાહુઃ ॥ ૪૩ ॥

તથા ચ-વ્યક્તિતોઽસંખ્યભેદાસ્તાઃ સંખ્યાર્હા નૈવ યદ્યપિ ।

તથાપિ સમવર્ણાદિજાતિભિર્ગણનાં ગતાઃ ॥ ૪૪ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

કેવલમેવ વિશિષ્ટવર્ણાદિયુક્તાઃ સંખ્યાતીતાઃ સ્વસ્થાને વ્યક્તિ-
ભેદેન યોનયઃ । જાતિં અધિકૃત્ય એકૈવ યોનિર્ગણ્યતે ।

લક્ષ્ણાશ્ચતુરશીતિશ્ચ સામાન્યેન ભવન્તિ તાઃ ।

વિશેષાત્તુ યથાસ્થાનં વદ્યન્તે સ્વામિભાવતઃ ॥ ૪૫ ॥

કિં ચ સંવૃતા વિવૃતા ચૈવ યોનિર્વિવૃતસંવૃતા ।

દિવ્યશય્યાદિવદ્વસ્ત્રાદ્યાવૃતા તત્ર સંવૃતા ॥ ૪૬ ॥

તેજસશરીરવાળા અને કાર્મણુ શરીરવાળા જન્તુઓ ઔદારિક આદિ શરીરને યોગ્ય
એવા 'સ્કન્ધૈ' વડે જ્યાં જોડાય છે તે સ્થાનને 'યોનિ' કહે છે. ૪૩

આ યોનિ વ્યક્તિપરત્વે અસંખ્યાત લેદોવાળી હોઈ, એની સંખ્યા અંધાઈ શકે નહિ; પર-
ન્તુ સમાન વર્ણુ આદિની ભતિને લઈને એની ગણતરી થઈ શકે. ૪૪

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની વૃત્તિ-ટીકા-માં કહ્યું છે કે—

વિશિષ્ટ વર્ણુ આદિથી યુક્ત હોવાથી યોનિઓ 'નિજસ્થાન'માં વ્યક્તિલેદને લઈને
અસંખ્યાત કહેવાય છે, પરંતુ ભતિની અપેક્ષાએ એક જ યોનિ ગણાય.

એકંદર યોનિઓ ચોરાશી લાખ છે. એ વિષે વિશેષ વિસ્તાર 'સ્વામિભાવથી. યથા-
સ્થળે કહેશું. ૪૫

યોનિના (૧) સંવૃત, (૨) વિવૃત અને (૩) વિવૃતસંવૃત—એમ ત્રણ પ્રકાર પણ
પડી શકે.

દિવ્ય શય્યા વગેરેની જેમ વસ્ત્રાદિથી આચ્છાદિત થયેલી હોય એ (૧) સંવૃત
યોનિ. ૪૬

૧. કોની કોની કેટલી કેટલી યોનિઓ છે એ સંબંધે. જેમકે સાત લાખ પૃથ્વીકાયની, સાત લાખ અપકાયની,
સાત લાખ તેહિકાયની, સાત લાખ વાહિકાયની, દશ લાખ પ્રત્યેક વનસ્પતિ કાયની, ચૌદ લાખ સાધારણ
વનસ્પતિકાયની, એ લાખ બેન્દ્રિયોની, એ લાખ તેન્દ્રિયોની, એ લાખ ચૌરિન્દ્રિયોની, ચાર લાખ દેવતાની,
ચાર લાખ નારકીની, ચાર લાખ તિર્યંચપંચેન્દ્રિયોની અને ચૌદલાખ મનુષ્યોની મળીને એકંદર ૮૪ લાખ.

તથા વિસ્પષ્ટમનુપલક્ષ્યમાણાપિ સંવૃતા ।
 વિવૃતા તુ સ્પષ્ટમુપલક્ષ્યા જલાશયાદિવત્ ॥ ૪૭ ॥
 ઉક્તોભયસ્વભાવા તુ યોનિર્વિવૃતસંવૃતા ।
 બહિર્દૃશ્યાઽદૃશ્યમધ્યા નારીગર્ભાશયાદિવત્ ॥ ૪૮ ॥
 તૃતીયયોનિજાઃ સ્તોકાસ્તતો દ્વિતીયયોનયઃ
 અસંખ્યઘનાસ્તતોઽનન્તગુણિતાઃ સ્યુરયોનયઃ ॥ ૪૯ ॥
 તેભ્યોઽપ્યનન્તગુણિતાઃ ક્ષ્યાતાઃ પ્રથમયોનયઃ ।
 એવં શીતસચિત્તાદિષ્વપ્યલ્પબહુતોહ્યતામ્ ॥ ૫૦ ॥

શીતા ચોષ્ણા ચ શીતોષ્ણા તત્તત્સ્પર્શાન્વયાત્ ત્રિધા ।
 સચિત્તાચિત્તમિશ્રેતિ ભેદતોઽપિ ત્રિધા ભવેત્ ॥ ૫૧ ॥
 જીવપ્રદેશૈરન્યોઽન્યાનુગમેનોરરીકૃતા ।
 જીવદેહાદિઃ સચિત્તા શુષ્કકાષ્ટાદિવત્ પરા ॥ ૫૨ ॥
 અત એવાંગિભિઃ સૂક્ષ્મૈર્લૌક્યે નિચિત્તેઽપિ હિ ।
 ન તત્પ્રદેશૈર્યોનીનામચિત્તાનાં સચિત્તતા ॥ ૫૩ ॥

સ્પષ્ટ રીતે ન જણાતી હોય એ પણ આ ‘ સંવૃત ’ ના પેટામાં આવે.

જળાશયાદિની પેઠે સ્પષ્ટપણે જણાય તે (૨) ‘ વિવૃત યોનિ ’ ૪૭.

કંઈક સ્પષ્ટ જણાતી હોય અને કંઈક અસ્પષ્ટ જણાતી હોય એ (૩) વિવૃતસંવૃતા અર્થાત્ મિશ્ર કહેવાય; એનો સ્ત્રીના ગર્ભાશયની પેઠે બહારનો ભાગ દેખાતો હોય, અંદરનો અદૃશ્ય હોય. ૪૮.

ત્રીજી યોનીથી ઉત્પન્ન થયેલા શોડા હોય છે. બીજા પ્રકારની યોનીથી ઉત્પન્ન થયેલા એ કરતાં અસંખ્યગણા હોય છે. એનાથી અનન્તગણા અયોનિજ એટલે ‘ યોનીથી નહિ ઉત્પન્ન થયેલા ’ હોય છે. એથી પણ અનન્તગણા પ્રથમ પ્રકારની યોનીથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે. એવી જ રીતે ‘ શીત ’ આદિક તથા ‘ સચિત્ત ’ આદિક યોનીઓને વિષે ઉત્પન્ન થયેલાઓની સંખ્યા પણ અલ્પ-અનલ્પ સમજ લેવી. ૪૮-૫૦

સ્પર્શાપરત્વે જોઈએ તો એ યોનીના અમુક ત્રણ પ્રકાર થાય છે: શીત, ઉષ્ણ અને શી-
 તોષ્ણ (મિશ્ર). વળી સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર-એમ પણ એના ત્રણ ભેદ થાય છે. ૫૧.

પરસ્પર અનુગમન કરીને જીવપ્રદેશોએ સ્વીકારેલી અને જીવતાં શરીર વગેરે જેનાં
 હોય એવી યોનિ ‘ સચિત્ત ’ કહેવાય. સુક્ષ્માં કાષ્ટ જેવી ‘ અચિત્ત ’ કહેવાય છે. ૫૨.

આમ છે માટે જ (સુક્ષ્માં કાષ્ટ જેવી હોવાને લીધે) ત્રણે લોકોમાં સૂક્ષ્મ જંતુઓ ભરેલા
 છે છતાં એના પ્રદેશોએ કરીને, અચિત્ત યોનિ સચિત્ત થતી નથી. ૫૩.

સચિત્તાચિત્તરૂપા તુ મિશ્રા યોનિઃ પ્રકીર્તિતા ।

નૃતિરશ્રાં યથા યોનો શુક્રશોણિતપુદ્ગલાઃ ॥ ૫૪ ॥

આત્મસાદ્વિહિતા યેઽસ્યુસ્તે સચિત્તાઃ પરેઽન્યથા ।

સચિત્તાચિત્તયોગે તદ્યોનેર્મિશ્રત્વમાહિતમ્ ॥ ૫૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

યોષિતાં કિલ નાભેરધસ્તાત્ શિરાદ્વયં પુષ્પમાલાવૈકક્ષકાકાર-
મસ્તિ । તસ્યાધસ્તાત્ અધોમુખસંસ્થિતકોશાકારા યોનિઃ । તસ્યાશ્રવહિઃ
ચૂતકલિકાકૃતયો માંસમંજર્યો જાયન્તે । તાઃ કિલ અસૃક્સ્યન્દિ-
ત્વાત્ ઋતૌ સ્તવન્તિ । તત્ર કેચિત્ અસૃજઃ લવાઃ કોશાકારકાં યોર્નિ
અનુપ્રવિશ્ય સન્તિષ્ટન્તે પશ્ચાત્ શુક્રસંમિશ્રાન્ તાન્ આહારયન્ જીવઃ
તત્ર ઉત્પદ્યતે । તત્ર યે યોન્યા આત્મસાત્ કૃતાઃ તે સચિત્તાઃ કદા-
ચિત્ મિશ્રા ઇતિ । યે તુ ન સ્વરૂપતામાપાદિતાઃ તે અચિત્તાઃ । અપરે
વર્ણયન્તિ અસૃક્ સચેતનં શુક્રમચેતનં ઇતિ । અન્યે બ્રુવતે શુક્રશોણિતમ્
અચિત્તં યોનિપ્રદેશાઃ સચિત્તાઃ ઇત્યતઃ યોનિઃ મિશ્રા । ઇતિ તુ
તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ દ્વિતીયે અધ્યાયે ॥

સચિત્તઅચિત્તરૂપ હોય એ યોનિ ' મિશ્ર યોનિ ' કહેવાય. દૃષ્ટાન્ત તરીકે; મનુષ્ય અને તિર્થંચની યોનિમાં શુક્ર તથા રૂધિરના પુણ્ડળો હોય છે તેમાંથી જે પુણ્ડળો આત્મા સાથે જોડાયેલા છે તે ' સચિત્ત ' છે અને બીજા ' અચિત્ત ' છે—આ સચિત્તઅચિત્તનો યોગ જેમાં હોય એવી યોનિ ' મિશ્રયોનિ ' કહેવાય. ૫૪-૫૫

સ્ત્રીઓને નાભિની નીચે વિકસ્વર પુષ્પોની માળા જેવી જે નાડી હોય છે, એની હેઠળ અધોમુખ રહેલા કોશ એટલે ડોડાના આકારની યોનિ હોય છે. એની આસપાસ, આંખાની મંજરી હોય એવી માંસની માંજર થાય છે. તે માંજરોમાંથી સ્વાભાવિકપણે ઋતુકાળે રૂધિર ઝરે છે. એ રૂધિરના કોઈ કોઈ કણ યોનિમાં દાખલ થાય છે, અને એમાં ન્યારે પુરૂષનું વીર્ય ભળે છે ત્યારે એ મિશ્રણમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે જે એ કણોનો આહાર લે છે. એ કણોમાંથી જે યોનિમાં યોનિરૂપ થઈ જાય છે એ ' સચિત્ત ' છે અથવા સચિત્તઅચિત્ત-મિશ્ર છે, અને જેઓ યોનિમાં રહેલા છતાં યોનિરૂપ થતા નથી એઓ અચિત્ત છે. આ વિષયપરત્વે કેટલાકનો મત એવો છે કે રૂધિર સચિત્ત છે અને વીર્ય અચિત્ત છે, કેટલાકના મતે બેઉ અચિત્ત છે, પણ યોનિના પ્રદેશો સચિત્ત હોઈ, એમાં દાખલ થવાથી મિશ્રભાવને પામ્યા કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ' તત્ત્વાર્થવૃત્તિ ' ના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે.

યોનિત્રિધા મનુષ્યાણાં શંખાવર્ત્તાદિભેદતઃ ।

યસ્યાં શંખ ઇવાવર્ત્તઃ શંખાવર્ત્તા તુ તત્ર સા ॥ ૫૬ ॥

કૂર્મોન્નતા ભવેદ્યોનિઃ કૂર્મપૃષ્ઠમિવોન્નતા ।

વંશીપત્રા તુ સંયુક્તવંશીપત્રદ્વયાકૃતિઃ ॥ ૫૭ ॥

સ્ત્રીરત્નસ્ય ભવેઽઞ્ચંશ્ચાવર્ત્તા સા ગર્ભવર્જિતા ।

વ્યુત્ક્રામન્તિ તત્ર ગર્ભા નિષ્પદ્યન્તે ન તે યતઃ ॥ ૫૮ ॥

અતિપ્રબલકામાગ્નેર્વિલીયન્તે હિ તે યથા ।

કુરુમત્યા કરસ્પૃષ્ટોઽપ્યદ્રવલ્લોહપુત્રકઃ ॥ ૫૯ ॥

તથા ચ પ્રજ્ઞાપનાયામ્ । સંશ્ચાવત્તાણાં જોણી ઇત્થિરચણસસ ॥

અર્હઞ્ચક્રિવિષ્ણુબલદેવામ્બાનાં દ્વિતીયિકા ।

તૃતીયા પુનરન્યાસાં સ્ત્રીણાં યોનિઃ પ્રકીર્તિતા ॥ ૬૦ ॥

ઇદં ચ યોનીનાં ત્રિધા ત્રૈવિધ્યં સ્થાનાંગતૃતીયસ્થાને ॥ આચારાંગવૃત્તૌ તુ શુભાશુભભેદેન યોનીનામનેકત્વમેવં ગાથાભિઃ પ્રદર્શિતમ્—

મનુષ્યોની યોનિ ત્રણ પ્રકારની છે. જેમાં શંખની પેઠે 'આવર્ત' હોય એ (૧) શંખાવર્ત; જે કૂર્મ-કાચળાની પીઠની જેમ ઉત્તર-ઉંચી હોય એ (૨) કૂર્મોન્નત; અને જેની વાંસના એ સંયુક્ત પત્રો જેવી આકૃતિ હોય એ (૩) વંશીપત્રા. ૫૬-૫૭.

સ્ત્રીરત્નની યોનિ 'શંખાવર્ત' હોય. અને એ ગર્ભવર્જિત હોય એટલે કે એમાં ગર્ભ રહેજ નહિ, નષ્ટ થઈ જાય. કેમકે એવા સ્ત્રીરત્નોનો કામાગ્નિ અત્યંત પ્રબળ હોય છે એટલે ગર્ભ ભસ્મસાત્ થઈ જાય. કહે છે કે કુરુમતિ જે એક 'સ્ત્રીરત્ન' હતી-એના હાથનો સ્પર્શ થતાંજ કોઈ લોહનું પુતળું હશે એ પણ દ્રવવા લાગ્યું હતું. ૫૮-૫૯.

પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર પણ સાક્ષી પૂરે છે કે સ્ત્રીરત્નની શંખાવર્ત યોનિ હોય

અરિહંત, અકેવર્તી, વાસુદેવ તથા બળદેવ—એટલાની માતાઓની યોનિ ખીજ પ્રકારની એટલે 'કૂર્મોન્નત' હોય શેષ સર્વ સ્ત્રીઓની ત્રીજ પ્રકારની અર્થાત્ 'વંશીપત્રા' (યોનિ) હોય. ૬૦.

આવી, યોનિના ત્રણ પ્રકારની અને અકેક પ્રકારના પાછા ત્રણ ત્રણ લેદની વાત સ્થાનાંગ સૂત્રના ત્રીજ 'સ્થાન' માં કહી છે.

આચારાંગ સૂત્રની વૃત્તિમાં તે યોનીઓનું શુભાશુભ લેદે કરીને અનેકત્વ બતાવ્યું છે. એ આ પ્રમાણે:—

સીશ્રાદીજોળીઓ ચરસીતી શ્ર સયસહસ્સેહિં ।
 અસુહાઓ ય સુહાઓ તત્થ સુહાઓ ઇમા જાણ ॥ ૬૧ ॥
 અસ્સંઘાઠ મણુસ્સા રાહસર સંઘમાદિઆઠ્ઠણં ।
 તિત્થયરનામગોત્રં સઠ્ઠસુહં હોહ નાયઠ્ઠં ॥ ૬૨ ॥
 તત્થવિ ય જાહસંપન્નયાહ સેસાઓ હોંતિ અસુહાઓ ।
 દેવેસુ કિઠ્ઠિવસાહ સેસાઓ હોંતિ ડ સુહાઓ ॥ ૬૩ ॥
 પંચેંદિયતિરિણ્ણસુ હયગયરયણા હવંતિ ડ સુહાઓ ।
 સેસાઓ અસુહાઓ સુહવન્નેગિંદિયાદીયા ॥ ૬૪ ॥
 દેવિંદચક્કવટ્ટિત્તણાં મોત્તું ચ તિત્થયરભાવં ।
 અણ્ણગારભાવિયાવિય સેસાઓ અણ્ણંતસો પત્તાં ॥ ૬૫ ॥
 ઇતિ યોનિસ્વરૂપમ્ ॥ ૪ ॥

કુલાનિ યોનિપ્રભવાન્યાહુસ્તાનિ બહૂન્યપિ ।
 ભવન્તિ યોનાવેકસ્યાં નાનાજાતીયદેહિનામ્ ॥ ૬૬ ॥
 કૃમિવૃશ્ચિકકીટાદિનાનાહુદ્રાંગિનાં યથા ।
 એકગોમયપિંડાન્તઃ કુલાનિ સ્યુરનેકશઃ ॥ ૬૭ ॥

ચોરાશીલાખ ' શીત ' આદિ શુભઅશુભ યોનિઓ છે. એમાં અસંખ્યાતઆયુષ્ય-
 વાળા મનુષ્યોની અને સંખ્યાતઆદિઆયુષ્યવાળા ચક્રવર્તીની તથા તીર્થંકરનામગોત્ર-
 વાળાની ' શુભ ' (યોનિ) જાણવી. એમાં પણ ' જાતિસંપન્ન ' ની શુભ અને ખીજાઓની
 ' અશુભ ' સમજવી. દેવોમાં ' ક્ષિત્તિષ્ઠ ' આદિની ' અશુભ ' અને બાકીનાઓની ' શુભ '
 જાણવી. પંચેન્દ્રિય તિર્થંચોમાં અશ્વરત્નની તથા ગજરત્નની ' શુભ ', અને ખીજાઓનાં
 ' અશુભ ' છે. ઉત્તમ વર્ણુવાળા એકેન્દ્રિયો-રત્ન વગેરેની ' શુભ ' છે. ૬૧-૬૪

દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી, તથા તીર્થંકર અને અણ્ણગાર-આટલા સિવાય બાકીના-ખીજાઓ
 અનન્તવાર સંસારયોનિમાં પતિત થયા છે.

એ પ્રમાણે ' યોનિ ' નું વર્ણુન કર્યું. ૬૫.

હવે પાંચમા દ્વાર ' કુળ સંખ્યા ' વિષે:—

યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય એ ' કુળ '. એક યોનિને વિષે નાનાપ્રકારની જાતિવાળા પ્રાણીના
 અનેક કુળો હોય છે. દષ્ટાન્ત તરીકે—છાણુના પિંડમાં કૃમિ, વીંછી, કીડા આદિ અનેક પ્રકારના

કોદ્યેકા સત્તનવતિર્લક્ષ્ણાઃ સાર્ધાં ભવન્તિ હિ ।

સામાન્યાત્કુલકોટીનાં વિશેષો વદ્યતેઽમૃતઃ ॥ ૬૮ ॥

इति योनिकुलस्य रूपं तत्संवृतत्वादि च ॥ ५ ॥ ६ ॥

ભવસ્થિતિસ્તદ્ભવાયુર્દ્વિવિધં તત્ત્વ કીર્તિતમ્ ।

સોપક્રમં સ્યાત્તત્રાયં દ્વિતીયં નિરુપક્રમમ્ ॥ ૬૯ ॥

કાલેન વહુના વેદ્યમપ્યાયુર્યત્તુ ભુજ્યતે ।

અલ્પેનાધ્યવસાનાદ્યૈરાગમોક્તૈરુપક્રમૈઃ ॥ ૭૦ ॥

આયુઃ સોપક્રમં તત્સ્યાદન્યદ્વા કર્મ તાદૃશમ્ ॥

યદ્બંધસમયે વદ્ધં શ્લથં શક્યાપવર્તનમ્ ॥ ૭૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

દક્ષાગ્નિરેકતો રજ્જુર્યથા દીર્ઘીકૃતા ક્રમાત્ ।

દહ્યતે સંપિપિડતા તુ સા જ્ઞટિત્યેકહેલયા ॥ ૭૨ ॥

યત્પુનર્બન્ધસમયે વદ્ધં ગાઢનિકાચનાત્ ।

ક્રમવેદ્યફલં તદ્દિ ન શક્યમપવર્તિતુમ્ ॥ ૭૩ ॥

ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓના અનેક કુળ હોય છે. એકંદર એવાં કુળ એક કોટી ને સાડીસતાણું લાખ હોય છે. આ સંબંધમાં આગળ વિશેષ કહેશું. ૬૬-૬૮.

આમ ' કુળ ' વિષે સમજણ આપી.

છઠ્ઠું દ્વાર ' યોનિનું સંવૃત્તત્વ આદિ '—એને વિષે પણ કહેવાઈ ગયું.

હવે સાતમા દ્વાર ' ભવસ્થિતિ ' વિષે.

ભવસ્થિતિ એટલે ' તે ભવનું આયુષ્ય '. તે બે પ્રકારનું છે:—(૧) સોપક્રમ અને (૨) નિરુપક્રમ. ૬૯.

ઘણું કાળે વેદાય એવું છતાં પણ, શાસ્ત્રોક્ત અધ્યવસાયાદિ ઉપક્રમોવડે અલ્પકાળમાં ભોગવાઈ જાય—એવું બે આયુષ્ય તે ' સોપક્રમ આયુષ્ય '. ૭૦.

અથવા, ઠીકું અને નિવર્તન થઈ શકે એવું બાંધેલું બે ' કર્મ ' તે પણ ' સોપક્રમ ' કહેવાય. જેમ છૂટી મૂકેલી-લાંબી કરેલી દોરી એક છેડેથી સળગાવતાં ' અનુક્રમે ' બળે છે, પણ તેજ દોરીનું ગુંછણું વાળી અગ્નિમાં નાખતાં, ' એકદમ-એકીવખતે ' બળી જાય છે. ૭૧-૭૨.

પણ બે કર્મ ગાઢ નિકાચિત બાંધ્યું હોય એવું કુળ અનુક્રમે ભોગવવું પડે છે અને એવું અપવર્તન કરી શકાતું નથી. ૭૩.

ક્ષીયતેઽધ્યવસાનાદ્યૈર્યૈઃ સ્વોત્થૈઃ સ્વસ્ય જીવિતમ્ ।

પૈરશ્ચ વિષશસ્ત્રાદ્યૈસ્તે સ્યુઃ સર્વેઽપ્યુપક્રમાઃ ॥ ૭૪ ॥

યદાહુઃ—અજ્ઞવસાણનિમિત્તે આહારે વેયણાપરાઘાણ ।

ફાસે આણાપાણૂ સત્તવિહં જિજ્ઞાણ આંતં ॥ ૭૫ ॥

ત્રિધા તત્રાધ્યવસાનં રાગસ્નેહભયોદ્ભવમ્ ।

વ્યાપાદયન્તિ રાગાદ્યા અપ્યત્યન્તવિકલ્પિતાઃ ॥ ૭૬ ॥

યથા પ્રપાલિકાયા યુવાનમનુરાગતઃ ।

પશ્યન્ત્યાઃ ક્ષીણમાયુર્યત્કામસ્યાન્ત્યા દશા મૃતિઃ ॥ ૭૭ ॥

યતઃ—ચિંતે દદ્દુમિચ્છઈ દીહં નીસસઈ તહ જરે દાહે ।

મત્તઅરોયણ મુંચ્છા ઉમ્માય ન યાણઈ મરણં ॥ ૭૮ ॥

કસ્યાશ્ચિત્ સાર્થવાહ્યાશ્ચ વિદેશાદાગતે પ્રિયે ।

મિત્રૈઃ સ્નેહપરીક્ષાર્થં વિપન્ને કથિતેઽથ સા ॥ ૭૯ ॥

ઉપક્રમ એટલે શું ? આપણા પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલા અધ્યવસાયો વગેરે, તથા ખીબ્ત-ઓએ પ્રેરેલા વિષ શસ્ત્ર વગેરે જે આયુષ્યનો નાશ કરનારા છે તે સર્વ 'ઉપક્રમ' કહેવાય. ૭૪.

કહું છે કે અધ્યવસાય, નિમિત્ત, આહાર, વેદના, પરાઘાત, સ્પર્શ અને શ્વાસોશ્વાસ-ઓ સાત પ્રકારે આયુષ્ય નષ્ટ થાય છે. ૭૫.

અધ્યવસાય ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે: (૧) રાગથી થયેલો, (૨) સ્નેહથી થયેલો અને (૩) ભયથી થયેલો. અત્યન્ત સંકલ્પવિકલ્પયુક્ત રાગ વગેરે પણ મૃત્યુના કારણ બને છે, ૭૬.

દૃષ્ટાન્ત તરિકે:—એક યુવાન પુરૂષને વિષે 'રાગનેલીધે' આસકત થયેલી એક સ્ત્રી મૃત્યુ પામે છે. કેમકે કામની દશ દશા ગણાવી છે એમાં છેલ્લી દશા મૃત્યુ છે. ૭૭.

(૧) ચિન્તવન થવું, (૨) સ્નેહના ભાજનને જેવા ઇચ્છવું, (૩) દીર્ઘનિઃશ્વાસ મૂકવો, (૪) જ્વર ચઢવો, (૫) દાહ થવો, (૬) ભોજનપર અરૂચિ થવી, (૭) મૂર્છા આવવી, (૮) ઉન્માદ થવો, (૯) ભાન જતું રહેવું, (૧૦) મૃત્યુ—આ દશ કામની દશા છે ૭૮.

કોઈ સાર્થવાહ પરદેશથી 'ઘેર આવતો હતો. એ અવસરે એના મિત્રોએ, એના ઘેર પહોંચ્યા પહેલાં એની સ્ત્રીના પ્રેમની પરીક્ષા કરવા માટે તેણીને જઈને બગર આપ્યા કે એનો સ્વામી મૃત્યુ પામ્યો છે. એ સાંભળતાં જ એ સ્ત્રી પતિપ્રેમને લીધે મૃત્યુ પામી. સાર્થવાહ

સાર્થવાહી વિપન્નૈવ સાર્થવાહોઽપિ તાં મૃતામ્ ।

શ્રુત્વા તત્સંગમાયેવ તૂર્ણં સ્નેહાદ્વ્યપદ્યત ॥ ૮૦ ॥ યુગ્મમ્ ।

ભયાદ્યથા વાસુદેવદર્શનાત્ સોમિલો દ્વિજઃ ।

હત્વા ગજસુકુમારં નગરીમાવિશન્ મૃતઃ ॥ ૮૧ ॥

નિમિત્તાદ્વિષશસ્ત્રાદેરાહારાદ્વહુતોઽલ્પતઃ ।

સ્નિગ્ધતશ્ચાસ્નિગ્ધતશ્ચ વિકૃતાદહિતાવહાત્ ॥ ૮૨ ॥

શૂલાદેવેદનાયાશ્ચ ગત્તાપ્રપતનાદિકાત્ ।

પરાઘાતાત્સ્પર્શતશ્ચ ત્વગ્વિષાદિસમુદ્ભવાત્ ॥ ૮૩ ॥

શ્વાસોચ્છ્વાસાન્ન વિકૃતત્વેનાત્યન્તં પ્રસર્પતઃ ।

નિરુદ્ધાદ્વા મ્નિયેતાંગી તસ્માદેતે ઉપક્રમાઃ ॥૮૪॥વિશેષકમ્॥

સ્યુઃ કેષાંચિદ્યદપ્યેતેઽનુપક્રમાયુષામપિ ।

સ્કંદકાચાર્યશિષ્યાણામિવ યંત્રનિપીલના ॥ ૮૫ ॥

તથાપિ કષ્ટદાસ્તેષાં ન ત્વાયુઃક્ષયહેતવઃ ।

સોપક્રમાયુષ ઇવ ભાસન્તે તેઽપિ તૈર્મૃતાઃ ॥૮૬॥ યુગ્મમ્ ॥

પણ ઘેર આવી એવું જોઈ ' સ્નેહને લીધે ' પોતે જાણે એને મળવા જતો હોયની એમ પ્રાણ-
ત્યાગ કર્યો. ૭૬-૮૦.

ગજસુકુમારનો ઘાત કરી નગરમાં આવતો સોમિલ પ્રાણીશ્રીકૃષ્ણને જોઈને, ' લયને
લીધે ' મૃત્યુ પામ્યો. ૮૧.

(એમ 'રાગ', 'સ્નેહ'ને 'લય'થી મૃત્યુ પામેલાના અનુક્રમે એ ત્રણ દેખાન્ત સમજવા).

'નિમિત્ત'થી એટલે વિષપાનથી કે શસ્ત્રઘાતથી મૃત્યુ થાય છે; 'આહાર'થી એટલે અતિ
અલ્પ, અતિ ઘણા, ખડું ભારે, છેક લુખા, વિકારી કે અહિતકારી ભોજનથી મૃત્યુ થાય છે;
'વેદના'થી એટલે શૂળિ વગેરેથી મૃત્યુ થાય છે, 'પરાઘાત'થી એટલે કોઈનું કંઈ અનિષ્ટ કર્યું
હોય એના આઘાતથી મૃત્યુ થાય છે, 'સ્પર્શ'થી એટલે ત્વચા આદિને કોઈ આક્રમ વિષનો
સ્પર્શ થવાથી મૃત્યુ થાય છે; 'શ્વાસોશ્વાસ'થી એટલે કોઈ એવા વ્યાધિને લઈને જોસખંધ
શ્વાસોશ્વાસ ચાલવા લાગે એથી મૃત્યુ થાય છે, અથવા શ્વાસોશ્વાસ રોકવાથી પણ મૃત્યુ થાય
છે.—આ સર્વ 'ઉપક્રમ' જાણવા. ૮૨-૮૪.

એ ઉપક્રમ કેટલાક અનુપક્રમી આયુષ્યવાળાને પણ જો કે લાગે છે, (જેમકે સ્કંધકા
ચાર્યના શિષ્યોને યંત્રમાં પીલાવું પડ્યું હતું) તો પણ એ (ઉપક્રમો) એમને ક્ષત કષ્ટ આ-

અથ પ્રકૃતમ્- સોપક્રમાયુષઃ કેડપ્યનુપક્રમાયુષઃ પરે ।

इति स्युर्द्विविधा जीवास्तत्र सोपक्रमायुषः ॥ ८७ ॥

तृतीये नवमे सप्तविंशे भागे निजायुषः ।

बध्नन्ति परजन्मायुरन्त्ये वान्तर्मुहूर्तके ॥ ८८ ॥ युग्मम् ॥

यदाहुः श्यामाचार्याः । सियतिभागे सियतिभागतिभागे
सियतिभागतिभागतिभागे इति ॥

केचित्तु सप्तविंशादप्यूर्ध्वं विकल्पयन्ति वै ।

त्रिभागकल्पनां यावदन्त्यमन्तर्मुहूर्तकम् ॥ ८९ ॥

असंख्यायुर्नृतिर्यचश्चरમાર્ગાંશ્ચ નારકાઃ ।

सुराः शलाकापुर्मांसोऽनुपक्रमायुषः स्मृताः ॥ ९० ॥

अपरे वर्णयन्ति । तीर्थकरौपपातिकानां नोपक्रमतो मृत्युः ।
शेषाणामुभयथा । इति तत्वार्थवृत्तौ ॥ कर्मप्रकृतिवृत्तावपि अद्धाजोगु-
क्कसं इति गाथाव्याख्यानेऽभोगभूमिजेषु तिर्यक्तु मनुष्येषु च त्रिप-
ल्योपमस्थितिषूत्पन्नः पश्चादाशु सर्वालपजीवितमन्तर्मुहूर्तं विहाय
शेषमायुः त्रिपल्योपमस्थितिकं अपवर्त्तयन्ति अन्तर्मुहूर्त्तानम् इति ॥

પનારા જ હોય, નહિ કે આયુષ્યનો અંત લાવનારા. તેથી સોપક્રમી આયુષ્યવાળાઓની પેઠે
એઓ પણ એ ઉપક્રમોને લીધે મૃત્યુ પામ્યા છે એવો ભાસ થાય છે. ૮૫-૮૬.

હવે પાછી પ્રસ્તુત બાબત:—

કેટલાક જીવોનું આયુષ્ય ‘સોપક્રમી’, અને કેટલાકનું ‘નિરૂપક્રમી’ હોય. એમાં
સોપક્રમી આયુષ્યવાળા પોતાના આયુષ્યના ત્રીજે, નવમે કે સત્યાવીશમે ભાગે અથવા છેવટને
અન્તર્મુહૂર્તે પરલવનું આયુષ્ય બાંધે છે. [શ્યામાચાર્યજી પણ એમ જ કહે છે]. કેટલાક વળી
સત્યાવીશથી પણ આગળ છેક છેલ્લા અન્તર્મુહૂર્ત સુધી એ ત્રિભાગની કલ્પના કરે છે. ૮૭-૮૯.

અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યો અને તિર્યંચો, ચરમશરીરવાળાઓ, નારકીના જીવો,
દેવો તથા (ત્રેસઠ) ‘શલાકાપુરૂષો’ કહેવાય છે એઓ—સર્વ નિરૂપક્રમી આયુષ્યવાળા
સમજવા. ૯૦.

કેટલાકોનો એવો મત છે કે તીર્થકરોનું તથા દેવનાઓનું મૃત્યુ ‘ઉપક્રમ’ થી થતું

સુરનૈરયિકાઽસંખ્યજીવિતિર્યગ્મનુષ્યકાઃ ।

વધ્નન્તિ ષરમાસશેષાયુષોઽગ્ર્યભવજીવિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

મતાન્તરેણ ઉત્કર્ષતઃ ષરમાસાવશેષે જઘન્યંતશ્ચ અન્તર્મુહૂર્ત્તશેષે
નારકાઃ પરભવાયુર્વધ્નન્તિ ઇતિ ભગવતીસૂત્રે (શતક ૧૪ ઉદ્દેશ ૧) ॥

નિજાયુષસ્તૃતીયેશે શેષેઽનુપક્રમાયુષઃ ।

નિયમાદન્યજન્માયુર્નિર્વધ્નન્તિ પરે પુનઃ ॥ ૧૨ ॥

યાવત્યાયુષ્યવશિષ્ટે પરજન્માયુરર્જ્યતે ।

કાલસ્તાવાનબાધાખ્યસ્તતઃ પરમુદેતિ તત્ ॥ ૧૩ ॥

ઇતિ ભવસ્થિતિઃ ॥ ૭ ॥

નથી. તે શિવાયના બીજાઓનું મૃત્યુ ઉભય પ્રકારનું એટલે સોપકમી અને નિરૂપકમી હોય છે—
એમ ‘તત્ત્વાર્થવૃત્તિ’ ના કર્તા કહે છે. ‘કર્મપ્રકૃતિ’ ની વૃત્તિ-ટીકામાં વળી ‘અદ્વાનેશુક્લસ’ એ
ગાથાના વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું છે કે ‘અકર્મભૂમિ’ માં થયેલા તિર્થચો તથા મનુષ્યોને વિષે ત્રણ
‘પલ્યોપમ’ ના આયુષ્યવાળો જીવ, પાછળથી તુરત, અલ્પિષ્ટ અન્તર્મુહૂર્ત્તના આયુષ્યને
છોડીને, બાકીનું અન્તર્મુહૂર્ત્તન્યૂન એવું ત્રણ ‘પલ્યોપમ’ ની સ્થિતિવાળું આયુષ્ય
સંક્ષેપી શકે છે.

દેવતા, નારકીના જીવો તથા અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા તિર્થચો અને મનુષ્યો, જ્યારે છ
માસ આયુ બાકી રહે ત્યારે આગામી ભવનું આયુ બાંધે છે. ૯૧.

બીજો મત એવો છે કે:—

ઉત્કૃષ્ટ છ માસ બાકી રહે ત્યારે, અને જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત્ત બાકી રહે ત્યારે, નારકીના
જીવો, પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે—એમ ભગવતીસૂત્રના ચૌદમા ‘શતક’ ના પહેલા ‘ઉદ્દેશ’
માં કહ્યું છે.

વળી બાકીના નિરૂપકમી આયુષ્યવાળાઓ પોતાના આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ શેષ રહે
ત્યારે નિશ્ચયે પરભવાયુ બાંધે છે. ૯૨.

જેટલું આયુષ્ય બાકી રહે પરભવાયુષ્ય બાંધવામાં આવે તેટલા કાળને ‘અબાધકાળ’
કહે છે; અને ત્યારપછી તે ‘ઉદય’ માં આવે છે. ૯૩.

આ પ્રમાણે સાતમા દ્વાર—‘ભવસ્થિતિ’—નું સ્વરૂપ કહ્યું.

कायस्थितिस्तु पृथिवीकायिकादिशरीरिणाम् ।

तत्रैव कायेऽवस्थानं विपद्योत्पद्य चासकृत् ॥ ९४ ॥

इति कायस्थितिस्वरूपम् ॥ ८ ॥

औदारिकं वैक्रियं च देहमाहारकं तथा ।

तैजसं कार्मणं चेति देहाः पंचोदिता जिनैः ॥ ९५ ॥

उदारैः पुद्गलैर्जातं जिनदेहाद्यपेक्षया ।

उदारं सर्वतस्तुंगमिति चौदारिकं भवेत् ॥ ९६ ॥

क्रिया विशिष्टा नाना वा विक्रिया तत्रसंभवम् ।

स्वाभाविकं लब्धिजं च द्विविधं वैक्रियं भवेत् ॥ ९७ ॥

यत्तदेकमनेकं वा दीर्घं ह्रस्वं महल्लघु ।

भवेत् दृश्यमदृश्यं वा भूचरं वापि खेचरम् ॥ ९८ ॥

आकाशस्फटिकस्वच्छं श्रुतकेवलिना कृतम् ।

अनुत्तरामरेभ्योऽपि कान्तमाहारकं भवेत् ॥ ९९ ॥

पृथ्वीकाय आदि लोको, मृत्यु पापीने तथा पुनः उत्पन्न भवने, अत्र साधे न अने न
' काय ' मां रडे-अ ' कायस्थिति ' कडेवाय. ८४.

अेटलुं आठमा द्वार ' कायस्थिति ' विषे.

डवे नवमा द्वार- ' देह ' अथवा ' शरीर ' विषे :—

जिनेश्वरोअे पांच प्रकारना शरीर कद्यां छे : (१) औदारिक, (२) वैक्रिय, (३) आहारक,
(४) तैजस अने (५) कार्मण. ८५.

जिनेश्वरना शरीर आदिनी अपेक्षाअे मनडर पुद्गलनुं अनेलुं सर्वोत्तम शरीर ' औदा-
रिक ' शरीर कडेवाय (१). ८६.

नानाविध विशिष्ट क्रिया अेनुं नाम विक्रिया-अेथी थयेलुं ते वैक्रिय. (२). आना अे प्रकार
छे. स्वभाविक अने ' लब्धि ' थी थयेलुं. आ वैक्रिय शरीर अेकनां अनेक थछे शके, उस्वदीर्घ थछे
शके, नडानां अेडोटां थछे शके, दृश्य अदृश्य थछे शके, तेम भूमिपरथी आकाशमां डे आकाशमांथी
भूमिपर संचार करी शके. ८७-८८.

त्रीणुं आहारक शरीरः—आकाश अने स्फटिकरत्नना समान स्वच्छ-निर्मण तथा
अनुत्तर विमानना देवेथी पणु आधक कान्तिवाणुं श्रुतकेवणीकृत शरीर ' आहारक ' कडेवाय. (३).

શ્રુતાવગાહાતામર્ષોષધ્યાવૃદ્ધિઃ કરોત્યદઃ ।

મનોજ્ઞાની ચારણો વોત્પન્નાહારકલબ્ધિકઃ ॥ ૧૦૦ ॥

તૈજસં ચોષ્ણતાલિંગં તેજોલેશ્યાદિસાધનમ્ ।

કાર્મણાનુગમાહારપરિપાકસમર્થકમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

અસ્માત્તપોવિશેષોત્થલબ્ધિયુક્તસ્ય મૂસ્પૃશઃ ।

તેજોલેશ્યાનિર્ગમઃ સ્યાદુત્પન્ને હિ પ્રયોજને ॥ ૧૦૨ ॥

તથોક્તં જીવાભિગમવૃત્તૌ—

સવ્વસ્સ ડન્હસિદ્ધં રસાદ્આહારપાગજણગં ચ ।

તેઅગલદ્ધિનિમિત્તં ચ તેઅગં હોઙ્ નાયવ્વમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

અસ્માદેવ ભવત્યેવં શીતલેશ્યાવિનિર્ગમઃ ।

સ્યાતાં ચ રોષતોષાભ્યાં નિગ્રહાનુગ્રહાવિતઃ ॥ ૧૦૪ ॥

તથોક્તં તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ—

યદા ઉત્તરગુણપ્રત્યયા લબ્ધિઃ ઉત્પન્ના ભવતિ તદા પરં પ્રતિ
દાહાય વિસ્ટૃજતિ રોષવિષાધ્માતો ગોશાલાદિવત્ । પ્રસન્નસ્તુ શીતતે-
જસા અનુગૃહ્ણતિ ઇતિ ॥

શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી આમર્ષઐષધિઆદિની ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી, અથવા આહારક લબ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી, મનઃપર્યવજ્ઞાની અથવા ચારણમુનિ એવું આહારક શરીર કરી શકે છે. ૯૯-૧૦૦

એથુ ' તેજસ ' શરીર : ' તેજસ ' એટલે ઉષ્ણતાવાળું—ઉષ્ણ. એ, તેજોલેશ્યા આદિને સાધનારૂં છે અને ' કાર્મણુ ' શરીરનું અનુગામી આહારને પચાવવામાં સમર્થ છે. જે પ્રાણીને કોઈ વિશિષ્ટ તપશ્ચર્યાથી લબ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય એને, કાર્ય પડ્યે, એના તેજસ શરીરમાંથી તેજોલેશ્યા નીકળીને એનું એવા પ્રકારનું કાર્ય સાધી આપે છે. ૧૦૧-૧૦૨.

' જીવાભિગમસૂત્ર 'ની વૃત્તિ-ટીકામાં કહ્યું છે કે—ઉષ્ણતાથી સિદ્ધથયેલું, રસાદિક આહારને પચાવનારૂં અને તેજોલેશ્યાની લબ્ધિના નિમિત્તરૂપ આ ' તેજસશરીર ' સર્વને છે એમ સમજવું. ૧૦૩.

વળી એવી રીતે તેજસ શરીરમાંથી શીતલેશ્યા પણ નીકળે છે. એ શીતલેશ્યાને લીધે પ્રાણી, તુષ્ટમાન થયેા હોય તો, અનુગ્રહ કરી શકે છે; ન્યારે ઉપર કહી એ તેજોલેશ્યાવડે, રોષે ભરાયલો પ્રાણી નિગ્રહ કરી શકે છે. ૧૦૪.

ક્ષીરનીરવદન્યોऽન્યં શ્લિષ્ઠાં જીવપ્રદેશકૈઃ ।

કર્મપ્રદેશા યેऽનન્તાઃ કાર્મણં સ્યાત્તદાત્મકમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

સર્વેષામપિ દેહાનાં હેતુભૂતમિદં ભવેત્ ।

ભવાન્તરગતૌ જીવસહાયં ચ સતૈજસમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

નન્વૈતાભ્યાં શરીરાભ્યાં સહાત્માયાતિ યાતિ ચેત્ ।

પ્રવિશન્નિરયન્વાપિ કુતોઽસૌ તર્હિ નેદ્યતે ॥ ૧૦૭ ॥

અત્રોચ્યતે—ન ચત્તુર્ગોચરઃ સૂક્ષ્મતયા તૈજસકાર્મણે ।

તતો નોત્પદ્યમાનોઽપિ મ્રિયમાણોઽપ્યસૌ સ્ફુટઃ ॥ ૧૦૮ ॥

પરૈરપ્યુક્તમ્—અન્તરાભવદેહોઽપિ સૂક્ષ્મત્વાન્નોપલભ્યતે ।

નિષ્ક્રામન્પ્રવિશન્વાપિ નાઽભાવોઽનીક્ષણાદપિ ॥ ૧૦૯ ॥

સ્વરૂપમેવં પંચાનાં દેહાનાં પ્રતિપાદિતમ્ ।

કારણાદિકૃતાંસ્તેષાં વિશેષાન્ દર્શયામ્યથ ॥ ૧૧૦ ॥

‘ તત્ત્વાર્થવૃત્તિ ’ માં કહ્યું છે કે—

ન્યારે ઉત્તરગુણની પ્રતીતિવાળી લગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે શેષરૂપી વિષથી ધમધમા-
યમાન થયેલો માણસ ‘ ગોશાળા ’ ની જેમ શત્રુને ખાળી નાખવાને માટે તેનેલેશ્યા મૂકે છે
અથવા તે પ્રસન્ન-તુષ્ટમાન થયે હોય તે શીતલેશ્યા-શીતળતેજ-થી અનુગ્રહ કરે છે.

હવે પાંચમું અને છેલ્લું ‘ કાર્મણુ ’ શરીરઃ જીવપ્રદેશોની સાથે ક્ષીરનીરની પેઠે પરસ્પર
ભળી ગયેલા કર્મપ્રદેશોરૂપ ‘ કાર્મણુ શરીર ’ હોય. આ કાર્મણુ શરીર સર્વ શરીરોનું હેતુભૂત છે;
અને તેજસ તથા કાર્મણુ-ખેડ સાથે મળીને, જીવને ભવાન્તરમાં જવા માટે સહાયકર્તા થઈ
પડે છે. ૧૦૫-૧૦૬.

અહિં એવી શંકા ઉપસ્થિત થાય કે—ન્યારે આત્મા આ ખેડ શરીર સહિત આવ-
ન કરે છે ત્યારે આવતો-પ્રવેશ કરતો અને જતો-નીકળતો કેમ દેખાતો નથી? એ શં-
કાનું નિવારણુ આમ કરવું:—આત્મા સૂક્ષ્મ છે તેથી દૃષ્ટિગોચર થાય નહિ, તેથી આ ઉત્પન્ન
થતો કે મૃત્યુ પામતો (આવતો જતો) પણ સ્ફુટ દેખાય નહિ. ૧૦૭-૧૦૮

અન્ય દર્શનમાં પણ કહ્યું છે કે—અંતરંગ આત્મશરીર સૂક્ષ્મ હોવાથી નીકળતું કે
પ્રવેશ કરતું જણાતું નથી. પણ એ પરથી એની હયાતિ નથી એમ ન જાણવું. ૧૦૬.

આ પ્રમાણે પાંચે પ્રકારના શરીરનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

હવે એ શરીરો સંબંધી કારણુ આદિ કૃત ‘ વિશેષ ’ (તદ્દાવત) કહ્યું છે:—૧૧૦

संजातं पुद्गलैः स्थूलैर्देहमौदारिकं भवेत् ।

सूक्ष्मपुद्गलजातानि ततोऽन्यानि यथोत्तरम् ॥ १११ ॥

इति कारणकृतो विशेषः ॥

यथोत्तरं प्रदेशैः स्युरसंख्येयगुणानि च ।

आतृतीयं ततोऽनन्तगुणे तैजसकार्मणे ॥ ११२ ॥

इति प्रदेशसंख्याकृतो विशेषः ॥

आद्यं तिर्यग्मनुष्याणां देवनारकयोः परम् ।

केषांचिल्लब्धिमद्वायुसंज्ञितिर्यग्नृणामपि ॥ ११३ ॥

आहारकं सलब्धीनां स्याच्चतुदर्शपूर्विणाम् ।

सर्वसंसारिजीवानां ध्रुवे तैजसकार्मणे ॥ ११४ ॥

तत्त्वार्थभाष्ये तु उक्तम्—

एके तु आचार्याः नयवादापेक्षं व्याचक्षते कार्मण्यमेवैकमना-
दिसम्बन्धम् । तेनैवैकेन जीवस्य अनादिः सम्बन्धः भवति इति ।
तैजसं तु लब्ध्यपेक्षं भवति । सा च तैजसलब्धिः न सर्वस्य भवति
कस्यचिदेव भवति ॥ एतद्वीकालेशः अपि—एवं एकीयमतेन प्रत्याख्या-
तमेव तैजसं शरीरं अनादिसम्बन्धतया सर्वस्य च इति । या
पुनः अभ्यवहृताहारं प्रति पाचकशक्तिः विनाऽपि लब्ध्या सा तु कार्मण-
स्यैव भविष्यति कर्मोष्णत्वात् । कार्मण्यं हि इदं शरीरं अनेकशक्ति-

मौदारिक शरीर स्थूण पुद्गलानुं भनेलुं डोय, अनी पधीना पीनं उत्तरोत्तर सूक्ष्म
पुद्गलानां भनेलां डोय. (अे डारणुकृत विशेष-तक्षवत) १११

पडेला शरीरथी लधने त्रीन शरीर सुधीना उत्तरोत्तर असंख्यप्रदेशवाणा डोय,
अने योथुं अने पांचमुं अथी अनन्तगाथा प्रदेशवाणा डोय. (अे प्रदेशसंख्याकृत विशेष-
तक्षवत) ११२.

पडेलुं अेटले 'मौदारिक' शरीर तिर्येयाने अने मनुष्येने डोय. पीनुं अेटले 'वैदिक्य'
शरीर देवोने अने नारडीना लुवोने, डेटलाक लब्धिवानोने, वायुने, संज्ञि तिर्येयाने अने
मनुष्येने पणु डोय. त्रीनुं—' आडारक ' शरीर लब्धिवत 'मौद पूर्व' धारीअोने डोय;
अने योथुं पांचमुं सर्व संसारीअोने डोय. ११३-११४.

ગર્ભત્વાત્ અનુકરોતિ વિશ્વકર્મણઃ । તદેવ હિ તથાસમાસાદિતપરિ-
ણતિઃ વ્યપદિશ્યતે યદિ તૈજસશરીરતયા તતો ન કશ્ચિદ્દોષ ઇતિ ॥
અત્ર ભૂયાન્ વિસ્તરોઽસ્તિ । સ તુ તત્ત્વાર્થવૃત્તેઃ અવસેયઃ ॥

યુગપચ્ચૈકજીવસ્ય દ્વયં ત્રયં ચતુષ્ટયમ્ ।

સ્યાદ્દેહાનાં ન તુ પંચ નાપ્યેકં ભવવર્તિનઃ ॥ ૧૧૫ ॥

વૈક્રિયસ્યાહારકસ્યાઽસત્ત્વાદેકસ્ય ચૈકદા ।

ન પંચ સ્યુઃ સદા સત્ત્વાદન્ત્યયોર્નૈકમપ્યદઃ ॥ ૧૧૬ ॥

સ્યાદેકમપિ પૂર્વોક્તમતાન્તરવ્યપેક્ષયા ।

ભવાન્તરં ગચ્છતસ્તન્મતે સ્યાત્કાર્મણં પરમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

ઇતિ સ્વામિકૃતો વિશેષઃ ॥

આદ્યસ્ય તિર્યગુત્કૃષ્ટા ગતિરારુચકાચલમ્ ।

જંઘાચારણનિગ્રંથાનાશ્રિત્ય કલયન્તુ તામ્ ॥ ૧૧૮ ॥

તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં તો એમ કહ્યું છે કે—

કેટલાક આચાર્યો ‘ નયવાદ ’ ની અપેક્ષાએ એમ કહે છે કે “ એક ‘ કાર્મણુ ’ શરીરનેજ (જીવસાથે) અનાદિ સંબંધ છે, ‘ તેજસ ’ શરીર તો લઘ્વિધને અપેક્ષીને થાય છે. એ લઘ્વિધ કંઈ સૌ કોઈને હોતી નથી. ” આ ટીકાનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે—કેટલાકને મતે તેજસ શરીરને ને જીવને અનાદિ સંબંધ નથી. લઘ્વિધ વિના પણ આહારને પાચન કરવાની જે શક્તિ દેખાય છે તે કાર્મણુ શરીરને લઈને જ છે; કેમકે શરીર કર્મોને લીધે જીવ્ય છે. વળી કાર્મણુ શરીરમાં અનેક શક્તિઓ છે તેથી એ વિશ્વકર્માનું અનુકરણ કરે છે. અને એવી રીતે પરિણતિ પ્રાપ્ત કરી હોવાને લીધે જે કાર્મણુ શરીરને તેજસ શરીર કહેવામાં આવે તો કંઈ દૂષણ નથી. (અહિં ટીકામાં ઘણું વિસ્તાર છે તે ‘ તત્ત્વાર્થ ’ ની વૃત્તિ-ટીકા-માં જોઈ લેવો.)

એક સંસારી જીવને એકસાથે બે, ત્રણ અથવા ચાર ‘ શરીર ’ હોય; પાંચ ન હોય, તેમ એક ન હોય. કેમકે ‘ વૈક્રિય ’ અને ‘ આહારક ’ બેઉ એકસાથે એક જીવને ન હોય તેથી પાંચેપાંચ શરીરો ન હોય; તેમ ‘ તેજસ ’ તથા ‘ કાર્મણુ ’ બન્ને હુમેશાં હોવાથી એક (શરીર) પણ ન હોય. પણ પૂર્વે જે મન્તાતર કહ્યો એની અપેક્ષાએ એક (તે એકકું ‘ કાર્મણુ ’) હોય કેમકે ભવાન્તરમાં જતા જીવને ‘ તેજસ ’ તથા ‘ કાર્મણુ ’ બેઉ ન હોતાં એક કક્ષત કાર્મણુ હોય. (આ પ્રમાણે સ્વામિકૃત વિશેષ છે). ૧૧૫-૧૧૭.

પહેલા-આદારિક શરીરની ઉત્કૃષ્ટ ‘ તીર્થી ’ ગતિ છેક ‘ રચક ’ પર્વત સુધી હોય; અને એ

આનન્દીશ્વરમાશ્રિત્ય વિદ્યાચારણસ્વેચરાન્ ।
 ઊર્ધ્વં ચાપંડકવનં તન્નયાપેક્ષયા ભવેત્ ॥ ૧૧૯ ॥
 વિષયો વૈક્રિયાંગસ્યાઽસંખ્યેયા દ્વીપવાર્ધયઃ ।
 મહાવિદેહા વિષયો જ્ઞેય આહારકસ્ય ચ ॥ ૧૨૦ ॥
 લોકઃ સર્વોઽપિ વિષયસ્તુર્યપંચમયોર્ભવેત્ ।
 ભવાદ્ભવાન્તરં યેન ગચ્છતામન્તુગે ઇમે ॥ ૧૨૧ ॥

इति विषयकृतो भेदः ॥

ધર્માધર્માર્જનં સૌખ્યદુઃખાનુભવ એવ ચ ।
 કેવલજ્ઞાનમુક્ત્યાદિપ્રાપ્તિરાઘપ્રયોજનમ્ ॥ ૧૨૨ ॥
 એકાનેકત્વસૂક્ષ્મત્વસ્થૂલત્વાદિ નભોગતિઃ ।
 સંઘસાહાય્યમિત્યાદિ વૈક્રિયસ્ય પ્રયોજનમ્ ॥ ૧૨૩ ॥
 સૂક્ષ્માર્થસંશયચ્છેદો જિનેન્દ્રર્હિવિલોકનમ્ ।
 જ્ઞેયમાહારકસ્યાપિ પ્રયોજનમનેકથા ॥ ૧૨૪ ॥

यदाहुः— तित्थयररिद्धिदंसणसुहुमपयत्थावगाहहेउं वा ।

संसयवोच्छेअत्थं गमणं जिणपायमूलंमि ॥ १२५ ॥

‘જઘાચારણ’ મુનિઓને હોય. વિદ્યાચારણ તથા વિદ્યાધરોની એ ગતિ છેક ‘નંદીશ્વર’ દ્વીપ સુધી હોય, સ્ત્રીધી ‘ ઉર્ધ્વ ’ ગતિ તે ત્રણેની ‘ પંડક ’ વન સુધી હોય. ૧૧૮-૧૧૯.

‘ વૈક્રિય ’ શરીરવાળાની ગતિ અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રો સુધી જાણવી. ‘ આહારક ’ ની ‘ મહાવિદેહ ’ શ્લેષો સુધી. ચોથા અને પાંચમા-‘ તેજસ ’ અને ‘ કાર્મણુ ’ શરીરવાળાની ગતિ સર્વ લોકમાં હોય; કેમકે એક લવમાંથી બીજા લવમાં જતા સર્વ પ્રાણીઓને એ બેઉ ‘ શરીરો ’ હોય છે. (આ પ્રમાણે વિષયકૃત વિશેષ-લેહ છે). ૧૨૦-૧૨૧.

પહેલા—‘ ઐદારિક ’ શરીરતું પ્રયોજન ધર્માધર્મોપાર્જન, સુખદુઃખાનુભવ, કેવળજ્ઞાન-પ્રાપ્ત, મોક્ષપ્રાપ્તિ—એ છે. ‘ વૈક્રિય ’ શરીરતું પ્રયોજન એકત્વ, અનેકત્વ, સૂક્ષ્મત્વ, સ્થૂલત્વ આદિ, આકાશગમન અને સંઘને સહાય ઇત્યાદિ છે. ‘ આહારક ’ શરીરતું પ્રયોજન સૂક્ષ્માર્થ શંકાઓતું નિવારણ, જિનેન્દ્રર્હિદર્શન, ઇત્યાદિ છે. ૧૨૨-૧૨૪.

શાસ્ત્રના વચનો છે કે તીર્થંકરપ્રભુની સમૃદ્ધિ અવલોકવા માટે, સૂક્ષ્મપદોના અર્થના બોધને માટે અને સ શયના ઉચ્છેદને માટે જિનેશ્વરપ્રભુના ચરણ પાસે શમન કરવું- ૧૨૫.

શાપાનુગ્રહયોઃ શક્તિર્ભુક્તિપાકઃ પ્રયોજનમ્ ।

તૈજસસ્ય કાર્મણસ્ય પુનરન્યભવે ગતિઃ ॥ ૧૨૬ ॥

इति प्रयोजनकृतो विशेषः ॥

उत्कर्षतः सातिरेकसहस्रयोजनप्रमम् ।

ઐદારિકં વૈક્રિયં સાધિકૈકલક્ષયોજનમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

આહારકં હસ્તમાનં લોકાકાશમિતે ઉભે ।

સમુદ્ઘાતે કેવલિનઃ સ્યાતાં તૈજસકાર્મણો ॥ ૧૨૮ ॥

અવગાઠં પ્રદેશેષુ સ્વલ્પેષ્વાહારકં કિલ ।

તતઃ સંખ્યગુણાંશસ્થમુત્કૃષ્ઠૌદારિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

તતોઽપિ સંખ્યગુણિતદેશસ્થં ગુરુ વૈક્રિયમ્ ।

સમુદ્ઘાતેઽર્હતોઽન્યે દ્વે સર્વલોકાવગાહકે ॥ ૧૩૦ ॥

દીર્ઘે મૃત્યુસમુદ્ઘાતે તૂત્પત્તિસ્થાનકાવધિ ।

અન્યદા તુ યથાસ્થાનં સ્વસ્વદેહાવગાહિની ॥ ૧૩૧ ॥

મરણાન્તસમુદ્ઘાતં ગતાનાં દેહિનાં ભવેત્ ।

યાવત્યેકેન્દ્રિયાદીનાં તૈજસસ્યાવગાહના ॥ ૧૩૨ ॥

‘ તૈજસ ’ શરીરનું પ્રયોજન ‘ શાપ ’ અને ‘ અનુગ્રહ ’ ની શક્તિ, તથા ભોજન કર્યું હોય એને પચાવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી એ છે. ‘ કાર્મણુ ’ શરીરનું પ્રયોજન અન્ય ભવમાં ગમન કરવા માટે છે. (એ પ્રમાણે પ્રયોજનકૃત ‘ વિશેષ ’ છે.) ૧૨૬.

‘ ઐદારિક ’ શરીરનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ એક સહસ્ર યોજનથી કંઈક અધિક છે; ‘ વૈક્રિય ’ નું એકલક્ષ યોજનથી સહેજ વધારે છે. ‘ આહારક ’ નું એક હાથનું પ્રમાણ છે. ‘ તૈજસ ’ તથા ‘ કાર્મણુ ’ શરીરે કેવળીપ્રજ્જ્વળના સમુદ્ઘાત વખતે ‘ લોકાકાશ ’ નેવડાં હોય છે. ૧૨૭-૧૨૮.

‘ આહારક ’ શરીર સર્વથી અદ્ય પ્રદેશોમાં અવગાહેલું હોય છે. ‘ ઐદારિક ’ ઉત્કૃષ્ટ એથી સંખ્યાતગણા પ્રદેશોમાં અવગાહેલું હોય છે. ૧૨૯.

તેથી પણ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતગણા પ્રદેશોમાં ‘ વૈક્રિય ’ શરીર અવગાહેલું હોય છે; અને અર્હતપ્રણુના સમુદ્ઘાત વખતે તો છેલ્લાં બેઉ શરીરો સર્વ લોકને અવગાહેલા હોય છે. ૧૩૦.

મૃત્યુસમુદ્ઘાત વખતે તો બેઉ શરીરો છેક ઉત્પત્તિસ્થાન સુધી લાંબા હોય છે, અન્યદા

ब्रवीमि तां जिनप्रोक्तस्वरूपां सोपपत्तिकम् ।

भाव्यैवं कार्मणस्यापि सोभयोः साहचर्यतः ॥१३३॥ युग्मम् ॥

स्वस्वदेहमिता व्यासस्थौल्याभ्यां सर्वदेहिनाम् ।

मरणान्तसमुद्घाते स्यात्तैजसावगाहना ॥ १३४ ॥

आयामतो विशिष्येत तत्रैकेन्द्रियदेहिनाम् ।

अंगुलासंख्येयभागप्रमाणा सा जघन्यतः ॥ १३५ ॥

उत्कर्षतश्च लोकान्ताल्लोकान्तं यावदाहिता ।

एकेन्द्रियाणां जीवानामेवमुत्पत्तिसंभवात् ॥ १३६ ॥ युग्मम् ॥

सामान्यतोऽपि जीवानां विभाव्यैतदपेक्षया ।

लोकान्तावधि लोकान्तात्तैजसस्यावगाहना ॥ १३७ ॥

अंगुलासंख्यभागेन प्रमिताथ जघन्यतः ।

निर्दिष्टा विकलाक्षाणां तैजसस्यावगाहना ॥ १३८ ॥

तिर्यग्लोकाच्च लोकान्तावधि तेषां गरीयसी ।

संभवो विकलाक्षाणां यत्तिर्यग्लोक एव हि ॥ १३९ ॥

यथास्थाने पोतपोतानां शरीर जेवडां डोय छे. वणी मरणान्तसभये, समुद्घातने प्राप्त थयेदा
એકેન્દ્રિયાદિ પ્રાણીઓના તેજસ શરીરની જેવડી અવગાહના ડોય છે—તેવડી જ ‘કાર્મણુ’
શરીરની પણુ ડોય છે. કેમકે જિનવચન પ્રમાણે એ જેઉ શરીરો સહચારી છે. ૧૩૧-૧૩૩.

મરણાંત સમુદ્ઘાત વખતે સર્વ પ્રાણીઓની તેજસ શરીરની અવગાહના પોતપોતાના
શરીરની જડાઈ પડોળાઈ પ્રમાણે ડોય છે. ૧૩૪.

એમાં, એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓની અવગાહનાની લખાઈમાં ફેર છે. કેમકે તે જઘન્યપણે
અંગુલના અસંખ્યાત ભાગ જેવડી છે, અને ઉત્કૃષ્ટપણે ‘લોક’ ના એક છેડાથી બીજા છેડા
સુધી છે. કેમકે એકેન્દ્રિય જીવોનો એવાજ પ્રકારનો ઉત્પત્તિસંભવ છે. ૧૩૫-૧૩૬.

વળી આ અપેક્ષાને લઈને સામાન્યપણે પણુ જીવોની તેજસ શરીરની અવગાહના ‘લોક’
ના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી છે. ૧૩૭

વિકલેન્દ્રિય જીવોના તેજસ શરીરની અવગાહના જઘન્યપણે અંગુલના અસંખ્ય ભાગ
જેટલી કહેલી છે, અને ઉત્કૃષ્ટપણે તિર્યગ્લોકથી લોકાંત સુધીની છે. કેમકે વિકલેન્દ્રિયોનો
સંભવ ફક્ત તિર્યગ્લોકમાં જ છે. ૧૩૮-૧૩૯

અધોલોકેऽપ્યધોલોકગ્રામેષુ દીર્ઘિકાદિષુ ।

ઊર્ધ્વ ચ પાંડકવનવર્ત્તિવાપીહૃદાદિષુ ॥ ૧૪૦ ॥

સમ્ભવો વિકલાક્ષાણાં યદ્યપ્યસ્તિ તથાપિ હિ ।

સૂત્રે સ્વસ્થાનમાશ્રિત્ય તિર્યગ્લોકો નિરૂપિતઃ ॥૧૪૧॥ યુગ્મમ્ ॥

તત ઉક્તાતિરિક્તાપિ વિકલાનાં ભવત્યસૌ ।

અધોગ્રામાત્પાંડકાચ્ચ લોકાગ્રાન્તા ગરીયસી ॥ ૧૪૨ ॥

સાતિરેકં યોજનાનાં સહસ્રં સ્યાજ્જઘન્યતઃ ।

નારકાણાં તૈજસાવગાહના સાથ ભાઠ્યતે ॥ ૧૪૩ ॥

સન્તિ પાતાલકલશાશ્ચત્વારોઽબ્ધૌ ચતુર્દિશમ્ ।

અધો લક્ષ્મં યોજનાનામવગાઢા ઇહ ચિતૌ ॥ ૧૪૪ ॥

સહસ્રયોજનસ્થૂલકુહ્યાસ્તેષાં ચ નિશ્ચિતે ।

અધસ્તને તૃતીયાંશે વાયુર્વર્વર્ત્તિ કેવલમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

મધ્યમે ચ તૃતીયાંશે મિશ્રિતૌ સલિલાનિલૌ ।

તથોપરિતને ભાગે તૃતીયે કેવલં જલમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

જો કે અધોલોકમાં પણ અધોલોકગ્રામેની વાવડીઓને વિષે, તથા ઊર્ધ્વલોકમાં પાંડકવન-
મધ્યે આવેલી વાવો તથા દ્રહ વગેરેમાં વિકલેન્દ્રિયોનો સંભવ છે તોપણ સૂત્રમાં સ્વસ્થાનને
આશ્રીને તિર્યગ્લોક કહ્યો છે. ૧૪૦-૧૪૧.

તેથી, એ કહી એથી અધિક પણ અવગાહના વિકલેન્દ્રિયોની હોય છે. એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ,
અધોગ્રામ અને પાંડકવનથી તે લોકગ્રામના અંત સુધીની હોય છે. ૧૪૨.

નારકીના છવોની જઘન્ય તૈજસ અવગાહના એક સહસ્ર યોજનથી કંઈક વધારે હોય. ૧૪૩
એ વિષે નીચે મુજબ:—

સમુદ્રની અંદર ચોદિશ ચાર પાતાલકળશ છે. એ કળશ પૃથ્વીની અંદર એક લાખ
યોજન અવગાહીને રહેલા છે. એક હવર યોજન બહાં તળીયાંને લીધે નિશ્ચય રહેલા એ કળ
શોમાં એકદમ નીચલા ત્રીજાલાગમાં ફક્ત વાયુ જ છે, વચલા ત્રીજા લાગમાં જળ અને વાયુ
મિશ્ર રહેલા છે અને છેક ઉપલા ત્રીજા ભાગમાં ફક્ત જળ જ રહેલું છે. ૧૪૪-૧૪૬

તતથ—સીમન્તકાદિનરકવર્તી કશ્ચન નારકઃ ।

પાતાલકલશાસન્નો મરણાન્તસમુદ્ધતઃ ॥ ૧૪૭ ॥

કુડચં પાતાલકુમ્ભાનાં વિભિદ્યોત્પદ્યતે યતઃ ।

મત્સ્યત્વેન તૃતીયાંશે મધ્યમે ચરમેઽપિ વા ॥ ૧૪૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તસ્માદર્વાક્ તુ નૈવાસ્તિ તિર્યગ્મનુજસમ્ભવઃ ।

ઉત્પત્તિર્નારકાણાં ચ ન તિર્યગ્મનુજૌ વિના ॥ ૧૪૯ ॥

ઉત્કર્ષતસ્વધો યાવત્સર્ત્તમીં નરકાવનીમ્ ।

નારકાણામેતદન્તં સ્વસ્થાનસ્થિતિસમ્ભવાત્ ॥ ૧૫૦ ॥

તિર્યક્ સ્વયમ્ભૂરમણસમુદ્રાવધિ સા ભવેત્ ।

નારકાણાં તત્ર મત્સ્યાદિત્વેનોત્પત્તિસમ્ભવાત્ ॥ ૧૫૧ ॥

ઊર્ધ્વં ચ પંડકવનસ્થાયિતોયાશ્રયાવધિ ।

અત ઊર્ધ્વં તુ કુત્રાપિ તૃતિર્યક્સમ્ભવોઽસ્તિ ન ॥ ૧૫૨ ॥

પંચેન્દ્રિયતિરશ્ચાં ચ જઘન્યા પરમાપિ ચ ।

વિકલેન્દ્રિયવત્ જ્ઞેયા તૈજસસ્થાવગાહના ॥ ૧૫૩ ॥

તેથી, સીમંતક આદિ નરકમાં રહેલો કોઈ પણ નારકી એક પાતાળકળશની નજીકમાં મરણાંત સમુદ્ધાત કરે તો એ પાતાળકળશના ત્રીજાં અને ભેદીને (એ નારકીનો જીવ) કળશના વચલા અથવા છેક ઉપરના ભાગમાં મત્સ્ય (ઉત્પન્ન) થાય. કેમકે એથી આગળ તિર્યચ કે મનુષ્યનો સંભવ જ નથી અને નારકીઓની ઉત્પત્તિ તિર્યચ અથવા મનુષ્ય શિવાયની છે નહિ. ૧૪૭-૧૪૯.

હવે નારકીના જીવોની ' ઉત્કૃષ્ટ ' તેજસ અવગાહના વિષે.

એ અવગાહના ' નીચે ' છેક સાતમી નરક સુધી હોય કેમકે એઓનો ' પોતાના સ્થાનોને વિષે ' રહેવાનો સંભવ છે અને એ સ્થાનોનો ત્યાંજ છેડો આવે છે; ' તીર્છી ' છેક સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધી હોય કેમકે ત્યાં તેઓનો મત્સ્યાદિકપણે ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે; અને ' ઉચે ' છેક પાંડકવનના જળાશયે સુધી હોય કેમકે એથી ઉપર તિર્યચ કે મનુષ્યની હયાતિનો ક્યાંય સંભવ નથી. ૧૫૦-૧૫૨

પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના તેજસ શરીરની અવગાહના જઘન્યપણે અને ઉત્કૃષ્ટપણે પણ વિકલેન્દ્રિય સમાન બાણવી.

અંગુલાસંખ્યેયભાગમાત્રા નૃણાં જઘન્યતઃ ।
 ઉત્કર્ષતશ્ચ નૃદેત્રાલ્લોકાન્તાવધિ કીર્તિતા ॥ ૧૫૪ ॥

ભવનઘન્ટરજ્યોતિષ્કાઘદ્વિસર્ગનાકિનામ્ ।
 અંગુલાસંખ્યેયભાગમાના જ્ઞેયા જઘન્યતઃ ॥ ૧૫૫ ॥

મમત્વાભિનિવિષ્ટાનાં સ્વરત્નાભરણાદિષુ ।
 પૃથિવ્યાદિતયા તેષાં તત્રૈવોત્પત્તિસમ્ભવાત્ ॥ ૧૫૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઉત્કર્ષતસ્ત્વધઃ શૈલાનરકદ્માતલાવધિ ।
 ગતાનાં તત્ર કેષાંચિત્તેષાં મરણસમ્ભવાત્ ॥ ૧૫૭ ॥

તિર્યક્ સ્વયંભૂરમણાપરાન્તવેદિકાવધિ ।
 ઊર્ધ્વ તથેષત્પ્રાગ્ભારાપૃથિવ્યૂર્ધ્વતલાવધિ ॥ ૧૫૮ ॥

એતાવદન્તં પૃથિવીકાયત્વેન સમુદ્ભવાત્ ।
 તતઃ પરં ચ પૃથિવીકાયાદીનામસમ્ભવાત્ ॥ ૧૫૯ ॥

સનત્કુમારકલ્પાદિદેવાનાં સ્યાજ્ઘન્યંતઃ ।
 અંગુલાસંખ્યેયભાગમાના સૈવં વિભાવ્યતે ॥ ૧૬૦ ॥

મનુષ્યોના તેજસ શરીરની અવગાહના જઘન્યપણે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી અને ઉત્કૃષ્ટપણે છેક મનુષ્યક્ષેત્રથી લોકાંત સુધીની જાણવી. ૧૫૩-૧૫૪.

ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને પહેલા જે દેવલોકના દેવોની તેજસ અવગાહના જઘન્યપણે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી જાણવી; કેમકે એમનાં રત્નાભરણો વગેરેમાં મારાપણું સમજતા દેવોનો એઓમાં જ પૃથ્વીકાયાદિકપણે ઉપજવાનો સંભવ છે. વળી એ ઉત્કૃષ્ટપણે ' નીચે ' છેક ' શૈલા ' નરકના તળીયાં સુધીની જાણવી; કેમકે ત્યાં ગયેલા-એઓ-માંના કેટલાકનું ત્યાં મરણ નીપજવાનો સંભવ રહે છે. ' તીર્થી ' છેક ' સ્વયંભૂરમણ ' સમુદ્રની અન્તિમ છેડાની વેદિકા સુધી જાણવી; અને ઉર્ધ્વ છેક સિદ્ધશિલાની પૃથ્વીના ઉર્ધ્વ તળીયા સુધી જાણવી; કેમકે તેટલે સુધી એઓ પૃથ્વીકાયપણે ઉપજે છે, ત્યાંથી આઘે પૃથ્વીકાયાદિકની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. ૧૫૫-૧૫૬.

સનત્કુમાર આદિ દેવલોકના દેવોની જઘન્ય તેજસ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યા-તમા ભાગ જેટલી જાણ. ૧૬૦

દેવા સનત્કુમારાદ્યા ઉત્પદ્યન્તે સ્વભાવતઃ ।
 ગર્ભજેષુ નૃતિર્યક્ષુ ધ્રુવં નૈકેન્દ્રિયાદિષુ ॥ ૧૬૧ ॥
 યદા સનત્કુમારાદિસુધામુગ્મન્દરાદિષુ ।
 દીર્ઘિકાદૌ જલક્રીડાં કુર્વાણઃ સ્વાયુષઃ ક્ષયાત્ ॥ ૧૬૨ ॥
 ઉત્પદ્યતે મત્સ્યંતયા સ્વાત્યાસન્નપ્રદેશકે ।
 તદા જઘન્યા સ્યાદસ્ય યદ્દૈવં સમ્ભવત્યસૌ ॥ ૧૬૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 પૂર્વસમ્બન્ધિનીં નારીમુપમુક્તાં મહીસ્પૃશા ।
 કશ્ચિત્સનત્કુમારાદિર્દેવઃ પ્રેમવંશીકૃતઃ ॥ ૧૬૪ ॥
 તદવાચ્યપ્રદેશે સ્વમવાચ્યાંશં વિનિક્ષિપન્ ।
 પરિષ્વજ્ય મૃતસ્તસ્યા ઇવ ગર્ભે સમુદ્રભવેત્ ॥ ૧૬૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 ઉત્કર્ષતસ્ત્વધો યાવત્પાતાલકલશાશ્રિતમ્ ।
 મધ્યમીયં તૃતીયાંશં તત્ર મત્સ્યાદિસમ્ભવાત્ ॥ ૧૬૬ ॥
 તિર્યક્ સ્વયંભૂરમણપર્યન્તાવધિ સા ભવેત્ ।
 અચ્યુતસ્વર્ગપર્યન્તમૂર્ધ્વં સા ચેતિ ભાવ્યતે ॥ ૧૬૭ ॥

એ આ પ્રમાણે:—સનત્કુમાર આદિ દેવો સ્વાભાવિક રીતે ગર્ભજ મનુષ્યો અને તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એકેન્દ્રિય આદિમાં તેઓ ઉપજતાજ નથી. ૧૬૧. એવો એક દેવ ત્યારે ‘મન્દરાચળ’ પર્વત વગેરેમાં વાવડીઓ, દ્રહો ઇત્યાદિને વિષે જળક્રીડા કરતો છેવટ, આયુષ્યના ક્ષયથી પોતાથી અતિ નજીકના પ્રદેશમાં મત્સ્યપણે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેની જઘન્ય તેજસ અવગાહના થાય. ૧૬૨-૧૬૩.

અથવા તે નીચે પ્રમાણે સંભવે છે—ઉત્પન્ન થાય છે—

કોઈક સનત્કુમારાદિક દેવ, પોતાની પૂર્વ સંબંધવાળી, મનુષ્યે ભોગવેલી, સ્ત્રી પ્રત્યે પ્રેમાતુર થઈ, એના અવાચ્ય પ્રદેશમાં પોતાના અવાચ્ય અંશને નાખી, આલિંગન દેતાં મૃત્યુ પામી એના જ ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થાય. ૧૬૪-૧૬૫.

હવે એઓની ઉત્કૃષ્ટી અવગાહના ‘નીચે’ પાતાળ કળશના વચલા ત્રીજા ભાગ સુધી હોય; કેમકે ત્યાં મત્સ્યાદિને સંભવ છે. ‘તીર્છી’ વળી ‘સ્વયંભૂરમણુ’ સમુદ્રના છેડા સુધી હોય, અને ‘ઉર્ધ્વ’ છેક અચ્યુત દેવલોક સુધી હોય અને એની ભાવના નીચે પ્રમાણે:—૧૬૬-૧૬૭

કશ્ચિદચ્યુતનાકસ્થસુહૃદેવસ્ય નિશ્ચયા ।

દેવઃ સનત્કુમારાદિર્ગતસ્તત્ર મ્રિયેત યત્ ॥ ૧૬૮ ॥

સહસ્રારાન્તદેવાનાં ભાવનીયાનયા દિશા ।

કનિષ્ઠા ચ ગરિષ્ઠા ચ તૈજસસ્યાવગાહના ॥ ૧૬૯ ॥

આનતાદ્યચ્યુતાન્તાનાં દેવાનાં સ્યાજ્જઘન્યતઃ ।

અંગુલાસંખ્યેયભાગપરિમાણાવગાહના ॥ ૧૭૦ ॥

ઉત્પદ્યન્તે નરેષ્વેવ દેવા નન્વાનતાદયઃ ।

નરાશ્ચ નૃક્ષેત્ર એવ તદિયં ઘટતે કથમ્ ॥ ૧૭૧ ॥

અત્રોચ્યતે—ઉપભુક્તાં મનુષ્યેણ માનુષીં પૂર્વવલ્લભામ્ ।

ઉપલભ્યાવધિજ્ઞાનાત્પ્રેમપાશનિયન્ત્રિતઃ ॥ ૧૭૨ ॥

ઈહાગત્યાસન્નમૃત્યુતયા બુદ્ધિવિપર્યયાત્ ।

મલિનત્વાન્ન કામાનાં વૈચિત્ર્યાત્કર્મમર્મણામ્ ॥ ૧૭૩ ॥

ગાઠાનુરાગાદાલિંગ્ય તદવાચ્યપ્રદેશકે ।

પરિક્ષિપ્ય નિજાવાચ્યં મ્રિયતે સ્વાયુષઃ ક્ષયાત્ ॥ ૧૭૪ ॥ વિશેષકમ્ ॥

કોઈક સનત્કુમારાદિક દેવ, અચ્યુત દેવલોકમાં રહેલા કોઈ મિત્ર-દેવની નિશ્ચાથી ત્યાં ગયેલો હોય ત્યાં મૃત્યુ પામે. ૧૬૮.

‘ સહસ્રાર ’ દેવલોક સુધીના દેવોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ તૈજસ અવગાહના આવી રીતે ભાવી લેવી. ૧૬૯.

‘ આનત ’ દેવલોકથી તે ‘ અચ્યુત ’ દેવલોક સુધીના દેવોની જઘન્ય તૈજસ અવગાહના એક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડી હોય, ૧૭૦

અહિં કોઈ એવી શંકા ઉઠાવે છે કે ‘ આનત ’ દેવલોક વગેરેના દેવો તો અચીને મનુષ્યલોકને વિષે જ ઉત્પન્ન થાય છે અને મનુષ્યો તો મનુષ્યક્ષેત્રને વિષે જ હોય. એમ હોઈને આ જઘન્ય અવગાહના શી રીતે ઘટે ? ૧૭૧

આ આશંકાનું નિવારણ આ રીતે—મનુષ્યે ભોગવેલી પોતાની પૂર્વલવના સ્નેહવાળી મનુષ્યપીને અવધિજ્ઞાનથી જાણીને, કોઈ ‘ આનત ’ આદિનો દેવ સ્નેહાકૃષ્ટ થઈ, અહિં આવીને, મૃત્યુ નજદીક હોવાને સમજે બુદ્ધિમાં વિપર્યય થવાથી, કામની દુષ્ટ વાસનાથી, કર્મોર્ની વિચિત્રનાથી, ગાઠ આલિંગન દઈને એ સ્ત્રીના અવાચ્ય પ્રદેશમાં પોતાના અવાચ્ય અંગ્રને સ્ને-

ગર્ભેઽસ્યા એવ મૃત્વાયં યદ્યુત્પદ્યેત નિર્જરઃ ।

આનતાદિક્રતુભુજસ્તદેયમુપદ્યતે ॥ ૧૭૫ ॥

આનતાદિક્રતુભુજાં મનોવિષયસેવિનામ્ ।

કાયેનાસ્પૃશતાં દેવીમપિ ક્ષીણમનોભુવામ્ ॥ ૧૭૬ ॥

મનુષ્યસ્ત્રિયમાશ્રિત્ય યદ્યેવં સ્યાદ્વિહમ્બના ।

તર્હિ કો નામ દુર્વારં કન્દર્પં જેતુમીશ્વરઃ ॥૧૭૭॥ યુગમમ્ ।

અથો યાવદધોગ્રામાસ્તિર્યગ્ નૃદ્દેત્રમેવ ચ ।

તતઃ પરં મનુષ્યાણામુત્પત્તિસ્થિત્યસમ્ભવાત્ ॥ ૧૭૮ ॥

ઊર્ધ્વમચ્યુતનાકાન્તં ગતાનાં મિત્રનિશ્રયા ।

આનતાદિક્રતુભુજામચ્યુતે મૃત્યુસમ્ભવાત્ ॥ ૧૭૯ ॥

ઊર્ધ્વમચ્યુતજાનાં તુ સ્વવિમાનશિરોઽવધિ ।

સ્વૈરં તત્ર ગતાનાં યત્ કૈષાંચિત્ સમ્ભવેન્મૃતિઃ ॥ ૧૮૦ ॥

ઐવેયકાનુત્તરસ્થસુરાણાં સાવગાહના ।

યાવદ્વિદ્યાધરશ્રેણીમાસ્વસ્થાનાજઘન્યતઃ ॥ ૧૮૧ ॥

પીને, પોતાના આયુષ્યના ક્ષયને લીધે મૃત્યુ પામે છે. એવીરીતે મૃત્યુ પામેલો એ દેવ જો એજ સ્ત્રીના ગર્ભમાં ઉપજે તો એની એ જઘન્ય તેજસ અવગાહના (સુખેથી) ઘટી શકે છે. ૧૭૨-૧૭૫

ક્રૂર મનવડેજ વિષય સેવનારા, દેવીનો પણ શરીરસ્પર્શ નહિ કરનારા અને વળી ક્ષીણુ કામી, એવા, ' આનત ' આદિ દેવલોકના દેવની, મનુષ્યણીને આશ્રીને આવી વિડંબના થાય છે ત્યારે એવા દુર્વાર કામદેવને અન્ય કોણુ જીતી શકે ? ૧૭૬-૧૭૭

એમની (આનતાદિકના દેવોનો) નીચી અવગાહના અધોગ્રામ સુધીની હોય છે, અને તિર્યગ્ અવગાહના મનુષ્યક્ષેત્ર સુધી જ હોય છે કેમકે એથી આગળ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિનો અસંભવ છે. ૧૭૮

એમની ઉર્ધ્વ અવગાહના ' અચ્યુત ' દેવલોક સુધી હોય છે કેમકે મિત્રની નિશ્રાથી ત્યાં ગયેલાનું ત્યાં મરણુ સંભવે છે.

' અચ્યુત ' દેવલોકના દેવોની ઉર્ધ્વ અવગાહના પોતાના વિમાનના શિખરપર્યન્ત હોય છે. કેમકે સ્વચ્છંદપણુ ત્યાં ગયેલા ઘણાનું મૃત્યુ સંભવે છે. ૧૮૦

' ઐવેયક ' અને ' અનુત્તર ' વિમાનના દેવોની તેજસ અવગાહના જઘન્યપણુ પોતાના

સ્વેચરશ્રેણિપરતો મનુષ્યાણામસમ્ભવાત્ ।

ઐવેયકાદિદેવાનામપ્યત્રાગત્યસમ્ભવાત્ ॥ ૧૮૨ ॥

અધો યાવદધોગ્રામાનૂર્ધ્વં ચ સ્વાશ્રયાવધિ ।

તિર્યક્ પુનર્નરક્ષેત્રપર્યન્તં સા પ્રકીર્તિતા ॥ ૧૮૩ ॥

યાવન્નંદીશ્વરં સ્વેટાઃ સસ્ત્રીકા યાન્તિ યદ્યપિ ।

સમ્ભોગમપિ કુર્વન્તિ તત્ર કામેષુનિર્જિતાઃ ॥ ૧૮૪ ॥

પરં નોત્પદ્યતે ગર્ભે નરો નૃક્ષેત્રતો બહિઃ ।

તતઃ ઉત્કર્ષતસ્તિર્યક્ નૃક્ષેત્રાવધિ સોદિતા ॥ ૧૮૫ ॥

इत्यर्थतः प्रज्ञापनसूत्रैकविंशतितमपदे ॥

इति प्रमाणावगाहकृतः विशेषः ॥

સ્થિતિરૌદારિકસ્થ્યાન્તર્મુહૂર્તં સ્યાજ્જઘન્યતઃ ।

ઉત્કૃષ્ટા ત્રીણિ પલ્યાનિ સા તુ યુગ્મિઠ્યપેક્ષયા ॥ ૧૮૬ ॥

દશવર્ષસહસ્રાણિ જઘન્યાંજન્મ વૈક્રિયે ।

ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરાણિ સ્થિતિરુત્કર્ષતઃ પુનઃ ॥ ૧૮૭ ॥

સ્થાનથી તે વિદ્યાધરોની શ્રેણિપર્યન્ત હોય છે. કેમકે વિદ્યાધરોની શ્રેણિથી આગળ મનુષ્યોનો અસંભવ છે અને ઐવેયક આદિકના દેવોને પણ અહીં આવવાનો અસંભવ છે. ૧૮૧-૧૮૨.

એમની ' નીચી ' અવગાહના અધોગ્રામ સુધીની છે, ' ઉર્ધ્વ ' પોતાના સ્થાન સુધીની છે અને ' તિર્યક્ ' મનુષ્યક્ષેત્ર સુધીની છે. ૧૮૩.

અગર જો કે વિદ્યાધરો સ્ત્રીસહવર્તમાન નન્દીશ્વરદ્વીપ સુધી આવે છે અને કામના ખાણથી પરાજીત થઈ ત્યાં સંલોગ પણ કરે છે; પરન્તુ મનુષ્યક્ષેત્રથી બહાર, ગર્ભમાં મનુષ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી માટે એમનો તિર્યક્ અવગાહના ઉત્કૃષ્ટપણે મનુષ્ય ક્ષેત્ર સુધી કહી છે. ૧૮૪-૧૮૫. આમ ' પન્નવણા ' સૂત્રના એકવીશમા પદમાં અર્થ કહ્યો છે. (આમ પ્રમાણાવગાહકૃત ' વિશેષ ' જણાવ્યો.)

' ઔદારિક ' શરીરની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની હોય છે, અને ' ઉત્કૃષ્ટ ' ત્રણ પદ્યોપમની હોય છે અને એ યુગલીયાઓની અપેક્ષાએ છે. ૧૮૬.

' વૈક્રિય ' શરીરની જઘન્ય સ્થિતિ જન્મથી માંડીને દશહજાર વર્ષોની હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમની હોય છે. ૧૮૭

વૈક્રિયસ્ય કૃત્તસ્યાપિ જઘન્યાન્તર્મુહૂર્ત્તિકી ।

જ્યેષ્ઠા તુ જીવાભિગમે ગદિતા ગાથયાનયા ॥ ૧૮૮ ॥

અંતમુહૂત્તં નરણસુ હોઙ્ગ ચત્તારિ તિરિયમણુણસુ ।

દેવેસુ અદ્ધમાસો ઉક્કોસ વિઙ્ગવણાકાલો ॥ ૧૮૯ ॥

પંચમાંગે તુ વાયૂનાં સંજ્ઞિતિર્યગ્નૃણામપિ ।

જ્યેષ્ઠાપ્યેકાન્તર્મુહૂર્તા પ્રોક્તા વૈકુર્વિકસ્થિતિઃ ॥ ૧૯૦ ॥

શ્રીસૂત્રકૃતાંગે તુ—

વેયાલિણ્ણ નામ મહાપ્પિયાવે ણ્ણાયણ્ણ પવ્વતમંતરિલ્લવે ।

હમ્મંતિ તત્થા બહુકૂરકમ્મા પરં સહસ્સા ડ મુહુત્તયાણં ॥૧૯૧॥

[નામેતિ સંભાવને । એતન્નરકેષુ યથાન્તરિક્ષે મહાભિતાપે મહાદુઃલ્લે
એકશિલાઘટિતઃ દીર્ઘઃ વેયાલિણ્ણિ વૈક્રિયઃ પરમાધાર્મિકનિષ્પાદિતઃ
પર્વતઃ । તત્ર હસ્તસ્પર્શિકયા સમારુહન્તો નારકા બહુકૂરકર્માણો
હન્યન્તે પીડ્યન્તે । સહસ્રસંખ્યાનાં મુહૂર્તાનાં પરં પ્રકૃષ્ટં પ્રભૂતં કાલં
હન્યન્તે । इत्यर्थः]

‘ કૃત્રિમ ’ વૈક્રિય શરીરની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. ‘ ઉત્કૃષ્ટ ’ સ્થિતિ
‘ જીવાભિગમ ’ સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે બતાવી છે:—૧૮૮.

કૃત્રિમ વૈક્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ નારકીઓમાં અન્તર્મુહૂર્ત્તનો, તિર્યંચ અને મનુષ્યોમાં ચાર
અન્તર્મુહૂર્ત્તનો અને દેવોમાં અર્ધમાસનો હોય છે. ૧૮૯.

પાંચમા અંગમાં તે વાયુની તથા સંજ્ઞિ તિર્યંચ અને મનુષ્યોની પણ કૃત્રિમ વૈક્રિય
સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટપણે એક અન્તર્મુહૂર્ત્તની કહી છે. ૧૯૦

શ્રી સૂત્રકૃતાંગ (સૂત્રગાંગ) સૂત્રમાં તે કહ્યું છે કે—

આકાશમાં શિલાનો ઘડેલો જે વૈક્રિય પર્વત છે ત્યાં બહુ ફરતાથી, નારકીઓને હનરે
મુહૂર્ત્તોના ઘણા કાળ સુધી હણવામાં આવે છે. ૧૯૧

[અહિં ‘ નામ ’ શબ્દ ‘ સંભાવના ’ અર્થમાં છે. આ નરકોમાં, અન્તરિક્ષની જેમ,
મહા દુઃખદાયક એક શિલાનો ઘડેલો, લાંબો, વૈક્રિય એટલે ધાર્યારૂપ કરાવી શકીએ એવો—
પરમાધાર્મીનો બનાવેલો પર્વત છે. તેની ઉપર હાથ ટેકવી ટેકવીને ચઢતા નારકીના હનરે
જીવોને બહુ ફરતા પૂર્વક હણવામાં આવે છે.]

(અન્ન પરમાધાર્મિકદેવવિકુર્વિતસ્ય પર્વતસ્ય અર્ધમાસાધિકાપિ સ્થિતિરુક્તા इति ज्ञेयम् । तत्त्वं तु जिनो जानीते ।)

અન્તર્મુહૂર્ત દ્વેધાપિ સ્થિતિરાહારકસ્ય ચ ।

અનાદિકે પ્રવાહેણ સર્વતૈજસકાર્મણે ॥ ૧૯૨ ॥

સાવસાને તુ ભવ્યાનાં સિદ્ધત્વે તદભાવતઃ ।

અભવ્યાનાં નિરન્તે ચ પંગૂનાં મુક્તિવર્ત્મનિ ॥ ૧૯૩ ॥

इति स्थितिकृतः विशेषः ।

આહારકં સર્વતોડ્લપં યત્કદાચ્ચિદ્ભવેદિદમ્ ।

ભવેદ્યદિ તદાપ્યેતદેકં દ્વે વા જઘન્યતઃ ॥ ૧૯૪ ॥

સહસ્ત્રાણિ નવોત્કર્ષાદસત્તાસ્ય જઘન્યતઃ ।

एकं समयमुत्कृष्टा षणमासावधि विष्टपे ॥ १९५ ॥ युग्मम् ॥

उक्तं च—आहारगाइं लोके छम्मासा जा न होंति विकयाइ ।

उक्त्रोसेणं नियमा एकं समयं जहन्नेणं ॥ १९६ ॥

આહારકાદસંખ્યેયગુણાનિ વૈક્રિયાણિ ચ ।

तस्वामिनामसंख्यत्वान्नारकांगिसुपर्वणाम् ॥ १९७ ॥

(અહિં પરમાધાર્મિકોએ વિકુર્વેલા પર્વતની અર્ધમાસથી અધિક સ્થિતિ પણ કહી છે. ખરું શું તે પરમાત્મા જાણે.)

‘ આહારક ’ શરીરની જેમ સ્થિતિ (જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ) અન્તર્મુહૂર્તની છે. તેજસ અને કાર્મણુ શરીરની વળી પ્રવાહે કરીને અનાદિ છે. લભ્ય જનોને તો સિદ્ધપણામાં એ જેઉને અલાવ હોવાથી ‘ સાન્ત ’—નાશવંત છે. જ્યારે મોક્ષમાર્ગે જવાને અશક્ત એવા અલભ્ય જીવોને એ જેઉ ‘ અનન્ત ’ છે. (આ પ્રમાણે સ્થિતિસંબંધી ‘ વિશેષ ’ જાણાવ્યો.) ૧૯૨-૧૯૩.

આહારક શરીર સર્વથી અદ્ય છે. કેમકે એ કદાચિત જ થાય છે. અને જ્યારે થાય છે ત્યારે પણ જઘન્યથી એક અથવા બે થાય છે અને ઉત્કૃષ્ટ નવ હજાર થાય છે. એની જગતને વિષે ‘ અસત્તા ’ જઘન્ય એક સમય પર્યન્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસ પર્યન્તની છે. ૧૯૪-૧૯૫.

કહ્યું છે કે—આ લોકમાં નિશ્ચયે આહારક શરીર ઉત્કૃષ્ટ છમાસપર્યન્ત વિકુર્વાય નહિ, અને જઘન્યથી એક સમય સુધી એનો અલાવ રહે ૧૯૬.

આહારક શરીરથી અસંખ્યાતગણા વૈક્રિય શરીરો હોય છે; કેમકે વૈક્રિય શરીરના કર્મનાસ-
નારકીના જીવો, સ્તુત્યો અને દેવો અસંખ્ય છે. ૧૯૭.

અપ્યૌદારિકદેહાઃ સ્યુસ્તદસંખ્યગુણાધિકાઃ ।

આનન્ત્યેઽપિ તદીશાનામસંખ્યા ઇવ તે યતઃ ॥ ૧૯૮ ॥

પ્રત્યંગં પ્રાણિનો યત્સ્યુઃ સાધારણવનસ્પતૌ ।

અનન્તાસ્તાનિ ચાસંખ્યાન્યેવાંગાનિ ભવન્તિ હિ ॥ ૧૯૯ ॥

તેભ્યોઽનન્તગુણાસ્તુલ્યા મિથસ્તૈજસકાર્મણાઃ ।

યત્પ્રત્યેકમિમે સ્યાતાં દ્વે દેહે સર્વદેહિનામ્ ॥ ૨૦૦ ॥

इति अल्पबहुत्वकृतो विशेषः ॥

एकजीवापेक्षया स्याज्ज्येष्ठमौदारिकान्तरम् ।

अन्तर्मुहूर्ताभ्यधिकास्त्रयस्त्रिंशत्पयोधयः ॥ २०१ ॥

तथोक्तं जीवाभिगमवृत्तौ—

उत्कर्षतस्त्रयस्त्रિंशत्सागरोपमाणि अन्तर्मुहूर्ताभ्यधिकानि ॥ तानि चैत्रम् ।

कश्चिच्चारित्री वैक्रियशरीरं कृत्वान्तर्मुहूर्तं जीवित्वा स्थितिक्षयादवि-
ग्रहेणानुत्तरसुरेषु जायत इति ॥

वैक्रियस्यान्तरं कायस्थितिकालો वनस्पतेः ।

अर्धस्य पुद्गलपरावर्त्त आहारकान्तरम् ॥ २०२ ॥

ઔદારિક શરીરો પણ ' વૈક્રિય ' થી અસંખ્યાતગણા છે. (વળી) ઔદારિક શરીરવાળા જીવો ' અનન્ત ' છે તોપણ શરીરો તો અસંખ્યાત છે, કેમકે દૃષ્ટાન્ત તરિકે ' સાધારણ ' વનસ્પતિમાં દરેક અંગે જીવો અનન્ત છે પણ શરીરો અસંખ્યાત જ હોય છે. ' ઔદારિક ' થી અનન્તગણા ' તૈજસ ' અને ' કાર્મણુ ' શરીરો હોય છે. એ બેઉની સંખ્યા સમાન છે. કેમકે બેઉ દરેક પ્રાણીને હોય છે. (આ પ્રમાણે અલ્પબહુત્વ કૃત ' વિશેષ ' જણાવ્યો) ૧૯૮-૨૦૦

એક જીવની અપેક્ષાએ ઔદારિક શરીરનો આંતરો ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમ ને એક અન્તર્મુહૂર્તનો હોય. ૨૦૧.

' જીવાભિગમ ' સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે ઔદારિક શરીરનો આંતરો ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમ ને એક અન્તર્મુહૂર્તનો છે. એવી રીતે કે-કોઈક આરિત્રવંત જીવ વૈક્રિય શરીર કરી, સ્થિતિક્ષયને લીધે ફક્ત અન્તર્મુહૂર્ત જીવી, (ત્યાંથી) પુનઃ-શરીરે અનુત્તર વિમાનના દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

વૈક્રિયશરીરનો ઉત્કૃષ્ટ આંતરો વનસ્પતિકાયના સ્થિતિકાળ જેટલો છે, અને ઔદારિક શરીરનો ઉત્કૃષ્ટ અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તન જેટલો છે. ૨૦૨.

લઘુ ચાદ્યસ્ય સમયોઽન્તર્મુહૂર્ત્તં તદન્યયોઃ ।

ન સમ્ભવત્યન્તરં ચ દેહયોરુક્તશેષયોઃ ॥ ૨૦૩ ॥

इत्यन्तरकृतो विशेषः ।

इति देहस्वरूपम् ॥ ९ ॥

सदसल्लक्षणोपेतप्रतीकसन्निवेशजम् ।

शुभाशुभाकाररूपं षोढा संस्थानमंगिनाम् ॥ २०४ ॥

समचतुरस्रं न्यग्रोधसादिवामनककुब्जहुंडानि ।

संस्थानान्यंगे स्युः प्राक्कर्मविपाकतोऽसुमताम् ॥ २०५ ॥

तत्र चाद्यं चतुरस्रं संस्थानं सर्वतः शुभम् ।

न्यग्रोधमूर्ध्वं नाभेः सत् सादि नाभेरधः शुभम् ॥ २०६ ॥

इदं साचीति केऽप्याहुः साचीति शाल्मलीतरुः ।

मूले स्याद्वृत्तपुष्टोऽसौ न च शाखासु तादृशः ॥ २०७ ॥

तथोक्तं पंचसंग્રहवृत्तौ—

પહેલા એટલે ઔદારિક શરીરનો આંતરો જઘન્યથી ' એક સમયનો ' છે. પછીના બે (વૈક્રિય અને આહારક) નો જઘન્ય આંતરો ' અન્તર્મુહૂર્ત ' નો છે. શેષ બે—' કાર્મણુ ' અને ' તેજસ '—નો આંતરો સંભવતો નથી. (આમ અન્તર એટલે આંતરા સંબંધી લેહપ્રલેહ—તક્ષવત સમજાવ્યો. ૨૦૩.

આ પ્રમાણે ' દેહ ' નામના નવમા દ્વારનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

શુભાશુભલક્ષણોવાળું, સારી નરસી આકૃતિરૂપ પ્રાણીનું ' સંસ્થાન ', એના અવયવોના સન્નિવેશને લઈને છ પ્રકારનું હોય છે. ૨૦૪.

પૂર્વકર્મના વિપાકથી પ્રાણીને સમચતુરસ્ર, ન્યગ્રોધ, સાદિ, વામન, કુબ્જ અને હુંડક એ છ જાતના, શરીરના ' સંસ્થાન ' હોય છે. ૨૦૫.

પહેલું સમચતુરસ્ર સંસ્થાન સર્વપ્રકારે શુભ હોય છે. બીજું એટલે ન્યગ્રોધસંસ્થાન નાભિથી ઉપરના ભાગમાં શુભ હોય છે અને ત્રીજું (સાદિ) સંસ્થાન નાભિથી નીચેના ભાગમાં શુભ હોય છે. ૨૦૬.

આ ' સાદિ ' સંસ્થાનને કેટલાક ' સાચિ ' કહે છે. ' સાચિ ' એટલે શાલ્મલી નામનું વૃક્ષ; જે મૂળમાં ગોળ અને પુષ્ટ હોય છે પણ જેની શાખાઓ એવી નથી. ૨૦૭.

' પંચસંગ્રહ ' ની વૃત્તિ—ટીકામાં કહ્યું છે કે—

અપરે તુ સાચીતિ પઠન્તિ તત્ર સાચીતિ પ્રવચનવેદિનઃ શાલ્મ-
લીતરુમાચક્ષતે । તતઃ સાચીવ યત્સંસ્થાનં તત્સાચીતિ । એવં ચ ન્ય-
પ્રોધસાચિનોરન્વિતાર્થતા ભવતીતિ જ્ઞેયમ્ ॥

મૌલિગ્રીવાપાણિપાદે કમનીયં ચ વામનમ્ ।

લક્ષિતં લક્ષણૈર્દુષ્ટૈઃ શેષેષ્વવયવેષુ ચ ॥ ૨૦૮ ॥

રમ્યં શેષપ્રતીકેષુ કુબ્જં સંસ્થાનમિષ્યતે ।

દુષ્ટં કિન્તુ શિરોગ્રીવાપાણિપાદે ભવેદિદમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

હુંડં તુ સર્વતો દુષ્ટં કેચિદ્રામનકુબ્જયોઃ ।

વિપર્યાસમામનન્તિ લક્ષણે કૃતલક્ષણાઃ ॥ ૨૧૦ ॥

इति संस्थानस्वरूपम् ॥ ૧૦ ॥

અંગમાનં તુ તુંગત્વમાનમંગસ્ય દેહિનામ્ ।

સ્થૂલતાપૃથુતાદ્યં તુ જ્ઞેયમૌચિત્યતઃ સ્વયમ્ ॥ ૨૧૧ ॥

इति अंगमानस्वरूपम् ॥ ૧૧ ॥

સમિત્યેકીભાવયોગાદ્વેદનાદિભિરાત્મનઃ ।

ઉત્પ્રાવલ્ચેન કર્માશઘાતો યઃ સ તથોચ્યતે ॥ ૨૧૨ ॥

બીજાઓ 'સાદિ' ની જગ્યાએ 'સાચિ' કહે છે. સિદ્ધાન્તના જ્ઞાનવાળા 'સાચિ'ને
'શાલ્મલીવૃક્ષ' એવો અર્થ કહે છે. માટે સાચિ વૃક્ષ જેવું સંસ્થાન તે સાચિસંસ્થાન. આમ
સાચિ અને ન્યપ્રોધમ્ ^{પ્રોધ} અર્થ તુ મળતુમળું કહેવાય. ।

મસ્તક, ગ્રીવા, હસ્ત અને ચરણ—આટલાં વાનાં સુંદર—મનહર હોય, અને શેષ અવય-
વોના દુષ્ટ લક્ષણો હોય—એવા 'સંસ્થાન' ને વામન સંસ્થાન કહે છે. ૨૦૮.

મસ્તક, ગ્રીવા, હસ્ત અને ચરણ—આટલા ચાર દુષ્ટલક્ષણવાળાં હોય અને શેષ અવ-
યવો સુંદર હોય—એવા સંસ્થાનને કુબ્જ સંસ્થાન કહે છે. ૨૦૯.

અવયવમાત્ર દુષ્ટ હોય એવું સંસ્થાન 'હુંડક' સંસ્થાન કહેવાય. કેટલાક લક્ષણશાસ્ત્રીઓ
'વામન' અને 'કુબ્જ' સંસ્થાનોના ઉપર જણાવ્યા તે કરતાં વિપરીત લક્ષણો કહે છે. ૨૧૦.

આ પ્રમાણે દશમા દ્વાર 'સંસ્થાન' તું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

અંગમાન એટલે પ્રાણીના શરીરની ઉચ્ચાઈતું પ્રમાણ. એની જડાઈ અને પહોળાઈ
આદિ તે એને ઉચિતપણે સ્વયમેવ સમજી લેવી. ૨૧૨.

આ પ્રમાણે અગીયારમા દ્વાર 'અંગમાન' તું સ્વરૂપ કહ્યું.

યતઃ— સમુદ્ઘાતગતો જીવઃ પ્રસહ્ય કર્મપુદ્ગલાન્ ।
 કાલાન્તરાનુભવાર્હાનપિ ક્ષપયતિ દ્રુતમ્ ॥ ૨૧૩ ॥
 તત્તૈવમ્ । કાલાન્તરવેદ્યાનયમાકૃષ્યોદીરણેન કર્માશાન્ ।
 ઉદયાવલિકાર્યાં ચ પ્રવેશ્ય પરિભુજ્ય શાતયતિ ॥ ૨૧૪ ॥
 તે તૈવમ્ । વેદનોત્થઃ કષાયોત્થો મરણાન્તિકવૈક્રિયૌ ।
 આહારકસ્તૈજસશ્ચ હૃદ્મસ્થાનાં ષડપ્યમી ॥ ૨૧૫ ॥
 સ્યાત્કેવલિસમુદ્ઘાતઃ સત્તમઃ સર્વવેદિનામ્ ।
 અષ્ટસામાયિકશ્ચાયમાન્તર્મુહૂર્ત્તિકાઃ પરે ॥ ૨૧૬ ॥
 તથા હિ— કરાલિતો વેદનાભિરાત્મા સ્વીયપ્રદેશકાન્ ।
 વિક્ષિપ્યાનન્તપરમાણુવેષ્ટિતાન્ દેહતો બહિઃ ॥ ૨૧૭ ॥
 આપૂર્યાંસાઘન્તરાણિ મુખાદિ શુષિરાણિ ચ ।
 વિસ્તારાયામતઃ ક્ષેત્રં વ્યાપ્ય દેહપ્રમાણકમ્ ॥ ૨૧૮ ॥

સમ્ એટલે એકીલાવ. એના યોગથી, વેદના આદિ લોગવાઈને, આત્માના કર્મોને ઉદ્ઘાત (પ્રથમ સંહાર) થાય—એનું નામ સમુદ્ઘાત. ૨૧૨.

કારણે સમુદ્ઘાતગત શુભ, ઘણા કાળ પછી લોગવવાનાં હોય એવાં કર્મપુદ્ગલોને પણ ' તુરત ' બળ વાપરીને બપાવી નાખે છે. ૨૧૩.

તે આ પ્રમાણે. આત્મા કાળાંતરે વેદવાલાયક કર્મના પુદ્ગલોને ઉદીરણાવડે આકર્ષીને ઉદયમાં લાવી, લોગવી, ખેરવી નાંખે છે. ૨૧૪.

સાતમાંથી છ પ્રકારના સમુદ્ઘાત (૧) વેદનાથી થયેલ, (૨) કષાયથી થયેલ, (૩) મરણાન્તિક, (૪) વૈક્રિય, (૫) આહારક અને (૬) તૈજસ—એ ' હૃદ્મસ્થ ' શુભોને હોય છે. ૨૧૫.

સાતમો ' કેવળિ ' સમુદ્ઘાત સર્વજ્ઞોને હોય છે અને એ આઠ સમય સુધીનો હોય છે. ન્યારે પહેલા છ એક અન્તર્મુહૂર્ત્તોને હોય છે. ૨૧૬.

તે આ પ્રમાણે:—

(૧). વેદનાથી દુઃખિત થયેલ આત્મા, અનન્તકર્મપરમાણુઓવડે વીંટાયલા એવા પોતાના આત્મપ્રદેશોને, શરીરથી બહાર કાઢી, બલા વગેરેના અન્તરેને તથા મુખ વગેરે પોકળ ભાગોને પૂરીને, લંગાઈપોકળાઈએ શરીરપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં વ્યાપી, અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી રહે; અને

तिष्ठेदन्तर्मुहूर्त्तं च तत्र चान्तर्मुहूर्त्तके ।

असातवेदनीयांशान् शातयत्येव भूरिशः ॥२१९॥ विशेषकम् ॥

इति वेदनासमुद्घातः ।

समाकुलः कषायेन जीवः स्वीयप्रदेशकैः ।

मुखादिरंध्राण्यापूर्य तान् विक्षिप्य च पूर्ववत् ॥ २२० ॥

विस्तारायामतः क्षेत्रं व्याप्य देहप्रमाणकम् ।

कषायमोहनीयाख्यकर्मांशान् शातयेद्बहून् ॥२२१॥ युग्मम् ॥

शातयंश्चापरान् भूरीन् समादत्ते स्वहेतुभिः ।

ज्ञेयं सर्वत्र नैवं चेदस्मात् मुक्तिः प्रसज्यते ॥ २२२ ॥

कषायस्य समुद्घातश्चतुर्द्वायं प्रकीर्तितः ।

क्रोधमानमायालोभैर्हेतुभिः परमार्थतः ॥ २२३ ॥

इति कषायसमुद्घातः ।

अन्तर्मुहूर्त्तशेषायुर्मरणान्तकरालितः ।

मुखादिरन्ध्राण्यापूर्य शरीरी स्वप्रदेशकैः ॥ २२४ ॥

स्वांगविष्कम्भबाहल्यं स्वशरीरातिरेकतः ।

जघन्यतोऽगुलासंख्येयांशमुत्कर्षतः पुनः ॥ २२५ ॥

એ અન્તર્મુહૂર્તમાં એ (આત્મા) અશાતાવેદનીય કર્મના ઘણા અશોને ખેરવી નાંખે છે. (આતુ' નામ વેદનાસમુદ્ઘાત) ૨૧૭-૨૧૯.

(૨). કષાયવ્યાકુળ પ્રાણી આત્મપ્રદેશોવડે મુખ વિગેરે પોક્ષણ ભાગે પૂરીને, અને તેમને પૂર્વવત્ વિક્ષેપીને લાંબાખંડોળા, શરીરપ્રમાણક્ષેત્રમા વ્યાપી ' કષાયમોહનીય ' નામના કર્મના ઘણા અશોને ખેરવે છે, અને ખેરવતાં ખેરવતાં, હેતુપૂર્વક અન્ય અનેક અશોને અહુણુ કરે છે (એમ સર્વત્ર સમજવું). (જો એમ ન હોય તો પછી એને મોક્ષપ્રાપ્તિનો પ્રસંગ આવી જાય). આ કષાયસમુદ્ઘાત ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ-રૂપ હેતુઓવડે કરીને ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે. આતુ નામ કષાયસમુદ્ઘાત). ૨૨૦-૨૨૩.

(૩) મરણાતથી દુઃખિત થયેલા જીવનું જ્યારે અન્તર્મુહૂર્ત આયુષ્ય ખાટી રહ્યું હોય ત્યારે એ જીવ આત્મપ્રદેશોવડે મુખાદિ છિદ્રભાગેને પૂરી, લઠાઈખંડોળાઈમાં પોતાના શરીર જેટલો, તથા લાંબાઈમાં જઘન્યપણે અંગુળના અસંખ્યાત ભાગ જેટલો અને ઉત્કૃષ્ટપણે

અસંખ્યયોજનાન્યેકદિશ્યુત્પત્તિસ્થલાવધિ ।

આયામતોઽપિ વ્યાપ્યાન્તર્મુહૂર્તાન્નિમ્નયતે તતઃ ॥૨૨૬॥ વિશેષકમ્ ॥

મરણાન્તસમુદ્ઘાતં ગતો જીવશ્ચ શાતયેત્ ।

આયુષઃ પુદ્ગલાન્ ભૂરીનાદત્તે ચ નવાન્ન તાન્ ॥ ૨૨૭ ॥

અત્રાયં વિશેષઃ । કશ્ચિજ્જીવઃ એકેનૈવ મરણાન્તિકસમુદ્ઘાતેન નરકાદિષૂત્પદ્યતે તત્રાહારં કરોતિ શરીરં ચ બધ્નાતિ । કશ્ચિત્તુ સમુદ્ઘાતાન્નિવૃત્ય સ્વશરીરમાગત્ય પુનઃ સમુદ્ઘાતં કૃત્વા તત્રોપપદ્યતે । અયમર્થો ભગવતીષષ્ટશતકષ્ટોદ્દેશકે નરકાદિષુ અનુત્તરાન્તેષુ સર્વસ્થાનેષુ ભાવિતોઽસ્તીતિ જ્ઞેયમ્ ॥

इति मरणान्तिकसमुद्घातः ।

વૈકુર્વિકસમુદ્ઘાતં પ્રાપ્તો વૈક્રિયશક્તિમાન્ ।

કર્માવૃતાનામાત્મીયપ્રદેશાનાં તનોર્બહિઃ ॥ ૨૨૮ ॥

નિસૃજ્ય દંડં વિષ્કમ્ભવાહલ્યાભ્યાં તનુપ્રમમ્ ।

આયામતસ્તુ સંખ્યાતયોજનપ્રમિતં તતઃ ॥ ૨૨૯ ॥

એકદિશામાં છેક ઉત્પત્તિસ્થાન સુધી અસંખ્યાત યોજન બેટલો, વ્યાપીને અન્તર્મુહૂર્તમાં મૃત્યુ પામે છે. આ શુભ ઘણા આયુપુદ્ગલોને ખેરવી નાખે છે, પણ નવાંને ગ્રહણ કરતો નથી. ૨૨૪-૨૨૭.

આ બાબતમાં નીચે પ્રમાણે વિશિષ્ટતા છે:—

કોઈક શુભ એક જ મરણાન્તિક સમુદ્ઘાતે કરીને નરકાદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં બહાર કદે છે અને શરીર પણ બાંધે છે. વળી કોઈક તો સમુદ્ઘાતથી નિવૃત્ત થઈ પાછો પોતાના શરીરમાં આવી પુનઃ સમુદ્ઘાત કરી ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે. (આ અર્થ 'ભગવતાસૂત્ર' ના છઠ્ઠા શતકના છઠ્ઠા ઉદ્દેશમાં, 'નરકાદિ'થી અનુત્તરના અન્તભાગ સુધીના સર્વ સ્થાનોમાં કહેલો છે.

આ પ્રમાણે (૩) મરણાન્તિક સમુદ્ઘાત.

(૪). વૈક્રિય સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલો વૈક્રિયશક્તિવાળો શુભ કર્મોથી વીંટાયલા આત્મપ્રદેશોને શરીરથી બહાર કાઢીને, બહાર પહોલાઈમાં પોતાના શરીર પ્રમાણે તથા લંબાઈમાં સંખ્યાત યોજન જેવો દંડ બનાવીને. પછી પૂર્વોપાર્જિત વૈક્રિયશરીરનામકર્મના અંશોને

वैक्रियांगाभिधनामकर्माशान् पूर्वमर्जितान् ।

शातयन् वैक्रियांगार्हान् स्कन्धाँह्लात्वा करोति तत् ॥ २३० ॥

इति वैक्रियसमुद्घातः ।

[विशेषकम् ॥

समुद्धतस्तैजसेन तेजोलेश्याख्यशक्तिमान् ।

कर्मावृतात्मप्रदेशराशैर्वैक्रियवद्बहिः ॥ २३१ ॥

देहविस्तारबाहल्यं संख्येययोजनायतम् ।

निसृज्य दंडं प्राग्बद्धान् शातयेत्तैजसाणुकान् ॥ २३२ ॥ युग्मम् ॥

अन्यानादाय तद्योग्यान् तेजोलेश्यां विमुंचति ।

तैजसोऽयं समुद्घातः प्रज्ञतस्तत्वपारगैः ॥ २३३ ॥

इति तैजससमुद्घातः ।

चतुर्दशानां पूर्वाणां धर्त्ताहारकलब्धिमान् ।

जिनर्द्धिदर्शनादीनां मध्ये केनापि हेतुना ॥ २३४ ॥

आहारकसमुद्घातं कुर्वन्नात्मप्रदेशकैः ।

दंडं स्वांगप्रथुस्थूलं संख्येययोजनायतम् ॥ २३५ ॥

निसृज्य पुद्गलानाहारकनाम्नः पुरातनान् ।

विकीर्यादाय तद्योग्यान् देहमाहारकं सृजेत् ॥ २३६ ॥ विशेषकम् ॥

जेरवतो अने वैक्रियशरीरने योग्य स्कन्धाने लेतो समुद्घात करे छे. आनुं नाम वैक्रियसमुद्घात. २२८-२३०.

(५) तैजससमुद्घातने प्राप्त थयेलो ' तेजोलेश्या ' नामनी शक्ति-वाणो लय, ' वैक्रिय ' नी पेठे, कर्माशी वींटायला आत्मप्रदेशाने अहार डाढीने तेमने, स्वशरीरप्रमाणे लडा-पडोणे अने संख्यात योग्यन लांणे दंड करीने पूर्वपद्ध तैजस अशाने जेरवे छे, अने अन्य योग्य अशाने लेधने तेजोलेश्या भूके छे. आनु नाम तैजससमुद्घात. २३१-२३३.

(६) आहारकलब्धिवाणा औद्घपूर्वधारी, जिनप्रलुनी समृद्धि नीरभवा वगेरेना डोळक हेतुशी, आत्मप्रदेशोवडे शरीरप्रमाणे लडा पडोणे अने संख्यातयोग्यन लांणे दंड करीने पुरातन आहारकपुद्गलाने विजेरीने तथा तेने योग्य पुद्गलाने अहलु करीने आहारक शरीर सरने-अनुं नाम आहारकसमुद्घात. २३४-२३६.

इति आहारकसमुद्घातः ।

यस्यायुषोऽतिरिक्तानि कर्माणि सर्ववेदिनः ।
वेद्याख्यनामगोत्राणि समुद्घातं करोति सः ॥ २३७ ॥

अन्तर्मुहूर्त्तिकं पूर्वमावर्जीकरणं सृजेत् ।
अन्तर्मुहूर्त्तशेषायुः समुद्घातं ततो व्रजेत् ॥ २३८ ॥

आवर्जीकरणं शस्तयोगव्यापारणं मतम् ।
इदं त्ववश्यं कर्तव्यं सर्वेषां मुक्तिगामिनाम् ॥ २३९ ॥

आत्मप्रदेशैर्લોકાન્તસ્પૃશમૂર્ધ્વમધોઽપિ ચ ।
કુર્યાદાઘક્ષણે દંડં સ્વદેહસ્થૂલવિસ્તૃતમ્ ॥ ૨૪૦ ॥

द्वितीये समये तस्य कुर्यात्पूर्वापरायतम् ।
कंपाटं पाटवोपेतः समयेऽथ तृतीयके ॥ २४१ ॥

ततो विस्तार्य प्रदेशानुदीचीदक्षिणायतम् ।
मंथानं कुरुते तुर्ये ततोऽन्तराणि पूरयेत् ॥ २४२ ॥ युग्मम् ॥

स्वप्रदेशैस्तदा सर्वान् लोकाकाशप्रदेशकान् ।
स व्याप्नोति समा ह्येते लोकाकाशैकजीवयोः ॥ २४૩ ॥

(૭). હવે સાતમા અને છેલ્લા ' કેવલિસમુદ્ઘાત ' વિષે.

ને સર્વજ્ઞ કેવળીને આયુથી વધારે, વેદનીય-નામ-અને ગોત્ર-કર્મો હોય છે, તે કેવળી સમુદ્ઘાત કરે છે. ૨૩૭.

પ્રથમ અન્તર્મુહૂર્ત્ત પર્યન્ત ' આવર્જીકરણ ' કરે, અને પછી જ્યારે આયુષ્ય અન્તર્મુહૂર્ત્ત શેષ રહે ત્યારે સમુદ્ઘાત કરે. ૨૩૮.

' આવર્જીકરણ ' એટલે શુભયોગોનો વ્યાપાર. તે સર્વ મોક્ષગામીઓને અવશ્ય કરવો પડે છે. ૨૩૯.

પહેલા ક્ષણમાં એ કેવળી, આત્મપ્રદેશોવડે, સ્વશરીરપ્રમાણ જાડો પહોળો, ઉંચે અને નીચે મુદ્દાં લોકાન્તને સ્પર્શ કરનારો દંડ સરને. ૨૪૦.

ળીને ક્ષણે એ કેવળી આતુર્યપૂર્વક એ દંડનો પૂર્વપશ્ચિમ લાંબો કપાટ કરે. પછી ત્રીજે ક્ષણે એમાંથી પ્રદેશોને ઉત્તરદક્ષિણ લાંબા વિસ્તારીને મંથાન કરે; અને ચોથે ક્ષણે એના અન્તરો પૂરે. ૨૪૧-૨૪૨.

તે સમયે તે આત્મપ્રદેશોવડે લોકાકાશના સર્વ પ્રદેશોમાં વ્યાપી જાય છે. કેમકે લોકાકાશ અને એકજીવના સમાનપ્રદેશો છે. ૨૪૩.

સંહરેત્ પંચમે ચાસૌ સમયેઽન્તરપૂરણમ્ ।

ષષ્ઠે સંહૃત્ય મન્થાનં સંહરેત્સતમેઽરરિમ્ ॥ ૨૪૪ ॥

સંહરેદષ્ટમે દંડં શરીરસ્થસ્તતો ભવેત્ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તં જીવિત્વા યોગરોધાચ્છિવં વ્રજેત્ ॥ ૨૪૫ ॥

યદાહુઃ— યસ્ય પુનઃ કેવલિનઃ કર્મ ભવત્યાયુષોઽતિરિક્તતરમ્ ।

સ સમુદ્ઘાતં ભગવાનુપગચ્છતિ તત્સમીકર્તુમ્ ॥ ૨૪૬ ॥

દંડં પ્રથમે સમયે કપાટમથ ચોત્તરે તથા સમયે ।

મન્થાનમથ તૃતીયે વિશ્વવ્યાપી ચતુર્થે તુ ॥ ૨૪૭ ॥

સંહરતિ પંચમે ત્વન્તરાણિ મન્થાનમથ પુનઃ ષષ્ઠે ।

સત્તમકે તુ કપાટં સંહરતિ તતોઽષ્ટમે દંડમ્ ॥ ૨૪૮ ॥

ઐદારિકપ્રયોક્તા પ્રથમાષ્ટમસમયોરસાવિષ્ટઃ ।

મિશ્રઐદારિકયોક્તા સત્તમષષ્ટદ્વિતીયેષુ ॥ ૨૪૯ ॥

પછી પાંચમે સમયે તે આંતરા સંહરી લે, છઠ્ઠે સમયે મન્થાન સંહરે અને સાતમે સમયે કપાટને સંહરી લે. ૨૪૪.

આઠમે સમયે દંડને સંહરી લે અને શરીરસ્થ થાય. પછી અન્તર્મુહૂર્ત્ત જીવિને યોગ-રોધન કરી મોક્ષે જાય. ૨૪૫.

કહ્યું છે કે :—

આયુષ્ય કરતાં અધિક કર્મ જે કેવળી મહારાજને હોય છે તે જીવને સમાન કરવાને ‘ સમુદ્ઘાત ’ કરવાનું નામ લે છે. ૨૪૬.

(અને એ માટે) પહેલે સમયે દંડ કરે, બીજે સમયે કપાટ કરે, ત્રીજે સમયે મન્થાન કરે, ચોથે સમયે વિશ્વવ્યાપી થાય. ૨૪૭.

પાંચમે સમયે અન્તર સંહરે, છઠ્ઠે સમયે મન્થાન સંહરે, સાતમે કપાટ સંહરે અને પછી આઠમે સમયે દંડ સંહરે. ૨૪૮.

પહેલા અને આઠમા સમયમાં એને ઐદારિક શરીર હોય છે. બીજા સમયમાં, છઠ્ઠા અને બીજા સમયમાં મિશ્રઐદારિકકાયનો યોગ હોય છે. ૨૪૯.

કાર્મણશરીરયોક્તા ચતુર્થકે પંચમે તૃતીયે ચ ।

સમયત્રયેઽપિ તસ્મિન્ ભવત્યનાહારકો નિયમાત્ ॥ ૨૫૦ ॥

કિંચ ।

સમુદ્ઘાતાનિવૃત્યાસૌ ત્રિધા યોગાન્ યુનક્ત્યપિ ।

સત્યાસત્યામૃષાભિર્યૌ યોગૌ માનસવાચિકૌ ॥ ૨૫૧ ॥

પૃષ્ટેષુ મનસાર્થેષુ તત્રાનુત્તરનાકિભિઃ ।

દાતું તદુત્તરં ચેતોયોગયુગ્મં યુનક્તિ સઃ ॥ ૨૫૨ ॥

તથા મનુષ્યાદિના ચ પૃષ્ટોઽપૃષ્ટોઽપિ સ પ્રભુઃ ।

પ્રયોજનવિશેષેણ યુનક્ત્યેતૌ ચ વાચિકૌ ॥ ૨૫૩ ॥

કાયયોગં પ્રયુંજાનો ગમનાગમનાદિષુ ।

ચેષ્ટેત પીઠપટ્ટાદ્યમર્પયેત્પ્રાતિહારિકમ્ ॥ ૨૫૪ ॥

એવં ચ—કૈશ્ચિદિત્યુચ્યતે યત્તુ શેષષળમાસજીવિતઃ ।

જિનઃ કુર્યાત્સમુદ્ઘાતં તદસદ્યત્તથાસતિ ॥ ૨૫૫ ॥

પ્રાતિહારિકપીઠાદેરાદાનમપિ સમ્ભવેત્ ।

શ્રુતે તુ કેવલં પ્રોક્તં તત્પ્રત્યર્પણમેવ હિ ॥૨૫૬॥ યુગ્મમ્ ॥

ચોથા, પાંચમા અને ત્રીજા સમયમાં એનું કાર્મણ શરીર હોય છે. આ ત્રણ સમયોમાં વળી એ નિશ્ચયે અનાહારક હોય છે. ૨૫૦.

વળી,

સમુદ્ઘાતથી નિવૃત્ત થઈને આ કેવળી ભગવાન ત્રણ પ્રકારના યોગને પણ જોડે છે. એમાં, (૧) સત્ય અને (૨) નહિં સત્ય કે નહિં અસત્ય અર્થાત્ વ્યવહાર—એ નામના બે યોગ તે ‘ મનોયોગ ’ અને ‘ વચનયોગ ’. ૨૫૧.

અનુત્તરવિમાનના દેવો મન વડે કંઈ પણ પ્રશ્ન કરે અને એમને કેવલી મન વડે જ ઉત્તર આપે—એ (૧) મનોયોગ. વળી મનુષ્ય આદિના પૃષ્ઠાપૃષ્ઠ સંશયો ટાળવા માટે કેવલીને, વિશિષ્ટ પ્રયોજન હોવાથી, બોલવું જ વડે એ (૨) વચન યોગ. અને ગમનાગમનાદિ કરવામાં તથા પીઠપટ્ટ આદિ પાછું સોંપવું હોય ત્યારે (૩) કાયયોગ થાય. ૨૫૨-૨૫૪.

એમ હોવાથી છ માસ શેષ આયુ રહે છે ત્યારે કેવળીભગવાન સમુદ્ઘાત કરે છે એમ જે કેટલાક કહે છે—એ અસત્ય છે, કેમકે જો તેમ હોય તો (સોંપેલા) પીઠપટ્ટનું પુનઃપ્રહણ પણ સંભવે. પરંતુ સિદ્ધાન્તમાં તો કેવળ એમને સોંપવાની જ વાત કરી છે. ૨૫૫-૨૫૬.

इत्याद्यधिकं प्रज्ञापनान्तिमपदवृत्तितोऽवसेयम् ॥

ततश्च—पर्याप्तसंज्ञिपंचाक्षमनोयोगाज्जघन्यतः ।

असंख्यगुणहीनं तं निरुंधानः क्षणे क्षणे ॥ २५७ ॥

असंख्येयैः क्षणैरेवं साकल्येन रुणद्धि तम् ।

ततः पर्याप्तकद्रव्यक्षवचोयोगाज्जघन्यतः ॥ २५८ ॥

असंख्यगुणहीनं तं निरुंधानः क्षणे क्षणे ।

एवं क्षणैरसंख्येयैः साकल्येन रुणद्धि सः ॥ २५९ ॥ विशेषकम् ॥

ततः पर्याप्तसूक्ष्मस्य काययोगाज्जघन्यतः

असंख्यगुणहीनं तं निरुंधानः क्षणे क्षणे ॥ २६० ॥

असंख्यैः समयैरेवं साकल्येन रुणद्धि सः ।

योगान् रुधंश्च स ध्यायेत् शुक्लध्यानतृतीयकम् ॥ २६१ ॥ युग्मम् ॥

एतेन स उपायेन सर्वयोगनिरोधतः ।

अयोगतां समासाद्य शैलेशीं प्रतिपद्यते ॥ २६२ ॥

पंचानां ह्रस्ववर्णानामुच्चारप्रमितां च ताम् ।

प्राप्तः शैलेशनिष्कम्पः स्वीकृतोत्कृष्टसंवरः ॥ २६३ ॥

આ કહ્યું એથી વિશેષ વિસ્તાર જોવો હોય તો ‘ પદ્મવણી ’ સૂત્રના છેલ્લાં પદની ટીકામાં છે ત્યાંથી જાણી લેવો.

પછી, પર્યાપ્ત-સંજ્ઞી-પંચેન્દ્રિયના મનોયોગથી અસંખ્યગણા હીન-ઓછા એવા એ મનોયોગને ક્ષણે ક્ષણે રૂંધતા રૂંધતા અસંખ્યાત ક્ષણોમાં સર્વ મનોયોગને રૂંધે છે. પછી જઘન્યથી પર્યાપ્ત ગેઠન્દ્રિયા વચનયોગથી અસંખ્યગણા ઓછા એવા એ વચનયોગને ક્ષણે ક્ષણે રૂંધતા રૂંધતા, અસંખ્યાત ક્ષણોમાં સર્વવચનયોગને રૂંધે છે. ૨૫૭-૨૫૯.

પછી સૂક્ષ્મપર્યાપ્તના કાયયોગથી જઘન્યતઃ અસંખ્યગણા ઓછા એવા તે કાયયોગને ક્ષણેક્ષણે રૂંધતા થકા, અસંખ્યાત ક્ષણોમાં સર્વકાયયોગને રૂંધે છે. આવી રીતે યોગને રૂંધતા શુકલધ્યાનના ત્રીજા પાયાને ધ્યાવતા હોય છે. ૨૬૦-૨૬૧

આવી રીતના ઉપાયથી સર્વયોગને રૂંધી અયોગીપણું પામી ‘ શૈલેશી ’ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૬૨.

પાંચ હ્રસ્વ અક્ષરોનો ઉચ્ચાર જેટલા વખતમાં થઈ શકે એટલો કાળ રહેનારી એ શૈલેશી

શુક્લધ્યાનં ચતુર્થં ચ ધ્યાયન્ યુગપદંજસા ।

વેદ્યાયુર્નામગોત્રાણિ ક્ષપયિત્વા સ સિદ્ધયતિ ॥ ૨૬૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અગત્વાપિ સમુદ્ઘાતમનન્તા નિર્વૃતા જિનાઃ ।

અવાપ્યાપિ સમુદ્ઘાતમનન્તા નિર્વૃતા જિનાઃ ॥ ૨૬૫ ॥

અત્રાયં વિશેષઃ ।

યઃ ષણ્માસાધિકાયુષ્કો લભતે કેવલોદ્ગમમ્ ।

કરોત્યસૌ સમુદ્ઘાતમન્યે કુર્વન્તિ વા ન વા ॥

इति गुणस्थानक्रमारोहे ॥

છમાસાકસેસે ઉપ્પણં જેસિ કેવલં નાણમ્ ।

તે નિયમા સમુદ્ઘાઇય સેસા સમુદ્ઘાય ભદ્રયઠ્ઠવા ॥ इत्यस्य वृत्तौ ॥

इति केवलिसमुदघातः ॥

આઘ્યાઃ પંચ સમુદ્ઘાતાઃ સર્વેષામપિ દેહિનામ્ ।

અનુભૂતા અનન્તાઃ સ્યુર્યથાસ્વં સર્વજાતિષુ ॥ ૨૬૬ ॥

અવસ્થા પામીને મેરૂપર્વત સમાન નિષ્કંપ રહી, ઉત્કૃષ્ટ સંવરતત્વ સ્વીકારી શુકલ ધ્યાનના ચોથા પાયાને ધ્યાવતા એકદમ વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર—કર્મો અપાવીને તે સિદ્ધ થાય છે. ૨૬૩-૨૬૪.

અનન્ત કેવળિઓ સમુદ્ઘાત વિના પણ મોક્ષે ગયેલા છે અને અનન્ત સમુદ્ઘાતવડે મોક્ષે ગયા છે. ૨૬૫.

અહિં વિશેષ એટલું કે:—

છ માસ શેષ આયુષ્ય રહ્યું હોય ત્યારે જે કેવળજ્ઞાન પામે છે તે સમુદ્ઘાત કરે છે. બીજાઓ કરે અથવા ન પણ કરે.

એવી રીતે ' શુભસ્થાન ક્રમારોહ ' અંથમાં કહ્યું છે.

વળી એ અંથની વૃત્તિમાં આમ શબ્દો છે:—છમાસ આયુષ્ય બાકી રહે તે વખતે જેઓને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એઓ નિશ્ચયે સમુદ્ઘાત કરે છે. બાકીનાઓના સમુદ્ઘાતની 'ભજના' બાળવી—અર્થાત્ એઓ ' સમુદ્ઘાત ' કરે યા ન કરે.

એ પ્રમાણે સાતમા ' કેવલીસમુદ્ઘાત ' વિષે કહ્યું.

પહેલા પાંચ એટલે કે (૧) વેદનાથી નીપજેલો (૨) કષાયથી નીપજેલો (૩) મરણાન્તિક (૪) વૈદિક અને (૫) આહારક—આ સમુદ્ઘાતો સર્વ પ્રાણીઓએ સર્વવંતિઓમાં અનન્તવાર અનુભવ્યા હોય છે. ૨૬૬.

ભાવિનસ્તુ ન સન્ત્યેવ કેષાંચિલ્લઘુકર્મણામ્ ।

કેષાંચિત્ત્વંગિનામેકદ્વયાદયઃ સ્યુરનેકશઃ ॥ ૨૬૭ ॥

યાવદ્ ગણ્યા અગણ્યા વા સ્યુઃ કેષાંચિદનન્તકાઃ ।

યથાસ્વં સર્વજાતિત્વે વિજ્ઞેયા બહુકર્મણામ્ ॥ ૨૬૮ ॥

નવરમ્— સૂક્ષ્માનાદિનિગોદૈસ્તુ નિગોદે ત્રય એવ તે ।

અનુભૂતા અનન્તાઃ સ્યુર્ભાવિનસ્તે તુ સર્વવત્ ॥ ૨૬૯ ॥

આહારકા નરાન્યેષાં કેષાંચિન્નૃભવે ત્રયઃ ।

અતીતાઃ સ્યુર્ભાવિનસ્તુ તે ચત્વારો ન ચાધિકાઃ ॥ ૨૭૦ ॥

સમ્ભવેયુશ્ચત્વારોઽનુભૂતા નૃભવે નૃણામ્ ।

ભવિષ્યન્તોઽપિ વિજ્ઞેયા સ્તાવન્તો નૃભવે નૃણામ્ ॥ ૨૭૧ ॥

ચત્વારોઽપિ વ્યતીતાસ્તુ નાન્યેષાં નૃન્ વિના યતઃ ।

આહારકં તુર્યવારં કૃત્વા સિધ્યતિ તદ્ભવે ॥ ૨૭૨ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

इह यश्चतुर्थवे लमाहारकं करोति स नियमात्तद्भव एव मुक्तिमासा-
दयति न गत्यन्तरमिति ।

કેટલાક લઘુકર્મીએ જીવોને એ સમુદ્ઘાત થનારા હોતા જ નથી. જ્યારે કેટલાકને એ એક એ—એમ અનેક થાય છે. ૨૬૭.

વળી કેટલાક બહુકર્મીએ જીવોને સંખ્યાત સમુદ્ઘાત થાય છે, કેટલાક બહુકર્મીને અસંખ્યાત થાય છે અને કેટલાકને તો અનન્ત થાય છે. ૨૬૮

ફેરમાં એટલું કે—સૂક્ષ્મઅનાદિક નિગોદના જીવોએ નિગોદમાં ભૂતકાળમાં એ ત્રણ જ સમુદ્ઘાત અનન્તવાર અનુભવેલા હોય છે. ભવિષ્યકાળમાં તો સર્વની પેઠે. ૨૬૯.

મનુષ્ય શિવાય કેટલાક અન્ય પ્રાણીઓને મનુષ્યભવમાં ત્રણ આહારક સમુદ્ઘાત થયેલા હોય છે અને થવાનાં ચાર જ હોય છે. અધિક નહિ. ૨૭૦.

મનુષ્યોને મનુષ્યભવમાં અનુભવેલા આહારક સમુદ્ઘાતો ચાર જ સંભવે છે. મનુષ્ય ભવમાં થવાના પણ તેટલા જ હોય. ૨૭૧.

કેમકે મનુષ્ય શિવાય બીજાઓને ચારે આહારક સમુદ્ઘાતો વ્યતીત થયેલા ન હોય, કારણ એ કે એઓ ચોથો આહારક સમુદ્ઘાત કરીને તે જ ભવમાં સિદ્ધ થાય છે. ૨૭૨.

‘ પ્રજ્ઞાપ્તસૂત્ર ’ માં પણ કહ્યું છે કે—

સત્તમસ્તુ ન કસ્યાપિ સ્યાદતીતો નરં વિના ।
 ભાવ્યપ્યેકોઽન્યજન્તૂનાં કેષાંચિન્નૃત્વ એવ સઃ ॥ ૨૭૩ ॥
 સમુદ્ઘાતોત્તીર્ણજિનં પ્રતીત્યૈકો નિષેવિતઃ ।
 મનુષ્યસ્ય મનુષ્યત્વેઽનાગતોઽપ્યેક એવ સઃ ॥ ૨૭૪ ॥
 અસદ્દેઘ્યાદિશ્રિતશ્રાઘ્યો મોહનીયાશ્રિતઃ પરઃ ।
 અન્તર્મુહૂર્ત્તશેષાયુઃસંશ્રિતઃ સ્યાતૃતીયકઃ ॥ ૨૭૫ ॥
 તુર્યપંચમષષ્ટાશ્ચ નામકર્મસમાશ્રિતાઃ ।
 નામગોત્રવેદ્યકર્મસંશ્રિતઃ સત્તમો ભવેત્ ॥ ૨૭૬ ॥

इति जीवसमुद्घाताः ॥

યોઽપ્યચિત્તમહાસ્કન્ધઃ સમુદ્ઘાતોઽસ્ત્યજીવજઃ ।
 અષ્ટસામયિકઃ સોઽપિ જ્ઞેયઃ સત્તમવત્સદા ॥ ૨૭૭ ॥
 પુદ્ગલાનાં પરીણામાદ્વિશ્રસોત્થાત્સ જાયતે ।
 અષ્ટભિઃ સમયૈર્જાતસમાપ્તો જિનસત્કવત્ ॥ ૨૭૮ ॥

અહિં જે ચોથીવાર આહારક સમુદ્ઘાત કરે છે તે તેજ લવમાં 'મોક્ષ' પામે છે, બીજી ગતિમાં એને જવાનું હોય નહિં.

સાતમો સમુદ્ઘાત મનુષ્યલવ શિવાય અતીત થયેલો હોતો નથી. જે કોઈ પ્રાણીને એ સમુદ્ઘાત થવાનો હોય તે મનુષ્યલવમાં જ, અને તે એ વળી એક જ થાય છે. ૨૭૩.

સમુદ્ઘાતથી ઉત્તીર્ણ થયેલા કેવળીએ તો એક સાતમો જ સવેલો હોય છે; અને મનુષ્ય પશુમાં મનુષ્યને, અનાગત એવો તે સમુદ્ઘાત પણ એક જ હોય છે. ૨૭૪.

પહેલો સમુદ્ઘાત 'અસાતાવેદનીય'કર્મના આશ્રયવાળો છે; બીજો 'મોહનીય' કર્મના આશ્રયવાળો અને ત્રીજો 'અન્તર્મુહૂર્ત્તશેષ આયુકર્મના' આશ્રયવાળો છે. ૨૭૫.

ચોથો, પાંચમો અને છઠ્ઠો—એ ત્રણ સમુદ્ઘાત નામકર્મના આશ્રયવાળા છે; અને સાતમો નામકર્મ, ગોત્રકર્મ અને વેદનીયકર્મ એ ત્રણેના આશ્રયવાળો છે. ૨૭૬.

એવી રીતે જીવોના સમુદ્ઘાતના સંબંધમાં જાણવું.

વળી અચિત્ત મહા સ્કંધરૂપ, અજીવથી થયેલો જે સમુદ્ઘાત છે તેનો કાળ સાતમા સમુદ્ઘાતની પેઠે આઠ સમયનો છે. ૨૭૭.

સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા પુદ્ગલોના પરિણામથી, તે, કેવળિસમુદ્ઘાતની પેઠે આઠ સમયમાં સમાપ્ત થાય છે. ૨૭૮.

इति समुद्घातः ॥ १२ ॥

विवक्षितभवादन्व्यभवे गमनयोग्यता ।

या भवेद्देहिनां सात्र गतिर्गतं च कथ्यते ॥ २७९ ॥

इति गतिस्वरूपम् ॥ १३ ॥

विविक्षिते भवेऽन्येभ्यो भवेभ्यो या च देहिनाम् ।

उत्पत्तौ योग्यता सात्रાગતિરિત્યુપદર્શિતા ॥ ૨૮૦ ॥

एकसामयिकीसंख्या मृत्युत्पत्त्योस्तथान्तरम् ।

द्वारेऽस्मिन्नेव वक्ष्यन्ते तद्द्वाराणि पृथग् न तत् ॥ ૨૮૧ ॥

इति आगतिस्वरूपम् ॥ १४ ॥

विवक्षितभवान्मृतत्वोत्पद्य चानन्तरे भवे ।

यत्सम्यक्त्वाद्यश्नुतेऽंगी सानन्तरासिरुच्यते ॥ ૨૮૨ ॥

इति अनन्तरासिस्वरूपम् ॥ १५ ॥

લબ્ધ્વા નૃત્વાદિસામગ્રીં યાવન્તોઽધિકૃતાંગિનઃ ।

સિદ્ધચન્ત્યેકક્ષણે સૈકસમયેસિદ્ધિરુચ્યતે ॥ ૨૮૩ ॥

આ પ્રમાણે ‘ સમુદ્ઘાત ’ નામના આરભા ‘ દ્વાર ’ તું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

વિવક્ષિત ભવથી અન્ય ભવમાં ‘ જ્વાની યોગ્યતા ’ પ્રાણીઓમાં આવે એ ગતિ કે
'ગત કહેવાય. ૨૭૯.

એ ‘ ગતિ ’ નામના તેરમા દ્વારતું સ્વરૂપ.

અન્ય ભવોથી વિવક્ષિત ભવમાં ‘ આવવાની યોગ્યતા ’ પ્રાણીઓમાં આવે એ ‘આગતિ’
કહેવાય. ૨૮૦.

એકસમયવાળી સંખ્યા તથા મૃત્યુ અને ઉત્પત્તિતું અન્તર—એ સર્વ આ જ ‘ દ્વાર ’
માં કહેશું. એનાં જૂદાં જૂદાં દ્વારો નથી કર્યા. ૨૮૧.

એ પ્રમાણે ‘ આગતિ ’ નામના ચૌદમા દ્વાર તું સ્વરૂપ.

વિવક્ષિત ભવથી મૃત્યુ પામીને અને ખીજા ભવમાં ઉત્પન્ન થઈને પ્રાણી સમક્રિત આદિને
ફરસે છે એને ‘ અનન્તરાસિ ’ કહે છે. ૨૮૨.

એ પ્રમાણે એ ‘ પંદરમું ’ ‘ દ્વાર ’ સમજાવ્યું.

મનુષ્યપણા—આદિની સામગ્રી પામીને લાયકાતવાળાં થયેલાં પ્રાણીઓ જેટલાં એક
સમયમાં-સિદ્ધિ પામે છે એને ‘ એકસમયેસિદ્ધિ ’ કહે છે. ૨૮૩.

इति एकसमयसिद्धिस्वरूपम् ॥ १६ ॥

कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यात्परिणामो य आत्मनः ।
 स्फटिकस्येव तत्रायं लेश्याशब्दः प्रवर्तते ॥ २८४ ॥
 द्रव्याण्येतानि योगान्तर्गतानीति विचिन्त्यताम् ।
 सयोगत्वेन लेश्यानामन्वयव्यतिरेकतः ॥ २८५ ॥
 यावत्कषायसद्भावस्तावत्तेषामपि स्फुटम् ।
 अमून्युपबृंहकाणि स्युः साहायककृत्तया ॥ २८६ ॥
 दृष्टं योगान्तर्गतेषु द्रव्येषु च परेष्वपि ।
 उपबृंहणसामर्थ्यं कषायोदयगोचरम् ॥ २८७ ॥
 यथा योगान्तर्गतस्य पित्तद्रव्यस्य लक्ष्यते ।
 क्रोधोदयोद्दीपकत्वं स्याद्यच्चंडोऽतिपित्तकः ॥ २८८ ॥
 द्रव्येषु बाह्येष्वप्येवं कर्मणामुदयादिषु ।
 सामर्थ्यं दृश्यते तर्हि न योगान्तर्गतेषु तत् ॥ २८९ ॥

એ સોળમું દ્વાર.

હવે 'લેશ્યા' નામના સન્તરમા 'દ્વાર' તું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે:—

કૃષ્ણ આદિક દ્રવ્યના સંયોગથી સ્ફટિકરત્નતું જેમ ખીલું નવું પરિણામ થાય છે તેમ કર્મના સંયોગથી આત્માનું પરિણામ થાય છે તેને 'લેશ્યા' કહે છે. ૨૮૪.

'અન્યથ' અને 'વ્યતિરેક' થી 'લેશ્યા' ના સયોગપણાને લીધે આ દ્રવ્યો યોગને વિષે અન્તર્ગત છે—એમ સમજવું. ૨૮૫.

નેટલા પ્રમાણમાં કષાયનો સહસ્રાવ હોય તેટલા પ્રમાણમાં એ કષાયોને, આ દ્રવ્યો, સહાયકારક થઈ, પ્રકટ કરે છે. ૨૮૬.

કેમકે યોગાન્તર્ગત અન્ય દ્રવ્યોમાં પણ, કષાયના ઉદયમાં જે પ્રકટનસામર્થ્ય છે તે સામર્થ્ય દેખાઈ આવે છે. ૨૮૭

જેમકે યોગાન્તર્ગત પિત્તદ્રવ્યમાં ક્રોધના ઉદયને ઉદ્દીપન કરવાનો ગુણ દેખાય છે. કેમકે ક્રોધાતુર માણસની અતિ પિત્ત પ્રકૃતિ હોય છે. ૨૮૮.

એવી રીતે કર્મના ઉદયાદિકરૂપ 'બાહ્ય' દ્રવ્યોમાં પણ ન્યારે એવું સામર્થ્ય દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે ત્યારે યોગના 'અન્તર્ગત' દ્રવ્યોમાં એ સામર્થ્ય કેમ ન હોય ? ૨૮૯.

સુરાદધ્યાદિકં જ્ઞાનદર્શનાવરણોદયે ।

તત્ત્વયોપશમે હેતુર્ભવેદ્બ્રાહ્મીવચાદિકમ્ ॥ ૨૧૦ ॥

एवं च ।

કષાયોદ્દીપકત્વેઽપિ લેશ્યાનાં ન તદાત્મતા ।

તથાત્વે હ્યકષાયાણાં લેશ્યાભાવઃ પ્રસજ્યતે ॥ ૨૧૧ ॥

લેશ્યાઃ સ્યુઃ કર્મનિષ્પન્દ્વિતિ યત્કૈશ્ચિદુચ્યતે ।

તદપ્યસારં નિષ્પન્દો યદિ તત્કસ્ય કર્મણઃ ॥ ૨૧૨ ॥

ચેદ્યથાયોગમઘ્ઠાનામપ્યસૌ કર્મણામિતિ ।

તત્ત્વતુઃકર્મણામેતાઃ પ્રસજ્યન્તેઽપ્યયોગિનામ્ ॥ ૨૧૩ ॥

ન યદ્યયોગિનામેતા ઘાતિકર્મત્ત્વયાન્મતા ।

તતં એવ તદા ન સ્યુર્યોગિકેવલિન્દામપિ ॥ ૨૧૪ ॥

ननु च ।

યોગસ્ય પરિણામત્વે લેશ્યાનાં હેતુતા ભવેત્ ।

પ્રદેશબન્ધં પ્રત્યેવ ન પુનઃ કર્મણાં સ્થિતૌ ॥ ૨૧૫ ॥

“જોગા પયડિપણ્સં । ઠિઙ્ઠ્રાણુભાગં કસાયઞ્ચો કુણ્ણઈ” ઇતિ વચનાત્ ।

જેમકે; મદિરા, દહીં આદિક જ્ઞાનાવરણી અને દર્શનાવરણીના ઉદયના હેતુરૂપ છે અને પ્રાણી, વજ આદિક એઓના ક્ષયોપશમના હેતુરૂપ છે. ૨૯૦.

વળી એવી રીતે કષાયોની ઉદ્દીપકતા થયા છતાં પણ લેશ્યાઓની તદાત્મકતા થતી નથી. કેમકે જો એમ થાય એમ કહીએ તો અકષાયોને લેશ્યાના અભાવનો પ્રસંગ આવે. ૨૯૧.

વળી લેશ્યા—એ કર્મનો નિષ્પન્દ છે એમ કેટલાક કહે છે તે પણ યોગ્ય નથી; કેમકે નિષ્પન્દ હોય તો કયા કર્મનો નિષ્પન્દ હોય ? (એ કહો). ૨૯૨.

જો એમ કહેતા હો કે એ આઠ કર્મોનો નિષ્પન્દ છે, તો ચાર કર્મોવાળા અયોગીઓને પણ તેઓનો પ્રસંગ આવે. પણ ઘાતીકર્મોના ક્ષય થયેલો હોયને, એ લેશ્યાઓ અયોગીઓને ન હોય; અને તેથીજ સયોગી કેવળીને પણ ન હોય. ૨૯૩-૨૯૪.

અહિં કોઈ એવો પક્ષ માંડે કે “યોગનું પરિણામપણું કયુંક કરીએ તો લેશ્યાઓ પ્રદેશબંધની જ હેતુભૂત થાય, પણ કર્મની સ્થિતિની હેતુભૂત ન થાય; કેમકે એમ કહું છે કે—યોગો પ્રકૃતિપ્રદેશબંધને અને કષાયો સ્થિતિઅનુભાગબંધને કરે છે.” ૨૯૫.

અપ્રોચ્યતે । ન કર્મસ્થિતિહેતુત્વં લેશ્યાનાં કોઽપિ મન્યતે ;

કષાયા એવ નિર્દિષ્ટા યત્કર્મસ્થિતિહેતવઃ ॥ ૨૯૬ ॥

લેશ્યાઃ પુનઃ કષાયાન્તર્ગતાસ્તત્પુષ્ટિકૃત્તયા ।

તત્સ્વરૂપા એવ સત્યોઽનુભાગં પ્રતિ હેતવઃ ॥ ૨૯૭ ॥

એતેન । યત્કવચિલ્લેશ્યાનામનુભાગહેતુત્વમુચ્યતે શિવશર્માચાર્યકૃત-
શતકગ્રન્થે ચ કષાયાણામનુભાગહેતુત્વમુક્તમ્ તદુભયમપિ ઉપપન્નમ્ ।
કષાયોદયોપવૃંહિકાણાં લેશ્યાનામપિ ઉપચારનયેન કષાયસ્વરૂપત્વાત્ ॥
इत्याद्यधिकं प्रज्ञापनालेश्यापदवृत्तितः श्रवसेयम् ॥

सा च षोढा कृष्णनीलकापोतसंज्ञितास्तथा ।

तेजोलेश्यापद्मलेश्याशुक्ललेश्येति नामतः ॥ २९८ ॥

खंजनांजनजीमूतभ्रमद्भ्रमरसन्निभा ।

कोकिलाकलभीकल्पा कृष्णलेश्या स्ववर्णातः ॥ २९९ ॥

पिच्छतः शुकचाषानां केकिकापोतकंठतः ।

नीलाब्जवनतो नीला नीललेश्या स्ववर्णातः ॥ ૩૦૦ ॥

તો એતું સમાધાન એમ કરવું કે લેશ્યાઓ 'કર્મસ્થિતિનું' કારણ છે એમ કોઈ પણ માનતું નથી. કર્મસ્થિતિના કારણભૂત તો કષાયો જ છે. લેશ્યાઓ તો એ કષાયોમાં અન્તર્ગત થઈને એની પુષ્ટિ કરનારી હોઈને તત્સ્વરૂપ થઈ અનુભાગબંધની હેતુભૂત થાય છે. ૨૯૬-૨૯૭.

આમ હોવાથી જ, કવચિત્ લેશ્યાઓ 'અનુભાગ' ની હેતુરૂપ કહી છે એ વાત, અને શિવશર્મા આચાર્યે પોતાના 'શતક' ગ્રંથમાં કષાયોને અનુભાગહેતુ ઠરાવ્યા છે એ વાત— બેઉ યોગ્ય જ છે. કેમકે કષાયોના ઉદયને સહાય કરનારી લેશ્યાઓ ઉપચારનયે કષાયસ્વરૂપ જ કહેવાય. આથી અધિક ખુલાસો, 'પ્રજ્ઞાપના' સૂત્રમાં 'લેશ્યાપદ' ઉપર વૃત્તિ-ટીકા આપી છે તે પરથી મેળવવો.

લેશ્યા છ પ્રકારની છે: (૧) કૃષ્ણલેશ્યા (૨) નીલલેશ્યા (૩) કાપોતલેશ્યા (૪) તેજલેશ્યા (૫) પદ્મલેશ્યા અને (૬) શુક્લલેશ્યા. ૨૯૮.

(૧) કૃષ્ણલેશ્યા અંજનપક્ષી, અંજન (મસી), મેઘ, ભ્રમર, કોકિલ અને હાથણીના રંગની છે. ૨૯૯.

(૨) નીલલેશ્યા પોપટ અને ચાપપક્ષીના પિચ્છ, મયૂર અને કપોતના કંઠ, તથા નીલ કમળના વનના રંગની છે. ૩૦૦.

જૈત્રા લદિરસારાણામતસીપુષ્પસોદરા ।

કાપોતલેશ્યા વર્ણેન વૃન્તાકકુસુમૌઘજિત્ ॥ ૩૦૧ ॥

પદ્મરાગનવાદિત્યસંધ્યાગુંજાર્ધતોઽધિકા ।

તેજોલેશ્યા સ્વવર્ણેન વિદ્રુમાંકુરજિત્વરી ॥ ૩૦૨ ॥

સુવર્ણયૂથિકાસ્વર્ણકર્ણિકારૌઘચમ્પકાન્ ।

પરાભવન્તી વર્ણેન પદ્મલેશ્યા પ્રકીર્તિતા ॥ ૩૦૩ ॥

ગોક્તીરદધિર્હિંદીરપિંડાદધિકપાંદુરા ।

વર્ણતઃ શરદભ્રાણાં શુક્લલેશ્યાભિભાવિની ॥ ૩૦૪ ॥

કિરાતતિક્તત્રપુષી કટુતુમ્બીફલાનિ ચ ।

ત્વચઃ ફલાનિ નિમ્બાનાં કૃષ્ણલેશ્યા રસૈર્જયેત્ ॥ ૩૦૫ ॥

પિપ્પલીશૃંગબેરાણિ મરીચાનિ ચ રાજિકામ્ ।

હસ્તિપિપ્પલિકાં જેતું નીલલેશ્યા રસૈઃ પ્રભુઃ ॥ ૩૦૬ ॥

આમાનિ માતુલિંગાનિ કપિત્થવદરાણિ ચ ।

ફણસા મલકાનીષ્ઠે રસૈર્જેતું તૃતીયિકા ॥ ૩૦૭ ॥

(૩) કાપોતલેશ્યા ખદિરવૃક્ષનો સાર, શણુના પુષ્પ અને વૃન્તાકના પુષ્પના રંગની છે. ૩૦૧.

(૪) તેજોલેશ્યા પદ્મરાગમણિ, ઉગતા સૂર્ય, સંધ્યા, ચણ્ણાડીનો અર્ધભાગ અને પરવાળાના રંગની છે. ૩૦૨.

(૫) પદ્મલેશ્યા સુવર્ણ, યુથિકા પુષ્પ, કુરેણુના પુષ્પ અને ચમ્પાના પુષ્પના રંગની છે. ૩૦૩

(૬) શુક્લલેશ્યા ગાયના દુધ, દહિં, સસુદ્રશીણુ અને શરદઋતુના વાદળાના વર્ણની છે. ૩૦૪.

હવે એ લેશ્યાઓ ' રસ ' પરત્વે કેવી છે તે કહે છે—

(૧) કૃષ્ણલેશ્યા રસમાં, લી ખડો, કડવી ત્રપુષી, કડવી તુંબડી અને લીંબડાની છાલ તથા લીંબાળી જેવી છે. ૩૦૫

(૨) નીલલેશ્યા રસમાં પીપર, આદુ, ભરત્યાં, રાજિકા, તથા ગજપીપર જેવી છે. ૩૦૬

(૩) કાપોતલેશ્યા રસમાં કાચાંબીનેરાં, કપિત્થ, ખોર, કણ્ણસ અને આમળા જેવી છે. ૩૦૭

વર્ણગન્ધરસાપન્નપક્વામ્રાદિસમુદ્ભવાન્ ।

રસાનધિકમાધુર્યા તુર્યા ધિક્કુરુતે રસૈઃ ॥ ૩૦૮ ॥

દ્રાક્ષાલ્પર્જૂરમાધ્વીકવાંરુણીનામનેકથા ।

ચન્દ્રપ્રભાદિસીધૂનાં જયિની પંચમી રસૈઃ ॥ ૩૦૯ ॥

શર્કરાગુડમત્સ્યન્ડીલ્પન્ડાલ્પન્ડાદિકાનિ ચ ।

માધુર્યધુર્યવસ્તૂનિ શુક્લા વિજયતે રસૈઃ ॥ ૩૧૦ ॥

આચ્યાસ્તિસ્ત્રોઽતિદુર્ગન્ધા અપ્રશસ્તા મલીમસાઃ ।

સ્પર્શતઃ શીતરુક્ષાશ્ચ સંક્લિષ્ટા દુર્ગતિપ્રદાઃ ॥ ૩૧૧ ॥

અન્ત્યાસ્તિસ્ત્રોઽતિસૌગન્ધ્યાઃ પ્રશસ્તા અતિનિર્મલાઃ ।

સ્નિગ્ધોષ્ણાઃ સ્પર્શગુણતોઽસંક્લિષ્ટાઃ સુગતિપ્રદાઃ ॥ ૩૧૨ ॥

પરસ્પરમિમાઃ પ્રાપ્ય યાન્તિ તદ્વૃપતામપિ ।

વૈદૂર્યરક્તપટયોર્જ્ઞેયે તત્ર નિદર્શને ॥ ૩૧૩ ॥

તપ્રાપિ દેવનારકલેશ્યાસુ વૈદૂર્યસ્ય નિદર્શનમ્ ।

તિર્યગ્મનુજલેશ્યાસુ રક્તવસ્ત્રનિદર્શનમ્ ॥ ૩૧૪ ॥

(૪) તેને લેશ્યા રસમાં વર્ણુગન્ધરસયુક્ત આમ્રફળ જેવી છે. ૩૦૮

(૫) પદ્મલેશ્યા રસમાં દાક્ષ, ખલ્લુર, મહુડા વગેરેના આસવ અને ચન્દ્રપ્રભા આદિ મદિરા જેવી છે. ૩૦૯

(૬) શુકલ લેશ્યા રસમાં સાકર, ગોળ, ખાંડ, શેરડી વગેરે અતિ મધુર વસ્તુઓ જેવી છે. ૩૧૦

હવે એ છએનું ગન્ધ અને સ્પર્શ પરત્વે વર્ણન—

પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓ અતિ દુર્ગન્ધથી ભરેલી, અપ્રશસ્ત અને મલિન છે. એમનો સ્પર્શ શીત અને ઋક્ષ છે. એઓ વળી કલેશ કરાવનારી અને દુર્ગતિમાં લાઇ જનારી છે. ૩૧૧.

છેઠ્ઠી ત્રણ અત્યન્ત સુવાસિત, પ્રશસ્ત અને નિર્મળ છે. એમનો સ્પર્શ સ્નિગ્ધોષ્ણ છે. એઓ વળી શાન્તિ પમાડનારી અને સદ્ગતિએ લાઇ જનારી છે. ૩૧૨

આ લેશ્યાઓ વળી પરસ્પર મળી નાથ છે ત્યારે તદ્વૃપ પણ થઈ નાથ છે. એ ઉપર વૈદૂર્ય મહિત્તુ અને રક્તવસ્ત્રનું—એમ બે દ્વંદ્વ છે. ૩૧૩

એમાં પણ દેવોની અને નારદીઓની લેશ્યા પરત્વે વૈદૂર્યમહિત્તુ તથા મનુષ્ય અને નિર્ધનોની લેશ્યા પરત્વે રક્તવસ્ત્રનું દ્વંદ્વ છે. ૩૧૪.

તથાદિ ।

દેવનારકયોર્લેશ્યા આભવાન્તભવસ્થિતાઃ ।

નાનાકૃતિં યાન્તિ કિન્તુ દ્રવ્યાન્તરોપધાનતઃ ॥ ૩૧૫ ॥

ન તુ સર્વાત્મના સ્વીયં સ્વરૂપં સંત્યજન્તિ તાઃ ।

સંદ્વૈદૂર્યમણિર્યદ્વન્નાનાસૂત્રપ્રયોગતઃ ॥ ૩૧૬ ॥

જપાપુષ્પાદિસાનિધ્યાદ્યથા વાદર્શમંડલમ્ ।

નાનાવર્ણાન્ દધદપિ સ્વરૂપં નોજ્ઞતિ સ્વકમ્ ॥ ૩૧૭ ॥

અત એવ ભાવપરાવૃત્ત્યા નારકનાકિનોઃ ।

ભવન્તિ લેશ્યાઃ ષડપિ તદુક્તં પૂર્વસૂરિભિઃ ॥ ૩૧૮ ॥

સુરનારયાણ તાઓ દઠ્વલેસા અવદ્વિયા મણિયા ।

ભાવપરાવત્તીણ પુણ એસુ હુન્તિ ળલેસા ॥ ૩૧૯ ॥

દુષ્ટલેશ્યાવતાં નારકાણામપ્યત એવ ચ ।

સમ્યક્ત્વલામ્બો ઘટતે તેજોલેશ્યાદિસમ્ભવી ॥ ૩૨૦ ॥

તે આ પ્રમાણે—

દેવતા અને નારકીના જીવોની લેશ્યા છેક ભવાન્ત સુધી અવસ્થિત રહે છે; ક્રૂરા અન્ય દ્રવ્યોના ઉપધાન-સંસર્ગથી નાના પ્રકારની આકૃતિ ધારણ કરે છે. ૩૧૫.

જેમ ઉત્તમ સ્ફટિકરત્ન વિવિધ સૂત્રના સંસર્ગથી પણ પોતાનું સ્વરૂપ બદલતું નથી તેમ એ જોડે જીવોની લેશ્યાઓ પોતાનું સ્વરૂપ બદલતી નથી. ૩૧૬.

જેમ જપા પુષ્પ વગેરેના સાન્નિધ્યથી દર્પણુ વિવિધ વર્ણોને ધારણ કરતું છતાં પણ પોતાના સ્વરૂપને ત્યજતું નથી તેમ એ લેશ્યાઓ પણ નિજ સ્વરૂપ ત્યજતી નથી. ૩૧૭.

આમ છે માટેજ ભાવના પરાવર્તનને લીધે દેવતાઓ અને નારકીના જીવોને છ એ લેશ્યાઓ છે.

પૂર્વાચાર્યો કહી ગયા છે કે—

દેવતા અને નારકીઓને દ્રવ્ય લેશ્યાઓ જ કહેલી છે. પણ ભાવના પરાવર્તનથી છ લેશ્યા થાય છે. ૩૧૮.

આમ હોવાથી જ દુષ્ટ લેશ્યાવાળા નારકીના જીવોને, તેજોલેશ્યા આદિથી ઉત્પન્ન થતા સમક્રિતની પ્રાપ્તિ ઘટી શકે છે. ૩૨૦.

યદાહુઃ । સમ્મત્તસ્સ ય તિસુ ઉવરિમાસુ પઙ્કિવજ્જમાણ્ણો હોઈ ।
પુઠ્ઠવપઙ્કિવજ્જન્નો પુણ્ણ અન્નયરીણ ઉ લેસાણ ॥

તથૈવ તેજોલેશ્યાઢથે ઘટતે સંગમામરે ।

વીરોપસર્ગકર્તૃત્વં કૃષ્ણલેશ્યાદિસમ્ભવિ ॥ ૩૨૧ ॥

સ્વરૂપત્યાગતઃ સર્વાત્મના તિર્યગ્મનુષ્યયોઃ ।

લેશ્યાસ્તદ્રૂપતાં યાન્તિ રાગક્ષિતપટાદિવત્ ॥ ૩૨૨ ॥

અત એવોત્કર્ષતોઽપ્યન્તર્મુહૂર્તમવસ્થિતાઃ ।

તિર્યગ્નૃણાં પરાવર્ત્ત યાન્તિ લેશ્યાસ્તતઃ પરમ્ ॥ ૩૨૩ ॥

બહુધાસાં પરીણામસ્ત્રિધા વા નવધા ભવેત્ ।

સપ્તવિંશતિધા ચૈકાશીતિધા ત્રિગુણસ્તથા ॥ ૩૨૪ ॥

જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટભેદતસ્ત્રિવિધો ભવેત્ ।

પ્રત્યેકમેષાં સ્વસ્થાનતારતમ્યવિચિન્તયા ॥ ૩૨૫ ॥

ભવેન્નવવિધસ્તેષામપિ ભેદવિવક્ત્રયા ।

સપ્તવિંશતિધામુખ્યોઽપ્યેવં ભેદૈસ્ત્રિભિસ્ત્રિભિઃ ॥૩૨૬॥ યુગ્મમ્ ॥

કથું છે કે—

ઉપલી એટલે પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓમાં સમ્યક્ત્વની પ્રતિપત્તિ થાય છે. અને પૂર્વે જેને એ સમ્યક્ત્વની પ્રતિપત્તિ થયેલી હોય છે એઓ બાકીની ત્રણ લેશ્યાઓમાં હોય છે.

એજ રીતે તેજોલેશ્યાવાળા સંગમદેવે વીરપ્રભુને ઉપસર્ગ કર્યા તે કૃષ્ણાદ લેશ્યાના સંભવને લઈને સમજવા. ૩૨૧.

મનુષ્ય અને તિર્યચની લેશ્યાઓ સ્વરૂપના સર્વતઃ ત્યાગથી રંગમાં ઝળોળેલાં વસ્ત્રની પેઠે તદ્દપ થઈ જાય છે. ૩૨૨.

આથી કરીને જ તિર્યચ અને મનુષ્યની લેશ્યાઓ ઉત્કૃષ્ટપણે અન્તર્મુહૂર્ત સુધી રહે છે, અને પછી એકદમ બદલાઈ જાય છે. ૩૨૩.

આ લેશ્યાઓનો પરિણામ ગહુધા ત્રણ પ્રકારે. નવ પ્રકારે, સત્યાવીશ પ્રકારે, એકાશી પ્રકારે—એમ ત્રણ ત્રણ ગણો હોય છે. ૩૨૪.

જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ—એમ ત્રણ પ્રકાર;

એ પ્રત્યેકના નિઃસ્થાનના તારતમ્યની અપેક્ષાએ નવ પ્રકાર;

તથાહુઃ પ્રજ્ઞાપનાયામ્—

કઠ્ઠલેસાણં મંતે કતિવિહં પરિણામં પરિણમતિ । ગોતમ તિવિહં
વા ણવવિહં વા સત્તાવિસતિવિહં વા ઇક્કાસીતિવિહં વા તેશ્રાલદુસયવિહં
વા બહું વા બહુવિહં વા પરિણામં પરિણમતિ ॥

લેશ્યાપરિણામસ્યાદિમાન્ત્યયોર્નાગિનાં મૃતિઃ ક્ષણયોઃ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તકેઽન્ત્યે શેષે વાઘે ગતે સા સ્યાત્ ॥

તત્રાપ્યન્તર્મુહૂર્ત્તેન્ત્યે શેષે નારકનાકિનઃ ।

મ્પ્રિયન્તે નરતિર્યંચશ્રાઘેઽતીત ઇતિ સ્થિતિઃ ॥

કૃષ્ણાયાઃ સ્થિતિરુત્કૃષ્ટા ત્રયસ્ત્રિંશત્પયોધયઃ ।

પ્રાચ્યાગ્ર્યભવસમ્બન્ધ્યન્તર્મુહૂર્ત્તદ્વયાધિકા ॥ ૩૨૭ ॥

પલ્યાસંખ્યેયભાગાઢ્યા નીલાયાઃ સા દશાઢ્યયઃ ।

પલ્યાસંખ્યાંશસંયુક્તા કાપોત્યાસ્તુ ત્રયોઽઢ્યયઃ ॥ ૩૨૮ ॥

અને એમના પણ ત્રણ ત્રણ ગણ કરતાં જતાં સત્યાવીશ, એકાશી, બસો ને તેતાળીશ ધ્યાદિ લેદો થાય. ૩૨૫-૩૨૬.

એ સંબંધી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

ગોતમ પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવાન, કૃષ્ણલેશ્યા કેટલા પ્રકારે પરિણમે ? એનો પ્રભુ ઉત્તર આપે છે—હે ગોતમ, કૃષ્ણલેશ્યા ત્રણ પ્રકારે પરિણમે, નવ પ્રકારે પરિણમે, સત્યાવીશ પ્રકારે પરિણમે, એકાશી પ્રકારે પરિણમે, બસો ને તેતાળીશ પ્રકારે પરિણમે, એમ ત્રણ ત્રણ ગણ કરતાં ઘણું ઘણું પ્રકારે પરિણમે.

લેશ્યાપરિણામના પહેલા અને છેલ્લા ક્ષણમાં પ્રાણીનું મૃત્યુ થતું નથી; છેલ્લું અન્તર્મુહૂર્ત્ત શેષ રહ્યું હોય ત્યારે અથવા પહેલું અન્તર્મુહૂર્ત્ત વ્યતીત થયું હોય ત્યારે થાય છે. એમાં પણ છેલ્લું અન્તર્મુહૂર્ત્ત શેષ રહ્યું હોય ત્યારે નારકી અને દેવતાઓનું મૃત્યુ થાય અને પહેલું વીત્યે મનુષ્ય અને તિર્યંચનું મૃત્યુ થાય.

કૃષ્ણલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમ અને બે અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. (એક અન્તર્મુહૂર્ત્ત પૂર્વના ભવ સંબંધીનું, અને એક અન્તર્મુહૂર્ત્ત આગળના ભવ સંબંધીનું—એમ બે). ૩૨૭.

નીલલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશ સાગરોપમ અને ઉપર એક પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમે ભાગ—એટલી છે. કાપોત લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ સાગરોપમ અને ઉપર એક પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમે ભાગ—એટલી છે. ૩૨૮.

પ્રાચ્યાદ્યભવસત્કાન્તર્મુહૂર્તદ્વયમેતયો : ।

પલ્યાસંખ્યાંશ એવાન્તર્ભૂતં નેત્યુચ્યતે પૃથક્ ॥ ૩૨૯ ॥

एवं तैजस्यामपि भाव्यम् ।

તૈજસ્યા દ્વૌ પયોરાશી પલ્યાસંખ્યલવાધિકૌ ।

દ્વચન્તર્મુહૂર્તાભ્યધિકાઃ પદ્માયા દશ વાર્ધયઃ ॥ ૩૩૦ ॥

દ્વચન્તર્મુહૂર્તાઃ શુક્લાયાસ્ત્રયસ્ત્રિંશત્પયોધયઃ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તં સર્વાસાં જઘન્યતઃ સ્થિતિર્ભવેત્ ॥ ૩૩૧ ॥

આદ્યાત્ર સપ્તમમહીગરિષ્ઠસ્થિત્યપેક્ષયા ।

ધૂમપ્રભાવ્યપ્રતરોત્કૃષ્ટાયુશ્ચિન્તયા પરા ॥ ૩૩૨ ॥

શૈલાદ્યપ્રતરે જ્યેષ્ઠમપેક્ષયાયુસ્તૃતીયિકા ।

તુર્યાં ચૈશાનદેવાનામુત્કૃષ્ટસ્થિત્યપેક્ષયા ॥ ૩૩૩ ॥

પંચમીઃ બ્રહ્મલોકસ્થગરિષ્ઠાયુરપેક્ષયા ।

ષષ્ઠી ચાનુત્તરસુરપરમાયુરપેક્ષયા ॥ ૩૩૪ ॥

ઉપરની બેઉ (નીલ અને કાપેત) લેશ્યાઓના, પૂર્વના અને આગળના ભવસંબંધી બન્ને અન્તર્મુહૂર્તો પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અન્તર્ગત થઈ જતા હોવાથી, ગ્રુહા નથી કહ્યા. ૩૨૯.

એવી રીતે તૈજસ લેશ્યામાં પણ સમજવું.

તૈજસ લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બે સાગરોપમ અને પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ— એટલી જાણવી અને પદ્યલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશ સાગરોપમ અને બે અન્તર્મુહૂર્તની સમજવી. ૩૩૦.

શુકલલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેનીશ સાગરોપમ અને બે અન્તર્મુહૂર્તની જાણવી. સપ્તમી છ એ લેશ્યાઓની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની સમજવી. ૩૩૧.

પહેલી લેશ્યાની સ્થિતિ ગ્રામી નરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિની અપેક્ષાએ છે; અને બીજી લેશ્યાની સ્થિતિ ' ધૂમપ્રલા ' નારીના પહેલા પ્રસ્તરના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ છે. ૩૩૨.

ત્રીજી લેશ્યાની સ્થિતિ ' શૈલા ' ના પહેલા પ્રસ્તરના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ છે; અને ચોથી લેશ્યાની સ્થિતિ ધ્રુવાનદેવલોકના દેવોના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ છે. ૩૩૩.

પાંચમી લેશ્યાની સ્થિતિ પ્રભદેવલોકના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ અને છઠ્ઠીની સ્થિતિ અનુત્તરવિમાનના દેવોના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ છે. ૩૩૪.

અત્ર યદ્યપિ પંકપ્રભાશૈલાદ્યપ્રસ્તટયોઃ પૂર્વોક્તાદધિકાપિ સ્થિતિરસ્તિ પરં પ્રસ્તુતલેશ્યાવતામિયમેવોત્કૃષ્ટા સ્થિતિરિતિ જ્ઞેયમ્ । યત્તુ પ્રજ્ઞાપનોત્તરાધ્યયનસૂત્રાદૌ કૃષ્ણાદીનામન્તર્મુહૂર્ત્તાભ્યધિકત્વમુચ્યતે તત્ પ્રાચ્યાગ્યભવસત્કાન્તર્મુહૂર્ત્તયોરેકસ્મિન્નન્તર્મુહૂર્તે સમાવેશાત્ । इत्थं च एतत् अन्तर्मुहूर्तस्य असंख्यातभेदत्वात् उपपद्यते इत्यादिप्रज्ञापनावृत्तौ ॥

इति सामान्यतः लेश्यास्थितिः ॥

સ્થિતિં વદ્યેऽથ લેશ્યાનાં નારકસ્વર્ગિણોર્નૃણામ્ ।

તિરશ્ચાં ચ જઘન્યેનોત્કર્ષેણ ચ યથાગમમ્ ॥ ૩૩૫ ॥

દશવર્ષસહસ્રાણિ કાપોત્યાઃ સ્યાલ્લઘુઃ સ્થિતિઃ ।

ઉત્કૃષ્ટા ત્રીણ્યતરાણિ પલ્યાસંખ્યલવસ્તથા ॥ ૩૩૬ ॥

જઘન્યા તત્ર ઘર્માદ્યપ્રસ્તટાપેક્ષયા ભવેત્ ।

ઉત્કૃષ્ટા ચ તૃતીયાદ્યપ્રસ્તટાપેચયોદિતા ॥ ૩૩૭ ॥

‘ પંકપ્રભા ’ અને ‘ શૈલા ’ ના પહેલાપહેલા પ્રસ્તરોની, પૂર્વોક્ત કરતાં અધિક પણ સ્થિતિ છે તોપણ આ-પ્રસ્તુત લેશ્યાવાળાઓની તો આટલી જ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સમજવી. પત્રવણા-અને ઉત્તરાધ્યયન-સૂત્રોમાં કૃષ્ણલેશ્યા વગેરેનું એક અન્તર્મુહૂર્ત નેટલું અધિકપણું કહ્યું છે તે, પૂર્વના તથા આગળના ભવના-એમ બન્ને અન્તર્મુહૂર્તોનો એક જ અન્તર્મુહૂર્તમાં સમાવેશ કરવાથી કહ્યું છે. વળી અન્તર્મુહૂર્તના અસંખ્ય ભેદો હોવાથી આ ઘટી શકે છે. આમ પત્રવણાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે.

(આ પ્રમાણે લેશ્યાઓની સામાન્યતઃ સ્થિતિ કહી.) (સ્થિતિ=સ્થિતિકાળ.)

હવે નારકી, દેવતા, મનુષ્ય અને તિર્યંચોની લેશ્યાઓની આગમમાં કહેલી જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વિષે કંઈ કહીએ. ૩૩૫.

(૧) નારકોની લેશ્યાની સ્થિતિ વિષે.

કાપોતલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ દશહજાર વર્ષોની, અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સાગરોપમ ને પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ નેટલી છે. ૩૩૬.

એમાં પણ જઘન્ય સ્થિતિ પહેલી નારકીના પહેલા પ્રસ્તરની અપેક્ષાએ, અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રીજી નારકીના પ્રથમ પ્રસ્તરની અપેક્ષાએ સમજવી. ૩૩૭.

नीलाया लघुरेषैवोत्कृष्टा च दश वार्धयः ।

पल्यासंख्येयभागाढ्याः कृष्णायाः स्यादसौ लघुः ॥ ३३८ ॥

स्थितिर्जघन्या नीलायाः शैलाद्यप्रस्तटे भवेत् ।

रिष्टाद्यप्रस्तटे त्वस्या ज्येष्ठा कृष्णास्थितिर्लघुः ॥ ३३९ ॥

कृष्णायाः पुनरुत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्पयोधयः ।

इयं माधवतीवर्तिज्येष्ठायुष्कव्यपेक्षया ॥ ३४० ॥

इत्थं नारकलेश्यानां स्थितिः प्रकटिता मया ।

अथ निर्जरलेश्यानां स्थितिं वक्ष्ये यथाश्रुतम् ॥ ३४१ ॥

दशवर्षसहस्राणि कृष्णायाः स्याल्लघुः स्थितिः ।

एतस्याः पुनरुत्कृष्टा पल्यासंख्यांशसंमिता ॥ ३४२ ॥

इयमेवैकसमयाधिका नीलास्थितिर्लघुः ।

पल्यासंख्येयभागश्च नीलोत्कृष्टस्थितिर्भवेत् ॥ ३४३ ॥

पल्यासंख्येयभागोऽयं पूर्वोक्तासंख्यभागतः ।

बृहत्तरो भवेदेवं ज्ञेयमग्रेऽपि धीधनैः ॥ ३४४ ॥

नीललेश्यानी जघन्य स्थिति उपर कडी ओटली ज डोय; अने उत्कृष्ट दश सागरो-
पम अने पत्योपमना असंख्यातमा भाग नेटली डोय. ओटली ज कृष्णलेश्यानी जघन्य
स्थिति डोय. ३३८.

नीललेश्यानी जघन्य स्थिति 'शैला' नारकीना प्रथम प्रस्तरमां डोय; अने उत्कृष्ट 'रिष्टा'
नारकीना प्रथम प्रस्तरमां डोय. अडिं ज कृष्णलेश्यानी जघन्य स्थिति डोय. ३३९.

कृष्णलेश्यानी उत्कृष्ट स्थिति तेत्रीश सागरोपमनी डोय अने ओ स्थिति 'माधवती' ना
नारकीना उत्कृष्ट आयुनी अपेक्षाओ डोय. ३४०.

(२) द्वयोनी लेश्यानी स्थिति विधे. ३४१.

कृष्णलेश्यानी स्थिति ओछामां ओधी -दशसहस्र वर्षोनी डोय, अने वधारेमां वधारे
पत्योपमना असंख्यातमा भाग नेटली डोय. ३४२.

नीललेश्यानी स्थिति, ओछामां ओधी, उपरनी दरतां ओक समय अधिक डोय, अने
उत्कृष्टपहो पत्योपमना असंख्यातमा भाग नेटली डोय. ३४३.

पत्योपमनो आ असंख्यातमा भाग पूर्वोक्त असंख्यातमा भागधी ओटो डोय. ओवी
ज रीने आगण. पद्य लालुपुं. ३४४.

યા નીલાયાઃ સ્થિતિર્જ્યેષ્ઠા સમયાભ્યધિકા ચ સા ।
 કાપોત્યા લઘુરસ્યાઃ સ્યાત્પલ્યાસંલ્યલવો ગુરુઃ ॥ ૩૪૫ ॥
 લેશ્યાનાં તિસ્ટણામાસાં સ્થિતિર્યાઽદર્શિ સા ભવેત્ ।
 ભવનેશઠ્યંતરેષુ નાન્યેષુ તદસમ્ભવાત્ ॥ ૩૪૬ ॥
 एवं वक्ष्यमाणतेजोलेश्याया अप्यसौ स्थितिः ।
 भवनव्यन्तरज्योतिराद्यकल्पद्वयावधि ॥ ૩૪૭ ॥
 પદ્માયાશ્ચ સ્થિતિર્બ્રહ્માવધીશાનાદનન્તરમ્ ।
 લાન્તકાત્પરતઃ શુક્લલેશ્યાયા ભાવ્યતામિતિ ॥ ૩૪૮ ॥

अथ प्रकृतम् । दशवर्षसहस्राणि तेजोलेश्यालघुस्थितिः ।

१) भवनेशव्यन्तराणां प्रज्ञप्ता ज्ञानभानुभिः ॥ ૩૪૯ ॥

उत्कृष्टा भवनेशानां साधिकं सांगरोपमम् ।

व्यन्तराणां समुत्કૃષ્ટા પલ્યોપમમુદીરિતા ॥ ૩૫૦ ॥

स्यात्पल्यस्याष्टमो भागो ज्योतिषां सा लघीयसी ।

उत्कृष्टा वर्षलक्षणाधिकं पल्योपमं भवेत् ॥ ૩૫૧ ॥

નીલલેશ્યાની - ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કરતાં એક સમય વધારે, કાપોતલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ હોય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય. ૩૪૫.

ત્રણ લેશ્યાઓની આ સ્થિતિ કહી એ 'લવનપતિ' અને 'વ્યન્તર' ના સંબંધમાં સમજવી. બીજા દેવોમાં એ લેશ્યાઓનો સંભવ જ નથી એટલે પછી સ્થિતિ જ કોની ? ૩૪૬.

જેના વિષે હવે કહેવામાં આવશે એવી તેજલેશ્યાની સ્થિતિ લવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી તથા પહેલાં જે દેવલોક સંબંધી જ સમજવી. ૩૪૭.

પદ્મલેશ્યાની સ્થિતિ ઇશાન દેવલોકથી તે બ્રહ્મદેવલોકસુધીની જાણવી. અને 'લાન્તક' દેવલોકથી અનન્તર શુક્લલેશ્યાની સ્થિતિ જાણવી. ૩૪૮.

હવે પાછા પ્રસ્તુત ખાખત પર આવીએ.

ભુવનપતિ અને વ્યન્તરદેવોની તેજલેશ્યાની સ્થિતિ ઓછામાં ઓછી દશસહસ્ર વર્ષની કહી છે. ભુવનપતિની વધારેમાં વધારે એક સાંગરોપમથી કંઈક અધિક છે. વ્યન્તરોની વળી ઉત્કૃષ્ટપણે એક પલ્યોપમની હોય. ૩૪૯-૩૫૦.

જ્યોતિષીદેવોની તેજલેશ્યાની સ્થિતિ, જઘન્ય, પલ્યોપમના અષ્ટમાંજ જેટલી હોય, અને ઉત્કૃષ્ટતાઃ એક પલ્યોપમ ઉપર એક લક્ષ વર્ષની હોય. ૩૫૧.

સા લઘુવૈમાનિકાનામેકં પલ્યોપમં મતા ।
 ઉત્કૃષ્ટા દ્વૌ પયોરાશી પલ્યાસંખ્યલવાધિકૌ ॥ ૩૫૨ ॥
 સમયાભ્યધિકૈષૈવ પદ્માયાઃ સ્યાલ્લઘુઃ સ્થિતિઃ ।
 ઉત્કૃષ્ટા પુનરેતસ્યા સ્થિતિર્દશપયોધયઃ ॥ ૩૫૩ ॥
 ઇયમેવ ચ શુક્લાયાઃ સ્થિતિર્લઘ્વી જ્ઞાણાધિકા ।
 ઉત્કૃષ્ટા પુનરેતસ્યાસ્ત્રયસ્ત્રિશત્પયોધયઃ ॥ ૩૫૪ ॥

इत्थं नारकदेवानां लेश्यास्थितिरुदीरिता ।
 अथ तिर्यग्मनुष्याणां लेश्यास्थितिरुदीर्यते ॥ ३५५ ॥
 या या लेश्या येषु येषु नृषु तिर्यक्तु वक्ष्यते ।
 आन्तर्मुहूर्त्तिकी सा सा शुक्ललेश्यां विना नृषु ॥ ३५६ ॥
 शुक्ललेश्यास्थितिर्नृणां जघन्यान्तर्मुहूर्त्तिकी ।
 उत्कृष्टा नववर्षीना पूर्वकोटी प्रकीर्तिता ॥ ३५७ ॥
 यद्यप्यष्टवर्षवयाः कश्चिद्दीक्षामवाप्नुयात् ।
 तथापि तादृग्वयसः पर्यायं वार्षिकं विना ॥ ३५८ ॥

વૈમાનિક દેવોની તેજલેશ્યાની સ્થિતિ જઘન્યપણે પદ્યોપમની કહેલી છે, અને ઉત્કૃષ્ટતઃ એ સાગરોપમ ઉપર પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ હોય. ૩૫૨.

પદ્મલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ, ઉપર કહેલા કરતાં એક સમય અદકી હોય; અને ઉત્કૃષ્ટ દશ સાગરોપમની હોય. ૩૫૩.

એનાં કરતાં એક ક્ષણ અદકી, શુક્લલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ હોય; અને ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમની હોય. ૩૫૪.

આ પ્રમાણે (૧) નારકો અને (૨) દેવો સંબંધી લેશ્યાઓની સ્થિતિ વિષે કહ્યું. હવે (૩) મનુષ્યની અને (૪) તિર્યંચની લેશ્યાઓની સ્થિતિ વિષે કહેશું. ૩૫૫.

મનુષ્યોને વિષે રહેલી શુક્લલેશ્યા શિવાયના, જે જે, મનુષ્યની કે તિર્યંચની, લેશ્યાની વાત કરશું તે સર્વ લેશ્યા અન્તર્મુહૂર્તની સમજવી. ૩૫૬.

મનુષ્યની શુક્લલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની જાણવી; અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ (વર્ષ) થી નવ વર્ષ ઓછી કહી છે. ૩૫૭

આઠવર્ષની વયનો કોઈ માણસ દીક્ષા લે તોપણ દીક્ષા લીધાને એક વર્ષ ન થયું હોય

નોદેતિ કેવલજ્ઞાનમતો યુક્તમુદીરિતા ।

પૂર્વકોટી નવાબ્દોના શુક્લલેશ્યાગુરુસ્થિતિઃ ॥૩૫૯॥ યુગ્મમ્ ॥

इति उत्तराध् एतद्गृह्यतिः ज्ञापनावृत्त्यभिप्रायः ॥

તથૈવ સંગ્રહણ્યામપિ ઉક્તમ્—ચરમા નરાણ પુણ નવવાસૂણા પુઠ્ઠ-કોઢીવિ ઇતિ ॥ સંગ્રહણીવૃત્તૌ પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તૌ ચ નરાણાં પુનશ્ચ-રમા શુક્લલેશ્યા ઉત્કર્ષતઃ કિંચિન્ન્યૂનનવવર્ષોનપૂર્વકોટીપ્રમાણાપિ ॥ ઇયં ચ પૂર્વકોટેરૂર્ધ્વં સંયમાવાતેરભાવાત્પૂર્વકોટ્યાયુષઃ કિંચિત્સમધિક-વર્ષાષ્ટકાદૂર્ધ્વમુત્પાદિતકેવલજ્ઞાનસ્ય કેવલિનોઽવસેયા ઇત્યુક્તમ્ ॥ અત્ર ચ પૂર્વકોટ્યા નવવર્ષોનત્વં કિંચિન્ન્યૂનનવવર્ષોનત્વં કિંચિત્સમધિકાષ્ટવ-ર્ષોનત્વં ઇતિ ત્રયં મિથો યથા ન વિરુદ્ધતે તથા બહુશ્રુતેભ્યો ભાવનીયમ્ ॥

प्रत्येकं सर्वलेश्यानामनन्ता वर्गणाः स्मृताः ।

प्रत्येकं निखिला लेश्यास्तथानन्तप्रदेशिकाः ॥ ૩૬૦ ॥

असंख्यातप्रदेशावगाढाः सर्वा उदाहृताः ।

स्थानान्यध्यवसायस्य तासां संख्यातिगानि च ॥ ૩૬૧ ॥

ત્યાં સુધી એટલા નહાનાને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. માટે શુક્લલેશ્યાની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટપણે કોડપૂર્વથી નવ વર્ષ ઓછી કહી છે એ યુક્ત જ છે. ૩૫૮-૩૫૯.

એ પ્રમાણે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની વૃત્તિનો તથા પન્નવણા-પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની વૃત્તિનો અભિ-પ્રાય છે.

‘ સંગ્રહણી ’ માં પણ કહ્યું છે કે અરમશરીરી મનુષ્યોની શુક્લલેશ્યાની સ્થિતિ કોડપૂર્વ વર્ષમાંથી નવ વર્ષ ઓછાં-એટલી છે. ‘ સંગ્રહણી ’ ની વૃત્તિમાં અને ‘ પ્રવચન સારોદ્ધાર ’ ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે મનુષ્યની છેલ્લી શુક્લલેશ્યા ઉત્કર્ષતઃ પૂર્વકોટિ વર્ષથી લગભગ નવવર્ષ ઓછાની છે. આ પ્રમાણે પૂર્વકોટિ પછી સંયમપ્રાપ્તિ ન હોવાથી પૂર્વકોટિના આયુષ્યવાળા, અને આઠવર્ષથી કંઈક અધિક કાળ વીત્યા પછી કેવળજ્ઞાન ઉપાર્જન કર્યું હોય એવા, કેવળી-સંબંધી છે. વળી અહિં, પૂર્વકોડમાં (૧) નવ વર્ષ ઓછાં, (૨) લગભગ નવ વર્ષ ઓછાં તથા (૩) આઠ ઉપરાંત વર્ષ ઓછાં-એમ ત્રણ વાત જણાવી એ પરત્વે, પરસ્પર વિરોધ ન આવે એમ બહુશ્રુત-શાસ્ત્ર પાસે સમજી લેવું.

હવે, સર્વ લેશ્યાઓમાં પ્રત્યેકની અનન્ત ‘ વર્ગણા ’ કહી છે, અને વળી અનન્ત ‘ પ્રદેશ ’ કહ્યા છે. ૩૬૦.

વળી સર્વ લેશ્યાઓને અવગાહવાના ‘ અનન્ત ’ પ્રદેશો કહ્યા છે તેમ એમના ‘ અધ્ય-વસાય ’ નાં ‘ અસંખ્ય ’ સ્થાનો કહ્યાં છે. ૩૬૧.

ક્ષેત્રતસ્તાન્યસંખ્યેયલોકાશ્રાંશસમાનિ વૈ ।

કાલતોઽસંખ્યેયકાલચક્રક્ષણમિતાનિ ચ ॥ ૩૬૨ ॥

વદુક્તમ્—

અસંખેજ્ઞાણ ઉસ્સપ્પિણીણ ઓસપ્પિણીણ જે સમયા ।

સંખાહયા લોગા લેસ્સાણં હુંતિ ઠાણાં ॥ ૧ ॥

અભિપ્રાયો યાદૃશઃ સ્યાત્ સતીષ્વેતાસુ દેહિનામ્ ।

સ મયા સમયોક્તાભ્યાં દૃષ્ટાન્તાભ્યાં પ્રદર્શ્યતે ॥ ૩૬૩ ॥

યથા પથઃપરિભ્રષ્ટાઃ પુરુષાઃ ષળમહાટવીમ્ ।

પ્રાપ્તાઃ સમન્તાદૈક્ષન્ત મક્ષ્યં દિક્ષુ બુભુક્ષિતાઃ ॥ ૩૬૪ ॥

જમ્બૂવૃક્ષં ક્વચિત્તત્ર દદૃશુઃ ફલમંગુરમ્ ।

આહ્વાયન્તમિવાધ્વન્યાન્ મરુચ્ચપલપલ્લવૈઃ ॥ ૩૬૫ ॥

એકસ્તત્રાહ વૃક્ષોઽયં મૂલાદુન્મૂલ્યતે તતઃ ।

સુખાસીનાઃ ફલાસ્વાદં કુર્મઃ શ્રમવિવર્જિતાઃ ॥ ૩૬૬ ॥

અન્યઃ પ્રાહ કિમેતાવાન્ પાલ્યતે પ્રૌઢપાદપઃ ।

શાખા મહત્યશિઙ્ગ્યન્તે સન્તિ તાસુ ફલાનિ ચત્ ॥ ૩૬૭ ॥

એ સ્થાન, 'ક્ષેત્ર' પરત્વે અસંખ્યાત લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલા છે, અને 'કાળ' પરત્વે અસંખ્ય કાળચક્રોના જેટલા 'સમયો' થાય એટલા છે. ૩૬૨.

કહ્યું છે કે—

અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના જેટલા 'સમયો' થાય તેટલા, અને અસંખ્યાત લોકાકાશના જેટલા 'પ્રદેશો' થાય એટલા, લેશ્યાઓનાં 'સ્થાન' છે. ૧.

પ્રાણીઓમાં આ લેશ્યાઓના સહસ્રાવથી કેવી કેવી જાતનો અભિપ્રાય થાય છે એ હું સિદ્ધાન્તમાં આપેલા એ દષ્ટાન્તોથી સમજાવું છું. ૩૬૩.

(૧) દષ્ટાન્ત પહેલું—જંબૂવૃક્ષતું—આ પ્રમાણે છે—

કોઈ છ માણસો માર્ગ ભૂલ્યા એટલે કોઈ અટવીમાં જઈ ચઢ્યા. ત્યાં એમને ક્રુધા લાગવાથી એદિશ ખાવાતું શોધવા લાગ્યા. એવામાં એકસ્થળે કોઈ રૂપરૂપ જંબૂવૃક્ષ હતું એ એમની દૃષ્ટિએ પડ્યું. એ જાણે પવનથી હાલતાં પલ્લવોવડે એમને પોતા તરફ આવવાતું કહેતું હોયની એમ જણાતું હતું. એ વૃક્ષ જોઈને છમાંથી એક માણસ કહેવા લાગ્યો—આ વૃક્ષને ઉન્મૂલન કરીએ અને સુખે વિનાશને એનાં ફળ-જાંબુડાં ખાઈએ. વળી બીજો એલ્યો—આવું પ્રૌઢ વૃક્ષ શા માટે પાડી નાખવું ? એની મોટી શાખાઓ છે એ કાપીએ—એમાં જ ફળો છે.

તૃતીયોઽથાવદત્ શાખા ભવિષ્યન્તિ કદેદૃશઃ ।
 પ્રશાખા એવ પાત્યન્તે યત એતાઃ ફલૈર્ભૃતાઃ ॥ ૩૬૮ ॥
 ઉવાચ વાચં તુર્યોઽથ તિષ્ઠન્ત્વેતા વરાકિકાઃ ।
 યથેચ્છં ગુચ્છસંદોહં છિન્નો યેષુ ફલોદ્ગમઃ ॥ ૩૬૯ ॥
 ન નઃ પ્રયોજનં ગુચ્છૈઃ ફલૈઃ કિન્તુ પ્રયોજનમ્ ।
 તાન્યેવ ભુવિ કીર્યન્તે પંચમઃ પ્રોચિવાનિતિ ॥ ૩૭૦ ॥
 ષષ્ઠેન શિષ્ટમતિના સમાદિષ્ટમિદં તતઃ ।
 પતિતાનિ ફલાન્યદ્ધો માભૂત્પાતનપાતકમ્ ॥ ૩૭૧ ॥
 ભાવ્યાઃ ષણ્ણામપ્યમીષાં લેશ્યાઃ કૃષ્ણાદિકાઃ ક્રમાત્ ।
 દર્શ્યતેઽન્યોઽપિ દૃષ્ટાન્તો દૃષ્ટઃ શ્રીશ્રુતસાગરે ॥ ૩૭૨ ॥
 કેચન ગ્રામઘાતાય ચૌરાઃ ક્રૂરપરાક્રમાઃ ।
 ક્રામન્તો માર્ગમન્યોઽન્યં વિચારમિતિ ચક્રિરે ॥ ૩૭૩ ॥
 એકસ્તત્રાહ દુષ્ટાત્મા યઃ કશ્ચિદ્દૃષ્ટિમેતિ નઃ ।
 હન્તવ્યઃ સોઽય સર્વોઽપિ દ્વિપદો વા ચતુષ્પદઃ ॥ ૩૭૪ ॥

એટલે વળી ત્રીજે કહેવા લાગ્યો—આવી મોટી ડાળીઓ ફરી નહિં થાય માટે નાની નાની છે તેજ નીચે પાડીએ. ફળો એમાં છે. વળી એથાએ સૂચવ્યું કે બધી શાખાઓનું આપણે શુ કામ છે ? આપણે એનાં ગુચ્છા—લુખ છે એ જ તોડીએ. એમાં ફળ ભરેલાં છે. તે વખતે પાંચમાએ પોતાનો વિચાર જણાવ્યો—આપણે ગુચ્છાની શી આવશ્યકતા છે ? ફળોને જ હેઠાં પાડીએ. છેવટ સુખુદ્ધિ છટ્ટો કહેવા લાગ્યો—આપણે આ ભૂમિપર પડ્યાં છે એ જ ચાલોને ખાઈએ. પાડવાનું પાપ આપણે શા માટે વહોરવું પડે. ૩૬૪—૩૭૧.

આ દૃષ્ટાન્તમાં છ માણસો કહ્યાં એમાં છએની ' જૂદી જૂદી લેશ્યા ' હતી. પહેલાની ' કૃષ્ણ ', બીજાની ' નીલ '—એમ અનુક્રમે છટ્ટાની ' શુકલલેશ્યા ' સમજવી. ૩૭૨.

હવે (૨) બીજું દૃષ્ટાન્ત—ચોરી કરવા નીકળેલા છ ચોરનું—

કોઈક દુષ્ટ ચોર લોકો એકઠા કોઈ ગામ ભાંગવાનો મનસુખો કરતા કરતા જતા હતા. એમનામાંથી એક દુષ્ટ ચોર બોલ્યો—આજે તો જે કોઈ ગ્રાણી નજરે પડે એને મારવું—ભલે બે પગું હોય કે ચારપગું હોય (મનુષ્ય હોય કે ઢાર હોય). બીજે બોલ્યો—ચોપગાંઓએ આપણો શો અપરાધ કર્યો છે ? કંઈ નહિં—માટે આપણે તો જે મનુષ્ય હાથ આવે એને મારવો. ત્રીજાએ કહ્યું—એમ ઠીક ન કહેવાય. મનુષ્ય સર્વમાંથી આપણે સ્ત્રીઓને બાતલ કરવી; કેમકે સ્ત્રીહત્યા નિન્દિત છે. એથી વિશેષ ચતુર હતો એ બોલ્યો—જેમની પાસે શસ્ત્રો ન

અન્યઃ પ્રાહ ચતુષ્પાદ્ધિરપરાદ્ધં ન કિંચન ।

મનુષ્યા એવ હન્તવ્યા વિરોધો યૈઃ સહાત્મનામ્ ॥ ૩૭૫ ॥

તૃતીયઃ પ્રાહ ન સ્ત્રીણાં હત્યા કાર્યાતિનિન્દિતા ।

પુરુષા એવ હન્તવ્યા યતસ્તે ક્રૂરચેતસઃ ॥ ૩૭૬ ॥

નિરાયુધૈર્વરાકૈસ્તૈર્હૈતૈઃ કિં નઃ પ્રયોજનમ્ ।

ઘાત્યાઃ સશસ્ત્રા એવેતિ તુર્યશ્ચાતુર્યવાન્ જગૌ ॥ ૩૭૭ ॥

સશસ્ત્રૈરપિ નશ્યદ્ધિર્હૈતૈઃ કિં નઃ ફલં ભવેત્ ।

સાયુધો યુધ્યતે યઃ સ વધ્ય ઇત્યાહ પંચમઃ ॥ ૩૭૮ ॥

પરદ્રવ્યાપહરણમેકં પાપમિદં મહત્ ।

પ્રાણાપહરણં ચાન્યચ્છેત્કુર્મસ્તર્હિ કા ગતિઃ ॥ ૩૭૯ ॥

ધનમેવ તદાદેયં મારણીયો ન કશ્ચન ।

ષષ્ઠઃ સ્પષ્ટમભાષિષ્ટ પ્રાગ્વદત્રાપિ ભાવના ॥ ૩૮૦ ॥

સર્વસ્તોકાઃ શુક્લલેશ્યા જીવાસ્તેભ્યો યથોત્તરમ્ ।

પદ્મલેશ્યાસ્તેજોલેશ્યા અસંખ્યેયગુણાઃ ક્રમાત્ ॥ ૩૮૧ ॥

અનન્તઘ્નાસ્તતો લેશ્યાઃ કાપોત્યાઘ્યાસ્તતસ્તથા ।

તેભ્યો નીલકૃષ્ણલેશ્યાઃ ક્રમાદ્વિશેષતોઽધિકાઃ ॥ ૩૮૨ ॥

હોય એવા બિચારા રાંકને મારવા નહિં. શસ્ત્રવાળા હોય એમને જ મારવા. એટલે પાંચમાએ પોતાનો મત આપ્યો—શસ્ત્રસૂત્ર હોય પણ જે એઓ નાસી જતા હોય તો મારવા નહિં. આપણી સામે યુદ્ધમાં ઉતરે એમને જ મારવા. છેવટે બુદ્ધિમાન છઠ્ઠો બોલ્યો—આપણે પારકું દ્રવ્ય ઉઠાવી લઈએ છીએ એ એક પાપ તો સદા કર્યા કરીએ છીએ. ત્યાં વળી પરના પ્રાણુ શા માટે લેવાનો વિચાર સરખોએ મનમાં લાવવો ? એમ કરવા જઈએ તો આપણી પછી શી ગતિ થાય ? માટે આપણે ફક્ત ધન લેવું. કોઈના પ્રાણુ લેવા નહિં. ૩૭૩-૩૮૦.

જંબૂવૃક્ષના દષ્ટાન્તમાં જેમ છ જણની કૃષ્ણલેશ્યાથી માંડીને છેક શુક્લલેશ્યા સુધીની લેશ્યા બતાવી તેમ આ દષ્ટાન્તમાં પણ છએ ચોરોની છ જાતિની ચઢતી ચઢતી લેશ્યા સમજવી.

શુક્લલેશ્યાવાળા પ્રાણીઓ સર્વથી ઓછાં છે. એમનાથી ઉત્તરોત્તર અસંખ્યગણા અનુક્રમે પદ્મલેશ્યાવાળા અને તેજલેશ્યાવાળા જીવો છે. એથી અનન્તગણા કાપોતલેશ્યાવાળા જીવો છે અને આમનાથી પણ વિશેષતઃ અધિક અનુક્રમે નીલલેશ્યાવાળા અને કૃષ્ણલેશ્યાવાળા જીવો છે. ૩૮૧-૩૮૨.

इति लेश्यास्वरूपम् ॥ १७ ॥

निर्व्याघातं प्रतीत्य स्यादाहारः षड्दिगुद्भवः ।
व्याघाते त्वेष जीवानां त्रिचतुष्पंचदिग्भवः ॥ ३८३ ॥
अलोकवियताहारद्रव्याणां स्वलनं हि यत् ।
स व्याघातस्तदभावो निर्व्याघातमिहोच्यते ॥ ३८४ ॥

भावनात्वेवम्—

सर्वाधस्तादधोलोकनिष्कूटस्याग्निकोणके ।
स्थितो भवेद्यदैकाक्षस्तदासौ त्रिदिगुद्भवः ॥ ३८५ ॥
पूर्वस्यां च दक्षिणस्यामधस्तादिति दिक्त्रये ।
संस्थितत्वादलोकस्य ततो नाहारसम्भवः ॥ ३८६ ॥
अपरस्या उत्तरस्या ऊर्ध्वतश्चेति दिक्त्रयात् ।
पुद्गलानाहरत्येवं सूक्ष्माः पंचानिलोऽनणुः ॥ ३८७ ॥

तथोक्तम्—

આ પ્રમાણે ‘ લેશ્યા ’ નામના સત્તરમા દ્વારતું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.
હવે અહારમા દ્વાર ‘ આહારદિક્ ’ એટલે આહારની દિશા વિષે.
કોઈપણ પ્રકારનો વ્યાઘાત ન થાય તો (સર્વ) જીવોને છ દિશાનો આહાર હોય. અને
વ્યાઘાત થાય તો ત્રણ, ચાર કે પાંચ દિશાનો આહાર હોય. ૩૮૩.
અલોકાકાશે કરીને આહારના દ્રવ્યો-વસ્તુઓની સખલના થાય એનું નામ ‘ વ્યાઘાત ’
એવી કોઈ સખલનાનો અભાવ હોય એ નિર્વ્યાઘાત-વ્યાઘાતનું ન હોવાપણું. ૩૮૪.

એની ભાવના નીચે પ્રમાણે:—

સર્વથી નીચે આવેલા અધોલોકના નિષ્કૂટના અગ્નિખુણામાં જે કોઈ એકેન્દ્રિય જીવ
રહેલો હોય એ ત્રણ દિશાએથી આહાર લે. ૩૮૫.

કેમકે પૂર્વ દિશામાં, દક્ષિણ દિશામાં અને અધઃ એટલે નીચે-એમ ત્રણ દિશાઓમાં
અલોક હોવાથી, ત્યાંથી એને આહારનો સંભવ હોતો નથી. ૩૮૬.

એટલે પશ્ચિમ દિશામાંથી, ઉત્તર દિશામાંથી અને ઉર્ધ્વ એટલે ઉંચેથી, સૂક્ષ્મ પાંચ
એકેન્દ્રિયો અને આદર વાયુ પુદ્ગલોને આહાર છે. ૩૮૭.

इहलोकचरमान्ते वादरपृथिवीकायिकापकायिकतेजोवनस्पतयो न सन्ति । सूक्ष्मास्तु पंचापि सन्ति वादरा वायुकायिकाश्चेति । पर्याप्ता-पर्याप्तकभेदेन द्वादशस्थानान्यनुसर्त्तव्यानीति भगवतीसूत्र शतक ३४ उद्देश १ वृत्तौ ।

द्वयोर्दिशोस्तथैकस्या अलोकव्याहतौ बुधैः ।

चतुःपंचदिगुत्पन्नोऽप्येषामेव विभाव्यताम् ॥ ३८८ ॥

तथाहि— सर्वाधस्तादधोलोक एव चेत्पश्चिमां दिशम् ।

स्थितोऽनुसृत्यैकाक्षः स्यात् प्राच्यां न व्याहतिस्तदा ॥ ३८९ ॥

अधस्तनी दक्षिणा च द्वे एव व्याहते इति ।

दिग्भ्योऽन्याभ्यश्चतसृभ्यः पुद्गलानाहरत्यसौ ॥ ३९० ॥ युग्मम् ॥

द्वितीयादिप्रतरेषु यदोर्ध्वं पश्चिमां दिशम् ।

स्थितोऽनुસૃત્યૈકાક્ષઃ સ્યાન્ન વ્યાહતિરધોઽપિ તત્ ॥ ૩૯૧ ॥

વ્યાહતા દક્ષિણૈવૈકા તતઃ પંચ દિગાગતાન્ ।

પુદ્ગલાનાહરત્યેષ એવં સર્વત્ર ભાવના ॥ ૩૯૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

કહું છે કે આ લોકના ચરમ એટલે છેલ્લા અન્તભાગમાં વાદર પૃથ્વીકાય—અપકાય—તેજ-સ્કાય અને વનસ્પતિકાય હોતાં નથી, સૂક્ષ્મ અસ્તિકાયો પાંચે છે, અને વાદર વાયુકાય છે. એ છના પાછા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે ભેદ કરતાં બાર સ્થાનકો થયા. (ભગવતી સૂત્ર શતક ૩૪—ઉદ્દેશ ૧).

વળી એમને પણ, જો બે દિશાઓમાં અલોકનો વ્યાધાત હોય તો (બાકીની) ચાર દિશા-એથી, અને એક દિશામાં અલોકનો વ્યાધાત હોય તો (બાકીની) પાંચ દિશાએથી આધાર હોય. ૩૮૮.

તે આ રીતે:—જો એકેન્દ્રિય જીવ એકદમ નીચે અધોલોકમાંજ પશ્ચિમ દિશાને અનુસરીને રહ્યો હોય તો પછી એને પૂર્વદિશામાં વ્યાધાત ન થાય, તેથી ફક્ત અધોદિશા અને દક્ષિણ દિશા—બે દિશાથી જ વ્યાધાત થવો રહ્યો. એટલે બાકીની ચારે દિશાએથી એને (પુદ્ગલોનો) આધાર મળે. ૨૮૯-૯૦

વળી જ્યારે એકેન્દ્રિય જીવ બીજા ત્રીજા વગેરે પ્રસ્તરમાં ઊર્ધ્વદિશા કે પશ્ચિમ દિશાને અનુસરીને રહ્યો હોય ત્યારે એને અધોદિશાએથી પણ વ્યાધાત ન હોય; એટલે ફક્ત દક્ષિણ દિશાનો જ વ્યાધાત રહ્યો. તેથી બાકીની પાંચે દિશાઓમાંથી આવેલા પુદ્ગલોનો આધાર એને હોય. એવી રીતે સર્વત્ર સમજવું. ૩૯૧-૯૨.

દ્રવ્યતશ્ચ સ આહારઃ સ્યાદનન્તપ્રદેશકઃ ।

સંખ્યાસંખ્યપ્રદેશો હિ નાત્મગ્રહણગોચરઃ ॥ ૩૯૩ ॥

અસંખ્યાભ્રપ્રદેશાનાં ક્ષેત્રતઃ સોઽવગાહકઃ ।

જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટસ્થિતિકઃ કાલતઃ પુનઃ ॥ ૩૯૪ ॥

ભાવતઃ પંચધા વર્ણરસૈર્ગન્ધૈર્દ્વિધાષ્ટધા ।

સ્પર્શૈરેકગુણત્વાદિભેદૈઃ પુનરનેકધા ॥ ૩૯૫ ॥

કિંચ— અનન્તરાવગાઠાનિ સ્વગોચરગતાનિ ચ ।

દ્રવ્યાણ્યમ્બવહાર્યાણ્યણીનિ વા બાદરાણિ ચ ॥ ૩૯૬ ॥

આહરન્તિ વર્ણગન્ધરસસ્પર્શાનિપુરાતનાન્ ।

વિનાશ્યાન્યાંસ્તથોત્પાદ્યાપૂર્વાન્ જીવાઃ સ્વભાવતઃ ॥૩૯૭॥યુગ્મમ્ ॥

ઇત્યાહારદિક્ । પ્રસંગાત્ કિંચિદાહારસ્વરૂપં ચ ॥ ૧૮ ॥

અસ્થિસમ્બન્ધરૂપાણિ તત્ર સંહનનાનિ તુ ।

બોઠા ખલુ વિભિદ્યન્તે દાઢ્યાદિતારતમ્યતઃ ॥ ૩૯૮ ॥

એ આહારના, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, અનન્ત પ્રદેશ હોય. કારણકે આત્માને સંખ્ય-અસંખ્ય પ્રદેશો ગ્રહણગોચર નથી. ૩૯૩.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વર્ણી, એ (આહાર) અસંખ્ય આકાશપ્રદેશને અવગાહનારો છે. અને કાળની અપેક્ષાએ, એની સ્થિતિ જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ છે. ૩૯૪.

(છેદ્દી) ભાવની અપેક્ષાએ, એ (આહાર) ના પાંચ પાંચ વર્ણ અને રસ છે, જે પ્રકારના ગંધ છે અને આઠ પ્રકારના સ્પર્શ છે. વર્ણી એકગણો, બમણો, ત્રણગણો એમ ભેદ પાડીએ તો એના અનેક ભેદ પડે. ૩૯૫.

વર્ણી એ જીવો લેશપણ અન્તર વિના અવગાહી રહેલા, આહારને યોગ્ય, સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ-સ્વગોચર પદાર્થોનો, એમના ' પુરાતન ' વર્ણુ-રસ-ગંધ અને સ્પર્શ દૂર કરીને એની જગ્યાએ અર્પૂર્વ (ખીલ) વર્ણુ-રસ-સ્પર્શ અને ગંધ ઉત્પન્ન કરીને, આહાર કરે છે. ૩૯૬-૬૭.

આ પ્રમાણે અહારમા દ્વાર-આહારની દિશાઓ-નું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

હવે ઓગણીશમા દ્વાર ' સંહનન ' વિષે:—

સંહનન (સંઘયણ) એટલે અસ્થિઓના સંબંધથી સંયુક્ત એવું શરીર-અંગ.

ન્યૂનાધિક દૃઢતા આદિ વિશિષ્ટતાને લઈને, ' સંહનન ' ના છ પ્રકાર કહેવાય છે. ૩૯૮.

तथाहुः ।

वज्ररिसहनारायं पढमं बीयं च रिसहनारायं ।
नारायमद्धनारायकीलिया तहय छेवट्टं ॥ १ ॥

कीलिका वज्रमृषभः पट्टोऽस्थिद्वयवेष्टकः ।

अस्थनोर्मर्कटबन्धो यः स नाराच इति स्मृतः ॥ ३९९ ॥

ततश्च—

बद्धे मर्कटबन्धेन सन्धौ सन्धौ यदस्थिनी ।

अस्थना च पट्टाकृतिना भवतः परिवेष्टिते ॥ ४०० ॥

तदस्थित्रयमाविद्ध्य स्थितेनास्थना दृढीकृतम् ।

कीलिकाकृतिना वज्रर्षभनाराचकं स्मृतम् ॥ ४०१ ॥ युग्मम् ॥

अन्यदृषभनाराचं कीलिकारहितं हि तत् ।

केचित्तु वज्रनाराचं पट्टोज्झितमिदं जगुः ॥ ४०२ ॥

अस्थनोर्मर्कटबन्धेन केवलेन दृढीकृतम् ।

आहुः संहननं पूज्या नाराचाख्यं तृतीयकम् ॥ ४०३ ॥

बद्धं मर्कटबन्धेन यद्भवेदेकपार्श्वतः ।

अन्यतः कीलिकानद्धमर्धनाराचकं हि तत् ॥ ४०४ ॥

(१) वज्रऋषभनाराय, (२) ऋषभनाराय, (३) नाराय, (४) अर्धनाराय,
(५) कीलिका अने (६) सेवार्त्त.

‘ वज्र ’ अटले भीली; ‘ ऋषभ ’ अटले जे अस्थि—डाउका पर लपेटेले पाटो; ‘ नाराय ’
अटले जे अस्थिअनो मर्कटबंध. उल्ले.

जे परथी,

(१) सांघे सांघे मर्कटबंधे भांघेला डाउकापर जेक त्रीणुं पट्टाना आकारतुं डाउकुं
वींटायतुं डोय अने जे त्रणे डाउका जेक भीलीना आकारवाणा डाउका वडे वींघाघ दढ थयेला
डोय—आवुं संहनन—शरीर—अंग ‘ वज्रऋषभनाराय ’ कडेवाय. ४००—४०१.

(२) उपर कडुं तेमांथी ‘ भीली ’ न डोय ते ‘ वज्रऋषभ. ’ जे डे डेटलाडो आ भीज
प्रकारमां ‘ वज्रऋषभ ’ नडि, पणु ‘ वज्रनाराय ’ कडे छे. त्यां वज्रनाराय अटले उपर
जणुआभांथी ‘ पट्टो ’ जोछो थयो डोय जेवुं. ४०२.

(३) जे डाउका परपर मर्कटबंधे दढ करेलां डोय (‘ भीली ’ डे ‘ पट्टो ’ कडं न
डोय) जेवुं ‘ संहनन ’ ‘ नाराय ’ कडेवाय. ४०३.

તત્કીલિતાઋયં યત્રાસ્થનાં કેવલં કીલિકાવલમ્ ।
 અસ્થનાં પર્યન્તસમ્બન્ધરૂપં સેવાર્ત્તમુચ્યતે ॥ ૪૦૫ ॥
 સેવયાભ્યંગાદ્યયા વા રુતં વ્યાસં તતસ્તથા ।
 છેદૈઃ સ્વંદૈર્મિથઃસ્પૃષ્ટં છેદસ્પૃષ્ટમતોઽથવા ॥ ૪૦૬ ॥
 યદ્યપિ સ્યુરનસ્થીનામેતાન્યસ્થ્યાત્મકાનિ ન ।
 તદ્ગત્તઃ શક્તિવિશેષસ્તથાપ્યેષૂપચર્યતે ॥ ૪૦૭ ॥
 એકેન્દ્રિયાણાં સેવાર્ત્તં તમપેદ્યૈવ કથ્યતે ।
 જીવાભિગમાનુસૃતૈઃ કૈશ્ચિન્નાદ્યં સુધામુજામ્ ॥ ૪૦૮ ॥

સંગ્રહીકારૈસ્તુ

છ ગમ્ભતિરિનરાણાં સમુચ્છિમપણિદિવિગલછેવદ્મ્ ।
 સુરનેરઙ્ગયા એગિન્દિયાય સઠ્વે અસંઘયણા ॥ ૧ ॥

ઇત્યુક્તમ્ ॥

ઇતિ સંહનનાનિ ॥ ૧૯ ॥

(૪) - એક તરફ ‘ મર્કટબંધ ’ હોય ને બીજી બાજુએ ‘ ખીલી ’ હોય એવી રીતે રહેલાં હાડકાંવાળું સંહનન ‘ અર્ધનારાય ’ કહેવાય. ૪૦૪.

(૫) જે સંહનનમાં ફક્ત ખીલીઓથી હાડકાતું નોડાણુ હોય એ ‘ કીલિકા ’ સંહનન.

(૬) જેમાં હાડકાઓના છેડેછેડા ફક્ત મેળવેલા હોય એને ‘ સેવાર્ત ’ સંહનન કહે છે. ૪૦૫.

સેવા એટલે નોડાણુ; લેપ આદિ વડે હાડકાતું નોડાણુ. આર્ત એટલે વ્યાસ. તેથી, ‘ સેવાર્ત ’ એટલે જેમાં હાડકાં ફક્ત ખાલી નોડાયલાં હોય એવું. ‘ સેવાર્ત ’ ને બદલે ‘ છેદસ્પૃષ્ટ ’ પણ કહે છે. એ વખતે એનો અર્થ, છેદ એટલે ખડ એક બીજા પરસ્પર સ્પર્શ કરીને-ખાલી વળગીને જેમાં રહ્યા હોય એવું (સંહનન). ૪૦૬.

અસ્થિરહિત જીવોને સંહનન-શરીર-અંગ-માં અસ્થિ નથી હોતાં-હોય જ નહિં. તેથી એમનામાં રહેલી અમુક વિશિષ્ટ શક્તિને લીધે, ઉપચારને ખાતર હાડકાં છે એમ કહેવાય. અને એ અપેક્ષાએ જ એકેન્દ્રિ જીવોનું સંહનન ‘ સેવાર્ત ’ કહેવાય. કેટલાકોએ જીવાભિગમસૂત્રને આધારે, દેવોને પણ પહેલા પ્રકારનું ‘ સંહનન ’ કહ્યું છે એ પણ એ જ અપેક્ષાને લઈને. ૪૦૭-૮

‘ સંગ્રહણી ગ્રંથ ’ ના કર્તા તે વળી એમ કહે છે કે ગર્ભજ તિયંચ-અને-મનુષ્યોને છયે સંહનન હોય છે; સંમુર્છિમ પંચેન્દ્રિ અને વિકલેન્દ્રિયોને ‘ સેવાર્ત ’ સંહનન હોય છે; અને દેવતા, નારકીના જીવો અને એકેન્દ્રિયો-આ ત્રણે-ને ‘ સંહનન ’ હોતું જ નથી. ૧.

આ પ્રમાણે ઓગણીશમાં દ્વાર-સંહનન-સંઘયણ-નું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

કષં સંસારકાન્તારમયન્તે યાન્તિ ચૈર્જનાઃ ।

તે કષાયાઃ ક્રોધમાનમાયાલોભા इति શ્રુતાઃ ॥ ૪૦૯ ॥

તત્ર ચ

ક્રોધોઽપ્રીત્યાત્મકો માનોન્યેઽર્ષ્યાસ્વોત્કર્ષલક્ષણઃ ।

માયાન્યવંચનારૂપા લોભસ્તૃષ્ણાભિગૃહ્ણતા ॥ ૪૧૦ ॥

ચત્વારોઽન્તર્ભવન્ત્યેતે ઉભયોર્દ્વેષરાગયોઃ ।

શ્રાદિમૌ દ્વૌ ભવેદ્દ્વેષો રાગઃ સ્યાદન્તિમૌ ચ તૌ ॥ ૪૧૧ ॥

કેચિન્ન

સ્વપક્ષપાતરૂપત્વાન્માનોઽપિ રાગ એવ યત્ ।

તત્સ્રયાત્મકો રાગો દ્વેષઃ ક્રોધસ્તુ કેવલમ્ ॥ ૪૧૨ ॥

ચત્વારોઽપિ ચતુર્ભેદાઃ સ્યુસ્તેઽનન્તાનુબન્ધિનઃ ।

અપ્રત્યાખ્યાનકાઃ પ્રત્યાખ્યાનાઃ સંજ્વલના इति ॥ ૪૧૩ ॥

एतन्नक्षणाणि च श्रीहेमचन्द्रस्वरिभिरित्थमूचिरे—

પક્ષં સંજ્વલનઃ પ્રત્યાખ્યાનો માસચતુષ્ટયમ્ ।

અપ્રત્યાખ્યાનકો વર્ષ જન્માનન્તાનુબન્ધિકઃ ॥ ૪૧૪ ॥

હવે વીશમા દ્વાર—‘ કષાય ’ વિષે.

એને લીધે, મનુષ્યને ‘ કષ ’ એટલે ‘ સંસારાટવી ’ માં ‘ આય ’ એટલે ‘ આવાગમન ’ કરવું પડે—લટકવું પડે—જન્મમરણના ફેરા ખાવા પડે, એનું નામ કષ+આય, કષાય. એવા કષાય ચાર છે—(૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ. ૪૦૯.

એમાં ક્રોધ નિઃસ્નેહાત્મક છે. એટલે કે ક્રોધ થાય એટલે સ્નેહ—પ્રેમ જતો રહે છે. અન્યની ઇર્ષ્યા કરવી અને પોતાનો ઉત્કર્ષ બતાવવો એ માનનું લક્ષણ છે. અન્યજનોને છેતરવા એનું નામ માયા. અને તૃષ્ણાની અતિશયતા એ લોભ. ૪૧૦.

એ ચારે કષાયોનો વળી, દ્વેષ અને રાગ—એ બે કષાયોમાં સમાવેશ કરાયઃ પહેલા એનો ‘ દ્વેષ ’ માં અને છેલ્લા એનો ‘ રાગ ’ માં. ૪૧૧.

કેટલાકો વળી, પોતાને વિષે પક્ષપાત એ જ માન, એમ કહી ‘ માન ’ ને પણ ‘ રાગ ’ માં અન્તર્ગત કરે છે. અને તે પરથી માન—માયા—અને—લોભની ત્રિપુટીને ‘ રાગ ’ કહે છે. અને ક્રૂતા ‘ ક્રોધ ’ ને જ ‘ દ્વેષ ’ માં ગણે છે. ૪૧૨.

એ ચારે કષાયોના વળી ચાર ચાર લેદ છે—(૧) અનન્તાનુબન્ધી, (૨) અપ્રત્યાખ્યાની, (૩) પ્રત્યાખ્યાની અને (૪) સંજ્વલન. ૪૧૩.

એમનાં લક્ષણ શ્રી હેમચંદ્ર આચાર્યે આ પ્રમાણે કહ્યાં છે—સંજ્વલન (કષાય) એક પક્ષ—

વીતરાગયતિશ્રાદ્ધસમ્યગ્દૃષ્ટિત્વઘાતકાઃ ।

તે દેવત્વમનુષ્યત્વતિર્યક્ત્વનરકપ્રદાઃ ॥ ૪૧૫ ॥

પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ ચ—

અનન્તાન્યનુબન્ધનન્તિ યતો જન્માનિ ભૂત્રયે ।

તેનાનન્તાનુબન્ધ્યાખ્યા ક્રોધાદ્યેષુ નિયોજિતા ॥ ૪૧૬ ॥

एषां संयोजना इति द्वितीयमपि नाम ॥

સંયોજયન્તિ યન્નરમનન્તસંખ્યૈર્ભવૈઃ કષાયાસ્તે ।

સંયોજનતાનન્તાનુબન્ધિતા વાપ્યતસ્તેષામ્ ॥ ૪૧૭ ॥

નાલ્પમપ્યુલ્લસેદેષાં પ્રત્યાખ્યાનમિહોદયાત્ ।

અપ્રત્યાખ્યાનસંજ્ઞાતો દ્વિતીયેષુ નિયોજિતા ॥ ૪૧૮ ॥

सर्वसावद्यविरतिः प्रत्याख्यानमिहोदितम् ।

तदावरणतः संज्ञा सा तृतीयेषु योजिता ॥ ૪૧૯ ॥

પખવાડીયા સુધી રહે; પ્રત્યાખ્યાની ચાર માસ પર્યન્ત રહે; અપ્રત્યાખ્યાની એક વર્ષ સુધી ટકે અને અનન્તાનુબન્ધિ વાવજીવ ટકે. ૪૧૪.

પહેલો વીતરાગપણાનો, બીજો સાધુપણાનો, ત્રીજો શ્રાવકપણાનો અને ચોથો સમ્યક્ત્વનો નાશ કરે છે. વળી એઓ ચારે અનુક્રમે દેવત્વ, મનુષ્યત્વ, તિર્યચપણું, અને નરકવાસ—ને આપનારા છે. ૪૧૫.

(૧) પ્રજ્ઞાપના—પન્નવણા સૂત્રની વૃત્તિમાં એમ કહ્યું છે કે ક્રોધ વગેરે ચારે કષાયો પ્રાણીને ‘અનન્ત જન્મ’ એક પછી એક બંધાવે છે’ માટે અનન્ત—અનુબન્ધિ, અનન્તાનુબન્ધિનામ પડ્યું. ‘અનન્તાનુબન્ધિ’ ને બદલે ‘સંયોજન’ એવું બીજું નામ પણ છે; કારણકે એઓ માણસને ‘અનન્ત જન્મો—લવો સાથે સંયોજે છે—જોડે છે. માટે એમને સંયોજનતા છે અથવા અનન્તાનુબન્ધિતા પણ છે. ૪૧૬—૪૧૭.

(૨) બીજો પ્રકાર ‘અપ્રત્યાખ્યાની.’ એ નામ એટલા પરથી પડ્યું કે એમના ઉદયથી આ જગતમાં લેશ પણ પ્રત્યાખ્યાન+ ઉલ્લસતું નથી. ૪૧૮

(૩) સર્વ પ્રકારના અનિષ્ટ—નિંદા—પાપમય કાર્યોથી વિરમવું—અટકી જવું—એવું નામ ‘પ્રત્યાખ્યાન.’ એવું ‘પ્રત્યાખ્યાન’ કરાવે એ ત્રીજો પ્રકાર—પ્રત્યાખ્યાની. ૪૧૯.

સમ્ જ્વલયન્તિ યતિં યત્સંવિગ્નં સર્વપાપવિરતમપિ ।
તસ્માત્ સંજ્વલના ઇત્યપ્રશમકરા નિરુચ્યન્તે ॥ ૪૨૦ ॥

અન્યત્રાપિ ઉક્તમ્—

શબ્દાદીન્ વિષયાન્પ્રાપ્ય સંજ્વલન્તિ યતો મુહુઃ ।
તતઃ સંજ્વલનાહ્વાનં ચતુર્થાનામિહોચ્યતે ॥ ૪૨૧ ॥
સ્યુઃ પ્રત્યેકં ચતુર્ભેદા ભેદાઃ સંજ્વલનાદયઃ ।
એવં ષોડશઐકૈકશ્ચતુઃષષ્ટિર્વિધા ઇતિ ॥ ૪૨૨ ॥
યથા કદાચિચ્છિષ્ટોઽપિ ક્રોધાદેર્યાતિ દુષ્ટતામ્ ।
એવં સંજ્વલનોઽપ્યેતિ ક્વાપ્યનન્તાનુબન્ધિતામ્ ॥ ૪૨૩ ॥

એવં સર્વેષ્વપિ ભાવ્યં ॥

તત્ત એવોપપદ્યેતાનન્તાનુબન્ધિભાવિની ।
કૃષ્ણાદેર્દુર્ગતિર્નૂનં ક્ષીણાનન્તાનુબન્ધિનઃ ॥ ૪૨૪ ॥
એવં ચ વર્ષાવસ્થાયિમાનસ્ય શ્રીબાહુબલિનો મુનેઃ ।
કૈવલ્યહેતુશ્ચારિત્રં જ્ઞેયં સંજ્વલનોચિતમ્ ॥ ૪૨૫ ॥

(૪) કેટલાક કષાયો વળી સર્વ પાપકાર્યોથી વિરક્ત સંવિગ્ન મુનિને પણ ' સમ્ ' એટલે સારી રીતે ' જળાવે છે '—ઉત્તેજિત કરે છે. એવા કષાયોનો પ્રકાર તે ' સંજ્વલન ' કહેવાય છે. ૪૨૦.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે—

' શબ્દ ' વગેરે વિષયોને લઈને જે વારંવાર સંજ્વલિત—ઉદ્દીપ્ત થાય છે એવા ચોથા પ્રકારના કષાયોને ' સંજ્વલન ' કહે છે. ૪૨૧.

એ ચારે પ્રકારમાંના પ્રત્યેક પ્રકારને વળી ચાર ચાર ઉપપ્રકાર છે. એટલે ચાર પ્રકારના સોળ (૭૫) પ્રકાર થયા. અને વળી કષાય ' ચાર ', એટલે એના (કષાયના) એકંદર ચોસઠ પ્રકાર થયા. ૪૨૨.

જેવી રીતે કોઈ શિષ્ટ માણસ પણ કદાચિત ક્રોધને લઈને અશિષ્ટ—દુષ્ટ થઈ જાય છે તેવી રીતે સંજ્વલન (કષાય) પણ કોઈ વખતે અનન્તાનુબન્ધિ થઈ પડે છે. ૪૨૩.

(એ પ્રમાણે સર્વ કષાયો વિષે સમજવું.)

અને એમ હોવાથી જ, અનન્તાનુબન્ધિ ક્ષીણ થઈ ગયેલાં છે જેનાં એવા કૃષ્ણ વગેરેની અનન્તાનુબન્ધિથી થનારી દુર્ગતિ ઘટી શકે છે. ૪૨૪.

કર્મગ્રન્થકારૈશ્ચ સદૃષ્ટાન્તા એવમેતે જગદિરે—

જલરેણુપુઢવીપવ્વયરાઈસરિસો ચઠઠ્ઠિવહો કોહો ।

તિણિસલયાકઢ્ઠિયસેલત્થંભોવમો માણો ॥ ૪૨૬ ॥

માયા વલેહિગોમુત્તિમિંઢિસિંગઘણવંસિમૂલસમા ।

લોહો હલિદ્દલ્લજણકદ્દમકિમિરાગસારિત્થો ॥ ૪૨૭ ॥

તથા પ્રજ્ઞાપનાયાં પ્રજ્ઞતાઃ સ્વાન્યોભયપ્રતિષ્ઠિતાઃ ।

અપ્રતિષ્ઠિતકાશ્ચૈવં ચત્વારોઽપિ ચતુર્વિધાઃ ॥ ૪૨૮ ॥

તથાહિ । સ્વદુશ્ચેષ્ઠિતતઃ કશ્ચિત્ પ્રત્યપાયમવેદ્ય યત્ ।

કુર્યાદાત્મોપરિ ક્રોધં સ એષઃ સ્વપ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ ૪૨૯ ॥

ઉદીરયેદ્યદા ક્રોધં પરઃ સન્તર્જનાદિભિઃ ।

તદા તદ્વિષયક્રોધો ભવેદન્યપ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ ૪૩૦ ॥

બાહુબલિ મુનિને બારબાર માસ પર્યન્ત ' માન ' રહ્યું તોયે છેવટે એને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું—એ પણ ' સંજ્વલન ' ની એવી ઉચિતતાને લઘને સમજવું. ૪૨૫.

' કર્મગ્રન્થ ' ના કર્તાએ આ કષાયોને દૃષ્ટાન્તો આપીને સમજાવ્યા છે તે આ પ્રમાણે:—

ક્રોધ ચાર પ્રકારનો હોય છે (પ્રત્યેક પ્રકાર પૂર્વાપર વિશેષ વિશેષ ટકાઉ છે.)—(૧) જળની ઉપર પડેલી રેખા સરખો (૨) ધૂળપર રેખા પડી હોય એવો. (૩) માટીપર રેખા પડી હોય એવો અને (૪) પત્થરપર રેખા પડી હોય એવો. માન (૧) નેતરની શલાકા સમાન (૨) કાષ્ટસ્તંભ સમાન (૩) અસ્થિસ્તંભ સમાન અને (૪) પત્થરના સ્તંભ જેવો (એમ ઉત્તરોત્તર વિશેષ વિશેષ દૃઢ) છે. માયાને પણ પૂર્વાપર વિશેષ વિશેષ વક્ર એવી ચાર વસ્તુઓ સાથે સરખાવી છે—(૧) વાંસની છોઈ, (૨) ગોમૂત્ર (૩) ઘેટાના શૃંગ—શીંગડા અને (૪) વાંસના મૂળ. લોભ પણ (૧) હુળદર, (૨) સરાવળાનો મેલ (૩) ગાડાના પૈડાનો મેલ અને (૪) કીરમજ—એ ચાર વસ્તુના રંગની જેવો છે; એટલે કે પૂર્વાપર વિશેષ વિશેષ પાકો—દઢતાવાળો છે. ૪૨૬-૪૨૭.

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં વળી એ ચારે કષાયોના એક બીજી રીતે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે:— (૧) સ્વપ્રતિષ્ઠિત, (૨) અન્યપ્રતિષ્ઠિત, (૩) ઉભયપ્રતિષ્ઠિત અને (૪) અપ્રતિષ્ઠિત. ૪૨૮.

ચાર કષાયમાંથી એક ' ક્રોધ ' ની વાત કરીએ. તો

(૧) એક માણસ યોતાનો દોષ જાણી દુઃખ પામી યોતાની જાતપર ક્રોધ કરે એ સ્વપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ. ૪૨૯.

(૨) કોઈ અન્ય માણસ આપણે તિરસ્કાર આદિ કરે તેથી આપણને જે ક્રોધ થયે તે ' અન્યપ્રતિષ્ઠિત ' ક્રોધ. ૪૩૦.

एतच्च नैगमनयदर्शनं चिन्त्यतां यतः ।

स तद्विषयतामात्रान्मन्यते तत्प्रतिष्ठितम् ॥ ४३१ ॥

यश्चात्मपरयोस्तादृगपराधकृतो भवेत् ।

क्रोधः परस्मिन् स्वस्मिंश्च स स्यादुभयसंश्रितः ॥ ४३२ ॥

विना परાક્રોશનાદિ વિના ચ સ્વકુચેષ્ટિતમ્ ।

નિરાલમ્બન એવ સ્યાત્ કેવલં ક્રોધમોહતઃ ॥ ૪૩૩ ॥

સ ચાપ્રતિષ્ઠિતઃ ક્રોધો દૃશ્યતેઽયં ચ કસ્યચિત્ ।

ક્રોધમોહોદયાત્ક્રોધઃ કર્હિચિત્કારણં વિના ॥ ૪૩૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

अत एवोक्तं पूर्वमहर्षिभिः—

सापेक्षाणि च निरपेक्षाणि च कर्माणि फलविपाकेषु ।

सोपक्रमं च निरुपक्रमं च दृष्टं यथायुष्कम् ॥ ४३५ ॥

इत्यादि अर्थतः प्रज्ञापनात्तृतीयपदे ॥

एवमन्येऽपि त्रयः कषाया भाव्याः ॥

चतुर्भिः कारणैरेते प्रायः प्रादुर्भवन्ति च ।

क्षेत्रं वास्तु शरीरं च प्रतीत्योપધિમંગિનામ્ ॥ ૪૩૬ ॥

(આ ।વચાર ' નૈગમનય ' ની અપેક્ષાએ છે. કારણ કે ક્રોધ તો આપણને થયો છે પણ એનું કારણ 'અન્ય' જન છે તેથી માત્ર અન્યવિષયતાને લઈને એને 'અન્યપ્રતિષ્ઠિત' કહ્યો છે.) ૪૩૧.

(૩) એવાજ દોષના સંબંધમાં, માણસને પરપ્રત્યે તેમજ પોતાપ્રત્યે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય એ ' ઉભયપ્રતિષ્ઠિત ' ક્રોધ. ૪૩૨.

(૪) અન્યજનના આક્રોશ વિના તેમજ પોતાનો પણ કંઈ દોષ ન હોવા છતાં—એમ આલંબન 'વિના જ, કોઈને ક્રોધ ચઢે તે ' અપ્રતિષ્ઠિત ' ક્રોધ. એવો ક્રોધ કોઈને ' ક્રોધ-મોહનીય ' ના ઉદયથી અને કોઈને વગરકારણે પણ થાય છે. ૪૩૩-૩૪.

આમ હોવાથીજ પૂર્વાચાર્યએ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં ત્રીજા પદમાં કહ્યું છે કે—

આયુષ્ય જેમ ' સોપક્રમી ' અને ' નિરૂપક્રમી ' છે તેમ કર્મફળવિપાક પણ ' સાપેક્ષ, તેમજ ' નિરપેક્ષ ' છે. ૪૩૫.

આ ' ક્રોધ ' વિષયક ચાર પ્રકાર સમજાવ્યા તેવીજ રીતે બીજા ત્રણ કષાયોના સંબંધમાં એવા જ ચાર પ્રકાર સમજાવેલા.

માણસોને આ ચાર કષાયો પ્રાયઃ ક્ષેત્ર, ઇમારત, શરીર અને માલિકીની વસ્તુ—એ ચાર કારણોને લઈને જ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૩૬.

સર્વસ્તોકા નિષ્કષાયા માનિનોઽનન્તકાસ્તતઃ ।
 ક્રુદ્ધમાયાવિલુબ્ધાશ્ચ સ્યુર્વિશેષાધિકાઃ ક્રમાત્ ॥ ૪૩૭ ॥
 એકેન્દ્રિયાણાં ચત્વારોઽપ્યનાભોગાદ્ભવન્ત્યમી ।
 અદર્શિતબહિર્દેહવિકારા અસ્ફુટાત્મકાઃ ॥ ૪૩૮ ॥
 સર્વદા સહચારિત્વાત્કષાયાઽવ્યભિચારિણઃ ।
 નોકષાયા નવ પ્રોક્તાઃ સ્તવનીયક્રમામ્બુજૈઃ ॥ ૪૩૯ ॥

તદુક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

કષાયસહવર્તિત્વાત્કષાયપ્રેરણાદપિ ।
 હાસ્યાદિનવકસ્યોક્તા નોકષાયકષાયતા ॥ ૪૪૦ ॥
 હાસો રત્યરતી મીતિર્જુગુપ્સા શોક એવ ચ ।
 પુંસ્ત્રીક્લીલાભિધા વેદાઃ નોકષાયા અમી મતાઃ ॥ ૪૪૧ ॥

इति कषायाः ॥ ૨૦ ॥

સંજ્ઞા સ્યાત્ જ્ઞાનરૂપૈકા દ્વિતીયાનુભવાત્મિકા ।
 તત્રાઘ્યા પંચધાજ્ઞાનમન્યા ચ સ્યાત્ સ્વરૂપતઃ ॥ ૪૪૨ ॥

સર્વથી ઓછા કષાયવિનાના પ્રાણીઓ છે. એથી અનન્ત ગણા ' માની ' છે. એથી ઘણા વધારે ક્રોધી, એથી વિશેષ માયાકપટી, અને એથી યે વિશેષ લોભી છે. ૪૩૭.

એકેન્દ્રિય જીવોને એ ચારે કષાયો વગરલોગે થાય છે. અને તેથી બહારથી એમના શરીરનો વિકાર ન દેખાતાં અપ્રકટ રહે છે. ૪૩૮.

કષાયોની સાથે સર્વદા અવ્યભિચારપણે (બાથુકના અનુકુળ સંબંધથી) રહેનારા નવ નોકષાયો છે. ૪૩૯.

એ સંબંધમાં ' પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિ ' માં કહ્યું છે કે—

કષાયનું સહચારત્વ તેમજ એની પ્રેરણાને લીધે, હાસ્ય વગેરે. ' નવ ' ને ' નોકષાય ' એવું નામ આપેલું છે. ૪૪૦

(૧) હાસ્ય, (૨) રતિ, (૩) અરતિ, (૪) લય, (૫) જુગુપ્સા, (૬) શોક, (૭) પુવેદ, (૮) સ્ત્રીવેદ અને (૯) નપુ સકવેદ—આ નવ નોકષાયો છે. ૪૪૧.

આ પ્રમાણે વીશમા દ્વાર-કષાય-નું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

હવે એકવીશમા દ્વાર-સંજ્ઞા વિષે.

(૧) જ્ઞાનરૂપ અને (૨) અનુભવરૂપ—એમ બે પ્રકારની સંજ્ઞા છે. પહેલી જ્ઞાનરૂપ—એ

અસાતવેદનીયાદિકર્મોદયસમુદ્ભવા ।

આહારાદિપરીણામભેદાત્સા ચ ચતુર્વિધા ॥ ૪૪૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તથાહુઃ । ચત્તારિ સપ્તાઓ પસન્તે । આહારસપ્તા મૈયસપ્તા મૈહુસપ્તા
પૈરિગ્ગહસપ્તા । ઇતિ સ્થાનાંગે ॥

આહારે યોમિલાષઃ સ્યાજ્જન્તોઃ ક્ષુદ્રેદનીયતઃ ।

આહારસંજ્ઞા સા જ્ઞેયા શેષાઃ સ્યુર્મોહનીયજાઃ ॥ ૪૪૪ ॥

મયસંજ્ઞા મયં ત્રાસરૂપં યદનુભૂયતે ।

મૈથુનેચ્છાત્મિકા વેદોદયજા મૈથુનાભિધા ॥ ૪૪૫ ॥

સ્થાત્પરિગ્રહસંજ્ઞા ચ લોભોદયસમુદ્ભવા ।

અનાભોગાવ્યક્તરૂપા ઇતાશ્ચૈકેન્દ્રિયાંગિનામ્ ॥ ૪૪૬ ॥

મગવતીસપ્તમશતકાષ્ટમોદેશકે તુ

આહારમયપરિગ્ગહમેહુણ તહ કોહ માણ માયા ચ ।

લોભો લોગો ઓહો સન્ના દસ સવ્વજીવાણં ॥ ૪૪૭ ॥ ઇતિ ॥

ઇતાશ્ચ વૃક્ષોપલક્ષણેન સર્વૈકેન્દ્રિયાણાં સાક્ષાદેવં દર્શિતાઃ । તદ્યથા—

પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ છે. બીજી અનુભવરૂપ—એ ‘ અસાતવેદનીય ’ આદિ કર્મોના ઉદય-
થી ઉત્પન્ન થયેલી છે અને, આહાર વગેરે ભિન્નભિન્નરૂપે પરિણમવાને લીધે એના ચાર પ્રકાર
થાય છે. ૪૪૨-૪૪૩.

સ્થાનાંગ-ઠાણાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે (૧) આહારસંજ્ઞા, (૨) ભયસંજ્ઞા, (૩) મૈથુનસંજ્ઞા
અને (૪) પરિગ્રહસંજ્ઞા—એમ (પ્રાણીમાત્રને) ચાર સંજ્ઞાઓ છે.

(૧) ક્રુધા લાગવાથી જીવને આહારની અભિલાષા થાય એ આહારસંજ્ઞા. શેષ સંજ્ઞાઓ
‘ મોહનીય ’ (કર્મ) ને લઈને થાય છે. ૪૪૪.

(૨) ત્રાસરૂપ ભયનો અનુભવ થાય—એ ભયસંજ્ઞા. (૩) ‘ વેદોદય ’ ને લીધે (પ્રાણીમાત્રને
સ્વાભાવિક એવો જે હવસ—એને લઈને) મૈથુનની ઇચ્છા થાય એ મૈથુનસંજ્ઞા. ૪૪૫.

(૪) લોભના ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય એ પરિગ્રહસંજ્ઞા. આ સંજ્ઞા એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓમાં
ઉપલોગરહિતપણે અને અપ્રકટરૂપે હોય છે. ૪૪૬.

ભગવતી સૂત્રમાં સાતમા શતકના આઠમા ઉદ્દેશમાં, સર્વ જીવોને (૧) આહાર, (૨) ભય,
(૩) પરિગ્રહ, (૪) મૈથુન, (૫) ક્રોધ, (૬) માન, (૭) માયા, (૮) લોભ, (૯) લોક અને (૧૦)
ઓધ—એમ દશ સંજ્ઞાઓ કહેલી છે. ૪૪૭.

रुक्खाण जलाहारो संकोश्रणिश्चा भयेण संकुड्यं ।
निअतन्तुएहिं वेढइ वल्ली रुख्खे परिगहेइ ॥ ४४८ ॥

इत्थिपरिरंभणेणं कुरुवगतरुणो फलंति मेहुणो ।
तह कोनदस्स कंदे हुंकारे मुअइ कोहेणं ॥ ४४९ ॥

माणे झरइ रुअंती छायइ वल्ली फलाइं मायाए ।
लोभे विल्लपलासा खिवंति मूले निहाणुवरिं ॥ ४५० ॥

रयणीए संकोश्रो कमलाणं होइ लोगसन्नाए ।
ओहे चइत्तु मगं चडंति रुख्खेसु वल्लीओ ॥ ४५१ ॥

अन्यैरपि वृक्षाणां मैथुनसंज्ञाभिधीयते । तथोक्तं शृंगारतिलके ।

सुभग कुरुवकस्त्वं नो किमालिंगनोत्कः
किमु मुखमदिरेच्छुः केसरो नो हृदिस्थः ।
त्वयि नियतमशोके युज्यते पादघातः
प्रियमितिपरिहासात्पेशलं काचिदूचे ॥ ४५२ ॥

અને એકેન્દ્રિય જીવોમાં પણ એ હોય છે એમ, વૃક્ષોનાં દૃષ્ટાન્ત આપીને, એ સિદ્ધ કર્યું છે: આ પ્રમાણે—

(૧) વૃક્ષોને જલાહાર હોય છે. (૨) વૃક્ષોને ભય હોય છે કેમકે એઓ પણ સંકોચ પામે છે એ ભયવિના હોય નહિં. (૩) લતાઓ—વેલાઓ તંતુઓ વડે વૃક્ષોને વીંટી વળે છે એ પરિશ્ર-હસંજ્ઞા નહિં તો ખીન્નું શું ? (૪) વળી સ્ત્રી આલિંગન દે છે એટલે કુરબકવૃક્ષ ડૂળે છે. એટલે વૃક્ષમાં મૈથુનસંજ્ઞા પણ સિદ્ધ થાય છે. (૫) કોકનદ એટલે રક્ત જળકમળ હુંકાર શબ્દ કરે છે એ એનામાં ક્રોધસંજ્ઞા છે એમ પૂરવાર કરે છે. (૬) રૂદંતી નામની વેલી ઝરે છે—એ માન સૂચવે છે. (૭) લતાઓ પોતાનાં ક્ષણ ઠાંકી રાખે છે—એ માયા જ. (૮) પૃથ્વીમાં કોઈ સ્થળે નિધિ હોય છે એની ઉપર ગિલપલાશ વૃક્ષ પોતાનાં મૂળ ઘાલે છે એ એનામાં લોભ પ્રકૃતિ છે એમ દેખાડી આપે છે. (૯) રાત્રી પડે છે ત્યારે સકળ કમળપુષ્પો સ કોચાઈ જાય છે એનું કારણ લોકસંજ્ઞાનો સહભાવ. અને (૧૦) વેલાઓ સર્વ માર્ગ શોધતાં વૃક્ષપર ચઢે છે એ એમ-નામાં આઘસંજ્ઞા પૂરવાર કરે છે. ૪૪૮-૪૫૧.

નીચેના ‘ શૃંગારતિલક ગ્રંથ ’ ના ક્કરા ઉપરથી વૃક્ષોમાં મૈથુનસંજ્ઞા છે એમ અન્યજનો પણ કહે છે:—

કોઈ સ્ત્રી પોતાના પતિને હાસ્યયુક્ત વચનો કહે છે કે—હે મુંદર, તું તો મારો ‘ કુરબક ’ છે, છતાં મને કેમ આલિંગન કરતો નથી ? તુ મારો હૃદયસ્થ કેસર (વૃક્ષ) છો છતાં મારા

તથા પારદોઽપિ સ્ફારશૃંગારયા સ્ત્રિયાવલોકિતઃ કૂપાદુહ્લલતીતિ
લોકે શ્રૂયતે । ઇતિ ॥

સ્તોકા મૈથુનસંજ્ઞોપયુક્તા નૈરયિકાઃ ક્રમાત્ ।
સંખ્યેયઘ્ના જગ્ધિપરિગ્રહત્રાસોપયુક્તકાઃ ॥ ૪૫૩ ॥
સ્યુઃ પરિગ્રહસંજ્ઞાઢ્યાસ્તિર્ય'ચોઽલ્પાસ્તતઃ ક્રમાત્ ।
તે મૈથુનભયાહારસંજ્ઞાઃ સંખ્યગુણાધિકાઃ ॥ ૪૫૪ ॥
ભયસંજ્ઞાન્વિતાઃ સ્તોકા મનુષ્યા સ્યુર્યથાક્રમમ્ ।
સંખ્યેયઘ્ના મુક્તિપરિગ્રહમૈથુનસંજ્ઞકાઃ ॥ ૪૫૫ ॥
આહારસંજ્ઞાઃ સ્યુઃ સ્તોકા દેવાઃ સંખ્યગુણાધિકાઃ ।
સંત્રાસમૈથુનપરિગ્રહસંજ્ઞા યથાક્રમમ્ ॥ ૪૫૬ ॥

પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તૌ તુ એવં લિખિતમ્ । તથા મતિજ્ઞાનાવરણકર્મ-
ક્ષયોપશમાત્ શબ્દાર્થગોચરા સામાન્યાવબોધક્રિયા ઓઘસંજ્ઞા । તદ્વિ-
શેષાવબોધક્રિયા લોકસંજ્ઞા । એવં ચેદમાપતિતમ્—દર્શનોપયોગઃ ઓઘસંજ્ઞા

મુખમદિરાની ઇચ્છા કેમ કરતો નથી ? તું મારે મન અશોકવૃક્ષ છેો તો તને તો હું પાદપ્રહાર કરીશ જ. ૪૬૨.

વળી મુંદરશૃંગારમાં સજ્જ થયેલી સ્ત્રી દષ્ટિ કરે તો કુવામાંથી પારો ઉછાળા મારે છે એમ પણ લોકોકિત છે.

નારકીના છવોમાં મૈથુનસંજ્ઞાવાળા સર્વથી ઓછા છે; એથી આહારસંજ્ઞાવાળા, પરિગ્રહસંજ્ઞાવાળા અને લયસંજ્ઞાવાળા અનુક્રમે પૂર્વાપર સંખ્યાત સંખ્યાતગણા છે. ૪૫૩.

તિર્ય'ચોમાં પરિગ્રહસંજ્ઞાવાળા સર્વથી ઓછા છે; એથી મૈથુનસંજ્ઞાવાળા, લયસંજ્ઞાવાળા અને આહારસંજ્ઞાવાળા અનુક્રમે પૂર્વાપર સંખ્યાત સંખ્યાતગણા છે. ૪૫૪.

મનુષ્યોમાં લયસંજ્ઞાવાળા સર્વથી ઓછા છે; એથી આહારસંજ્ઞાવાળા, પરિગ્રહસંજ્ઞાવાળા અને મૈથુનસંજ્ઞાવાળા અનુક્રમે પૂર્વાપર સંખ્યાત સંખ્યાતગણા છે. ૪૫૫.

દેવતાઓમાં આહારસંજ્ઞાવાળા સર્વથી ઓછા છે; એથી લયસંજ્ઞાવાળા, મૈથુનસંજ્ઞાવાળા અને પરિગ્રહસંજ્ઞાવાળા અનુક્રમે પૂર્વાપર સંખ્યાત સંખ્યાતગણા છે. ૪૫૬.

“ પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથ ” માં એમ લખ્યું છે કે મતિજ્ઞાનને આવરનારા ક્રમેના ક્ષયોપશમથી શબ્દને અને અર્થને ગોચર એવી સામાન્ય અવબોધક્રિયા—એતું નામ ‘ઓઘસંજ્ઞા’. એ કરતાં સ્વિશેષ અવબોધ થાય એવી ક્રિયા—તે ‘લોકસંજ્ઞા’. આ પરથી એવો સાર નીકળે

જ્ઞાનોપયોગઃ લોકસંજ્ઞા । ણ્ષઃ સ્થાનાંગટીકાભિપ્રાયઃ ॥ આચારાંગટીકાર્યા
પુનરભિહિતં—ઓઘસંજ્ઞા તુ અવ્યક્તોપયોગરૂપા વહ્નીવિતાનારોહણાદિ-
સંજ્ઞા । લોકસંજ્ઞા સ્વચ્છન્દઘટિતવિકલ્પરૂપા લોકોપચરિતા । યથા ન
સન્તિ અનપત્યસ્ય લોકાઃ શ્વાનો યક્ષાઃ વિપ્રાઃ દેવાઃ કાકાઃ પિતામહાઃ
બર્હિણાં પદ્મવાતેન ગર્ભં ઇત્યાદિકા । ઇતિ ॥ આચારાંગે તુ

મોહધર્મસુખદુઃખજુગુપ્સાશોકનામભિઃ ।

દશ તા ષડ્ભિરેતાભિઃ સહ ષોડશ વર્ણિતાઃ ॥ ૪૫૭ ॥

અથવા ત્રિવિધાઃ સંજ્ઞાઃ પ્રથમા દીર્ઘકાલિકી ।

દ્વિતીયા હેતુવાદાહ્યા દૃષ્ટિવાદાભિધા પરા ॥ ૪૫૮ ॥

સુદીર્ઘમપ્યતીતાર્થં સ્મરત્યથ વિચિન્તયેત્ ।

કથં નુ નામ કર્ત્તવ્યમિત્યાગામિનમાદ્યયા ॥ ૪૫૯ ॥

તથા વિચિન્ત્યેષ્ટાનિષ્ટચ્છાયાતપાદિવસ્તુષુ ।

દ્વિતીયયા સ્વસૌખ્યાર્થં સ્યાત્પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિમાન્ ॥ ૪૬૦ ॥

કે દર્શનનો ઉપયોગ—એ ‘ ઓઘસંજ્ઞા ’, અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ—એ ‘ લોકસંજ્ઞા ’. આવો જ સ્થાનાંગ સૂત્રપરની ટીકાનો અભિપ્રાય છે.

આચારાંગસૂત્રની ટીકામાં વળી એમ છે કે લતાઓની આરોહણાદિ સંજ્ઞાની જેમ જેનો ઉપયોગ અવ્યક્ત-અપ્રકટ હોય એવી જાતની સંજ્ઞા—તે ઓઘસંજ્ઞા; અને લોકોએ પોતપોતાના છંદ પ્રમાણે વિકલ્પો ઘડ્યા હોય એના જેવી—તે લોકસંજ્ઞા. અપુત્રવાનની સદ્ગતિ નથી થતી, શ્વાનો યક્ષરૂપ છે, વિપ્રો સર્વે દેવસમાન છે, કાક સર્વે પતૃઓ છે, મયૂરોમાં પાંખના વાયુથી ગર્ભ રહે છે—આ બધાં ‘ લોકસંજ્ઞા ’ ના દૃષ્ટાન્ત છે.

આચારાંગસૂત્રમાં, અહિં આપણે ગણાવેલી દશ સંજ્ઞામાં અન્ય છ ઉમેરીને એકંદર સોળ સંજ્ઞા ગણી છે. એ ‘ અન્ય છ ’ આ પ્રમાણે:—(૧) મોહ, (૨) ધર્મ, (૩) સુખ, (૪) દુઃખ, (૫) શોક અને (૬) જુગુપ્સા. ૪૫૭.

અથવા (૧) દીર્ઘકાલિકી (૨) હેતુવાદા અને (૩) દૃષ્ટિવાદા—એમ પણ, સંજ્ઞાના ત્રણ પ્રકાર છે. ૪૫૮.

(૧) ‘ દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા ’ થી માણસને બહુબહુ સમય પહેલા બની ગયેલા બનાવો સ્મરણમાં તાબ થાય છે, અને ભવિષ્યમાં શું કરવાનું છે એ વાતનું ચિન્તવન થાય છે. ૪૫૯.

(૨) એ પ્રમાણે ચિન્તવન કર્યા પછી, બીજી ‘ હેતુવાદા ’ સંજ્ઞાથી, માણસ પોતાના

ભવેત્સમ્યગ્દૃશામેવ દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી ।

एतामपेक्ष्य सर्वेऽपि मिथ्यादृशो ह्यसंज्ञिनः ॥ ४६१ ॥

सुरनारकगर्भोत्थजीवानां दीर्घकालिकी ।

संमूर्च्छिमान्तद्वयज्ञादिजीवानां हेतुवादिकी ॥ ४६२ ॥

छद्मस्थसम्यग्दृष्टीनां श्रुतज्ञानात्मिकान्तिमा ।

मतिव्यापारनिर्मुक्ताः संज्ञातीता जिनाः समे ॥ ४६३ ॥

इति संज्ञाः ॥ ૨૧ ॥

इन्दुः स्यात् परमैश्वर्ये धातोरस्य प्रयोगतः ।

इन्दनात्परमैश्वर्यादिन्द्र आत्माभिधीयते ॥ ४६४ ॥

तस्य लिंगं तेन सृष्टमितीन्द्रियमुदीर्यते ।

श्रोत्रादि पंचधा तच्च तथाह्युवाच भाष्यकृत् ॥ ४६૫ ॥

ईदो जीवो सर्वोवलङ्घिभोगपरमेसरत्तणत्रो ।

सोत्ताइभेयमिदियमिह तल्लिगाइ भावात्रो ॥ ४૬૬ ॥

સુખને અર્થે, છાયા તરફ આદિ પદાર્થોમાંથી પોતાને ઈષ્ટ હોય એમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને અનિષ્ટ હોય એનાથી નિવૃત્ત રહે છે. ૪૬૦.

(૩) ઉપદેશ દેનારી ‘ દૃષ્ટિવાદા ’ સંજ્ઞા સમ્યક્દૃષ્ટી જીવોને જ હોય છે. આ સંજ્ઞાને લઈને જ, સર્વ મિથ્યાદૃષ્ટિએ ‘ અસંજ્ઞિ ’—કહેવાય. ૪૬૧.

દેવતા, નારકીના જીવો અને ગર્ભજ જીવોને ‘ દીર્ઘકાલિકી ’ સંજ્ઞા છે. અને ‘ બેઈન્દ્રિયી ’ માંડીને ‘ સંમૂર્છિમ ’ સુધીના જીવોને ‘ હેતુવાદા ’ સંજ્ઞા છે. ૪૬૨.

છદ્મસ્થ સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવોને શ્રુતજ્ઞાનરૂપ (ત્રીજી ‘ દૃષ્ટિવાદા ’ સંજ્ઞા છે. મતિજ્ઞાનના વ્યાપારથી છુટી આગળ ગયેલા હોવાથી સર્વે જિનેશ્વરો તો ‘ સંજ્ઞાતીત ’ છે.

આ પ્રમાણે એકવીશમા દ્વાર—સંજ્ઞા—વિષયક સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

‘ इन्द्र ’ ધાતુ ‘ ઐશ્વર્યવાન્ હોવુ ’ એ અર્થમાં વપરાય છે. એ ધાતુનો પ્રયોગ કરતાં इन्द्र એટલે ‘ ઐશ્વર્ય ’ લેતાં ‘ ઐશ્વર્યવાન્ ’ માટે ‘ इन्द्र ’ શબ્દ વપરાય. આત્મા એ ઐશ્વર્યવાન્ છે માટે ‘ આત્મા ’ પણ ‘ इन्द्र ’ કહેવાય. ૪૬૪.

તે પરથી, આત્માએ બનાવેલું પોતાનું લિંગ—ચિન્દુ ‘ ઇન્દ્રિય ’ કહેવાય. આ ઇન્દ્રિયો શ્રોત્ર વગેરે (શ્રોત્ર, અક્ષિ, વ્રાણ, રસના, સ્પર્શન) થઈને પાંચ છે. ૪૬૫.

ભાષ્યકારે કહ્યું છે કે “ ઇન્દ્ર ” એટલે “ જીવ ”, (કેમકે એને સર્વ પ્રકારની ઉપલબ્ધિ અને ભોગોનું ઐશ્વર્ય છે). અને શ્રોત્ર આદિક લેદોવાળી ‘ ઇન્દ્રિયો ’ એ ‘ જીવ ’ ના ભાવ-લિંગો—ચિન્દો છે. ૪૬૬.

શ્રોત્રાચ્છિદ્રાણરસનસ્પર્શનાનીતિ પંચધા ।

તાન્યેકૈકં દ્વિભેદં તદ્ દ્રવ્યભાવવિભેદતઃ ॥ ૪૬૭ ॥

તત્ર નિર્વૃત્તિરૂપં સ્યાત્તથોપકરણાત્મકમ્ ।

દ્રવ્યેન્દ્રિયમિતિ દ્વેધા તત્ર નિર્વૃત્તિરાકૃતિઃ ॥ ૪૬૮ ॥

સાપિ બાહ્યાન્તરંગા ચ બાહ્યા તુ સ્ફુટમીચયતે ।

પ્રતિજાતિ પૃથગ્રૂપા શ્રોત્રપર્પટિકાદિકા ॥ ૪૬૯ ॥

નાનાત્વાન્નોપદેષ્ટું સા શક્યા નિયતરૂપતઃ ।

નાનાકૃતીનીન્દ્રિયાણિ યતો વાજિનરાદિષુ ॥ ૪૭૦ ॥

અભ્યન્તરા તુ નિર્વૃત્તિઃ સમાના સર્વજાતિષુ ।

ઉક્તં સંસ્થાનનૈયત્યમેનામેવાધિકૃત્ય ચ ॥ ૪૭૧ ॥

તથાહિ । શ્રોત્રં કદમ્બપુષ્પાભમાંસૈકગોલકાત્મકમ્ ।

મસૂરધાન્યતૂલ્યા સ્યાચ્ચત્તુષોઽન્તર્ગતાકૃતિઃ ॥ ૪૭૨ ॥

અતિમુક્તકપુષ્પાભં ઘ્રાણં ચ કાહલાકૃતિ ।

જિવ્હા ચુરપ્રાકારા સ્યાત્ સ્પર્શનં વિવિધાકૃતિ ॥ ૪૭૩ ॥

પાંચે ઇન્દ્રિયોમાં પ્રત્યેકના (૧) દ્રવ્ય અને (૨) ભાવ-એમ બે ભેદ છે. એમાં વળી 'દ્રવ્યેન્દ્રિય' ના પાછા (૧) નિર્વૃત્તિરૂપ અને (૨) પ્રવૃત્તિરૂપ-એમ બે પ્રકાર છે. ૪૬૭-૪૬૮.

નિર્વૃત્તિ એટલે 'આકૃતિ' સમજવી. આ આકૃતિ પણ (૧) બાહ્ય, અને (૨) અન્તરંગ-એમ બે પ્રકારની છે. બાહ્ય આકૃતિનાં તો પ્રત્યેક ભતિએ (કર્ણાદિક) ભિન્નભિન્ન રૂપ સ્ફુટપણે જણાય છે. પણ એમ હોવાથી, અર્થાત્ વિવિધરૂપ હોવાથી, એનું એક ચોક્કસ રૂપ કહી શકાતું નથી. દૃષ્ટાન્ત તરીકે ભેશે તો માલમ પડશે કે મનુષ્યની અને અશ્વની ઇન્દ્રિયોના આકાર જુદા જુદા છે. ૪૬૯-૪૭૦.

(૨) અન્તરંગ આકૃતિ તો સર્વ ભતિઓની સરખી જ હોય છે. આ અન્તરંગ આકૃતિપરથી જ, એમનાં 'સંસ્થાન' નીચે પ્રમાણે નિશ્ચયપૂર્વક કહીએ છીએ:

કર્ણેન્દ્રિય કદમ્બના પુષ્પ જેવા માંસના એક ગોળારૂપ છે. ચક્ષુરિન્દ્રિય મસૂર નામના ધાન્ય જેવી છે. નાસિકા અતિમુક્તક પુષ્પ જેવી અને કાહલ નામના વાલિત્રના આકારની છે. જિવ્હા ચુર-અન્ના-ના આકારની છે. અને સ્પર્શેન્દ્રિય અનેક આકારની છે.

સ્પર્શનેન્દ્રિયનિર્વૃત્તૌ બાહ્યાભ્યન્તરયોર્ન મિત્ ।
 તથૈવ પ્રતિપત્તવ્યમુક્તત્વાત્પૂર્વસૂરિભિઃ ॥ ૪૭૪ ॥
 બાહ્યનિર્વૃત્તીન્દ્રિયસ્ય खड्गेनोपमितस्य या ।
 धारोपमान्तर्निर्वृत्तिरत्यच्छपुद्गलात्मिका ॥ ૪૭૫ ॥
 તસ્યાઃ શક્તિવિશેષો યઃ સ્વીયસ્વીયાર્થબોધકઃ ।
 उक्तं तदेवोपकरणेन्द्रियं तीर्थपार्थिवैः ॥ ૪૭૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તદુક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

ઉપકરણમ્ । खड्गस्थानीयायाः बाह्यनिर्वृत्तेः या खड्गधारा-
 समाना स्वच्छतरपुद्गलसमूहात्मिका अभ्यन्तरा निर्वृत्तिः तस्याः
 शक्तिविशेष इति ॥

આચારાંગવૃત્તૌ તુ—

નિર્વૃત્યતે इति निर्वृत्तिः । केन निर्वृत्यते । कर्मणा । तत्र उत्से-
 धांगुलासंख्येयभागप्रमितानां शुद्धानां आत्मप्रदेशानां प्रतिनियतचक्षु-
 रादीन्द्रियसंस्थानेनावस्थितानां या वृत्तिः अभ्यन्तरा निर्वृत्तिः ॥ तेष्वेवा-
 त्मप्रदेशेष्विन्द्रियव्यपदेशभाग् यः प्रतिनियतसंस्थानः निर्माणनाम्ना पुद्-
 गलविपाकिना वर्द्धकीसंस्थानीयेन आरचितः कर्णाशष्कुल्यादिविशेषः

સ્પર્શેન્દ્રિયના બાહ્ય અને અભ્યન્તર આકારમાં કંઈ તફાવત નથી. પૂર્વાચાર્યોએ પણ એમજ કહ્યું છે માટે એજ અંગીકાર કરવું. ૪૭૪.

ઇન્દ્રિયોની બાહ્ય આકૃત્તિને ખડ્ગની ઉપમા અપાય, અને અંદરની આકૃત્તિને ખડ્ગની ધારની ઉપમા અપાય. એ અભ્યન્તર આકૃત્તિ અત્યન્ત નિર્મળ પુદ્ગલરૂપ છે. ૪૭૫.

એની, નિજ નિજ કાર્યક્ષેત્રને જણાવનારી જે વિશિષ્ટ શક્તિ—એનેજ તીર્થકરદેવોએ ‘ ઉપકરણ—ઇન્દ્રિય ’ કહેલી છે. ૪૭૬.

‘ ઉપકરણ ’ નો અર્થ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં આ પ્રમાણે કહેલો છે—

ખડ્ગસમાન બાહ્ય આકૃત્તિવાળી ઇન્દ્રિયની, ખડ્ગધારાસમાન—અને—અત્યન્ત નિર્મળ પુદ્ગલસમૂહરૂપ—અભ્યન્તર આકૃત્તિ—ની વિશિષ્ટ શક્તિને ઉપકરણેન્દ્રિય કહે છે.

આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં વળી એમ કહેલું છે કે—

ઇન્દ્રિયોની આકૃત્તિ કર્મ બનાવે છે. એમાં ઉત્સેધાંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેવડા,

અંગોપાંગનામ્ના તુ નિષ્પાદિતઃ ઇતિ બાહ્યનિર્વૃત્તિઃ ॥ તસ્યા એવ નિર્વૃત્તેઃ દ્વિરૂપાયાઃ યેનોપકારઃ ક્રિયતે તદ્ ઉપકરણમ્ ॥ તચ્ચ ઇન્દ્રિયકાર્ય સત્યામપિ નિર્વૃત્તૌ અનુપહતાયામપિ મસૂરાદ્યાકૃતિરૂપાયાં નિર્વૃત્તૌ તસ્યોપઘાતાત્ ન પશ્યતિ ॥ તદપિ નિર્વૃત્તિવત્ દ્વિધા ઇતિ ॥

એવં ચ પ્રજ્ઞાપનાવૃત્ત્યભિપ્રાયેણ સ્વચ્છતરપુદગલાત્મિકા અભ્યન્તર-નિર્વૃત્તિઃ । પ્રથમાંગવૃત્ત્યભિપ્રાયેણ તુ શુદ્ધાત્મપ્રદેશરૂપા અભ્યન્તરનિર્વૃત્તિઃ । ઇતિ ધ્યેયમ્ ॥

इदमान्तरनिर्वृत्तेर्न तूपकरणेन्द्रियम् ।

अर्थान्तरं शक्तिशक्तिमतोर्भेदात् कथंचन ॥ ४७७ ॥

કથંચિત્ ભેદશ્ચ—

तस्यामान्तरनिर्वृत्तौ सत्यामपि पराहते ।

द्रव्यादिनोपकरणेन्द्रियेऽर्थाज्ञानदर्शनात् ॥ ४७८ ॥

इति द्रव्येन्द्रियम् ॥

ચોક્કસ આકૃતિવાળી ચક્ષુઆદિઇન્દ્રિયોરૂપ રહેલા, શુદ્ધ આત્મપ્રદેશોની વૃત્તિ—એ ‘ અભ્યન્તર નિર્વૃત્તિ ’ છે. એ જ આત્મપ્રદેશોમાં, ‘ ઇન્દ્રિય ’ એવા નામાભિધાનવાળા, પુદ્ગળવિપાકી કર્ણુ-છિદ્ર વગેરે ચોક્કસ આકાર રચાયલા છે એ સૂત્રધાર સરળા નિર્માણનામકર્મવડે રચાયલા સમજવા. અને અંગોપાંગનામકર્મવડે રચાયલા આકાર—આકૃતિ, તે ‘ બાહ્ય નિર્વૃત્તિ ’ સમજવી. આ પ્રમાણે ‘ બાહ્ય ’ અને ‘ અભ્યન્તર ’—એમ બે પ્રકારની નિર્વૃત્તિ—રૂપ ઉપકારને કરનાર તે ઉપકરણ કહેવાય. એ ઇન્દ્રિયોત્તું કાર્ય, મશુરાદિકરૂપવાળી નિર્વૃત્તિન્દ્રિય, પોતે અનુપહત છતાં પણ, એના ઉપઘાતને લઈને, ભેદ શક્તી નથી. એ (ઇન્દ્રિયતું કાર્ય) પણ નિર્વૃત્તિની પેઠે બે પ્રકારતું છે.

આ પ્રમાણે અન્તરંગ આકૃતિ, પત્રવણા—પ્રજ્ઞાપના—સૂત્રના અભિપ્રાયે, અત્યન્ત સ્વચ્છ પુદ્ગળરૂપ છે; અને આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિના અભિપ્રાયે શુદ્ધ આત્મપ્રદેશરૂપ છે.

આ • ઉપકરણેન્દ્રિય ’ અન્તરંગવૃત્તિથી કોઈ રીતે જૂદી નથી. શક્તિ અને શક્તિમાન જૂદાં હોતાં નથી એમ. ૪૭૭.

કંઈક ભેદ છે ખરો: અભ્યન્તર નિર્વૃત્તિનો સદ્ભાવ હોય છે તોપણ, ઉપકરણેન્દ્રિય દ્રવ્યાદિ વડે પરાઘાત પામે છે તો, ‘ અર્થ ’ તું જ્ઞાન થતું નથી. ૪૭૮.

એ પ્રમાણે દ્રવ્યેન્દ્રિયતું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે ભાવેન્દ્રિય વિષે:—

દ્વિધા ભાવેન્દ્રિયમપિ લબ્ધિતશ્ચોપયોગતઃ ।

યથાશ્રુતમથો વચ્ચિમ સ્વરૂપમુભયોરપિ ॥ ૪૭૯ ॥

જન્તોઃ શ્રોત્રાદિવિષયસ્તત્તદાવરણસ્ય યઃ ।

સ્યાત્ ક્ષયોપશમો લબ્ધિરૂપં ભાવેન્દ્રિયં હિ તત્ ॥ ૪૮૦ ॥

સ્વસ્વલબ્ધ્યનુસારેણ વિષયેષુ ય આત્મનઃ ।

વ્યાપાર ઉપયોગાર્થ્યં ભવેદ્ભાવેન્દ્રિયં ચ તત્ ॥ ૪૮૧ ॥

ઉપયોગેન્દ્રિયં ચૈકમેકદા નાધિકં ભવેત્ ।

એકદા હ્યુપયોગઃ સ્યાદેક એવ યદંગિનામ્ ॥ ૪૮૨ ॥

તથાહિ । ઇન્દ્રિયેશોહ યેનૈવ મનઃ સંયુજ્યતેઽગિનઃ ।

તદેવૈકં સ્વવિષયગ્રહણાય પ્રવર્ત્તે ॥ ૪૮૩ ॥

સશબ્દાં સુરભિં મૃદ્ધીં શ્વાદતો દીર્ઘશબ્કુલીમ્ ।

પંચાનામુપયોગાનાં યૌગપદ્યસ્ય યો ભ્રમઃ ॥ ૪૮૪ ॥

સ ચેન્દ્રિયેષુ સર્વેષુ મનસઃ શીઘ્રયોગતઃ ।

સંમ્ભવેદ્યુગપત્પત્રશતવેધાભિમાનવત્ ॥ ૪૮૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

(૧) લબ્ધિરૂપ અને (૨) ઉપયોગરૂપ—એમ, ભાવેન્દ્રિય એ પ્રકારની છે. એ એઉ પ્રકાર સિદ્ધાન્તમાં કહ્યા છે એમ હું કહું છું:— ૪૭૯.

પ્રાણીને કર્ણાદિવિષયવાળો, તે તે આવરણનો જે ક્ષયોપશમ થાય, તે લબ્ધિરૂપ ભાવેન્દ્રિય કહેવાય. અને પોતપોતાની લબ્ધિને અનુસારે, વિષયોને વિષે જે આત્માનો વ્યાપાર—તે ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિય કહેવાય. ૪૮૦-૪૮૧.

ઉપયોગઇન્દ્રિય એકીવખતે એક જ હોય, અધિક ન હોય; કેમકે પ્રાણીઓને એકીવખતે એક જ ઉપયોગ હોય છે. ૪૮૨.

કેમકે પ્રાણીનું મન જે ઇન્દ્રિય વડે જોડાય છે તે જ એક ઇન્દ્રિય પોતાનો વિષય ગ્રહણ કરવા પ્રવર્ત્તમાન થાય છે. ૪૮૩.

શબ્દાયમાન, સુગંધી, મૃદુ અને દીર્ઘ એવી ચોળાકૃણી ખાતી વખતે એક સાથે પાંચે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનો વિષય ગ્રહણ કરે છે એમ લાગે છે, પણ તે, સર્વ ઇન્દ્રિયોને વિષે મનનો શીઘ્ર યોગ હોવાથી માલુમ એકસામટા સો પત્રો વીંધી આપવાનું અભિમાન કરે છે તેના જેવો. એક જમ જ છે. ૪૮૪-૪૮૫.

અન્યથા તૂપયોગૌ દ્વૌ યુગપન્નાર્હતોઽપિ ચેત્ ।

છન્નસ્થાનાં પંચ તર્હિ સમ્ભવેયુઃ કથં સહ ॥ ૪૮૬ ॥

તદુક્તં પ્રથમાંગવૃત્તૌ—

આત્મા સહૈતિ મનસા મન ઇન્દ્રિયેણ

સ્વાર્થેન ચેન્દ્રિયમિતિ ક્રમ ણ્ણ શીઘ્રઃ ।

યોગ્યોઽયમેવ મનસઃ કિમગમ્યમસ્તિ

યસ્મિન્મનો વ્રજતિ તન્ન ગતોઽયમાત્મા ॥

કિંચ એકાક્ષાદિવ્યવહારો ભવેત્ દ્રવ્યેન્દ્રિયૈઃ કિલ ।

અન્યથા બકુલઃ પંચાક્ષઃ સ્યાત્ પંચોપયોગતઃ ॥ ૪૮૭ ॥

યદુક્તમ્ । પંચિન્દ્રિયો ડ બડલો નરોવ્વ સવ્વોવલક્ષ્મિભાવાચ્ચો ।

તહવિ ન ભક્ષ્મ્ પંચિન્દ્રિયોત્તિ દલ્વિન્દ્રિયાભાવા ॥ ૪૮૮ ॥

રણન્નૂપુરશૃંગારચારુલોલેક્ષ્ણા મુખાત્ ।

નિર્યત્સુગન્ધિમદિરાગંડુષાદેષ પુષ્પ્યતિ ॥ ૪૮૯ ॥

તતઃ પંચાપ્યુપયોગા ભાવ્યા ઇતિ ॥

એકીસાથે એ ઉપયોગો શ્રીઅરિહંતપ્રભુને પણ નથી હોતા તેા છદ્મસ્થ એવા મનુષ્યને એક જ વખતે પાંચ ઉપયોગો કેવી રીતે થઈ શકે ? ૪૮૬.

પ્રથમ અંગ—આચારાંગ—ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

આત્મા મનસાથે જાય છે, મન ઇન્દ્રિય સાથે જાય છે અને ઇન્દ્રિય પોતાના અર્થ—વિષય સાથે જાય છે—આમ શીઘ્ર ક્રમ છે. અને એજ ક્રમ યોગ્ય છે, કેમકે મનને કંઈ અગમ્ય નથી. જ્યાં મન જાય છે ત્યાં આત્મા પણ જાય છે.

વળી ‘ એકેન્દ્રિય ’ આદિ વ્યવહાર પણ દ્રવ્યેન્દ્રિયોવડે જ થાય છે. અન્યથા, બકુલવૃક્ષ પણ પાંચ ઉપયોગોને લીધે, પંચેન્દ્રિય થઈ જાય. ૪૮૭.

કહ્યું છે કે:—બકુલવૃક્ષ પણ મનુષ્યની પેઠે સર્વ ઉપયોગોને લઈને પંચેન્દ્રિય જેવો વરતાય છે પણ એને દ્રવ્યેન્દ્રિયનો અભાવ છે એથી પંચેન્દ્રિય કહેવાય નહિં. ૪૮૮.

એ બકુલવૃક્ષ રણકાર કરતા નૂપુરવાળી ચમળનયના સુંદરીના મુખના—સુગંધી મદિરાના કોગળાથી પુષ્પિત થાય છે. ૪૮૯.

એ પ્રમાણે પાંચે ઉપયોગો ભાવી લેવા.

અંગુલાસંખ્યેયભાગવાહલ્યાનિ જિનેશ્વરાઃ ।

ઊચુઃ પંચાપીન્દ્રિયાણિ વાહલ્યં સ્થૂલતા કિલ ॥ ૪૯૦ ॥

નન્વંગુલાસંખ્યભાગવહલે સ્પર્શનેન્દ્રિયે ।

સ્વદ્ગાદિઘાતે દેહાન્તર્વેદનાનુભવઃ કથમ્ ॥ ૪૯૧ ॥

અત્રોચ્યતે—ત્વગિન્દ્રિયસ્ય વિષયઃ સ્પર્શાઃ શીતાદયો યથા ।

ચત્તુષો રૂપમેવં તુ વિષયો નાસ્ય વેદના ॥ ૪૯૨ ॥

દુઃખાનુભવરૂપા સા તાં ત્વાત્માનુભવત્યયમ્ ।

સકલેનાપિ દેહેન જ્વરાદિવેદનામિવ ॥ ૪૯૩ ॥

અથ શીતલપાનીયપાનેઽન્તર્વેદ્યતે કથમ્ ।

શીતસ્પર્શોઽન્તરા કૌતસ્કુતં સ્યાત્સ્પર્શનેન્દ્રિયમ્ ॥ ૪૯૪ ॥

અત્રોચ્યતે—સર્વત્રાંગપ્રદેશાન્તર્વર્તિ ત્વગિન્દ્રિયં કિલ ।

ભવેદેવેતિ મન્તવ્યં પૂર્વર્ષિસમ્પ્રદાયતઃ ॥ ૪૯૫ ॥

યદાહ પ્રજ્ઞાપનામૂલટીકાકારઃ—

સર્વપ્રદેશપર્યન્તવર્તિત્વાત્તતોઽભ્યન્તરતોઽપિ શુષિરસ્યોપરિ ત્વ-
ગિન્દ્રિયસ્ય ભાવાદુપપદ્યતેઽન્તરપિ શીતસ્પર્શવેદનાનુભવ ઇતિ ॥

પાંચે ઇન્દ્રિયો એક આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી બહુલ-સ્થૂલ છે એમ શ્રી જીનેશ્વરોતું વચન છે. અહિં કોઈ એમ શંકા ઉપસ્થિત કરે કે જો એક આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી ઇન્દ્રિયની સ્થૂલતા હોય તો સ્પર્શેન્દ્રિયપર બહુ કે કોઈ એવી વસ્તુનો પ્રહાર થાય છે તે વખતે શરીરમાં વેદનાનો અનુભવ ક્યાંથી થઈ શકે ? આ શંકાતું સમાધાન એમ કરાય કે—જેમ અક્ષુનો વિષય રૂપ છે તેમ સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય શીત, ઉષ્ણ વગેરે સ્પર્શો છે. એનો વિષય વેદના નથી. વેદના તો દુઃખના અનુભવરૂપ છે. અને એ વેદનાને આ આત્મા જ્વર આદિ વ્યાધિની વેદનાની પેઠે, અખિલ સ્વરૂપમાં અનુભવે છે. ૪૯૦-૪૯૩.

વળી કોઈ એવી પણ શંકા ઉઠાવે કે શીતળ જળ પીતી વખતે અંદર શીતળ સ્પર્શ ક્યાંથી થાય છે ? ત્યાં શું વચ્ચે સ્પર્શેન્દ્રિય આવીને ઉભી રહે છે ? એ શંકાતું સમાધાન પૂર્વાચાર્યો એમ કહીને કરી ગયા છે કે શરીરપ્રદેશની અંદર સર્વત્ર સ્પર્શેન્દ્રિય રહેલી છે—તેથી શીતનો અનુભવ થાય છે. ૪૯૪-૪૯૫.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના મૂળ ટીકાકાર એ સંખ ધમાં કહે છે કે—

સ્પર્શેન્દ્રિય સર્વપ્રદેશોના પર્યન્ત સુધી રહેતી હોવાથી, શરીરની અંદરના પોકળભાગમાં પણ એનો સદ્ભાવ છે. એટલે અંદર પણ શીત સ્પર્શનો અનુભવ થવો જ જોઈએ.

તતોઽન્તરેઽપિ શુષિરપર્યન્તેઽસ્તિ ત્વગિન્દ્રિયમ્ ।

અતઃ સંવેદ્યતે શૈત્યં કર્ણાદિશુષિરેષ્વિવ ॥ ૪૯૬ ॥

પ્રથુત્વમંગુલાસંખ્યભાગોઽત્તીન્દ્રિયવેદિભિઃ ।

ત્રયાણામપિ નિર્દિષ્ટઃ શ્રવણઘ્રાણચત્તુષામ્ ॥ ૪૯૭ ॥

અંગુલાનાં પૃથક્ત્વં ચ પૃથુત્વં રસનેન્દ્રિયે ।

સ્વસ્વદેહપ્રમાણં ચ ભવતિ સ્પર્શનેન્દ્રિયમ્ ॥ ૪૯૮ ॥

ત્વગિન્દ્રિયં વિનાઽન્યેષાં ચતુર્ણાં પૃથુતા ભવેત્ ।

આત્માંગુલેન સોત્સેધાંગુલેન સ્પર્શનસ્ય તુ ॥ ૪૯૯ ॥

નનૂત્સેધાંગુલેનૈવ મિતો દેહો ભવેત્તતઃ ।

માતું તેનૈવ યુજ્યન્તે તદ્ગતાનીન્દ્રિયાણ્યપિ ॥ ૫૦૦ ॥

આત્માંગુલેન ચત્વાર્યૌત્સેધિકેનૈકમિન્દ્રિયમ્ ।

તાનીત્યં મીયમાનાનિ કથમૌચિત્યમિચૂતિ ॥ ૫૦૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અત્રોચ્યતે—જિહ્વાદીનાં પૃથુલત્વે ઐત્સેધેનોરરીકૃતે ।

ત્રિગવ્યૂતનરાદીનાં ન સ્યાદ્વિષયવેદિતા ॥ ૫૦૨ ॥

અને જ્યારે અંદર પણ પોકળ ભાગમાં સર્વતઃ સ્પર્શેન્દ્રિય છે ત્યારે કાન વગેરે પોકળ વસ્તુઓમાં જણાય છે તેમ ત્યાં પણ શૈત્ય જણાય છે. ૪૯૬.

હવે પાંચે ઇન્દ્રિયો પૈકી કર્ણ, નાસિકા અને ચક્ષુ—એ ત્રણની પહોળાઈ એક આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગની કહી છે; જીભની પહોળાઈ પૃથક્ત્વ અંગુળની (એટલે બેથી નવ આંગળની) કહી છે; જ્યારે સ્પર્શેન્દ્રિય પોતપોતાના દેહ જેવડી છે. ૪૯૭-૪૯૮.

એક સ્પર્શેન્દ્રિયને મૂકીને શેષ ચારેની પહોળાઈનું આત્માંગુલવડે માન કરવું; અને સ્પર્શેન્દ્રિયનું ઉત્સેધાંગુલ વડે કરવું. ૪૯૯.

અહિં એવી શંકા ઉઠાવાય કે જ્યારે શરીરનું માન ઉત્સેધાંગુલ વડે થાય છે ત્યારે એજ શરીરમાં રહેલી ઇન્દ્રિયોનું માન પણ એજ અંગુલવડે કરવું જોઈએ તેને બદલે, ચારને આત્માંગુલ વડે, અને એકને ઉત્સેધાંગુલ વડે માપવી એ ક્યા પ્રકારની સમજણ? ૫૦૦-૫૦૧.

એ વિવાદના ખંડનમાં એમ કહેવાનું કે—

જો જિહ્વાદિકની પહોળાઈનું માન તમે કહો છો એમ, ઉત્સેધ-અંગુલવડે કાઢીએ તો ત્રણ ગાઉના મનુષ્યોને વિષયજ્ઞાન થાય નહિં. ૫૦૨.

તથાહિ— ત્રિગવ્યૂતાદિમનુજાઃ ષટ્ગવ્યૂતાદિકુંજરાઃ ।
 સ્વસ્વદેહાનુસારાત્સ્યુઃ વિસ્તીર્ણરસનેન્દ્રિયાઃ ॥ ૫૦૩ ॥
 તેષામાન્તરનિર્વૃત્તિરૂપં ચેદ્રસનેન્દ્રિયમ્ ।
 ઉત્સેધાંગુલપૃથક્ત્વમિતં સ્યાદલ્પકં હિ તત્ ॥ ૫૦૪ ॥
 ન વ્યાપ્નુયાત્સર્વજિઘ્ઠાં તતોઽતિવિદિતોઽનયા ।
 સર્વાત્મના રસજ્ઞાનવ્યવહારો ન સિદ્ધચતિ ॥ ૫૦૫ ॥
 ગન્ધાદિવ્યવહારોઽપિ ભાવનીયો દિશાનયા ।
 તત આત્માંગુલેનૈવ પૃથુત્વં રસનાદિષુ ॥ ૫૦૬ ॥
 જઘન્યતોઽદ્ધિવર્જાણ્યંગુલાસંખ્યેયભાગતઃ ।
 ગૃહ્ણન્તિ વિષયં ચક્ષુસ્ત્વંગુલસંખ્યભાગતઃ ॥ ૫૦૭ ॥

અર્થ ભાવઃ—

પ્રાપ્યાર્થાવિચ્છેદકત્વાત્ શ્રવણાદીનિ જાનતે ।
 અંગુલાસંખ્યેયભાગાદપિ શબ્દાદિમાગતમ્ ॥ ૫૦૮ ॥

કેમકે ત્રણ ગાઉના મનુષ્યો અને છ ગાઉના હુસ્તીઓ, જેમને પોતપોતાના શરીરના વિસ્તારના પ્રમાણમાં જીભાઈન્દ્રિય હોય છે—તેમની ‘ અન્તરંગ નિર્વૃત્તિ ’ રૂપ જીભાઈન્દ્રિયની પહોળાઈનું માન ઉત્સેધ—અંગુલપ્રમાણે કાઠવામાં આવે તો તે (પહોળાઈ) ઘણી અલ્પ આવે. ૫૦૩-૫૦૪.

માટે આવી રીતનો રસજ્ઞાનવ્યવહાર સર્વ (પ્રાણીની) જીભાઈને લાગુ પડે નહિ અને એટલે જ એ સર્વાંશે સિદ્ધ થતો નથી. ૫૦૫.

ગંધ આદિના જ્ઞાનનો વ્યવહાર પણ આજ રીતિએ ભાવવાનો છે. માટે સિદ્ધ થાય છે કે જીભાઈ વગેરે ઇન્દ્રિયોની પહોળાઈ આત્માંગુલ શિવાય અન્ય કોઈ માપથી હોય નહિ. ૫૦૬.

ચક્ષુ શિવાયની શેષ ઇન્દ્રિયો જઘન્યતઃ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલે છેટેથી પોતપોતાના વિષયને ગ્રહણ કરે છે. ચક્ષુ પોતે અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ જેટલે છેટેથી પોતાનો વિષય ગ્રહણ કરે છે. ૫૦૭.

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે:—

શ્રવણ આદિ ઇન્દ્રિયો, પોતાને ‘ પ્રાપ્ય ’ અર્થનું જાણપણું હોવાથી, અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલે છેટેથી પણ આવેલા શબ્દ આદિ જાણી જાય છે. ૫૦૮.

ચતુર્ણામત એવૈષાં વ્યંજનાવગ્રહો ભવેત્ ।

દૃષ્ટાન્તાન્નવ્યમૃત્પાત્રશયિતોત્વોધનાત્મકાત્ ॥ ૫૦૯ ॥

યથા શરાવકં નવ્યં નૈવેકેનોદબિન્દુના ।

ક્લિચ્યતે કિન્તુ ભૂયોભિઃ પતદ્ભિસ્તૈર્નિરન્તરમ્ ॥ ૫૧૦ ॥

એવં સુતોઽપિ નૈકેન શબ્દેન પ્રતિબુદ્ધ્યતે ।

કિન્તુ તૈઃ પંચષૈઃ કર્ણે શબ્દદ્રવ્યૈર્મૃતે સતિ ॥ ૫૧૧ ॥

એવં વ્યંજનાવગ્રહભાવના નન્દીસૂત્રે ॥

ચત્તુસ્ત્વપ્રાપ્યકારિત્વાદંગુલસંખ્યભાગતઃ ।

અર્થ જઘન્યાદ્ગૃહ્ણાતિ તતોઽપ્યર્વાક્તરં ન તુ ॥ ૫૧૨ ॥

તત એવાતિપાર્શ્વસ્થં નૈવાંજનમલાદિકમ્ ।

ચત્તુઃ પરિચ્છિન્નીતીતિ પ્રતીતં સર્વદેહિનામ્ ॥ ૫૧૩ ॥

તથા

શ્રુતિદ્વાદશયોજન્યાઃ શૃણોતિ શબ્દમાગતમ્ ।

રૂપં પશ્યતિ ચત્તુઃ સાધિકયોજનલક્ષ્ણતઃ ॥ ૫૧૪ ॥

એટલે જ એ ચારે ઇન્દ્રિયોને વ્યંગ્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આ ઉપર જે દૃષ્ટાન્તો છે: (૧) નવા કોરા મૃત્તિકાપાત્રનું; (૨) નિદ્રિતને જાગૃત કરવાનું. (જેનાથી એ વાતની સત્યતાનો નિશ્ચય થશે). ૫૦૯.

જેવી રીતે મૃત્તિકાનું એક નવું કોરું પાત્ર હોય તે જળના એક ણિંદુથી ભીંજવી શકાય નહિં, પણ એનાપર પુષ્કળ જળ રેડવાથી જ ભીંજવી શકાય; અને વળી જેમ ઉંઘતા માણસને જાગૃત કરવાને એક શબ્દ બસ નથી, પણ એના કર્ણને વિષે યાંચ છ અર્થાત્ ઘણા શબ્દ પહોંચાડવાથી જ એ જાગે છે. ૫૧૦-૫૧૧.

વ્યંગ્યાર્થનું એવી જ રીતે જ્ઞાન થાય છે એમ નન્દીસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે.

હવે અક્ષુઘન્દ્રિયના સંબંધમાં એટલું કહેવાનું છે કે, એને ‘ અપ્રાપ્ય ’ પદાર્થનું જાણ-પણું છે એથી એ જઘન્યતઃ અંગુલના સંગ્યાતા ભાગ જેટલે છેટેથી પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે, એ કરતાં વધારે નજીકના કોઈ પદાર્થને ગ્રહણ કરી શકતી નથી. દૃષ્ટાન્તઃ જુઓ કે અત્યંત નજીક રહેલા-એને વિષે જ રહેલા-અંજન કે મેલ વગેરેને એ (અક્ષુ) જોઈ શકતી નથી એ આપણે સર્વ જાણીએ છીએ. ૫૧૨-૫૧૩.

વળી ઉત્કૃષ્ટપણે, શ્રોત્રઇન્દ્રિય ખાર યોજન જેટલે છેટેથી આવેલા શબ્દને માંસળે

આગતં નવયોજન્યાઃ શેષાણિ ત્રીણિ ગૃહ્ણતે ।

ગન્ધં રસમથ સ્પર્શમુત્કૃષ્ટો વિષયો હ્યયમ્ ॥ ૫૧૫ ॥

નનુ ચ પ્રાપ્યકારીણિ શ્રોત્રાદીનીન્દ્રિયાણિ ચેત્ ।

પરતોઽપ્યાગતાન્ શબ્દાદીન્ ગૃહ્ણન્તિ કથં ન તત્ ॥ ૫૧૬ ॥

દ્વાદશયોજનાદિર્યો નિયમઃ સોઽપિ નિષ્ફલઃ ।

ગૃહ્ણતિ પ્રાપ્તસમ્બન્ધં સર્વમિત્યેવ ચૌક્તિકમ્ ॥ ૫૧૭ ॥

અત્રોચ્યતે—શબ્દાદીનાં પુદ્ગલા યે પરતઃ સ્યુઃ સમાગતાઃ ।

તથા મન્દપરીણામાસ્તે જાયન્તે સ્વભાવતઃ ॥ ૫૧૮ ॥

યથા સ્વવિષયં જ્ઞાનં નોત્પાદયિતુમીશતે ।

સ્વભાવાન્નાસ્તિ શક્તિશ્ચેન્દ્રિયાણામપિ તદ્ગ્રહે ॥૫૧૯॥ યુગ્મમ્ ॥

તતો વિષયનિયમો યુક્તોઽયં દર્શિતઃ શ્રુતે ।

પ્રાપ્યકારિત્વે ચતુર્ણામિન્દ્રિયાણાં સ્થિતેઽપિ હિ ॥ ૫૨૦ ॥

કિંચ । નાસ્તિ શક્તિશ્ચત્તુષોઽપિ વિષયાત્પરતઃ સ્થિતમ્ ।

પરિચ્છેતું દ્રવ્યજાતં યુક્તસ્તસ્યાપ્યસૌ તતઃ ॥ ૫૨૧ ॥

છે, જ્યારે ચક્ષુ તો એક લક્ષ યોજનથી કંઈક અધિક છે તે રહેલા પદાર્થનું સ્વરૂપ જોઈ શકે છે. ૫૧૪.

શેષ ત્રણ ઇન્દ્રિયો એટલે નાસિકા, જીભા અને સ્પર્શોન્દ્રિય ઉત્કૃષ્ટતઃ નવ યોજન જેટલે છે તેથી આવેલા ગંધ, રસ અને સ્પર્શ જે એમના વિષયો છે—એને ગ્રહણ કરે છે. ૫૧૫.

અહિં કોઈ એવી શંકા ઉપસ્થિત કરે કે જ્યારે કણુ આદિ ઇન્દ્રિયો ‘પ્રાપ્ય’ પદાર્થને ગ્રહણ કરનારી છે ત્યારે એ એથી પણ દૂરથી આવેલા એમના શબ્દ આદિ વિષયોને શા માટે ન ગ્રહણ કરે ? એમને માટે (પર ‘બાર યોજન’ નો નિયમ કહ્યો એ પણ નિષ્ફળ—વૃથા છે. એમને માટે તો એમ કહેવું યુક્ત છે કે—એઓ તો, એમને જેનો જેનો સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે એ સર્વ ગ્રહણ કરે છે. ૫૧૬-૫૧૭.

એ શંકાના નિવારણાથે એમ કહેવાનું છે કે—શબ્દ વગેરેના પુદ્ગલો જે છે તેથી આવે એમનું સ્વાભાવિકપણે પાણિય મ એટલું મંદ થઈ જાય છે કે એઓ એમના એમના વિષયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, સ્વભાવતઃ ઇન્દ્રિયોમાં પણ જે એમને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ હોય નહિં તો. માટે આ ત્યારે ઇન્દ્રિયોમાં ‘પ્રાપ્ય’ પદાર્થને ગ્રહણ કરવાનો ગુણ હોતાં છતાં પણ, એમના એમના વિષયપરત્વે જે આ નિયમ શાસ્ત્રમાં દર્શાવ્યો છે એ યુક્ત જ છે. ૫૧૮-૫૨૦.

જિવ્હાધ્રાણસ્પર્શનાનિ ત્રીણ્યપ્યેતાનિ ગૃહ્ણતે ।

વદ્ધસ્પૃષ્ટં દ્રવ્યજાતં સ્પૃષ્ટમેવ પરં શ્રુતિઃ ॥ ૫૨૨ ॥

યદુક્તમ્- પુઠ્ઠં સુણોઙ્ઠ સદં રુવં પુણ પાસઙ્ઠ અપુઠ્ઠં તુ ।

ગંધં રસં ચ ફાસં ચ વદ્ધપુઠ્ઠં વિચાગરે ॥ ૫૨૩ ॥

વદ્ધં તત્રાત્મપ્રદેશૌરાત્મીકૃતમિહોચ્યતે ।

સ્પૃષ્ટમાલિંગિતમાત્રં જ્ઞેયં વપુષિ રેણુવત્ ॥ ૫૨૪ ॥

વદ્ધમપ્પીકયં પણ્ણસેહિં । પુઠ્ઠં રેણું વ તણુંમિ । ઇતિ વચનાત્ ॥

સમેઽપિ પ્રાપ્યકારિત્વે ચતુર્ણામપિ નન્વયમ્ ।

કો વિશેષઃ સ્પૃષ્ટવદ્ધસ્પૃષ્ટાર્થગ્રહણાત્મકઃ ॥ ૫૨૫ ॥

અગ્રોચ્યતે- સ્પર્શગન્ધરસદ્રવ્યૌઘાનાં શબ્દવ્યપેક્ષયા ।

અલપત્વાત્ બાદરત્વાચ્ચાભાવકત્વાચ્ચ સત્વરમ્ ॥ ૫૨૬ ॥

વળી ચક્ષુમાં પણ, પોતાના વિષયથી પર એવા એક પણ પદાર્થને જાણવાની શક્તિ નથી, માટે એના પરત્વેનો નિયમ પણ યુક્ત જ છે. ૫૨૧.

હવે જીભડા, ઘ્રાણ અને સ્પર્શ-એ ત્રણે ઇન્દ્રિયો ‘ બદ્ધસ્પૃષ્ટ ’ પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે. કર્ણુ ક્રકત ‘ સ્પૃષ્ટ ’ પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે. ૫૨૨.

કહ્યું છે કે શબ્દ સંભળાય એ સ્પર્શ થયેથી; રૂપ દેખાય એ વગરસ્પર્શ; અને ગંધ, રસ તથા સ્પર્શનો અનુભવ થાય એ ‘ બદ્ધસ્પૃષ્ટતા ’ ને લીધે. ૫૨૩.

‘ બદ્ધ ’ એટલે શું ? આત્મપ્રદેશોએ આત્મરૂપ કરેલું-એ ‘ બદ્ધ ’. ‘ સ્પૃષ્ટ ’ કયું ? શરીરપર ક્રકત રજની પેઠે ચોંટેલું હોય એ. ૫૨૪.

શાસ્ત્રમાં પણ કહેલું છે એ એજ અર્થતું કહેલું છે:

આત્મપ્રદેશરૂપ ધર્મ ગયેલું એ ‘ બદ્ધ ’. શરીરપર રજ હોય એવું ‘ સ્પૃષ્ટ ’.

અહિં કોઈ એમ શંકા ઉઠાવે કે-જ્યારે પ્રાપ્ય અર્થને ગ્રહણ કરવાની લાયકાત ચારે ઇન્દ્રિયોમાં સરખી છે ત્યારે “ અમુક ઇન્દ્રિયો ‘ સ્પૃષ્ટ ’ પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે અને અમુક ‘ બદ્ધસ્પૃષ્ટ ’ ને ગ્રહણ કરે છે ” એવો ભેદ શાનો ? ૫૨૫.

એતું સમાધાન આ રીતે—

સ્પર્શાત્મક, ગંધાત્મક અને રસાત્મક પદાર્થો, શબ્દાત્મક પદાર્થો કરતાં, અદ્ય છે, બાદર છે, અને વહેલા અભાવક થાય છે; વળી સ્પર્શેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય અને રસેન્દ્રિય—ત્રણેની,

સ્પર્શનઘ્રાણજિહ્વાનાં મન્દશક્તિતયાપિ ચ ।

બદ્ધસ્પૃષ્ઠં વસ્તુજાતં ગૃહ્ણન્ત્યેતાનિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૫૨૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સ્પર્શાદિદ્રવ્યસંઘાતાપેક્ષયા શબ્દસંહતિઃ ।

બહ્વી સૂક્ષ્માસન્નશબ્દયોગ્યદ્રવ્યાભિવાસિકા ॥ ૫૨૮ ॥

તન્નિર્વૃત્તીન્દ્રિયસ્યાન્તર્ગત્વોપકરણેન્દ્રિયમ્ ।

સ્પૃષ્ઠાપિ સઘઃ કુરુતેઽભિવ્યક્તિ સા સ્વગોચરામ્ ॥ ૫૨૯ ॥

અન્યેન્દ્રિયાપેક્ષયા ચ શ્રવણં પદુશક્તિકમ્ ।

તતઃ સ્પૃષ્ઠાનેવ શબ્દાન્ ગૃહ્ણાતીત્યુચિતં જગુઃ ॥ ૫૩૦ ॥

શ્રુતેર્યત્પ્રાપ્યકારિત્વે બૌધોક્તં સ્પર્શદૂષણમ્ ।

ચંડાલશબ્દશ્રવણાદિષ્વયૌક્તિકમેવ તત્ ॥ ૧ ॥

સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્યવિચારો હિ સ્યાલ્લોકવ્યવહારતઃ ।

નેન્દ્રિયાણાં ચ વિષયેષ્વસૌ કસ્યાપિ સમ્મતઃ ॥ ૨ ॥

સ્પૃષ્ટાર્થગ્રાહકત્વં યત્ પરૈરક્ષણોઽપિ કથ્યતે ।

તદયુક્તં તથાત્વે હિ દાહઃ સ્યાદ્વન્હ્યવેક્ષણાત્ ॥ ૫૩૧ ॥

કર્ણેન્દ્રિય કરતાં, મંદ શક્તિ છે. માટે એઓ 'બદ્ધસ્પૃષ્ઠ' પદાર્થોને જ ગ્રહણ કરે છે. ૫૨૬-૫૨૭.

વળી સ્પર્શાદિદ્રવ્યસમૂહની અપેક્ષાએ, શબ્દસમૂહ બહુ સૂક્ષ્મ છે અને આસન્ન શબ્દ-યોગ્ય પદાર્થોને જ અભિવાસિત કરે છે; માટે એ, નિર્વૃત્તિઇન્દ્રિયની અંદર પેટી ઉપકરણ-ઇન્દ્રિયને (માત્ર) સ્પર્શોને પણ સઘ સ્વગોચર જ્ઞાન કરે છે. ૫૨૮-૫૨૯.

તેમ વળી અન્ય ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ, કર્ણેન્દ્રિયમાં વિશેષ પદૃત્વ એટલે સામર્થ્ય રહેલું છે. માટે એ, શબ્દનો સ્પર્શ થતાં જ એને (શબ્દને) ગ્રહણ કરી લે છે એમ કહ્યું એ યુક્ત જ કહ્યું છે. ૫૩૦.

[શ્રોત્રેન્દ્રિયનુ 'પ્રાપ્યકારિત્વ' સ્થાપવામાં, જૌદ્ધ લોકો 'ચંડાળ' શબ્દ શ્રવણે પડતાં સ્પર્શનો દોષ આવે છે એમ ગણાવે છે તે કેવળ અયોગ્ય છે. કારણ કે 'સ્પર્શસ્પર્શ' નો વિચાર લોકવ્યવહારને લઇને છે. ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં એ વિચારને કોઇપણ વજનદાર ગણતું નથી. ૧-૨.]

અન્યમતવાળાઓ અક્ષુઇન્દ્રિયને પણ 'સ્પૃષ્ઠ' પદાર્થને ગ્રહણ કરી લેનારી કહે છે—એ અયુક્ત છે. કેમકે એમ હોય તો વન્હિ એટલે અગ્નિને ભેતાંજ અક્ષુ દગ્ધ થઈ જવાં ભેઇએ.

તથા કાચપાત્રાદ્યન્તરસ્થં દૂરાદેવેક્ષ્યતે જલમ્ ।

તદ્ગ્નિત્વાન્તઃપ્રવેશે તુ જલશ્રાવઃ પ્રસજ્યતે ॥ ૫૩૨ ॥

इत्याद्यधिकं रत्नावतारिकादिभ्योऽवसेयम् । विस्तारभयान्नेह प्रतन्यते ॥

यच्च सिद्धान्ते चख्खुफાસં हव्वमागच्छइ इति श्रूयते तत्र स्पर्शशब्देन इन्द्रियार्थसन्निकर्ष उच्यते । तथाहुः । सूरिण चख्खुफासं हव्वमागच्छइ इत्येतज्जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिप्रतीकवृत्तौ । अत्र च स्पर्शशब्द इन्द्रियार्थसन्निकर्षपरश्चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वेन तदसम्भवादिति ॥

मेया आत्मांगुलैरेव प्रागुक्तेन्द्रियगोचराः ।

प्रमाणांगुलमाने स्युर्महीयांसोऽधुना हि ते ॥ ૫૩૩ ॥

उत्सेधांगुलमाने तु कथं भरतचक्रिणः ।

पुर्यादौ स्वांगुलमितनवद्वादशयोजने ॥ ૫૩૪ ॥

एकत्र वादिता भम्भा सर्वत्र श्रूयते जनैः ।

तस्मादात्मांगुलोन्मेया विषया इति युक्तिमत् ॥ ૫૩૫ ॥ युग्मम् ॥

વળી કાચના પાત્રમાં રહેલું જળ આપણે જોઈ શકીએ છીએ તેપણુ ફરથી જ દેખાય છે. એ કાંઈ પાત્રને લેદીને બહાર આવીને ચક્ષુમાં પ્રવેશ કરતું નથી. જો એમ બનતું હોય તો તે એ ઢાળાઈ જ જાય. ૫૩૧-૫૩૨.

આ બાબતમાં અધિક વિસ્તારથી ' રત્નાવતારિકા ' માં જણાવેલું છે, ત્યાંથી જાણી લેવું.

સિદ્ધાન્તમાં ' ચખ્ખુફાસં હવ્વં આગચ્છइ ' એવો પાઠ છે. ત્યાં ફાસં—એટલે સ્પર્શ—એ શબ્દ ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના ' સન્નિકર્ષ ' નો વાચક છે. ' જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ ' ની ' પ્રતીકવૃત્તિ '—ટીકામાં ' સૂરિણ ચખ્ખુફાસં હવ્વમાગચ્છइ ' એમ એક લખાણુ છે. ત્યાં પણુ ' ફાસં ' એટલે ' સ્પર્શ ' શબ્દનો ઉપર જણાવ્યો એ જ અર્થ છે. (સ્પર્શ એટલે સન્નિકર્ષ અર્થાત્ નજીકપણુ). કેમકે ચક્ષુને ' સ્પર્શ ' નો તે અસંભવ છે; અપ્રાપ્યકારિત્વ છે માટે.

હવે પૂર્વોક્ત ઇન્દ્રિયગોચર વિષયોને કઈ જાતના ' માન ' વડે માપવા એ વિષે કહે છે:—એમને ' આત્માંગુલ ' વડે જ માપવા. કેમકે ખીજી રીતે, ધારો કે ' પ્રમાણાંગુલ ' વડે માપ લઈએ તો તે અત્યારે—હાલને સમયે બહુ બહુ મોટાં થઈ પડે. વળી ત્રીજી રીતે એટલે ' ઉત્સેધાંગુલ ' થી માપ લઈએ તો એમાં પણુ વાંધો આવે છે. એ રીતનો કે એમ માપ લેવાથી, ભરતચક્રવર્તીના ચોતાના (ઉત્સેધ) આંગળ વડે માપતાં નવ યોજન પહોળી અને બાર યોજન

આહ । પ્રમાણાંગુલજાનેકલક્ષયોજનસમ્મિતે ।

સ્વર્વિમાને કથં ઘંટા સર્વતઃ શ્રૂયતે સુરૈઃ ॥ ૫૩૬ ॥

ત્રૈધૈરપ્યંગુલૈર્નેષ વિષયો ઘટતે શ્રુતેઃ ।

દ્વિતીયોપાંગટીકાયામસ્યોત્તરમવેક્ષ્યતામ્ ॥ ૫૩૭ ॥

તથાહિ । તસ્યાં મેઘૌઘરસિતગમ્ભીરમધુરશબ્દાયાં યોજનપરિમંડ-
લાયાં સુસ્વરાભિધાનાયાં ઘંટાયાં ત્રિસ્તાડિતાયાં સત્યાં યત્સૂર્યામં વિમાનં
તત્પ્રાસાદનિષ્કુટેષુ યે આપતિતાઃ શબ્દવર્ગણાઃ પુદ્ગલાસ્તેભ્યઃ સમુચ્છ-
લિતાનિ યાનિ ઘંટાપ્રતિશ્રુતિશતસહસ્રાણિ ઘંટાપ્રતિશબ્દલક્ષાસ્તૈઃ સંકુલ-
મપિ જાતમભૂત્ ॥ કિમુક્તં ભવતિ । ઘંટાયાં મહતા પ્રયત્નેન તાડિતાયાં યે
વિનિર્ગતાઃ શબ્દપુદ્ગલાસ્તત્પ્રતિઘાતતઃ સર્વાસુ દિક્ષુ વિદિક્ષુ ચ
દિવ્યાનુભાવતઃ સમુચ્છલિતૈઃ પ્રતિશબ્દૈઃ સકલમપિ વિમાનમનેકયોજન-
લક્ષમાનમપિ બધિરિતમુપજાયતે ઇતિ ॥ એતેન દ્વાદશમ્યો યોજનેભ્યઃ
સમાગતઃ શબ્દ શ્રોત્રગ્રાહ્યો ભવતિ ન પરતઃ । તતઃ કથમેકત્ર તાડિતાયાં

લાંબી થાય એવી નગરી આદિમાં એકસ્થળે વગાડેલી ભંલાને સર્વ સ્થળોનાં લોકો શી રીતે
સંભળી શકે ? માટે એ વિષયોને આત્માંગુલને માપે માપવા એજ યુક્તિમત્ છે. ૫૩૩-૫૩૫.

‘ પ્રમાણાંગુલ ’ ને માપે માપતાં અનેક લાખ યોજન થાય એવા દેવવિમાનમાં ઘંટાનાદ
કરવામાં આવે છે એ નાદ દેવો સર્વત્ર કેવી રીતે સંભળે છે ? ૫૩૬.

પ્રમાણુ આંગળ, ઉત્સેધ આંગળ અને આત્માંગુલ-એ ત્રણે જાતિના આંગળને માપે માપ
લેતાં, આ કર્ણનો વિષય કેઈ રીતે ઘટી શકતો નથી. ૫૩૭.

એનો ઉત્તર ખીજા ઉપાંગની નીચે પ્રમાણેની ટીકા પરથી સમજશે.

અનેક મેઘની ગર્જના સમાન મધુર ધ્વનિ કરતા, એક યોજન વિસ્તૃત ‘ સુસ્વર ’ નામની
ઘંટાને ત્રણ વખત વગાડતાં, સૂર્યાલ નામના વિમાનમાં આવી રહેલા મહેલોના શિખરોપર
પડેલા શબ્દવર્ગણાના પુદ્ગળોમાંથી ઉછળી રહેલા લક્ષબદ્ધ પ્રતિધ્વનિ-૫૩૬ ઘંટાઓથી એ
વિમાન પૂરાર્ધ જાય છે. આનો ભાવાર્થ એ કે-ઘંટાને બહુ જોસથી વગાડીએ તો એમાંથી જે
શબ્દપુદ્ગળો નીકળે એના પ્રતિધ્વનિથી, સર્વ દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં, દિવ્ય પ્રભાવવડે
એ અનેક લક્ષ યોજનના માનવાળું વિમાન આખું બધિર-બહેરું થઈ જાય છે.

આ ઉલ્લેખ પરથી “ બાર યોજન છેટેથી આવેલો શબ્દ કાને સંભળાય છે પરંતુ વિશેષ
હરનો સંભળાતો નથી તેથી એક સ્થળે વગાડેલી ઘંટાનો શબ્દ સર્વત્ર કેમ સંભળાય ” એવી
શંકા હટી એનું સમાધાન થઈ ગયું. સર્વત્ર દિવ્ય પ્રભાવને લઈને તથાપ્રકારના પ્રતિધ્વનિ-

ઘંટાયાં સર્વત્ર તચ્છબ્દશ્રુતિરુપજાયતે ઇતિ યદુચ્યતે તદપાકૃતમવસેયમ્ ।
સર્વત્ર દિવ્યાનુભાવતસ્તથારૂપપ્રતિશબ્દોચ્છલ્લને યથોક્તદોષાસમ્ભવાત્ ॥

અપરં ચ । ઇગ્વીસં ચલુ લલા ચડત્તીસં એવ તહ સહસ્સાઈં ।

તહ પંચસયા મણિયા સત્તત્તીસાય શ્રદ્ધરિત્તા ॥

ઈતિ નયણવિસયમાણં પુલરદીવદ્ધવાસિમણુશ્રાણં ।

પુલ્લેણ ય અવરેણ ય પિહં પિહં હોઈ નાયવ્વં ॥ ૫૩૮ ॥

એવં ચ સ પ્રાગુક્તોઽક્તિવિષયો ન વિસંવદતે કથમ્ ।

અત્રૈતત્સૂત્રતાત્પર્યં વ્યાચચક્તે બુધૈરિદમ્ ॥ ૫૩૯ ॥

લક્ષયોજનમાનો દૃગ્વિષયઃ પરમસ્તુ યઃ ।

અમાસ્વરં પર્વતાદિવસ્ત્વપેદ્ય સ નિશ્ચિતઃ ॥ ૫૪૦ ॥

સ્યાદ્માસ્વરં તુ સૂર્યાદિવસ્ત્વપેદ્યાધિકોઽપિ યઃ ।

વ્યાખ્યાનતો વિશેષાર્થપ્રતિપત્તિરિયં કિલ ॥ ૫૪૧ ॥

ઈદં વિશેષાવશ્યકેઽર્થતઃ ॥

અનન્તારૂઢવાન્યેતાનીન્દ્રિયાણ્યલિલાન્યપિ ।

અસંખ્યેયપ્રદેશાવગાઢાનિ નિલિલાનિ ચ ॥ ૫૪૨ ॥

પડછંદાએ ઉછળવાને લીધે એમાં પૂર્વોક્ત દોષનો સંભવ રહ્યો નહિં.

વળી અક્ષુરિન્દ્રિયના વિષયના ' માન ' પરત્વે; વિસ વાદિપણા વિષે

પુષ્કરાવર્તદ્વીપમાં રહેનારા મનુષ્યોની દષ્ટિના વિષયતુ માન ૨૧૩૪૫૩૭ યોજન છે. એથી આગળ આગળના દ્વીપોમાં પૂર્વપૂર્વના દ્વીપો કરતાં અધિક છે. પણ આ કથન પૂર્વે કહી ગયા એની સાથે મળતુ આવતું નથી એટલે જ્ઞાની પુરૂષો એવો વિસંવાદ દૂર કરવાને નીચે પ્રમાણે સૂત્રનો ભાવાર્થ સમજાવે છે— ૫૩૯.

અક્ષુના ઉત્કૃષ્ટ વિષયતું માપ અગાઉ એક લક્ષ યોજનતું કહ્યું છે એ પર્વત આદિ તેજ-રહિત વસ્તુને અપેક્ષીને કહ્યું છે. પરંતુ સૂર્યઆદિ તેજસ્વી વસ્તુની અપેક્ષાએ તો એ વિષયતું માન અધિક પણ હોય. વિશેષાવશ્યક સૂત્રમાં પણ આ ભાવાર્થતું કથન છે. ૫૪૦-૫૪૧

આ સર્વ ઇન્દ્રિયો અનન્ત પરમાણુઓની બનેલી છે; તેમ વળી અસંખ્યાત પ્રદેશોને અવગાહી રહી છે. ૫૪૨.

સ્તોકાવગાહા દક્ શ્રોત્રઘાણે સંખ્યગુણે ક્રમાત્ ।

તતોઽસંખ્યગુણા જિઠ્ઠા સંખ્યઘનં સ્પર્શનં તતઃ ॥ ૫૪૩ ॥

સ્તોકપ્રદેશં નયનં શ્રોત્રં સંખ્યગુણાધિકમ્ ।

તતોઽસંખ્યગુણં ઘ્રાણં જિઠ્ઠાઽસંખ્યગુણા તતઃ ॥ ૫૪૪ ॥

તતોઽપ્યસંખ્યગુણિતપ્રદેશં સ્પર્શનેન્દ્રિયમ્ ।

ઇત્યલ્પબહુતૈષાં સ્યાદવગાહપ્રદેશયોઃ ॥ ૫૪૫ ॥

તુર્યોપાંગે તુ

શ્રોત્રાક્ષિનાસિકં દ્વે દ્વે જિઠ્ઠૈકા સ્પર્શનં તથા ।

एवं द्रव्येन्द्रियाण्यष्टौ भावेन्द्रियाणि पंच च ॥ ५४६ ॥

सर्वेषां सर्वजातित्वे द्रव्यतो भावतोऽपि च ।

अतीतानीन्द्रियाणि स्युरनन्तान्येव देहिनाम् ॥ ५४७ ॥

विनानादिनिगोदिभ्यो ज्ञेयमेतत्तु कोविदैः ।

स्वजातावेव तेषां तु तान्यतीतान्यनन्तशः ॥ ५४८ ॥

અક્ષુઠન્દ્રિય, સર્વમાં, ઓછા અવગાહવાળી છે. અને કર્ણુ તથા નાસિકા અનુક્રમે એનાથી સંખ્યાતસંખ્યાતગણા અવગાહવાળી છે. ૫૪૩.

પ્રદેશે પણ અક્ષુના સર્વથી ઓછા છે. કર્ણુઠન્દ્રિયના એથી સંખ્યાગણા છે. નાસિકાના વળી એથી અસંખ્યાગણા છે. નાસિકા કરતાં જીઠ્ઠાના અસંખ્યાતગણા, અને જીઠ્ઠા કરતાં સ્પર્શઠન્દ્રિયના અસંખ્યાગણા છે. ૫૪૪.

આવી રીતે સર્વ ઠન્દ્રિયોના 'અવગાહ' અને 'પ્રદેશ' ઓછાવત્તા છે. ૫૪૫.

એથા ઉપાંગમાં તો એમ કહેલું છે કે—

એ કર્ણુ, એ અક્ષુ, એ નાસિકા (ના રંધ્ર), એક જીઠ્ઠાઠન્દ્રિય, અને એક સ્પર્શઠન્દ્રિય એમ આઠ દ્રવ્યઠન્દ્રિયો છે. ભાવથી જો કે ઠન્દ્રિયો પાંચ છે. ૫૪૬.

સર્વ પ્રાણીઓને સર્વજાતિઓમાં અનન્ત દ્રવ્યઠન્દ્રિયો અને ભાવઠન્દ્રિયો અતીત થયેલી છે. ૫૪૭.

પણ એમાં અનાદિ નિગોહજાતિ અપવાદરૂપે ગણવી. કેમકે એના જીવોની અનન્ત ઠન્દ્રિયો અતીત થયેલી હોય એ પોતાની જ જાતિમાં, સર્વ જાતિમાં નહિ. ૫૪૮.

કિંચ । યેષામનન્તઃ કાલોઽભૂન્નિર્ગતાનાં નિગોદતઃ ।
તેષામપેક્ષયા જ્ઞેયમેતચ્છ્રુતવિશારદૈઃ ॥ ૫૪૯ ॥

एवमन्यत्रापि यथासम्भवं भाव्यम् ॥

एकादीनि सन्ति पंचान्तानि भावेन्द्रियाणि च ।
एकद्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियाणां स्युः यथाक्रमम् ॥ ५५० ॥
भावीनि नैव केषांचिद्वर्तन्ते मुक्तियाधिनाम् ।
केषांचित् पंच षट् सप्त संख्यासंख्यान्यनन्तशः ॥ ५५१ ॥
सिद्ध्यतां भाविनि भवे नरनारकनाकिनाम् ।
पंचाक्षतिर्यक्पृथ्व्यम्बुद्रूणां पंच जघन्यतः ॥ ५५२ ॥
पृथ्व्यादिजन्मान्तरितमुक्तीनां तु मनीषिभिः ।
षट्सप्तप्रमुखाण्येवं भाव्यानि प्रोक्तदेहिनाम् ॥ ५५३ ॥
संख्येयानि च तानि स्युः संख्यातभवकारिणाम् ।
असंख्येयान्यनन्तान्यसंख्येयानन्तजन्मनाम् ॥ ५५४ ॥

વળી એ પણ જે જીવોને નિગોદમાંથી નીકળ્યાને અનન્ત કાળ થયો હોય છે એમના જે વિષે સમજવું. ૫૪૯.

એવી રીતે અન્યત્ર પણ યથાયોગ્ય સમજી લેવું.

વળી ભાવઇન્દ્રિય એકેન્દ્રિયજીવને એક, બેઇન્દ્રિયને બે, એમ અનુક્રમે પંચેન્દ્રિયજીવને પાંચ હોય છે. ૫૫૦.

કેટલાક મોક્ષગામી જીવોને એ ઇન્દ્રિયો ભવિષ્યકાળમાં થવાની હોતી નથી; જ્યારે કેટલાકને તો પાંચ, છ, સાત, સંખ્ય, અસંખ્ય અને અનન્ત પણ થવાની હોય છે. ૫૫૧.

ભવિષ્યમાં થનારા ભવ-જન્મ-માં મોક્ષ જવાના હોય એવા મનુષ્ય, નારકીના જીવો, દેવ, પંચેન્દ્રિ તિર્યંચ, પૃથ્વીકાય, અપ્કાય તથા વનસ્પતિકાયને જઘન્યતઃ પાંચ ઇન્દ્રિયો થાય છે. ૫૫૨.

આ ગણાવ્યા એમાંથી જેઓ 'પૃથ્વીકાય' આદિમાં જન્મ લીધા પછી જે 'મુક્ત' થવાના હોય છે એમને જઘન્યતઃ છ, સાત આદિ ઇન્દ્રિયો થાય છે એમ સમજવું. ૫૫૩.

સંખ્યાત ભવ કરનારાઓને એ ઇન્દ્રિયો સંખ્યાત થાય છે. તેમજ અસંખ્ય ભવકરનારાઓને અસંખ્યાત, અને અનન્ત ભવ કરનારાઓને અનન્ત (ઇન્દ્રિયો) થાય છે. ૫૫૪.

રિષ્ટામઘામાઘવતીનારકાણાં ચ યુગ્મિનામ્ ।

નૃણાં તિરશ્ચાં ભાવીનિ દશ તાનિ જઘન્યતઃ ॥ ૫૫૫ ॥

પંચાક્ષેભ્યોઽન્યત્ર નૈષામુત્પત્તિર્નાપ્યનન્તરે ।

ભવે મુક્તિસ્તત ણાં દશોક્તાનિ જઘન્યતઃ ॥ ૫૫૬ ॥

વાયવમ્નિવિકલાક્ષાણાં જઘન્યતો ભવન્તિ ષટ્ ।

હ્માદિજન્માન્તરિતૈષાં મુક્તિર્નાનન્તરં યતઃ ॥ ૫૫૭ ॥

एकद्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियाणां स्युरनुक्रमात् ।

દ્રવ્યેન્દ્રિયાણિ સન્ત્યેકં દ્વે ચત્વારિ ષટ્ષ્ઠ ચ ॥ ૫૫૮ ॥

ભવિષ્યન્તિ ન કેષાંચિત્કેષાંચિદ્ષ્ટ વા નવ ।

દશ ષોડશ કેષાંચિત્સંખ્યાસંખ્યાન્યનન્તશઃ ॥ ૫૫૯ ॥

ભાવના પ્રાગ્ભવ્ ॥

નારકસ્ય નારકત્વે ભાવતો દ્રવ્યતોઽપિ ચ ।

તાન્યતીતાન્યનન્તાનિ સન્તિ પંચાષ્ટ ચ સ્ફુટમ્ ॥ ૫૬૦ ॥

રિષ્ટા, મઘા, તથા માઘવતી નારકીના જીવોને, યુગલ જન્મેલાને, મનુષ્યોને, અને તિર્યંચોને જઘન્યતઃ દશ ઇન્દ્રિયો થવાની હોય છે. ૫૫૫.

એ સર્વ જીવોને વળી, પંચેન્દ્રિય વિના અન્ય ગતિમાં ઉત્પન્નથવાપણું હોતું નથી. તેમ એમને અનન્તર ભવમાં મોક્ષપ્રાપ્ત પણ નથી. તેથી એમની જઘન્ય દશ ઇન્દ્રિયો કહી છે. ૫૫૬.

વાયુકાય, અગ્નિકાય અને એઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય તથા પંચેન્દ્રિય જીવોને જઘન્ય છ ઇન્દ્રિયો થાય છે. કેમકે એમની પૃથ્વીકાય આદિમાં જન્મ લીધા પછી જ, મોક્ષપ્રાપ્તિ કહેલી છે: આંતરા વિના એમને મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. ૫૫૭.

એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીમાં પાંચે પ્રકારના જીવોને અનુક્રમે એક, બે, ત્રણ, છ અને આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે. ૫૫૮.

વળી કેટલાકને તો એ (ઇન્દ્રિયો) થવાની હોતીજ નથી. જ્યારે કેટલાકને આઠ નવ, દશ કે સોળ અને ઘણાને વળી સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનન્ત પણ થવાની હોય છે. ૫૫૯.

આમાં ભાવના પૂર્વની પેઠે સમજવી.

નારકીના જીવોને નારકીપણામાં પાંચ ભાવેન્દ્રિયો અને આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનન્તવાર અનીત થયેલી હોય છે; જ્યારે એકવાર નરકમાં જનારા કેટલાક પ્રાણીઓને એ ઇન્દ્રિયો થવાની

ભવિષ્યન્તિ ન કેષાંચિત્કેષાંચિત્પંચ ચાષ્ટ ચ ।

જ્ઞેયાનિ તાન્યેકવારં નરકં યાસ્યતોગિનઃ ॥ ૫૬૧ ॥

સંખ્યેયાન્યેતાનિ સંખ્યવારં નરકયાચિનઃ ।

અસંખ્યેયાન્યપ્યનન્તાન્યેવં ભાવ્યાનિ ધીધનૈઃ ॥ ૫૬૨ ॥

અતિક્રાન્તાન્યનન્તાનિ સુરત્વે નારકસ્ય ચ ।

વર્તમાનાનિ નૈવ સ્યુર્ભાવીનિ પુનરુક્તવત્ ॥ ૫૬૩ ॥

વિજયાદિવિમાનિત્વે યદિ સ્યુઃ નારકાગિનામ્ ।

નાતીતાનિ ભવિષ્યન્તિ પંચાષ્ટ દશ ષોડશ ॥ ૫૬૪ ॥

एवं सर्वगतित्वेन सर्वेषामपि देहिनाम् ।

भावनीयान्यतीतानि सन्ति भावीनि च स्वयम् ॥ ૫૬૫ ॥

નૃત્વે નૃણામતીતાન્યનન્તાન્યષ્ટ ચ પંચ ચ ।

સન્તિ તદ્ભવમુક્તીનાં તાનિ ભાવીનિ નૈવ ચ ॥ ૫૬૬ ॥

અન્યેષાં તુ મનુષ્યત્વે ભાવીનિ પંચ ચાષ્ટ ચ ।

જઘન્યતોઽપિ સ્યુઃ મુક્તિર્યન્ન માનુષ્યમન્તરા ॥ ૫૬૭ ॥

હોતીજ નથી, અને કેટલાકને (ભાવથી) પાંચ અને (દ્રવ્યથી) આઠ થવાની હોય છે. ૫૬૦-૫૬૧.

નરકમાં સંખ્યાતવાર જનારાઓને એ સંખ્યાત થવાની હોય છે, અસંખ્યાતવાર જનારાઓને અસંખ્ય, અને અનન્તવાર જનારાઓને અનન્ત થવાની હોય છે એમ સમજવું. ૫૬૨.

વળી નરકના જીવને દેવતા ભવમાં અનન્ત ઇન્દ્રિયો અતીત થયેલી હોય છે, વર્તમાન હોતીજ નથી, (ભવિષ્યમાં) અનન્ત થવાની હોય છે. ૫૬૩.

વિજયવિમાન વગેરેના દેવતાના ભવમાં, નારકીના જીવોને, ઇન્દ્રિયો, અતીત થયેલી ન હોય; ભવિષ્યમાં પાંચ, આઠ, દશ કે સોળ થાય. ૫૬૪.

એમ સર્વ જીવોની સર્વ ભવની અતીત, વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ (ભાવી) ઇન્દ્રિયો સ્વયમેવ ભાવવી. ૫૬૫.

મનુષ્યોને મનુષ્યભવમાં, અતીત થઈ ગયેલી ઇન્દ્રિયો અનન્ત હોય છે; વર્તમાન આઠને પાંચ હોય છે અને તદ્ભવમોક્ષગામી (મનુષ્યો)ને ભાવી (ભવિષ્યમાં) થવાની નથી હોતી. ૫૬૬.

અન્ય પ્રાણીઓને મનુષ્યભવમા જઘન્યતઃ પણ પાંચ અને આઠ ઇન્દ્રિયો થવાની હોય છે; કેમકે મનુષ્યભવમાં આવ્યા વિના એમનો મોક્ષ નથી થતો. ૫૬૭

અનુત્તરામરાણાં ચ સ્વત્વે સન્ત્યષ્ટ પંચ ચ ।
 યદિ સ્યુર્ભૂતભાવીનિ તાવન્ત્યેવ તદા खलु ॥ ૫૬૮ ॥
 વિજયાદિવિમાનેષુ દ્વિરુત્પન્નો હ્યનન્તરે ।
 ભવે વિમુક્તિમાપ્નોતિ તતો યુક્તં યથોદિતમ્ ॥ ૫૬૯ ॥
 અન્યજાતિત્વે ત્વનન્તાન્યતીતાન્યથ સન્તિ ન ।
 ભાવીનિ સંખ્યાન્યેવૈષાં નૃત્વવૈમાનિકત્વયોઃ ॥ ૫૭૦ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

ઇહ વિજયાદિષુ ચતુર્ષુ ગતો જીવો નિયમાત્ તતઃ ઉધ્ધૃતો ન જાતુ-
 ચ્ચિદપિ નૈરયિકાદિષુ પંચેન્દ્રિતિર્યક્પર્યવસાનેષુ તથા વ્યન્તરેષુ જ્યોતિષ્કે
 શુ ચ મધ્યે સમાગમિષ્યતિ । મનુષ્યેષુ સૌધર્માદિષુ વા ગમિષ્યતિ । ઇતિ ॥

સર્વાર્થસિદ્ધદેવત્વે સર્વાર્થસિદ્ધનાકિનામ્ ।

ન સ્યુઃ ભૂતભવિષ્યન્તિ સન્તિ પંચાષ્ટ ચ સ્ફુટમ્ ॥ ૫૭૧ ॥

તેષામન્યગતિત્વે ચાતીતાનિ સ્યુરનન્તશઃ ।

નૈવ સન્તિ ભવિષ્યન્તિ નૃગતાવષ્ટ પંચ ચ ॥ ૫૭૨ ॥

વળી અનુત્તર વિમાનના દેવોને પોતાના લવમાં 'વર્તમાન' આઠ અને પાંચ ઇન્દ્રિયો
 હોય છે. અને 'અતીત' અને 'ભાવી' જો હોય તો એ પણ એટલી જ હોય કેમકે વિજય આદિ
 વિમાનમાં જો વાર જન્મ લીધો હોય એવો પ્રાણી પછીના લવમાં જ મોક્ષ પામે છે. ૫૬૮-૫૬૯.

એ અનુત્તર વિમાનના દેવોને વળી, અન્યલવમાં 'અતીત' ઇન્દ્રિયો 'અનન્ત' હોય છે;
 'વર્તમાન' ખીલકુલ હોતી નથી; અને, મનુષ્યલવ તથા વિમાનિક દેવના લવમાં 'ભાવી'
 (ભવિષ્યમા થવાની) 'સંખ્યાતી' હોય છે. ૫૭૦.

પ્રજ્ઞાપના-પત્રવણા-સૂત્રનીવૃત્તિમાં એમ કહ્યું છે કે—

વિજય આદિ ચાર અનુત્તર વિમાનોમાં રહેલો જીવ ત્યાંથી નીકળ્યા પછી નિશ્ચયે કોઈ
 પણ વળતે નારકી વગેરેમાં કે પંચેન્દ્રિ તિર્યચ-સુધીમાં, કે વ્યંતર કે જ્યોતિષીઓમાં પણ
 આવતો નથી. કાં તો મનુષ્ય લવ પામે છે, કાં તો સૌધર્મ આદિ દેવલોકમાં જાય છે.

'સર્વાર્થસિદ્ધ' ના દેવોને સર્વાર્થસિદ્ધના લવમાં ઇન્દ્રિયો 'અતીત' હોતી નથી, તેમ
 'ભાવી' થવાની પણ નહિ. ફક્ત પાંચ ને આઠ 'વર્તમાન' હોય છે. ૫૭૧.

એઓ અન્ય લવ કરે ત્યારે અનન્તી ઇન્દ્રિયો 'અતીત' થઈ ગઈ હોય છે; 'વર્તમાન'
 ખીલકુલ હોતી નથી; ફક્ત 'ભાવી' મનુષ્યગતિમાં, આઠ ને પાંચ થવાની. ૫૭૨.

સંશિપંચેન્દ્રિયાણાં યત્ સ્મૃત્યાદિજ્ઞાનસાધનમ્ ।

મનો નોઈન્દ્રિયં તત્ત્વ દિવિધં દ્રવ્યભાવતઃ ॥ ૫૭૩ ॥

તત્ર ચ મનઃપર્યાપ્ત્યભિધાનનામકર્મોદયાદિહ ।

મનોયોગ્યવર્ગણાનામાદાય દલિકાન્યત્તમ્ ॥ ૫૭૪ ॥

મનસ્ત્વેનાપાદિતાનિ જન્તુના દ્રવ્યમાનસમ્ ।

જિનૈરુચે તથા ચાહ નન્દ્યધ્યયનચૂર્ણિકૃત્ ॥ ૫૭૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

મણપજ્જત્તિનામકર્મોદયતો જોગો મણોદઠ્ઠે ઘેત્તું મણત્તેણ પરિણા-
મિયા દઠ્ઠવા દઠ્ઠમણો મન્નઈ । ઈતિ ॥

મનોદ્રવ્યાવલમ્બેન મનઃપરિણતિસ્તુ યા ।

જન્તોઃ ભાવમનસ્તસ્સ્યાત્તથોક્તં પૂર્વસૂરિભિઃ ॥ ૫૭૬ ॥

જીવો પુણ મણપરિણામ કિરિયાવંતો ભાવમણો ॥ કિં મણિયં હોઈ ।

મણદઠ્ઠવાલંબણો જીવસ્સ મણણવાવારો ભાવમણો મન્નઈ । ઈતિ નન્દ્ય-
ધ્યયનચૂર્ણો ॥

અત એવ ચ દ્રવ્યચિત્તં વિના ભાવચિત્તં ન સ્યાદસંજિવત્ ।

વિનાપિ ભાવચિત્તં તુ દ્રવ્યતો જિનવદ્ભવેત્ ॥ ૫૭૭ ॥

હવે,

સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પ્રાણીએને, સ્મૃતિ આદિ જ્ઞાનતું સાધનરૂપ એવું જે-મન-તે ‘ નોઈ-
ન્દ્રિય ’ કહેવાય છે. એ (૧) દ્રવ્યથી અને (૨) ભાવથી, એમ બે પ્રકારનું છે:— ૫૭૩.

મનપર્યાપ્તિ નામના નામકર્મના ઉદય થકી મનોયોગ્ય વર્ગણાના દષ્ટો લઈને પરિણુમા-
વેલું મન તે ‘ દ્રવ્યમન; ’ અને મનોદ્રવ્યના અવલંબન વડે મનની પરિણુતિ કે પરિણુમ થાય તે
‘ ભાવમન ’ કહેવાય.

નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિ-ટીકા-માં કહ્યું છે કે મનપર્યાપ્તિનામકર્મના ઉદયથી, યોગ્ય મનોદ્રવ્ય
લઈને જે પરિણુમાવ્યું તે ‘ દ્રવ્યમન ’ કહેવાય, અને જીવનો ક્રિયાવંત મનપરિણુમ-તે ‘ ભાવમન. ’
એનો અર્થ એ કે જીવનો મનદ્રવ્યના અવલંબનવાળો મનનવ્યાપાર તે ભાવમન. ૫૭૪-૫૭૬.

એટલા માટે જ

અસંજ્ઞીની જેમ દ્રવ્યચિત્ત વિના ભાવચિત્ત ન હોય; પણ જિનભગવાનની જેમ ભાવ-
ચિત્ત વિના દ્રવ્યચિત્ત તો હોય. ૫૭૭.

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ-ભાવમનો વિનાપિ ચ દ્રવ્યમનો ભવતિ । યથા
ભવસ્થકેવલિનઃ । ઇતિ ॥

સ્તોકા મનસ્વિનોઽસંખ્યગુણાઃ શ્રોત્રાન્વિતાસ્તતઃ ।

ચક્ષુર્ગ્રાણરસજ્ઞાદ્યાઃ સ્યુઃ ક્રમેણાધિકાધિકાઃ ॥ ૫૭૮ ॥

અનિન્દ્રિયાશ્ચ નિર્દિષ્ટા એભ્યોઽનન્તગુણાધિકાઃ ।

સ્પર્શનેન્દ્રિયવન્તસ્તુ તેભ્યોઽનન્તગુણાધિકાઃ ॥ ૫૭૯ ॥

લોકૈશ્વ

ચક્ષુઃશ્રોત્રગ્રાણરસનત્વકૂમનોવાકપાણિપાદપાયૂપસ્યલક્ષણાનિ ઇકા-
દશ ઇન્દ્રિયાણિ સુશ્રુતાદૌ ઉક્રતાનિ ॥

નામમાલાયામપિ

બુદ્ધીન્દ્રિયં સ્પર્શનાદિ પાપ્યાદિ તુ ક્રિયેન્દ્રિયમ્ । ઇતિ અભિહિતમ્
ઇતિ ઇન્દ્રિયાણિ ॥ ૨૨ ॥

સંજ્ઞા યેષાં સન્તિ તે સ્યુઃ સંજ્ઞિનોઽન્યે ત્વસંજ્ઞિનઃ ।

સંજ્ઞિનસ્તે ચ પંચાક્ષા મનઃપર્યાપ્તિશાલિનઃ ॥ ૫૮૦ ॥

પત્રવણાસૂત્રની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે ભવસ્થ કેવળીની પેઠે ભાવમન વિના પણ દ્રવ્ય-
મન થાય.

હવે તે તે ઇન્દ્રિયોવાળાની સંખ્યા કેટકેટલી છે તે કહે છે:—મનઇન્દ્રિયવાળા સર્વથી
અલ્પ છે. તેથી અસંખ્યગણા કર્ણુઇન્દ્રિયવાળા છે. એથી ચક્ષુઇન્દ્રિયવાળા, ગ્રાણુઇન્દ્રિયવાળા,
અને રસેન્દ્રિયવાળા અનુક્રમે અધિક અધિક છે. એથી પણ અનન્તગણી અનિન્દ્રિય-ઇન્દ્રિયરહિત
એવા-સિદ્ધતા જીવો છે, અને એથી અનન્તગણા સ્પર્શેન્દ્રિયવાળા (જીવો) છે. ૫૭૮-૫૭૯.
વળી લોકૈશ્વે તે।

ચક્ષુ, કર્ણ, નાસિકા, જિહ્વા, ત્વચા, મન, વાણી, હસ્ત, પાદ, ગુદા અને લિંગ-એ
પ્રમાણે અગ્યાર ઇન્દ્રિયો ' સુશ્રુત ' વગેરેમાં ગણાવી છે.

' નામમાળા ' માં પણ કહ્યું છે કે,

સ્પર્શેન્દ્રિય વગેરે બુદ્ધિઇન્દ્રિયો છે; અને હસ્ત, પાદ વગેરે ક્રિયાઇન્દ્રિયો છે.

આ પ્રમાણે બાવીશમું દ્વાર જે ' ઇન્દ્રિય '—તેનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે ' સંજ્ઞિત ' નામના ત્રેવીશમા દ્વાર વિષે.

જેમને સંજ્ઞા છે તે સંજ્ઞિત-સંજ્ઞી (સંજ્ઞાવાળા) કહેવાય. શેષ સર્વે અસંજ્ઞી કહેવાય.
મનપર્યાપ્તિ અને પાંચ ઇન્દ્રિયો-એ છ વાનાંનો સદ્ભાવ-એનું નામ સંજ્ઞા. માટે એ છ
વાનાં જેમનામાં હોય એઓ ' સંજ્ઞી ' કહેવાય. ૫૮૦.

નનુ સંમૂર્ચ્છિમપંચાદ્વાન્તેષ્વેકેન્દ્રિયાદિષુ ।

આહારાદ્યાઃ સંન્તિ સંજ્ઞાસ્તતસ્તે કિં ન સંજ્ઞિનઃ ॥ ૫૮૧ ॥

અત્રોપ્યતે-ઓઘરૂપા દશાપ્યેતાસ્તીવ્રમોહોદયેન ચ ।

અશોભના અવ્યક્તાશ્ચ તન્નાભિઃ સંજ્ઞિતા મતાઃ ॥ ૫૮૨ ॥

નિદ્રાવ્યાસોઽસુમાન્ કંઢૂયનાદિ કુરુતે યથા ।

મોહાચ્છાદિતચૈતન્યાસ્તથાહારાદ્યમી અપિ ॥ ૫૮૩ ॥

તતશ્ચ સંજ્ઞાસમ્બન્ધમાત્રેણ ન સંજ્ઞિત્વમુરીકૃતમ્ ।

ન હ્યેકેનૈવ નિષ્કેણ ધનવાનુચ્યતે જનૈઃ ॥ ૫૮૪ ॥

અતાદ્બ્રૂપયુક્તોઽપિ રૂપવાન્નાભિધીયતે ।

ધની કિન્તુ બહુદ્રવ્યૈરૂપવાન્ રમ્યરૂપતઃ ॥ ૫૮૫ ॥

મહત્યા વ્યક્તયા કર્મક્ષયોપશમજાતયા ।

સંજ્ઞયા શસ્તયૈવાંગ લભતે સંજ્ઞિતાં તથા ॥ ૫૮૬ ॥ વિશેષકમ્ ॥

શ્દમર્થતો વિશેષાવશ્યકે ॥

અહિં કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે કે,

એકેન્દ્રિય આદિથી તે સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોને ‘ આહાર ’ આદિ ‘ સંજ્ઞા ’ તો છે, ત્યારે એઓ પણ ‘ સંજ્ઞી ’ કહેવાવા જોઈએ, છતાં કેમ નથી કહેવાતા ? ૫૮૧.

આ શંકાનું સમાધાન એટલું કે,

એઓને આ દશે સંજ્ઞાઓ ઓઘરૂપ છે અને તીવ્ર મોહના ઉદયને લીધે અશોભન અને અવ્યક્ત છે માટે એવી સંજ્ઞાઓને સંજ્ઞા માની નથી. એટલે એમને ‘ સંજ્ઞી ’ માં નથી ગણ્યા. ૫૮૨.

એવી રીતે માણસ નિદ્રાવશ અવસ્થામાં ખરજ વગેરે કરે છે તેવી રીતે એ પ્રાણીઓ મોહવશ અને અપ્રકટ ચૈતન્યાવસ્થામાં આહારાદિ કરે છે: આમ એમને સંજ્ઞાનો સમ્બન્ધ માત્ર છે. એટલેથીજ એમને સંજ્ઞાપણું ન કહેવાય. જેમ એકજ સોનામોહોરવાળો ધનવાન નથી કહેવાતો અને ઉત્તમ રૂપવિનાનો રૂપવાન નથી કહેવાતો, પણ પુષ્કળ સોનામોહોરવાળોજ ધનવાન અને ઉત્તમ-સુંદર રૂપવાળોજ રૂપવાન-રૂપાળો કહેવાય છે એમ મોહોટી, વ્યક્ત અને કર્મોના ક્ષય-ઉપશમથી થયેલી—આમ સર્વ વાતે પ્રશસ્ત હોય એવી સંજ્ઞા વડે જ જીવ સંજ્ઞાવાન-સંજ્ઞી કહેવાય. એમ વિશેષાવશ્યક સૂત્રમાં કહેલું છે. ૫૮૩-૫૮૬.

તતથ

યેષામાહારાદિસંજ્ઞા વ્યક્તચૈતન્યલક્ષણાઃ ।

કર્મક્ષયોપશમજાઃ સંજ્ઞિનસ્તે પરેઽન્યથા ॥ ૫૮૭ ॥

દીર્ઘકાલિક્ષ્યાદિકા વા સંજ્ઞા યેષાં ભવન્તિ તે ।

સંજ્ઞિનઃ સ્યુર્યથાયોગમસંજ્ઞિનસ્તદુજ્જિતાઃ ॥ ૫૮૮ ॥

इति संज्ञितादि ॥ २३ ॥

વેદસ્ત્રિધા સ્યાત્પુંવેદઃ સ્ત્રીવેદશ્ચ તથા પરઃ ।

ક્લીબવેદશ્ચ તેષાં સ્યુર્લક્ષણાનિ યથાક્રમમ્ ॥ ૫૮૯ ॥

પુંસાં યતો યોષિદિચ્છા સ પુંવેદોઽભિધીયતે ।

પુરુષેચ્છા યતઃ સ્ત્રીણાં સ સ્ત્રીવેદ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૫૯૦ ॥

યતો દ્વયાભિલાષઃ સ્યાત્ ક્લીબવેદઃ સ ઉચ્યતે ।

તૃણફુંફમકદ્રંગજ્વલનોપમિતા ઇમે ॥ ૫૯૧ ॥

પુરુષાદિલક્ષણાનિ ચૈવં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ સ્થાનાંગવૃત્તૌ ચ ।

એટલે એ પરથી એમ સમજવાનું કે 'પ્રકટ ચૈતન્યલક્ષણવાળી અનેકુર્મોનાં ક્ષયોપશમથી થયેલી આહાર વગેરે સંજ્ઞાઓ જે પ્રાણીઓને હોય એઓ જ સંજ્ઞી કહેવાય; શેષ સર્વે અસંજ્ઞી કહેવાય.' ૫૮૭.

અથવા,

જેમને 'દીર્ઘકાલિકી' આદિ સંજ્ઞાઓ હોય એઓ જ ખરી રીતે 'સંજ્ઞી' કહેવાય. અવર સર્વ 'અસંજ્ઞી' સમજવા. ૫૮૮.

આ પ્રમાણે ત્રેવીશમા દ્વાર 'સંજ્ઞિત-સંજ્ઞી' નું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

હવે ચોવીશમા દ્વાર 'વેદ' વિષે.

પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ અને નપુંસકવેદ એમ 'વેદ' ના ત્રણ પ્રકાર છે. ૫૮૯.

એમનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે:—

જેને લઈને પુરુષને સ્ત્રીની ઇચ્છા થાય એ (૧) પુરુષવેદ; જેને લઈને સ્ત્રીને પુરુષની ઇચ્છા થાય એ (૨) સ્ત્રીવેદ; જેને લઈને પુરુષ અને સ્ત્રી-બેઉની ઇચ્છા થાય એ (૩) નપુંસક વેદ કહેવાય. ૫૯૦-૫૯૧.

પુરુષવેદ તૃણના અગ્નિસમાન, સ્ત્રીવેદ છાણાના અગ્નિ સમાન, અને નપુંસકવેદ નગર-દાહના અગ્નિસમાન કહેવાય છે.

પત્રવણાસૂત્રની અને સ્થાનાંગસૂત્રની વૃત્તિઓમાં પુરુષ, સ્ત્રી અને નપુંસકના આ પ્રમાણે લક્ષણો કહ્યાં છે:—

યોનિમૃદુલ્લભસ્થૈર્યં મુગ્ધતા ક્લીવતા સ્તનો ।
 પુંસ્કામિતેતિ લિંગાનિ સપ્ત સ્ત્રીત્વે પ્રચક્ષતે ॥ ૫૯૨ ॥
 મેહનં ચરતા દાઢર્યં શૌણ્ડીર્યં શ્મશ્રુ ધૃષ્ટતા ।
 સ્ત્રીકામિતેતિ લિંગાનિ સપ્ત પુંસ્ત્વે પ્રચક્ષતે ॥ ૫૯૩ ॥
 સ્તનાદિશ્મશ્રુકેશાદિભાવાભાવસમન્વિતમ્ ।
 નપુંસકં બુધાઃ પ્રાહુર્મોહાનલસુદીપિતમ્ ॥ ૫૯૪ ॥
 અભિલાષાત્મકં દેહાકારાત્મકમથાપરમ્ ।
 નેપથ્યાત્મકમેકૈકમિતિ લિંગં ત્રિધા વિદુઃ ॥ ૫૯૫ ॥
 પુમાંસોઽલ્પાઃ સ્ત્રિયઃ સંખ્યગુણાઃ ક્રમાદનન્તકાઃ ।
 અવેદાઃ ક્લીબવેદાશ્ચ સવેદા અધિકાસ્તતઃ ॥ ૫૯૬ ॥
 પુંસ્ત્વસંજ્ઞિત્વયોઃ કાયસ્થિતિરાન્તર્મુહૂર્તિકી ।
 લઘ્વી ગુર્વી ચાભિશતપૃથક્ત્વં કિંચનાધિકમ્ ॥ ૧ ॥
 સ્ત્રીત્વકાયસ્થિતિઃ પ્રજ્ઞાપનાયાં સમયો લઘુઃ ।
 ઉક્તાથાસ્યાં ગરીયસ્યામાદેશાઃ પંચ દર્શિતાઃ ॥ ૨ ॥

યોની, કોમળતા, અસ્થિરતા, મુગ્ધતા, કાયરતા, સ્તન અને પુરૂષની ઈચ્છા—એ સાત સ્ત્રીત્વનાં લક્ષણો. ૫૯૨.

મેહન (પુરૂષ ચિન્હ), કઠોરતા, દઢતા, પરાક્રમ, ધૃષ્ટતા, શ્મશ્રુ, અને સ્ત્રીની ઈચ્છા—એ સાત પુરૂષત્વનાં લક્ષણો. ૫૯૩.

સ્તન આદિનો સદ્ભાવ હોય, શ્મશ્રુ આદિનો અભાવ હોય તથા મોહાગ્નિનો પ્રદિપ્તપણે સદ્ભાવ હોય—એ નપુંસકત્વનાં લક્ષણો. ૫૯૪.

વળી પ્રત્યેક લિંગ (૧) અભિલાષરૂપ, (૨) દેહાકારરૂપ અને (૩) (ક્ષત) વેશરૂપ—એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે. ૫૯૫.

સંખ્યા પરત્વે; પુરૂષો સર્વથી થોડા છે, સ્ત્રીઓ પુરૂષોથી સંખ્યાતગણી છે, એથી અનન્તગણા ' અવેદી ' સિદ્ધના જીવો, એથી પણ અનન્તગણા ક્લીબવેદી—નપુંસકો, અને નપુંસકોના કરતાં પણ અધિક ' સવેદી ' છે. ૫૯૬.

[પુરૂષપણાની અને સંજ્ઞીપણાની કાયસ્થિતિ જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટપણે જસો સાગરોપમથી લઈને નવસો ઉપરાંત સુધીની છે. સ્ત્રીત્વની કાયસ્થિતિ પરત્વે પત્રવણા સૂત્રમાં એમ કહ્યું છે કે એ જઘન્યતઃ એક સમયની છે અને ઉત્કૃષ્ટપણે (૧) ચૈત્ર પદ્યોપમ,

ચતુર્દશાષ્ટાદશ વા શતં વાથ દશોત્તરમ્ ।

પૂર્ણ શતં વા પલ્યાનિ પલ્યાનાં વા પૃથક્ત્વકમ્ ॥ ૩ ॥

પૂર્વકોટિપૃથક્ત્વાઢ્યાઃ પંચાપ્યેતે વિકલ્પકાઃ ।

પંચસંગ્રહવૃત્ત્યાદેર્જેયૈતેષાં ચ વિસ્તૃતિઃ ॥ ૪ ॥

આથે દ્વિતીયે સ્વર્ગે દ્વિઃ પૂર્વકોઢ્યાયુષઃ સ્ત્રિયાઃ ।

સમર્તૃકાન્યદેવીત્વેનોત્પત્ત્યૈષાં ચ ભાવના ॥ ૫ ॥

ઈતિ વેદઃ ॥ ૨૪ ॥

જિનોક્તાદવિપર્યસ્તા સમ્યગ્દૃષ્ટિર્નિગદ્યતે ।

સમ્યક્ત્વશાલિનાં સા સ્યાત્તચ્ચૈવં જાયતેંગિનામ્ ॥ ૫૯૭ ॥

ચતુર્ગતિકસંસારે પર્યટન્તિ શરીરિણઃ ।

વશીકૃતા વિપાકેન ગુરુસ્થિતિકકર્મણામ્ ॥ ૫૯૮ ॥

અથૈતેષુ કશ્ચિદંગી કર્માણિ નિખિલાન્યપિ ।

કુર્યાદ્યથાપ્રવૃત્તાખ્યકરણેન સ્વભાવતઃ ॥ ૫૯૯ ॥

પલ્યાસંખ્યલવોનૈકકોઢ્યબ્ધિસ્થિતિકાનિ વૈ ।

પરિણામવિશેષોઽત્ર કરણં પ્રાણિનાં મતમ્ ॥ ૬૦૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અથવા (૨) અઢાર પ્રયોપમ, અથવા (૩) એકસો દશ પદ્યોપમ, અથવા (૪) એકસો પદ્યોપમ અથવા (૫) એથી લઈને નવ સુધીના પદ્યોપમ છે. આ પાંચે 'વિકલ્પો' માં પદ્યોપમની સંખ્યા ગૂઢી ગૂઢી છે. એના સંબંધમાં વિસ્તારપૂર્વક જાણવા માટે, 'પંચ સંગ્રહ' અંતની વૃત્તિ-ટીકા જોવી. પહેલા અને બીજા સ્વર્ગમાં જે 'કોડપૂર્વ' ના આયુષ્યવાળી સ્ત્રી, ભર્તાર સહિત અન્યદેવીપણે ઉત્પન્ન થાય છે—એ પરથી આ 'વિકલ્પો' ની ભાવના જાણવી. ૧-૫]

આ પ્રમાણે ચોવીશમા દ્વાર-વેદ-નું સ્વરૂપ છે.

હવે પચવીશમા દ્વાર-'દૃષ્ટિ' વિષે.

જિનપ્રભુના વચનને અનુસરીને જ (એથી વિપરીતપણે નહિ), વર્તન કરવું—એનું નામ સમ્યક્ દૃષ્ટિ. એ સમ્યક્ દૃષ્ટિ સમ્યક્ત્વધારી પ્રાણીઓને હોય છે. એ સમ્યક્ત્વ વળી કેવી રીતે થાય છે તે નીચે સમજાવ્યું છે. ૫૯૭.

આ યોગતિ સંસારને વિષે પ્રાણીઓ ઉત્તર કર્મના વિપાકને વશ હોઈ ચિરકાળ પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. એમાં કોઈ પ્રાણી સ્વભાવથી 'યથાપ્રવૃત્ત' નામના કરણ વડે, સર્વ ક્રમેને

તત્રિધા તત્ર ચાદ્યં સ્યાદ્વથાપ્રવૃત્તનામકમ્ ।
 અપૂર્વકરણં નામાનિવૃત્તિકરણં તથા ॥ ૬૦૧ ॥
 વદ્યમાણગ્રન્થિદેશાવધિ પ્રથમમીરિતમ્ ।
 દ્વિતીયં મિદ્યમાનેઽસ્મિન્ મિન્ને ગ્રન્થૌ તૃતીયકમ્ ॥ ૬૦૨ ॥
 ત્રીણ્યપ્યમૂનિ ભવ્યાનાં કરણાનિ યથોચિતમ્ ।
 સમ્ભવન્ત્યેકમેવાદ્યભવ્યાનાં તુ સમ્ભવેત્ ॥ ૬૦૩ ॥
 આદ્યેન કરણેનાંગી કરોતિ કર્મલાઘવમ્ ।
 ધાન્યપલ્યગિરિસરિદ્દૃષદાદિનિદર્શનેઃ ॥ ૬૦૪ ॥
 યથા ધાન્યં ભૂરિઞ્ચૂરિ કશ્ચિદ્ગૃહ્ણાતિ પલ્યતઃ ।
 ત્તિપત્યત્રાલ્પમલ્પં ચ કાલેન કિયતાપ્યથ ॥ ૬૦૫ ॥
 ધાન્યપલ્યઃ સોઽલ્પધાન્યશેષ એવાવતિષ્ટતે ।
 એવં બહૂનિ કર્માણિ જરયન્નસુમાનપિ ॥ ૬૦૬ ॥
 બધનંશ્રાલ્પાલ્પાનિ તાનિ કાલેન કિયતાપિ હિ ।
 સ્યાદલ્પકર્માનાભોગાત્મકાદ્યકરણેન સઃ ॥૬૦૭॥ વિશેષકમ્ ॥

એક કોટિ સાગરોપમથી ક'ઇક એછા સ્થિતિકાળવાળાં કરે. (અહિં કરણુ એટલે પ્રાણીના મનપરિણામ) ૫૯૮-૬૦૦.

એ ‘ કરણુ ’ ત્રણુ પ્રકારનાં છે: (૧) યથાપ્રવૃત્ત, (૨) અપૂર્વકરણુ અને (૩) અનિવૃત્તિકરણુ. ૬૦૧.

એ ત્રણુ પ્રકારમાંનું ‘ પહેલું ’ ગ્રંથિદેશ પર્યન્ત હોય છે. બીજું ગ્રન્થિ લેદાતી હોય એ અરસામાં થાય છે અને ત્રીજું ગ્રન્થિનો લેદં તથા પછી થાય છે. (ગ્રંથિ એટલે શુ' એ આગળ ઉપર આવશે.) ૬૦૨.

લવ્યબનોમાં એ ત્રણે ‘ કરણુ ’ એટલે મન:પરિણામ યથોચિત સંભવે છે. ન્યારે અલવ્યમાં એક પહેલું જ સંભવે છે. ૬૦૩.

પહેલા પ્રકારનું મન:પરિણામ હોય તો પ્રાણીનાં કર્મ ધાન્યનાં પાલાના દૃષ્ટાન્તે અથવા પર્વતનદીપાષાણુન્યાયે લઘુ લઘુ થતાં જાય છે. ૬૦૪.

જેમ કોઈ માણસ એક ધાન્યના ઢગલામાંથી ઝાઝું ધાન્ય લેતો જાય અને થોડું પાછું નાખતો જાય તેથી કેટલેક કાળે એ ધાન્યનો ઢગલો અદ્ય પ્રાય થઈ જાય છે તેવી રીતે પ્રાણીના કર્મ પણ, અધિક છોડાતાં અને અદ્ય બંધાતાં, આખરે અનાલોગરૂપી પહેલા પ્રકારના મન:પરિણામ વડે લઘુ થતા જાય છે-ક્ષીણુ થતા જાય છે. ૬૦૫-૬૦૭.

યથાપ્રવૃત્તકરણં નન્વનાભોગરૂપકં ।

ભવત્યનાભોગતશ્ચ કથં કર્મક્ષયોઽદ્વિનામ્ ॥ ૬૦૮ ॥

અત્રોચ્યતે । યથા મિથો ઘર્ષણેન ગ્રાવાણોઽદ્વિનદીગતાઃ ।

સ્યુશ્ચિત્રાકૃતયો જ્ઞાનશૂન્યા અપિ સ્વભાવતઃ ॥ ૬૦૯ ॥

તથા યથાપ્રવૃત્તાત્સ્યુરપ્યનાભોગલક્ષણાત્ ।

લઘુસ્થિતિકર્માણો જન્તવોઽત્રાન્તરેઽથ ચ ॥ ૬૧૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

રાગદ્વેષપરિણામરૂપોઽસ્તિ ગ્રન્થિરુત્કટઃ ।

દુર્ભેદો દૃઢકાષ્ટાદિગ્રન્થિવદ્ગાઢચિક્ષણઃ ॥ ૬૧૧ ॥

મિથ્યાત્વં નોકષાયાશ્ચ કષાયાશ્ચેતિ કીર્તિતઃ ।

જિનૈશ્ચતુર્દશવિધોઽભ્યન્તરગ્રન્થિરાગમે ॥

પ્રાગુક્તરૂપસ્થિતિકર્માણઃ કેઽપિ દેહિનઃ ।

યથાપ્રવૃત્તકરણાદ્ગ્રન્થેરભ્યર્ણમિત્રિતિ ॥ ૬૧૨ ॥

एतावच्च प्राप्तपूर्वा अभव्या अप्यनन्तशः ।

न त्वीशन्ते ग्रन्थिमेनमेते भेत्तुं कदापि हि ॥ ६१३ ॥

અહિં કોઈ વ્યક્તિ એવી શંકા લાવે કે

ન્યારે ‘ યથાપ્રવૃત્ત ’ કરણુ તો અનાલોગ રૂપ છે ત્યારે એનાથી પ્રાણીઓનાં કર્મોના કૃતિ રીતે ક્ષય થાય ? ૬૦૮.

તો એના સમાધાનમાં એમ કહેવાનું કે—

સ્વભાવથી જ્ઞાનશૂન્ય એવા પણ ગિરિનદીના પાષાણો એક બીજાના ઘર્ષણથી નાના પ્રકારની આકૃતિઓ ધારણુ કરે છે તેમ અનાલોગ લક્ષણવાળા યથાપ્રવૃત્તકરણુથી પ્રાણીનાં કર્મ લઘુ—હળવાં થાય છે; પાતળાં પડે છે. ૬૦૯—૬૧૦.

પણ હુવે (ત્યારપછી) વચ્ચે રાગદ્વેષના પરિણામરૂપ એક કઠિન ગ્રન્થિ (એટલે ગાંઠ) આવે છે એ હુલેંદ્ર છે તથા દૃઢ કાષ્ટ આદિની ગાંઠના જેવી અત્યન્ત ચીકણી છે. ૬૧૧.

[મિથ્યાત્વ, (નવ) નોકષાયો તથા (ચાર) કષાયો—એવી રીતની ચૌદ પ્રકારની અભ્યન્તર ગ્રન્થિ જિનપ્રભુએ આગમમાં વર્ણવી છે.]

એ ગ્રન્થિની સમીપમાં, પૂર્વોક્ત સ્થિતિના કર્મવાળા દેહલાક પ્રાણીઓ ‘ યથાપ્રવૃત્ત ’ મનઃપરિણામવડે આવે છે; તથા અલબ્ધ પ્રાણીઓ પણ ત્યાં અનન્તવાર આવે છે. પણ કોઈ એ ગ્રન્થિને ભેદી શકતા નથી. ૬૧૨—૬૧૩.

શ્રુતસામાયિકસ્ય સ્યાહ્લાભઃ કેષાંચિદત્ર ચ ।

શેષાણાં સામાયિકાનાં લાભસ્તેષાં ન સમ્ભવેત્ ॥ ૬૧૪ ॥

તથોક્તમ્ । તિત્થંકરાઈ પૂઅં દદ્ધુ ણણેણ વા વિ કજ્જેણ ।

સુઅસામાઈલામો હોઈ અભવ્વસ્સ ગંઠિમિ ॥ ૬૧૫ ॥

અર્હદાદિવિભૂતિં અતિશયવર્તીં દદ્ધા ધર્માદેવંવિધઃ સત્કારઃ દેવત્વરા-
જ્યાદયઃ વા પ્રાપ્યન્તે इत्येवमुत्पन्नबुद्धेः અભવ્યસ્ય અપિ અન્થિસ્થાનં પ્રાપ્તસ્ય
તદ્વિભૂતિનિમિત્તમિતિ શેષઃ દેવત્વનરેન્દ્રત્વસોભાગ્યવલાદિલક્ષણેન અન્યેન
વા પ્રયોજનેન સર્વથા નિર્વાણશ્રદ્ધાનરહિતસ્ય અભવ્યસ્યાપિ કષ્ટાનુષ્ઠાનં
કિંચિત્ અંગીકુર્વતઃ અજ્ઞાનરૂપસ્ય શ્રુતસામાયિકમાત્રસ્ય લાભો ભવેત્ ।
તસ્યાપિ ઇકાદશાંગપાઠાનુજ્ઞાનાત્ ॥ ઇતિ વિશેષાવશ્યકસૂત્રવૃત્તૌ ॥

ભવ્યા અપિ વલન્તેઽત્રાગત્ય રાગાદિભિર્જિતાઃ ।

કેચિત્કર્માણિ વધનન્તિ પ્રાગ્વદ્વીર્ઘસ્થિતીનિ તે ॥ ૬૧૬ ॥

કેચિત્તત્રૈવ તિષ્ઠન્તિ તત્પરીણામશાલિનઃ ।

ન સ્થિતીઃ કર્મણામેતે વર્ધયન્ત્યત્પયન્તિ વા ॥ ૬૧૭ ॥

ત્યાં કોઈકોઈને ‘ શ્રુતસામાયિક ’ ની પ્રાપ્તિ થાય છે. શેષ (ણાક્રીની) સામાયિકનો લાભ થતો નથી. ૬૧૪.

એ વિષે કહ્યું છે કે—

અન્થિસુધી પહોંચેલા અભવ્ય પ્રાણીને, તીર્થંકર વગેરેની પૂજા થતી નોંધને તથા કોઈ અન્ય કારણે પણ, શ્રુતસામાયિકનો લાભ થાય છે. ૬૧૫.

વિશેષાવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે

નિનેશ્વર વગેરેની અસામાન્ય સમૃદ્ધિને નોંધને “ ધર્મને લીધે આવેા આદરસત્કાર તથા દેવત્વ રાજ્ય આદિ પ્રાપ્ત થાય છે ” એમ સમજવાથી, અન્થિપર્યન્ત પહોંચેલા અભવ્યને પણ દેવત્વ, નૃપત્વ, સૌભાગ્ય, ળા આદિની પ્રાપ્તિને માટે અથવા કોઈ અન્ય હેતુ માટે કષ્ટાનુષ્ઠાન કરતાં, મોક્ષની શ્રદ્ધા લેશમાત્ર ન હોય છતાંપણ, અજ્ઞાનરૂપ શ્રુતસામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે એવાઓને પણ અગ્યાર અંગના પાઠની અનુજ્ઞા છે.

ભવ્ય હોયો પણ અહીં સુધી પહોંચી રાગ આદિથી પરાજ્ય પામે તો પાછા પડે છે. કેટલાક તો વળી, પૂર્વની પેઠે ચિરસ્થાયી કર્મો ણાંધે છે. ૬૧૬.

કેટલાક તો એવા મનપરિણામ થયા પછી ત્યાં જ સ્થિત રહે છે; નથી કર્મસ્થિતિને વધારતા કે નથી ઓછી કરતા. ૬૧૭.

ચતુર્ગતિભવા ભવ્યા સંજ્ઞિપર્યાત્તિપંચલાઃ ।
 અપાર્દ્ધપુદ્ગલપરાવર્તાન્તર્ભાવિમુક્તયઃ ॥ ૬૧૮ ॥
 તીવ્રધારપર્ણકલ્પાપૂર્વાખ્યકરણેન હિ ।
 આવિષ્કૃત્ય પરં વીર્યં ગ્રન્થિં મિન્દન્તિ કેચન ॥ ૬૧૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 યથા જનાસ્ત્રયઃ કેઽપિ મહાપુરં યિયાસવઃ ।
 પ્રાપ્તાઃ ક્વચન કાન્તારે સ્થાનં ચૌરભયંકરમ્ ॥ ૬૨૦ ॥
 તત્ર દ્રુતં દ્રુતં યાન્તો દદૃશુસ્તસ્કરદ્વયમ્ ।
 તદ્દૃષ્ટ્વા ત્વરિતં પશ્ચાદેકો ભીતઃ પલાયિતઃ ॥ ૬૨૧ ॥
 ગૃહીતશ્ચાપરસ્તાભ્યામન્ત્યસ્ત્વવગણય્ય તૌ ।
 ભયસ્થાનમતિક્રમ્ય પુરં પ્રાપ પરાક્રમી ॥ ૬૨૨ ॥
 દૃષ્ટાન્તોપનયશ્ચાત્ર જના જીવા ભવોઽટવી ।
 પન્થાઃ કર્મસ્થિતિર્ગ્રન્થિદેશસ્ત્વિહ ભયાસ્પદમ્ ॥ ૬૨૩ ॥
 રાગદ્વેષૌ તસ્કરૌ દ્વૌ તદ્ભીતો વલિતસ્તુ સઃ ।
 ગ્રન્થિં પ્રાપ્યાપિ દુર્ભાવાદ્યો જ્યેષ્ઠસ્થિતિબન્ધકઃ ॥ ૬૨૪ ॥

ચારે ગતિમાં રહેલા ભવ્ય જીવો, તથા પર્યાપ્તસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવો, તથા અર્ધ પુદ્ગલ
 પરાવર્તનની અંદર જેમનો મોક્ષ થવાનો છે એવા કેટલાક જીવો પોતાનું પ્રબળ વીર્ય પ્રકટ
 કરીને તીક્ષ્ણ પરશુ સમાન અર્પૂર્વ ' કરણ ' (મનઃપરિણામ) વડે એ ગ્રન્થિને ભેદી નાખે છે.
 ૬૧૮-૬૧૯.

આ ઉપર એક દૃષ્ટાન્ત છે તે જુઓ—

કોઈ મહાન નગરે જ્યાં નીકળેલા ત્રણ માણસોને માર્ગમાં ચોર લોકોના ભયવાળું એક
 અરણ્ય આવ્યું ત્યાં એમને જે ચોર મળ્યા. એમને જોઈને પેલા ત્રણ માણસોમાંનો એક તે
 ભયભીત થઈ પલાયન કરી ગયો. બીજો ચોરના હાથમાં પકડાઈ ગયો. પણ ત્રીજો પરાક્રમી
 હુતો એ જોઈ ચોરોનો પરાજય કરીને એ ભયસ્થાનક ઓળંગીને ઇચ્છિત સ્થળે—નગરે પહોંચી
 ગયો. ૬૨૦-૬૨૨.

એ દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય આ પ્રમાણે:—

ત્રણ માણસો તે સંસારી પ્રાણીઓ સમજવા. અટવી એ સંસાર સમજવો. માર્ગ એટલે
 કર્મની સ્થિતિ, અને ભયસ્થાનક એ ગ્રન્થિપ્રદેશ સમજવો. જે ચોર એ રાગ તથા દ્વેષ,
 ભયભીત થઈને પલાયન કરી ગયો—પાછો વળી ગયો—એ ગ્રન્થિ દેશ સુધી આવી પાછો વળે

ચૌરુદ્ધસ્તુ સ જ્ઞેયસ્તાદ્દ્રાગાદિબાધિતઃ ।

ગ્રન્થિ મિનત્તિ યો નૈવ ન ચાપિ વલતે તતઃ ॥ ૬૨૫ ॥

સ ત્વમ્બીષ્ટપુરં પ્રાપ્તો યોઽપૂર્વકરણાદ્દ્રુતમ્ ।

રાગદ્વેષાવપાકૃત્ય સમ્યગ્દર્શનમાત્તવાન્ ॥ ૬૨૬ ॥

સમ્યક્ત્વમૌપશમિકં ગ્રન્થિ મિત્વાશ્નુતેઽસુમાન્ ।

મહાનન્દં મટ ઇવ જિતદુર્જયશાત્રવઃ ॥ ૬૨૭ ॥

તત્તૈવમ્—અથાનિવૃત્તિકરણેનાતિસ્વચ્છાશયાત્મના ।

કરોત્યન્તરકરણમન્તમુહૂર્ત્તસમ્મિતમ્ ॥ ૬૨૮ ॥

કૃતે ચ તસ્મિન્મિથ્યાત્વમોહસ્થિતિર્દ્વિધાભવેત્ ।

તત્રાદ્યાન્તરકરણાદધસ્તન્યપરોર્ધ્વગા ॥ ૬૨૯ ॥

તત્રાદ્યાયાં સ્થિતૌ મિથ્યાદ્ક સ તદ્લવેદનાત્ ।

અતીતાયામથૈતસ્યાં સ્થિતાવન્તર્મુહૂર્ત્તઃ ॥ ૬૩૦ ॥

પ્રાપ્નોત્યન્તરકરણં તસ્યાદ્યક્ષણ એવ સઃ ।

સમ્યક્ત્વમૌપશમિકમપૌદ્ગલિકમાપ્નુયાત્ ॥ ૬૩૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

એવો ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિબંધવાળો દુર્લભ્ય (પ્રાણી) સમજવો. ચોરોએ પકડી રોકી રાખ્યો એ રાગદ્વેષપરાજિત પ્રાણી સમજવો કે જે નથી અન્યથા લેલી શકતો કે નથી પાછો વળી શકતો. જે ત્રીજો પોતાને ઈષ્ટ સ્થાને પહોચી ગયો એ અપૂર્વકરણ વડે રાગદ્વેષ દૂર કરી સમ્યક્ દર્શનને પ્રાપ્ત કરનારો (પ્રાણી) સમજવો. ૬૨૩-૬૨૬.

દુર્જય શત્રુનો પરાલભ કરીને જેમ કોઈ સુલટ હુર્ષ પામે છે એમ અન્યથા લેઈ કરીને પ્રાણી ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૨૭.

તે આ રીતે—

પ્રાણી, આરંભમાં નિર્ભંગ આશયરૂપ અનિવૃત્તિકરણ વડે અન્તર્મુહૂર્ત્તના પ્રમાણવાળું અન્તરકરણ કરે છે. ૬૨૮.

ત્યારપછી, જે પ્રકારની મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મની સ્થિતિ થાય છે. એમાં પહેલી અન્તરકરણથી હેઠળની અને બીજી એથી ઉપરની. ૬૨૯.

એમાં વળી પહેલી સ્થિતિમાં રહેલો (પ્રાણી) મિથ્યાદષ્ટિ હોય છે કેમકે એ મિથ્યાત્વનાં દળ વેદે છે અને પછી અન્તર્મુહૂર્ત્ત બાદ એ સ્થિતિ અતીત થયા પછી અન્તરકરણને પામે છે, અને એના પ્રથમ ક્ષણમાં જ અપુદ્ગલિક ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૩૦-૬૩૧.

યથા વનદવો દગ્ધેન્ધનઃ પ્રાપ્યાતૃણં સ્થલમ્ ।
 સ્વયં વિધ્યાયતિ તથા મિથ્યાત્વોગ્રદવાનલઃ ॥ ૬૩૨ ॥
 અવાપ્યાન્તરકરણં ક્ષિપ્રં વિધ્યાયતિ સ્વયમ્ ।
 તદૌપશમિકં નામ સમ્યક્ત્વં લભતેઽસુમાન્ ॥ ૬૩૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 અત્રાયમૌપશમિકસમ્યક્ત્વેન સહાપ્નુયાત્ ।
 દેશતો વિરતિં સર્વવિરતિં વાપિ કશ્ચન ॥ ૬૩૪ ॥

તથોક્તં શતકચૂર્ણો—

ઉવસમસમ્મદિટ્ટી અન્તરકરણો ઠિઓ કોઙ્ઙ દેસવિરઙ્ઙયં પિ લભેઙ્ઙ
 કોઙ્ઙ પમત્તઅપમત્તભાવં પિ । સાસાયણો પુણ્ણ ન કિંપિ લભેઙ્ઙત્તિ ॥
 કર્મપ્રકૃતિવૃત્તાવપિ ઇત્યર્થતઃ ॥

કિંચ બદ્ધયતે ત્યક્તસમ્યક્ત્વૈરુત્કૃષ્ટા કર્મણાં સ્થિતિઃ ।

ભિન્નગ્રન્થિભિરપ્યુગ્રો નાનુભાગસ્તુ તાદૃશઃ ॥ ૧ ॥

ઇત્યેનત્કાર્મગ્રન્થિકમતમ્ ॥

જેવી રીતે દાવાનળ ઇન્ધનને ખાળી નાખ્યા પછી તરણા વિનાના સ્થળે પહોંચી પોતાની
 મેળે શાન્ત થઇ જાય છે તેવી રીતે મિથ્યાત્વરૂપી ઉગ્ર દાવાનળ પણ અન્તરકરણને પામીને
 સ્વયમેવ નષ્ટ થઇ જાય છે. એજ સમયે પ્રાણી ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે.
 ૬૩૨-૬૩૩.

વળી અહિં કોઈ પ્રાણી એ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની સાથેસાથ દેશવિરતિપણું અને
 અને કોઈ વળી સર્વવિરતિપણું પણ પામે છે. ૬૩૪.

‘ શતકચૂર્ણિ ’ માં કહ્યું છે કે

ઉપશમસમ્યક્ત્વવાન્ શુવ અન્તરકરણને વિષે સ્થિત થઇ દેશવિરતિને પામે છે; કોઈ
 વળી કદાચ પ્રમત્તાપ્રમત્ત ભાવને પણ પામે છે. નથી કંઈ પામતો ફક્ત સાસ્વાદનસમ્યક્ત્વવાળો.

‘ કર્મપ્રકૃતિ ’ ની વૃત્તિમાં પણ એજ અર્થનું કહ્યું છે.

વળી સમ્યક્ત્વને ત્યજી બેઠેલા ગ્રન્થિભેદ કરી રહેલા પ્રાણીઓ પણ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ
 સ્થિતિ ખાંધે છે, કોઈ ઉગ્ર અનુભાગ નથી ખાંધતા. (૧)

કર્મગ્રંથનો એ અભિપ્રાય છે.

સિદ્ધાન્તવાદીઓનો એવો મત છે કે—

ભવેન્નિન્નગ્રન્થિકસ્ય મિથ્યાદૃષ્ટેરપિ સ્ફુટમ્ ।

સૈદ્ધાન્તિકમતે જ્યેષ્ઠઃ સ્થિતિવન્ધો ન કર્મણામ્ ॥ ૨ ॥

અથ પ્રકૃતમ્—

इदं चोपशमश्रेण्यामपि दर्शनसप्तके ।

उपशान्ते भवेच्छ्रेणिपर्यन्तावधि देहिनाम् ॥ ६३५ ॥

તથા

यथौषधविशेषेण जनैर्मदनकोद्रवाः ।

त्रिधा क्रियन्ते शुद्धार्धविशुद्धાશુદ્ધભેદતઃ ॥ ૬૩૬ ॥

तथानेनौपશमिकसम्यक्त्वेन पटीयसा ।

विशोध्य क्रियते त्रेधा मिथ्यात्वमोहनीयकम् ॥ ६३७ ॥ युग्मम् ॥

तत्राશુદ્ધસ્ય પુંજસ્યોદયે મિથ્યાત્વવાન્ ભવેત્ ।

પુંજસ્યાર્ધવિશુદ્ધસ્યોદયે ભવતિ મિશ્રદૃગ્ ॥ ૬૩૮ ॥

उदये शुद्धपुंजस्य क्षायोपशमिकं भवेत् ।

मिथ्यात्वस्योदितस्यान्तादन्यस्योपशमाच्च तत् ॥ ६३९ ॥

અન્થિલેહ કર્ચો હોય એવા મિથ્યાદ્રષ્ટિને પણ પ્રકટપણે કર્મોના ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ પડતો નથી. (૨).

હવે પ્રસ્તુત વિષય લઈએ—

દર્શન મોહનીય કર્મની સાતે પ્રકૃતિઓ ઉપશમભાવ પામ્યે, ઉપશમ-શ્રેણિને વિષે પણ છેક શ્રેણિના પર્યન્તસુધી, પ્રાણીઓને આ ઉપશમ સમક્રિત હોય છે. ૬૩૫.

વળી જેમ કોઈ એવી ઔષધીવડે માણસ કોદરાના (૧) શુદ્ધ, (૨) અર્ધશુદ્ધ અને (૩) અશુદ્ધ-એમ ત્રણ ભાગ-ઢગલા કરે છે તેમ આવા ઉત્તમ ઉપશમસમ્યક્ત્વવડે શોધાઈને મિથ્યાત્વમોહનીયના ત્રણ પ્રકાર થાય છે. ૬૩૬-૬૩૭.

તે આવી રીતે—

અશુદ્ધ પુંજ ઉદયમાં હોય તો પ્રાણી મિથ્યાત્વી થાય. અર્ધશુદ્ધ પુંજ ઉદયમાં હોય તો એ મિશ્રદ્રષ્ટિ થાય અને શુદ્ધપુંજનો ઉદય હોય તો ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વવાળો થાય. આ વળી ઉદયે આવેલા મિથ્યાત્વના અંતથી અને અનુદિત મિથ્યાત્વના ઉપશમથી થાય છે.

૬૩૮-૬૩૯.

આરબ્ધક્ષપકશ્રેણોઃ પ્રક્ષીણે સપ્તકે ભવેત્ ।

ક્ષાયિકં તદ્ભવસિદ્ધેસ્ત્રિચતુર્જન્મનોઽથવા ॥ ૬૪૦ ॥

તત્ત્વાર્થભાષ્યે ચૈતેષાં સ્વરૂપમેવમુક્તમ્—

ક્ષયાદિ ત્રિવિધં સમ્યગ્દર્શનમ્ તદાવરણીયસ્ય કર્મણો દર્શનમોહ-
સ્ય ચ ક્ષયાદિભ્ય ઇતિ ॥ અસ્ય વૃત્તિઃ—

મત્યાદ્યાવરણીયદર્શનમોહસપ્તકક્ષયાત્ ઉપજાતં ક્ષયસમ્યગ્દર્શનમ-
ભિધીયતે । તેષામેવોપશમાજ્ઞાતં ઉપશમસમ્યગ્દર્શનમુચ્યતે । તેષામેવ
ક્ષયોપશમાભ્યાં જ્ઞાતં ક્ષયોપશમસમ્યગ્દર્શનમભિદ્ધતિ પ્રવચનાભિજ્ઞાઃ ॥

નનુ ચ તત્ત્વશ્રદ્ધાનજનકં ક્ષાયોપશમિકં યદિ ।

સમ્યક્ત્વસ્ય ક્ષાયિકસ્ય કથમાવારકં તદા ॥ ૬૪૧ ॥

યદિ મિથ્યાત્વજાતીયતયા તદપવારકમ્ ।

તદાત્મધર્મશ્રદ્ધાનં કથમસ્માત્ પ્રવર્ત્તે ॥ ૬૪૨ ॥

દર્શન મોહનીયકર્મની સાતે પ્રકૃતિએ ક્ષીણ થાય છે ત્યારે, આરંભી છે ક્ષપકશ્રેણિ જેણે
એવા તદ્ભવમોક્ષગામી જીવો અથવા ત્રણચાર ભવ થયા પછી મોક્ષે જવાના હોય છે એવા
પ્રાણીઓને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે. ૬૪૦.

‘તત્ત્વાર્થભાષ્ય’ માં એ ત્રણે પ્રકારના સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહ્યું છે—

ક્ષય આદિ ત્રણ પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ છે. એ એને આવરનારા કર્મના ક્ષય આદિથી તેમ
દર્શનમોહનીયના ક્ષય આદિથી થાય છે.

એના પર વિવેચન આ પ્રમાણે—

મતિ આદિને આવરનારાં એવાં દર્શનમોહનીયકર્મની સાતે પ્રકૃતિના ‘ક્ષય’ થી ઉત્પન્ન
થાય—એ ક્ષાયિક સમ્યક્ દર્શન. એમનાં ‘ઉપશમ’ થી થાય—એ ઉપશમસમ્યક્ દર્શન. અને
એમનાં ‘ક્ષય અને ઉપશમ’ બેઉથી થાય—એ ક્ષાયોપશમસમ્યક્દર્શન કહેવાય છે. (એ
તત્ત્વાર્થના પહેલા અધ્યયનમાં કહેલું છે).

અહિં કાઠ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ત્યારે તત્ત્વશ્રદ્ધાને ઉત્પન્ન કરનારું છે ત્યારે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને
એ આવરે છે કેમ ? ૬૪૧.

જો એમ કહેશે કે એ એક વતનું મિથ્યાત્વ હોવાથી એને આવરે છે—તો એનાથી
આત્મધર્મરૂપ તત્ત્વ-શ્રદ્ધા કેમ પ્રકટ થાય છે ? ૬૪૨.

અત્રોચ્યતે—યથા શ્લક્ષ્ણાશ્રકાન્તઃસ્થા દીપાદેર્ચોતતે યુતિઃ ।

તસ્મિન્ દૂરીકૃતે સર્વાત્મના સંજૂમ્ભતેઽધિકમ્ ॥ ૬૪૩ ॥

યથા વા મલિનં વસ્ત્રં ભવત્યાવારકં મણોઃ ।

નિર્ણિજ્યોજ્વલિતે તસ્મિન્ ભાતિ કાચન તત્પ્રભા ॥ ૬૪૪ ॥

મૂલાદૂરીકૃતે ચાસ્મિન્ સા સ્ફુટા સ્યાત્સ્વરૂપતઃ ।

મિથ્યાત્વપુદ્ગલેષ્વેવં રસાપવર્તનાદિભિઃ ॥ ૬૪૫ ॥

ક્ષાયોપશમિકત્વં દ્રાક્ પ્રાસેષુ પ્રકટીભવેત્ ।

આત્મધર્માત્મકં તત્ત્વશ્રદ્ધાનં કિંચિદસ્ફુટમ્ ॥ ૬૪૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ક્ષાયોપશમિકે ક્ષીણે સ્ફુટં સર્વાત્મના ભવેત્ ।

આત્મસ્વરૂપં સમ્યક્ત્વં તન્ન ક્ષાયિકમુચ્યતે ॥ ૬૪૭ ॥

एवं च तत्त्वश्रद्धानजनकसम्यक्त्वपुद्गलक्षये ।

કથં શ્રદ્ધા ભવેત્તત્ત્વે શંકૈષાપિ નિરાકૃતા ॥ ૬૪૮ ॥

તથાહુર્ભાષ્યકારઃ—

સો તસ્સ વિસુદ્ધયરો જાયઙ્ સમ્મત્તપોગ્ગલસ્થયઓ ।

દિટ્ઠિઠ્ઠવસણ્ણસુદ્ધસ્સ પડલવિગમે મણૂસસ્સ ॥ ૬૪૯ ॥

એ પ્રશ્નનું સમાધાન આવી રીતે—

જેવી રીતે એકદમ સૂક્ષ્મ અખરખની અંદર રહેલા દીપકની કાન્તિ અગકે છે અને અખરખ દૂર કર્યાથી વળી વિશેષ અગકે છે; અથવા જેમ મલિન વસ્ત્ર મણિને આવરે છે, ઉલ્લખા વસ્ત્રમાંથી એની કાન્તિ કંઈક અગકી ઉઠે છે અને વસ્ત્ર ખીલકુલ લઈ લેવાથી એની સ્વરૂપવાન કાન્તિ પૂર્ણપણે પ્રકટ થાય છે—એવી જ રીતે ‘રસ’ના અપવર્તન આદિથી મિથ્યાત્વના પુદ્ગલો ક્ષાયોપશમિકપણાને તુરત પ્રાપ્ત થતા હોવાથી કંઈક અસ્ફુટ આત્મધર્મરૂપ શ્રદ્ધા પ્રકટ થાય છે. ૬૪૩-૬૪૬.

‘ ક્ષાયોપશમિક ’ પણ જ્યારે ક્ષીણ થાય છે ત્યારે આત્મસ્વરૂપ પૂર્ણ સ્ફુટ થાય છે એ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય. ૬૪૭.

અને એવી રીતે તત્ત્વને વિષે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરનારા સમ્યક્ત્વના પુદ્ગલોનો ક્ષય થયે ‘ તત્ત્વને વિષે કેવી રીતે શ્રદ્ધા થાય ’ એ શંકાનું પણ નિરાકરણ થઈ ગયું. ૬૪૮.

ભાષ્યકાર પણ કહે છે કે

“ પડળા નીકળી જવાથી જેમ મનુષ્યની દષ્ટિ વિશુદ્ધ થાય છે તેમ સમ્યક્ત્વના પુદ્ગલોનો ક્ષયથી સમ્યક્ત્વ અત્યન્ત શુદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે. ” ૬૪૯.

इदं कर्मग्रन्थमतम् ॥

सिद्धान्तस्य मते पुनः

अपूर्वकरणेनैव मिथ्यात्वं कुरुते त्रिधा ॥

सम्यक्त्वावारकरसं क्षपयित्वा विशोधिताः ।

मिथ्यात्वपुद्गलास्ते स्युः सम्यक्त्वमुपचारतः ॥ ૬૫૦ ॥

अर्धशुद्धा अशुद्धाश्च मिश्रमिथ्यात्वसंज्ञकाः ।

एवं कोद्रवदृष्टान्तात् त्रिषु पुंजेषु सत्स्वपि ॥ ૬૫૧ ॥

यदानिवृत्तिकरणात् सम्यक्त्वमेव गच्छति ।

મિશ્રમિથ્યાત્વપુંજૌ તુ તદા જીવો ન ગચ્છતિ ॥૬૫૨॥ વિશેષકમ્ ॥

પુનઃ પતિતસમ્યક્ત્વો યદા સમ્યક્ત્વમશ્નુતે ।

તદાપ્યપૂર્વકરણેનૈવ પુંજત્રયં સૃજન્ ॥ ૬૫૩ ॥

કરણેનાનિવૃત્તાભ્યેનૈવ પ્રાપ્નોતિ પૂર્વવત્ ।

નન્વત્રાપૂર્વકરણે પ્રાગ્લબ્ધેઽન્વર્થતા કથમ્ ॥ ૬૫૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

એ કર્મગ્રંથનો અભિપ્રાય છે.

સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તે।

‘ અપૂર્વકરણ ’ થી જ ત્રણ પ્રકારનું મિથ્યાત્વ થાય છે.

સમ્યક્ત્વને આવરનારા રસને ખપાવી નાખી શુદ્ધ થયેલા મિથ્યાત્વના પુદ્ગલોને અહિં ‘ ઉપચાર ’ થી સમ્યક્ત્વના પુદ્ગલો કહ્યા છે. ૬૫૦.

વળી એવાજ અર્ધશુદ્ધ થયેલાને ‘ મિશ્ર ’ અને તદ્દન અશુદ્ધ રહેલાને ‘ મિથ્યાત્વ ’ નામથી ઓળખાવ્યા છે.

એ રીતે કોદરના દૃષ્ટાન્તની પ્રમાણે અહિં શુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ-એમ ત્રણ પ્રકાર થયા. ૬૫૧.

ત્યારે ‘ અનિવૃત્તિકરણ ’ થી છવ સમ્યક્ત્વ પામે છે ત્યારે એ મિશ્ર અને મિથ્યાત્વ-એ બે પ્રકારને પામતો નથી. ૬૫૨.

વળી એકવાર સમ્યક્ત્વનો ભ્રંશ થયા પછી પુનઃ એની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે પણ છવ ‘ અપૂર્વકરણ ’ થીજ ત્રણ પુંજ (દગલા-પ્રકાર) નીપજાવતો, ‘ અનિવૃત્ત ’ કરણવડેજ પૂર્વવત એ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૫૩-૫૪.

અહિં એવી શંકા ઉઠાવાય કે ‘ અપૂર્વકરણ ’ તો પૂર્વે થયેલું હતું ત્યારે આ બીજા અપૂર્વકરણનું શું સાર્થક ? ૬૫૪.

અત્રોચ્યતે- અપૂર્વવદપૂર્વ સ્યાત્ સ્તોકવારોપલમ્ભતઃ । ।

અપૂર્વત્વવ્યપદેશો ભવેલ્લોકેઽપિ દુર્લભે ॥ ૬૫૫ ॥

इदमर्थतो विशेषावश्यकवृत्तौ ॥

સમ્યગ્દૃષ્ટિવ્યપદેશનિબન્ધનમિતીરિતમ્ ।

સમ્યક્ત્વં ત્રિવિધં શુદ્ધશ્રદ્ધારૂપં મનીષિભિઃ ॥ ૬૫૬ ॥

यदि वैकद्वित्रिचतुःपंचभेदं भवेदिदम् ।

જિનોક્તતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપમેકવિધં ભવેત્ ॥ ૬૫૭ ॥

द्विधा नैसर्गिकं चौपदेशिकं चेति भेदतः ।

ભવેન્નૈશ્ચયિકં વ્યાવહારિકં ચેતિ વા દ્વિધા ॥ ૬૫૮ ॥

द्रव्यतो भावतश्चेति द्विधा वा परिकीर्तितम् ।

તત્ર નૈસર્ગિકં સ્વાભાવિકમન્યદ્ગુરોર્ગિરા ॥ ૬૫૯ ॥

यथा पथश्च्युतः कश्चिदुपदेशं विना भ्रमन् ।

માર્ગ પ્રાપ્નોતિ કશ્ચિન્તુ માર્ગવિજ્ઞોપદેશતઃ ॥ ૬૬૦ ॥

એ શંકાનું નિવારણ:—

અપૂર્વકરણ અલ્પસમય મળતું હોવાથી, એ 'અપૂર્વ' કહેવાય છે; આ જગતમાં દુર્લભ વસ્તુ 'અપૂર્વ' એ નામથી ઓળખાય છે એમ. ૬૫૫.

એવો ભાવાર્થ વિશેષાવશ્યક સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યો છે.

એવી રીતે સમ્યકદૃષ્ટિના નામના નિબન્ધનરૂપ, અને શુદ્ધ શ્રદ્ધારૂપ, એવા સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકાર થયા. ૬૫૬.

અથવા તે સમ્યક્ત્વ એક પ્રકારનું, બે પ્રકારનું, ત્રણ પ્રકારનું, ચાર પ્રકારનું અને પાંચ પ્રકારનું પણ છે. ૬૫૭.

(૧) જિનપ્રભુએ કહેલાં તત્ત્વોપર શ્રદ્ધા કરવી તે રૂપ એક પ્રકારનું.

(૨) નૈસર્ગિક અને ઉપદેશક—એમ બે પ્રકારનું. અથવા નૈશ્ચયિક અને વ્યવહારિક—એમ બે પ્રકારનું. અથવા દ્રવ્યથી અને ભાવથી—એમ પણ બે પ્રકારનું. ૬૫૭-૫૮-૫૯.

નૈસર્ગિક એટલે સ્વાભાવિક. ઉપદેશિક એટલે ગુરૂના ઉપદેશથી થયેલું.

એ બે પ્રકાર થયાર્થ સમજાવવા માટે કેટલાક દેખાન્ત આપે છે:—

જેમ માર્ગમાં ભૂલો પડેલો કોઈ માણસ ભમતાં ભમતાં પોતાની મેજે જ માર્ગે થી

યથા વા કોદ્રવાઃ કેચિત્સ્યુઃ કાલપરિપાકતઃ ।

સ્વયં નિર્મદનાઃ કેચિત્ ગોમયાદિપ્રયત્નતઃ ॥ ૬૬૧ ॥

કશ્ચિજ્જવરો યથા દોષપરિપાકાદ્ વ્રજેત્ સ્વયમ્ ।

કશ્ચિત્પુનર્ભેષજાદિપ્રયત્નેનોપશામ્યતિ ॥ ૬૬૨ ॥

સ્વભાવાદથવોપાયાદથા શુદ્ધં ભવેત્પયઃ ।

યથોજ્વલં સ્યાદ્વસ્ત્રં વા સ્વભાવાદ્યત્નતોઽપિ વા ॥ ૬૬૩ ॥

સમ્યક્ત્વમેવં કેષાંચિદક્લિનાં સ્યાન્નિસર્ગતઃ ।

ગુરુણામુપદેશેન કેષાંચિત્તુ ભવેદિદમ્ ॥ ૬૬૪ ॥

નેશ્ચયિકં સમ્યક્ત્વં જ્ઞાનાદિમયાત્મશુદ્ધપરિણામઃ ॥

સ્યાદ્ધ્યાવહારિકં તદ્દેતુસમુત્પન્નં ચ સમ્યક્ત્વમ્ ॥ ૬૬૫ ॥

જિનવચનં તત્ત્વમિતિ શ્રદ્ધતોઽકલયતશ્ચ પરમાર્થમ્ ।

તદ્દ્રવ્યતો ભવેદ્ભાવતસ્તુ પરમાર્થવિજ્ઞસ્ય ॥ ૬૬૬ ॥

ક્ષાયોપશમિકમુત પૌદ્ગલિકતયા દ્રવ્યતસ્તદુપદિષ્ટમ્ ।

આત્મપરિણામરૂપે ચ ભાવતઃ ક્ષાયિકોપશમિકે તે ॥ ૬૬૭ ॥

જાત્ય છે, અને કોઈ ભોમીઆના બતાવ્યાથી માર્ગે અહીં જાત્ય છે; અથવા કોદરામાં કેટલાકના કાળના પરિપાકથી ક્ષેત્રનાં નીકળી જાત્ય છે અને કેટલાકના ગોમય-છાણા આદિના પ્રયોગથી ક્ષેત્રનાં કાઠવામાં આવે છે; અથવા કોઈ પ્રકારનો તાવ દોષોના પરિપાકથી પોતાની મેળે ઉતરી જાત્ય છે અને કોઈ આપથી આદિના પ્રયોગથી જાત્ય છે; અથવા જળ ક્યાંક સ્વભાવથી, કુદ્રતી રીતે શુદ્ધ થાય છે અને ક્યાંક ઉપાય કર્યે શુદ્ધ થાય છે; અથવા વસ્ત્રમાં પણ કોઈ સ્વભાવથી અને કોઈ પ્રયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે—તેમ સમ્યક્ત્વ પણ કેટલાક જીવોને સ્વભાવથી થાય છે અને કેટલાકને શુદ્ધના ઉપદેશથી થાય છે. ૬૬૦-૬૬૪.

આત્માનો જ્ઞાનાદિમય શુદ્ધ પરિણામ—એ નૈશ્ચાયિક સમ્યક્ત્વઃ અને એના ઉત્પન્ન થયેલું—એ વ્યાવહારિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. ૬૬૫.

અમુક વાત જીનેશ્વરે કહી છે મારે સત્ય છે એમ માને, પણ પરમાર્થ જાણે નહિ—એવા માણસોનું સમ્યક્ત્વ 'દ્રવ્યથી' કહેવાય. અને પરમાર્થને જાણે એવાનું સમ્યક્ત્વ 'ભાવથી' કહેવાય. ૬૬૬.

ત્યાં 'ક્ષાયોપશમિક' સમ્યક્ત્વ પુદ્ગલિકરૂપેથી 'દ્રવ્ય સમ્યક્ત્વ' કહેવાય, અને 'ક્ષાયિક' તથા 'ઉપશમિક' એક આત્મપરિણામરૂપેથી 'ભાવસમ્યક્ત્વ' કહેવાય. ૬૬૭

कारकरोचकदीपकभेदादेतत् त्रिधाथवा त्रिविधम् ।

ख्यातं क्षायोपशमिकमुपशमजं क्षायिकं चेति । ॥ ६६८ ॥

जिनप्रणीताचारस्य करणो कारकं भवेत् ।

रुचिमात्रकरं तस्य रोचकं परिकीर्तितम् ॥ ६६९ ॥

स्वयं मिथ्यादृष्टिरपि परस्य देशनादिभिः ।

यः सम्यक्त्वं दीपयति सम्यक्त्वं तस्य दीपकम् ॥ ६७० ॥

क्षायोपशमिकादीनां स्वरूपं तूदितं पुरा ।

सास्वादनयुते तस्मिन्नये तत्स्याच्चतुर्विधम् ॥ ६७१ ॥

वेदकेनान्विते तस्मिंश्चतुष्के पंचधापि तत् ।

सास्वादनं च स्यादौपशमिकं वमतोऽङ्गिनः ॥ ६७२ ॥

त्रयाणामुक्तपुंजानां मध्ये प्रक्षीणयोर्द्वयोः ।

शुद्धस्य पुंजस्यान्त्याणुवेदने वेदकं भवेत् ॥ ६७३ ॥

(३) कारक, रोचक अने दीपक—अेभ त्रणु प्रकारनु; अथवा क्षायोपशमिक, उपशमिक अने क्षायिक—अेभ त्रणु प्रकारनु. ६६८.

जिनप्रभुअे उपदेश्या प्रमाणे आचरण—वर्तन राजे अेवानुं समकित 'कारक' कडेवाय; अेवा आचार प्रत्ये कृता इच्छिज होय अेवानु समकित 'रोचक' कडेवाय; अने पोते मिथ्या-दृष्टि छतां भीन्तअेने उपदेश आदि आपीने निज समकितने दीपावे अेवानुं समकित 'दीपक' कडेवाय. ६६९—६७०

(४) 'क्षायोपशमिक' आदि त्रणु प्रकारनानु स्वइय अगाठ कडेवाय गथुं छे—अे त्रणु प्रकारमां अेक अेशे 'सास्वादन' प्रकार लेणववाथी (सम्यक्त्व) यार प्रकारनुं कडेवाय. ६७१.

(५) अे यारमां वणी अेक पांचमे 'वेदक' प्रकार लेणवतां (समकित) पांच प्रकारनुं (थाय) ६७२.

प्राणी उपशम समक्रीतने वमे लारे अेने सास्वादन समक्रीत थयु कडेवाय.

उपर शुद्ध, अर्धशुद्ध अने अशुद्ध—अेभ त्रणु पुंज (ढगला) 'कह्या' अेमार्थी अे पुंज क्षीण थये, शुद्ध पुंजनो छेवटनो परमाणु वेदतां प्राणीने 'वेदक' समक्रीत थाय. ६७३.

डवे ते ते प्रकारना समक्रीतनी स्थिति विधे.

ષટ્પદ્ધિઃ સાધિકાઽધીનાં જ્ઞાયોપશમિકસ્થિતિઃ ।

ઉત્કૃષ્ટા સા જઘન્યા ચાન્તર્મુહૂર્ત્તમિતા મતા ॥ ૬૭૪ ॥

જ્યેષ્ઠાન્યા ચૌપશમિકસ્થિતિરાન્તર્મુહૂર્ત્તિકી ।

જ્ઞાયિકસ્ય સ્થિતિઃ સાદિરનન્તા વસ્તુતઃ સ્મૃતા ॥ ૬૭૫ ॥

સાધિકાઃ સ્યુર્ભવસ્થત્વે સા ત્રયસ્ત્રિશદબ્ધયઃ ।

ઉત્કર્ષતો જઘન્યા ચ સા સ્યાદાન્તર્મુહૂર્ત્તિકી ॥ ૬૭૬ ॥

સાસ્વાદનસ્યાવલ્યઃ ષટ્ જ્યેષ્ઠા લઘ્વી જ્ઞણાત્મિકા ।

ૈકઃ જ્ઞણો વેદકસ્યોત્કર્ષાજ્ઞઘન્યતોઽપિ ચ ॥ ૬૭૭ ॥

ઉત્કર્ષાદૌપશમિકં સાસ્વાદનં ચ પંચશઃ ।

વેદકં જ્ઞાયિકં ચૈકવારં જીવસ્ય સમ્ભવેત્ ॥ ૬૭૮ ॥

વારાન્ ભવત્યસંખ્યેયાન્ જ્ઞાયોપશમિકં પુનઃ ।

અથૈતેષાં ગુણસ્થાનનિયમઃ પ્રતિપાદ્યતે ॥ ૬૭૯ ॥

સાસ્વાદનં સ્યાત્સમ્યક્ત્વં ગુણસ્થાને દ્વિતીયકે ।

તુર્યાદિષુ ચતુર્થેષુ જ્ઞાયોપશમિકં ભવેત્ ॥ ૬૮૦ ॥

જ્ઞાયોપશમ સમક્રીતની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છાસઠ સાગરોપમથી કંઈક વિશેષ છે અને જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત્તની કહેલી છે. ૬૭૪.

ઉપશમ સમક્રીતની સ્થિતિ, ઉત્કૃષ્ટ કે જઘન્ય બેઉ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે; જ્ઞાયિક સમક્રીતની મુખ્યત્વે કરીને સાદિઅનન્ત છે. ૬૭૫.

ભવન્થપણામાં એની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટતઃ તેત્રીશ સાગરોપમથી અધિક છે, અને જઘન્યપણે અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. ૬૭૬.

સાસ્વાદન સમક્રીતની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છ આવગીની છે. અને જઘન્ય એક સમયની છે. વેદસમક્રીતની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય બેજી સ્થિતિ એક એક ક્ષણની છે. ૬૭૭.

જીવને ઉપશમ અને સાસ્વાદન સમક્રીત ઉત્કૃષ્ટતઃ પાંચ વાર થાય; વેદક એક જ વાર થાય; અને જ્ઞાયોપશમ અસંખ્ય વાર થાય. ૬૭૮-૭૯.

હવે એમના ગુણસ્થાનોના નિયમ વિધે.

સાસ્વાદન સમક્રીત બીજાં ગુણસ્થાને હોય, જ્ઞાયોપશમિક સાથે, આદરે અને પારમે

अष्टासु तुर्यादिष्वौपशमिकं परिकीर्तितम् ।

तुर्यादिष्वेकादशसु सम्यक्त्वं क्षायिकं भवेत् ॥ ६८१ ॥

तुर्यादिषु चतुर्वर्षेषु वेदकं कीर्तितं जिनैः ।

गुणस्थानप्रकरणाद्विशेषः शेष उह्यताम् ॥ ६८२ ॥

सम्यक्त्वं लभते जीवो यावत्यां कर्मणां स्थितौ ।

क्षपितायां ततः पल्यपृथक्त्वप्रमितस्थितौ ॥ ६८३ ॥

लभेत देशविरतिं क्षपितेषु ततोऽपि च ।

संख्येयेषु सागरेषु चारित्रं लभतेऽसुमान् ॥ ६८४ ॥ युग्मम् ॥

एवं चोपशमश्रेणिं क्षपकश्रेणिमप्यथ ।

क्रमात्संख्येयपाथोधिस्थितिह्रासादवाप्नुयात् ॥ ६८५ ॥

एतानभ्रष्टसम्यक्त्वोऽन्यान्यदेवनृजन्मसु ।

लभेतान्यतरश्रेणिवर्जान् कोऽप्येकजन्मनि ॥ ६८६ ॥

श्रेणिद्वयं चैकभवे सिद्धान्ताभिप्रायेण न स्यादेव ॥ आहुश्च

सम्मत्तंमि उ लद्धे पलिअपुहत्तेण सावओ हुज्जा ।

चरणोवसमखयाणं सागरसंखंतरा हुंति ॥ १ ॥

गुणस्थाने ङाय. योथाथी अग्यारमा सुधी उपशम समक्रीत, अने योथाथी यौदमा सुधी क्षायिक समक्रीत ङाय. योथाथी सातमा सुधी वणी वेदसमक्रीत ङाय. ६८०-८२.

ये संभंधी विशेष विवरणु ' गुणस्थानक प्रकरणु ' मांथी ङाणी देवुं.

डवे,

कर्मोनी नेटली स्थिति ङाभ्या पधी प्राणी समक्रीत पाभ्यो ङाय तेमांथी पृथक्त्व पद्योपम नेटली स्थिति ओधी थये ते ' देशविरति ' (श्रावकपणुं) पाभे छे. अने तेमांथी पणु संभ्यात सागरोपम ओछा थये, सर्वविरति अथात् चारित्र पाभे छे. ६८३-६८४.

ओमांथी पणु संभ्यात सागरोपम नेटली स्थिति ओधी थये, प्राणी अनुकमे उप-शमश्रेणिओ अने क्षपकश्रेणिओ पडोंथे छे. ने प्राणीनु समक्रीत भ्रष्ट न थयुं ङोग ते (प्राणी), अन्य अन्य-देव अने मनुष्यना लयोमां, ओक लवमां जेमांथी ओक श्रेणिओ पडोंथे छे-जेमांथी ओक श्रेणि पाभे छे. कारणु के सिद्धान्तने मते ओकलवमां जे श्रेणि थाय नडिं. ६८५-६८६.

ओना संभंधमां ओवुं वचन छेके, समक्रीत पाभ्या पधी पृथक्त्वपद्योपम नेटली स्थिति

एवं अप्परिव्रट्टिए सम्मत्ते देवमणुअजम्मेसु ।
अन्नयरसेट्टिवज्जं एगभवेणं च सब्वाइं ॥ ६८७ ॥

इति महाभास्यसूत्रवृत्त्यादिषु ॥

सम्यक्त्वं च श्रुतं चेति देशतः सर्वतोऽपि च ।
विरती इति निर्दिष्टं सामायिकचतुष्टयम् ॥ १ ॥
चारित्रस्याष्ट समयान् प्रतिपत्तिर्निरन्तरम् ।
शेषत्रयस्य चावल्यसंख्येयांशमितान् क्षणान् ॥ २ ॥
उत्कर्षेण प्रतिपत्तिकाल एष निरन्तरः ।
जघन्यतो द्वौ समयौ चतुर्णामपि कीर्तितः ॥ ३ ॥
द्वादशपंचदशाहोरात्रास्तृतीयतुर्ययोः ।
आद्ययोः सप्त विरहो ज्येष्ठोऽन्यश्च क्षणत्रयम् ॥ ४ ॥
सम्यक्त्वं देशविरतिं चाप्नोत्युत्कर्षतोऽसुमान् ।
क्षेत्रपल्योपमासंख्यभागक्षणमितान् भवान् ॥ ५ ॥

ઓછી થયે, પ્રાણી, શ્રાવક એટલે દેશવિરતિ થાય; અને તેમાંથી, ચારિત્ર, ઉપશમશ્રેણિ અને ક્ષપક-
શ્રેણિ-એ પ્રત્યેક, અનુક્રમે સંખ્યાત સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિ ઓછી થયે, પ્રાપ્ત થાય છે. (૧).

એવી રીતે દેવ અને મનુષ્યના ભવોમાં, સમ્યક્ત્વથી જીવ ભ્રષ્ટ ન થયો હોય તો, બેમાંથી
એક શ્રેણિ વિના, એક ભવમાં, સર્વ પામે છે. ૬૮૭.

એવી રીતનો મહાભાષ્યસૂત્રની વૃત્તિ વગેરેમાં ઉલ્લેખ છે.

હવે સમ્યક્ત્વસામાયિક વિષે ક'ંઈક:—

સમ્યક્ત્વ સામાયિક, શ્રુત સામાયિક, દેશવિરતિ સામાયિક અને સર્વવિરતિ સામાયિક-
આ પ્રમાણે સામાયિકના ચાર ભેદ કહ્યા છે. (૧).

ચારિત્ર એટલે સર્વ વિરતિ સામાયિકનો નિરન્તર પ્રતિપત્તિકાળ આઠ સમયનો છે. શેષ
ત્રણ સામાયિકનો, એક આવળીનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. એ કાળ ઉત્કૃષ્ટપણે જાણવો. જઘ-
ન્યપણે તો ચારે સામાયિકોનો (પ્રતિપત્તિકાળ) બે સમયોનો કહ્યો છે. (૨-૩).

ત્રીજા અને ચોથા સામાયિકનો વિરહકાળ ઉત્કૃષ્ટપણે બાર અને પંદર અહોરાત્રીનો છે;
અને પહેલા બે સામાયિકનો સાત અહોરાત્રી છે. જઘન્ય ત્રણ સમયોનો છે. (૪).

પ્રાણી, ઉત્કૃષ્ટપણે સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિક ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસં-
ખ્યાતમા ભાગના સમય જેટલા ભવસુધી પ્રાપ્ત કરે છે, સર્વવિરતિસામાયિક એટલે ચારિત્ર

ચારિત્રં ચ ભવાનષ્ઠૌ શ્રુતસામાયિકં પુનઃ ।

ભવાનનન્તાન્ સર્વાણિ ભવમેકં જઘન્યતઃ ॥ ૬ ॥

આકર્ષાણાં યલ્લુ શતપૃથક્ત્વં સર્વસંવરે ।

સ્યાત્સહસ્રપૃથક્ત્વં ચ ત્રયાણામેકજન્મનિ ॥ ૭ ॥

નાનાભવેષુ ચાકર્ષા અસંખ્યેયાઃ સહસ્રકાઃ ।

આદ્યત્રયે તુરીયે ચ સ્યાત્સહસ્રપૃથક્ત્વકમ્ ॥ ૮ ॥

યત્ ત્રયાણાં પ્રતિભવં સ્યુઃ સહસ્રપૃથક્ત્વકમ્ ।

અસંખ્યેયા ભવાશ્ચેતિ યુક્તાસ્તેઽમી યથોદિતાઃ ॥ ૯ ॥

ચારિત્રે યત્પ્રતિભવં તેષાં શતપૃથક્ત્વકમ્ ।

ભવાશ્ચાષ્ઠૌ તતો યુક્તં તત્સહસ્રપૃથક્ત્વકમ્ ॥ ૧૦ ॥

આકર્ષઃ પ્રથમતયા ગ્રહણં મુક્તસ્ય વા ગ્રહણમ્ ઇતિ । ઇદમર્થતઃ

આવશ્યકસૂત્રવૃત્ત્યાદિષુ ॥

મિથ્યાદષ્ટિર્વિપર્યસ્તા જિનોક્તાદ્વસ્તુતત્વતઃ ।

સા સ્યાન્મિથ્યાત્વિનાં તન્ન મિથ્યાત્વં પંચધા મતમ્ ॥ ૬૮૮ ॥

આઠભવ સુધી પ્રાપ્ત કરે છે, અને શ્રુતસામાયિક અનન્ત ભવ સુધી પ્રાપ્ત કરે છે; જ્યારે જઘન્યપણે સર્વ સામાયિકો એક જ ભવમાં પ્રાપ્ત કરે છે. (૫-૬).

એક ભવમાં, સર્વ સંવરને વિષે એટલે સર્વવિરતિ સામાયિકને વિષે ણસોથી નવસો સુધી ' આકર્ષ ' હોય છે, શેષ ત્રણ સામાયિકોને વિષે બે હજારથી નવ હજાર સુધી હોય છે. (૭).

અનેક નાના-વિધ ભવોમાં પ્રથમના ત્રણ સામાયિકોને વિષે અસંખ્ય સહસ્ર આકર્ષો હોય છે અને છેલ્લા એટલે ચોથા સામાયિકમાં બે હજારથી નવ હજાર સુધી હોય છે. કેમકે ત્રણ સામાયિકોને વિષે પ્રત્યેકભવે બે સહસ્રથી નવસહસ્ર સુધી આકર્ષો થાય ત્યારે અસંખ્ય ભવને વિષે અસંખ્ય સહસ્ર કહ્યા એ યુક્તજ છે; અને સર્વવિરતિ સામાયિકને વિષે, પ્રત્યેક ભવમાં ણસોથી નવસો સુધી ' આકર્ષ ' કહ્યા છે તે પરથી ' આઠ ' ભવમાં બે હજારથી નવહજારસુધી કહ્યાં એ પણ યુક્તજ છે. (૮-૧૦).

આકર્ષ=પહેલા ગ્રહણ કરવું તે, અથવા, એકવાર છોડીને પુનઃ ગ્રહણ કરવું તે. (આ અર્થે આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિ વગેરેમાં કહ્યો છે.)

હવે કંઈક મિથ્યાદષ્ટિ વિષે.

જિનપ્રભુએ કહેલ વસ્તુસ્વરૂપથી વિપરીતરીતે વર્તવું એનું નામ મિથ્યાદષ્ટિ. આવી દષ્ટિ મિથ્યાત્વીઓની હોય. ૬૮૮.

આભિગ્રહિકમાદ્યં સ્યાદનાભિગ્રહિકં પરમ્ ।
 તૃતીયં કિલ મિથ્યાત્વમુક્તમાભિનિવેશિકમ્ ॥ ૬૮૯ ॥
 તુર્યં સાંશયિકાખ્યં સ્યાદનાભોગિકમન્તિમમ્ ।
 અભિગ્રહેણ નિર્વૃત્તં તત્રાભિગ્રહિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૬૯૦ ॥
 નાનાકુદર્શનેષ્વેકમસ્માત્પ્રાણી કુદર્શનમ્ ।
 ઇદમેવ શુભં નાન્યદિત્યેવં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૬૯૧ ॥
 મન્યતેઽહ્ની દર્શનાનિ યદ્વશાદસ્વિલાન્યપિ ।
 શુભાનિ માધ્યસ્થ્યહેતુરનાભિગ્રહિકં હિ તત્ ॥ ૬૯૨ ॥
 યતો ગોષ્ટામાહિલાદિવદાત્મીયકુદર્શને ।
 ભવત્યભિનિવેશસ્તં પ્રોક્તમાભિનિવેશિકમ્ ॥ ૬૯૩ ॥
 યતો જિનપ્રણીતેષુ દેશતઃ સર્વતોઽપિ વા ।
 પદાર્થેષુ સંશયઃ સ્યાત્તત્સાંશયિકમીરિતમ્ ॥ ૬૯૪ ॥
 અનાભોગેન નિર્વૃત્તમનાભોગિકસંશ્લિકમ્ ।
 યત્સ્યાદેકેન્દ્રિયાદીનાં મિથ્યાત્વં પંચમં તુ તત્ ॥ ૬૯૫ ॥

એ મિથ્યાદૃષ્ટિ અથવા મિથ્યાત્વ પાંચ પ્રકારનું છે:—

(૧) આભિગ્રહિક, (૨) અનાભિગ્રહિક, (૩) આભિનિવેશિક, (૪) સાંશયિક અને (૫) અનાભોગિક. ૬૮૯-૯૦.

(૧) અભિગ્રહવડે જે નિર્વૃત્ત થયેલું હોય તે આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ કહેવાય. એ મિથ્યાત્વવાળો પ્રાણી અનેક કુદર્શનોમાના એક કુદર્શનને, 'એજ સાફ છે, અન્ય નહિ' એમ ગણીને અંગીકાર કરે છે. ૬૯૧.

(૨) જેને લીધે પ્રાણી સર્વ દર્શનોને સારાં માને છે અને એમ કરીને પોતાનું મધ્યસ્થપણું બતાવે છે, એ અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ કહેવાય. ૬૯૨.

(૩) ગોષ્ટામાહિલાદિકની જેમ જેથી પોતાના જ (કુ) દર્શનમાં આભિનિવેશ-આસક્તિ થાય તે આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ. ૬૯૩.

(૪) જેને લીધે જિનેશ્વર પ્રણીત તત્વોને વિષે અદ્ય કે પૂર્ણપણે સંશય ઉત્પન્ન થાય એ સાંશયિક મિથ્યાત્વ. ૬૯૪.

(૫) અનાભોગથી એટલે ઉપયોગ વિના થયેલું હોય એનું નામ અનાભોગિક મિથ્યાત્વ. આ મિથ્યાત્વ એકેન્દ્રિય આદિ છવોને હોય. ૬૯૫.

યસ્યાં જિનોક્તતત્ત્વેષુ ન રાગો નાપિ મત્સરઃ ।

સમ્યગ્મિથ્યાત્વસંજ્ઞા સા મિશ્રદષ્ટિઃ પ્રકીર્તિતા ॥ ૬૯૬ ॥

ધાન્યેષ્વિવ નરા નાલિકેરદ્વીપનિવાસિનઃ ।

જિનોક્તેષુ મિશ્રદશો ન દ્વિષ્ટા નાપિ રાગિણઃ ॥ ૬૯૭ ॥

યદાહુઃ કર્મગ્રન્થકારાઃ—

જિઅજિઅપુણપાવાસવસંવરબંધમુરુલ્લનિજ્જરણા ।

જિણં સદ્દહ્ડ તં સમ્મં યદ્દગાદ્દવહુભેયં ॥ ૬૯૮ ॥

મીસા ન રાગદોસો જિણધમ્મે અંતમુહુત્તં જહા અન્ને ।

નાલીઅરદીવમણુણો મિચ્છં જિણધમ્મવિવરીયં ॥ ૬૯૯ ॥

ગુણસ્થાનક્રમારોહે ત્વેવમુક્તમ્—

જ્યાત્યન્તરસમુદ્ભૂતિર્વડવાસ્વરયોર્યથા ।

ગુડદધ્નોઃ સમાયોગે રસભેદાન્તરં યથા ॥ ૧ ॥

તથા ધર્મદ્વયે શ્રદ્ધા જાયતે સમબુદ્ધિતઃ ।

મિશ્રોઽસૌ જાયતે તસ્માન્નાવો જાત્યન્તરાત્મકઃ ॥ ૨ ॥

વળી જિનોક્ત તત્ત્વોને વિષે રાગ પણ ન હોય તેમ દ્વેષ પણ ન હોય એ ‘ સમ્યક મિથ્યાત્વ ’ નામની મિશ્રદષ્ટિ કહેવાય છે. એવી મિશ્રદષ્ટિવાળાઓ શ્રી જિનેશ્વરના વચનો પર નથી ધરાવતા રાગ કે નથી રાખતા દ્વેષ, નાળીએરદ્વીપમાં વસનારાઓ જેમ ધાન્યના રાગી કે દ્વેષી નથી હોતા એમ. ૬૯૬-૬૯૭.

એ વિષે ‘ કર્મગ્રન્થ ’ ના કર્તાનાં નીચે પ્રમાણે વચનો છે:—

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર. બાન્ધ, મોક્ષ અને નિર્જરા—એ નવ તત્ત્વો પર શ્રદ્ધા હોવી એનું નામ ‘ સમ્યકદષ્ટિ ’; જેના ‘ ક્ષાયિક ’ વગેરે અન્ય અન્ય પ્રકાર છે. નાળીએરદ્વીપના મનુષ્યોને અન્નપર રાગ કે દ્વેષ હોતો નથી એમ જિનધર્મને વિષે અન્તર્મુદ્ધૂર્ત્તપર્યન્ત રાગ પણ ન હોય એમ દ્વેષ પણ ન હોય એનું નામ ‘ મિશ્રદષ્ટિ ’. અને જિનધર્મથી વિપરીત વર્તન એ ‘ મિથ્યાદષ્ટિ. ’ ૬૯૮-૬૯૯.

‘ ગુણસ્થાનક ક્રમારોહ ’ માં વળી એમ કહ્યું છે કે:—

જેમ વડવા એટલે ઘોડીનો ખર સાથે સંયોગ થવાથી એક અન્ય ત્રીજી જ નતિની ઉત્પત્તિ થાય છે; તથા ગોળ અને દહીંના સંયોગથી વળી એક અન્ય રસની ઉત્પત્તિ થાય છે—તેમ જો ધર્મ પર સમાન શ્રદ્ધા થવાથી એમાંથી એક અન્ય નતિ રૂપ ‘ મિશ્રભાવ ’ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧-૨)

સમ્યગ્મિથ્યાદશઃ સ્તોકાસ્તેભ્યોઽનન્તગુણાધિકાઃ ।

સમ્યગ્દશસ્તતો મિથ્યાદશોઽનન્તગુણાધિકાઃ ॥ ૭૦૦ ॥

इति दृष्टिः ॥ २५ ॥

મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યાયાણ્યથ કેવલમ્ ।

જ્ઞાનાનિ પંચ તત્રાવ્યમષ્ટાવિંશતિધા સ્મૃતમ્ ॥ ૭૦૧ ॥

तथाहि— अग्रग्रहेहावायाख्या धारणा चेति तीर्थपैः ।

મતિજ્ઞાનસ્ય ચત્વારો મૂલભેદાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૭૦૨ ॥

શબ્દાદીનાં પદાર્થાનાં પ્રથમગ્રહણં હિ તત્ ।

અવગ્રહઃ સ્યાત્સ દ્વેધા વ્યંજનાર્થવિભેદતઃ ॥ ૭૦૩ ॥

વ્યજ્યતે યેન સદ્ભાવા દીપેનેવ ઘટાદયઃ ।

વ્યંજનં જ્ઞાનજનકં તત્ત્વૌપકરણેન્દ્રિયમ્ ॥ ૭૦૪ ॥

શબ્દાદિભાવમાપન્નો દ્રવ્યસંગ્રાત એવ વા ।

વ્યજ્યતે યદ્ વ્યંજનં તદિતિવ્યુત્પત્ત્યપેક્ષયા ॥ ૭૦૫ ॥

ततश्च व्यंजनैर्व्यंजनानां यः सम्बन्धः प्रथमः स हि ।

વ્યંજનાવગ્રહોઽસ્પષ્ટતરાવબોધલક્ષણઃ ॥ ૭૦૬ ॥

સમ્યક્મિથ્યાદષ્ટિવાણા શ્રવેની સંખ્યા સૌથી ઓછી છે. સમ્યક્દષ્ટિવાણાઓની સંખ્યા એથી અનન્ત ગણી છે. આ કરતાં અનન્ત ગણી વળી મિથ્યાદષ્ટિ શ્રવેની સંખ્યા છે. ૭૦૦.

આ પ્રમાણે પચવીશમા દ્વાર-દષ્ટિ-તું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાન છે: (૧) મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) મનઃપર્યાયજ્ઞાન, અને (૫) કેવળજ્ઞાન. ૭૦૧.

એમાં પહેલું જે મતિજ્ઞાન-એના અઠ્યાવીશ લેહ છે.

પ્રથમ તો એના ચાર મૂળ લેહો છે: અવગ્રહ, ઇંડા, અવાય અને ધારણા. ૭૦૨.

શબ્દાદિ પદાર્થોતું જે પ્રથમ ગ્રહણ-એતું નામ ' અવગ્રહ '. આ અવગ્રહ જે નાતનો છે: વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ. ૭૦૩.

દીપક જેમ ઘટાદિને તેમ જે છતા પદાર્થોને પ્રકટ કરે છે એ ' વ્યંજન '. (આ વ્યંજન ઉપકરણેન્દ્રિયની સાથે બેડાઈને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે). અથવા શબ્દાદિ પુદ્ગલોનો જે સમૂહ-એતું નામ ' વ્યંજન ' કેમકે વ્યજ્યતે તદ્ વ્યંજનમ્-એવી એની વ્યુત્પત્તિ છે. અને

અસ્ય ચ સ્વરૂપમેવં તત્વાર્થવૃત્તૌ—

યદોપકરણેન્દ્રિયસ્ય સ્પર્શનાદિપુદ્ગલૈઃ સ્પર્શાદ્યાકારપરિણતૈઃ સમ્બન્ધ ઉપજાતો ભવતિ તદા કિમપ્યેતદિતિ ગૃહ્ણાતિ । કિન્ત્વવ્યક્તજ્ઞાનોઽસૌ સુક્ષ્મતાદિસૂક્ષ્માવબોધસહિતપુરુષવદિતિ । તદા તૈઃ સ્પર્શાદ્યુપકરણેન્દ્રિયસંશ્લિષ્ટૈઃ યા ચ યાવતી ચ વિજ્ઞાનશક્તિઃ આવિરસ્તિ સા એવંવિધા જ્ઞાનશક્તિઃ અવગ્રહાખ્યા ॥ તસ્ય સ્પર્શનાદ્યુપકરણેન્દ્રિયસંશ્લિષ્ટસ્પર્શાદ્યાકારપરિણતપુદ્ગલરાશેઃ વ્યંજનાલ્યસ્ય ગ્રાહિકા અવગ્રહ ઇતિ ભણ્યતે ॥ તેનૈતદુક્તં ભવતિ । સ્પર્શનાદ્યુપકરણેન્દ્રિયસંશ્લિષ્ટાઃ સ્પર્શાદ્યાકારપરિણતાઃ પુદ્ગલાઃ ભણ્યન્તે વ્યંજનમ્ । વિશિષ્ટાર્થાવગ્રહકારિત્વાત્તસ્ય વ્યંજનસ્ય પરિચ્છેદકો વ્યક્તોઽવગ્રહો ભણ્યતે અપરોઽપિ । તસ્માન્મનાગ્નિશ્ચિત્તરઃ કિમપ્યેતદિત્યેવંવિધસામાન્યપરિચ્છેદોઽવગ્રહો ભણ્યતે । તતઃ પરમીહાદયઃ પ્રવર્તન્તે ઇતિ ॥

એમ હોવાનેલીધે, વ્યંજનોનો વ્યંજનોની સાથેનો પ્રથમ સમ્બન્ધ—એનું નામ ' વ્યંજનાવગ્રહ. ' ' અત્યન્ત અસ્કુટ જ્ઞાન ' એ એનું લક્ષણ—વ્યાખ્યા છે. ૭૦૪—૭૦૬.

એનું સ્વરૂપ ' તત્વાર્થવૃત્તિ ' માં આ પ્રમાણે છે—

ન્યારે ઉપકરણ ઇન્દ્રિયનો સ્પર્શાદિ આકાર પામેલા સ્પર્શનઆદિ પુદ્ગલોની સાથે સમ્બન્ધ થાય છે ત્યારે ' આ કંઈક છે ' એવું જ્ઞાન થાય છે, પણ એ જ્ઞાન, નિદ્રામાં પડેલા અને મત્ત—પીધેલા પુરુષને થાય છે એવું સૂક્ષ્મ—અવ્યક્ત થાય છે. સ્પર્શન આદિ પુદ્ગલોનો સ્પર્શ આદિ ઉપકરણ ઇન્દ્રિયોની સાથે આમ સંલેષ થવાથી જે અને નેટલી જ્ઞાનશક્તિ આવિર્ભાવ પામે છે એ જ્ઞાનશક્તિ તે ' અવગ્રહ. ' અથવા સ્પર્શ આદિ ઉપકરણ ઇન્દ્રિયોની સાથે સંલેષ થવાથી જેનો સ્પર્શ આદિ આકાર થાય છે એવા વ્યંજન નામના પુદ્ગલસમૂહને ગ્રહણ કરનારી જે શક્તિ એનું નામ અવગ્રહ. ભાવાર્થ એવો છે કે આવી રીતે સ્પર્શન આદિ ઉપકરણ ઇન્દ્રિયોની સાથે સંશ્લિષ્ટ થઈ પરિણામે સ્પર્શ આદિ આકાર પામેલા હોય એવા પુદ્ગલોનું નામ વ્યંજન છે. વળી એક ખીલે ' અવગ્રહ ' છે, જે એ વ્યંજનનો પરિચ્છેદક છે એટલે એની સવિશેષ યોષ્ઠસ વ્યાખ્યા—અર્થ સમજાવનારો છે એપરથી વ્યક્ત અવગ્રહ કહેવાય છે. તેપરથી ' આ કંઈક છે ' એટલું જ દર્શાવી શકે એવા અદ્ય નિશ્ચયવાળો સામાન્યપણે જ ઓળખાવી શકે એવો છે તે ખાલી અવગ્રહ કહેવાય. આટલા અવગ્રહ પછી જ ' ઇહા ' આદિ પ્રવર્તે છે.

રત્નાવકારિકાયાં ચ અવગ્રહલક્ષણમેવમુક્તમ્—

વિષયવિષયિસન્નિપાતાનન્તરસમુદ્ભૂતસત્તામાત્રગોચરદર્શનાત્ જાતમ્
આદ્યમ્ અવાન્તરસામાન્યાકારવિશિષ્ટવસ્તુગ્રહણમ્ અવગ્રહ ઇતિ ॥ વિષયઃ
સામાન્યવિશેષાત્મકઃ અર્થઃ । વિષયી ચત્તુરાદિઃ । તયોઃ સમીચીનઃ
આન્ત્યાદ્યજનકત્વેનાનુકૂલો નિપાતઃ યોગ્યદેશાદ્યવસ્થાનમ્ । તસ્માદનન્તરં
સમુદ્ભૂતમ્ ઉત્પન્નં યત્સત્તામાત્રગોચરં નિઃશેષવિશેષવૈમુખ્યેન સન્માત્ર-
વિષયં દર્શનં નિરાકારો બોધઃ તસ્માજ્ઞાતમ્ આદ્યમ્ સત્ત્વસામાન્યાદવાન્તરૈઃ
સામાન્યાકારૈઃ મનુષ્યત્વાદિભિઃ જાતિવિશેષૈઃ વિશિષ્ટસ્ય વસ્તુનઃ યદ્ગ્રહ-
ણમ્ જ્ઞાનમ્ તદ્ અવગ્રહ ઇતિ નામ્ના અભિધીયતે ઇતિ ॥

અત્ર ચ પ્રાચ્યમતે દર્શનસ્ય અવકાશં ન પશ્યામઃ । દ્વિતીયમતે ચ
વ્યંજનાવગ્રહાવકાશં ન પશ્યામઃ ॥ તદત્ર તત્ત્વં બહુશ્રુતેભ્યઃ અવસેયમ્ ॥

વદ્યમાણો વા મહાભાષ્યાભિમતો વ્યંજનાવગ્રહાદીનાં દર્શનસ્ય
વા ભેદઃ અનુકરણીયઃ । ઇત્યલં પ્રસંગેન ॥

રત્નાવકારિકામાં ' અવગ્રહ ' નું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

' વિષય ' અને ' વિષયી ' નો યોગ થયે ઉત્પન્ન થયેલ સત્તામાત્રગોચરદર્શનથી
થયેલુ, અવાન્તર સામાન્યાકાર વિશિષ્ટ વસ્તુનું પ્રથમ ગ્રહણ તે ' અવગ્રહ. ' અહિં ' વિષય ' એટલે સામાન્યવિશેષાત્મક પદાર્થ; અને વિષયી એટલે ચક્ષુ વગેરે. એ ઉભયનો, દેશમાત્ર પણ સંશય ન રહે એવો અનુકુળ સન્નિપાત એટલે યોગ્ય દેશમાં એકત્ર સ્થાનની પ્રાપ્તિ-
ત્યારબાદ ઉત્પન્ન થયેલ સત્તામાત્ર વિચારદર્શન એટલે, સર્વ વિષયોથી પરાડ્મુખ હોવાથી માત્ર ' સત્તા ' પૂરતું દર્શન એટલે બોધ;—એ બોધથી થયેલ, આદ્ય એટલે પહેલું, સમાન-
પણાના આકારવાળી મનુષ્યત્વ આદિ જાતિથી વિશિષ્ટ વસ્તુનું ગ્રહણ, એટલે જ્ઞાન-એનું નામ અવગ્રહ.

અહિં પહેલો મત સ્વીકારીએ તો ' દર્શન ' નો અવકાશ દેખાતો નથી; અને બીજો મત અંગીકાર કરીએ તો વ્યંજનાવગ્રહનો અવકાશ નજરે પડતો નથી. માટે સત્ય શું છે એ બહુશ્રુત-જ્ઞાની પાસેથી સમજાવવાની લેવું.

અથવા વ્યંજન, અવગ્રહ, દર્શન આદિ વિષે મહાભાષ્યમાં જે મત દર્શાવ્યો છે તે પ્રમાણે માનવું. અહિં તો અમે પ્રસંગને લઈને આટલું કહ્યું છે. (વિશેષ કંઈ કહેવું નથી).

આવલ્યસંખ્યેયભાગો વ્યંજનાવગ્રહે ભવેત્ ।

કાલમાનં લઘુ જ્યેષ્ઠમાનં પ્રાણપૃથક્ત્વકમ્ ॥ ૭૦૭ ॥

સ ચતુર્ધા શ્રોત્રજિઘ્ઠાઘ્રાણસ્પર્શનસમ્ભવઃ ।

અપ્રાપ્યકારિભાવાત્સ્યાન્ન ચત્તુર્મનસોરસૌ ॥ ૭૦૮ ॥

શબ્દાદેર્યઃ પરિચ્છેદો મનાક્સ્પષ્ટતરો ભવેત્ ।

કિંચિદિત્યાત્મકઃ સોઽયમર્થાવગ્રહ ઉચ્યતે ॥ ૭૦૯ ॥

કાલતોઽર્થાવગ્રહસ્તુ સ્યાદેકસમયાત્મકઃ ।

નિશ્ચયાદ્વયવહારાત્તુ સ સ્યાદાન્તર્મુહૂર્ત્તિકઃ ॥ ૭૧૦ ॥

તસ્યૈવાવગૃહીતસ્ય ધર્માન્વેષણરૂપિકા ।

ઈહા ભવેત્કાલમાનમસ્યા અન્તર્મુહૂર્ત્તિકમ્ ॥ ૭૧૧ ॥

અથેહિતસ્ય તસ્યેદમિદમેવેતિ નિશ્ચયઃ ।

અવાયો માનમસ્યાપિ સ્મૃતમન્તર્મુહૂર્ત્તિકમ્ ॥ ૭૧૨ ॥

નિર્ણૈતાર્થસ્ય મનસા ધરણં ધારણા સ્મૃતા ।

કાલઃ સંખ્ય ઉતાસંખ્યસ્તસ્યા માનમવસ્થિતેઃ ॥ ૭૧૩ ॥

આ ‘ વ્યંજનાવગ્રહ ’ માં જઘન્ય એક ‘ આવળી ’ ના અસંખ્યમા ભાગ જેટલો કાળ થાય, અને ઉત્કૃષ્ટ ઝેથી નવ પ્રાણ સુધીનો કાળ લાગે. ૭૦૭.

વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે થાય છે: (૧) શ્રોત્રથી, (૨) જિઘ્ઠાથી, (૩) ઘ્રાણ એટલે નાસિકાથી અને (૪) સ્પર્શથી. ચક્ષુ કે મનથી નથી થતું કારણ કે જે ઉ પ્રાપ્યકારી નથી—અપ્રાપ્યકારી છે. ૭૦૮.

‘ આ કંઈક છે ’ એ પ્રકારે શબ્દ વગેરે વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાય એ ‘ અર્થાવગ્રહ ’ કહેવાય છે. એનો કાળ નિશ્ચયનયે એકસમયનો છે, અને વ્યવહારનયે અન્તર્મુહૂર્ત્તનો છે. ૭૦૯—૭૧૦.

એ અવગૃહીત થયું કે તરત જ એના ધર્મની ઝોજ કરવી એનું નામ ‘ ઈહા. ’ એનું કાળમાન અન્તર્મુહૂર્ત્તનું છે. ૭૧૧.

એ ‘ ઈહા ’ પછી ‘ આ એવ છે ’ એવો નિશ્ચય થાય એનું નામ ‘ અવાય. ’ એનું કાળમાન પણ અન્તર્મુહૂર્ત્ત છે. ૭૧૨.

એ પ્રમાણે નિશ્ચિત કરેલા પદાર્થને અન્તઃકરણને વિષે ધારણ કરવો એનું નામ ‘ ધારણા. ’

બાલ્યે દૃષ્ટં સ્મરત્યેવ પર્યન્તેઽસંખ્યજીવિનઃ ।

તતઃ સ્યાદ્ધારણામાનમસંખ્યકાલસમ્મિતમ્ ॥ ૭૧૪ ॥

યથા હિ સજ્યતે પૂર્વં શ્રોત્રેણ શબ્દસંહતિઃ ।

તતશ્ચ કિંચિદશ્રોષમિત્યર્થાવગ્રહો ભવેત્ ॥ ૭૧૫ ॥

તતઃ હ્યાદિશબ્દનિષ્ઠં માધુર્યાદિ વિચિન્તયેત્ ।

ઇયમીહા તતોઽવાયો નિશ્ચયાત્મા ધૃતિસ્તતઃ ॥ ૭૧૬ ॥

एवं गन्धरसस्पर्शेष्वपि भाव्या मनीषिभिः ।

घ्राणजिह्वास्पर्शनानां व्यंजनावગ્રહાદયઃ ॥ ૭૧૭ ॥

વ્યંજનાવગ્રહાભાવાચ્છુર્માનસયોઃ પુનઃ ।

चत्वारोऽर्थावग्रहाद्या धारणांता भवन्ति हि ॥ ૭૧૮ ॥

યથા પ્રથમતો વૃદ્ધે ચક્ષુગોચરમાગતે ।

કિંચિદેતદિતિ જ્ઞાનં સ્યાદર્થાવગ્રહો હ્યયમ્ ॥ ૭૧૯ ॥

એનું કાળમાન સંખ્યાત પણુ છે, અને અસંખ્યાત પણુ છે. કારણ કે અસંખ્ય આયુષ્યવાળાને, બાલ્યાવસ્થામાં જોયેલી વસ્તુ અન્તકાલ પર્યન્ત સ્મૃતિમાં રહે છે માટે ધારણાની સ્થિતિ અસંખ્યકાળ સુધી છે. ૭૧૩-૧૪.

આ બધાનાં દષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે: કાનવડે શબ્દોનો સમૂહ ગ્રહણ કરાય અને પછી એ કંઈક સાંભળ્યું એવી રીતનું જ્ઞાન થાય એ 'અર્થાવગ્રહ'. ૭૧૫.

પછી સ્ત્રી વગેરેના શબ્દનું અને એમાં રહેલા માધુર્યાદિનું જ્ઞાન થાય એ 'ધૃષ્ટા'. પછી નિશ્ચય થાય એ 'અવાય'. પ્રાન્તે 'ધારણા' થાય. ૭૧૬.

એવી જ રીતે ઘ્રાણ, જિહ્વા અને ત્વચાના પણુ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શને વિષે વ્યંજનાવગ્રહ આદિ ભાવી લેવા. ૭૧૭.

અહુ અને મનને વ્યંજનાવગ્રહનો અભાવ હોવાથી એમને અર્થાવગ્રહથી માંડીને ધારણા-સુધીના ચારવાનાં હોય છે. ૭૧૮.

દષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે:—

એકાદ કોઈ વૃક્ષ નજરે પડે ત્યારે પ્રથમ, આ કંઈક છે એવું જ્ઞાન થાય છે એનું નામ અર્થાવગ્રહ. ૭૧૯.

તતસ્તદ્ગતધર્માણાં સમીક્ષેહા પ્રજાયતે ।

નિશ્ચયસ્તરુરેવાયમિત્યવાયસ્તતો ભવેત્ ॥ ૭૨૦ ॥

તતસ્તથાનિશ્ચિતસ્ય ધારણં ધારણા ભવેત્ ।

ભાવ્યતે મનસોઽપ્યેવમથાર્થાવગ્રહાદયઃ ॥ ૭૨૧ ॥

યથા હિ વિસ્મૃતં વસ્તુ પૂર્વં કિંચિદિતિ સ્મરેત્ ।

તતશ્ચ તદ્ગતા ધર્માઃ સ્મર્યન્તે લીનચેતસા ॥ ૭૨૨ ॥

તતશ્ચ તત્તદ્ધર્માણાં સ્મરણાત્તદ્દિનિશ્ચયઃ ।

તતઃ સ્મૃત્યા નિશ્ચિતસ્ય પુનસ્તસ્યૈવધારણમ્ ॥ ૭૨૩ ॥

અનિન્દ્રિયમિનિત્તં ચ મતિજ્ઞાનમિદં ભવેત્ ।

અત એવ ત્રિધૈતસ્સ્યાદાદ્યમિન્દ્રિયહેતુકમ્ ॥ ૭૨૪ ॥

અનિન્દ્રિયસમુત્થં ચેન્દ્રિયાનિન્દ્રિયહેતુકમ્ ।

તત્રાદ્યમેકાક્ષાદીનાં મનોવિરહિણાં હિ યત્ ॥ ૭૨૫ ॥

કેવલં હીન્દ્રિયનિમિત્તકમેવ ભવેદિદમ્ ।

અભાવાન્મનસો નાસ્તિ વ્યાપારોઽત્ર મનાગપિ ॥ ૭૨૬ ॥

પછી એ વૃક્ષના ધર્મોત્તું ચિન્તવન થાય છે એતું નામ ‘ ઇહા. ’ અને પછી આ વૃક્ષ જ છે એમ નિશ્ચય થાય એ ‘ અવાય. ’ ૭૨૦.

પછી એવી રીતે નિશ્ચય થયેલાને ધારણ કરી;રાખવું એતું નામ ‘ ધારણા. ’

‘ મન ’ ના અર્થાવગ્રહ વગેરે પણ આ રીતે જ ભાવી લેવા. ૭૨૧.

જેમકે; કોઈ વિસ્મૃત થયેલી વસ્તુ વિષે ‘ કંઈક હતું ખરું ’ એમ સ્મરણ થાય છે અને પછી ચિન્તનો એકાગ્રતાએ તદ્ગત ધર્મોત્તું સ્મરણ થાય છે. ધર્મોના સ્મરણથી એનો નિશ્ચય થાય છે અને નિશ્ચય થયા પછી એ નિશ્ચય કાયમ થાય છે. ૭૨૨-૭૨૩.

આવા પ્રકારતું જે મતિજ્ઞાન તેને ઇન્દ્રિયો નિમિત્તરૂપ છે જ એમ નથી. તેથી જ તેના ત્રણ પ્રકાર છે. પહેલો પ્રકાર: ઇન્દ્રિયોના હેતુવાણું. બીજો પ્રકાર: ઇન્દ્રિયોના હેતુવિનાનું. ત્રીજું: મિશ્ર. ૭૨૪-૭૨૫.

એ ત્રણ પ્રકારમાંના પહેલા પ્રકારતું મનવિનાના એકેન્દ્રિય વગેરે છવોને હોય છે કેમકે એઓને ઇન્દ્રિયો જ નિમિત્તરૂપ છે: એમને મનનો અભાવ હોવાથી એનો (મનનો) એમાં લેશ પણ વ્યાપાર નથી. ૭૨૬.

અનિન્દ્રિયનિમિત્તં ચ સ્મૃતિજ્ઞાનં નિરુપિતમ્ ।

વ્યાપારાભાવતોઽક્ષાણાં તદક્ષનિરપેક્ષકમ્ ॥ ૭૨૭ ॥

ઓઘજ્ઞાનભવિભક્તરૂપં યદપિ લક્ષ્યતે ।

વલ્લ્યાદીનાં વૃત્તિનીત્વાદ્યભિસર્પણલક્ષણમ્ ॥ ૭૨૮ ॥

તદપ્યનિન્દ્રિયનિમિત્તકમેવ પ્રકીર્ત્યતે ।

હેતુભાવં ભજન્તીહ નાક્ષાણિં ન મનોઽપિ યત્ ॥૭૨૯॥ યુગ્મમ્ ॥

મત્યજ્ઞાનાવરણીયક્ષયોપશમ એવ હિ ।

કેવલં હેતુતામોઘજ્ઞાનેઽસ્મિન્નશ્નુતે ચ યત્ ॥ ૭૩૦ ॥

યત્તુ જાગ્રદવસ્થાયામુપયુક્તસ્ય ચેતસા ।

સ્પર્શાદિજ્ઞાનમેતચ્ચેન્દ્રિયાનિન્દ્રિયહેતુકમ્ ॥ ૭૩૧ ॥

इदमर्थतस्तत्त्वार्थवृत्तौ ॥

अथ प्रकृतम् ।

एवमर्थावग्रहेहे अवायधारणे इह ।

स्युश्चतुर्विंशतिः षड्भिर्हता इन्द्रियमानसैः ॥ ७३२ ॥

व्यंजनावग्रहैः पूर्वोदितैश्चतुर्भिरन्विताः ।

स्युस्तेऽष्टाविंशतिर्भेदा मतिज्ञानस्य निश्चिताः ॥ ७३३ ॥

બીજીઃ ઇન્દ્રિયો જેમાં નિમિત્તરૂપ નથી એવું-સ્મૃતિજ્ઞાન છે. એમાં ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનો અભાવ હોવાથી એને એની અપેક્ષા નથી. ૭૨૭.

વલ્લી-વેલા આદિને વિષે જોડે વીંટાઈ જવું વગેરે અભિસર્પણ લક્ષણવાળું અને અવિભક્તરૂપવાળું ઓઘજ્ઞાન દેખાય છે તોપણ એમાં કંઈ ઇન્દ્રિયો નિમિત્તરૂપ નથી. એમાં તો ઇન્દ્રિયો કે મન કેઈ પણ હેતુરૂપ નથી. ૭૨૮-૨૯.

આ ઓઘજ્ઞાનમાં તો કેવળ મતિજ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષયોપશમ જ હેતુભૂત છે. ૭૩૦.

ત્રીજીઃ મિશ્ર. જ્યાં અવસ્થામાં, ઉપયુક્ત ચિત્તવાળાને જે સ્પર્શ આદિનું જ્ઞાન થાય છે તેમાં ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય જોડે નિમિત્તરૂપ છે માટે એ મિશ્ર કહેવાય. ૭૩૧.

(ઉપરની સર્વ વાત તત્ત્વાર્થની વૃત્તિમાં કહી છે).

હવે ચાલતી બાબતપર આવીએ.

અર્થાવગ્રહ, ઇક્ષા, અવાય અને ધારણાને, પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠું મન-એ છએ ગુણ-

મગવતીવૃત્તૌ તુ

ષોઢા શ્રોત્રાદિભેદેનાવાયશ્ચ ધારણાપિ ચ ।

ઇત્યેવં દ્વાદશવિધં મતિજ્ઞાનમુદાહૃતમ્ ॥ ૭૩૪ ॥

દ્વાદશેહાવગ્રહયોશ્ચત્વારો વ્યંજનસ્ય ચ ।

ઉક્તા ભેદાઃ ષોઢશૈતે દર્શને ચત્તુરાદિકે ॥ ૭૩૫ ॥

યદાહ માધ્યકારઃ—

નાણમ્ અવાયધિઙ્ઠો દંસણમિટ્ઠં જહોગ્રહેહાઓ ॥

નન્વષ્ટાવિંશતિવિધં મતિજ્ઞાનં યદાગમે ।

જેગીયતે તન્ન કથમેવમુક્તે વિરુઘ્યતે ॥ ૭૩૬ ॥

અગ્રોચ્યતે । મતિજ્ઞાનચત્તુરાદિદર્શનાનાં મિથો મિદમ્ ।

અવિવક્ષિત્વૈવ મતિમષ્ટાવિંશતિધા વિદુઃ ॥ ૭૩૭ ॥

કિંચ । એકૈકશ્ચ પ્રકારોયં દ્વાદશધા વિમિચ્યતે ।

જ્ઞાનસ્યાસ્ય તતો ભેદાઃ સ્યુઃ ષટ્ત્રિંશં શતત્રયમ્ ॥ ૭૩૮ ॥

વાથી મતિજ્ઞાનના ષોવીશ ભેદો થાય છે; અને એમાં પૂર્વોક્ત વ્યંજનાવગ્રહના ચાર પ્રકાર ઉમેરવાથી અઠ્યાવીશ પ્રકાર થાય છે. ૭૩૨-૭૩૩.

ભગવતીસૂત્રની વૃત્તિમાં તો,—શ્રોત્ર વગેરે પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છટું મન એમ છ લક્ષને, પ્રત્યેકના ‘અવાય’ અને ‘ધારણા’ એમ બે પ્રકાર ગણતાં, ખાર ભેદ થયા—એ ખારભેદ મતિજ્ઞાનના કહ્યા છે. ૭૩૪.

અને અક્ષુઆદિ દર્શનના સોળ ભેદ કહ્યા છે. ‘ઇહા’ અને ‘અવગ્રહ’ ના થઈને ખાર, અને વ્યંજનના ચાર—એમ કુલે સોળ. ૭૩૫.

ભાષ્યકારનું પણ કહેવું છે કે ‘અવાય’ અને ‘ધારણા’ એ જ્ઞાન છે અને અવગ્રહ તથા ઇહા—એ દર્શન છે.

આહિં શિષ્ય શકા ઉપસ્થિત કરે છે કે શાસ્ત્રને વિષે તો મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીશ ભેદ કહ્યા છે અને તમે તો આમ કહો છો, એ તો વિરોધી વાત કહેવાય. ૭૩૬.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે—(૧) મતિજ્ઞાન, અને (૨) અક્ષુઆદિ દર્શન—એ બેઉ વચ્ચે ભેદ નહિ સમજીને જ મતિજ્ઞાન અઠ્યાવીશ પ્રકારનું ગણ્યું છે. ૭૩૭.

પણી આ અઠ્યાવીશ ભેદ કહ્યા તેમના દરેકના ખાર ખાર ઉપભેદ કહ્યા છે. એ ગણત્રીએ મતિજ્ઞાનના એક દર ત્રણસોને છત્રીસ પ્રકાર પણ કહેવાય. ૭૩૮.

તથોક્તં તત્સર્વાર્થમાખ્યે—

एवमेतन्मतिज्ञानं द्विविधं चतुर्विधं अष्टाविंशतिविधं अष्टषष्टयुत्तर-
शतविधं षट्त्रिंशत्त्रिंशतविधं च भवति इति ॥

ते चैवम्— बहुबहुविधान्यद्विप्राद्विप्राख्यनिश्चिततदन्याः ।

संदिग्धासंदिग्धध्रुवाध्रुवाख्या मतेर्भेदाः ॥ ७३९ ॥

तथाहि— आस्फालिते तूर्यवृन्दे कश्चिद्यथैकहेलया ।

भेरीशब्दा इयन्तोऽथैतावन्तः शंखनिःस्वनाः ॥ ७४० ॥

इत्थं पृथक्पृथक् गृह्णन् बहुग्राही भवेदथ ।

ओघतोऽन्यस्तूर्यशब्दं गृह्णन्नबहुविद्भवेत् ॥ ७४१ ॥ युग्मम् ॥

माधुर्यादिवિવિધબહુધર્મયુક્તં વેત્તિ યઃ સ બહુવિધવિત્ ।

અવહુવિધવિત્તુ શબ્દં વેત્ત્યેકદ્વયાદિધર્મયુતમ્ ॥ ૭૪૨ ॥

વેત્તિ કશ્ચિદચિરેણ ચિરેણાન્યો વિમૃશ્ય ચ ।

દ્વિપ્રાદ્વિપ્રગ્રાહિણૌ તૌ નિર્દિષ્ટવ્યૌ યથાક્રમમ્ ॥ ૭૪૩ ॥

તત્સર્વાર્થમાખ્યમાં સુદ્ધાં મતિજ્ઞાન બે પ્રકારનું, ચાર પ્રકારનું, અઠ્યાવીશ પ્રકારનું, એક-
સોને અડસઠ પ્રકારનું અને ત્રણસો ને છત્રીસ પ્રકારનું કહ્યું છે.

બાર ઉપલેદ કહ્યા તે આ પ્રમાણે:—

બહુ, બહુવિધ, અબહુ, અબહુવિધ, ક્ષિપ્ર, અક્ષિપ્ર, નિશ્ચિત, અનિશ્ચિત, સંદિગ્ધ,
અસંદિગ્ધ, ધ્રુવ અને અધ્રુવ. ૭૩૯.

દ્ધાન્ત તરીકે—

અનેક વાજિત્રો વાગતાં હોય તે વખતે કોઈ માણસ આટલા ‘લેરી’ ના શબ્દો છે અને
આટલા ‘શંખ’ ના શબ્દો છે એમ છુટા છુટા ગ્રહણ કરીને કહે એ ‘બહુગ્રાહી’ જ્ઞાન કહેવાય.
પણ કોઈ એમ ન કરી શકે, પણ એકંદર વાજિત્રનો) શબ્દો ગ્રહણ કરીને એની સંખ્યા કહે એ
‘અબહુગ્રાહી’ જ્ઞાન. ૭૪૦-૭૪૧.

વળી તે વાજિત્રોના શબ્દોના મધુરતા વગેરે નાનાપ્રકારના અનેક ધર્મોને જાણનાર
વ્યક્તિ ‘બહુવિધગ્રાહી’ કહેવાય છે. પણ તે શબ્દના અમુક એક કે બે ધર્મ જાણનાર ‘અબહુ-
વિધગ્રાહી’ કહેવાય. ૭૪૨.

એમાં પણ જે વ્યક્તિ એ સર્વ તુરંત જ સમજી જાય એ ‘ક્ષિપ્રગ્રાહી’ કહેવાય છે અને જે
બહુવખત વિચાર કરે ત્યાંજ સમજી શકે છે એ ‘અક્ષિપ્રગ્રાહી’ કહેવાય છે. ૭૪૩.

लिंगापेक्षं वेत्ति कश्चिद् ध्वजेनैव सुरालयम् ।
 स भवेन्निश्चितग्राही परो लिंगानपेक्षया ॥ ७४४ ॥
 निःसंशयं यस्तु वेत्ति सोऽसंदिग्धविदाहितः ।
 ससंशयं यस्तु वेत्ति संदिग्धग्राहको हि सः ॥ ७४५ ॥
 ज्ञाते य एकदा भूयो नोपदेशमपेक्षते ।
 ध्रुवग्राही भवेदेष तदन्योऽध्रुवविद् भवेत् ॥ ७४६ ॥
 नन्वेकसमयस्थायी प्रोक्तः प्राच्यैरवग्रहः ।
 संभवन्ति कथं तत्र प्रकारा बहुतादयः ॥ ७४७ ॥
 सत्यमेतन्मतः किन्तु द्विविधोऽवग्रहः श्रुते ।
 निश्चयात्क्षणिको व्यावहारिकश्चामितक्षणः ॥ ७४८ ॥
 अपेक्षयावग्रहं भाव्यास्ततश्च व्यावहारिकम् ।
 भेदा यथोक्ता बहुतादयो नैश्चयिके तु न ॥ ७४९ ॥

वणी ने व्यक्ति ध्वज के ओवी क'छ निशानी परथी ज ' आ देवालय छे' ओम समष्ट
 शके ओ 'निश्चितग्राही' कडेवाय; अने ने ओवी क'छ पणु निशानीविना ओवी वस्तु के स्थग
 ओणभी काढे ओ 'अनिश्चितग्राही' कडेवाय छे. ७४४.

वणी ने भाणुस अमुक वस्तुने निःसंशय ओटले लेशपणु अ'देई विना नाणु के समने
 ओ 'असंदिग्धग्राही,' अने ने ससंशय ओटले अयोक्तसपणु (संदेई रडे ओम) नाणी शके
 ओ 'संदिग्धग्राही' कडेवाय छे. ७४५.

अमुक वस्तुनुं ओकवार ज्ञान भेगव्या पछी ओ विषे इरीवार पुछवा करवानी नेने नइर
 रहेती नथी ओ 'ध्रुवग्राही' कडेवाय; अने नेने पुनः पुनः उपदेशनी नइर पडे छे ओ 'अध्रुव-
 ग्राही' कडेवाय. ७४६.

अहिं ओवेा प्रश्न उठावी शक्य के पूर्वपुर्षेओ आ 'अवग्रह' ने 'ओकसमयस्थायी'
 कह्यो छे तो पछी ओना 'अहुता' वगेरे प्रकारे केवी रीते स भवी शके ? ७४७.

ओ प्रश्नो उत्तर आ प्रमाणे:—

तभारे प्रश्न व्याजणी छे, परंतु ओ 'अवग्रह', निश्चयनयथी 'ओकसमयस्थायी' अने व्यव-
 हारनी अपेक्षाओ 'अनेकसमयस्थायी' कह्यो छे. ओम ओना जे लेह छे. ओटले पील लेह प्रमाणे
 'अनेकसमयस्थायी' लछओ ओटले ओना 'अहुता' आदि प्रकार संभवे (पडेला-निश्चयनय-ना
 लेहप्रमाणे तो नन संभवे.) ७४८-७४९.

તથોક્તં તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ—

નનુ ચ અવગ્રહઃ એકસામાયિકઃ શાસ્ત્રે નિરૂપિતઃ । ન ચ એકસ્મિન્ સમયે ચૈવ એકોઽવગ્રહ એવંવિધઃ યુક્તઃ અલ્પકાલત્વાત્ ઇતિ ॥ ઉચ્યતે । સત્યમેવ એતત્ । કિન્તુ અવગ્રહઃ દ્વિધા નૈશ્ચયિકઃ વ્યાવહારિકશ્ચ । તત્ર નૈશ્ચયિકો નામ સામાન્યપરિચ્છેદઃ સ ચ એકસામાયિકઃ શાસ્ત્રેઽભિહિતઃ । તતઃ નૈશ્ચયિકાદનન્તરં ઈહા એવમાદિમકા પ્રવર્તતે કિમેષઃ સ્પર્શઃ ઉત અસ્પર્શઃ ઇતિ । તતશ્ચ અનન્તરઃ અવાયઃ સ્પર્શોઽયમિતિ । અયં ચ અવાયઃ અવગ્રહઃ ઇતિ ઉપચર્યતે ॥ યસ્માત્ એતેન આગામિનઃ ભેદાન્ અંગીકૃત્ય સામાન્યં અવચ્છિદ્યતે । યતઃ પુનઃ એતસ્માત્ ઈહા પ્રવર્તિષ્યતે કસ્યાયં સ્પર્શઃ તતશ્ચ અવાયો ભવિષ્યતિ અસ્યાયમિતિ । અયમપિ ચાવાયઃ પુનઃ અવગ્રહઃ ઇતિ ઉપચર્યતે ॥ અતઃ અન્તરવર્તિનીમ્ ઈહામ્ અવાયં ચ આશ્રિત્ય એવં યાવત્ અસ્યાન્તે નિશ્ચયઃ ઉપજાતઃ ભવતિ (યત્ર અપરં વિશેષં ન આકાંક્ષતિ ઇત્યર્થઃ) અવાય એવ ભવતિ ન તત્ર ઉપચારઃ ઇતિ । અતઃ ય એષ ઔપચારિકઃ અવગ્રહઃ તમ્ અંગીકૃત્ય બહુ અવગ્રહ્ણાતિ ઇત્યેતદુચ્યતે । ન તુ એકસમયવર્તિનં નૈશ્ચયિકં (અંગીકૃત્ય) ઇતિ । એવં સર્વત્ર ઔપચારિકાશ્રયણાત્ વ્યાખ્યેયમિતિ ॥

એ સંબંધમાં 'તત્ત્વાર્થવૃત્તિ' માં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“ શાસ્ત્રમાં 'અવગ્રહ' ને 'એકસમયસ્થાયી' કહ્યો છે તો એટલા અલ્પકાળમાં 'બહુતા' આદિ ગુણ એનામાં સંભવવાનું અશક્ય છે ” આવો પ્રશ્ન કોઈ વ્યક્તિ ઉઠાવે તો એનો ઉત્તર આ પ્રમાણે:—તમારો પ્રશ્ન વ્યાજબી છે. પરંતુ 'અવગ્રહ' ના એ પ્રકાર છે: (૧) નૈશ્ચયિક અને (૨) વ્યાવહારિક. એમાં નૈશ્ચયિક એટલે સામાન્ય પરિચ્છેદરૂપ; અને તે એક સમયસ્થાયી છે. આ 'નૈશ્ચયિક' ની પછી આ તે સ્પર્શ છે કે અસ્પર્શ છે એવી 'ઇલા' થાય છે. પછી (સંદેહ ટળતાં) આ તે સ્પર્શ જ છે એમ જ્ઞાન થાય એનું નામ 'અવાય.' આ અવાયનું ઉપચારિક નામ જ અવગ્રહ. કેમકે એનાથી, સામાન્યનો પરિચ્છેદ આગામી પ્રકારને સ્વીકારીને કરાય છે. કેમકે 'સ્પર્શ' ની ખાત્રી થયા પછી આ કોનો સ્પર્શ છે એવું જાણવાની 'ઇલા' થશે. અને પછી જ આ અમુકનો સ્પર્શ છે એવો ચોક્કસ 'અવાય' થશે. આ અવાય પણ ઉપચારથી અવગ્રહ કહેવાય છે. એટલે જ વચ્ચે રહેલ 'ઇલા' અને 'અવાય' ને આશ્રયીને, એવી રીતે અન્તે યાવત્ નિશ્ચય થાય છે અર્થાત્ ખીલત વિશેષની ન્યારે આકાંક્ષા રહેતી નથી અને કદા 'અવાય' જ રહે છે ન્યારે ઉપચાર હોવા નથી. આથી કરીને જ આ ઔપચારિક

ઔત્પત્તિકી વૈનયિકી કાર્મિકી પારિણામિકી ।

આભિઃ સહામી ભેદાઃ સ્યુઃ ચત્વારિંશં શતત્રયમ્ ॥ ૭૫૦ ॥

ન દૃષ્ટો ન શ્રુતશ્ચ પ્રોગૂ મનસાપિ ન ચિન્તિતઃ ।

યથાર્થસ્તત્ત્વણાદૈવ યયાર્થો ગૃહ્યતે ધિયા ॥ ૭૫૧ ॥

લોકદ્વયાવિરુદ્ધા સા ફલેનાવ્યભિચારિણી ।

બુદ્ધિરૌત્પત્તિકી નામ નિર્દિષ્ટા રોહકાદિવત્ ॥ ૭૫૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ગુરૂણાં વિનયાત્પ્રાપ્તા ફલદાત્ર પરત્ર ચ ।

ધર્માર્થકામશાસ્ત્રાર્થપટુઃ વૈનયિકી મતિઃ ॥ ૭૫૩ ॥

નિમિત્તિકસ્ય શિષ્યેણ વિનીતેન યથોદિતઃ ।

સ્થવિરાયાઃ ઘટધ્વંસે સયઃ સુતસમાગમઃ ॥ ૭૫૪ ॥

શિલ્પમાચાર્યોપદેશાહ્લબ્ધં સ્યાત્કર્મ ચ સ્વતઃ ।

નિત્યવ્યાપારશ્ચ શિલ્પં કાદાચિત્કં તુ કર્મ વા ॥ ૭૫૫ ॥

અવગ્રહ હોય છે તેને સ્વીકારીને ' ગ્રહુ અવગ્રહ કરે છે ' એમ કહેવાય છે, એકસમયસ્થાયી નૈશ્ચરિકને આશ્રયીને એમ નથી કહેવાતું. એ પ્રમાણે સર્વત્ર ઉપચારના આશ્રયથી સમજવું.

ઉત્પત્તિકી, વિનયિકી, કાર્મિકી અને પરિણામિકી—આ ચાર પ્રકાર લેખવતાં મતિજ્ઞાનના ત્રણસોને ચાલીશ પ્રકાર થાય છે.^૧ ૭૫૦.

પૂર્વે જ્યેષ્ઠ કે સાંભળેલ પણ ન હોય, મનને વિષે ચિંતવેલ પણ ન હોય એવોયે કોઈ પણ પદાર્થ જે (બુદ્ધિ) થી એકદમ ગ્રહણ કરી શકાય એવી, ઉભયલોકને અ-વિરોધી, નિર્ણીત ક્ષણ આપનારી, રોહક વગેરેના જેવી બુદ્ધિ 'ઉત્પત્તિકી' બુદ્ધિ કહેવાય છે. ૭૫૧-૭૫૨.

ગુરૂજ્ઞાનના વિનયથી થયેલી, ઉભયલોકને સફળ કરનારી અને ધર્મ, અર્થ, કામ તથા શાસ્ત્રાર્થને વિષે તીવ્રતાવાળી બુદ્ધિ ' વિનયિકી ' કહેવાય છે. ૭૫૩.

એક સ્થવિર ડોસીનો ઘડો કુટી ગયો તે પરથી એક નિમિત્તિયાના વિનયવંત શિષ્યે કહેલું કે એને સઘ એના પુત્રનો મેળાપ થશે.—એ આ વિનયિકી બુદ્ધિનું દૃષ્ટાન્ત સમજવું. ૭૫૪.

આચાર્યના ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થયેલ હોય એ શિલ્પ, અને સ્વતઃ પ્રાપ્ત કરેલ હોય એ કર્મ. અથવા નિત્યનો વ્યાપાર એ શિલ્પ, અને કોઈક જ દિવસે કરીએ એ કર્મ. કર્મને વિષે

૧. ૭૩૮ માં શ્લોકમાં ત્રણસોને છત્રીશ ગણાવ્યા છે એમા આ ચાર ઉમેરતાં ત્રણસોને ચાલીશ થાય છે.

या कर्माभिनिवेशोत्थलब्धतत्परमार्थिका ।

कर्माभ्यासविचाराभ्यां विस्तीर्णा तद्यशःफला ॥ ७५६ ॥

तत्तत्कर्मविशेषेषु समर्था कार्मिकी मतिः ।

केपुचिद् दृश्यते सा च चित्रकारादिकारुपु ॥ ७५७ ॥ युग्मम् ॥

सुदीर्घकालं यः पूर्वापरार्थालोचनादिजः ।

आत्मधर्मः सोऽत्र परिणामस्तत्प्रभवा तु या ॥ ७५८ ॥

अनुमानहेतुमात्रदृष्टान्तैः साध्यसाधिका ।

वयोविपाकेन पुंष्ठीभूताभ्युदयमोक्षदा ॥ ७५९ ॥

अभयादेरिव ज्ञेया तुर्या सा पारिणामिकी ।

आभ्योऽधिका पंचमी तु नार्हताप्युपलभ्यते ॥ ७६० ॥ विशेषकम् ॥

यद् द्वेषैव मतिर्लोके प्रथमा श्रुतनिश्चिता ।

शास्त्रसंस्कृतबुद्धेः सा शास्त्रार्थालोचनोद्भवा ॥ ७६१ ॥

सर्वथा शास्त्रसंस्पर्शरहितस्य तथाविधात् ।

क्षयोपशमतो जाता भवेदश्रुतनिश्चिता ॥ ७६२ ॥

(अमुक-कार्यने विषे) अत्यंत पत राणवाथी आवेदी, जेना परमरुद्धस्यने मेणवी आपनारी, जेना अल्यास अने विचारथी विस्तार पामेदी, जेना धंशेइपी इणवाणी अने जेवां अनेक नानाविध कार्ये करवानु सामर्थ्य आपनारी बुद्धि कार्मिकी बुद्धि कडेवाय छे. अने जे चित्रकार आदि कारीगरांमा देखाय छे. उपप-७५७.

शिरकाणपर्यन्त पंद्रांथेना उडापोड करवाथी परिणामेला आत्मधर्मथी उत्पन्न थयेदी, इका अनुमानहेतुइप दृष्टान्ताथी न साध्यने सिद्ध करनारी, वयनी वृद्धिनी सांघे पुष्ट थती, अल्युदय थये मोक्ष आपनारी, अलयकुमार वगेरेना जेवी बुद्धि वाथी 'परिणामिकी' नामनी कडेवाय छे. आथी अधिक (पांचमी) तीर्थ कर अनुने थलु उपलब्ध होती नथी. ७५८-७६०.

लोकेने विषे मात्र जे प्रकारनी बुद्धि कडेवाय छे. (१) श्रुतनिश्चित अने (२) अ-श्रुतनिश्चित. जेमां पडेदी शास्त्रार्थ विचारवाथी उत्पन्न थाय छे; अने से शास्त्रेना संस्कार पामेला-जेमां होय छे. जीइ अ-श्रुतनिश्चित नामनी छे जे शास्त्रेना लेशमात्र पावु संस्कार जेमनामां नथी जेवाजेनी होय छे अने जे कोइ जेवा प्रकारेना शयोपशमथी थाय छे. ७६१-७६२.

સર્વાપ્યન્તર્ભવસ્યસ્મિન્ મતિરશ્રુતનિશ્ચિતો ।

॥ યથોક્તધીચતુષ્કેઽતઃ પંચમ્યા નાસ્તિ સમ્ભવઃ ॥ ૭૬૩ ॥

इदमर्थतो नन्दीसूत्रवृत्तिस्थानांगसूत्रवृत्त्यादिषु ॥

जातिस्मृतिरप्यतीतसंख्यातभवबोधिका ।

मतिज्ञानस्यैव भेदः स्मृतिरूपतया किल ॥ ७६४ ॥

यदाहाचारांगटीका—

जातिस्मरण तु आभिनिबोधिकविशेष इति ।

इति मतिज्ञानम् ॥

શ્રૂયતે તત્શ્રુતં શબ્દઃ સ શ્રુતજ્ઞાનમુચ્યતે ।

ભાવશ્રુતસ્ય હેતુત્વાદ્દેતૌ કાર્યોપચારતઃ ॥ ૭૬૫ ॥

શ્રુતાચ્છબ્દાદુત જ્ઞાનં શ્રુતજ્ઞાનં તદુચ્યતે ।

શ્રુતગ્રંથાનુસારી યો બોધઃ શ્રોત્રમનઃકૃતઃ ॥ ૭૬૬ ॥

સર્વે (અ-શ્રુતનિશ્ચિત ' બુદ્ધિને ઉપર કહી ગયા એ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. માટે એ ચાર ઉપરાંત કોઈ પાંચમા પ્રકારનો સંભવ રહેતો નથી. ૭૬૩.

નંદીસૂત્રનીવૃત્તિ, સ્થાનાંગસૂત્રનીવૃત્તિ વગેરેમાં પણ એ પ્રકારે જ કહેલું છે.

નિર્ગમન કરેલા સંખ્યાતા ભવોનું સ્મરણ કરાવનાર ' જાતિ સ્મરણ ' જ્ઞાન છે એ સ્મરણરૂપ હોઈને મતિજ્ઞાનનો જ એક ભેદ છે. ૭૬૪.

આંચારાંગસૂત્રની ટીકામાં કહેલું છે કે—

' જાતિસ્મરણ ' એક જાતનું અભિનિબોધન એટલે મતિજ્ઞાન છે.

એવી રીતે મતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજવું.

હવે પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનમાંના બીજા પ્રકાર-શ્રુતજ્ઞાન વિષે.

શ્રૂયતે તત્ શ્રુતમ્ એવી શ્રુતની વ્યુત્પત્તિ છે. શ્રુત એટલે શબ્દ. એ શબ્દ એજ શ્રુતજ્ઞાન. અથવા એ શ્રુતજ્ઞાન ભાવશ્રુતનો હેતુ હોવાથી જો હેતુને વિષે કાર્યનો ઉપચાર કરીએ તો શ્રુતાત્ (શબ્દાત્) જ્ઞાનમ્ શ્રુતજ્ઞાનમ્ એમ પણ અર્થ કરાય. શ્રુતગ્રંથ એટલે શાસ્ત્રના ગ્રંથ-એને અનુસરતો જે બોધ-તે શ્રોત્ર અને મન-ઉભયથી થાય છે. ૭૬૫-૭૬૬.

નનુ શ્રુતજ્ઞાનમપિ શ્રોત્રેન્દ્રિયનિમિત્તકમ્ ।

તન્મતિજ્ઞાનતઃ કોઽસ્ય ભેદો યત્કથ્યતે પૃથક્ ॥ ૭૬૭ ॥

અત્રોચ્યતે—વર્તમાનાર્થવિષયં મતિજ્ઞાનં પરં તતઃ ।

ગરીયોવિષયં ત્રૈકાલિકાર્થવિષયં શ્રુતમ્ ॥ ૭૬૮ ॥

વિશુદ્ધં ચ વ્યવહિતાનેકસૂક્ષ્માર્થદર્શનાત્ ।

છદ્મસ્થોઽપિ શ્રુતવલાદુચ્યતે શ્રુતકેવલી ॥ ૭૬૯ ॥

તદુક્તમ્—નાણં અણાઙ્ગસેસી વિયાણાઙ્ગ એસ છઠમત્થોત્તિ ॥

જીવસ્ય જ્ઞસ્વભાવત્વાન્મતિજ્ઞાનં હિ શાશ્વતમ્ ।

સંસારે ભ્રમતોઽનાદૌ પતિતં ન કદાપિ યત્ ॥ ૭૭૦ ॥

અક્ષરસ્યાનન્તભાગો નિત્યોદ્ઘાટિત એવ હિ ।

નિગોદિનામપિ ભવેદિત્યેતત્પારિણામિકમ્ ॥ ૭૭૧ ॥

યદાગમઃ—સઠ્ઠવજીવાણંપિ અણં અક્ષરસ્સ અણંતભાગો નિચ્ચુઘાડિશ્ચો
ચિદ્દૃઙ્ ॥ જઙ્ સોપિ આવરેજ્ઞા તા જીવો અજીવન્તણં પાવેજ્ઞા ॥ ઇતિ ॥

અહિં કોઈ એવી શંકા કરે કે શ્રુતજ્ઞાનને પણ બ્યારે કર્ણેન્દ્રિય નિમિત્તરૂપ છે ત્યારે પછી એનો મતિજ્ઞાનથી પૃથક્ લેઈ પાડવાનું કારણ શું ? ૭૬૭.

એ પ્રશ્નનો ખુલાસો:—

મતિજ્ઞાનનો વિષય વર્તમાનપદાર્થો છે; પણ શ્રુતજ્ઞાન તો ત્રણેકાળના પદાર્થોને જણાવનારું છે અને એનો વિષય અતિ વિસ્તારવાળો છે. વળી એ અનેક સૂક્ષ્મ પદાર્થોને દેખાડનારું હોવાથી વિશુદ્ધ છે. (શ્રુતજ્ઞાનના બગથી છદ્મસ્થ પ્રાણી પણ શ્રુતકેવલી કહેવાય છે. ૭૬૮-૬૯.

કહ્યું છે કે—અનતિશાયી જ્ઞાનને બાણે એ ‘ છદ્મસ્થ ’ કહેવાય.

‘ બાણુવું ’ એ હવનો સ્વભાવ હોવાથી, મતિજ્ઞાન શાશ્વત કહેવાય.

દેખેકે અનાદિ સંસારમાં ભ્રમણ કરના એ હવનું જ્ઞાન કદાપિ જતું રહ્યું નથી, અક્ષરનો અનંતનો ભાગ તો સર્વદા ખુલ્લો જ છે એટલે નિગોદના હવોને પણ એ પરિણામે છે. ૭૭૦-૭૭૧.

આગમમાં કહ્યું છે કે—

સર્વં હવોને માટે અક્ષરનો અનંતનો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો રહે છે. એ જો આચ્છાદિત થઈ ત્યારે તો હવમાં હવત્વ કહેવાય નહિ—એ અ-હવત્વ પામી ત્યારે.

૧ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન—એ ‘ અનતિશાયી ’ જ્ઞાન કહેવાય છે. શેષ ત્રણ ‘ અનિશાયી ’ કહેવાય છે.

શ્રુતજ્ઞાનં પુનર્નૈવં ભવેજીવસ્ય સર્વદા ।

આસોપદેશાપેક્ષં યત્સ્યાદેતન્મતિપૂર્વકમ્ ॥ ૭૭૨ ॥

મતિજ્ઞાનં સ્પર્શનાદીન્દ્રિયાનિન્દ્રિયહેતુકમ્ ।

શ્રુતં તુ સ્યાલ્લઘ્વિતોઽપિ પદાનુસારિણામિવ ॥ ૭૭૩ ॥

इत्यादि । अधिकं तत्त्वार्थवृत्त्यादिभ्यः श्रवसेयम् ॥

चतुर्दशविधं तच्च यद्वा विंशतिधा भवेत् ।

चतुर्दशविधत्वं तु तत्रैवं परिभाष्यते ॥ ७७४ ॥

अक्षरश्रुतमित्येकं स्याद् द्वितीयमनक्षरम् ।

तात्ત્વીયિકं संज्ञिश्रुतं तुर्यं શ્રુતમસંજ્ઞિનઃ ॥ ૭૭૫ ॥

सम्यक् श्रुतं पंचमं स्यात् षष्ठं मिथ्याश्रुतं भवेत् ।

सादिश्रुतं सप्तमं સ્યાદનાદિશ્રુતમષ્ટમમ્ ॥ ૭૭૬ ॥

सान्तश्रुतं तु नवममनन्तं दशमं શ્રુતમ્ ।

एकादशं ગમરૂપમગમં દ્વાદશં પુનઃ ॥ ૭૭૭ ॥

त्रयोदशं त्वंगरूपमंगवाह्यं चतुर्दशम् ।

પ્રાયો વ્યક્તા શ્રમી ભેદાસ્તથાપિ કિંચિદુચ્યતે ॥ ૭૭૮ ॥

પણ આ શ્રુતજ્ઞાન જીવને સર્વદા હોતું નથી કેમકે એને તો બુદ્ધિપૂર્વક આસપુરૂપના ઉપદેશની અપેક્ષા રહે છે. ૭૭૨.

વળી મતિજ્ઞાનને સ્પર્શને આદિ ઇન્દ્રિય અને મન એ બેજી કારણ-હેતુ-ભૂત છે અને શ્રુતજ્ઞાન તો પદાનુસારી લઘ્વિવાળાઓની જેમ લઘ્વિથી પણ સંભવે છે. ૭૭૩.

(આ કારણોને લઈને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન-એમ બે પૃથક્ ભેદ ગણ્યા છે એ યુક્ત છે)

વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ તત્વાર્થવૃત્તિ આદિ અંધોમાંથી જાણી લેવું.

આ શ્રુતજ્ઞાન ચૌદ પ્રકારનું છે અથવા એના વીંશ ભેદ પણ કહે છે. જે ચૌદ પ્રકાર કહેવાય છે તે આ પ્રમાણે છે:— ૭૭૪.

(૧) અક્ષર, (૨) અનક્ષર, (૩) સંજ્ઞિ, (૪) અસંજ્ઞિ, (૫) સમ્યક્, (૬) મિથ્યા, (૭) સાદિ, (૮) અનાદિ, (૯) સાન્ત, (૧૦) અનન્ત, (૧૧) ગમ, (૧૨) અગમ, (૧૩) અંગરૂપ અને (૧૪) અંગબાહ્ય. ૭૭૫-૭૭૮.

તત્રાચરં ત્રિધા સંજ્ઞાવ્યંજનલબ્ધિભેદતઃ ।

તત્ર સંજ્ઞાચરમેતા લિપયોઽષ્ટાદશોદિતાઃ ॥ ૭૭૯ ॥

તથાહિ—

હંસલિવી ભૂશ્ચલિવી જરૂલા તહ રરૂલસીય બોધવ્વા ।

ઉડ્ડી જવણી તુરકી કીરા દવિડી ય સિંધવિશ્રા ॥ ૧ ॥

માલવિણી નડિ નાગરી લાડલિવી પારસીય બોધવ્વા ।

તહ અનિમિત્તીશ્ચલિવી ચાણકી મૂલદેવી ય ॥ ૨ ॥

અકારાદિહકારાન્તં ભવતિ વ્યંજનાક્ષરમ્ ।

અજ્ઞાનાત્મકમપ્યેતદ્ દ્વયં સ્યાત્ શ્રુતકારણમ્ ॥ ૭૮૦ ॥

તતઃ શ્રુતજ્ઞાનતયા પ્રજ્ઞતં પરમર્ષિભિઃ ।

લબ્ધ્યચ્ચરં ત્વક્ષરોપલબ્ધિરર્થાવબોધિકા ॥ ૭૮૧ ॥

તચ્ચ લબ્ધ્યચ્ચરં ષોઢા યત્ શ્રોત્રાદિભિરિન્દ્રિયૈઃ ।

વોધોઽક્ષરાનુવિદ્ધં સ્યાચ્છબ્દાર્થાલોચનાત્મકઃ ॥ ૭૮૨ ॥

આ ચૌદ લેહો પ્રાયઃ વ્યક્તઃ છે તથાપિ એમના સંબંધમાં કંઈક કહીએ.

પહેલું અક્ષરશ્રુત ત્રણ પ્રકારનું છે: સંજ્ઞા, વ્યંજન અને લબ્ધિ. એમાં સંજ્ઞાક્ષર છે એ આ અઠાર લિપિરૂપ છે—

(૧) હંસલિપિ, (૨) ભૂતલિપિ, (૩) ચક્ષલિપિ, (૪) રાક્ષત્રીલિપિ, (૫) ઉડ્ડીલિપિ, (૬) યવનીલિપિ, (૭) તુર્કીલિપિ, (૮) કીરાલિપિ, (૯) દ્રાવિડલિપિ, (૧૦) મિંધીલિપિ, (૧૧) માગવીલિપિ, (૧૨) નડીલિપિ, (૧૩) નાગરીલિપિ, (૧૪) લાટલિપિ, (૧૫) પારસીલિપિ, (૧૬) અનિયમિતલિપિ, (૧૭) ચાણક્યલિપિ અને (૧૮) મૂળદેવીલિપિ. (૧-૨)

અ કારથી તે હ કાર સુધી વ્યંજનાક્ષર છે. સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંજનાક્ષર એજ છે તે અજ્ઞાનાત્મક, તેયે શ્રુતજ્ઞાનના કારણરૂપ છે. અને એટલા માટે પૂર્વાચાર્યોએ એમને શ્રુતજ્ઞાન તરીકે જોગખાવ્યા છે. ૭૮૦.

દ્વયે અર્થનો બોધ કરાવનારી જે અક્ષરોની ઉપલબ્ધિ એ ત્રીજું લબ્ધ્યક્ષર (શ્રુતજ્ઞાન) ૭૮૧.

આ લબ્ધ્યક્ષર શ્રુતજ્ઞાન છ પ્રકારનું છે; કેમકે અક્ષરને અનુબદ્ધપણે શબ્દાર્થ સમજવા રૂપ બોધ યોગ આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયો અને કહું મન એમ છ વાનાં વડે થાય છે. જેમકે દેવદત્તનો

યથા શબ્દશ્રવણતો રૂપદર્શનતોઽથવા ।

દેવદત્તોયમિત્યેવંરૂપો વોધો ભવેદિહ ॥ ૭૮૩ ॥

एवं शेषेन्द्रियभावना कार्या ॥

તૈરક્ષરૈરભિલાપ્યભાવાનાં પ્રતિપાદકમ્ ।

अक्षरश्रुतमुद्दिष्टमनक्षरश्रुतं परम् ॥ ७८४ ॥

तथोक्तम्—ऊससिअं नीससिअं निच्छुटं खासिअं च छीअं च ।

निस्संघियमणुसारं अणख्खरं छेलियाइयं ॥ ७८५ ॥

अयं भावः—कामितद्वेडिताद्यं यन्मामाव्हयति वक्ति वा ।

इत्याद्यन्याशयग्राहि तत्स्यात् श्रुतमनक्षरम् ॥ ७८६ ॥

इह च शिरःकम्पनादिचेष्टानां पराभिप्रायज्ञानहेतुत्वे सत्यपि श्रवणाभावान्न श्रुतत्वम् ।

तदुक्तं विशेषावश्यकसूत्रवृत्तौ—

... रुटीइतं सुअं सुच्चइत्ति । चेष्टा न सुच्चइ कयावित्ति ॥

શબ્દ સાંભળવાથી અથવા એનું રૂપ જોવાથી ‘એ દેવદત્ત છે’ એમ યોધ-જ્ઞાન થાય છે. ૭૮૨-૭૮૩.

આ પ્રમાણે બીજી ઇન્દ્રિયોની પણ ભાવના કરવી.

આમ સંજ્ઞાક્ષર, વ્યંજનાક્ષર અને લઘ્વ્યક્ષર એ ત્રણે અક્ષરોવડે વાણીગમ્ય પદાર્થોને પ્રતિપાદન કરનાર જ્ઞાન-એ અક્ષરશ્રુત કહેવાય છે; બાકીનું અનક્ષરશ્રુત કહેવાય છે. ૭૮૪.

એ વિષયે એમ કહ્યું છે કે—

શ્વાસ લેવો, નિઃશ્વાસ મૂકવો. ઉધરસ ખાવી, થુંકવું, નાક છીંકવું, હુંકારો કરવો, ચપટી વગાડવી-વગેરે અનક્ષરશ્રુતજ્ઞાન છે. ૭૮૫.

એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—

કોઈ વ્યક્તિ મને યોદાવે છે અથવા મને કંઈ કહે છે ઇત્યાદિ અન્યનો આશય સમજવાનાર, યોગ્યારો ખાવા-અવાજ કરવો ઇત્યાદિ જ્ઞાન અનક્ષરશ્રુતજ્ઞાન કહેવાય. ૭૮૬.

અહિં મસ્તક ધુણાવવું આદિ ચેષ્ટાઓ જો કે પારકા અભિપ્રાય જાણવામાં હેતુબૂત છે તે પણ એ ચેષ્ટાઓ કંઈ શ્રવણે પડતી નથી-સંભળાતી નથી. એથી એમનામાં શ્રુતત્વ નથી.

વિશેષાવશ્યક સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

રૂટિત એટલે શબ્દ-અવાજ, તે શ્રુતત્વનો સૂચક છે; ચેષ્ટા કદાપિ એ સૂચવતી નથી.

ઉક્તન્યાયેન શ્રુતત્વપ્રાપ્તૌ સમાનીતાયામપિ તદેવોચ્છસિતાદિ શ્રુતં ન શિરોધૂનનકરચલનાદિ ચેષ્ટા । યતઃ શાસ્ત્રજ્ઞલોકપ્રસિદ્ધા રૂઢિરિયમિતિ ॥

કર્મગ્રંથવૃત્તૌ તુ જિરઃકમ્પનાદીનામપિ અનક્ષરશ્રુતત્વમુક્તમ્ ।

તથા ચ તદ્ગ્રન્થઃ—

અનક્ષરશ્રુતં દ્વેઢિતશિરઃકમ્પનાદિનિમિત્તં મામાહ્વયતિ વારયતિ વા
ઇત્યાદિરૂપં અભિપ્રાયપરિજ્ઞાનામિતિ ॥

સ્યાદ્દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા યેષાં તે સંજ્ઞિનો મતાઃ ।

શ્રુતં સંજ્ઞિશ્રુતં તેષાં પરં ત્વસંજ્ઞિકશ્રુતમ્ ॥ ૭૮૭ ॥

સમ્યક્શ્રુતં જિનપ્રોક્તં ભવેદાવશ્યકાદિકમ્ ।

તથા મિથ્યાશ્રુતમપિ સ્યાત્સમ્યક્પરિગ્રહાત્ ॥ ૭૮૮ ॥

આવશ્યકં તદપરમિતિ સમ્યક્શ્રુતં દ્વિધા ।

બોઢા ચાવશ્યકં તત્ર સામાયિકાદિભેદતઃ ॥ ૭૮૯ ॥

તથાહિ— સામાઙ્યં ચત્વીસત્થત્રો વંદણયં પઢિક્કમણં કાઉસગ્ગો
પચ્ચરૂલાણં ઇતિ ॥

ઉક્તન્યાયે શ્રુતત્વની પ્રાપ્તિ લાવતાં છતાં એ જ ઉચ્છવાસ, નિશ્વાસ આદિ શ્રુત કહેવાશે. મસ્તક ધુણાવવું, હાથ હલાવવો વગેરે એવા શ્રુત કહેવાશે નહિં. કારણકે શાસ્ત્રજ્ઞલોકીની એ પ્રસિદ્ધ રૂઢિ છે.

કર્મગ્રંથની વૃત્તિમાં તે શિરઃકંપ આદિને પણ 'અનક્ષરશ્રુત' માં ગણ્યા છે. બુઝો ત્યાં શું કહેલું છે—

બોંખારો, શિરઃકંપ આદિ નિમિત્તવાણું—અથવા મને બોલાવે છે, મને નિપેધ કરે છે ઇત્યાદિરૂપ—અભિપ્રાયનું પરિજ્ઞાન એ અનક્ષરશ્રુત છે.

જમને દીર્ઘકાળની સંજ્ઞા હોય એઓને સંજ્ઞિ કહેલા છે. અને એમનું શ્રુત સંજ્ઞિશ્રુત કહેવાય છે. એથી ઉલટું હોય એ અસંજ્ઞિશ્રુત કહેવાય છે. જિનેશ્વરલાલિત આવશ્યક આદિક સમ્યક્શ્રુત કહેવાય છે અને મિથ્યાત્વીનાં શાસ્ત્ર પણ સમ્યક્કૃષ્ટિ વડે ગ્રહણ કર્યાં હોય એ પણ સમ્યક્શ્રુત કહેવાય. આમ (૧) આવશ્યક અને (૨) આવશ્યકથી અપર—બીલું, એમ સમ્યક્શ્રુત એ પ્રકારનું છે. એમાં પણ આવશ્યકતા છ લેહ છે. ૭૮૭-૭૮૯.

એ છ લેહ આ પ્રમાણે—

(૧) સામાયિક, (૨) અહિવિસ્તર્યો, (૩) વાંદણા, (૪) પ્રતિકમણુ, (૫) કાઉસગ્ગ અને (૬) પચ્ચરૂલાણુ.

આવશ્યકેતરચ્ચાંગાનંગાત્મકતયા દ્વિધા ।

અંગાન્યેકાદશ દૃષ્ટિવાદશ્ચાંગાત્મકં ભવેત્ ॥ ૭૯૦ ॥

આચારાંગં સૂત્રકૃતં સ્થાનાંગં સમવાયયુગ્મ ।

પંચમં ભગવત્યંગં જ્ઞાતાધર્મકથાપિ ચ ॥ ૭૯૧ ॥

ઉપાસકાન્તકૃદનુત્તરોપપાતિકાદ્દશાઃ ।

પ્રશ્નવ્યાકરણં ચૈવ વિપાકશ્રુતમેવ ચ ॥ ૭૯૨ ॥

પરિકર્મસૂત્રપૂર્વાનુયોગપૂર્વગતચૂલિકાઃ પંચ ।

સ્યુર્દૃષ્ટિવાદભેદાઃ પૂર્વાણિ ચતુર્દશાપિ પૂર્વગતે ॥ ૭૯૩ ॥

તાનિ ચૈવમ્—

ઉત્પાદપૂર્વમગ્રાયણીયમથ વીર્યતઃ પ્રવાદં સ્યાત્ ।

અસ્તેર્જ્ઞાનાત્સત્ત્વાત્તદાત્મનઃ કર્મણશ્ચ પરમ્ ૭૯૪ ॥

પ્રત્યાખ્યાનં વિદ્યાપ્રવાદકલ્યાણનામધેયે ચ ।

પ્રાણાવાયં ચ ક્રિયાવિશાલમથ લોકવિન્દુસારમિતિ ॥ ૭૯૫ ॥

દૃષ્ટિવાદઃ પંચધાયમંગં દ્વાદશમુચ્યતે ।

ઉપાંગમૂલસૂત્રાદિ સ્યાદનંગાત્મકં ચ તત્ ॥ ૭૯૬ ॥

સમ્યક્શ્રુતનો ખીન્ને પ્રકાર ' આવશ્યકથી અપર ' એવો છે. એના (૧) અંગ અને (૨) અનંગ—એમ બે ભેદ છે. એમાં અગ્યાર અંગ અને દૃષ્ટિવાદ—એટલાં અંગાત્મક છે. ૭૯૦.

(૧) આચારાંગ, (૨) સૂત્રગડાંગ, (૩) ઠાણાંગ, (૪) સમવાયાંગ, (૫) ભગવતી, (૬) જ્ઞાતા-ધર્મકથા, (૭) ઉપાસક દશાંગ, (૮) અન્તગડદશાંગ, (૯) અનુત્તરોપવાદ, (૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણ અને (૧૧) વિપાકસૂત્ર—એ અગ્યાર અંગો છે. ૭૯૧-૯૨.

(૧) પરિકર્મ, (૨) સૂત્ર, (૩) પૂર્વાનુયોગ, (૪) પૂર્વગત અને (૫) ચૂલિકા—એમ પાંચ પ્રકારનો દૃષ્ટિવાદ છે. ' પૂર્વગત ' માં ચૌદે પૂર્વેનો સમાવેશ થાય છે. ૭૯૩.

એ ચૌદ પૂર્વ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) ઉત્પાદ પ્રવાદ, (૨) અગ્રાયણીય પ્રવાદ, (૩) વીર્યપ્રવાદ, (૪) અસ્તિપ્રવાદ, (૫) જ્ઞાનપ્રવાદ, (૬) સત્વપ્રવાદ, (૭) આત્મપ્રવાદ, (૮) કર્મપ્રવાદ, (૯) પ્રત્યાખ્યાનપ્રવાદ, (૧૦) વિદ્યાપ્રવાદ, (૧૧) કલ્યાણપ્રવાદ, (૧૨) પ્રાણાવાયપ્રવાદ, (૧૩) ક્રિયાવિશાલપ્રવાદ અને (૧૪) લોકવિન્દુસાર પ્રવાદ. ૭૯૪-૭૯૫.

આ પાંચ પ્રકારનો દૃષ્ટિવાદ કહ્યો એ બારમું અંગ કહેવાય છે.

ઉપાંગ તથા મૂળ સૂત્ર આદિક અનંગાત્મક છે. ૭૯૬.

एवं च-यदुक्तमर्थतोऽर्हद्भिः संद्वयं सूत्रतश्च यत् ।

महाधीभिर्गणधरैस्तत्स्यादंगात्मकं श्रुतम् ॥ ७९७ ॥

ततो गणधराणां यत्पारंपर्यासवाङ्मयैः ।

शिष्यप्रशिष्यैराचार्यैः प्राज्यवाङ्मतिशक्तिभिः ॥ ७९८ ॥

कालसंहननायुर्दोषादल्पशक्तिधीस्पृशाम् ।

अनुग्रहाय संद्वयं तदनंगात्मकं श्रुतम् ॥ ७९९ ॥ युग्मम् ॥

सृष्टान्यज्ञोपकाराय तेभ्योऽप्यर्वाक्तनर्षिभिः ।

शास्त्रैकदेशसंबद्धान्येवं प्रकरणान्यपि ॥ ૮૦૦ ॥

एतच्चरणं चैवम्—

शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।

आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपश्चितः ॥ ૮૦૧ ॥

एवं च वक्तृवૈશિષ્ટ્યાદस्य द्वૈવિध्यમીરિતम् ।

वस्तुतोऽर्हत्प्रणीतार्थमेकमेवाखिलं श्रुतम् ॥ ૮૦૨ ॥

तथोक्तं तत्त्वार्थभाष्ये—

એવી રીતે શ્રીનિનપ્રભુએ ‘ અર્થથી ’ કહેલું અને બુદ્ધિશાળી ગણધરોએ ‘ સૂત્રથી ’ ગુણેલું છે એ (૧) અંગાત્મકશ્રુત. પછી પરંપરાએ વાહમય મેળવીને ઉત્કૃષ્ટ વચનબુદ્ધિની શક્તિ-વાળા ગણધરોના શિષ્ય-પ્રશિષ્ય-આચાર્યોએ કાળ, સંઘયણ અને આયુષ્યની ખામીને ક્ષીણે બુદ્ધિમાં ઉતરી ગયેલા છવોના કટ્યાણને માટે જે રચેલું એ (૨) અનંગાત્મક શ્રુત એટલે અંગબાહ્યશ્રુત. ૭૯૭-૭૯૯.

એજ પ્રમાણે અજાની છવોના ઉપકારાર્થે અર્વાચીન આચાર્યોએ શાસ્ત્રોના અમૂક વિભાગથી જ સંબદ્ધ એવાં ‘ પ્રકરણો ’ પણ રચ્યાં છે. ૮૦૦.

‘ પ્રકરણ ’ નું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે:—

શાસ્ત્રના અમૂક એકાદ વિભાગની ભંગાં ચર્ચા કરેલી હોય અને જે શાસ્ત્રના કાર્યને વિષે વિદ્યન હોય એવા ગ્રંથને વિદ્વાનો ‘ પ્રકરણ ’ કહે છે. ૮૦૧.

એવી રીતે વખતના વિશિષ્ટપણાને લઈને એના (શ્રુતના) એ લેહ કહ્યા છે; પરંતુ વસ્તુતઃ તો એ ‘ અર્થથી ’ અર્હતપ્રભુનું રચેલું હોય આખું-સકળ એક જ છે. ૮૦૨.

એના સંબંધમાં તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં સૂત્ર છે કે—

વક્તૃવિશેષાત્ દ્વૈવિધ્યમિતિ ॥

કિં ચ— વ્યાકરણચ્છન્દો ડલંકૃતિકાવ્યનાદ્યતર્કગણિતાદિ ।

સમ્યગ્દષ્ટિપરિગ્રહપૂતં સમ્યક્શ્રુતં જયતિ ॥ ૮૦૩ ॥

મિથ્યાશ્રુતં તુ મિથ્યાત્વિલોકૈઃ સ્વમતિકલ્પિતમ્ ।

રામાયણભારતાદિ વેદવેદાંગકાદિ ચ ॥ ૮૦૪ ॥

ઉક્તં ચ ભાષ્યકૃતા—

સદસદવિસેસણાઓ ભવહૈઽજહિત્થિઓવલંભાઓ ।

નાણફલાભાવાઓ મિત્થદિદ્ધિસ્ત ઞન્નાણમ્ ॥ ૧ ॥

(પૂર્વાન્તર્ગતેયં ગાથા)

ઋગ્યજુઃસામાથર્વાણો વેદા અંગાનિ ષટ્ પુનઃ ।

શિક્ષા કલ્પૌ વ્યાકરણં છન્દો જ્યોતિર્નિરુક્તિયઃ ॥ ૮૦૫ ॥

તતઞ્ચ

ષડંગી વેદાશ્ચત્વારો મીમાંસાન્વિક્ષિકી તથા ।

ધર્મશાસ્ત્રં પુરાણં ચ વિદ્યા ણ્તાશ્ચતુર્દશ ॥ ૮૦૬ ॥

“ વક્તા જૂદા જૂદા (જો) એટલે જો પ્રકારનું. ”

વળી વ્યાકરણશાસ્ત્ર, છંદશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, કાવ્ય, નાટક, તર્કશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, વગેરે જે સમ્યક્દષ્ટિના ગ્રહણથી શુદ્ધ થયું છે એ સર્વ સમ્યક્શ્રુત છે અને એજ જયવંતું વર્તે છે. ૮૦૩.

મિથ્યાત્વી લોકોએ સ્વમતિ અનુસાર કલ્પ્યું એ મિથ્યાશ્રુત. જેમકે રામાયણ, ભારત વગેરે; તથા વેદ, વેદાંગ વગેરે. ૮૦૪.

ભાષ્યકાર પણ એ સંબંધમાં કહે છે કે—

‘ સત્ અસત્ ’ નો તફાવત નથી માટે, ભવનો હેતુ યદ્યદ્યપણે કહ્યો છે માટે, અને જ્ઞાનના ક્ષણનો અભાવ છે માટે મિથ્યાદષ્ટિનું શ્રુત સર્વ અજ્ઞાન જ છે.

આ ગાથા પૂર્વાન્તર્ગત છે.

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ—એમ ચાર વેદ છે. એના વળી છ અંગો કહ્યા છે: (૧) શિક્ષા, (૨) કલ્પ, (૩) વ્યાકરણ, (૪) છંદ, (૫) જ્યોતિ અને (૬) નિરૂક્તિ. વળી આ છ અંગ, ચાર વેદ, મીમાંસા, આન્વિક્ષિકી, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ મળીને ચૌદ વિદ્યાઓ કહેવાય

તથા આયુર્વેદો ધનુર્વેદો ગાન્ધર્વ ચાર્થશાસ્ત્રકમ્ ।
 ચતુર્ભિરેતૈઃ સંયુક્તાઃ સ્યુરષ્ટાદશ તાઃ પુનઃ ॥ ૮૦૭ ॥
 અપૂર્ણદશપૂર્વાન્તમપિ સમ્યક્શ્રુતં ભવેત્ ।
 મિથ્યાત્વિભિઃ સંગૃહીતં મિથ્યાશ્રુતં વિપર્યયાત્ ॥ ૮૦૮ ॥
 દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ સાધન્તં ભવતિ શ્રુતમ્ ।
 અનાદ્યપર્યવસિતમપિ જ્ઞેયં તથૈવ ચ ॥ ૮૦૯ ॥
 એકં પુરુપમાશ્રિત્ય સાધન્તં ભવતિ શ્રુતમ્ ।
 અનાદ્યપર્યવસિતં ભૂયસસ્તાન્ પ્રતીત્ય ચ ॥ ૮૧૦ ॥
 ભવાન્તરં ગતસ્યાશુ પુંસો યન્નશ્યતિ શ્રુતમ્ ।
 કસ્યચિત્તદ્ભવ એવ મિથ્યાત્વગમનાદિભિઃ ॥ ૮૧૧ ॥

તદુક્તં વિશેષાવરયકે—

ચુદસપુઠ્વી મણુઓ દેવત્તે તં ન સંભરદ્ સઠ્વમ્ ॥
 દેસાંમિ હોદ્ ભયણા સઠ્ઠાણભાવે વિ ભયણાઓ ॥ ૧ ॥
 દેશે પુનરેકાદર્શાંગલક્ષણે ઇતિ કલ્પચૂર્ણિઃ ॥
 સ્વસ્થાનભાવે ઇતિ મનુષ્યભવેડપિ તિષ્ઠતઃ ભજના ॥

છે. તથા આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાન્ધર્વ અને અર્થશાસ્ત્ર—આ ચાર એની લેગી ગણીએ તો અઠાર વિદ્યાઓ કહેવાય. ૮૦૫-૮૦૭.

દશ 'પૂર્વ' સંપૂર્ણ ન કર્યા હોય એવું સમ્યક્શ્રુત પણ ને 'મિથ્યાદષ્ટિ' ને હોય તો તે વિપર્યયને લીધે મિથ્યાશ્રુત થાય છે—કહેવાય. ૮૦૮.

શ્રુત 'સાદિસાન્ત' પણ હોય, તેમ અનાદિઅન્ત પણ હોય. જેવા દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવ. એક પુરુપને આશ્રયીને 'સાદિસાન્ત' (સાધન્ત) કહેવાય—હોય છે; અનેકને આશ્રયીને 'અનાદિઅન્ત' (અનાધન્ત) હોય છે. ૮૦૯-૮૧૦.

એનું કારણ એમ કે કાઈકાઈ પુરુપ અન્ય જન્મ ધારણ કરે છે ત્યારે એનું શ્રુત મિથ્યા-તાપ્રાપ્તિ વગેરે કારણોને લઈને તે જ ભવમાં નષ્ટ થાય છે. ૮૧૧

વિશેષ આવશ્યકસૂત્રમાં એના માટે એન કહ્યું છે કે ચૌદપૂર્વધારીને દેવતાના જન્મમાં એ સર્વ (ચૌદ પૂર્વા) સ્મરણમાં રહેતાં નથી, એની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે. અદ્યભાગનું સ્વસ્થાનભાવમાં કંઈક સ્મરણ રહે અથવા ન પણ રહે.

“અત્પ જ્ઞાન એટલે અચ્ચાર અંગ જ, ણીલુ' નહિ.” એમ કલ્પશૃત્તિમાં કહ્યું છે. 'સ્વસ્થાનભાવમાં' એટલે 'મનુષ્યના ભવમાં રહેવા છતાં.'

તત્ર શ્રુતજ્ઞાનનાશકારણાનિ શ્રમૂનિ—

મિચ્છભવંતરકેવલગેલમ્ભપમાયમાઙ્ગા નાસોત્તિ ॥

ષષ્ટાંગચતુર્દશાધ્યયને તુ તેતલિમન્ત્રિણઃ પૂર્વાધીતચતુર્દશપૂર્વસ્મરણ
મુક્તમસ્તીતિ જ્ઞેયમ્ ॥

સાધ્યન્તં ક્ષેત્રતો જ્ઞેયં ભરતૈરવતાશ્રયાત્ ।

અનાદ્યપર્યવસિતં વિદેહાપેક્ષયા પુનઃ ॥ ૮૧૨ ॥

કાલતશ્રાવસર્પિણ્યુત્સર્પિણ્યોઃ સાદિસાન્તકમ્ ।

મહાવિદેહકાલસ્યાપેક્ષયાધ્યન્તવર્જિતમ્ ॥ ૮૧૩ ॥

ભવસિદ્ધિકમાશ્રિત્ય સાધ્યન્તં ભાવતો ભવેત્ ।

હ્યાદ્મસ્થિકજ્ઞાનનાશો યદસ્ય કેવલક્ષણે ॥ ૮૧૪ ॥

નહંમિય છાઉમત્થિઞ્ નાણે ઇતિ વચનાત્ ॥

અનાધ્યનન્તં ચાભવ્યમાશ્રિત્ય શ્રુતમુચ્યતે ।

શ્રુતજ્ઞાનશ્રુતાજ્ઞાનભેદસ્યાત્રાવિવક્ષણાત્ ॥ ૮૧૫ ॥

ક્ષાયોપશમિકભાવે યદ્વાનાધ્યન્તમીહિતમ્ ।

ઘવં સાધ્યનાદિસાન્તમનન્તં શ્રુતમૂહ્યતામ્ ॥ ૮૧૬ ॥

શ્રુતજ્ઞાનનો નાશ થવાનાં કારણોઃ મિથ્યાત્વ, ભવાન્તર, કેવળજ્ઞાન, પાઠ કરવો નહિં તે, અને પ્રમાદ આદિક છે.

છઠ્ઠા 'અંગ' ના ચૌદમા 'અધ્યયન' માં તો એમ કહ્યું છે કે પૂર્વે શીખેલા ચૌદે પૂર્વતું ' તેતલિ ' મંત્રીને સ્મરણ રહ્યું હતું.

આ શ્રુત છે તે ' ક્ષેત્રથી ' ' ભરત ' અને ' ઐરવત ' ની અપેક્ષાએ સાધ્યન્ત છે; અને ' મહાવિદેહ ' ની અપેક્ષાએ અનાદિ અનન્ત છે. ૮૧૨.

વળી ' કાળથી ' અવસર્પિણીકાળ અને ઉત્સર્પિણીકાળની અપેક્ષાએ શ્રુત સાદિસાન્ત છે, અને મહાવિદેહના કાળની અપેક્ષાએ અનાદિઅનન્ત છે. ૮૧૩.

' ભાવથી ' એ (શ્રુત) 'ભવસિદ્ધિક'જીવને આશ્રયીને સાદિસાન્ત છે કેમકે ત્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે છદ્મસ્થજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. કેમકે શાસ્ત્રને વિષે કહ્યું છે કે ' છદ્મસ્થ ' જ્ઞાન નષ્ટ થયે છતે જ ' કેવળ ' ઉત્પન્ન થાય છે. ૮૧૪.

અને ' અભવી ' જીવને આશ્રયીને શ્રુત અનાદિ અનન્ત છે કેમકે ત્યાં શ્રુતજ્ઞાન અને

ગમાઃ સદશપાઠાઃ સ્યુર્યત્ર તદ્ગમિકં શ્રુતમ્ ।
તત્પ્રાયો દૃષ્ટિવાદે સ્યાદન્યચ્ચાગમિકં ભવેત્ ॥ ૮૧૭ ॥

અંગાવિષ્ટં દ્વાદશાંગાન્યન્યદાવશ્યકાદિકમ્ ।
ઈત્યં પ્રરૂપિતાઃ પ્રાજ્ઞૈઃ શ્રુતભેદાશ્ચતુર્દશ ॥ ૮૧૮ ॥

યે ભેદા વિંશતિસ્તેઽપિ કથ્યન્તે લેશમાત્રતઃ ।
ન ગ્રન્થવિસ્તરભયાદિહ સમ્યક્પ્રપંચિતાઃ ॥ ૮૧૯ ॥

તથાહુઃ—

પજ્જયશ્ચરુત્વરપયસંઘાયા પઢિવત્તિ તહ ય અણુઓગો ।
પાહુડપાહુડપાહુડવત્થુપુઠ્ઠવા ય સસમાસા ॥ ૮૨૦ ॥

તત્ર ચ અવિભાગઃ પરિચ્છેદો યો જ્ઞાનસ્ય પ્રકલ્પિતઃ ।
સ પર્યાયો દ્વાદયસ્તે સ્યાત્પર્યાયસમાસકઃ ॥ ૮૨૧ ॥

લઘ્વપર્યાયસ્ય સૂક્ષ્મનિગોદસ્થશરીરિણઃ ।
યદાદ્યક્ષણજાતસ્ય શ્રુતં સર્વજઘન્યતઃ ॥ ૮૨૨ ॥

શ્રુતઅજ્ઞાન એવા લેહ ગણ્યા નથી. અથવાતો ક્ષાયોપશમિક ભાવની અપેક્ષાએ એ અનાદિ અનન્ત છે. ૮૧૫-૮૧૬

આમ જ્ઞેતાં શ્રુત સાદિ છે તેમ અનાદિ પણ છે; સાન્ત છે તેમ અનન્ત પણ છે.

જ્યાં ' ગમ ' એટલે સદશ પાઠ હોય તે ' ગમિકશ્રુત ' કહેવાય છે. એ પ્રાયઃ દૃષ્ટિવાદને વિષે હોય. ' ગમિક ' શિવાયનું સર્વ ' અગમિક '. તે ' અંગપ્રવિષ્ટ ' દ્વાદશાંગી તથા ' અંગ-બાહ્ય ' આવશ્યકાદિ છે. ૮૧૭-૮૧૮.

આ પ્રમાણે પ્રાજ્ઞપુરૂષોએ શ્રુતના ચૌદ લેહ સમજાવ્યા છે.

' શ્રુત ' ના વીશ લેહ પણ કહેવાય છે અને એ વિષે પણ અમે અત્ર કિંચિત્ કહેશું. અંથ વિસ્તારના લયને લીધે વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરશું નહિ. ૮૧૯.

એ વીશ લેહ આ પ્રમાણે:—

પર્યાય, અક્ષર, પદ, સંઘાત, પ્રતિપત્તિ, અનુયોગ, પ્રાલૂત પ્રાલૂત, પ્રાલૂત, વસ્તુ અને પૂર્વ-એ દશ અને એ પ્રત્યેકની સાથે ' સમાસ ' એટલું જોડવાથી બીજા દશ થાય. એમ સર્વ મળી વીશ. ૮૨૦.

જ્ઞાનનો અવિભાજ્ય પરિચ્છેદ—એનું નામ ' પર્યાય ' અને એવા બે કે વધારે પરિચ્છેદ (ભાગ)—એનું નામ પર્યાયસમાસ. ૮૨૧.

ઉત્પત્તિને પહેલે જ ક્ષણે લઘ્વિઅપર્યાયા સૂક્ષ્મનિગોદના જીવને સર્વથી જઘન્ય

તસ્માદન્યત્ર યો જીવાન્તરે જ્ઞાનસ્ય વર્ધતે ।

અવિભાગપરિચ્છેદઃ સ પર્યાય ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૮૨૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

યેઽવિભાગપરિચ્છેદા દ્વયાદયોઽન્યેષુ દેહિપુ ।

વૃદ્ધિંગતાસ્તે પર્યાયસમાસ ઇતિ કીર્તિતાઃ ॥ ૮૨૪ ॥

તથોક્તમાચારાંગવૃત્તૌ—

સર્વનિકૃષ્ટો જીવસ્ય દૃષ્ટ ઉપયોગ ઇવ વીરેણ ।

સૂક્ષ્મનિગોદાપર્યાયાનાં સ ચ ભવતિ વિજ્ઞેયઃ ॥ ૮૨૫ ॥

તસ્માત્પ્રભૃતિજ્ઞાનવિવૃદ્ધિર્દૃષ્ટા જિનેન જીવાનામ્ ॥

લબ્ધિનિમિત્તૈઃ કરણૈઃ કાયેન્દ્રિયવાઙ્મનોદૃગ્ભિઃ ॥ ૮૨૬ ॥

મધ્યે લબ્ધ્યક્ષરાણાં સ્યાદ્યદન્યતરદક્ષરમ્ ।

તદક્ષરં તત્સંદોહોઽક્ષરસમાસ ઇષ્યતે ॥ ૮૨૭ ॥

પદાનાં યાદૃશાનાં સ્યાદાચારાંગાદિષુ ધ્રુવમ્ ।

અષ્ટાદશસહસ્રાદિપ્રમાણં તત્પદં ભવેત્ ॥ ૮૨૮ ॥

દ્વયાદીનિ તત્સમાસઃ સ્યાદેવં સર્વત્ર ભાવ્યતામ્ ।

સંઘાતપ્રતિપત્ત્યાદૌ સમાસો હ્યનયા દિશા ॥ ૮૨૯ ॥

જ્ઞાન હોય છે તેથી:અન્યત્ર જીવાન્તરમાં જ્ઞાનનો જે અવિલાન્ય પરિચ્છેદ વૃદ્ધિ પામે છે તે ' પર્યાય ' કહેવાય છે, અને અન્ય જીવોમાં જે કે વિશેષ અવિલાન્ય પરિચ્છેદો વૃદ્ધિ પામેલા હોય છે એને ' પર્યાયસમાસ ' કહેલા છે. ૮૨૨-૮૨૪

આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં કહેલું છે કે—

શ્રી વીરપ્રભુએ જીવનો સર્વથી જઘન્ય ઉપયોગ જોયેલો છે અને તે સૂક્ષ્મનિગોદ અપર્યાય જીવોને હોય છે. વળી એમણે લબ્ધિના નિમિત્તરૂપ એવા કાયા-ઇન્દ્રિય-વાચા-મન અને દૃષ્ટિરૂપી કરણો વડે એમ પશુ જોયું છે કે જીવોનું જ્ઞાન ત્યાંથી જ શરૂ થઈને વૃદ્ધિ પામે છે. ૮૨૫-૮૨૬.

લબ્ધ્યક્ષરો મધ્યેનો પ્રત્યેકે પ્રત્યેક અક્ષર ' અક્ષર ' કહેવાય છે; અને એવા અક્ષરોનો સમૂહ ' અક્ષરસમાસ ' કહેવાય છે. ૮૨૭

આચારાંગ વગેરે સૂત્રોને વિષે જેવાં પદોનું અહાર હલ્લર વગેરે પ્રમાણ આપેલું છે તેવા પ્રત્યેકને ' પદ ' કહે છે. અને જે કે વિશેષ પદોનો સમાહાર હોય એ ' પદસમાસ ' કહેવાય. ' સંઘાત ', પ્રતિપત્તિ ' વગેરે લેદોમાં ' સમાસ ' નું સ્વરૂપ આ જ પ્રમાણે સમજી લેવું. ૮૨૮-૮૨૯.

ગતીન્દ્રિયાદિદ્વારાણાં દ્વાષ્ટેરેકદેશકઃ ।

ગત્યાદિરેકદેશોઽસ્યાઃ સ્વર્ગતિસ્તત્ર માર્ગણા ॥ ૮૩૦ ॥

જીવાદેઃ ક્રિયતે સોઽયં સંઘાત ઇતિ કીર્ત્યતે ।

ગત્યાદિદ્વચાદ્યવયવમાર્ગણા તત્સમાસકઃ ॥ ૮૩૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સંપૂર્ણગત્યાદિદ્વારે જીવાદેર્માર્ગણા તુ યા ।

પ્રતિપત્તિરિયં જીવાભિગમે દૃશ્યતેઽધુના ॥ ૮૩૨ ॥

સત્પદપ્રરૂપણાદ્યનુયોગદ્વારમુચ્યતે ।

પ્રાભૂતાન્તઃસ્થોઽધિકારઃ પ્રાભૂતપ્રાભૂતં ભવેત્ ॥ ૮૩૩ ॥

વસ્ત્વન્તર્વર્ચ્યધિકારઃ પ્રાભૂતં પરિકીર્તિતમ્ ।

પૂર્વાન્તર્વર્ચ્યધિકારો વસ્તુનામ્ના પ્રચક્ષતે ॥ ૮૩૪ ॥

પૂર્વમુત્પાદપૂર્વાદિ સસમાસાઃ સમેઽપ્યમી ।

શ્રુતસ્ય વિંશતિર્ભેદા ઇત્યં સંક્ષેપતઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૮૩૫ ॥

ઇતિ શ્રુતજ્ઞાનમ્ ॥

ગતિ, ઇન્દ્રિય આદિ બાસઠ દ્વારેના એક દેશરૂપ ગતિ આદિ અને એના વળી એક પ્રકારરૂપ દેવગતિ—એ દેવગતિમાં જીવ વગેરેની માર્ગણા કરવામાં આવે એનું નામ ‘સંઘાત’ જ્ઞાન; અને એવા જ ગતિ વગેરે જે કે વિશેષ દ્વારાદિ અવયવોની માર્ગણા એ ‘સંઘાતસમાસ’ જ્ઞાન કહેવાય છે. ૮૩૦—૮૩૧.

વળી સંપૂર્ણ ગતિ આદિક દ્વારને વિષે જીવ વગેરેના જે માર્ગણા એનું નામ ‘પ્રતિપત્તિ’—એમ જીવાભિગમસૂત્રને વિષે કહ્યું છે. ૮૩૨.

સત્પદાર્થોની પ્રરૂપણા વગેરે કરવું એ ‘અનુયોગદ્વાર.’ વળી પ્રાભૂતની અંદર રહેલો અધિકાર—એ પ્રાભૂત પ્રાભૂત કહેવાય છે. અને વસ્તુની અંદર રહેલો અધિકાર—એનું નામ ‘પ્રાભૂત.’ વળી પૂર્વમાં રહેલો અધિકાર—એ ‘વસ્તુ’ નામથી ઓળખાય છે. વળી ઉત્પાદપૂર્વ આદિ ‘પૂર્વો’ છે. ૮૩૩—૮૩૫.

આ પ્રમાણે સંક્ષિપ્તપદ્યે શ્રુતજ્ઞાનના વીશ ભેદો સમજાવ્યા.

એ રીતે શ્રુતજ્ઞાનનું વિવેચન સંપૂર્ણ.

હવે (ત્રીજા) અવધિજ્ઞાન વિષે.

अवधानं स्यादवधिः साक्षादर्थविनिश्चयः ।

अवशब्दोऽव्ययं यद्वा सोऽधःशब्दार्थवाचकः ॥ ८३६ ॥

अधोऽधो विस्तृतं वस्तु धीयते परिवृध्यते ।

अनेनेत्यवधिर्यद्वा मर्यादावाचकोऽवधिः ॥ ८३७ ॥

मर्यादा रूपिद्रव्येषु प्रवृत्तिर्नत्वरूपिषु ।

तयोपलक्षितं ज्ञानमवधिज्ञानमुच्यते ॥ ८३८ ॥

अनुगाम्यननुगामी वर्धमानस्तथा क्षयी ।

प्रतिपात्यप्रतिपातीत्यवधिः षड्विधो भवेत् ॥ ८३९ ॥

यद्विदेशान्तरगतमप्यन्वेति स्वधारिणम् ।

अनुगाम्यवधिज्ञानं तद्विज्ञेयं स्वनेत्रवत् ॥ ८४० ॥

यत्र क्षेत्रे समुत्पन्नं यत्तत्रैवावबोधकृत् ।

द्वितीयमवधिज्ञानं तच्छ्रूलितदीपवत् ॥ ८४१ ॥

यदंगुलस्यासंख्येयभागादिविषयं पुरा ।

समुत्पद्यानुविषयविस्तारेण विवर्धते ॥ ८४२ ॥

अर्थना साक्षात् निश्चयरूप अवधान-अेतुं नाम ‘ अवधि ’. अथवा भीलरीते, ‘ अव ’ शब्द ‘ नीचे ’ ना अर्थमां ‘ अव्यय ’ तरीके गणीअे तो नीचे नीचे विस्तरेली वस्तु नेना वडे ल्हाय अे (ज्ञान) तुं नाम अवधि. अथवा त्रीलरीते, ‘ अव ’ शब्द ‘ मर्यादा ’ ना अर्थमां लछअे. मर्यादा अेटले रूपी पदार्थाने विषे प्रवृत्ति, अरूपी (पदार्थ) ने विषे नछिं. अेवी प्रवृत्तिथी ने ज्ञान थाय छे अेतुं नाम अवधिज्ञान. ८३६-८३८.

अे अवधिज्ञान छ प्रकारतुं छे:—

(१) अनुगामी, (२) अननुगामी, (३) वर्धमान, (४) क्षयी, (५) प्रतिपाती अने (६) अ-प्रतिपाती. ८३९.

कोछ (अवधि) ज्ञानी ल्ख प्रवासे गयेदो डोय त्याये, अेना नेत्रनी नेम ने ज्ञान अेनी पाछण पाछण अनुगमन करे ते ‘ अनुगामी ’ अवधिज्ञान. ८४०.

ने ज्ञान ने क्षेत्रने विषे उत्पन्न थयुं डोय त्यांज शृंखलापद्ध-सांकेत साथे गांधेला-ओडी राधेला हीपकनी नेम प्रकाश-ओध करे, (आगण के पाछण, आधो पाछो प्रकाश न पाडी शके) ते ‘ अननुगामी ’ अवधिज्ञान. ८४१.

अेक आंगणनो असंख्यातमे लाग न नेनो विषय थछ शके अेतुं ने ज्ञान उत्पन्न थया

અલોકે લોકમાત્રાણિ યાવત્સ્વંડાન્યસંખ્યશઃ ।

સ્યાત્પ્રકાશયિતું શક્તં વર્ધમાનં તદીરિતમ્ ॥ ૮૪૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અપ્રશસ્તાદ્વ્યવસાયાત્ હીયતે યત્પ્રતિજ્ઞણમ્ ।

આહુસ્તદવધિજ્ઞાનં હીયમાનં મુનીશ્વરાઃ ॥ ૮૪૪ ॥

સ્યાદ્વર્ધમાનં શુષ્કોપચીયમાનેન્ધનાગ્નિવત્ ।

હીયમાનં પરિમિતાતાદ્ગિન્ધનવહ્નિવત્ ॥ ૮૪૫ ॥

યોજનાનાં સહસ્રાણિ સંખ્યેયાન્યપ્યસંખ્યશઃ ।

યાવલ્લોકમપિ દૃષ્ટ્વા પતતિ પ્રતિપાતિ તત્ ॥ ૮૪૬ ॥

પ્રમાદેન પતત્યેતદ્ભવાન્તરાશ્રયેણ વા ।

યથાશ્રુતં સ્વરૂપં ચ વદ્યેઽથાપ્રતિપાતિનઃ ॥ ૮૪૭ ॥

યત્પ્રદેશમલોકસ્ય દૃષ્ટુમેકમપિ જ્ઞમમ્ ।

તત્સ્યાદપ્રતિપાત્યેવ કેવલં તદનન્તરમ્ ॥ ૮૪૮ ॥

હીયમાનપ્રતિપાતિનોશ્ચ અયં વિશેષઃ—

કેડે પાછળથી વિષયના વિસ્તાર પ્રમાણે વૃદ્ધિ પામે છે, અને અલોકને વિષે પણ લોકાકાશ જેવડા અસંખ્ય ગોળાઓને પ્રકાશિત કરવાની જેનામાં શક્તિ છે એ જ્ઞાન 'વર્ધમાન' અવધિજ્ઞાન. ૮૪૨-૮૪૩.

અપ્રશસ્ત વ્યવસાયને લીધે જે પ્રતિક્ષણ ક્ષીણ થતું જાય છે અને મુનીશ્વરો 'ક્ષીણ' અવધિજ્ઞાન કહે છે. ૮૪૪

જેમાં વારંવાર સુકાં ઈન્ધન ઉમેર ઉમેર કરાતાં હોય એવા અગ્નિ જેવું વર્ધમાન અવધિજ્ઞાન છે; અને જેમાં અદ્યપ્રમાણમાં અને લીલાં કાષ્ટો નાખેલા હોય એવા અગ્નિ સમાન ક્ષીણ અવધિજ્ઞાન છે. ૮૪૫.

સંખ્યઅસંખ્ય સહસ્રબદ્ધ યોજનો પર્યન્ત અને કેઠ લોકાકાશ સુધી પણ જોઈને જે પુનઃ પાછું પડે છે તે 'પ્રતિપાતિ' અવધિજ્ઞાન. (આ પ્રતિપાતી અવધિજ્ઞાન પ્રમાદને લીધે અથવા અન્ય જન્મ ધારણ કર્યાથી પડે છે). ૮૪૬-૮૪૭.

હવે અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાનનું શાસ્ત્રોક્ત સ્વરૂપ કહીએ છીએ. જેનામાં અલોકનો એક પણ પ્રદેશ જોવાનું સામર્થ્ય છે તે 'અપ્રતિપાતિ' અવધિજ્ઞાન. આ જ્ઞાન વિદ્યમાન હોય છે એવામાં જે દેવજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૪૮.

प्रतिपाति हि निर्मूलं विध्यायत्येकहेलया ।

हीयमानं पुनः ह्रासमुपयाति शनेःशनेः ॥ ८४९ ॥

इदं कर्मग्रन्थवृत्त्यभिप्रायेण ॥ तत्त्वार्थभाष्ये तु अनवस्थितावस्थिता-
ख्ययोः अन्त्यभेदयोः एवं स्वरूपम् उक्तम्—

अनवस्थितं हीयते वर्धते च वर्धते हीयते च प्रतिपतति च उत्पद्यते
च इति पुनः पुनः उर्मिवत् ॥ अवस्थितं यावति क्षेत्रे उत्पन्नं भवति ततो
न प्रतिपतति आकेवलप्राप्तेरवतिष्ठते । आभवक्षयाद्वा ज्यात्यन्तरस्थायि
वा भवति लिंगवत् । यथा लिंगं पुरुषादिवेदं इह जन्मनि उपादाय
जन्मान्तरं याति जन्तुः तथा अवधिज्ञानमपि इति भावः ॥

नृतिरश्चामयं षोढा क्षायोपशमिकोऽवधिः ।

भवेद्भवप्रत्ययश्च देवनारकयोरिह ॥ १ ॥

तदुक्तम्— द्विविधः अवधिः । भवप्रत्ययः क्षायोपशमनिमित्तश्च ॥ इति
तत्त्वार्थसूत्रे ॥

स्याद्भवप्रत्ययोऽप्येष न क्षयोपशमं विना ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वादस्य किन्त्वह ॥ २ ॥

‘हीयमान’ (=क्षीण) अने ‘प्रतिपाति’ वच्ये तद्भावत छे ते आ प्रमाणेः—‘ प्रतिपाति ’
ओकदम निर्मूलं थय शमी नय छे. न्यारे ‘हीयमान’ धीमेधीमे क्षीण थतुं नय छे. ८४६.

ये अलिप्राय कर्माश्रयनी वृत्तिने अनुसरिने छे. न्यारे तत्त्वार्थभाष्यमां णीछ रीते
कहुं छे. अमां तो ‘अनवस्थित’ अने ‘अवस्थित’ अम जे प्रकार क्ख्या छे. धटे अने वधे, वणी
पाछु धटे; तथा जणनां क्खेलाखनी चेठे पडे, अठे ने वणी पाछुं पडे—अवा स्वभाववाणुं
‘अनवस्थित’. नेटला क्षेत्रमां उत्पन थयुं डोय त्यांथी पाछुं पडे नहिं परंतु ‘विवेकज्ञान’ थाय
त्यां सुधी टकी न रडे अे ‘अवस्थित’. अे, लवक्षय थये न्यत्यन्तरने विषे पणु रडे छे, लिंगनी
चेठे. नेवी रीते प्राणी आ जन्ममां लिंग ओटले पुत्रादिवेद प्राप्त करी अन्य लवमां नय छे
तेम अवधिज्ञान पणु अन्य जन्ममां नय छे—रडे छे.

आ छ ये प्रकारतुं अवधिज्ञान मनुष्य अने तिर्यंचोने क्षायोपशमिक डोय छे, अने
हेव तथा नारकीना एवोने लवप्रत्ययिक डोय छे. (१).

तत्त्वार्थसूत्रमां पणु कहुं छे डे द्विविध. अवधिः । भवप्रत्ययः क्षायोपशमिकश्च ॥

वणी आ ‘ लवप्रत्यय ’ पणु क्षयोपशम विना डोतुं नथी. केभडे अन्वय अने व्यतिरेक-

સ્યાત્ક્ષયોપશમે હેતુર્ભવોઽયં તદસૌ તથા ।
 ઉપચારાદ્દેતુર્હેતુરપિ હેતુરિહોદિતઃ ॥ ૩ ॥

इति अवधिज्ञानम् ॥

मनस्त्वेन परिणतद्रव्याणां यस्तु पर्यवः ।

परिच्छेदः स हि मनःपर्यवज्ञानमुच्यते ॥ ८५० ॥

यद्वा मनोद्रव्यस्य पर्याया नानાવસ્થાત્મકા હિ યે ।

तेषां ज्ञानं खलु मनःपर्यायज्ञानमुच्यते ॥ ८५१ ॥

स्याद्वजुधीविपुलधीलक्षणस्वामिभेदतः ।

तद् द्विभेदं संयतस्याप्रमत्तस्यर्द्धिशालिनः ॥ ८५२ ॥

अनेन चिन्तितः कुम्भा इति सामान्यग्राहिणी ।

मनोद्रव्यपरिच्छित्तिर्यस्यासावृजुधीः श्रुतः ॥ ८५३ ॥

अनेन चिन्तितः कुम्भ स सौवर्णः स माथुरः ।

इयत्प्रमाणोऽद्यतनः पीतवर्णः सदाकृतिः ॥ ८५४ ॥

एवं विशेषविज्ञाने मतिर्यस्य पटीयसी ।

ज्ञेयोऽयं विपुलमतिर्मनःपर्यायलब्धिमान् ॥ ८५५ ॥ युग्मम् ॥

થી ભવપ્રત્યય એનો હેતુ છે-કારણભૂત છે. જોકે ક્ષયોપશમમાં તો આ ભવ હેતુભૂત છે તોપણ હેતુનો હેતુ પણ હેતુ જ કહેવાય એવો ઉપચાર છે. (૨-૩).

આ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે (ચોથા) મનઃપર્યવજ્ઞાન વિષે.

મનસ્ત્વવડે પરિણત થયેલા દ્રવ્યોના પર્યવ, પર્યાય કે પરિચ્છેદ-એનું નામ મનઃપર્યવ જ્ઞાન. અથવા નાના પ્રકારની અવસ્થાવાળા મનોદ્રવ્યના પર્યાયોનું જે જ્ઞાન-એ મનઃપર્યવ જ્ઞાન. ૮૫૦-૮૫૧.

લિપ્ત લક્ષણ અને લિપ્ત સ્વામીને લઈને એના મહત્ત્વમતિ અને વિપુલમતિ એમ બે ભેદ પાડ્યા છે. અને એ અપ્રમત્ત અને લબ્ધિશાળી સંયમી (મુનિ)ને હોય છે. ૮૫૨.

‘આણે કુંભ ધાર્યો છે’ એટલું સામાન્ય જ્ઞાન ગ્રહણ કરનાર મનોદ્રવ્ય જેને હોય એ મહત્ત્વમતિ કહેવાય. આણે કુંભ ધાર્યો છે અને એ કુંભસુવર્ણનો, મથુરાનો, આવડો, આજનો બનાવેલો, પીતલવર્ણનો અને સુંદર આકૃતિ વાળો ધાર્યો છે એમ વિશેષજ્ઞાન ગ્રહણ કરનારી પુદ્ધિ જેને હોય એ વિપુલમતિ. ૮૫૩-૮૫૪.

નનુ ચ અવધિશ્ચ મન:પર્યવશ્ચોભે અપ્યતીન્દ્રિયે ।
રૂપિદ્રવ્યવિષયે ચ ભેદસ્તદિહ કોઽનયોઃ ॥ ૮૫૬ ॥

અત્રોચ્યતેઽવધિજ્ઞાનમુત્કર્ષાત્સર્વલોકવિત્ ।
સંયતાસંયતનરતિર્યક્સ્વામિકમીરિતમ્ ॥ ૮૫૭ ॥

અન્યદ્વિશદમેતસ્માદ્બહુપર્યાયવેદનાત્ ।
અપ્રમત્તસંયતિકલમ્બ્યં નૃત્તોત્રગોચરમ્ ॥ ૮૫૮ ॥

ઉક્તં ચ તત્ત્વાર્થભાષ્યે—

વિશુદ્ધિક્ષેત્રસ્વામિવિષયેભ્યોઽવધિમન:પર્યવયોર્વિશેષઃ । ઇતિ ॥

સામાન્યગ્રાહિ નનુ યન્મન:પર્યાયમાદિમમ્ ।
તદસ્ય દર્શનં કિં ન સામાન્યગ્રહણાત્મકમ્ ॥ ૮૫૯ ॥

અત્રોચ્યતે—વિશેષમેકં દ્વૌ ત્રીન્વા ગૃહ્ણાત્યૃજુમતિઃ કિલ ।

ઈષ્ટે બહૂન્ વિશેષાંશ્ચ પરિચ્છેત્તુમયં ન યત્ ॥ ૮૬૦ ॥

સામાન્યગ્રાહ્યસૌ તસ્માત્ સ્તોકગ્રાહિતયા ભવેત્ ।

સામાન્યશબ્દઃ સ્તોકાર્થો ન ત્વત્ર દર્શનાર્થકઃ ॥ ૮૬૧ ॥

અહિં કોઈ એમ શંકા લાવે કે અવધિ અને મન:પર્યવ એઉ જ્ઞાન અતીન્દ્રિયજ્ઞાન છે અને એમનો ઉભયનો વિષય પણ એક જ—રૂપી દ્રવ્ય છે, તો પછી એમના વચ્ચે ભેદ કયો રહ્યો ? શામાટે બે જૂદા જૂદા ? ૮૫૬.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—અવધિજ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટપણે સર્વલોકને જાણનારું છે. તથા એ સંયમીએને, અસંયમી એવા મનુષ્યોને અને તિર્યંચોને પણ હોય છે. પણ મન:પર્યવ-જ્ઞાન અનેક પર્યાયોને જાણનારું હોઈ પેલા કરતાં નિર્મળ છે, અપ્રમત્ત સંયમી-મુનિ-ને જ હોય છે અને મનુષ્યક્ષેત્રને જ ગોચર છે. ૮૫૭-૮૫૮.

તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં પણ કહ્યું છે કે—અવધિ અને મન:પર્યવ જ્ઞાનમાં વિશુદ્ધિપરત્વે, ક્ષેત્ર-પરત્વે અને સ્વામીપરત્વે ભિન્નતા છે.

વળી કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે કે ત્યારે ‘ઋણુમતિ મન:પર્યવજ્ઞાન’ સામાન્યગ્રાહિ છે ત્યારે ‘સામાન્યગ્રહણાત્મક દર્શન’ એનું કેમ નહિં ? ૮૫૯

એ પ્રશ્નનું સમાધાન આ પ્રમાણે—ઋણુમતિ એક બે કે ત્રણ વિષયોને જાણનારું જાણુ અહુ કરી શકે. ઘણા વિષયોને ગ્રહણ કરી લેવાનું એનામાં સામર્થ્ય ન હોય. આમ અત્ય-

કર્મણ્યોપશમજોત્કર્ષાદ્વિપુલધીઃ પુનઃ ।

બહૂન્ વિશેષાન્વેત્યત્ર બહૂર્થો વિપુલધ્વનિઃ ॥ ૮૬૨ ॥

ન ચાભ્યધાયિ સિદ્ધાન્તે કુત્રાપ્યેતસ્ય દર્શનમ્ ।

દર્શનાત્મકસામાન્યગ્રાહિતા નૈતયોસ્તતઃ ॥ ૮૬૩ ॥

વિશેષરૂપગ્રાહિત્વે પ્રાપ્તે નન્વેવમેતયોઃ ।

દ્વયોર્મનોવિષયયોર્દ્વૈવિધ્યે કિં નિબન્ધનમ્ ॥ ૮૬૪ ॥

અત્રોચ્યતે—અલ્પપર્યાયવેદ્યાદ્યં ઘટાદિવસ્તુગોચરમ્ ।

નાનાવિધવિશેષાવચ્છેદિ શુદ્ધતરં પરમ્ ॥ ૮૬૫ ॥

કસ્યચિન્ન પતત્યાદ્યં કસ્યચિન્ન પતત્યપિ ।

અન્ત્યં ચાકેવલપ્રાપ્તેર્ન પતત્યેવ તિષ્ઠતિ ॥ ૮૬૬ ॥

તથોક્તં તત્વાર્થવૃત્તૌ—

યસ્ય પુનઃ વિપુલમતેઃ મનઃપર્યાયજ્ઞાનં સમજનિ તસ્ય ન પતતિ
આકેવલપ્રાપ્તેઃ । ઇતિ ॥

આહિ ડોવાથી એને સામાન્યઆહિ કહ્યો. (અહિં ' સામાન્ય ' શબ્દ ' અલ્પ ' ના અર્થમાં સમજવો, ' દર્શન ' ના અર્થમાં નહિં.) ૮૬૦-૮૬૧. પરન્તુ વિપુલમતિ તો કર્મના ક્ષયોપશમના ઉત્કર્ષને લીધે ઘણા વિષયોને અહણ કરી શકે છે. (અહિં ' વિપુલ ' શબ્દ બહુવાચી છે). વળી શાસ્ત્રમાં પણ ક્યાંઈ એનું દર્શનરૂપ કહ્યું નથી માટે એ એકને દર્શનાત્મક સામાન્યઆહિતા નથી. ૮૬૨-૮૬૩

આમ જોઈ વળી કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે—જ્યારે આ પ્રમાણે એકને વિષય ' મન ' છે અને એકને વિશેષરૂપ અહણ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે ત્યારે એકને એકમાં સમાસ કરવો જોઈએ. એ લિન્ન પ્રકાર કેમ રાખ્યા ? ૮૬૪.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—પહેલાનો ઘટાદિ વસ્તુ માત્ર વિષય છે અને એ અલ્પપર્યાયને જ અહણ કરનારું છે. અને બીજું (વિપુલમતિ) અનેક નાનાપ્રકારના વિષયો-પર્યાયોને અહણ કરી શકે છે અને પહેલાં કરતાં વિશેષ નિર્મળ-શુદ્ધ છે. વળી પહેલું કેટલાક પ્રાણીઓને ' પડી જાય એવું ' અને કેટલાકને ' ન પડી જાય (ટકી રહે) એવું ' હોય છે, જ્યારે બીજું પડતું જ નથી પણ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી ટકી રહેનારું છે. ૮૬૫-૮૬૬.

તત્વાર્થવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

વિપુલમતિને મનઃપર્યાયજ્ઞાન થાય છે તે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી પડતું નથી.

તત્ત્વાર્થસૂત્રેણ—

વિશુદ્ધ્યપ્રતિપાતાભ્યાં તદ્વિશેષ इत्यુક્તम् ॥

યોગશાસ્ત્રપ્રથમપ્રકાશવૃત્તૌ અપિ—

ऋजुश्च विपुलश्चेति स्यान्मनःपर्यवो द्विधा ।

વિશુદ્ધ્યપ્રતિપાતાભ્યાં વિપુલસ્તુ વિશિષ્યતે ॥ ૧ ॥ इत्युક્તम् ॥

इति मनःपर्यायज्ञानम् ॥

કેવલં યન્મતિજ્ઞાનાદ્યન્યજ્ઞાનાનપેક્ષણાત્ ।

ज्ञेयानन्त्यादनन्तं वा शुद्धं चावरणक्षयात् ॥ ૮૬૭ ॥

સકલં વાદિત એવ નિઃશેષાવરણક્ષયાત્ ।

अनन्यसदृशत्वेनाथवासाधारणं भवेत् ॥ ૮૬૮ ॥

ભૂતભાવિભવદ્ભાવસ્વરૂપોદ્દીપકં સ્વતઃ ।

તદ્જ્ઞાનં કેવલજ્ઞાનં કેવલજ્ઞાનિભિર્મતમ્ ॥ ૮૬૯ ॥ विशेषकम् ॥

इति केवलज्ञानम् ॥

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

એઉ વચ્ચે ભેદ છે તે વિશુદ્ધિપરત્વે અને પતનપરત્વે છે.

યોગશાસ્ત્રમાં પ્રથમ પ્રકાશની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે—

મનઃપર્યાયજ્ઞાનના (૧) ઋજુ અને (૨) વિપુલ એમ બે પ્રકાર છે. ‘વિપુલ’ વિશેષ વિશુદ્ધ છે અને પડતું નથી એટલે ‘ઋજુ’ કરતાં ચઢીયાતું છે.

આ પ્રમાણે મનઃપર્યાય જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

હવે (પાંચમા) કેવળજ્ઞાન વિષે.

મતિ, શ્રુત આદિ અન્ય ચારે જ્ઞાનોની જેને લેશપણ અપેક્ષા ન હોઈ જે ‘એકલું જ’ છે; અનન્ત પદાર્થો એને જ્ઞેય છે એથી જે ‘અનન્ત’ છે, આવરણોનો ક્ષય થઈ જવાથી જે ‘વિશુદ્ધ’ છે; પહેલેથી જ સર્વ આવરણોનો ક્ષય થઈ જવાથી જે ‘સંપૂર્ણ’ છે; એના સમાન કોઈ ન હોવાથી જે ‘અસાધારણ’ છે; અને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન પદાર્થોના સ્વરૂપને જે ‘સ્વતઃ પ્રદીપ્ત કરનારું’ છે;—એવા જ્ઞાનને કેવળજ્ઞાનીઓએ ‘કેવળજ્ઞાન’ કહ્યું છે. ૮૬૭-૮૬૯

એ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

કુત્સિતજ્ઞાનમજ્ઞાનં કુત્સાર્થસ્ય નજોઽન્વયાત્ ।

કુત્સિતત્વં તુ મિથ્યાત્વયોગાત્ત્રિવિધં પુનઃ ॥ ૮૭૦ ॥

મત્યજ્ઞાનં શ્રુતાજ્ઞાનં વિભંગજ્ઞાનમિત્યપિ ।

અથ સ્વરૂપમેતેષાં દર્શયામિ યથાશ્રુતમ્ ॥ ૮૭૧ ॥

મતિજ્ઞાનશ્રુતજ્ઞાને એવ મિથ્યાત્વયોગતઃ ।

અજ્ઞાનસંજ્ઞાં ભજતો નીચસંગાદિવોત્તમઃ ॥ ૮૭૨ ॥

તથોક્તમ્—

અવિસેસિયા મઙ્ ચ્ચિઙ્ સમદિદ્ધિસ્સ સા મઙ્નાણં ।

મઙ્અનાણં મિત્થાદિદ્ધિસ્સ સુઅંપિ એમેવ ॥ ૧ ॥

ભંગા વિકલ્પા વિરુદ્ધાઃ સ્યુસ્તેઽત્રેતિ વિભંગકમ્ ।

વિરૂપો વાવધેર્ભંગો ભેદોઽયં તદ્વિભંગકમ્ ॥ ૮૭૩ ॥

એતન્ન ગ્રામનગરસન્નિવેશાદિસંસ્થિતમ્ ।

સમુદ્રદ્વીપવૃદ્ધાદિનાનાસંસ્થાનસંસ્થિતમ્ ॥ ૮૭૪ ॥

હવે અજ્ઞાન વિષે.

અજ્ઞાન એટલે કુત્સિત જ્ઞાન. કેમકે ' અ ' જે અહિં ' ન ' કાર બતાવે છે તે ' કુત્સિત ' અર્થમાં લેવાનો છે. આ કુત્સિતપણું મિથ્યાત્વના યોગથી છે. અજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે: (૧) મતિઅજ્ઞાન, (૨) શ્રુતઅજ્ઞાન અને (૩) વિભંગજ્ઞાન. એ ત્રણેનું સ્વરૂપ આગમમાં કહેલ છે એ પ્રમાણે બતાવું છું. ૮૭૦-૮૭૧.

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બેઉ મિથ્યાત્વના યોગથી જ ' અજ્ઞાન ' સંજ્ઞા પામ્યા છે; ઉત્તમ પુરૂષ નીચના સંગથી નીચ ગણાય છે એમ. ૮૭૨.

એ વિષયમાં કહેલ છે કે—

મતિ તો ભેદ વગરની—એકજ જાતની છે. પરંતુ સમ્યક્દષ્ટિની મતિ મતિજ્ઞાનરૂપ છે, જ્યારે મિથ્યાદષ્ટિની મતિ મતિઅજ્ઞાનરૂપ છે. એજ પ્રમાણે ' શ્રુત ' નું પણ સમજવું. (૧)

ભંગ એટલે વિકલ્પ. વિકલ્પ ભંગ—એ વિભંગ. વિભંગો એટલે વિપરીત વિકલ્પો જેમાં હોય એવું જ્ઞાન તે ' વિભંગજ્ઞાન. ' અથવા અવધિજ્ઞાનનો વિપરીત ભેદ એ વિભંગજ્ઞાન—એમ પણ લેવાય. ૮૭૩.

વર્ણી આ વિભંગજ્ઞાન ગામ, નગર અને સન્નિવેશ વગેરેના તથા સમુદ્ર, દ્વીપ અને વૃદ્ધો વગેરેના નાના પ્રકારના સંસ્થાન જેવું હોય છે. ૮૭૪.

અષ્ટાનામપ્યથૈતેષાં વિષયાન્વર્ણયામ્યહમ્ ।
 દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ દ્રવ્યતસ્તત્ર કથ્યતે ॥ ૮૭૫ ॥
 સામાન્યતો મતિજ્ઞાની સર્વદ્રવ્યાણિ બુદ્ધ્યતે ।
 વિશેષતોઽપિ દેશાદિભેદૈસ્તાનવગચ્છતિ ॥ ૮૭૬ ॥
 કિન્તુ તદ્ગતનિઃશેષવિશેષાપેક્ષયાસ્ફુટાન્ ।
 ણ્ણ ધર્માસ્તિકાયાદીન્ પશ્યેત્સર્વાત્મના તુ ન ॥ ૮૭૭ ॥
 યોગ્યદેશસ્થિતાન્ શબ્દાર્દાસ્તુ જાનાતિ પશ્યતિ ।
 શ્રુતભાવિતયા બુદ્ધ્યા સર્વદ્રવ્યાણિ વેત્તિ વા ॥ ૮૭૮ ॥
 લોકાલોકૌ ક્ષેત્રતશ્ચ કાલતસ્ત્રિવિધં ચ તમ્ ।
 સર્વાદ્વા વા ભાવતસ્તુ ભાવાનોદયિકાદિકાન્ ॥ ૮૭૯ ॥

આહ ચ ભાષ્યકારઃ—

આણ્સોત્તિ પગારો ઓઘાદેસેણ સઠ્ઠવ દઠ્ઠવાઈં ।
 ધમ્મત્થિકાઈયાઈં જાણ્ણઈં ન ડ સઠ્ઠવભાવેણં ॥ ૮૮૦ ॥

હવે એ પાંચે ' જ્ઞાન ' તથા ત્રણે ' અજ્ઞાન ' મળી આઠેનું દ્રવ્યપરત્વે, ક્ષેત્રપરત્વે, કાળપરત્વે અને લાવપરત્વે વર્ણન કરશું. ૮૭૫.

એમાં પહેલું ' દ્રવ્યપરત્વે ' આ પ્રમાણે: મતિજ્ઞાની સામાન્યતઃ સર્વ પદાર્થોને જાણે છે અને વિશેષતઃ એમના દેશ આદિક લેદો પણ જાણે છે. પરન્તુ એ એ પદાર્થો (દ્રવ્યો) ના સર્વ વિશેષોની અપેક્ષાએ ધર્માસ્તિકાય વગેરેને અસ્ફુટપણે સમજે છે, સર્વથા-પરિપૂર્ણ જોઈ-સમજી શકતો નથી. જોકે યોગ્ય દેશમાં રહેલા શબ્દાદિને જાણે છે અને જુએ પણ છે, અથવા તો એ (મતિજ્ઞાની) શ્રુતભાવિત-બુદ્ધિની અપેક્ષાએ સર્વ દ્રવ્યોને જાણે છે. ૮૭૬-૮૭૮.

વળી ' ક્ષેત્રથી ' (એટલે એના વિસ્તારની વાત કરીએ તો) એનો વિષય લોક અને અલોક સુધી છે. ' કાળથી ' એનો વિષય ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન-એમ સર્વકાળ સુધીનો છે; અને ' લાવથી ' ઔદયિક વગેરે લાવોને જાણવા સુધીનો છે. ૮૭૯.

એ વિષે ભાષ્યકારના શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે:

' (આ) દેશ ' એટલે ' પ્રકાર '. ' ઓઘાદેશે ' એટલે ' ઓઘથી ' ધર્માસ્તિકાય આદિ સર્વ દ્રવ્યોને જાણે ખરો પણ સર્વલાવથી અર્થાત્ પર્યાય સહિત ન જાણે. મતિજ્ઞાની લોક-

સ્વેત્તં લોગાલોગં કાલં સવ્વદ્ધમહવ તિવિહંપિ ।

પંચોદ્દયાઈઐ ભાવે જન્નેયમેવદ્દયં ॥ ૧ ॥

આણ્ણસોત્તિ વ સુત્તં સુઓવલ્લદ્ધે સુતસ્સ મદ્દનાણં ।

પસરદ્દ તજ્જ્ઞાવણ્યા વિણ્ણાવિ સુત્તાણુસારેણં ॥ ૮૮૧ ॥

તત્ત્વાર્થવૃત્તાપ્યુક્તમ્—

મતિજ્ઞાની તાવત્ શ્રુતજ્ઞાનોપલબ્ધેષુ અર્થેષુ યદાક્ષરપરિપાટીમન્તરેણ સ્વભ્યસ્તવિદ્યઃ દ્રવ્યાણિ ધ્યાયતિ તદા મતિજ્ઞાનવિષયઃ સર્વદ્રવ્યાણિ ન તુ સર્વે પર્યાયાઃ । અલ્પકાલવિષયત્વાન્મનસશ્ચાસક્તેઃ ॥ ઇતિ ॥

ઇતિ મતિજ્ઞાનવિષયઃ ॥

ભાવશ્રુતોપયુક્તઃ સન્ જાનાતિ શ્રુતકેવલી ।

દશપૂર્વાદિભૃદ્દ્રવ્યાણ્યભિલાપ્યાનિ કેવલમ્ ॥ ૮૮૨ ॥

યદ્યપ્યભિલાપ્યાર્થાનન્તાંશોઽસ્તિ શ્રુતે તથાપ્યેતે ।

સર્વે સ્યુઃ શ્રુતવિષયઃ પ્રસંગતોઽનુપ્રસંગાચ્ચ ॥ ૮૮૩ ॥

યથાહુઃ— પદ્મવણિજ્ઞા ભાવા અણાંતભાગો ડ અણાભિલાપ્યાણં ।

પદ્મવણિજ્ઞાણં પુણ અણાંતભાગો સુત્રનિવદ્ધો ॥ ૧ ॥

અલોકે ણધું બાણે, સર્વ એટલે કે ત્રણે કાળ બાણે અને ઉદયિક વગેરે પાંચે ભાવો બાણે. અથવા ' આ (દેશ) ' એટલે ' શ્રુત ' લેવું. તેથી, શ્રુત પ્રાપ્ત થયું હોય એટલે ધાર્યા વિના પણ, શ્રુતનું મતિજ્ઞાન શ્રુતને અનુસારે પ્રસારે જ છે. ૮૮૦-૮૮૧.

તત્ત્વાર્થવૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે સારી રીતે વિદ્યાભ્યાસ કરેલો હોય એવો મતિજ્ઞાની ત્યારે શ્રુતજ્ઞાનથી ઉપલબ્ધ એવા પદાર્થોમાં અક્ષરોની પરિપાટી વિના પણ દ્રવ્યોનું મનન કરે છે ત્યારે સર્વ દ્રવ્યો-પદાર્થો એના મતિજ્ઞાનનો વિષય થાય છે અર્થાત્ સર્વ દ્રવ્યોને તે બાણે છે પરન્તુ સર્વ પર્યાયોને બાણુતો નથી કેમકે મન બહુ અલ્પકાળ જ આસક્ત રહી શકે છે.

એવી રીતે મતિજ્ઞાનના ' વિષય ' નું સ્વરૂપ છે.

શ્રુતકેવળી હોય એ ભાવશ્રુતથી ઉપયુક્ત થાય ત્યારે દશપૂર્વ આદિકમાં રહેલા કેવળ અભિલાખ્ય દ્રવ્યોને જ બાણી શકે છે. યદ્યપિ શ્રુતને વિષે અભિલાખ્ય અર્થોના અનન્ત અંશો છે તોપણ એ સર્વે ચે પ્રસંગથી અને અનુપ્રસંગથી શ્રુતના વિષયરૂપ છે. ૮૮૨-૮૮૩.

કહ્યું છે કે પ્રરૂપવાલાયક પદાર્થોના અનન્તમે ભાગ અભિલાખ્ય છે અને અનન્તમે ભાગ શ્રુતનિબદ્ધ અર્થાત્ શ્રુતને વિષે શુદ્ધેલો છે. (૧)

તથા શ્રુતાનુવર્તિમનસા હ્યચંત્તુર્દર્શનાત્મના ।
 દશપૂર્વાદિભૃદ્દ્રવ્યાણ્યભિલાપ્યાનિ પશ્યતિ ॥ ૮૮૪ ॥
 તદારતસ્તુ ભજના વિજ્ઞેયા ધીવિશેષતઃ ।
 વૃદ્ધૈસ્તુ પશ્યતીત્યત્ર તત્ત્વમેતન્નિરૂપિતમ્ ॥ ૮૮૫ ॥
 સર્વાત્મના દર્શનેઽપિ પશ્યત્યેવ કથંચન ।
 ઐવેયકાનુત્તરાદિવિમાનાલેખ્યનિર્મિતેઃ ॥ ૮૮૬ ॥
 નોચેત્સ્યાત્સર્વથાદૃષ્ટસ્યાલેખ્યકરણં ક્રુતઃ ।
 તુર્યોપાંગે શ્રુતજ્ઞાનપશ્યત્તાપિ પ્રરૂપિતા ॥ ૮૮૭ ॥
 ક્ષેત્રતઃ કાલતોઽપ્યેવં ભાવતો વેત્તિ સશ્રુતઃ ।
 ભાવાનોદયિકાદીન્ વા પર્યાયાન્ વાભિલાપ્યગાન્ ॥ ૮૮૮ ॥

इति श्रुतज्ञानविषयः ॥

द्रव्यतोथावधिज्ञानी रूपिद्रव्याणि पश्यति ।
 भाषातैजसयोरन्तःस्थानि तानि जघन्यतः ॥ ८८९ ॥
 उत्कर्षतस्तु सर्वाणि सूक्ष्माणि वादराणि च ।
 विशेषाकारतो वेत्ति ज्ञानत्वादस्य निश्चितम् ॥ ८९० ॥

વળી અચ્છુદર્શનાત્મક-શ્રુતાનુવર્તિ-મન વડે દશપૂર્વોને વિષે રહેલા અભિલાપ્ય દ્રવ્યોને દેખે છે-તે શિવાયનાઓના સંબંધમાં ધુદ્ધિવિશેષને લઈને ભજના બાણવી. ૮૮૪-૮૮૫.

ઉપરના શ્લોકમાં ' મનવડે દેખે છે ' એમ કહ્યું તે સંબંધમાં વૃદ્ધ-અનુભવીઓનું કહેવું છે કે-કથંચિત્ એ સર્વ દર્શનરૂપે પણ ભુએ છે, કેમકે એ ઐવેયક અને અનુત્તર આદિ વિમાનોના ચિત્ર પણ આળેખી આપી શકે છે. ૮૮૬.

જે એમ ન હોત તો ખીલકુલ નહીં જોયેલાનો આળેખ કેમ કરી શકત ? વળી ચોથા ઉપાંગમાં કહ્યું છે કે શ્રુતજ્ઞાનમાં ' દેખવાનો ગુણ ' પણ છે. ૮૮૭.

' ક્ષેત્રથી ' અને ' કાળથી ' પણ શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય એવી જ રીતનો છે. અને ' ભાષથી ' એ ઉદયિક આદિ ભાવોને અથવા અભિલાપ્ય પર્યાયોને બાણે છે. ૮૮૮.

આ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાનના વિષયનું સ્વરૂપ છે.

હવે અવધિજ્ઞાનના ' વિષય ' વિષે.

અવધિજ્ઞાની જઘન્યતઃ ' દ્રવ્યથી ' ભાષા અને તેજના રૂપી દ્રવ્યોને ભુએ છે; અને ઉત્કૃષ્ટપણે તો સર્વ સૂક્ષ્મ-ગાદર પદાર્થોને વિશેષાકારમાં ભુએ છે, એને એનું જ્ઞાન છે માટે. ૮૯૦.

ક્ષેત્રતોઽથાવધિજ્ઞાની જઘન્યાદ્વેત્તિ પશ્યતિ ।
અસંખ્યેયતમં ભાગમંગુલસ્યોપયોગતઃ ॥ ૮૧૧ ॥

વિશેષશ્ચ અત્ર—

જાવઙ્ગ્યા તિસમયાહારગસ્સ સુહુમસ્સ પણ્ણગજીવસ્સ ।
ઓગાહણા જહણ્ણા ઓહિલિત્તં જહન્નં તુ ॥ ૮૧૨ ॥

इति नन्दीसूत्रादिषु नन्दीवृत्तौ च ॥

યોજનસહસ્રમાત્તો મત્સ્યો મૃત્વા સ્વકાયદેશે યઃ ।
ઉત્પદ્યતે હિ પનકઃ સૂક્ષ્મત્વેનેહ સ ગ્રાહ્યઃ ॥ ૮૧૩ ॥

संहृत्य चाद्यसमये स ह्यायामं करोति च प्रतरम् ।

સંખ્યાતીતાખ્યાંગુલવિભાગબાહલ્યમાનં તુ ॥ ૮૧૪ ॥

સ્વતનૂપ્રથુત્વમાત્રં દીર્ઘત્વેનાપિ જીવસામર્થ્યાત્ ।

તમપિ દ્વિતીયસમયે સંહૃત્ય કરોત્યસૌ સૂચિમ્ ॥ ૮૧૫ ॥

સંખ્યાતીતાખ્યાંગુલવિભાગવિષ્કમ્ભમાનનિર્દિષ્ટમ્ ।

નિજતનુ પ્રથુત્વદીર્ઘ તૃતીયસમયે તુ સંહૃત્ય ॥ ૮૧૬ ॥

અવધિજ્ઞાની વળી 'ક્ષેત્રથી' (એટલે વિસ્તારમાં) આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગને પણ જઘન્યપણે ઉપયોગથી બાણી શકે છે—જોઈ શકે છે. ૮૧૧.

અહિં વિશેષ એટલું કે—

ત્રણ સમયના આહારવાળા સૂક્ષ્મ 'પનક'ના જીવની જેટલી જઘન્ય અવગાહના છે તેટલા અવધિજ્ઞાનનો 'ક્ષેત્રથી' જઘન્ય વિષય છે. એમ નન્દીસૂત્ર આદિ તથા નન્દીસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે. ૮૧૨.

એક હજાર યોજનનો મત્સ્ય મૃત્યુ પામીને પોતાના કાયદેશની અંદર સૂક્ષ્મપનકપણે ઉત્પન્ન થાય છે એ અહિં 'પનક' સમજવો. ૮૧૩.

પ્રથમસમયે એ પોતાના વિસ્તારને સંહરી લઈને આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડું 'પ્રતર' કરે છે. ૮૧૪.

પછી ખીલે સમયે જીવના સામર્થ્યથી એ પ્રતરને પણ સંહરીને પોતાના શરીરની પહોળાઈ જેટલી લંબાઈની 'સૂચિ' કરે છે. ૮૧૫.

ત્રીજે સમયે આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા વિષ્કંભવાળું, અને જેટલું પહોળું એટલું જ દીર્ઘ એવું પોતાનું શરીર સંહરીને પોતાના કાયદેશમાં અત્યન્તસૂક્ષ્મ 'પનક'

उत्पद्यते च पनकः स्वदेहदेशे सुसूक्ष्मपरिणामः ।
समयत्रयेण तस्यावगाहना यावती भवति ॥ ८९७ ॥

तावज्जघन्यमवધેરાલમ્બનવસ્તુમાજનં ક્ષેત્રમ્ ।
इदमित्थमेव मुनिगणसुसम्प्रदायात्समवसेयम् ॥ ८९८ ॥

ત્રિભિઃ વિશેષકમ્ ॥

તથા મચ્છો મહલ્લકાઓ સંખિત્તો જોડ તીર્હિં સમણ્હિં ।
स किरपयत्तविसेसेण सण्हमोगाहणं कृणइ ॥ १ ॥
સગહયરાસગહયરો સુદ્દુમો પણઓ જહન્નદેહો ય ।
स बहु विसेसविसिद्धो सण्हयरो सब्बदेहेसु ॥ ८९९ ॥
પઠમવિતીયે સગહો જાયઙ્ થૂલો ચઉત્થયાઙ્સુ ।
तइयसमयंमि जुग्गो गहिओ तो तिसमयाहारो ॥ ९०० ॥

श्रलोके लोकमात्राणि पश्येत् खंडान्यसंख्यशः ।
उत्कृष्टतोऽवधिज्ञानविषयः शक्त्यपेक्षया ॥ ९०१ ॥

નીપળે છે. આમ ત્રણ સમયમાં તેની જેટલી અવગાહના થાય છે તેટલું અવધિજ્ઞાનનું, આલ-
મ્બનના ભાજનરૂપ જઘન્ય ક્ષેત્ર છે. આ વાત આમજ છે એમ મુનિગણના સંપ્રદાયને લઈને
સમજવું. ૮૯૬-૮૯૮.

એ આ પ્રમાણે છે:—

અત્યંત મોટી અવગાહનાવાળો મત્સ્ય મરણ પામતી વખતે ત્યાંજ ઉપજવાનો હોય તે
પ્રયત્નવિશેષવડે ત્રણ સમય વડે સંક્ષિપ્ત કરીને પોતાની અવગાહના અત્યંત સૂક્ષ્મ કરે છે. ૧.

સૂક્ષ્મ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ એવો જઘન્યદેહવાળો સૂક્ષ્મ પનક (સૂક્ષ્મવનસ્પતિકાય) હોય
છે—તે બહુ વિશેષણવડે વિશિષ્ટ એવો સર્વ દેહમાં સૂક્ષ્મ પોતાનો દેહ કરે છે. તે જીવ ઉપન્યા
પછી પહેલે ને બીજે સમયે સૂક્ષ્મ હોય છે, અને એથે વગેરે સમયે સ્થૂળ થઈ જાય છે;
તેથી અહિં અવધિજ્ઞાનના જઘન્ય ઉપયોગમાં ત્રણસમયવાળો યોગ્ય છે. માટે “ ત્રણ
સમયનો આહાર લીધેલો સૂક્ષ્મ પનક ” લેવો. તેની જેટલી અવગાહના હોય તેટલો ‘ અવધિ
જ્ઞાન ’ નો જઘન્ય વિષય જાણવો. ૮૯૯-૯૦૦.

અવધિજ્ઞાની નિજશક્તિઅનુસાર ઉત્કૃષ્ટપણે અત્રોકને વિષે લોકાકાશ જેવડા અસંખ્ય
ખંડો જોઈ શકે. ૯૦૧.

અસંખ્યભાગમાવલ્યા જઘન્યાદેષ પશ્યતિ ।
 ઉત્સર્પિણ્યવસર્પિણીઃ ઉત્કર્ષેણ ત્વસંખ્યકાઃ ॥ ૧૦૨ ॥
 અતીતા અપિ તાવત્યસ્તાવત્યોઽનાગતા અપિ ।
 તાવત્કાલે ભૂતભાવિરૂપિદ્રવ્યાવબોધતઃ ॥ ૧૦૩ ॥
 પર્યાયાન્ ભાવતોઽનન્તાનેષ વેત્તિ જઘન્યતઃ ।
 આધારદ્રવ્યાનન્ત્યેન પ્રતિદ્રવ્યં તુ નેયતઃ ॥ ૧૦૪ ॥
 ઉત્કર્ષતોઽપિ પર્યાયાનનન્તાન્ વેત્તિ પર્યતિ ।
 સર્વેષાં પર્યવાણાં ચાનન્તેઽશે તેઽપિ પર્યવાઃ ॥ ૧૦૫ ॥
 અથાવધેર્વિષયયોર્નિયમઃ ક્ષેત્રકાલયોઃ ।
 મિથો વિભાવ્યતે વૃદ્ધિમાશ્રિત્ય શ્રુતવર્ણિતઃ ॥ ૧૦૬ ॥
 અંગુલસ્યાસંખ્યભાગં ક્ષેત્રતો યો નિરીક્ષતે ।
 આવલ્યસંખ્યેયભાગં કાલતઃ સ નિરીક્ષતે ॥ ૧૦૭ ॥
 પ્રમાણાંગુલમત્રાહુઃ કેચિત્ ક્ષેત્રાધિકારતઃ ।
 અવધેરધિકારાચ્ચ કેચનાત્રોચ્છૂયાંગુલમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

વળી ' કાળથી ' એ જઘન્યપણે એક આવળીનો અસંખ્યમો ભાગ બાણી શકે છે, અને એટલાજ સમયમાં ઉત્કૃષ્ટપણે અસંખ્યાત ભૂત તેમજ ભાવિ અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણી બાણી શકે છે. કેમકે એટલા સમયમાં તે એને ભૂત અને ભાવિ રૂપી દ્રવ્યોનો યોગ થઈ બંધાયે છે. ૬૦૨-૬૦૩.

અવધિજ્ઞાની વળી ' ભાવથી ' જઘન્યપણે આધારરૂપ-અનન્તા દ્રવ્યોના (આધેય) અનન્તા પર્યાયો બાણે છે, પરંતુ દરેક દ્રવ્યના એટલા પર્યાય બાણે નહિં. ૬૦૪.

ઉત્કૃષ્ટપણે પણ એ અનન્ત પર્યાયો બાણે છે અને જુવે છે. જોકે આ (અનન્ત) પર્યાયો પણ સર્વ પર્યાયોને અનન્તમે હિસે છે. ૬૦૫.

હવે અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્ર અને કાળરૂપ-વિષયોનો, પરસ્પર વૃદ્ધિસંબંધી નિયમ શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યો છે તે કહીએ છીએ. ૬૦૬.

આંગળનો અસંખ્યાતમો ભાગ ' ક્ષેત્રથી ' (એટલે વિસ્તારમાં કેટલો હોય એ) ને બાણી શકે તે ' કાળથી ' એક આવળીનો અસંખ્યાતમો ભાગ (કેટલો હોય એ) બાણી શકે. ૬૦૭.

આ આંગળને કેટલાકે, અહિં ક્ષેત્રનો અધિકાર હોવાથી, પ્રમાણ-અંગુલ કહે છે; ત્યાં કેટલાકે વળી, અહિં અવધિજ્ઞાનનો અધિકાર છે એમ કહીને, ઉત્સેધાંગુલ કહે છે. ૬૦૮.

यश्चांगुलस्य संख्येयं क्षेत्रतो भागमीक्षते ।
 आवल्या अपि संख्येयं कालतोऽंशं स वीक्षते ॥ ९०९ ॥
 सम्पूर्णमंगुलं यस्तु क्षेत्रतो वीक्षते जनः ।
 पश्येदावलिकान्तः स कालतोऽवधिचक्षुषा ॥ ९१० ॥
 पश्यन्नावलिकां पश्येदंगुलानां पृथक्त्वकम् ।
 क्षेत्रतो हस्तदर्शी च मुहूर्त्तान्तः प्रपश्यति ॥ ९११ ॥
 कालतो भिन्नदिनदृक् गव्यूतं क्षेत्रमीक्षते ।
 योजनक्षेत्रदर्शी च भवेद्दिनपृथक्त्वदृक् ॥ ९१२ ॥
 कालतो भिन्नपक्षेक्षी पंचविंशतियोजनीम् ।
 क्षेत्रतो चेत्ति भरतदर्शी पक्षमनूनकम् ॥ ९१३ ॥
 जानाति जम्बूद्वीपं च कालतोऽधिकमासवित् ।
 कालतो वर्षवेदी स्यात् क्षेत्रतो नरलोकवित् ॥ ९१४ ॥

वणी જે માણસ 'ક્ષેત્રથી' આંગળનો સંખ્યાતમો ભાગ જુએ છે તે 'કાળથી' આવળીનો પણ સંખ્યાતમો ભાગ જોઈ શકે છે. ૯૦૯.

જે વ્યક્તિ ક્ષેત્રથી એક સંપૂર્ણ આંગળપ્રમાણ જુએ છે તે અવધિજ્ઞાનરૂપી ચક્ષુવડે 'કાળથી' આવળીનો અન્તર્ભાગ પણ જોઈ શકે છે. ૯૧૦.

'કાળથી' આવળી પર્યન્ત જોનાર વ્યક્તિ વળી 'ક્ષેત્રથી' આંગળના પૃથક્ત્વને પણ જોઈ શકે છે. અને વળી 'ક્ષેત્રથી' એક હસ્તપ્રમાણ જોનારે 'કાળથી' એક મુદૂર્તપર્યન્ત જુએ છે. ૯૧૧.

એક છૂટાછવાયા દિવસના અન્તર્ભાગને જોનારો એક ગવ્યૂતના વિસ્તાર સુધી જોઈ શકે છે. અને એક યોજનપ્રમાણ ક્ષેત્ર-વિસ્તાર જુએ છે એ (કાળપરત્વે) જે થી નવ દિવસ દિવસો સુધીનો સમય જોઈ શકે છે. ૯૧૨.

વળી પક્ષ દિવસસુધીમાં જનનારા જનાવો નજરે જુએ છે એ વ્યક્તિ પચવીશ યોજન સુધીના વિસ્તારમાં જોઈ શકે છે. અને આખું ભરતક્ષેત્ર જોનાર ધણી આખા પખવાડીઆ જેટલો કાળ નજરે જોઈ શકે છે. ૯૧૩.

એક માસથી અધિક કાળ સુધીનું જાણનાર માણસ વળી જમ્બુદ્વીપ સુધીના વિસ્તાર પર્યન્ત જોઈ શકે છે. અને અખિલ મનુષ્યલોકને નજર આગળ જોનાર આખા વર્ષમાં જનનારી સર્વ વાત જાણી શકે છે. ૯૧૪.

રુચકદ્વીપદર્શીં ચ પश्येत् वर्षपृथक्स्वकम् ।

संख्येयकालदर्शीं च संख्येयान् द्वीपवारिधीन् ॥ ९१५ ॥

सामान्यतोऽत्र प्रोक्तोऽपि कालः संख्येयसंज्ञकः ।

विज्ञेयः परतो वर्षसहस्रादिह धीधनैः ॥ ९१६ ॥

असंख्यकालविषयेऽवधौ च द्वीपवार्धयः ।

भजनीया असंख्येयाः संख्येया अपि कुत्रचित् ॥ ९१७ ॥

विज्ञेया भजना चैवं महान्तो द्वીપવાર્ધયઃ ।

સંખ્યેયા એવ કિં ચૈકોઽપ્યેકદેશોઽપિ સમ્ભવેત્ ॥ ૯૧૮ ॥

તત્ર સ્વયમ્ભૂરમણતિરશ્ચોઽસંખ્યકાલિકે ।

અવધૌ વિષયસ્તસ્યામ્ભોધેઃ સ્યાદેકદેશકઃ ॥ ૯૧૯ ॥

યોજનાપેક્ષયાસંખ્યમેવ ક્ષેત્રં ભવેદિહ ।

અસંખ્યકાલવિષયેઽવધાવિતિ તુ ભાવ્યતામ્ ॥ ૯૨૦ ॥

કાલવૃદ્ધૌ દ્રવ્યભાવક્ષેત્રવૃદ્ધિરસંશયમ્ ।

ક્ષેત્રવૃદ્ધૌ તુ કાલસ્ય ભજના ક્ષેત્રસૌદમ્યતઃ ॥ ૯૨૧ ॥

વળી જે ધણી રૂચકદ્વીપસુધીનું સર્વ જાણે છે એ એથી નવ વર્ષ સુધીનું બધું જાણી શકે છે. અને સંખ્યાત વર્ષની વાત જાણનારો સંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્ર સુધીનું જોઇ શકે છે. ૯૧૫.

અહિં કાળ સામાન્યથી જોડે સંખ્યાતવર્ષનો કહ્યો છે તોપણ એ એક હજારવર્ષથી તો અધિક જાણવો. ૯૧૬.

વળી ત્યાં અવધિજ્ઞાનનો વિષય કાળપરત્વે અસંખ્યાત વર્ષનો હોય ત્યાં ક્ષેત્રપરત્વે અસંખ્યદ્વીપસમુદ્રોનો હોય કે કયાંક વળી સંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રોનો પણ હોય. ૯૧૭.

એ ‘ભજના’ નું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે:—મહાન્ દ્વીપસમુદ્રો તો સંખ્યાત જ છે. એટલે એમનામાંનો એક (દ્વીપ કે સમુદ્ર) પણ હોય અથવા એ (દ્વીપ કે સમુદ્ર) નો એકદેશમાત્ર પણ હોય. (જેમાંથી ગમે એ હોય). ૯૧૮.

એનું કારણ એ કે સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર અને તીર્થસોકનું અસંખ્યકાલિક અવધિજ્ઞાન હોતાં છતાં એનો વિષય સમુદ્રનો એક દેશમાત્ર હોય. ૯૧૯.

અહિં યોજનાની અપેક્ષાએ, ક્ષેત્ર અસંખ્યાત હોય અને તે અસંખ્ય કાળનું અવધિજ્ઞાન હોય ત્યારે જ હોય. ૯૨૦.

કાળમાં વૃદ્ધિ થાય ત્યારે દ્રવ્ય, ભાવ અને ક્ષેત્રમાં નિશ્ચય વૃદ્ધિ થાય જ. પણ ક્ષેત્રમાં

द्रव्यपर्याययोर्वृद्धिरवश्यं क्षेत्रवृद्धितः ।

अत्राशेषो विशेषश्च ज्ञेयः आवश्यकदितः ॥ ९२२ ॥

अवध्यविषयत्वेनामूर्त्तयोः क्षेत्रकालयोः ।

उक्तक्षेत्रकालवर्त्तिद्रव्ये कार्यात्र लक्षणा ॥ ९२૩ ॥

इत्यवधिज्ञानविषयः ॥

स्कन्धाननन्तानृजुधीरुपयुक्तो हि पश्यति ।

नृक्षेत्रे संज्ञिपर्याસિર્મનસ્ત્વેનોરરીકृतान् ॥ ९२४ ॥

मनोज्ञानस्य नितरां क्षयोपशमपाटवात् ।

विशेषयुक्तमेवास्तौ वेत्ति वस्तु घटादिकम् ॥ ९२५ ॥

स्कन्धान् जानाति विपुलधीश्च तानेव साधिकान् ।

अपेक्ष्य द्रव्यपर्यायान् तथा स्पष्टतरानपि ॥ ९२६ ॥

વૃદ્ધિ થાય ત્યારે કાળમાં વૃદ્ધિ થાયે ખરી ને વખતે ન પણ થાય. કેમકે ક્ષેત્ર (કાળ કરતાં) સૂક્ષ્મ છે માટે. ૯૨૧.

ક્ષેત્ર વધ્યું એટલે દ્રવ્ય અને પર્યાય વધે જ એમાં તો કંઈ કહેવાતું જ નથી. (આ સંબંધમાં વિશેષ આવશ્યક વગેરે સૂત્રોમાંથી જાણી લેવું.) ૯૨૨.

અરૂપી ક્ષેત્ર અને કાળ અવધિજ્ઞાનનો વિષય ન હોવાથી, એમનો, ઉપર કહેલા ક્ષેત્રકાળને વિષે રહેલા દ્રવ્યમાં સમાવેશ કરી લેવો. ૯૨૩.

આ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનના વિષયનું સ્વરૂપ છે.

હવે મનઃપર્યવજ્ઞાનના વિષય વિષે.

' ઋણુમતિ ' મનઃપર્યવજ્ઞાનો મનુષ્ય ઉપયોગ દે તો મનુષ્યક્ષેત્રમાં સંજ્ઞીપર્યાસ જીવોએ મનપણાએ સ્વીકારેલા અનન્ત સ્કંધોને જુએ છે. ૯૨૪.

એટલું નહિ પણ મનઃપર્યવજ્ઞાનના અતિ ક્ષયોપશમને લીધે, એ ઘટાદિક વસ્તુ જુએ છે—એ એના હુરકોઈ વિશેષજુ સહિત જ જુએ છે. ૯૨૫.

વળી વિપુલમતિવાળો મનઃપર્યવજ્ઞાની તેજ સ્કંધોને દ્રવ્યપર્યાયની અપેક્ષાએ વિશેષ સ્પષ્ટપણે અને અધિકપણે જાણે છે. ૯૨૬.

દ્વિધા મનઃપર્યવસ્ય દ્રવ્યતો વિષયો હ્યયમ્ ।

વિષયં ચેત્રતોઽથાસ્ય વ્રવીમિ ઋજુધીરિહ ॥ ૧૨૭ ॥

અધસ્તિર્યગ્લોકમધ્યાદ્વેત્તિ રત્નપ્રમાક્ષિતૌ ।

ઋજુધીર્યોજનસહસ્રાન્તં સંજ્ઞિમનાંસ્યસૌ ॥ ૧૨૮ ॥

જ્યોતિશ્ચક્રોપરિત્ત્વં યાવદૂર્ધ્વં સ વીક્ષતે ।

તિર્યક્ ક્ષેત્રં દ્વિપાથોધિસાર્ધદ્વીપદ્વયાત્મકમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

ઉક્તં ક્ષેત્રં વિપુલધીર્નિર્મલં વીક્ષતે તથા ।

વિષ્કમ્ભાયામવાહલ્યૈઃ સાર્ધદ્વચંગુલસાધિકમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

અયં ભગવતીસૂત્રવૃત્તિરાજપ્રશ્નીયવૃત્તિનન્દીસૂત્રનન્દીમલયગિરીયવૃ-
ત્તિવિશેષાવશ્યકવૃત્તિકર્મગ્રન્થવૃત્ત્યાદ્યભિપ્રાયઃ ॥

સામાન્યં ઘટાદિવસ્તુમાત્રચિન્તનપરિણામગ્રાહિ કિંચિદવિશુદ્ધ-
તરં અર્ધતૃતીયાંગુલહીનમનુષ્યક્ષેત્રવિષયં જ્ઞાનં ઋજુમતિલઙ્ઘિઃ । સંપૂર્ણ-
મનુષ્યક્ષેત્રવિષયં વિપુલમતિલઙ્ઘિઃ ॥ इति प्रवचनसारोद्धारवृत्त्यौपपाति-
कवृत्त्योः लिखितम् ॥

આમ મનઃપર્યવજ્ઞાનના વિષયના, ' દ્રવ્યથી ' જે પ્રકાર કહ્યા.. હવે એના વિષયની ' ક્ષેત્ર ' પરત્વે વાત કરીએ. ૯૨૭.

ઋજુમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાની નીચે તિર્યગ્લોકના મધ્યભાગથી રત્નપ્રભા નામની નરકપૃથ્વી (નારદી) માં સહસ્રયોજનપર્યન્ત સંજ્ઞીલેખોનાં મન જાણે છે; ઉંચે જ્યોતિમંડળ ઉપરના તળભાગ સુધી જોઈ શકે છે; અને તીર્થો જે સમુદ્ર અને અદ્વીપ સુધીનો વિસ્તાર જોઈ શકે છે. ૯૨૮-૯૨૯.

પણ વિપુલમતિ તો એ ઉક્ત વિસ્તાર (ક્ષેત્ર) લંગાઈ-પહોળાઈ-જટલાઈમાં અદ્વી આંગળ અધિક હોય ને છતાં પણ નિર્મળપણે જોઈ શકે છે. ૯૩૦.

આ ભગવતીસૂત્રવૃત્તિ, રાજપ્રશ્નીયવૃત્તિ, નંદીસૂત્ર, નંદીસૂત્ર ઉપરની મલયગિરિની વૃત્તિ, વિશેષાવશ્યકવૃત્તિ અને ઈર્મગ્રન્થવૃત્તિ વગેરેનો અભિપ્રાય છે.

પ્રવચનસારોદ્ધાર તથા ઉવાઈ-ની વૃત્તિમાં આ સંબંધમાં એમ કહ્યું છે કે:—ઘટાદિ વસ્તુના ક્ષેત્ર ચિન્તનના પરિણામને અહીં કરનારું, કંઈક વિશેષ-અશુદ્ધ, અદ્વી આંગળ બાદ કરતાં રહે એટલું મનુષ્યક્ષેત્ર જેનો વિષય છે એવું, સામાન્ય જ્ઞાન ' ઋજુમતિ ' નું છે. ન્થાદે ' વિપુલમતિ ' ના જ્ઞાનનો વિષય તો સંપૂર્ણ મનુષ્યક્ષેત્ર છે.

અર્ધતૃતીયદ્વીપસમુદ્રેષુ અર્ધતૃતીયાંગુલહીનેષુ સંજ્ઞિમનાંસિ ઋજુમતિઃ
જાનાતિ । વિપુલમતિઃ અર્ધતૃતીયૈઃ અંગુલૈઃ અભ્યધિકેષુ ॥ इति चार्थतः
શ્રીજ્ઞાનસૂરિકૃતાવશ્યકાચૂર્ણો ॥

ઋજુધીઃ કાલતઃ પલ્યાસંખ્યભાગં જઘન્યતઃ ।

અતીતાનાગતં જાનાત્યુત્કર્ષાદપિ તન્મિતમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

તાવત્કાલભૂતભાવિમનઃપર્યાયબોધતઃ ।

તાવન્તમેવ વિપુલધીસ્તુ પશ્યતિ નિર્મલમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

સર્વભાવાનન્તભાગવર્ત્તિનોઽનન્તપર્યવાન્ ।

ઋજુધીર્ભાવતો વેત્તિ વિપુલસ્તાંશ્ચ નિર્મલાન્ ॥ ૧૩૩ ॥

इति मनःपर्यायविषयः ॥

કેવલી દ્રવ્યતઃ સર્વં દ્રવ્યં મૂર્ત્તમમૂર્ત્તકમ્ ।

ક્ષેત્રતઃ સકલં ક્ષેત્રં સર્વં કાલં ચ કાલતઃ ॥ ૧૩૪ ॥

ભાવતઃ સર્વપર્યાયાન્ પ્રતિદ્રવ્યમનન્તકાન્ ।

ભાવતો ભાવિનો ભૂતાન્ સમ્યગ્ જાનાતિ પશ્યતિ ॥૧૩૫॥યુગમમ્॥

વળી જ્ઞાનસૂરિકૃત આવશ્યકસૂત્રની ટીકામાં નીચેની મતલબના શબ્દો છે:—

અઠીદ્વીપસમુદ્રોમાંથી અઠી આંગળ બાદ કરતાં રહે એટલા ક્ષેત્રમાં રહેલા સંજ્ઞી જીવોના મન ' ઋજુમતિ ' બાજુ છે. અને ' વિપુલમતિ ' એનાથી અઠી આંગળ અધિક ક્ષેત્રના સંજ્ઞી જીવોનાં મન બાજુ છે.

' ઋજુમતિ ' જઘન્યપણે પલ્યાપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલો અતીત-અનાગત કાળ બાજુ છે. ઉત્કૃષ્ટપણે પણ એટલો જ. ૯૩૧.

' વિપુલમતિ ' મનઃપર્યવજ્ઞાની પણ તેટલાજ ભૂત-ભાવિકાળ વિષે તેટલું જ બાજુ છે, પણ એ એ નિર્મળ બાજુ છે. ૯૩૨.

' ઋજુમતિ ' ' ભાવથી ' સર્વ પદાર્થોના અનન્તમા ભાગે રહેલા અનન્ત પર્યાયો બાજુ છે. ' વિપુલમતિ ' એ પર્યાયો નિર્મળપણે બાજુ છે. ૯૩૩.

આ પ્રમાણે મનઃપર્યવજ્ઞાનના વિષયનું સ્વરૂપ છે.

હવે કેવળજ્ઞાનના ' વિષય ' વિષે.

કેવળજ્ઞાની રૂપીઅરૂપી સર્વ દ્રવ્યોને સર્વ કાળે સર્વ ક્ષેત્રે જુઓ છે. પ્રત્યેક દ્રવ્યના

વિહાયઃકાલયોઃ સર્વદ્રવ્યેષુ સંગતાવપિ ।

પૃથગુક્તિઃ પુનઃ ક્ષેત્રકાલરૂઢ્યેતિ ચિન્સ્યતામ્ ॥ ૧૩૬ ॥

इति केवलज्ञानविषयः ॥

મત્યજ્ઞાની તુ મિથ્યાત્વમિશ્રેણાવગ્રહાદિના ।

ઐત્પત્તિક્યાદિના યદ્વા પદાર્થાન્ વિષયીકૃતાન્ ॥ ૧૩૭ ॥

વેત્યવાયાદિના તાંશ્ચ પશ્યત્યવગ્રહાદિના ।

મત્યજ્ઞાનેન વિશેષસામાન્યાવગમાત્મના ॥ ૧૩૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥

મત્યજ્ઞાનપરિગતં ક્ષેત્રં કાલં ચ વેત્યસૌ ।

મત્યજ્ઞાનપરિગતાન્ સ વેત્તિ પર્યવાનપિ ॥ ૧૩૯ ॥

શ્રુતાજ્ઞાની પુનર્મિથ્યાશ્રુતસન્દર્ભગર્ભિતાન્ ।

દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવાન્ વેત્તિ પ્રજ્ઞાપયત્યપિ ॥ ૧૪૦ ॥

एवं विभंगानुगतान् विभंगज्ञानवानपि ।

દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવાન્ કથંચિદ્વેત્તિ પશ્યતિ ॥ ૧૪૧ ॥

અનન્ત પર્યાયો, ભૂત-શવિધ્ય અને વર્તમાન એમ સર્વ કાળના, સમ્યક્ પ્રકારે જાણે છે-જુએ છે. (આકાશ અને કાળનો ' સર્વદ્રવ્યો ' માં સમાવેશ થઈ જાય છે છતાં જ્યૂદાં કહ્યાં એ એટલા માટે કે ક્ષેત્ર અને કાળની રૂઢિ એવી છે). ૯૩૪-૯૩૬.

આ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનના વિષયનું સ્વરૂપ છે.

હવે ત્રણ અજ્ઞાનના ' વિષય ' વિષે.

(૧.) મતિઅજ્ઞાની મનુષ્ય મિથ્યાત્વમિશ્ર અવગ્રહ વગેરે અથવા ઉત્પત્તિકી (યુદ્ધિ) વગેરેના વિષયરૂપ પદાર્થોને, મતિઅજ્ઞાનને લીધે, વિશેષ સામાન્ય ઓધાત્મક અવાય વગેરેવડે જાણે છે અને અવગ્રહ વગેરેવડે જુએ છે. ૯૩૭-૯૩૮.

વળી એ મતિઅજ્ઞાનથી પરિગત એવા ક્ષેત્ર તથા કાળને જાણે છે, તથા એવા જ પર્યાયોને પણ જાણે છે. ૯૩૯.

(૨.) શ્રુતઅજ્ઞાની મનુષ્ય મિથ્યાશ્રુતયુક્ત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવને જાણે છે અને અન્યને પ્રરૂપણા પણ કરે છે. ૯૪૦.

(૩.) એવી જ રીતે વિભંગજ્ઞાની પણ, વિભંગજ્ઞાનાનુગત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને કથંચિત્ જાણે છે અને જુએ છે. લંબકં, દિશાઓને જાણે પવિત્ર કરવા જગ ઉદારતો શિવરાત્રિ

યથા સ શિવરાજર્ષિર્દિશાપ્રોક્તકતાપસઃ ।

વિભંગજ્ઞાનતોઽપશ્યત્ સસદ્વીપપયોનિધીન્ ॥ ૧૪૨ ॥

નિશસ્ય તાનસંખ્યેયાન્ જગદ્ગુરુનિરૂપિતાન્ ।

સંદિહાનો વીરપાર્શ્વે પ્રવ્રજ્ય સ યયૌ શિવમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

इदं पंचविधं ज्ञानं जिनैर्यत्परिकीर्तितम् ।

तद् द्वे प्रमाणे भवतः प्रत्यक्षं च परोક્તकम् ॥ ૧૪૪ ॥

स्वस्य ज्ञानस्वरूपस्य घटादेर्यत्परस्य च ।

निश्चायकं જ્ઞાનમિહ તત્પ્રમાણમિતિ સ્મૃતમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

યદાહુઃ— સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણમ્ । ઇતિ ॥

તત્રેન્દ્રિયાનપેક્ષં યજીવસ્યૈવોપજાયતે ।

તત્પ્રત્યક્ષં પ્રમાણં સ્યાદન્ત્યજ્ઞાનત્રયાત્મકમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

इन्द्रियैर्हेतुभिः ज्ञानं यदात्मन्युपजायते ।

તત્પરોક્ષમિતિ જ્ઞેયમાદ્યજ્ઞાનદ્વયાત્મકમ્ ॥ ૧૪૭ ॥

પ્રત્યક્ષે ચ પરોક્ષે ચાવાયાંશો નિશ્ચયાત્મકઃ ।

યઃ સ એવાત્ર સાકારઃ પ્રમાણવ્યપદેશભાક્ ॥ ૧૪૮ ॥

વિભંગજ્ઞાનને લીધે સાત દ્વીપસમુદ્રો બાણુતો હુતો. પણ પછી સંદેહમાં પડી અને શ્રીવીરપ્રભુ પાસે અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્રની વાત સાંભળી દીક્ષા લઈ મોક્ષે ગયો. ૯૪૧-૯૪૩.

જિનપ્રભુએ જે આ પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન કહ્યું છે તે બે પ્રમાણરૂપ છે:

(૧) પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અને (૨) પરોક્ષપ્રમાણ. ૯૪૪.

જ્ઞાનરૂપ એવા પોતાના આત્માને, અને ઘટાદિકરૂપ એવા પરને નિશ્ચય કરાવનારું જે જ્ઞાન-તે અહિં પ્રમાણરૂપ સમજવાનું છે. કેમકે સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનમ્ પ્રમાણમ્ એવી ઉક્તિ છે. ૯૪૫.

ઇન્દ્રિઓની અપેક્ષાવિના જે જીવને જે ઉત્પન્ન થાય છે એ (૧) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. છેલ્લાં ત્રણ જ્ઞાન એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. ૯૪૬.

ઇન્દ્રિયોરૂપ હેતુવડે આત્માને વિષે જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એ (૨) પરોક્ષપ્રમાણ. પહેલાં બે જ્ઞાન પરોક્ષપ્રમાણ છે. ૯૪૭.

પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અને પરોક્ષપ્રમાણમાં જે નિશ્ચયાત્મક ‘અવાય’ નો અંશ છે એજ અહિં પ્રમાણ નામક સાકાર છે. ૯૪૮.

યથામિહિતમ્—

સાકારઃ પ્રત્યયઃ સર્વો વિમુક્તઃ સંશયાદિના ।

સાકારાર્થપરિચ્છેદાત્પ્રમાણં તન્મનીષિણામ્ ॥ ૧૪૯ ॥

સામાન્યૈકગોચરસ્ય દર્શનસ્યાત એવ ચ ।

ન પ્રામાણ્યં સંશયાદેરપ્યેવં ન પ્રમાણતા ॥ ૧૫૦ ॥

અત એવ મતિજ્ઞાને સમ્યક્ત્વદલિકાન્વિતઃ ।

યોઽવાયાંશઃ સ પ્રમાણં સ્યાત્પૌદલિકસદ્દશામ્ ॥ ૧૫૧ ॥

પ્રક્ષીણસત્તકાનાં ચાવાયાંશ એવ કેવલઃ ।

પ્રમાણમપ્રમાણં ચાવગ્રહાદ્યા અનિર્ણયાત્ ॥ ૧૫૨ ॥

અયં ચ તત્ત્વાર્થવૃત્યાદ્યભિપ્રાયઃ ॥

રત્નાવતારિકાદૌ ચ મતિજ્ઞાનસ્ય તદ્ભેદાનાં અવગ્રહાદીનાં ચ સાં-
વ્યવહારિકપ્રત્યક્ષપ્રમાણત્વમુક્તમ્ । તથા ચ તદ્ગ્રન્થઃ—અવગ્રહશ્ચ ઈહા
ચ અવાયશ્ચ ધારણા ચ તાભિઃ ભેદઃ વિશેષઃ તસ્માત્ પ્રત્યેકં ઇન્દ્રિયાનિ-
ન્દ્રિયનિવન્ધનં પ્રત્યક્ષં ચતુર્ભેદમ્ । ઇતિ ॥

ક્યું છે કે:—

સાકાર પ્રત્યય સર્વ સંશયરહિત છે, અને સાકાર પદાર્થના પરિચ્છેદથી બુદ્ધિમાનો એને પ્રમાણરૂપ માને છે. અને એને ક્ષીણે જ, ક્ષત એક સામાન્યને જ ગોચર એવું દર્શન પ્રમાણરૂપ ગણાતું નથી તેમ સંશય આદિ પણ પ્રમાણરૂપ ગણાતા નથી. એથી જ વળી મતિજ્ઞાનને વિષે સમ્યક્ત્વના દળવાળો જે અવાયાંશ છે તે પુદ્ગલિક નિર્ભંગ દૃષ્ટિવાળાઓને પ્રમાણરૂપ છે. વળી જેઓની સર્વે—સાતે પ્રકૃતિઓ ક્ષીણ થયેલી છે એઓને કેવળ અવાયાંશ જ પ્રમાણભૂત છે, પણ અવગ્રહ આદિ તે અનિર્ણયને ક્ષીણે અપ્રમાણભૂત છે. ૯૪૯—૯૫૨.

આ પ્રમાણેના ' તત્ત્વાર્થવૃત્તિ ' વગેરેનો અભિપ્રાય છે.

' રત્નાવતારિકા ' માં તે મતિજ્ઞાનને અને એના અવગ્રહ આદિ ભેદોને વ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ગણ્યાં છે. એ ગ્રંથમાં ક્યું છે કે—ક્રિયા, અવગ્રહ, અવાય અને ધારણા—આ ચારે શિત્તાલિત ભેદ છે તેથી પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયના અને અનિન્દ્રિયના કારણરૂપ એવું જે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ— તે ચાર પ્રકારનું છે.

શ્રુતજ્ઞાનેઽપ્યવાયાંશઃ પ્રમાણમનયા દિશા ।
 નિમિત્તાપેક્ષણાદેતે પરોક્ષે इति कीर्त्तिते ॥ ૧૫૩ ॥
 પરોક્ષં હ્યનલજ્ઞાનં ધૂમજ્ઞાનનિમિત્તકમ્ ।
 લોકે તદ્વદિમે જ્ઞેયે ઇન્દ્રિયાદિનિમિત્તકે ॥ ૧૫૪ ॥
 इदं च निश्चयनयापेक्षया व्यपदिश्यते ।
 प्रत्यक्षव्यपदेशोऽपि व्यवहारान्मतोऽनयोः ॥ ૧૫૫ ॥

તથોક્તં નન્ધ્યામ્—

તં સમાસઓ દુવિહં પશ્યન્તં । તં ઇન્દ્રિયપચ્ચલ્લં ચ નોઇન્દ્રિયપચ્ચલ્લં
 ચ इत्यादि ॥

•નનુ ચ પ્રત્યક્ષમનુમાનં ચાગમશ્ચેતિ ત્રયં વિદુઃ ।
 પ્રમાણં કાપિલા આક્ષપાદાસ્તત્રોપમાનકમ્ ॥ ૧૫૬ ॥
 મીમાંસકાઃ ષડર્થાપત્યભાવાભ્યાં સહોચિરે ।
 દ્વે ત્રીણિ વા કાણમુજા દ્વે વૌદ્ધા આદિતો વિદુઃ ॥ ૧૫૭ ॥
 एकं च लौकायतिका प्रमाणानीत्यनेकधा ।
 परैरुक्तानि किं तानि प्रमाणान्यथवान्यथा ॥ ૧૫૮ ॥

આ રીતે શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ અવાયાંશ પ્રમાણભૂત કહેવાય.

ઉપર મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બેઉને પરોક્ષ કહ્યાં છે એ નિમિત્તની અપેક્ષાને લીધે કહ્યાં છે. જેમ ધુમાડાના જ્ઞાનરૂપ નિમિત્તવાળું અગ્નિનું જ્ઞાન પરોક્ષ છે તેમ લોકમાં મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને પણ ઇન્દ્રિયાદિક નિમિત્ત બેઠતું હોવાથી, એ બેઉ પરોક્ષ છે. આ બધું કહ્યું એ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. વ્યવહારમાં તો બેઉને પ્રત્યક્ષપ્રમાણ પણ કહ્યા છે. ૯૫૩-૯૫૫.

એ (પ્રત્યક્ષ) સંબંધે નંદીસૂત્રમાં કહ્યું છે કે-પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનું છે: (૧) ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને (૨) નોઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ.

અહિં-પ્રમાણના સંબંધમાં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—

કપિલમુનિને મતે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ-એમ ત્રણ પ્રમાણ છે. અક્ષપાદને મતે એ ત્રણ ને એક ચોથું ' ઉપમાન ' વધારે. મીમાંસકોને મતે એ ચાર ઉપરાંત (૫) અર્થોપત્તિ અને (૬) અભાવ-એમ છ. કણ્વાદઋષિને મતે પહેલાં બે કે ત્રણ. બોદ્ધોને મતે પ્રથમનાં બે. અને નાસ્તિકોને મતે ફક્ત એક ' પ્રત્યક્ષ '. એવીરીતે અન્યઅન્ય મતવાળાઓ અનેક પ્રમાણો માને છે. તો તે સર્વ સત્ય માનવાં કે અસત્ય માનવાં ? ૯૫૬-૯૫૮.

અત્રોચ્યતે—

एतान्याद्यज्ञानयुग्मेऽन्तर्भूतान्यखिलान्यपि ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तकतया किल ॥ ९५९ ॥

अप्रमाणानि वामूनि मिथ्यादर्शनयोगतः ।

असद्बोधव्यापृतेश्चोन्मत्तवाक्यप्रयोगवत् ॥ ९६० ॥

पंचानामप्यथैतेषां सहभावो विचार्यते ।

एकं द्वे त्रीणि चत्वारि स्युः सहैकत्र देहिनि ॥ ९६१ ॥

તથાહિ— પ્રાપ્તં નિસર્ગસમ્યક્ત્વં યેન સ્યાત્તસ્ય કેવલમ્ ।

मतिज्ञानमनवाप्तश्रुतस्यापि शरीरिणः ॥ ९६२ ॥

अत एव मतिर्यत्र श्रुतं तत्र न निश्चितम् ।

श्रुतं यत्र मतिज्ञानं तत्र निश्चितमेव हि ॥ ९६३ ॥

अयं तत्त्वार्थवृत्त्याद्यभिप्रायः ॥

નન્દીસુત્રાદૌ તુ—

जत्थ मइनाणं तत्थ सुअनाणं । जत्थ सुअनाणं तत्थ मइनाणं ।

इत्युक्तम् ॥

એ પ્રશ્નનું સમાધાન નીચે કહીએ છીએ—

એ સર્વ પ્રમાણો પહેલા એ પ્રમાણમાં સમાઈ જાય છે. કારણકે એમને ‘ ઇન્દ્રિય અને અર્થ ’ નંબુ નિકટપણ છે. અથવા તો મિથ્યાદર્શનના યોગથી, અસત્ બોધના વ્યાપારને લીધે, ઉન્મત્તની વાચાણતાની જેમ, એ સર્વ અપ્રમાણ છે. ૯૫૯-૯૬૦.

હવે એ પાંચે જ્ઞાનોના સહભાવ કે એકત્રવાસ વિષે વિચાર કરીએ. દેખકે એમનામાંના એક, એ, ત્રણ કે ચાર સુદ્ધાં એકસાથે એક જ પ્રાણીમાં હોઈ શકે છે. ૯૬૧.

જે પ્રાણીને નિસર્ગતઃ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે તેને શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના પણ દેવળ મતિજ્ઞાન તો હોય છે. આ ઉપગથી મતિઃ યત્ શ્રુતં તત્ર (ત્યાં મતિ-બુદ્ધિ હોય ત્યાં શ્રુત હોય) એ વાત નિશ્ચિત નથી. જોકે ‘ ત્યાં શ્રુત હોય ત્યાં મતિજ્ઞાન હોય ’ એ વાત નિશ્ચય છે. ૯૬૨-૯૬૩.

એ તત્ત્વાર્થવૃત્તિ આદિનો અભિપ્રાય છે.

‘ નન્દીસુત્ર ’ વગેરેમાં તો “ ત્યાં મતિજ્ઞાન છે ત્યાં શ્રુતજ્ઞાન છે; અને ત્યાં શ્રુતજ્ઞાન છે ત્યાં મતિજ્ઞાન છે ” એમ કહે છે.

અત એવ એકેન્દ્રિયાણામપિ શ્રુતજ્ઞાનં સ્વીકૃતં શ્રુતે ॥

યથા— જહ સુહુમં માર્વિદિયનાણં દર્વિવિદિયાવરોહે વિ ।

દવ્વસુઆભાવંમિ વિ ભાવસુઅં પત્થિવાઙ્ગાં ॥ ૧ ॥

ભાવેન્દ્રિયોપયોગશ્ચ વકુલાદિવત્ એકેન્દ્રિયાણાં સર્વેષાં ભાવ્યઃ ॥

તથા મલયગિરિપૂજ્યા અપ્યાહુઃ નન્દીવૃત્તૌ—

યદ્યપિ તેષાં એકેન્દ્રિયાદીનાં પરોપદેશશ્રવણાસમ્ભવઃ તથાપિ તેષાં તથાવિધક્ષયોપશમભાવતઃ કશ્ચિત્ અવ્યક્તઃ અચ્ચરલાભો ભવતિ । યદ્વશાત્ અચ્ચરાનુષક્તં શ્રુતજ્ઞાનં ઉપજાયતે । ઇત્થં ચૈતદંગીકર્તવ્યમ્—તેષામપિ આહારાદ્યભિલાષ ઉપજાયતે । અભિલાષશ્ચ પ્રાર્થના । સા ચ યદીદમહં પ્રાપ્નોમિ તદા ભવ્યં ભવતીત્યાદ્યક્ષરાનુવિદ્ધૈવ । તતસ્તેષામપિ કાચિત્ અવ્યક્તાચ્ચરોપલબ્ધિઃ અવશ્યં પ્રતિપત્તવ્યા ॥ ઇતિ ॥

મતિજ્ઞાનશ્રુતજ્ઞાનરૂપે દ્વે ભવતઃ સહ ।

ત્રીણિ તે સાવધિજ્ઞાને સમનઃપર્યવે તુ વા ॥ ૧૬૪ ॥

એ ઉપરથી જ આગમમાં ‘ એકેન્દ્રિય જીવમાં પણ શ્રુતજ્ઞાન છે ’ એમ સ્વીકાર કર્યો છે.

જીવોઃ જેમ દ્રવ્યેન્દ્રિયનો અવરોધ થયો હોય છતાં સૂક્ષ્મ ભાવેન્દ્રિયનું જ્ઞાન હોય છે

તેમ દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં પૃથ્વી આદિકમાં ભાવશ્રુત હોય છે. (૧)

વળી ભાવ-ઈન્દ્રિયોનો ઉપયોગ તો બહુલ આદિની પેઠે સર્વ એકેન્દ્રિયોમાં છે એમ સમજવું.

પૂજ્યપાદ મલયગિરિ પણ નંદીસૂત્રની ટીકામાં કહે છે કે—

એ એકેન્દ્રિય જીવોને ધીબ્જીવોનો ઉપદેશ કર્ણગોચર થયો અસંભવિત છે તોપણ કોઈ એવા પ્રકારના ક્ષયોપશમને લીધે એમને કંઈ અવ્યક્ત અક્ષરલાભ તો થાય છે. અને એને લીધે અક્ષરની પાછળ શ્રુતજ્ઞાન પણ આવે છે. આ વાતનો સ્વીકાર આવી રીતે કરવો:— એમને પણ આહાર આદિની અભિલાષા થાય છે, અને અભિલાષા એટલે પ્રાર્થના. અને તે પ્રાર્થના પણ ‘ આ વસ્તુ જે મને મળી જાય તો બહુ સારું થાય ’ ઇત્યાદિ અક્ષરસંયુક્ત જ છે, ત્યારે એપરથી એ એકેન્દ્રિય જીવોને પણ કંઈક અવ્યક્ત અક્ષરની અવશ્ય પ્રાપ્તિ હોય છે એમ સમજવું.

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બે એક સાથે હોય છે. તેમ તે બેની સાથે અવધિજ્ઞાન કે મન:-

ચતુર્ણાં સહભાવોઽપિ દ્વદ્વસ્થશ્રમણે ભવેત્ ।
 પંચાનાં સહભાવે તુ મતદ્વિતયમુચ્યતે ॥ ૯૬૫ ॥
 કેચિદ્દૂર્ચુર્ન નશ્યન્તિ યથાર્કેઽભ્યુદિતે સતિ ।
 મહાંસિ ચન્દ્રનક્ષત્રદીપાદીન્યખિલાન્યપિ ॥ ૯૬૬ ॥
 ભવન્ત્યર્કિચિત્કરાણિ કિન્તુ પ્રકાશનં પ્રતિ ।
 દ્વાદ્વસ્થિકાનિ જ્ઞાનાનિ પ્રોદ્ભૂતે કેવલે તથા ॥૯૬૭॥ યુગ્મમ્ ॥
 તતો ન કેવલેનૈષાં સહભાવો વિરુદ્ધયતે ।
 અવ્યાપારાન્નિષ્ફલાનામપ્યક્ષાણામિવાર્હતિ ॥ ૯૬૮ ॥
 અન્યે ત્વાહુર્ન સન્ત્યેવ કેવલજ્ઞાનશાલિનિ ।
 દ્વાદ્વસ્થિકાનિ જ્ઞાનાનિ યુક્તિસ્તત્રાભિધીયતે ॥ ૯૬૯ ॥
 અવાયસદ્દ્રવ્યાભાવાત્ મતિજ્ઞાનં ન સમ્ભવેત્ ।
 ન શ્રુતજ્ઞાનમપિ યત્તન્મતિજ્ઞાનપૂર્વકમ્ ॥ ૯૭૦ ॥
 રૂપિદ્રવ્યૈકવિષયે ન તૃતીયતુરીયકે ।
 લોકાલોકવિષયકજ્ઞાનસ્ય સર્વવેદિનઃ ॥ ૯૭૧ ॥

પર્યવજ્ઞાન પણ હોય છે અને એમ થવાથી ત્રણનો પણ એકત્ર સાથ થાય છે. વળી કેવળજ્ઞાન થયા પહેલાં (દ્વાદ્વસ્થપણામાં) શ્રમણપણામાં ચારનો સહભાવ પણ હોય છે. પાંચે જ્ઞાનોના સહભાવના સંબંધમાં બે મત છે. ૯૬૪-૯૬૫.

દેહલાક એમ કહે છે કે જેમ સૂર્યનો અભ્યુદય થયે છતે પણ ચંદ્રમા, નક્ષત્ર દીપક આદિ હોય છે (જેકે પ્રકાશના બહુ નથી) તેમ, કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયે ચારે દ્વાદ્વસ્થિક જ્ઞાનોનો પણ સહભાવ તો રહે. કેવળજ્ઞાનની સાથે એમના સહવાસમાં કંઈ વિરોધ નથી આવતો; અર્ધશ્રમણમાં, અવ્યાપૃત હોઈને નિષ્ક્રમ રહેતી ઇન્દ્રિયોની જેમ. ૯૬૬-૯૬૮.

બીજાએ વળી એમ કહે છે કે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયે દ્વાદ્વસ્થિક જ્ઞાનો રહેતાં નથી. પોતાના મતના આધાર માટે એઓ નીચે પ્રમાણે યુક્તિ રચી કહે છે:— ૯૬૯.

અપાયરૂપી સદ્દ્રવ્યનો અભાવ હોવાથી, મતિજ્ઞાનનો સંભવ નથી. અને મતિજ્ઞાન વિના મુનજ્ઞાનનો પણ સંભવ નથી. વળી એક રૂપી દ્રવ્ય માત્ર જ વિષય છે તેનો એવું ત્રીલું અને ચોથું જ્ઞાન પણ સંભવે નહિ. કેમકે પાંચમા જ્ઞાનવાદા (સર્વવેદી) પ્રથમમાં દ્વાદ્વસ્થિક સર્વ વિષયક જ્ઞાન છે. વળી છેલા મિવાવના (ચાર) જ્ઞાનો ઠાયોપશમની થયેલાં હોય છે. અને છેડયું

ક્ષયોપશમજાન્યન્યાન્યન્ત્યં ચ ક્ષાયિકં મતમ્ ।

સહભાવસ્તદેતેષાં પંચાનામેતિ નૌચિતીમ્ ॥ ૧૭૨ ॥

કટે સત્યુપકલ્પ્યન્તે જાલકાન્યન્તરાન્તરા ।

મૂલતઃ કટનાશે તુ તેષાં વ્યવહૃતિઃ ક્રુતઃ ॥ ૧૭૩ ॥

કિંચ જ્ઞાનદર્શનયોરેવોપયોગૌ સ્તો યથાક્રમમ્ ।

અશ્લેષપર્યાયદ્રવ્યબોધિનોઃ સર્વવેદિનઃ ॥ ૧૭૪ ॥

એકસ્મિન્ સમયે જ્ઞાનં દર્શનં ચાપરત્તણે ।

સર્વજ્ઞસ્યોપયોગૌ દ્વૌ સમયાન્તરિતૌ સદા ॥ ૧૭૫ ॥

તથાહુઃ—નાણંમિ દંસણંમિ ય એત્તો એકતરયંમિ ઉવઉત્તા ।

સઠ્ઠસ્સ કેવલિસ્સવિ જુગવં દો નલ્થિ ઉવઞ્ચોગા ॥ ૧૭૬ ॥

ઇદં સૈદ્ધાન્તિકમતં તાર્કિકાઃ કેચનોચિરે ।

સ્યાતામેવોપયોગૌ દ્વાવેકસ્મિન્ સમયેઽર્હતઃ ॥ ૧૭૭ ॥

અન્યથા કર્મણ્ણ ઇવ સ્યાદાવારકતા મિથઃ ।

એકૈકસ્યોપયોગસ્યાન્યોપયોગોદયદ્બુહઃ ॥ ૧૭૮ ॥

(પાંચમું—કેવળ) જ્ઞાન ક્ષાયિક હોય છે; એમ લિપ્તલિપ્ત પ્રકાર હોવાથી પાંચેનો એકત્રવાસ ઉચિત નથી. ૯૭૦-૯૭૨.

વળી દૃષ્ટાન્ત તરીકે એક સાદહી લ્યો, તે કોઈ સ્થળે અસ્તિત્વમાં હોય તો તે તેમાં વચ્ચે વચ્ચે જાળીઓ હોવાની કલ્પના કરી શકાય. પણ મૂળે સાદહી હોય જ નહિ તોપણ એવી જાળીઓની કલ્પના કરવાની જરૂર જ ક્યાં રહે છે ? ૯૭૩.

વળી સર્વજ્ઞ એવા પ્રભુને, અશ્લેષ દ્રવ્ય અને એના પર્યાયોનો ઘોષ કરાવનાર જ્ઞાન તથા દર્શનના ઉપયોગ અનુક્રમે જ હોય છે. અર્થાત્ એક સમયે જ્ઞાન હોય છે અને બીજે સમયે દર્શન હોય છે એમ બેઉ ઉપયોગો જૂદેજૂદે સમયે હોય છે. ૯૭૪-૯૭૫.

કહ્યું છે કે—જ્ઞાન અને દર્શન—એ બેમાંથી, એકીવેળાએ એકમાં જ સર્વ કેવળીઓ ઉપયુક્ત એટલે ઉપયોગવાળા હોય છે; એક સાથે બેઉમાં નહિ. ૯૭૬.

આ અભિપ્રાય સિદ્ધાન્તવાદીઓનો છે. તર્કશાસ્ત્રીઓ તો કેટલાક એમ કહે છે કે અહીંત પ્રભુને એક જ સમયે બેઉ ઉપયોગો ખુશીથી હોય-હોય જ છે. જો એમ ન હોય તો એક ઉપયોગ, કર્મની જેમ અન્ય ઉપયોગનો દ્રોહ કરીને એને અટકાવી દઈ શકે. વળી એ બેઉ

યચ્ચૈતયોઃ સાધનન્તા સ્થિતિરુક્તોપયોગયોઃ ।

વ્યર્થા સ્યાત્સાપ્યનુદયાદેકૈકસમયાન્તરે ॥ ૧૭૯ ॥

અન્યે ચ કેચન પ્રાહુઃ જ્ઞાનદર્શનયોરિહ ।

નાસ્તિ કેવલિનો ભેદો નિઃશેષાવરણક્ષયાત્ ॥ ૧૮૦ ॥

જ્ઞાનૈકદેશઃ સામાન્યમાત્રજ્ઞાનં હિ દર્શનમ્ ।

તત્કથં દેશતો જ્ઞાનં સમ્ભવેત્સર્વવેદિનઃ ॥ ૧૮૧ ॥

ઉક્તં ચ—કેહ્ ભણંતિ જુગવં જાણહ્ પાસહ્ ય કેવલ્લી નિયમા ।

અન્ને ઇગંતરિયં ઇચ્છન્તિ સુત્રોવણ્ણસેણં ॥ ૧ ॥

અન્ને ન ચેવ વીસું દંસણમિચ્છન્તિ જિણ્ણવરિન્દસ્ય ।

જં ચિય કેવલનાણં તં ચિય સે દંસણં વિંતિ ॥ ૨ ॥

અત્ર ચ ભૂયાન્ યુક્તિસ્ફુદર્ભઃ અસ્તિ । સ તુ નન્દીવૃત્તિસમ્મત્યાદિ-
ભ્યોઽવસેયઃ ॥

અથ પ્રકૃતમ્—

ઉપયોગોની સાદિઅનન્ત સ્થિતિ કહેલી છે એ પણ અકેક સમયને અન્તરે ઉદયે નહિ આવવાથી વ્યર્થ થાય છે. ૯૭૭-૯૭૯.

વળી અન્ય દેટલાક એમ કહે છે કે દેવળજાનીને તો આવરણમાત્ર ક્ષીણ થઇ ગયાં છે તો એમને જ્ઞાન ને દર્શન એવો ભેદ શાનો ? વળી જ્ઞાનના એક દેશરૂપ સામાન્ય માત્ર જ્ઞાન-એ દર્શન છે; તોપણ સર્વવેદી (સર્વજ્ઞ) ને ' દેશતઃ '—દેશથી (અર્થાત્ વિલાગમાત્ર) જ્ઞાન કેમ સંભવે ? ૯૮૦-૯૮૧.

કયું છે કે—

દેટલાકને મતે દેવળજાની નિશ્ચયે એપ્રીસાથે જ વાળે છે અને બુદ્ધિ છે. દેટલાક વળી ધુનનો આધાર આપીને કહે છે કે બેડ (જ્ઞાન ને દર્શન) એકાન્તરિત છે. (૧)

વળી અન્ય દેટલાક જિનપ્રબુનું ચિત્તદર્શન માનના નથી; પરંતુ જે દેવળજ્ઞાન છે એ જ દર્શન છે એમ કહે છે. (૨)

આના સંબંધમાં અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિમુક્ત લખાણો છે. એ સર્વ નન્દીમત્રની વૃત્તિ-સમ્મતિનર્ક વગેરે પ્રયોગોથી બાકી લેવાં.

હવે પ્રકૃત જાણન પર આવીએ:—

વિનૈતાભ્યાં પરઃ કશ્ચિન્નોપયોગોઽર્હતાં મતઃ ।

તતઃ કથં ભવેત્તેષાં મત્યાદિજ્ઞાનસમ્ભવઃ ॥ ૧૮૨ ॥

इत्यादि प्रायः अर्थतः तत्त्वार्थभाष्यवृत्तिगतम् ॥

अथ ज्ञानस्थितिर्द्वेधा प्रज्ञप्ता परमेश्वरैः ।

साद्यनन्ता सादिसान्ता तत्राद्या केवलस्थितिः ॥ १८३ ॥

शेषज्ञानानां द्वितीया तत्राद्यज्ञानयोर्लघुः ।

अन्तर्मुहूर्त्तमुत्ક્રુષ્ટા षट्षष्टिः सागराणि च ॥ १८४ ॥ युग्मम् ॥

इयं चैवम्—त्रयस्त्रिंशत्वारिंशानौ भवौ द्वौ विजयादिषु ।

द्वाविंशत्यब्धिमानान् वा भवांच्चीनच्युतादिषु ॥ १८५ ॥

कृत्वोत्कर्षात् शिवं यायात् सम्यक्त्वमथवा त्यजेत् ।

सातिरेका नरभवैः षट्षष्टिर्વાર્ધયસ્તદા ॥ ૧૮૬ ॥ युग्मम् ॥

यदाहुः—दोवारे विजयाइसु गयस्स तिनचुए अहव ताइं ।

अइरेगं नरभवियं नाणाजीवाण सव्वच्छं ॥ १ ॥

“ અહીં ત્રણુને, જ્ઞાન અને દર્શન એ બે ઉપરાંત કોઈ ત્રીજો ઉપયોગ તો કહ્યો નથી ત્યારે એમને મતિજ્ઞાન વગેરે ક્યાંથી સંભવે ? ” ઇત્યાદિ અર્થનું લખાણુ પ્રાયઃ તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યનીવૃત્તિમાં છે. ૯૮૨.

હવે જ્ઞાનની સ્થિતિ વિષે.

જિનપ્રભુએ જ્ઞાનની સ્થિતિ બે પ્રકારની કહી છેઃ (૧) સાદિઅનન્ત અને (૨) સાદિ-સાન્ત. કેવળજ્ઞાનની સ્થિતિ સાદિઅનન્ત છે. ખીજા ત્યારેની સાદિસાન્ત છે. પહેલા બે જ્ઞાનની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની, અને ઉત્કૃષ્ટ છાસઠ સાગરોપમની છે. ૯૮૩-૯૮૪.

એ આ પ્રમાણુઃ—વિજય આદિમાં તેત્રીશ તેત્રીશ સાગરોપમના બે ભવ અથવા અન્યુત દેવલોક આદિમાં બાવીશ બાવીશ સાગરોપમના ત્રણુ ભવ કરીને ઉત્કૃષ્ટઃ મોક્ષ પામે. અથવા સમકિત ખોઈ નાખે ત્યારે મનુષ્યભવોવડે છાસઠ સાગરોપમથી કંઈક અધિક કાળ થાય. ૯૮૫-૯૮૬.

કહ્યું છે કે—બેવાર વિજય આદિમાં જવાથી, અથવા ત્રણુવાર અન્યુત આદિમાં જવાથી છાસઠ સાગરોપમ થાય. મનુષ્યના જ ભવોમાં રહે તો એથી કંઈ વિશેષ થાય. નાનાપ્રકારના જીવોની અપેક્ષાએ વળી એ જ્ઞાનો સર્વકાળ હોય. (૧).

અથોત્કૃષ્ટાવધિજ્ઞાનસ્થિતિરેષૈવ વર્ણિતા ।

જઘન્યા ચૈકસમયં સા ત્વેવં પરિભાવ્યતે ॥ ૧૮૭ ॥

યદા વિભંગકજ્ઞાની સમ્યક્ત્વં પ્રતિપદ્યતે ।

તદા વિભંગસમયે તસ્મિન્નેવાવધિર્ભવેત્ ॥ ૧૮૮ ॥

ક્ષણે દ્વિતીયે તદ્જ્ઞાનં ચેત્પતેન્મરણાદિના ।

તદા જઘન્યા વિજ્ઞેયાવધિજ્ઞાનસ્થિતિર્બુધૈઃ ॥ ૧૮૯ ॥

સંયતસ્યાપ્રમત્તત્વે વર્તમાનસ્ય કસ્યચિત્ ।

મનોજ્ઞાનં સમુત્પદ્ય દ્વિતીયસમયે પતેત્ ॥ ૧૯૦ ॥

एवं मनःपर्यवस्य स्थितिर्लघ्वी क्षणात्मिका ।

देशोना पूर्वकोटी तु महती सापि भाव्यते ॥ ૧૯૧ ॥

पूर्वकोटयायુષો दीक्षाप्रतिपत्तेरनन्तरम् ।

મનોજ્ઞાને સમુત્પન્ને યાવજ્જીવં સ્થિતે ચ સા ॥ ૧૯૨ ॥

स्थितिर्लघ्वी ऋजुमतिमनोज्ञानव्यपेक्षया ।

अन्यत्त्वप्रतिपातित्वादाकैवल्यं हि तिष्ठति ॥ ૧૯૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અવધિજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એટલી જ એટલે છાસક સાગરોપમની હોય છે. એની જઘન્ય સ્થિતિ એક સમયની છે—તે આ પ્રમાણે:—જ્યારે વિભંગજ્ઞાની સમકિત પામે છે ત્યારે તે વિભંગના સમયમાં જ એને અવધિજ્ઞાની થાય છે. જો મરણ આદિને લીધે ખીલે જ ક્ષણે એ જ્ઞાન પડે તો અવધિજ્ઞાનની જઘન્ય સ્થિતિ થાય. ૧૮૭-૧૮૯.

અપ્રમત્તપણે રહેના કોઈ સંગતિને મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈને ખીલે જ ક્ષણે પડે છે એવું બને તે, એટલે એપરથી એની જઘન્ય સ્થિતિ એક સમયની કહેવાય છે જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂર્વકોટિથી કંઈક ઉભી છે. ૧૯૦-૧૯૧.

પૂર્વકોટિના આયુષ્યપાત્રા શુભને દીક્ષા લીધા પછી મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય અને યાવજ્જીવ રહે તે સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ. ઉપર જઘન્ય સ્થિતિ કહી છે એ ઋજુમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાનની અપેક્ષાએ કહી છે. વિષુદ્ધમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન તો અપ્રતિપાતી દોવાથી દેવજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ મુખી રહે છે ૧૯૨-૧૯૩.

केवलस्थितिरुक्तैव साद्यनन्तेत्यनन्तरम् ।

मत्यज्ञानश्रुताज्ञानस्थितिस्त्रेधा भवेदथ ॥ ९९४ ॥

अनाद्यनन्ताभव्यानां भव्यानां द्विविधा पुनः ।

अनादिसान्ता साद्यन्ता तत्राद्या ज्ञानसम्भवे ॥ ९९५ ॥

सादिसान्ता पुनर्द्वेधा जघन्योत्कृष्टभेदतः ।

जघन्यान्तर्मुहूर्त्तं स्यात् सा चैवं परिभाव्यते ॥ ९९६ ॥

जन्तोभ्रष्टस्य सम्यक्त्वात् पुनरन्तर्मुहूर्त्ततः ।

सम्यक्त्वलब्धौ लघ्वी स्यादज्ञानद्वितयस्थितिः ॥ ९९७ ॥

अनन्तकालचक्राणि कालतः परमा स्थितिः ।

देशोनं पुद्गलपरावर्त्तार्द्धं क्षेत्रतस्तु सा ॥ ९९८ ॥

भावना— सम्यक्त्वतः परिभ्रश्य वनस्पत्यादिषु भ्रमन् ।

सम्यक्त्वं लभतेऽवश्यं कालेनैतावता पुनः ॥ ९९९ ॥

जघन्या त्वेकसमयं विभंगस्य स्थितिः किल ।

उत्पद्य समयं स्थित्वा भ्रश्यतः सा पुनर्भवेत् ॥ १००० ॥

डेवलज्ञाननी स्थिति तो साद्विअनन्त छे अेम पूर्वे कडेछुं छे.

हुवे मतिअज्ञान अने श्रुतअज्ञाननी स्थिति त्रणु प्रकारनी छे: (१) अनादि—अनन्त, (२) अनादिसान्त, (३) सादिसान्त. अलव्योनी अनादि अनन्त छे. लव्योनी अनादिसान्त अने सादिसान्त अेम जे प्रकारे छे. अेमां पडेला प्रकारनी, ज्ञाननो संलव डोय, तो डोय. ९९४-९९५.

' सादिसान्त ' ना वणी जे लेह छे: (१) जघन्य अने (२) उत्कृष्ट. तेमां ' जघन्य ' अन्तर्मुहूर्त्तनी डोय. ते आवी रीते:—सभकितथी पतित थयेदां प्राणीने पुनः अन्तर्मुहूर्त्तमां सभकित प्राप्त थाय तो जेठ अज्ञानोनी जघन्य स्थिति थाय. ९९६-९९७.

अेमनी उत्कृष्ट स्थिति ' काणथी ' अनन्त अणयको सुधीनी डोय; अने ' क्षेत्रथी ' अर्धपुद्गलपरावर्तनथी कंछक ओधी डोय अने ते अेवी रीते डे सभकितथी पतित थय वनस्पति आदिमां परिभ्रमणु करतां करतां तेठवे काणे पुनः निश्चये सभकित पाये. ९९८-९९९.

विलंगज्ञाननी स्थिति जघन्यतः अेक समयनी डोय जे ज्ञान उत्पन्न थय, अेक समय रही पडे छे ते ज्ञाननी अे स्थिति कडेवाय. वणी अेनी (विलंगज्ञाननी) उत्कृष्ट

त्रयस्त्रिंशत्सागराणि विभंगस्य स्थितिर्गुरुः ।

देशोनया पूर्वकोट्याधिकानि तत्र भावना ॥ १००१ ॥

देशोनपूर्वकोट्यायुः कश्चिदंगी विभंगवान् ।

ज्येष्ठायुरप्रतिष्ठाने तिष्ठेत् विभंगसंयुतः ॥ १००२ ॥

इति ज्ञानस्थितिः ॥

अथ अन्तरम्—

मत्यादिज्ञानतो भ्रष्टः पुनः कालेन यावता ।

ज्ञानमाप्नोति मत्यादिज्ञानानामन्तरं हि तत् ॥ १००३ ॥

अनन्तकालचक्राणि कालतः स्यान्मतिश्रुते ।

देशोनं पुद्गलपरावर्त्तार्द्धं क्षेत्रतोऽन्तरम् ॥ १००४ ॥

एवमेवावधिमनःपर्यायज्ञानयोः परम् ।

अन्तर्मुहूर्त्तमात्रं च सर्वेष्वेष्वन्तरं लघु ॥ १००५ ॥

केवलस्यान्तरं नास्ति साद्यन्ता हि तत्स्थितिः ।

अनाद्यन्तानादिसान्तेऽज्ञानद्वयेऽपि नान्तरम् ॥ १००६ ॥

स्थिति. तेत्रीश सागरापभभां, कंठक न्यून ओवी पूर्वकाटि उमेरीजे ओटली छे. पूर्वकाटि करतां अदिन न्यून आयुध्यवाणेो कोष विभंगजानी .एव उत्कृष्टतः ओटलो वषत विभंगज्ञान सहित अभ्रतिष्ठान नामनी नारद्रीने विरे रडे छे ओवी भावना छे. १०००-१००२.

आ गभाते ज्ञाननी स्थितितुं स्वरूप अभवतुं.

इवे ज्ञानोना अन्तर विषे.

'मनिज्ञान' वगेरे ज्ञानथी अष्ट थयेत प्राणी पुनः अटवे कोणे ज्ञान प्राप्त करे तैरुं भति आदिक ज्ञानोतुं अन्तर लक्षणुं १००३.

मनिज्ञान अने शुभज्ञानतुं अन्तर उत्कृष्टपणे 'प्राणथी' अनन्तकाणजकोतुं होय, अने 'क्षेत्रथी' अर्धपुद्गलपरावर्त्तितुं होय. १००४.

पणी अवधि अने मनःपर्यायतुं अन्तर उत्कृष्टतः ओटलुं होय. न्यारे अे सर्वतुं अन्तर अयन्ततः अन्तर्मुहूर्त्ततुं होय छे. १००५.

केवलज्ञानतुं अन्तर नथी हेमडे क्षेत्री स्थिति नादियनन्त छे. तेन अनादियनन्त अने अनादिमान्त-अनेषां अने अज्ञानाने विषे पणु अन्तः नथी. १००६.

सादिसान्ते पुनस्तत्राधिकाः षट्षष्टिसागराः ।

इयमुत्कृष्टसम्यक्त्वस्थितिरेव तदन्तरम् ॥ १००७ ॥

अन्तरं स्याद्विभंगस्य ज्येष्ठं कालो वनस्पतेः ।

अन्तर्मुहूर्त्तमेतेषु त्रिषु ज्येष्ठं जघन्यतः ॥ १००८ ॥

स्तोका मनोज्ञा अवधिमन्तोऽसंख्यगुणास्ततः ।

मतिश्रुतज्ञानवन्तो मिथस्तुल्यास्ततोऽधिकाः ॥ १००९ ॥

असंख्येयगुणास्तेभ्यो विभंगज्ञानशालिनः ।

केवलज्ञानिनोऽनन्तगुणास्तेभ्यः प्रकीर्त्तिताः ॥ १०१० ॥

तदनन्तगुणास्तुल्या मिथो द्वयज्ञानवर्त्तिनः ।

अप्यष्टस्वेषु पर्याया अनन्ताः कीर्त्तिता जिनैः ॥ १०११ ॥

सर्वेषां पर्यवा द्वेधा स्वकीयापरभेदतः ।

स्वधर्मरूपास्तत्र स्वे परधर्मात्मकाः परे ॥ १०१२ ॥

क्षयोपशमवैचित्र्यान्मतेरवग्रहादयः ।

अनन्तभेदाः षट्स्थानपतितत्वाद् भवन्ति हि । ॥ १०१३ ॥

‘ सादिसान्त ’ (अज्ञानद्वय) मां छासक सागरोपमथी कंठक अधिक अन्तर છે. અને એ સમક્રિતની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બરાબર છે. ૧૦૦૭.

વિભંગજ્ઞાનનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર વનસ્પતિના કાળ જેટલું છે. ત્રણે અજ્ઞાનોનું જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત્તનું બાણુનું. ૧૦૦૮.

મનઃપર્યવજ્ઞાનીઓ સર્વથી થોડા છે, અવધિજ્ઞાનીઓ એનાથી અનન્તગણા છે. મતિ-જ્ઞાની અને શ્રુતજ્ઞાની જેઉ પરસ્પર તુલ્ય છે અને અવધિજ્ઞાનીઓ કરતાં અધિક છે. ૧૦૦૯.

એના કરતાં અસંખ્યગણા વિભંગજ્ઞાનીઓ છે, અને અનન્ત ગણા કેવળજ્ઞાનીઓ છે. ૧૦૧૦.

તેથી અનન્તગણા અને પરસ્પર તુલ્ય જેઉ-અજ્ઞાન-વાળાઓ છે. પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન-એમ આઠેમાં પ્રભુએ અનન્ત પર્યાયો કહેલા છે. ૧૦૧૧.

સર્વેના પર્યાયો, (૧) સ્વપર્યાય અને (૨) પરપર્યાય-એમ બે પ્રકારના છે. સ્વધર્મરૂપ-એ સ્વ પર્યાય અને પરધર્મરૂપ એ પરપર્યાય. ૧૦૧૨.

ક્ષયોપશમના વિચિત્રપણાને લીધે, મતિજ્ઞાન છ ‘ સ્થાન ’ માં બેઠેઆઈ ગયેલું હોઈ, એના ‘ અવગ્રહ ’ આદિ અનન્ત ભેદ થાય છે. ૧૦૧૩.

ષટ્ સ્થાનાનિ ચૈવમ્—

સંખ્યેયાસંખ્યેયાનન્તભાગૈર્વૃદ્ધિર્યથાક્રમમ્ ।

સંખ્યેયાસંખ્યેયાનન્તગુણૈર્વૃદ્ધિરિતીહ ષટ્ ॥ ૧૦૧૪ ॥

અનન્તાસંખ્યસંખ્યાનામનન્તાસંખ્યસંખ્યકાઃ ।

ભેદાઃ સ્યુરિત્યનન્તાસ્તે મતિજ્ઞાનસ્ય પર્યવાઃ ॥ ૧૦૧૫ ॥

પ્રતિજ્ઞેયં મતિજ્ઞાનં વિભિદ્યેત યતોઽથવા ।

જ્ઞેયાનન્ત્યાત્તતોઽનન્તા મતિજ્ઞાનસ્ય પર્યવાઃ ॥ ૧૦૧૬ ॥

નિર્વિભાગૈઃ પરિચ્છેદૈઃ ચ્છિદ્ધં કલ્પનયાથવા ।

અનન્તખંડં ભવતીત્યનન્તા મતિપર્યવાઃ ॥ ૧૦૧૭ ॥

સ્વેભ્યોઽનન્તગુણા યે ચ સન્ત્યર્થાન્તરપર્યવાઃ ।

યતસ્તત્રોપયુજ્યન્તે તતસ્તેઽપ્યસ્ય પર્યવાઃ ॥ ૧૦૧૮ ॥

યદ્યપ્યસ્મિન્નસંબદ્ધા તથાપ્યસ્યોપયોગતઃ ।

તેઽદસીયા અસંબદ્ધસ્વોપયોગિધનાદિવત્ ॥ ૧૦૧૯ ॥

આહ ચ—

મતિજ્ઞાનના એ છ સ્થાનો આ પ્રમાણે:—(૧) સંખ્યેય લાગવૃદ્ધિ, (૨) અસંખ્યેય લાગવૃદ્ધિ, (૩) અનન્ત લાગવૃદ્ધિ, (૪) સંખ્યેય ગુણવૃદ્ધિ, (૫) અસંખ્યેય ગુણવૃદ્ધિ, અને (૬) અનન્ત ગુણવૃદ્ધિ. એમાં 'અનન્ત' ના, 'અસંખ્યેય' ના, અને 'સંખ્યેય' ના અનન્ત-અસંખ્યેય-અને-સંખ્યેય ભેદો છે અને તેથી મતિજ્ઞાનના પર્યાયો અનન્ત છે. ૧૦૧૪-૧૦૧૫.

અથવા, જેટલા જ્ઞેય એટલા મતિજ્ઞાનના ભેદ, અને એ જ્ઞેય અનન્ત છે માટે પણ મતિજ્ઞાનના અનન્ત પર્યાયો છે. ૧૦૧૬.

અથવા મતિજ્ઞાનને નિર્વિભાગ પરિચ્છેદોમાં છિન્ન થયેલું કહેવો. એવા પરિચ્છેદો-ખંડો 'અનન્તા' થાય છે. એટલે પણ એના (મતિજ્ઞાનના) અનન્ત પર્યાયો છે. ૧૦૧૭.

વળી પોતાનાથી અનન્તગણા જે અન્યપદાર્થોના પર્યાયો છે તેઓ પણ એમા ઉપયુક્ત થાય છે માટે એઓ પણ એના પર્યાયો છે. ૧૦૧૮.

યદ્યપિ એઓ એમાં સંબદ્ધ નથી તથાપિ એના ઉપયુક્તપણાથી, તે તેના છે; સંબદ્ધ નહિં છતાં ઉપયોગી હોવાથી અમુક ધન જેમ પોતાનું કહેવાય છે એમ. ૧૦૧૯.

નીચે પ્રમાણે અન્યત્ર કહેલું છે, જે પણ આ વાતને ટેકો આપે છે:—

નનુ જહ તે પરપજ્ઞાયા ન તસ્સ શ્રહ તસ્સ ન પરપજ્ઞાયા ।
 આચાર્યઃ ગ્રાહ—જં તંમિ અસંવદ્ધા તો પરપજ્ઞાયવવદેસો ॥ ૧૦૨૦ ॥

ચાયસપજ્ઞાયવિસેસણાઙ્ગા તસ્સ જમુવજુજ્જન્તિ ।

સધણમિવાસંવદ્ધં હવન્તિ તો પજ્જવા તસ્સ ॥ ૧૦૨૧ ॥

ચાયન્તિ ત્યાગેન સ્વપર્યાયવિશેષણાદિના ચ પરપર્યાયા ઘટાદિપર્યાયા
 યેન કારણેન તસ્ય જ્ઞાનસ્ય ઉપયુજ્યન્તે ઉપયોગં યાન્તિ । યતઃ ઘટાદિ-
 સકલવસ્તુપર્યાયપરિત્યાગે એવ જ્ઞાનાદિરર્થઃ સુજ્ઞાતો ભવતીતિ સર્વે પર્યાયાઃ
 પરિત્યાગમુખેન ઉપયુજ્યન્તે । તથા પરપર્યાયસદ્ભાવે એવ એતે સ્વપર્યાયા
 ઇતિ વિશેષયિતું શક્યા ઇતિ ॥ સ્વપર્યાયવિશેષણેન પરપર્યાયા ઉપયુજ્યન્તે
 ઇતિ તાત્પર્યમ્ ॥

શ્રુતેઽપ્યનન્તાઃ પર્યાયાઃ પ્રોક્તાઃ સ્વપરભેદતઃ ।

સ્ત્રીયાસ્તત્ર ચ નિર્દિષ્ટાસ્તેઽક્ષરાનક્ષરાદયઃ ॥ ૧૦૨૨ ॥

ક્ષયોપશમત્રૈચિત્ર્યાદ્વિષયાનન્ત્યતશ્ચ તે ।

શ્રુતાનુસારિબોધાનામાનન્ત્યાત્સ્યુરનન્તકાઃ ॥ ૧૦૨૩ ॥

અહિં કોઈ એવી શંકા ઉઠાવે કે “ જ્યારે તે પરપર્યાયો છે ત્યારે તેઓ તેના નથી; અને
 જો તેના છે તો તે પરપર્યાયો નથી ” તો એનું સમાધાન એવી રીતે કે ‘ એ પરપર્યાયો
 એટલા માટે કહેવાય છે કે એ એની સાથે સંબંધ નથી માટે. ૧૦૨૦.

વળી ‘ સ્વપર્યાયો એવા વિશેષણને લીધે, પોતાપણુનો ત્યાગ થાય છે; પરન્તુ એના ઉપ-
 યોગમાં આવવાથી એ પર્યાયો એના કહેવાય છે; અસંબંધ છતાં પોતાના ઉપયોગમાં આવતું
 ધન જેમ પોતાનું કહેવાય છે એમ.

સંબંધપણુનો ત્યાગ છતાં ‘ સ્વપર્યાય ’ (એવું વિશેષણ)—એનું કારણ એ કે એ કાર-
 ÷થી પરપર્યાયો એટલે ઘટ આદિના પર્યાયો એ જ્ઞાનના ઉપયોગમાં આવે છે. કેમકે ઘટ વગેરે
 સર્વ વસ્તુઓના પર્યાયના પરિત્યાગવડે જ જ્ઞાનાદિ અર્થ સુજ્ઞાત થાય છે. આમ સર્વ પર્યાયો
 ત્યાગસ્વરૂપે ઉપયોગમાં આવે છે. વળી ‘ પરપર્યાય ’ એવું કંઈ હોય—એનો સદ્ભાવ હોય,
 તો જ આ ‘ સ્વપર્યાય ’ છે એમ કહેવું શક્ય છે. ‘ સ્વપર્યાય ’ ના વિશેષણે કરીને પરપર્યા-
 યોનો ઉપયોગ કરાય છે—એમ તાત્પર્ય છે.

શ્રુતજ્ઞાનના પણ અનન્ત પર્યાયો છે. અને એનાયે સ્વપર્યાય, અને પરપર્યાય—એવા બે ભેદ
 છે. અક્ષર અનક્ષર વગેરે સ્વપર્યાયો છે. ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી તથા વિષયોના અનન્તપ-

અવિભાગપરિચ્છેદૈરનન્તા વા ભવન્તિ તે ।

અનન્તા પરપર્યાયા અપ્યસ્મિન્સ્તે તુ પૂર્વવત્ ॥ ૧૦૨૪ ॥

અથવા સ્યાત્ શ્રુતજ્ઞાનં શ્રુતગ્રન્થાનુસારતઃ ।

શ્રુતગ્રન્થશ્ચાક્ષરાત્મા તાન્યકારાદિકાનિ ચ ॥ ૧૦૨૫ ॥

તત્ત્વૈકૈકમુદાત્તાનુદાત્તસ્વરિતભેદતઃ ।

અલ્પાનલ્પપ્રયત્નાનુનાસિકાન્યવિશેષતઃ ॥ ૧૦૨૬ ॥

સંયુક્તાસંયુક્તયોગદ્વયાદિસંયોગભેદતઃ ।

આનન્ત્યાઞ્ચાભિધેયાનાં ભિદ્યમાનમનન્તઠા ॥ ૧૦૨૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

કેવલો લભતેઽકારઃ શેષવર્ણયુતશ્ચ યાન્ ।

તે સર્વેઽસ્ય સ્વપર્યાયાસ્તદન્યે પરપર્યવાઃ ॥ ૧૦૨૮ ॥

एवं च अनन्तस्वान्यपर्यायमेकैकमक्षरं श्रुते ।

पर्यायास्तेऽखिलद्रव्यपर्यायराशिसम्मिताः ॥ ૧૦૨૯ ॥

બાથી, શ્રુતાનુસારી જ્ઞાનોના પણ અનન્તપણાને લીધે એ પર્યાયો અનન્ત હોય છે. અથવા એના (શ્રુતજ્ઞાનના) નિર્વિભાગ પરિચ્છેદો છે માટે પણ એના પર્યાયો અનન્ત છે. ૧૦૨૨-૧૦૨૩.

શ્રુતજ્ઞાનના પરપર્યાયો પણ અનન્ત છે, મતિજ્ઞાનના પરપર્યાયોની જેમ. (જે ઉપર કહી ગયા છીએ). ૧૦૨૪.

અથવા; શ્રુતજ્ઞાન શ્રુતગ્રંથને અનુસારે હોય છે, એ શ્રુતગ્રંથ અક્ષરરૂપ છે, એ અક્ષરો અકારાદિક છે, -૧૦૨૫.

એ અકારાદિ અક્ષરોના વળી ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત, અલ્પપ્રયત્ન, અનલ્પપ્રયત્ન, અનુનાસિક, અનનુનાસિક, સંયોગી, અસંયોગી, દ્વિકસંયોગી ઇત્યાદિક લેદ છે માટે, તેમજ એમના અનન્ત અભિધેય છે માટે, એના અનન્ત લેદ છે. ૧૦૨૬-૧૦૨૭.

બીજા અક્ષરોની સાથે જોડાવાથી કેવળ અકારના જે પર્યાયો થાય છે એ એના સ્વપર્યાયો કહેવાય. તે શિવાયના પરપર્યાયો છે. ૧૦૨૮.

એવી રીતે શ્રુતજ્ઞાનમાં અકેક અક્ષરના અનન્ત સ્વપર્યાયો અને પરપર્યાયો છે. અને એ બધા પર્યાયોનો સરવાળો સર્વદ્રવ્યપર્યાયો બેટલો છે. ૧૦૨૯.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે—

आह च—एकैकमख्वरं पुण सपरपजायभेयथो भिन्नम् ।

तं सव्वदव्वपजायरासिमाणं सुणोयव्वम् ॥ १०३० ॥

जे लहइ केवलो सेसवण्णसहिओ अ पज्जवेऽगारो ।

ते तस्स पजाया सेसा परपज्जवा तस्स ॥ १०३१ ॥

अयं भावः—यान् पर्यायान् केवलः अकारः शेषवर्णसहितश्च लभते ते तस्य स्वपर्यायाः । शेषाः शेषवर्णसम्बन्धिनो घटाद्यपरपदार्थसम्बन्धिनश्च परपर्यायाः तस्य अकारस्य इति ॥

एवंविधानेकवर्णपर्यायौघैः समन्वितम् ।

ततश्चानन्तपर्यायं श्रुतज्ञानं श्रुतं श्रुते ॥ १०३२ ॥

अथावधेः स्वपर्याया विविधा या भिदोऽवधेः ।

क्षायोपशमिकभवप्रत्ययादिविभेदतः ॥ १०३३ ॥

तिर्यग्नैरयिकस्वर्गिनरादिस्वामिभेदतः ।

अनन्तमित्स्वविषयद्रव्यपर्यायभेदतः ॥ १०३४ ॥

असंख्यमित्स्वविषयक्षेत्राद्धाभेदतोऽपि च ।

निर्विभागैर्विभागैश्च ते चैवं स्युरनन्तकाः ॥ युग्मम् ॥

પ્રત્યેક અક્ષરના સ્વપર્યાયો છે તેમ પરપર્યાયો છે. એ સર્વ પર્યાયો સર્વદ્રવ્યપર્યાયોના રાશિ બેટલા છે. કેવળ અકારના, શેષવર્ણોની સાથે બેડાવાથી, જે પર્યાયો થાય છે એ એના સ્વપર્યાયો. શેષ એના પરપર્યાયો. ૧૦૩૦-૧૦૩૧.

એનો ભાવાર્થ:—જે પર્યાયોને કેવળ અકાર શેષવર્ણ સાથે બેડાવાથી પ્રાપ્ત કરે એ સ્વપર્યાય. શેષ, એટલે શેષવર્ણસંબંધી અને ઘટાદિ અપર પદાર્થ સંબંધી, પર્યાયો એ અકારના પરપર્યાયો છે.

એવી રીતે શ્રુતજ્ઞાન અનેક વર્ણપર્યાયોના રાશિઓવાળું છે. અને એથીજ એને શાસ્ત્રમાં અનન્તપર્યાયોવાળું કહ્યું છે. ૧૦૩૨.

હવે અવધિજ્ઞાનના ક્ષાયોપશમિક, ભવપ્રત્યય વગેરે પ્રકારને લઈને એના જે વિવિધ ભેદ પડે છે એ એના (અવધિજ્ઞાનના) સ્વપર્યાય છે. ૧૦૩૩.

અને એ તિર્યગ્, નારકી, દેવતા અને મનુષ્ય આદિક સ્વામીભેદને લઈને, તથા અનન્ત ભેદોવાળા પોતાના વિષયના દ્રવ્યપર્યાયના ભેદને લઈને તથા અસંખ્ય ભેદવાળા પોતાના વિષય-

एवं मनःपर्यवस्य केवलस्य च पर्यवाः ।

निर्विभागैर्विभागैः स्वे स्वाम्यादिभेदतोऽपि च ॥ १०३६ ॥

अनन्तद्रव्यपर्यायज्ञानाच्च स्युरनन्तकाः ।

अज्ञानत्रितयेऽप्येवं ज्ञेया अनन्तपर्यवाः ॥ १०३७ ॥ युग्मम् ॥

परપર્યવાસ્તુ સર્વત્ર પ્રાગ્વત્ ॥

अष्टाप्येतानि तुल्यानि व्यपेक्ष्य स्वान्यपर्यवान् ।

यद्द्रव्येऽल्पबहुत्वं तदपेक्ष्य स्वीयपर्यवान् ॥ १०૩૮ ॥

तत्र स्युः सर्वतः स्तोका मनःपर्यायपर्यवाः ।

मनोद्रव्यैकविषयमिदं જ્ઞાનં ભવેદ્યતઃ ॥ ૧૦૩૯ ॥

एभ्योऽनन्तगुणाः किं च विभंगज्ञानपर्यवाः ।

मनोज्ञानापेक्षया यद्वિभंगविषयो महान् ॥ ૧૦૪૦ ॥

आरभ्य नवमश्रैवेयकादासप्तमक्षितिम् ।

ऊर्ध्वाधः क्षेत्रके तिर्यक् चासंख्यद्वीपवार्धिके ॥ ૧૦૪૧ ॥

रूपिद्रव्याणि कतिचित्तत्पर्यायांश्च वेत्ति सः ।

अनन्तधनास्ते च मनोज्ञानज्ञेयव्यपेक्षया ॥ ૧૦૪૨ ॥ युग्मम् ॥

વાળા ક્ષેત્ર અને કાળના લેહને લઈને, તેમજ એના નિર્વિભાગ વિભાગોને લઈને, અનન્ત છે. ૧૦૩૪-૧૦૩૫.

એવી રીતે મનઃપર્યવજ્ઞાનના અને કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો પણ નિર્વિભાગ વિભાગોને લઈને તથા સ્વામી આદિ લેહને લઈને તથા અનન્ત દ્રવ્યપર્યાયના જ્ઞાનને લઈને, અનન્તા છે. ૧૦૩૬-૧૦૩૭.

ત્રણે અજ્ઞાનોના પણ એવીજ રીતે અનન્ત સ્વપર્યાયો છે.

પરપર્યાયો તો સર્વત્ર પૂર્વવત્ છે.

પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન મળીને આઠે ચે સ્વ અને પર પર્યાયની અપેક્ષાએ સમાન છે. અને હવે એમનું અદ્યપખલુત્વ કહેશું એ માત્ર સ્વપર્યાયને અપેક્ષીને કહેશું. ૧૦૩૮.

મનઃપર્યવજ્ઞાનના પર્યાયો સર્વથી ઓછા છે કારણકે એ જ્ઞાનનો વિષય કૃત્ત મનોદ્રવ્ય જ છે. ૧૦૩૯.

વિભંગજ્ઞાનના પર્યાયો એથી અનન્તગણા છે; કેમકે મનઃપર્યવજ્ઞાનની અપેક્ષાએ વિભંગજ્ઞાનનો વિષય મ્હોટો છે. ૧૦૪૦.

વિભંગજ્ઞાની ઉંચે નવમા શ્રેણીકથી માંડીને નીચે સાતમી નારકી સુધી, અને તિર્યક્ અસં-

સમસ્તરૂપિદ્રવ્યાણિ પ્રતિદ્રવ્યમસંખ્યકાન્ ।
 ભાવાન્ વેત્તીત્યનન્તઘ્ના વિભંગાપેક્ષયાવધૌ ॥ ૧૦૪૩ ॥
 અનન્તગુણિતાસ્તેભ્યઃ શ્રુતાજ્ઞાન ઇદં યતઃ ।
 સર્વમૂર્ત્તામૂર્ત્તદ્રવ્યસર્વપર્યાયગોચરમ્ ॥ ૧૦૪૪ ॥
 શ્રુતાજ્ઞાનાવિષયાણાં કેષાંચિત્ વિષયત્વતઃ ।
 સ્પષ્ટત્વાચ્ચ શ્રુતજ્ઞાને તેભ્યો વિશેષતોઽધિકાઃ ॥ ૧૦૪૫ ॥
 અભિલાપ્યાનભિલાપ્યવિષયેઽનન્તસંગુણાઃ ।
 મત્યજ્ઞાને શ્રુતજ્ઞાનાદભિલાપ્યૈકગોચરાત્ ॥ ૧૦૪૬ ॥
 મતિજ્ઞાનપર્યવાશ્ચ તતો વિશેષતોઽધિકાઃ ।
 મત્યજ્ઞાનાવિષયાણાં વિષયત્વાત્ સ્ફુટત્વતઃ ॥ ૧૦૪૭ ॥
 તેભ્યોઽપ્યનન્તગુણિતાઃ કેવલજ્ઞાનપર્યવાઃ ।
 સર્વાદ્ધાભાવિનિખિલદ્રવ્યપર્યાયભાસનાત્ ॥ ૧૦૪૮ ॥

इति ज्ञानम् ॥ २६ ॥

જ્યદ્દીપસમુદ્દોરૂપ ક્ષેત્રમાં રહેલા રૂપી પદાર્થોને તથા એના કોઈ કોઈ પર્યાયોને જાણે છે, જે પર્યાયો મનઃપર્યવજ્ઞાનના જ્ઞેયની અપેક્ષાએ અનન્તગણ્યા છે. ૧૦૪૧-૧૦૪૨.

અવધિજ્ઞાની સર્વ રૂપીપદાર્થોને તથા પ્રત્યેક પદાર્થના અસંખ્ય ભાવોને જાણે છે, માટે વિભંગજ્ઞાનની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના પર્યાયો અનન્ત છે. ૧૦૪૩.

એ કરતાં અનન્તગણ્યા શ્રુતઅજ્ઞાનના પર્યાયો છે, કારણ કે મૂર્ત્તામૂર્ત્ત-સર્વ-દ્રવ્યના પર્યાયો શ્રુતઅજ્ઞાનનો વિષય છે. ૧૦૪૪.

શ્રુતજ્ઞાનના પર્યાયો, શ્રુતઅજ્ઞાનનો અવિષય-એવા કેટલાક પર્યાયોનો પણ વિષય હોવાથી તથા સ્પષ્ટ હોવાથી તેથી વિશેષ અધિક છે ૧૦૪૫.

માત્ર વચનગોચર એવા શ્રુતજ્ઞાનના કરતાં મતિઅજ્ઞાનના પર્યાયો અનન્તગણ્યા છે; કેમકે મતિઅજ્ઞાનનો વિષય વચનગોચર તથા વચનઅગોચર-બેઊ છે. ૧૦૪૬.

તેના કરતાં પણ વિશેષ અધિક મતિજ્ઞાનના પર્યાયો છે; કેમકે માત્રઅજ્ઞાનનો અવિષય એવા પદાર્થો પણ એના વિષયમાં આવે છે, અને વળી એ સ્પષ્ટ પણ છે. ૧૦૪૭.

એના કરતાં પણ અનન્તગણ્યા કેવળજ્ઞાનના પર્યાયો છે. કેમકે એ સર્વકાળમાં યનારા સર્વ દ્રવ્યપર્યાયોને પ્રકાશે છે. ૧૦૪૮.

આ પ્રમાણે છઠ્ઠીશમા દ્વાર જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

અથ દર્શનમ્ ।

દ્વિરૂપં હિ ભવેદ્વસ્તુ સામાન્યતો વિશેષતઃ ।

તત્ર સામાન્યબોધો યસ્તદર્શનમિહોદિતમ્ ॥ ૧૦૪૯ ॥

યથા પ્રથમતો દૃષ્ટો ઘટોઽયમિતિ બુદ્ધ્યતે ।

તદર્શનં તદ્વિશેષબોધો જ્ઞાનં ભવેત્ત્વતઃ ॥ ૧૦૫૦ ॥

ઉપચારનયેનેદં દર્શનં પરિકીર્તિતમ્ ।

વિશુદ્ધનયતસ્તચ્છાન્નાકારજ્ઞાનલક્ષણમ્ ॥ ૧૦૫૧ ॥

ઇદં સાકારબોધાત્પ્રાગવશ્યમભ્યુપેયતે ।

અન્યથેદં કિંચિદિતિ સ્યાત્કુતોઽવ્યક્તબોધનમ્ ॥ ૧૦૫૨ ॥

અનેન ચ વિનાપિ સ્યાત્ બોધો સાકાર એવ ચેત્ ।

તદૈકસમયેનૈવ સ્યાદ્ઘટાદિવિશેષવિત્ ॥ ૧૦૫૩ ॥

તથોક્તં તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ—

ઔપચારિકનયશ્ચ જ્ઞાનપ્રકારમેવ દર્શનમિચ્છતિ । શુદ્ધનયઃ પુનઃ
અનાકારમેવ સંગીરતે દર્શનમ્ । આકારવચ્ચ વિજ્ઞાનમ્ । આકારશ્ચ વિશેષ-

હવે ૨૭ મા દ્વાર 'દર્શન' વિષે.

(૧) સામાન્ય રૂપે અને (૨) વિશેષ રૂપે—એમ બે રૂપે વસ્તુનો બોધ થાય છે, એમાં જે સામાન્ય રૂપે બોધ થાય છે તેને અહિં દર્શન કહ્યું છે. ૧૦૪૯.

પૂર્વે દીઠા હતો એ આ ઘટ છે એવું જણાય એવું નામ 'દર્શન.' એનો વિશેષ બોધ તે જ્ઞાન. ૧૦૫૦.

અહિં દર્શન કહ્યું એ ઉપચાર નયે કહ્યું છે. વિશુદ્ધનયે તો 'દર્શન' નું લક્ષણ 'અનાકાર જ્ઞાન' છે. ૧૦૫૧.

આ દર્શન અવશ્ય સાકારબોધની પૂર્વે જ થાય છે. નહિંતર 'આ કંઈક છે' એવા અવ્યક્ત બોધ ક્યાંથી થાય ? અને તે દર્શન વિના પણ સાકાર બોધ થાય તો એકજ સમયે ઘટાદિનું વિશેષ જ્ઞાન પણ થઈ જાય. ૧૦૫૧-૧૦૫૩.

તત્ત્વાર્થવૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે:—

ઔપચારિક નયપ્રમાણે જ્ઞાનપ્રકાર જ દર્શન કહેવાય, અને શુદ્ધનય પ્રમાણે અનાકાર દર્શન કહેવાય. વળી વિજ્ઞાન આકારવાળું હોય, વળી આકાર એટલે પર્યાયથી કહેલા ભાવનો

નિર્દેશો ભાવસ્ય પર્યાયતઃ પ્રોક્તસ્ય ચ દર્શનસમનન્તરમેવ સંપચ્યતે
અન્તર્મુહૂર્ત્તકાલભાવિત્વાત્ । આકારપરિજ્ઞાનાચ્ચ પ્રાક્ આલોચનં અવશ્યં
અભ્યુપેયમ્ । અન્યથા પ્રથમતઃ એવ પશ્યતઃ કિમપિ ઇદમિતિ કુતઃ અવ્ય-
ક્તબ્રોધનં સ્યાત્ । યદિ ચ આલોચનમંતરેણ આકારપરિજ્ઞાનોત્પાદ એવ પુંસઃ
સ્યાત્ તથાસતિ એકસમયમાત્રેણ સ્તંભકુંભાદીન્ વિશેષાન્ ગૃહ્ણીયાત્ ઇતિ ॥

સામાન્યેનાવબોધો યશ્ચક્ષુષા જાયતેઽઙ્ગિનામ્ ।

તચ્ચક્ષુર્દર્શનં પ્રાહુસ્તત્સ્યાદાચતુરિન્દ્રિયાત્ ॥ ૧૦૫૪ ॥

યઃ સામાન્યાવબોધઃ સ્યાચ્ચક્ષુર્વર્જાપરેન્દ્રિયૈઃ ।

અચક્ષુર્દર્શનં તત્સ્યાત્ સર્વેષામપિ દેહિનામ્ ॥ ૧૦૫૫ ॥

તથોક્તં તત્વાર્થવૃત્તૌ—

ચક્ષુર્દર્શનમિત્યાદિ ॥ ચક્ષુષા દર્શનં ઉપલબ્ધિઃ સામાન્યાર્થગ્રહણમ્ ।
સ્કન્ધાવારોપયોગવત્ તદહર્જાતવાલદારકનયનોપલબ્ધિવત્ વા વ્યુત્પન્ન-
સ્યાપિ । અચક્ષુર્દર્શનં શેષેન્દ્રિયૈઃ શ્રોત્રાદિભિઃ સામાન્યાર્થગ્રહણમ્ ॥ ઇતિ ॥

વિશેષનિર્દેશ; અને તે દર્શનની પછી તુરત જ થાય છે, કેમકે એનો સ્થિતિકાળ અન્તર્મુહૂર્ત્ત
જેટલો જ છે. વળી આકારના પરિજ્ઞાનની પૂર્વે આલોચના-વિચાર તો અવશ્ય સ્વીકારવો જ
પડશે. કેમકે જો ન સ્વીકારીએ તો પ્રથમદર્શન સમયે જ ‘ આ કંઈક છે ’ એવો અવ્યક્ત ઝોધ
ક્યાંથી થાય ? વળી જો વિચાર કર્યા વિના જ માણસને આકારના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય તો તો
એક જ ‘ સમય ’ માં સ્તંભ, કુંભ વગેરે વિશેષોને ગ્રહણ કરે.

પ્રાણીને ચક્ષુવડે સામાન્યતઃ ઝોધ થાય એને ચક્ષુદર્શન કહે છે; અને તે ચૌરિન્દ્રિ
જીવોથી આરંભીને થાય છે. ૧૦૫૪.

વળી ચક્ષુશિવાય ખીજી ઇન્દ્રિયોવડે જો સામાન્ય અવઝોધ થાય તે અચક્ષુદર્શન કહેવાય,
અને તે સર્વ પ્રાણીઓને થાય છે. ૧૦૫૫.

તત્વાર્થવૃત્તિમાં એ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

ચક્ષુદર્શન એટલે ચક્ષુવડે દર્શન-ઉપલબ્ધિ. અને તે મહા વિદ્વાનને પણ છાવણીના
દર્શનની જેમ, અથવા તરતના અવતરેલા ખાગકની દષ્ટિની પેઠે, સામાન્યપદાર્થના ગ્રહણરૂપ
છે. અચક્ષુદર્શન એટલે ચક્ષુશિવાયની (શ્રોત્ર આદિ) ઇન્દ્રિયોવડે સામાન્ય-અર્થ-
ગ્રહણ થાય તે.

યેનાવધેરુપયોગે સામાન્યમવબુધ્યતે ।

અવધિજ્ઞાનિનામેવ તત્સ્યાદવધિદર્શનમ્ ॥ ૧૦૫૬ ॥

યથૈવમવધિજ્ઞાને ભવત્યવધિદર્શનમ્ ।

एवं विभंगेऽप्यवधिदर्शनं कथितं श्रुते ॥ १०५७ ॥

अयं भावः—सम्यग्दृग्गवधिज्ञाने सामान्यावगमात्मकम् ।

यथैतत्स्यात्तथा मिथ्यादृग्विभंगेऽपि तद् भवेत् ॥ १०५८ ॥

नाम्ना च कथितं प्राज्ञैस्तदप्यवधिदर्शनम् ।

अनाकारत्वाविशेषाद्विभंगदर्शनं न तत् ॥ १०५९ ॥

अयं सूत्राभिप्रायः ॥

आहुः कर्मग्रन्थिकास्तु यद्यपि स्तः पृथक्पृथक् ।

साकारेतरभेदेन विभंगावधिदर्शने ॥ १०६० ॥

तथापि मिथ्यारूपत्वान्न सम्यग्વસ્તુનિશ્ચયઃ ।

વિભંગાન્નાપ્યનાકારત્વેનાસ્યાવધિદર્શનાત્ ॥ ૧૦૬૧ ॥

તતોઽનેન દર્શનેન પૃથગ્વિવક્ષિતેન કિમ્ ।

તત્કાર્મગ્રન્થિકૈર્નાસ્ય પૃથગેતદ્વિવક્ષિતમ્ ॥ ૧૦૬૨ ॥

જેનાવડે અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગમાં સામાન્યબોધ થાય છે એવું નામ અવધિદર્શન, જે ક્રૂટા અવધિજ્ઞાનીઓને જ થાય છે. જેમ આ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનમાં અવધિદર્શન થાય છે તેમ વિભંગજ્ઞાનમાં પણ અવધિદર્શન થાય છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ૧૦૫૬-૧૦૫૭.

એનો ભાવાર્થ એવો છે કે—સમ્યક્દૃષ્ટિના અવધિજ્ઞાનમાં જેમ આ સામાન્યબોધરૂપ અવધિદર્શન થાય છે તેમ મિથ્યાદૃષ્ટિના વિભંગજ્ઞાનમાં પણ તે થાય છે. અને તેને પણ જ્ઞાની-ઓએ અવધિદર્શન જ કહ્યું છે કેમકે અનાકારપણું જેણેમાં સરખું છે. અને તેથી તેનું વિભંગ-દર્શન એવું (જૂઠું) નામ આપ્યું નથી. ૧૦૫૮-૧૦૫૯.

એ સૂત્રોનો અભિપ્રાય છે.

કર્મગ્રંથમાં તો એમ કહ્યું છે કે યદ્યપિ સાકાર અને એથી ઇતર (નિરાકાર)—એવા ભેદને ભૂને વિભંગદર્શન અને અવધિદર્શન પૃથક્પૃથક્ છે તથાપિ વિભંગ મિથ્યાત્વ હોવાથી એનાથી સમ્યક્રીતે વસ્તુનિશ્ચય થઈ શકતો નથી તેમ અવધિદર્શનથી પણ, એના નિરાકારપણાને ક્ષીધે, વસ્તુનિશ્ચય થઈ શકતો નથી. માટે આ દર્શનને જૂઠું કહેવાથી શું લાભ ? ૧૦૬૦-૧૦૬૨.

તથોક્તમ્— સુત્તે અ વિભંગસ્સ ચ પરૂવિયં ઓહિદંસણં વહુસો ।

કીસ પુણો પહિસિદ્ધં કમ્મપગડીપગરણંમિ ॥ ૧૦૬૩ ॥

इत्याद्यधिकं विशेषणवत्याः प्रज्ञापनाष्टादशपदवृत्तितश्च अवसेयम् ॥

तत्त्वार्थवृत्तिकृतापि विभंगज्ञाने अवधिदर्शनं न अंगीकृतम् । तथा च तद्ग्रन्थः—अवधिदृगावरणक्षयोपशमात् विशेषग्रहणविमुखः अवधिः अवधिदर्शनमित्युच्यते । नियमतस्तु तत्सम्यग्दृष्टिस्वामिकम् । इति ॥

सर्वं भूतभवद्भाविवस्तु सामान्यभावतः ।

बुध्यते केवलज्ञानादनुकेवलदर्शनात् ॥ ૧૦૬૪ ॥

आदौ दर्शनमन्येषां ज्ञानं तदनु जायते ।

केवलज्ञानिनामादौ ज्ञानं तदनु दर्शनम् ॥ ૧૦૬૫ ॥

अत एव सव्वन्नूणां सव्वदरीसीणां इति पठ्यते ॥

प्रज्ञप्ताः सर्वतः स्तोका जन्तवोऽवधिदर्शनाः ।

असंख्यगुणितास्तेभ्यश्चक्षुर्दर्शनिनो मताः ॥ ૧૦૬૬ ॥

કહ્યું છે કે—

સૂત્રને વિષે વિભંગજ્ઞાનમાં અવધિદર્શન કહ્યું છે, પરંતુ કર્મપ્રકૃતિના પ્રકરણમાં એ વાતનો પ્રતિષેધ કર્યો છે. ૧૦૬૩.

અધિક વિસ્તાર ‘ વિશેષણવતી ’ માંથી તથા પ્રજાપનામૂત્રના અઠારમા પદની ટીકા-માંથી જાણવો.

‘ તત્ત્વાર્થવૃત્તિ ’ ના કર્તાએ પણ વિભંગજ્ઞાનને વિષે અવધિદર્શન સ્વીકાર્યું નથી. એઓ એમ કહે છે કે—

અવધિદર્શનના આવરણના ક્ષયોપશમથી વિશેષ શુદ્ધ કરવામાં વિમુળ-એવું જે અવધિજ્ઞાન-તે અવધિદર્શન કહેવાય છે. નિયમ કૃત એટલો જ કે તે સમ્યક્દૃષ્ટિવાળાને જ હોય.

કેવળજ્ઞાન પછીના કેવળદર્શનથી ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સર્વ વસ્તુઓ સામાન્યપણે જણાય છે. ૧૦૬૪.

કેવળજ્ઞાની શિવાયના ખીલઓને (મતિજાની વગેરે ચારને) પહેલું દર્શન અને પછી જ્ઞાન થાય છે. બ્યારે કેવળજ્ઞાનીના સંબંધમાં તો પહેલું જ્ઞાન અને પછી દર્શન થાય છે. ૧૦૬૫.

એટલા માટે જ ‘ સર્વ જ્ઞાનવાળા, સર્વ દર્શનવાળા ’-એ અનુક્રમે જ્યાં ત્યાં પાઠ છે.

અવધિદર્શનવાળા પ્રાણીઓ સર્વથી અદ્ય છે, એથી અસંખ્યગણા ચક્ષુદર્શન-વાળાઓ છે. ૧૦૬૬.

અનન્તગુણિતાસ્તેભ્યો મતાઃ કેવલદર્શનાઃ ।

અચક્ષુર્દર્શનાસ્તેભ્યોઽપ્યનન્તગુણિતાધિકાઃ ॥ ૧૦૬૭ ॥

કાલશ્ચક્ષુર્દર્શનસ્ય જઘન્યોઽન્તર્મુહૂર્ત્તકમ્ ।

સાતિરેકં પયોરાશિસહસ્રં પરમઃ પુનઃ ॥ ૧૦૬૮ ॥

અચક્ષુર્દર્શનસ્યાસાવભવ્યાપેક્ષયા ભવેત્ ।

અનાદ્યન્તોઽનાદિસાન્તો ભવ્યાનાં સિદ્ધિયાયિનામ્ ॥ ૧૦૬૯ ॥

જઘન્યેનૈકસમયઃ સ્યાત્કાલોઽવધિદર્શને ।

ઉત્કર્ષતો દ્વિઃષટ્ષષ્ટિર્વાર્ધયઃ સાધિકા મતાઃ ॥ ૧૦૭૦ ॥

જ્યેષ્ઠો નન્વવધિજ્ઞાનકાલઃ ષટ્ષષ્ટિર્વાર્ધયઃ ।

અવધેર્દર્શને તર્હિ યથોક્તો ઘટતે કથમ્ ॥ ૧૦૭૧ ॥

અત્રોચ્યતે- અવધૌ ચ વિભંગે ચાવધિદર્શનમાસ્થિતમ્ ।

તતો દ્વાભ્યાં સહભાવાદ્યુક્તઃ સોઽવધિદર્શને ॥ ૧૦૭૨ ॥

અત્ર વહુ વક્તવ્યમ્ । તત્તુ પ્રજ્ઞાપનાદ્દશપદવૃત્તિતઃ અવસેયમ્ ॥

એથી અનન્તગણા કેવળદર્શનવાળાઓ છે. અને એથી પણ અચક્ષુર્દર્શનવાળાઓ અનન્તગણા છે. ૧૦૬૭.

અચક્ષુર્દર્શનનો જઘન્ય કાળ અન્તર્મુહૂર્ત્તનો છે, અને ઉત્કૃષ્ટઃ કાળ સહસ્ર-સાગરોપમથી અધિક છે. ૧૦૬૮.

અચક્ષુર્દર્શનનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ અભવ્યોની અપેક્ષાએ અનાદિઅનન્ત છે, અને મોક્ષે જનારા ભવ્યોની અપેક્ષાએ અનાદિસાન્ત છે. ૧૦૬૯.

અવધિદર્શનનો કાળ જઘન્યતઃ એક સમય છે; અને ઉત્કૃષ્ટતઃ એકસો બત્રીશ સાગરોપમથી અધિક છે. ૧૦૭૦.

અહિં એવો પ્રશ્ન ઉઠે છે કે અવધિજ્ઞાનની સ્થિતિ જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ છાસઠ સાગરોપમ છે ત્યારે અવધિદર્શનની એકસો બત્રીશ સાગરોપમની સ્થિતિ કેમ સંભવિત હોય ? ૧૦૭૧.

એ પ્રશ્નનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—

અવધિજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન એ બેઉમાં અવધિદર્શન રહેલ છે. માટે તે બેઉની સાથે સહ-ભાવ હોવાથી અવધિ દર્શનનો ૧૩૨ (૬૬+૬૬) સાગરોપમનો સ્થિતિકાળ યુક્ત છે. ૧૦૭૨.

આ સંબંધમાં કહેવાનું તો બહુ છે પરન્તુ તે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની અદારમા પદની ટીકાથી જાણી લેવું.

કાલઃ સાદિરનન્તશ્ચ ભવેત્કેવલદર્શને ।

एषु कस्याप्यनादित्वं नाचक्षुर्दर्शनं विना ॥ १०७३ ॥

इति दर्शनम् ॥ २७ ॥

अथ उपयोगाः ॥

चतुष्टयी दर्शनानां त्र्यज्ञानी ज्ञानपंचकम् ।

अमी द्वादश निर्दिष्टा उपयोगा बहुश्रुतैः ॥ १०७४ ॥

ज्ञानपंचकज्ञानत्रयं साकारका अमी ।

उक्ताः शेषास्त्वनाकाराश्चतुर्दर्शनलक्षणाः ॥ १०७५ ॥

इति उपयोगाः ॥ ૨૮ ॥

अथ आहारः ॥

आहारकाः स्युः छद्मस्थाः सर्वे वक्रगतिं विना ।

त्रिचतुःसमयान्ता स्यात्तत्रानाहारितापि च ॥ १०७६ ॥

गतिर्द्विधा हि जन्तूनां प्रस्थितानां परं भवम् ।

सरला कुटिला चापि तत्रैकसमयादिमा ॥ १०७७ ॥

કેવળદર્શનનો કાળ સાદિઅનન્ત છે.

દર્શનોમાં અચક્ષુદર્શન સિવાય અન્ય કોઈ દર્શન અનાદિ નથી. ૧૦૭૩.

આ પ્રમાણે દર્શનનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

હવે અકૃયાબોશમા દ્વાર ‘ ઉપયોગ ’ વિષે.

ચાર દર્શન, ત્રણ અજ્ઞાન અને પાંચ જ્ઞાન—આ બારને બહુશ્રુતોએ ‘ ઉપયોગ ’ કહ્યા છે. પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન—એ આઠ ઉપયોગો સાકાર છે. શેષ ચાર, એટલે ચાર—દર્શનરૂપ ઉપયોગો અનાકાર છે. ૧૦૭૪—૧૦૭૫.

આ પ્રમાણે ઉપયોગોનું સ્વરૂપ છે.

હવે ઓગણત્રીશમા દ્વાર ‘ આહાર ’ વિષે.

વક્રગતિવાળા શિવાય અન્ય સર્વ છદ્મસ્થ જીવો આહારક છે. તેમાં પણ ત્રણ કે ચાર સમયો સુધી તે અનાહારિપણું હોય. ૧૦૭૬.

પરલાવમા જતાં પ્રાણીઓની નક્કલ અને વક્ર—એમ બે પ્રકારની ગતિ હોય છે. તેમાં પહેલી એટલે નક્કલ ક્રમ એક સમયની છે. ૧૦૭૭.

ઉત્પત્તિદેશો યત્ર સ્યાત્સમશ્રેણિવ્યવસ્થિતઃ ।

તત્રૈકસમયેનૈવ ઋજુગત્યાસુમાન્ વ્રજેત્ ॥ ૧૦૭૮ ॥

પરજન્માયુરાહારૌ ક્ષણેઽસ્મિન્નેવ સોઽશ્નુતે ।

તુલ્યમેતદ્વજુગતૌ નિશ્ચયવ્યવહારયોઃ ॥ ૧૦૭૯ ॥

દ્વિતીયસમયેઽઋજ્ઞ્યા વ્યવહારનયાશ્રયાત્ ।

ઉદેતિ પરજન્માયુરિદં તાત્પર્યમત્ર ચ ॥ ૧૦૮૦ ॥

પ્રાગ્ભવાન્ત્યક્ષણો વક્ષાપરિણામાભિમુખ્યતઃ ।

કૈશ્ચિદ્વક્ષાદિસમયો ગણ્યતે વ્યવહારતઃ ॥ ૧૦૮૧ ॥

તત્ક—ભવાન્તરાધ્યસમયે ગતેસ્ત્વસ્મિન્ દ્વિતીયકે ।

સમયે પરજન્માયુરુદેતિ खलु तन्मते ॥ ૧૦૮૨ ॥

વદાહુઃ—ઉજ્જુગઈ પઢમસમયે પરભવિયં આઉશ્રં તહાહારૌ ।

વક્ષાઈ વીશ્રસમયે પરભવિ આઉં ઉદયમેઈ ॥૧૦૮૩ ॥

નિશ્ચયનયાશ્રયાત્—

સંમુખોઽક્ષી ગતેર્યધ્યન્ત્યક્ષણે તથાપિ હિ ।

સત્ત્વાત્પ્રાગ્ભવસમ્બન્ધિસંઘાતપરિશાટયોઃ ॥ ૧૦૮૪ ॥

ન્યાં ઉત્પત્તિદેશ સમશ્રેણિએ રહેલો હોય ત્યાં પ્રાણી ઋજુગતિવડે એક સમયમાં જ જાય છે અને તેજ સમયે તે પરજન્મસંબંધી આયુષ્ય અને આહાર લોગવે છે. વળી આ ઋજુગતિમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર-ગેઉ નયે તે સમાન જ છે. ૧૦૭૮-૧૦૭૯.

પણ વક્રગતિમાં વ્યવહારનયને આશ્રયીને ખીજે સમયે પરજન્મનું આયુ ઉદય આવે છે. ૧૦૮૦.

એનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે:—

પ્રાગ્ભવના અન્ત્ય સમયને, વક્રગતિના પરિણામની અભિમુખતાને લઇને, કેટલાકે વ્યવહારથી વક્રનો આદિ સમય ગણે છે, અને તેથી તેમને મતે ભવાન્તરને આદ્યસમયે એટલે કે વક્ર ગતિના ખીજા સમયમાં પરજન્મસંબંધી આયુષ્ય ઉદયમાં આવે છે. ૧૦૮૧-૧૦૮૨.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે ઋજુગતિવાળાને ભવાન્તરના પહેલા સમયમાં પરજન્મ સંબંધી આયુષ્ય તથા આહાર હોય છે, અને વક્રગતિવાળાને ખીજા સમયથી આયુષ્ય ઉદય આવે છે. ૧૦૮૩.

વળી નિશ્ચયનયને આશ્રયીને તો—

પ્રાણી અન્ત્યસમયે ગતિની સન્મુખ હોય છે તોપણ પૂર્વભવસંબંધી સંઘાત-અને-પરિ-

સમયઃ પ્રાગ્ભવસ્યૈષ સમ્ભવેન્ન પુનર્ગતેઃ ।

પ્રાચ્યાંગસર્વશાટોઽગ્યૂભવાદ્યક્ષણ એવ યત્ ॥ ૧૦૮૫ ॥

પરભવપઢમે સાહોત્તિ આગમવચનાત્ ॥

ઉદેતિ સમયેઽત્રૈવ ગતિઃ સહ તદાયુષા ।

તતોઽન્યજન્માયુર્વક્રગતાવપ્યાદિમક્ષણે ॥ ૧૦૮૬ ॥

તત્ર સંઘાતપરિશાટસ્વરૂપં ચૈવમ્ આગમે—

સંઘાતઃ પરિશાટશ્ચ તૌ દ્વૌ સમુદિતાવિતિ ।

ઐદારિકાદિદેહાનાં પ્રજ્ઞસં કરણત્રયમ્ ॥ ૧૦૮૭ ॥

સર્વાત્મના પુદ્ગલાનામાદ્યે હિ ગ્રહણં ક્ષણે ।

ચરમે સર્વથા ત્યાગો દ્વિતીયાદિષુ ચોભયમ્ ॥ ૧૦૮૮ ॥

યથા તત્તતાપિકાયાં સસ્નેહાયામપૂપકઃ ।

ગૃહ્ણાતિ પ્રથમં સ્નેહં સર્વાત્મના ન તુ ત્યજેત્ ॥ ૧૦૮૯ ॥

તત્તશ્ચ કિંચિદ્ ગૃહ્ણાતિ સ્નેહં કિંચિત્પુનસ્ત્યજેત્ ।

સંઘાતભેદરૂપત્વાત્પુદ્ગલાનાં સ્વભાવતઃ ॥ ૧૦૯૦ ॥

શાટ (અહુણુ અને ત્યાગ) સત્તામાં હોવાથી, આ સમય પૂર્વભવનો મભવે છે, પરભવનો સંભવતો નથી. કેમકે પૂર્વભવના શરીરનો સર્વથાત્યાગ આગામી ભવના આદ્ય ક્ષણમાં જ થાય છે. ૧૦૮૪-૧૦૮૫.

આગમનુ પણ વચન છે કે ‘ પરભવના આદ્ય ક્ષણમાં પરિશાટ-ત્યાગ થાય. ’

અને આજ સમયે તે આયુષ્યની સાથે ગતિ ઉદયમાં આવે છે.

તેથી અન્યજન્મનું આયુષ્ય વક્રગતિમા પણ આદ્ય ક્ષણે ઉદયમા આવે છે ૧૦૮૬.

સંઘાત-અને-પરિશાટ (અહુણુ-અને-મોચન) નું સ્વરૂપ આગમમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

ઔદારિક વગેરે પ્રકારનાં શરીર છે એઓનાં ત્રણ ‘ કરણ ’ કહ્યાં છે: પહેલે ક્ષણે પુદ્ગલોનું સર્વથા ‘ અહુણુ ’ થાય છે, અન્તિમ ક્ષણે સર્વથા ‘ ત્યાગ ’ થાય છે અને વચલા ક્ષણોમાં ‘ અહુણુ અને ત્યાગ ’ બેઉ થાય છે. ૧૦૮૭-૧૦૮૮.

જેવી રીતે તપાવેલી તેલવાળી લોટીમાં નાખેલો પુડલો પ્રથમ સર્વથા તેલ અહુણુ કરે છે, ત્યજતો નથી, અને પછી થોડું અહુણુ કરે અને વળી થોડું ત્યજે, કેમકે અહુણુ કરનું અને

તથૈવ પ્રથમોત્પન્નઃ પ્રાણભૃત્ પ્રથમક્ષણે ।

સર્વાત્મનોત્પત્તિદેશસ્થિતાન્ ગૃહ્ણાતિ પુદ્ગલાન્ ॥ ૧૦૯૧ ॥

તતશ્ચાભવપર્યન્તં દ્વિતીયાદિક્ષણેષુ તુ ।

ગૃહ્ણંસ્ત્યજંશ્ચ તાન્ કુર્યાત્ સંઘાતપરિશાટનમ્ ॥ ૧૦૯૨ ॥

તત આયુઃસમાપ્તૌ ચ ભાવ્યાયુઃપ્રથમક્ષણે ।

સ્યાત્ શાટ એવ પ્રાગ્દેહપુદ્ગલાનાં તુ ન ગ્રહઃ ॥ ૧૦૯૩ ॥

ઔદારિકવૈક્રિયાહારકેષુ સ્યુસ્ત્રયોઽપ્યમી ।

સંઘાતપરિશાટઃ સ્યાત્તૈજસકાર્મણે સદા ॥ ૧૦૯૪ ॥

અનાદિત્વાત્ ભવેન્નૈવ સંઘાતઃ કેવલોઽનયોઃ ।

કેવલઃ પરિશાટશ્ચ સમ્ભવેન્મુક્તિયાયિનામ્ ॥ ૧૦૯૫ ॥

અત્ર ચ ભૂયાન્ વિસ્તરઃ અસ્તિ સ ચ આવશ્યકવૃત્ત્યાદિભ્યઃ અવસેયઃ ॥

અથ પ્રકૃતમ્-વક્રા ગતિશ્ચતુર્ધા સ્યાદ્વક્રૈરેકાદિભિર્યુતા ।

તત્રાયા દ્વિક્ષણૈકૈકક્ષણવૃદ્ધ્યા ક્રમાત્પરાઃ ૧૦૯૬ ॥

છોડી દેવું એવો મૂળથી જ પુદ્ગળોનો સ્વભાવ છે; તેવી જ રીતે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણી પ્રથમ ક્ષણે ઉત્પત્તિદેશમાં રહેલા પુદ્ગળોને સર્વથા અહણુ જ કરે છે; ત્યારપછી ધીનત્રીનત્રી ક્ષણોમાં જન્મપર્યન્ત અહણુ અને ત્યાગ બેજી કર્યા કરે છે. એનું નામ 'સંઘાતપરિશાટન'. ૧૦૮૯-૧૦૯૨.

વળી પછી આયુષ્ય સમાપ્ત થાય ત્યારે ભાવિ આયુષ્યના પ્રથમ ક્ષણમાં 'પરિશાટન' જ થાય અર્થાત્ પૂર્વશરીરના પુદ્ગળોનો 'ત્યાગ' જ થાય, એ અહણુ કરવાના હોય નહિ. ૧૦૯૩.

ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીરોમાં તે ત્રણે 'કરણો' હોય છે. તેજ્ઞ અને કાર્મણુ શરીરોમાં મદા 'સંઘાત અને પરિશાટ' હોય છે કેમકે એ બેઉ અનાદિ હોવાથી, એમનો કેવળ 'સંઘાત' હોતો નથી. વળી કેવળ 'પરિશાટ' તો મોક્ષગામીઓને સંભવે છે. ૧૦૯૪-૧૦૯૫.

આ બાબત બહુ વિસ્તારવાળી છે. તે માટે આવશ્યકવૃત્તિ વગેરે અથો જોવા.

વક્ર ગતિ ચાર પ્રકારની છે: (૧) એકવક્ર, (૨) દ્વિવક્ર, (૩) ત્રિવક્ર અને (૪) ચતુર્વક્ર. તેમાં પહેલી એટલે એકવક્ર એ સમયની છે; અને ત્યારપછીની ત્રણે એકેક ક્ષણ વધારેની છે.

તે આ પ્રમાણે:—

તથાહિ— યદોર્ધ્વલોકપૂર્વસ્યા અધઃ શ્રયતિ પશ્ચિમમ્ ।
 એકવક્રા દ્વિસમયા જ્ઞેયા વક્રા ગતિસ્તદા ॥ ૧૦૯૭ ॥
 સમશ્રેણિગતિત્વેન જન્તુરેકેન યાત્યધઃ ।
 દ્વિતીયસમયે તિર્યગ્ ઉત્પત્તિદેશમાશ્રયેત્ ॥ ૧૦૯૮ ॥
 પૂર્વદક્ષિણોર્ધ્વદેશાદધશ્ચેદપરોત્તરામ્ ।
 ત્રજેત્તદા દ્વિકુટિલા ગતિત્રિસમયાત્મિકા ॥ ૧૦૯૯ ॥
 એકેનાધસ્સમશ્રેણ્યા તિર્યગન્યેન પશ્ચિમમ્ ।
 તિર્યગેવ તૃતીયેન વાયવ્યાં દિશિ યાતિ સઃ ॥ ૧૧૦૦ ॥
 ત્રસાનામેતદન્તૈવ વક્રા સ્યાન્નાધિકા પુનઃ ।
 સ્થાવરાણાં ચતુઃપંચસમયાન્તાપિ સા ભવેત્ ॥ ૧૧૦૧ ॥

તત્ર ચતુઃસમયા ત્વેવં—

ત્રસનાહ્યા બહિરધોલોકસ્ય વિદિશો દિશમ્ ।
 યાત્યેકેન દ્વિતીયેન ત્રસનાહ્યન્તરે વિશેત્ ॥ ૧૧૦૨ ॥
 ઊર્ધ્વ યાતિ તૃતીયેન ચતુર્થે સમયે પુનઃ ।
 ત્રસનાહ્યા વિનિર્ગત્ય દિશ્યં સ્વસ્થાનમાશ્રયેત્ ॥ ૧૧૦૩ ॥

ન્યારે જીવ ઉર્ધ્વલોકની પૂર્વ દિશામાંથી અધોલોકની પશ્ચિમ દિશામાં જાય છે ત્યારે તે વક્રગતિ ' એકવક્ર ' કહેવાય, અને એ જ સમયની સમજવી. કેમકે,

જીવ, સમશ્રેણિએ ગમન કરતો હોઈને, પહેલે સમયે ત્રીઘો અધોલોકમાં જાય છે અને ત્યાંથી ખીને સમયે તિર્યક્ એટલે તીર્થો પોતાના ઉત્પત્તિપ્રદેશે પહોંચી જાય છે. ૧૦૯૮.

વળી અગ્નિકોણના ઉર્ધ્વદેશથી જો અધોદિશાએ વાયવ્ય કોણે જાય તો ત્રણ સમયની દ્વિવક્રા ગતિ થાયઃ એટલે એક સમયમાં સમશ્રેણિગતિ કરીને એ નીચે જાય, ખીને સમયે તીર્થો પશ્ચિમ દિશામાં જાય અને ત્રીને સમયે તીર્થો જઈને વાયવ્યદિશાનો આશ્રય લે. ૧૦૯૯-૧૧૦૦.

ત્રસ જીવોની વક્રગતિ એટલી જ થાય, અધિક ન થાય. પણ સ્થાવર જીવોની ચાર પાંચ સમયની પણ થાય. એમાં જે ચાર સમયની થાય તે આ પ્રમાણેઃ—પહેલે સમયે એ ત્રસનાડીથી બહાર અધોલોકની વિદિશામાંથી (હરકોઈ ખુણામાંથી) દિશામાં જાય; દ્વિતીય સમયે ત્રસનાડીની અંદર પ્રવેશ કરે; ત્રીને સમયે ઉર્ધ્વ જાય અને ચોથે સમયે વળી એ ત્રસનાડીમાંથી બહાર નીકળી પોતાનું જે સ્થાન હરકોઈ દિશામાં આવેલું હોય (વિદિશા-ખુણામાં નહિં) એવા સ્થાનનો આશ્રય કરે છે. ૧૧૦૧-૧૧૦૩.

દિશો વિદિશિ યાને તુ નાડીમાથે દ્વિતીયકે ।

ઊર્ધ્વં ચાધસ્તૃતીયે તુ બહિર્વિદિશિ તુર્યકે ॥ ૧૧૦૪ ॥

યદોક્તરીત્યા વિદિશો જાયતે વિદિશિ ક્વચિત્ ।

તદા તત્સમયાધિક્યાત્ સ્યાત્પંચસમયા ગતિઃ ॥ ૧૧૦૫ ॥

ઉક્તં ચ—

વિદિસાશ્રો દિસં પઠમે વીણ પૈસરૈ નાડિમજ્જંમિ ।

ઉઠ્ઠં તૈણ તુરિણ ઉ નીઠ વિદિસં તુ પંચમણ ॥ ૧૧૦૬ ॥

इति भगवतीवृत्तौ शतक १४ प्रथमोद्देशके ॥

ભગવતીસત્તમશતકપ્રથમોદ્દેશકે તુ પંચસામયિકીં વિગ્રહગતિમા-
શ્રિત્ય ઇત્યમુક્તં દ્શયતે । ઇદં ચ સૂત્રે ન દર્શિતમ્ । પ્રાયેણ ઇત્યમનુ-
ત્પત્તિઃ । ઇતિ ॥

व्यवहारापेक्षया च भवेदाहारकोऽसुमान् ।

गतौ किलैकवक्रायां समयद्वितयेऽपि हि ॥ ११०७ ॥

तथाहि समये पूर्वे शरीरमेष उत्सृजेत् ।

तस्मिन्पुनः तच्छरीरयोग्याः केचन पुद्गलाः ॥ ११०८ ॥

(જીવને) દિશામાંથી વિદિશામાં જવું હોય તો પહેલે સમયે નાડીમાં પ્રવેશ કરે, ળીને સમયે ઊર્ધ્વ ગતિ કરે, ત્રીને સમયે અધોદિશાએ જાય અને ચોથે સમયે ખડાર વિદિ શામાં જાય છે. ૧૧૦૪.

પણ એ જ્યારે એક વિદિશામાંથી (નીકળીને) હરકોઈ અન્ય વિદિશામાં ઉત્પન્ન થ-
વાનો હોય ત્યારે એને ચાર સમયથી અધિક સમય જોઈએ, એટલે કે પાંચ સમય જોઈએ. ૧૧૦૫.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે (જીવ) પહેલે સમયે વિદિશામાંથી દિશામાં જાય, ળીને સમયે નાડીની અંદર પ્રવેશ કરે, ત્રીને સમયે ઊર્ધ્વ ગતિ કરે, ચોથે સમયે અધોગતિ કરી ખડાર નીકળે અને પાંચમે સમયે વિદિશાનો એટલે હરકોઈ ખુણાનો આશ્રય લે. ૧૧૦૬.

એવી ભગવતીસૂત્રની વૃત્તિમાં ચૌદમા શતકના પહેલા ઉદ્દેશમાં હકીકત છે. સાતમા શતકના પહેલા ઉદ્દેશમાં તો પાંચ સમયની વિગ્રહગતિના સંબંધમાં એમ થાય એમ કહ્યું છે. મૂળ સૂત્રમાં એવું કાંઈ ખતાબ્યું નથી. કારણકે પ્રાયઃ એવી રીતે ઉત્પત્તિ ન હોય.

વળી વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ પ્રાણી એકવક્રગતિમાં જોઉ સમયમાં આહારક થાય છેઃ પૂર્વના (પહેલા) સમયમાં શરીર ત્યજ દે છે અને એજ સમયમાં વળી એ શરીરને ચોખ્ય

લોમાહારેણ સમ્બન્ધમાયાન્તિ જીવયોગતઃ ।

ઐદારિકાદિપુદ્ગલાદાનં ચાહાર ઉચ્યતે ॥ ૧૧૦૯ ॥ યુગમમ્ ॥

એવમત્રાયસમયે આહારઃ પરિભાવિતઃ ।

સર્વત્રૈવં દિવક્રાદાવપ્યાયક્ષણ આહૃતિઃ ॥ ૧૧૧૦ ॥

દ્વિતીયસમયે ચાસાવુત્પત્તિદેશમાપતેત્ ।

તદા તદ્ભવયોગ્યાણૂં યથાસમ્ભવમાહરેત્ ॥ ૧૧૧૧ ॥

દિવક્રા તુ ત્રિસમયા મધ્યસ્તત્ર નિરાહૃતિઃ ।

આદ્યન્તયોઃ સમયોરાહારઃ પુનરુક્તવત્ ॥ ૧૧૧૨ ॥

એવં ચ ત્રિચતુર્વક્રે ચતુઃપંચદ્વણાત્મકે ।

મધ્યાસ્તયોર્નિરાહારાઃ સાહારાવાદિમાન્તિમૌ ॥ ૧૧૧૩ ॥

યદાહુઃ— ઇગદુતિચતુર્વક્રાસુ દુગાઇસમયેસુ પરભવાહારો ।

દુગવક્રાઇસુ સમયા ઇગદોતિન્નિ ઉ અણાહારા ॥ ૧૧૧૪ ॥

નિશ્ચયનયે તુ—

હોય એવા કેટલાક પુદ્ગલો જીવના યોગને લીધે લોભ-આહારવડે એના સમ્બન્ધમાં આવે છે.

ઐદારિકાદિ પુદ્ગલોને જીવ ગ્રહણ કરે છે એનું નામ ' આહાર. '. ૧૧૦૮-૧૧૦૯.

એ પ્રમાણે એકવક્ર ગતિમાં આદ્યસમયે (જીવને) આહાર કહ્યો છે. ' દિવક્ર ' વગેરે ગાતમાં પણ સર્વત્ર એજ પ્રમાણે પડેલે ક્ષણે આહાર જાણવો. ૧૧૧૦.

વળી ખીજે સમયે એ (પ્રાણી) ઉત્પત્તિપ્રદેશમાં આવી પડે ત્યારે એ એ જીવને યોગ્ય એવા પરમાણુઓનો યથાસંભવ આહાર કરે. ૧૧૧૧.

દિવક્ર ગતિ ત્રણ સમયની છે અને એ ત્રણ સમયમાંથી વચ્ચેનો સમય એટલે ખીજે સમય આહાર વિનાનો છે. જ્યારે પડેલા અને ત્રીજા સમયોનેવિષે પૂર્વવત્ આહાર હોય છે. ૧૧૧૨.

એવી રીતે ચાર સમયવાળી અને પાંચ સમયવાળી ત્રિવક્ર અને ચતુર્વક્ર ગતિમાં પણ, વચ્ચેના સમયો નિરાહાર એટલે આહાર વિનાના છે અને પડેલા તથા અન્તિમ સમયો સાહાર એટલે આહારવાળા છે. ૧૧૧૩.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે—એકવક્રવાળી, દિવક્રા એટલે બે વક્રવાળી, તેમજ ત્રિવક્રા અને ચતુર્વક્રા ગતિઓમાં અનુક્રમે ખીજે ક્ષણે, ત્રીજે ક્ષણે, ચોથે ક્ષણે અને પાંચમે ક્ષણે પરભવનો આહાર હોય છે. અને દિવક્રા વગેરે ગતિઓમાં એક, બે અને ત્રણ સમયો અણાહારી એટલે આહાર વિનાના હોય છે. ૧૧૧૪.

નિશ્ચયનય પ્રમાણે તો—

ભવસ્ય ભાવિનઃ પૂર્વે क्षणे प्राग्वपुषा सह ।

असम्बन्धादनाप्त्या च भाविनोऽङ्गस्य नाहतिः ॥ १११५ ॥

द्वितीयसमये तु स्वं स्थानं प्राप्याहरेत्ततः ।

समयः स्यादनाहार एकवक्रागतावपि ॥ १११६ ॥

अन्यस्यां द्वावनाहारौ तृतीयस्यां त्रयस्तथा ।

चतुर्थ्यामपि चत्वारः साहारोऽन्त्योऽखिलासु यत् ॥ १११७ ॥

ततश्च व्यवहारेणोत्कर्षतः समयास्त्रयः ।

निश्चयेन तु चत्वारो निराहाराः प्रकीर्त्तिताः ॥ १११૮ ॥

सामान्यात् सर्वतः स्तोका निराहाराः शरीरिणः ।

आहारका असंख्येयगुणास्तेभ्यः प्रकीर्त्तिताः ॥ ११૧૯ ॥

त्रिविधश्च स आहार ओजआहार आदिमः ।

लोमाहारो द्वितीयश्च प्रक्षेपाख्यस्तृतीयकः ॥ ૧૧૨૦ ॥

तत्रાવ્યં દેહમુત્સૃજ્ય ऋज्वया कुटिलयाथवा ।

गत्वोत्पत्तिस्थानमाप्य प्रथमे समयेऽसुमान् ॥ ૧૧૨૧ ॥

ભવિષ્યમાં થનારા ભવના પ્રથમસમયે પૂર્વશરીરની સાથે સંબંધ ન હોવાથી, અને ભાવિ શરીરની અપ્રાપ્તિને લીધે આહાર હોતો નથી; જ્યે કે દ્વિતીય ક્ષણે પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયે આહાર કહે છે. આમ હોવાથી એકવક્ર ગતિમાં પણ એક સમય નિરાહાર હોય. ૧૧૧૫-૧૧૧૬.

દ્વિવક્ર ગતિમાં બે સમય અણાહારી હોય છે; ત્રિવક્ર ગતિમાં ત્રણ સમય, અને ચતુર્વક્ર ગતિમાં ચાર સમય અણાહારી હોય છે. કારણકે સર્વ ગતિઓમાં અન્તિમ સમય જ સાહારી છે. ૧૧૧૭.

એમ હોવાથી વ્યવહારનયે ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સમય નિરાહારી કહ્યા છે. અને નિશ્ચયનયે ચાર સમય નિરાહારી કહ્યા છે. ૧૧૧૮.

સામાન્યતઃ નિરાહારી પ્રાણીઓ સર્વથી અદ્ય છે. અને 'સાહારી' એ કરતાં અસંખ્યગણા છે. ૧૧૧૯.

આ જ 'આહાર' ની વાત કરી તે આહાર ત્રણ પ્રકારનો છે: (૧) ઓળઆહાર, (૨) લોમઆહાર અને (૩) પ્રક્ષેપઆહાર. ૧૧૨૦.

આથ દેહને ત્યજને ऋज्व (સરલ-સીધી) અથવા કુટિલ (વક્ર) ગતિવડે

તૈજસકાર્મણયોગેનાહારયતિ પુદ્ગલાન્ ।

ઔદારિકાઘંગયોગ્યાન્ દ્વિતીયાદિક્ષણેષ્વથ ॥ ૧૧૨૨ ॥

ઔદારિકાદિમિશ્રેણારબ્ધત્વાદ્વપુષસ્તતઃ ।

યાવચ્છરીરનિષ્પત્તિરન્તર્મુહૂર્ત્તકાલિકી ॥ ૧૧૨૩ ॥ ત્રિભિઃ વિશેષકમ્ ॥

યદાહુઃ—

તેણ કમ્મણ્ણં આહારેઙ્ગ અણંતરં જીવો ।

તેણ પરં મીસેણં જાવ સરીરસ્સ નિબ્વત્તી ॥ ૧૧૨૪ ॥

સ સર્વોપ્યોજશ્રાહાર ઓજો દેહાર્હપુદ્ગલાઃ ।

ઓજો વા તૈજસઃ કાયસ્તદ્રૂપસ્તેન વા કૃતઃ ॥ ૧૧૨૫ ॥

શરીરોપષ્ટમ્ભકાનાં પુદ્ગલાનાં સમાહૃતિઃ ।

ત્વગિન્દ્રિયાદિસ્પર્શેન લોમાહારઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૧૨૬ ॥

મુખે કવલનિક્ષેપાદસૌ કાવલિકામિધઃ ।

એકેન્દ્રિયાણાં દેવાનાં નારકાણાં ચ ન હ્યસૌ ॥ ૧૧૨૭ ॥

ગમન કરી ઉત્પત્તિસ્થાનને પ્રાપ્ત કરી પ્રથમ સમયે પ્રાણી, તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરના યોગથી ઔદારિક આદિ શરીરને યોગ્ય એવા પુદ્ગળોનો આહાર શરૂ કરે છે—તે, ખીને ત્રીને વગેરે સમયે શરીરનો આરંભ થવાથી ઔદારિક આદિ મિશ્રે કરીને અન્તર્મુહૂર્ત્તના સ્થિતિકાળ-વાળી શરીરનિષ્પત્તિ થાય ત્યાં સુધી, તે (આહાર) કર્યા કરે છે. ૧૧૨૧-૧૧૨૩.

કહ્યું છે કે—જીવ પ્રથમ તૈજસ તેમ કાર્મણુ શરીરવડે અન્તરરહિત આહાર (કર્યા) કરે છે. પછી શરીરની નિષ્પત્તિ થાય ત્યાંસુધી મિશ્રશરીરવડે આહાર કરે છે. ૧૧૨૪.

એ સર્વ ‘ ઓજ આહાર ’ કહેવાય. અહિં ‘ ઓજ ’ એટલે દેહને યોગ્ય એવા પુદ્ગળો. અથવા ઓજ એટલે તૈજસકાય. એ પરથી ઓજઆહાર એટલે ઓજરૂપ આહાર અથવા તૈજસકાયકૃત આહાર. ૧૧૨૫.

શરીરના આધારરૂપ પુદ્ગળોનો, ત્વચાઇન્દ્રિય વગેરે ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શવડે આહાર કરવો એનું નામ ‘ લોભઆહાર ’. ૧૧૨૬,

મુખને વિષે ક્વળ એટલે કોળીઓ પ્રક્ષેપવો (નાખવો)—એમ આહાર કરવો એનું નામ ‘ પ્રક્ષેપઆહાર ’. આ પ્રક્ષેપઆહાર એટલે ક્વળઆહાર એકેન્દ્રિય જીવોને, દેવોને અને નારકીના જીવોને હોતો નથી. ૧૧૨૭.

જીવાઃ સર્વેઽપ્યપર્યાતા ઓજહારિણો મતાઃ ।

દેહપર્યાસિપર્યાતા લોમાહારાઃ સમેઽક્લિનઃ ॥ ૧૧૨૮ ॥

ઓજસોઽનાભોગ એવ લોમસ્ત્વાભોગજોઽપિ ચ ।

એકેન્દ્રિયાણાં લોમોઽપિ સ્યાદનાભોગ એવ હિ ॥૧૧૨૯ ॥

તથોક્તં સંગ્રહણીવૃત્તૌ—

એકેન્દ્રિયાણામ્ અતિસ્તોકાપદુમનોદ્રવ્યલબ્ધીનામ્ આભોગમાન્યાત્
વસ્તુતઃ અનાભોગનિર્વૃત્તિત એવ ॥ યદાગમઃ—એકેન્દ્રિયાણાં નો આભોગ-
નિવૃત્તિએ અણાભોગનિવૃત્તિએ । ઇતિ ॥

દ્વિચ્છણોનો ભવઃ હુલ્લો જઘન્યા કાયસંસ્થિતિઃ ।

આહારિત્વે ગરિષ્ઠા ચ કાલચક્રાણ્યસંરૂપશઃ ॥ ૧૧૩૦ ॥

ઇતિ આહારઃ ॥ ૨૯ ॥

અથ ગુણાઃ ॥

ગુણા નામ ગુણસ્થાનાન્યમૂનિ ચ ચતુર્દશ ।

વચ્ચિમ સ્વરૂપમેતેષામન્વર્થ વ્યક્તિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૧૩૧ ॥

‘ અપર્યાસ ’ શબ્દો સર્વે ઓજઆહારી છે. અને દેહપર્યાસિવાળા બધા શબ્દો લોમ-
આહારી છે. ૧૧૨૮.

ઓજસઆહાર અનાભોગ જ હોય છે; જ્યારે લોમઆહારમાં ભોગ હોયે ખરો ને ન ચે
હોય. વળી એકેન્દ્રિયોના લોમાહારમાં ભોગ હોતો જ નથી. ૧૧૨૯.

‘ સંગ્રહણી ’ ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

અત્યહ્ય—અને—અપદુ—મનોદ્રવ્યનીલબ્ધિવાળા એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓ ભોગને વિષે અશક્ત
હોવાથી વસ્તુતઃ એમનો આહાર ‘ અનાભોગ ’ જ હોય છે.

આગમમાં એ સંગ્રહમાં આમ કહ્યું છે—

એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓને આભોગ આહાર નથી, અનાભોગ છે.

આહારક પ્રાણીઓને જઘન્ય કાયસ્થિતિ હુલ્લકસવકરતાં જે સમય ઓછી—એટલી હોય
છે, ત્યારે ઉન્નૃષ્ટી અસંખ્ય કાળચક્રો એટલી હોય. ૧૧૩૦.

આ પ્રમાણે ઓગણત્રીશમા દ્વાર—આહારનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

૬૨૧ ત્રીગમા દ્વાર—શુભ વિષે.

શુભ એટલે શુભસ્થાન. જે શુભસ્થાન ચોદ છે. એમનું પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ હું અર્થને અનુ-
સાર કહું છું. ૧૧૩૧.

तथाहुः—

मित्थे सासणमीसे अविरयदेसे पमत्तअपमत्ते ।

नियट्ठी अनियट्ठी सुहुमुवसम खीण सजोगि अजोगि गुणा ॥११३२॥

गुणा ज्ञानदयस्तेषां स्थानं नाम स्वरूपमित् ।

शुद्ध्यशुद्धिप्रकर्षापकर्षोत्थात्र प्रकीर्त्यते ॥ ११३३ ॥

तत्र मिथ्या विपर्यस्ता जिनप्रणीतवस्तुषु ।

दृष्टिर्यस्य प्रतिपत्तिः स मिथ्यादृष्टिरुच्यते ॥ ११३४ ॥

यत्तु तस्य गुणस्थानं सम्यग्दृष्टिमबिभ्रतः ।

मिथ्यादृष्टिगुणस्थानं तदुक्तं पूर्वसूरिभिः ॥ ११३५ ॥

ननु मिथ्यादृशां दृष्टेर्विपर्यासात्कृतो भवेत् ।

ज्ञानादिगुणसद्भावो यद्गुणस्थानतोच्यते ॥ ११३६ ॥

अत्र ब्रूमः— भवेद्यद्यपि मिथ्यात्ववतामसुमतामिह ।

प्रतिपत्तिर्विपर्यस्ता जिनप्रणीतवस्तुषु ॥ ११३७ ॥

(१) मिथ्यात्व, (२) सास्वादन, (३) मिश्र, (४) अविरति, (५) देशविरति, (६) प्रमत्त, (७) अप्रमत्त, (८) निवृत्त, (९) अनिवृत्त, (१०) सूक्ष्मसंपराय, (११) उपशांतभोड, (१२) क्षीणभोड, (१३) सयोगी, अने (१४) अयोगी—आ नामना यौद गुणस्थान छे. ११३२.

(लवना) ने ज्ञान आदि गुणो छे ओमनुं स्थान ओ गुणस्थान—(ओटवे) ओमना स्वरूपनो लेद. ओ लेद ओमनी शुद्धि, अशुद्धि, प्रकर्ष अने अपकर्ष—ओ आरवानाने लधने थयेल छे. ११३३.

जिनेश्वरप्रणीत तत्वोने ने भाणुस मिथ्यात्वथी विपर्यस्त दृष्टिवडे जुओ छे ते मिथ्या-दृष्टी कडेवाय. अने आवा (असम्यकदृष्टिवाणा) भाणुसनुं स्थान—ते मिथ्यादृष्टिगुणस्थान कडेवाय. ११३४-११३५.

अहिंं कांछ ओम शंका करे छे के मिथ्यादृष्टिओने तो दृष्टिनो विपर्यास छे, ओमनी दृष्टि विपर्यसित छे—ओटवे ओमनामां ज्ञान आदि गुणोनो सफलाप न न होय. तो पछी ओने ' गुणस्थान ' डेवी रीते कडेवा तैयार थया छे ? ११३६.

ओ शंकानुं समाधान नीचे मुज्ज—

अगर जे के जिनलगवानप्रणीत वस्तुओने मिथ्यादृष्टि लुवा विपरीत माने छे तोपणु

તથાપિ કાચિત્ મનુજપશ્વાદિવસ્તુગોચરા ।

તેષામપ્યવિપર્યસ્તા પ્રતિપત્તિર્ભવેદ્ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૧૩૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥

આસ્તામન્યે મનુષ્યાઘ્યા નિગોદદેહિનામપિ ।

અસ્ત્યઘ્યક્તસ્પર્શમાત્રપ્રતિપત્તિર્યથાસ્થિતા ॥ ૧૧૩૯ ॥

યથા ઘનઘનચ્છન્નેર્કેઽપિ સ્યાત્કાપિ તત્પ્રભા ।

અનાવૃત્તા ન ચેદ્રાત્રિદિનાભેદઃ પ્રસજ્યતે ॥ ૧૧૪૦ ॥

इति प्रथमगुणस्थानम् ॥

આયમૌપશમિકાર્યં સમ્યક્ત્વસ્યાત્ર સાદયેત્ ।

યોઽનન્તાનુવન્ધિકષાયોદયઃ સાયસાદનઃ ॥ ૧૧૪૧ ॥

ઉત્કર્ષાદાવલીષદ્કાત્ સમ્યક્ત્વમપગચ્છતિ ।

અનન્તાનુવન્ધ્યુદયે જઘન્યાત્સમયેન યત્ ॥ ૧૧૪૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પૃષોદરાદિત્વાલ્લોપે યકારસ્ય ભવેત્પદમ્ ।

આસાદનમિત્યનન્તાનુવન્ધ્યુદયવાચકમ્ ॥ ૧૧૪૩ ॥

ततश्च— आसादनेन युक्तो यः स सासादन उच्यते ।

સ ચાસૌ સમ્યગ્દૃષ્ટિસ્તદ્ગુણસ્થાનં દ્વિતીયકમ્ ॥ ૧૧૪૪ ॥

મનુષ્ય, પશુ આદિ વસ્તુના વિષય પરત્વે તે એમની માનીતા અવિપરીત છે. ૧૧૩૭-૧૧૩૮.

૧૧૩૯ મનુષ્ય આદિ અન્ય પ્રાણીઓની વાત એક કોરે મૂકે, તેપણ નિગોદના છવોમાંથે અપ્યક્ત સ્પર્શ ગુણ છે એમ એઓ યથાસ્થિત સ્વીકાર કરે છે. જેવી રીતે કે ઘાટાં વાહણાંથી આશ્ચર્યહિત થયેલા સૂર્યની કંઈક પ્રભા તે અનાશ્ચર્યહિત રહે છે. જે એમ ન હોય તે પછી સારીમાં ને દિવસમાં લેશ પણ ભેદ રહે નહિં. ૧૧૩૯-૧૧૪૦.

એવી રીતનું પ્રથમ ગુણસ્થાનક સમજવું.

સમક્રિતના ઉપદ્રમ નામના આય એટલે લાભને સાદન એટલે હરકત પહોંચાડે છે એ 'સાયસાદન' નામનું બીજું ગુણસ્થાનક. એમાં અનન્તાનુબંધિ કષાયનો ઉદય થાય છે. અને એ ઉત્કૃષ્ટતાઃ છે 'આવર્ગી' પર્યન્ત, અને જઘન્યતાઃ એક સમય ટકે છે. ૧૧૪૧-૧૧૪૨.

પૃષોદરાદિ એ આશ્ચર્યના નિયમ પ્રમાણે ચકારનો લોપ થઈને, 'આયસાદન' નું 'આસાદન' થયું. અને એ 'આસાદન' વાળો 'સમ્-આસાદન' એટલે 'સાસાદન' કહેવાય. એ સમ્યગ્દૃષ્ટિ દ્વારા હોય; અને એ બીજું ગુણસ્થાનકે હોય. ૧૧૪૩-૧૧૪૪.

तच्चैवम्— प्रागुक्तस्यौपशमिकसम्यक्त्वस्य जघन्यतः ।

शेषे क्षणे षट्सु शेषासूत्कर्षादावलीप्त्रथ ॥ ११४५ ॥

महाविभीषिकोत्थानकल्पः केनापि हेतुना ।

कस्याप्यनन्तानुबन्धिकषायाभ्युदयो भवेत् ॥ ११४६ ॥ युग्मम् ॥

अथैतस्मिन्ननन्तानुबन्धिनामुदये सति ।

सासादनसम्यग्दृष्टिगुणस्थानं स्पृशत्यसौ ॥ ११४७ ॥

यदिवोपशमश्रेण्याः स्यादिदं पतिताङ्गिनः ।

सम्यक्त्वस्यौपशमिकस्यान्ते कस्यापि पूर्ववत् ॥ ११४८ ॥

तत ऊर्ध्वं च मिथ्यात्वमवश्यमेष गच्छति ।

पतन् द्वितीयसोपानादाद्यमेव हि गच्छति ॥ ११४९ ॥

नाम्ना सास्वादनसम्यग्दृष्टिगुणस्थानमप्यदः ।

उच्यते तत्र चान्वर्थो मतिमद्भिरयं स्मृतः ॥ ११५० ॥

उद्गम्यमानसम्यक्त्वास्वादानेन सहास्ति यः ।

स हि सास्वादनसम्यग्दृष्टिरित्यभिधीयते ॥ ११५१ ॥

ते आ प्रमाणेः—

जघन्यतः पूर्वोक्त उपशम समकितना शेष (अन्तिम) क्षणे (समये), अने उत्कृष्टतः छ आवणी शेष रडे त्यारे, कोष्ठ पणु प्राणीने कोष्ठपणु डेतुने लघने मडान उत्पातना उदयसदृश अनन्तानुबन्धी कषायनो उदय थाय छे. अे अनन्तानुबन्धी कषायनो उदय थाय पधी, प्राणी 'सासादनसम्यग्दृष्टि' नामना गुणस्थाने पडेांये छे. ११४५-११४७.

अथवा तो पूर्वे कही गया प्रमाणे उपशमसमकितने अंते उपशमश्रेण्ण्णी पतित थयेल डरकोष्ठ प्राणीनुं अे गुणस्थान डाय. अेथी आगण वधतां तो प्राणी अवश्यमेव मिथ्यात्व गुणस्थाने न पाछे आवी पडे छे. कारण के भीने पगथीअेथी पडनादेा पडेले पगथीअे न नय छे. ११४८-११४९.

आ गुणस्थानने "सास्वादनसम्यग्दृष्टि गुणस्थान" पणु डडे छे. लुद्धिमान पुत्रपोअे अे नाम सार्क्षिक पणु कहुं छे: केमके, समकितनुं वमन थतुं डाय-अेना 'सास्वादन' वागुं नै गुणस्थान,-ते 'सास्वादन' सम्यग्दृष्टि गुणस्थान. ११५०-५१.

યથાહિ ભુક્તં ચીરાન્નમુદ્ગમન્મદ્ધિકાદિના ।

કિંચિદાસ્વાદયત્યેવ તદ્રસં વ્યગ્રમાનસઃ ॥ ૧૧૫૨ ॥

તથાયમપિ મિથ્યાત્વાભિમુલ્લો ભ્રાન્તમાનસઃ ।

સમ્યક્ત્વમુદ્ગમન્નાસ્વાદયેત્કિંચન તદ્રસમ્ ॥ ૧૧૫૩ ॥

इति द्वितीयम् ॥

पूर्वोक्तपुंजत्रितये स यद्यर्धविशुद्धकः ।

समुदेति तदा तस्योदयेन स्याच्छरीरिणः ॥ ११५४ ॥

श्रद्धा जिनोक्तતત્ત્વેઽર્ધવિશુદ્ધાસૌ તદોચ્યતે ।

સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિરિતિ ગુણસ્થાનં ચ તસ્ય તત્ ॥૧૧૫૫॥ યુગ્મમ્ ॥

અન્તર્મુહૂર્ત્ત કાલોઽસ્ય તત ઝર્ધ્વં સ દેહભૃત્ ।

અવશ્યં યાતિ મિથ્યાત્વં સમ્યક્ત્વમથવાપ્નુયાત્ ॥ ૧૧૫૬ ॥

इति तृतीयम् ॥

सावद्ययोगाविरतो यः स्यात्सम्यक्त्ववानपि ।

गुणस्थानमविरतसम्यग्दृष्ट्याख्यमस्य तत् ॥ ११५७ ॥

એવી રીતે કે વ્યગ્રમનવાળાને ખાધેલા અન્નનું મક્ષિકા વગેરેથી વમન થાય ત્યારે એને એ વમન કરેલા રસનો કંઈકે તેો સ્વાદ વર્તાય છે, તેવી રીતે આ પ્રાણી પણ ભ્રાન્તિને લીધે મિથ્યાત્વોન્મુખ થતાં સમક્રિતનું વમન કરે છે ત્યારે એને એનો કંઈક સ્વાદ આવ્યા વિના રહેતો નથી. ૧૧૫૨-૧૧૫૩.

એવી રીતનું ખીલું શુભુસ્થાનક છે.

અગાઉ પણ 'પુંજ' કહી ગયા છીએ એમાંના એક 'અર્ધવિશુદ્ધ' નામના પુંજનો ત્યારે ઉદય થાય છે ત્યારે પ્રાણીને જિનભાષિત તત્ત્વને વિષે અર્ધવિશુદ્ધ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યારે તે પ્રાણી સમ્યક્મિથ્યાદૃષ્ટિ દહેવાય છે અને એનું શુભુસ્થાનક સમ્યક્મિથ્યાદૃષ્ટિ-શુભુસ્થાનક દહેવાય છે. ૧૧૫૪-૧૧૫૫.

એ શુભુસ્થાનકનો ઠાળ અન્તર્મુહૂર્ત્તનો છે. તે પછી એ પ્રાણી અવશ્ય મિથ્યાત્વ અથવા સમક્રિત પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૧૫૬.

આવી ત્રીજા શુભુસ્થાનકની હકીકત છે.

સમ્યક્ત્વવાન હોવા છતાં પણ જે પ્રાણી સાવધ્યોગથી વિરમ્યો ન હોય તેનું શુભુસ્થાન 'અવિરતસમ્યક્દૃષ્ટિ' કહેવાય. ૧૧૫૭.

પૂર્વોક્તમૌપશમિકં શુદ્ધપુંજોદયેન વા ।

ક્ષાયોપશમિકાભિચ્ચં સમ્યક્ત્વં પ્રાપ્તવાનપિ ॥ ૧૧૫૮ ॥

સમ્યક્ત્વં ક્ષાયિકં વાપ્તો ક્ષીણદર્શનસપ્તકઃ ।

કલયન્નપિ સાવચવિરતિં મુક્તિદાયિનીમ્ ॥ ૧૧૫૯ ॥

નૈવાપ્રત્યાખ્યાનનામકષાયોદયવિઘ્નતઃ ।

સ દેશતોઽપિ વિરતિં કર્તું પાલયિતું ક્ષમઃ ॥ ૧૧૬૦ ॥ ત્રિભિઃ વિશેષકમ્ ॥

ઇતિ ચતુર્થમ્ ॥

સ્થૂલસાવચવિરમાયો દેશવિરતિં શ્રયેત્ ।

સ દેશવિરતસ્તસ્ય ગુણસ્થાનં તદુચ્યતે ॥ ૧૧૬૧ ॥

સર્વસાવચવિરતિં જાનતોઽપ્યસ્ય મુક્તિદામ્ ।

તદાદૃતૌ પ્રત્યાખ્યાનાવરણા યાન્તિ વિઘ્નતામ્ ॥ ૧૧૬૨ ॥

ઇતિ પંચમમ્ ॥

સંયતસ્સર્વસાવચયોગેભ્યો વિરતોઽપિ યઃ ।

કષાયનિદ્રાવિકથાદિપ્રમાદૈઃ પ્રમાદ્યતિ ॥ ૧૧૬૩ ॥

પૂર્વોક્ત ઉપશમિક સમક્રિત પ્રાપ્ત થયું હોય છતાં, અથવા શુદ્ધપુંજના ઉદયને લીધે ક્ષાયોપશમિક સમક્રિત પ્રાપ્ત થયું હોય છતાં, અથવા દર્શનસપ્તક ક્ષીણ થવાથી ક્ષાયિક સમક્રિત પ્રાપ્ત થયું હોય છતાં, તેમજ સાવચવિરતિ મોક્ષદાયક છે એવી સમજણ હોય છતાં ‘અપ્રત્યાખ્યાન’ નામના કષાયને ઉદય નહવાથી, પ્રાણી ‘દેશથી’ એટલે થોડી ઘણી પણ વિરતિ કરવાને કે પાળવાને સમર્થ થતો નથી. ૧૧૫૮-૧૧૬૦.

એ પ્રમાણે એથું ગુણસ્થાનક છે.

‘સ્થૂળસાવચ’ થી વિરતીને જે પ્રાણી અદ્ય પણ વિરતિ અંગીકાર કરે છે તે દેશવિરતિ કહેવાય છે અને એનું ગુણસ્થાનક પણ એજ છે. ૧૧૬૧.

‘સર્વસાવચવિરતિ’ થી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણ હોય છતાં પણ પ્રત્યાખ્યાનરૂપ આવરણો એનો અંગીકાર કરવામાં વિઘ્નભૂત થાય છે. ૧૧૬૨.

એમ પાંચમું ગુણસ્થાનક કહ્યું.

સર્વસાવચયોગથી વિરત્યો હોય એવો પણ જે સંયતી કષાય, નિદ્રા, વિકથા આદિ પ્રમાદોને લઈને પ્રમાદમા પડે એ ‘પ્રમત્તસંયત’ કહેવાય અને એનું ગુણસ્થાનક ‘પ્રમત્તસંયત’

स प्रमत्तः संयतोऽस्य प्रमत्तसंयताभिधम् ।

गुणस्थानं प्राक्तनेभ्यः स्याद्विशुद्धिप्रकर्षभृत् ॥ ११६४ ॥

वक्ष्यमाणोभ्यश्च तेभ्यः स्याद्विशुद्धयपकर्षभृत् ।

गुद्धिप्रकर्षापकर्षावेवं भाव्यौ परेष्वपि ॥११६५॥ त्रिभिः विशेषकम् ॥

इति षष्ठम् ॥

यश्च निद्राकषायादिप्रमादरहितो यतिः ।

गुणस्थानं भवेत्तस्याप्रमत्तसंयताभिधम् ॥ ११६६ ॥

इति सप्तमम् ॥

स्थितिघातो रसघातो गुणश्रेणिस्तथा परा ।

गुणानां संक्रमश्चैव बन्धो भवति पंचमः ॥ ११६७ ॥

एषां पंचानामपूर्वकरणं प्रागपेक्षया ।

भवेद्यस्यासावपूर्वकरणो नाम कीर्तितः ॥ ११६८ ॥ युग्मम् ॥

गरीयस्याः स्थितेर्ज्ञानावरणीयादिकर्मणाम् ।

योऽपवर्त्तनया घातः स्थितिघातः स उच्यते ॥ ११६९ ॥

नामनुं श्लेषाय. आ गुणस्थानक पठेद्वाना पांचे कस्तां विशेष शुद्ध छे, अने हुवे श्लेषाभां आपसे ओना कस्तां ओशुं शुद्ध छे. अन्य गुणस्थानोभां पणु आवी न रीते विशेषता ने अस्पता न्तरुवां. ११६३-११६५.

ओ प्रभावे छईं गुणस्थान न्तरुवुं.

ने संयमी अष्टवे यति निद्रा, कषाय वगेरे प्रमादोथी रहित होय ओनुं 'अप्रमत्तसंयत' नामनुं गुणस्थान कथुं छे. ११६६.

ओ सातनुं गुणस्थानक कथुं.

स्थितिघात. रसघात, गुणश्रेणि, गुणसंक्रम अने बंध-ओ पांचेनुं ने संयमीने पूर्वनी रूपेणो अपूर्वकरण होय ओ संयमीनुं 'अपूर्वकरण' ओनुं नाम श्लेषुं छे. ११६७-११६८.

ज्ञानावरणीय वगेरे श्रेणीनी उत्कृष्ट स्थितिने अपवर्त्तनेकरीने घात-ओनुं नाम 'स्थितिघात'. ११६९.

કર્મદ્રવ્યસ્થકટુકત્વાદિકસ્ય રસસ્ય હિ ।

યોઽપવર્ત્તનયા ઘાતો રસઘાતઃ સ કીર્ત્ત્યતે ॥ ૧૧૭૦ ॥

एतौ पूर्वगुणस्थानेष्वल्पावेव करोति सः ।

विशुद्ध्यल्पतयास्मिस्तु महान्तौ शुद्धिवृद्धितः ॥ ૧૧૭૧ ॥

यत्प्रागाश्रित्य दलिकरचनां तां लघीयसीम् ।

चकार कालतो द्राघीयसीं शुद्ध्यपकर्षतः ॥ ૧૧૭૨ ॥

अस्मिस्त्वाશ્રિત્ય દલિકરચનાં તાં પ્રથીયસીમ્ ।

કરોતિ કાલતોઽલ્પાં તદપૂર્વાં પ્રાગપેક્ષયા ॥ ૧૧૭૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તથા બધ્યમાનશુભપ્રકૃતિષ્વશુભાત્મનામ્ ।

તાસામબધ્યમાનાનાં દલિકસ્ય પ્રતિક્ષણે ॥ ૧૧૭૪ ॥

असंख्यगुणवृद्ध्या यः क्षेपः स गुणसंक्रमः ।

तमप्यपूर्वं कुर्वीत सोऽत्र शुद्धिप्रकर्षतः ॥ ૧૧૭૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સ્થિતિં દ્રાઘીયસીં પૂર્વગુણસ્થાનેષુ બદ્ધવાન્ ।

अशुद्धत्वादिह पुनस्तामपूर्वां विशुद्धितः ॥ ૧૧૭૬ ॥

વળી કર્મદ્રવ્યમા રહેલા કટુતા આદિ રસોનો અપવર્તનકરીને ઘાત-એ રસઘાત કહેવાય છે. ૧૧૭૦.

પૂર્વના ગુણસ્થાનોમાં શુદ્ધિનું અલ્પપણ હોવાથી, સ યમી આ બંને પ્રકારના ઘાત અલ્પ-પ્રમાણમાં કરે છે, ન્યારે આ ગુણસ્થાનમાં શુદ્ધિનું વિશેષપણ હોવાથી એ એ એક ઘાત વિશેષ પ્રમાણમાં કરે છે. ૧૧૭૧.

પૂર્વના ગુણસ્થાનોમા દળીઆની ન્હાની રચનાને શુદ્ધિની અલ્પતાને લઇને મોટી કાળ-સ્થિતિવાળી કરી હતી અને આ ગુણસ્થાનમાં મોટી રચનાને અલ્પકાળસ્થિતિવાળી કરે છે—માટે પૂર્વનાની અપેક્ષાએ આ ‘ અપૂર્વ ’ કાર્ય કહેવાય. ૧૧૭૨-૧૧૭૩.

વળી આલુ બંધાયા કરતી શુભ પ્રકૃતિઓને વિષે, નહિં બ ઘાતી અશુભ પ્રકૃતિના દળનો, પ્રતિક્ષણે અસંખ્યગણો ક્ષેપ કે સંક્રમ-એનું નામ ગુણસંક્રમ એને પણ સંયમી અહિં શુદ્ધિના પ્રકર્ષ એટલે કે વિશેષપણને લઇને, ‘ અપૂર્વ ’ કરે. ૧૧૭૪-૧૧૭૫.

વળી પૂર્વના ગુણસ્થાનકોમા, અશુદ્ધપણને લઇને સ યમીએ દીર્ઘ સ્થિતિ બાંધેલી, પણ

પલ્યાસંખ્યેયભાગેન હીનહીનતરાં સૃજેત્ ।

તદ્ ગુણસ્થાનમસ્ય સ્યાદપૂર્વકરણાભિધમ્ ॥ ૧૧૭૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ક્ષપકશ્ચોપશમકશ્ચેત્યસૌ ભવતિ દ્વિધા ।

ક્ષપણોપશમાર્હત્વાદેવાયં પ્રોચ્યતે તથા ॥ ૧૧૭૮ ॥

ન યદ્યપિ ક્ષપયતિ ન ચોપશમત્યયમ્ ।

તથાપ્યુક્તસ્તથા રાજ્યાર્હઃ કુમારો યથા નૃપઃ ॥ ૧૧૭૯ ॥

અન્તર્મુહૂર્ત્તમાનાયા અપૂર્વકરણસ્થિતેઃ ।

આદ્ય એવ ક્ષણ એતદ્ગુણસ્થાનં પ્રપન્નકાન્ ॥ ૧૧૮૦ ॥

ત્રૈકાલિકાંગિનોઽપેક્ષ્ય જઘન્યાદીન્યસંખ્યશઃ ।

સ્થાનાન્યધ્યવસાયસ્યોત્કૃષ્ટાન્તાનિ ભવન્તિ હિ ॥૧૧૮૧॥ યુગ્મમ્ ॥

અસંખ્યલોકાકાશાંશમિતાનિ સ્યુરમૂનિ ચ ।

તતોઽધિકાધિકાનિ સ્યુર્દ્વિત્રીયાદિક્ષણેષુ તુ ॥ ૧૧૮૨ ॥

આદ્યે ક્ષણે યજ્ઞઘન્યં તતોઽનન્તગુણોજ્જ્વલમ્ ।

ભવેદાદ્યક્ષણોત્કૃષ્ટં તતોનન્તગુણાધિકમ્ ॥ ૧૧૮૩ ॥

અહિં તે વિશુદ્ધિને લઈને 'અપૂર્વ'—એવી એ સ્થિતિને એ પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે કરીને ઘટાડતો જાય છે.

એવાં એવાં કારણોથી એતું આ ગુણસ્થાન 'અપૂર્વકરણ' નામનું કહેવાય છે. ૧૧૭૬-૧૧૭૭. વળી એનામાં 'ખપાવવાની' અને 'ઉપશમાવવાની' યોગ્યતા હોવાથી, એના 'ક્ષપક' અને 'ઉપશમક' એમ બે ભેદ પડે છે. ૧૧૭૮.

જે કે એ ખપાવતો નથી અને ઉપશમાવતો પણ નથી, તેણે, રાજ્યને યોગ્ય એક રાજ-કુમાર જેમ રાજ કહેવાય છે તેમ, એ (ક્ષપક અને ઉપશમક) કહેવાય છે. ૧૧૭૯.

આ અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલી 'અપૂર્વકરણ' સ્થિતિને પહેલે જ ક્ષણે આ (આઠમા) ગુણસ્થાને પહોંચેલા ત્રણે કાળના પ્રાણીઓને અપેક્ષિને, અધ્યવસાયના, જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ પર્યન્ત, અસંખ્ય સ્થાનો થાય છે. ૧૧૮૦-૧૧૮૧.

અને એ સ્થાનો લોકાકાશના અસંખ્ય પ્રદેશો જેટલા હોય. અને પછી ખીલ, ત્રીલ વગેરે ક્ષણોમાં એથી અધિક અધિક હોય. ૧૧૮૨.

આઠ સમયે અધ્યવસાયનું સ્થાન જઘન્યતઃ જેટલું ઉજ્જ્વળ હોય એના કરતાં અનન્ત-ગુણ ઉજ્જ્વળ (આઠ ક્ષણનું) ઉત્કૃષ્ટતઃ હોય. ૧૧૮૩.

ક્ષણે દ્વિતીયે જઘન્યમેવમન્ત્યક્ષણાવધિ ।

મિથઃ षટ્સ્થાનપતિતાન્યેકક્ષણભવાનિ તુ ॥ ૧૧૮૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સમકાલં પ્રપન્નાનાં ગુણસ્થાનમિદં खलુ ।

બહૂનાં ભવ્યજીવાનાં વર્ત્તેતે યત્પરસ્પરમ્ ॥ ૧૧૮૫ ॥

ઉક્તરૂપાધ્યવસાયસ્થાનવ્યાવૃત્તિલક્ષણા ।

નિવૃત્તિસ્તન્નિવૃત્ત્યાખ્યમપ્યેતત્કીર્ત્યેતે બુદ્ધૈઃ ॥ ૧૧૮૬ ॥

इति षष्ठमम् ॥

તથા—પરસ્પરાધ્યવસાયસ્થાનવ્યાવૃત્તિલક્ષણા ।

નિવૃત્તિર્યસ્યનાસ્ત્યેષોઽનિવૃત્તાખ્યોઽસુમાન્ ભવેત્ ॥ ૧૧૮૭ ॥

તથા કિટ્ટીકૃતસૂક્ષ્મસંપરાયવ્યપેક્ષયા ।

સ્થૂલો યસ્યાસ્ત્યસૌ સ સ્યાદ્બાદરસંપરાયકઃ ॥ ૧૧૮૮ ॥

તતઃ પદદ્વયસ્યાસ્ય વિહિતે કર્મધારયે ।

સ્યાત્સોઽનિવૃત્તિવાદરસંપરાયાભિધસ્તતઃ ॥ ૧૧૮૯ ॥

દ્વિતીય ક્ષણતુ અધ્યવસાય સ્થાનક જઘન્યતઃ આદ્ય ક્ષણના કરતાં અનન્તગુણ ઉજ્જવળ હોય.

એવી રીતે અન્તિમ ક્ષણ સુધી પહોંચતામાં ઉજ્જવળતા અનન્તગણી વધતી વધતી જાય છે. વળી એમાંના એકેક ક્ષણના અધ્યવસાયના પરસ્પર છ સ્થાન પડે છે. ૧૧૮૪.

સમકાળે આ ગુણસ્થાને પહોંચેલા અનેક લઘ્ય જીવોને એ (છસ્થાનવલય) પરસ્પર વર્તીતું હોય છે. ૧૧૮૫.

આવું આવું જેમનું સ્વરૂપ છે એવા આ અધ્યવસાયસ્થાનોની આવૃત્તિરૂપ લક્ષણવાળી ‘ નિવૃત્તિ ’ કહેવાય છે. માટે આ ગુણસ્થાનને બુદ્ધિમાનો ‘ નિવૃત્તિ ’ ગુણસ્થાન પણ કહે છે. ૧૧૮૬.

આ પ્રમાણે આઠમું ગુણસ્થાનક સમજવું.

વળી પરસ્પર અધ્યવસાયસ્થાનોની આવૃત્તિરૂપ લક્ષણવાળી નિવૃત્તિ જેને નથી એ પ્રાણી ‘ અનિવૃત્ત ’ કહેવાય છે. ૧૧૮૭.

વળી કિટ્ટીરૂપ કરેલા સૂક્ષ્મસંપરાયની અપેક્ષાએ જેને આ ક્ષાય ‘ સ્થૂલ ’ અર્થાત્ ‘ બાદર ’ હોય એ પ્રાણી ‘ બાદરસંપરાય ’ કહેવાય ૧૧૮૮.

‘ અનિવૃત્ત ’ અને ‘ બાદરસંપરાય ’ એ એ પદોનો ‘ કર્મધારય ’ સમાસ કરીએ એટલે ‘ અનિવૃત્તબાદરસંપરાય ’ એમ વિશેષણ થયું. ૧૧૮૯.

તસ્યાનિવૃત્તિવાદરસમ્પરાયસ્ય કીર્તિતમ્ ।

ગુણસ્થાનમનિવૃત્તિવાદરસમ્પરાયકમ્ ॥ ૧૧૯૦ ॥

અન્તર્મુહૂર્ત્તમાનસ્ય યાવન્તોઽસ્ય ક્ષણાઃ સ્વલુ ।

તાવન્ત્યેવાધ્યવસાયસ્થાનાન્યાહુર્જિનેશ્વરાઃ ॥ ૧૧૯૧ ॥

અસ્મિન્ યદેકસમયે પ્રાપ્તાનાં ભૂયસામપિ ।

એકમેવાધ્યવસાયસ્થાનકં કીર્તિતં જિનૈઃ ॥ ૧૧૯૨ ॥

અનન્તગુણશુદ્ધં ચ પ્રતિક્ષણં યથોત્તરમ્ ।

સ્થાનમધ્યવસાયસ્ય ગુણસ્થાનેઽન્ન કીર્તિતમ્ ॥ ૧૧૯૩ ॥

ક્ષપકશ્ચોપશમકશ્ચેત્યસૌ ભવતિ દ્વિધા ।

ક્ષપયેદ્વોપશમયેદ્વાસૌ યન્મોહનીયકમ્ ॥ ૧૧૯૪ ॥

इति नवमम् ॥

સૂક્ષ્મઃ કીટ્ટીકૃતો લોભકષાયોદયલક્ષણઃ ।

સંપરાયો યસ્ય સૂક્ષ્મસંપરાયઃ સ ઊચ્યતે ॥ ૧૧૯૫ ॥

એ ‘ અનિવૃત્તિવાદરસંપરાય ’ પ્રાણીનું ગુણસ્થાન તે અનિવૃત્તિવાદરસંપરાયગુણસ્થાન કહેવાય. ૧૧૯૦.

અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમાણ એવા આ ગુણસ્થાનનાં જેટલા ક્ષણો-સમયો છે તેટલાં જ એના અધ્યવસાયનાં સ્થાનો છે એમ શ્રીજિનેશ્વરનું વચન છે. ૧૧૯૧.

કેમકે સમકાળે આ ગુણસ્થાને પહોંચેલા અનેક પ્રાણીઓનું અધ્યવસાયસ્થાન એક જ છે—એમ શ્રીજિનપ્રભુ કહે છે. ૧૧૯૨.

વળી આ ગુણસ્થાનમાં અધ્યવસાયનું સ્થાન પ્રત્યેક ક્ષણે ઉત્તરોત્તર અનન્ત-અનન્તગણું શુદ્ધ થતું જાય છે. ૧૧૯૩.

વળી એના ‘ ક્ષપક ’ અને ‘ ઉપશમક ’ એવા બે ભેદ છે કેમકે એ મોહનીયકર્મને અપાવે છે અથવા ઉપશમાવે છે. ૧૧૯૪.

આ પ્રમાણે નવમું ગુણસ્થાન સમજવું.

લોભકષાયના ઉદયરૂપલક્ષણવાળો, કિટ્ટીરૂપ કરેલો સૂક્ષ્મસંપરાય જે પ્રાણીને હોય એ સૂક્ષ્મસંપરાયી કહેવાય છે. ૧૧૯૫.

ક્ષપકશ્વોપશમકશ્વેતિ સ્યાત્સોઽપિ હિ દ્વિધા ।

ગુણસ્થાનં તસ્ય સૂક્ષ્મસંપરાયાભિધં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૧૯૬ ॥

તિ દશમમ્ ॥

યેનોપશમિતા વિદ્યમાના અપિ કષાયકાઃ ॥

નીતા વિપાકપ્રદેશોદયાદીનામયોગ્યતામ્ ॥ ૧૧૯૭ ॥

ઉપશાન્તકષાયસ્ય વીતરાગસ્ય તસ્ય યત્ ।

છદ્મસ્થસ્ય ગુણસ્થાનં તદાખ્યાતં તદાખ્યયા ॥ ૧૧૯૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અસૌ હ્યુપશમશ્રેણ્યારમ્ભેઽનન્તાનુબન્ધિનઃ ।

કષાયાન્ દ્રાગવિરતો દેશેન વિરતોઽથવા ॥ ૧૧૯૯ ॥

પ્રમત્તો વાપ્રમત્તઃ સન્ શમયિત્વા તતઃ પરમ્ ।

દર્શનમોહત્રિતયં શમયેદથ શુદ્ધધીઃ ॥ ૧૨૦૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

કર્મગ્રન્થાવચૂરૌ તુ ઇહોપશમશ્રેણિકૃત્ અપ્રમત્તયતિરેવ । કેચિદાચાર્યાઃ

અવિરતદેશવિરતપ્રમત્તાપ્રમત્તયતીનામન્યતમઃ ઇત્યાહુરિતિ દૃશ્યતે ॥

એના પણ ઉપરવાળાની જેમ ' ક્ષપક ' અને ' ઉપશમક ' એમ બે પ્રકાર છે. અને એનું ગુણસ્થાન ' સૂક્ષ્મસંપરાય ' ગુણસ્થાન કહેવાય છે. ૧૧૯૬.

આ પ્રમાણે દશમું ગુણસ્થાન છે.

જેણે વિદ્યમાન એવા પણ કષાયોને ઉપશમાવ્યા છે અને વિપાક કે પ્રદેશના ઉદય વગેરેને અથ રહેવા દીધા નથી એવા, કષાયરહિત-છદ્મસ્થવીતરાગનું જે ગુણસ્થાન છે તે ઉપશાન્તમોહ-ગુણસ્થાન કહેવાય છે. ૧૧૯૭-૧૧૯૮.

આ [ગુણસ્થાને રહેલ] મુનિ ઉપશમશ્રેણિની શરૂઆતમાં, અવિરત રહીને કે ' દેશતઃ ' વિરત થઇને, પ્રમાદમાં રહીને કે પ્રમાદ ત્યજીને, અનન્તાનુબન્ધી કષાયોને શીઘ્રપણે શમાવી અને પછી શુદ્ધબુદ્ધિથી ત્રણે દર્શનમોહનીયને શમાવે છે. ૧૧૯૯-૧૨૦૦.

કર્મગ્રન્થની અવચૂરિ-ટીકામાં તેા એમ કહ્યું છે કે-અપ્રમત્ત યતિ જ ઉપશમશ્રેણિએ ચઢી છે છે. કેટલાક આચાર્યોનું વળી એવું માનવું છે કે અવિરત, દેશવિરત, પ્રમત્ત કે અપ્રમત્ત-રકોઇ યતિ ચઢી શકે છે.

શ્રયન્ત્યુપશમશ્રેણિમાદ્યં સંહનનત્રયમ્ ।

દધાના નાર્ધનારાચાદિકં સંહનનત્રયમ્ ॥ ૧૨૦૧ ॥

તથોક્તમ્ । ઉપશમશ્રેણિસ્તુ પ્રથમસંહનનત્રયેણ આરુહ્યતે । इति कर्मस्तववृत्तौ ॥

परिवृत्तिशतान् कृत्वाऽसौ प्रमत्ताप्रमत्तयोः ।

ગત્વા ચાપૂર્વકરણગુણસ્થાનં તતઃ પરમ્ ॥ ૧૨૦૨ ॥

ક્લીબસ્ત્રીવેદૌ હાસ્યાદિષટ્કં પુંવેદમપ્યથ ।

ક્રમાત્ પ્રત્યાખ્યાનાપ્રત્યાખ્યાનસંજ્વલનાઃ ક્રુધઃ ॥ ૧૨૦૩ ॥

તથૈવ ત્રિવિધં માનં માયાં ચ ત્રિવિધાં તથા ।

દ્વિતીયતૃતીયૌ લોભૌ વિંશતિઃ પ્રકૃતીરિમાઃ ॥ ૧૨૦૪ ॥

શમયિત્વા ગુણસ્થાને નવમે દશમે તતઃ ।

શમી સંજ્વલનં લોભં શમયત્યતિદુર્જયમ્ ॥૧૨૦૫॥ કલાપકમ્ ॥

एकं क्षणं जघन्येनोत्कर्षेणान्तर्मुहूर्त्तकम् ।

ઉપશાન્તકષાયઃ સ્યાદૂર્ધ્વં ચ નિયમાત્તતઃ ॥ ૧૨૦૬ ॥

अद्वाक्षयात् भवान्ताद्वा पतत्यद्वाक्षयात्पुनः ।

પતન્પશ્ચાનુપૂર્વ્યાસૌ યાતિ યાવત્પ્રમત્તકમ્ ॥૧૨૦૭॥ યુગ્મમ્ ॥

પહેલા ત્રણ સંહનન-સંઘયણને ધારણ કરનારા ઉપશમશ્રેણિનો આશ્રય કરે છે; 'અર્ધ-નારાચ' વગેરે ખીલ ત્રણ સંઘયણવાળા એનો આશ્રય કરતા નથી. ૧૨૦૧.

'કર્મસ્તવ'ની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે પહેલા ત્રણ સંઘયણવાળા.૯ ઉપશમશ્રેણિએ ચઢે છે.

વળી, એણે 'પ્રમત્ત' અને 'અપ્રમત્ત'ની વચ્ચે સેંકડો પરિવૃત્તિ (ફેરા) કરીને, અને પછી 'અપૂર્વકરણ' ગુણસ્થાને પહોંચીને, પુરુષવેદ-સ્ત્રીવેદ-નપુંસકવેદ એમ ત્રણ વેદ,-પ્રત્યાખ્યાની, અપ્રત્યાખ્યાની અને સંજ્વલન એમ ત્રણ પ્રકારનો ક્રોધ,—એજ ત્રણ પ્રકારનું માન, એજ ત્રણ પ્રકારની માયા,—ખીલ ત્રીલ પ્રકારનો લોભ, તથા હાસ્ય વગેરે છ પ્રકૃતિ,—એમ સર્વ મળીને વીશ પ્રકૃતિઓ તો નવમે ગુણસ્થાને શમાવેલી છે અને અત્યન્ત દુર્જય એવા સંજ્વલન લોભને દશમે ગુણસ્થાને ઉપશમાવેલો હોય છે એટલે ત્યાં એક સમયથી માંડીને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી એના કષાયો ઉપશાંત રહે છે. ૧૨૦૨-૧૨૦૬.

ત્યાર પછી ત્યાંથી નિયમિત-ચોક્કસ, (ગુણસ્થાનની) કાળસ્થિતિ પૂર્ણ થયે અથવા ભવનો અન્ત આવ્યે એ પુનઃ પડે છે. એમાં પણ જે કાળ પૂર્ણ થયે પડે છે તે પશ્ચાનુપૂર્વી-વડે છેક 'પ્રમત્ત' ગુણસ્થાન સુધી ઉતરતો ઉતરતો જાય છે. ૧૨૦૭.

ગુણસ્થાનદ્વયં યાતિ કશ્ચિત્તતોઽપ્યધસ્તનમ્ ।
 કશ્ચિત્સાસાદનભાવં પ્રાપ્ય મિથ્યાત્વમપ્યહો ॥ ૧૨૦૮ ॥
 પ્રતિતશ્ચ ભવે નાસ્મિન્ સિદ્ધ્યેદુત્કર્ષતો વસેત્ ।
 દેશોનપુદ્ગલપરાવર્ત્તાર્ધ કોઽપિ સંસ્તૃતૌ ॥ ૧૨૦૯ ॥

તથોક્તં મહાભાષ્યે—

જહ્ ઉવસંતકસાત્રો લહહ્ અણાંતં પુણોવિ પહિવાયમ્ ।
 ન હુ મે વીસસિયઠ્ઠં થેવે વિ કસાયસેસંમિ ॥ ૧ ॥
 ભવક્ષયાદ્યઃ પતતિ આદ્ય એવ ક્ષણે સ તુ ।
 સર્વાણ્યપિ બન્ધનાદિકરણાનિ પ્રવર્ત્તયેત્ ॥ ૧૨૧૦ ॥
 બદ્ધાયુરાયુક્ષયતો મ્રિયતે શ્રેણિગો યદિ ।
 અનુત્તરસુરેષ્વેષ નિયમેન તદોદ્ભવેત્ ॥ ૧૨૧૧ ॥

તથોક્તં ભાષ્યવૃત્તૌ—

યદિ બદ્ધાયુઃ ઉપશમશ્રેણિં પ્રતિપન્નઃ શ્રેણિમધ્યગતગુણસ્થાનવર્તી
 વા ઉપશાન્તમોહો વા ભૂત્વા કાલં કરોતિ તદા નિયમેન અનુત્તરસુરેષુ એવ
 ઉત્પદ્યતે । ઇતિ ॥

વળી કોઈકે તો પડતાં પડતાં એ કરતાં પણ હેઠળના એ ગુણસ્થાન સુધી ઉતરી પડે છે.
 અને કોઈકે તો ‘ સાસાદન ’ ભાવ પામીને છેક મિથ્યાત્વગુણસ્થાને આવી પડે છે ! ૧૨૦૮.

અને એવી રીતે પડ્યા પછી કોઈ જીવ તદ્દલવમોક્ષગામી થતો નથી. કોઈ તો વળી
 ‘ અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્ત ’ થી કંઈક ન્યૂન એટલા વખત સુધી સંસારમાં રજળે છે. ૧૨૦૯.

એ સંબંધમાં ‘ મહાભાષ્ય ’ માં કહ્યું છે કે—

યદ્યપિ ક્ષાય ઉપશાંત થયા હોય તો એ એના અનંત પ્રતિપાત થાય છે. માટે દેશ પણ
 ક્ષાય શેષ રહ્યો હોય ત્યાં સુધી એ વિશ્વાસયોગ્ય નથી.

હવે જે પ્રાણી ભવનો અંત આવ્યે પડે છે તે તો પહેલેજ ક્ષણે ‘ બંધન ’ આદિ સર્વે
 કરણ પ્રવર્ત્તવિ છે. ૧૨૧૦

વળી બદ્ધાયુ એવો કોઈ પણ જ્યારે શ્રેણિપર રહ્યો રહ્યો આયુષ્ય પૂર્ણ થયે મૃત્યુ પામે
 છે ત્યારે એ નિયમિત અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨૧૧.

‘ ભાષ્ય ’ ની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે—

જે કોઈ બદ્ધાયુ પ્રાણી, ઉપશમશ્રેણિએ પહોંચી અથવા એ શ્રેણિમધ્યેના ગુણસ્થાનોમાં રહ્યો
 રહ્યો અથવા ‘ મોહનીય ’ ઉપશાંત થયે, મૃત્યુ પામે તો એ નિશ્ચયે અનુત્તરદેવોને વિષેજ ઉત્પન્ન થાય.

ગુણસ્થાનસ્યાસ્ય પ્રોક્તા સ્થિતિરેકં ક્ષણં લઘુઃ ।
અનુત્તરેષુ વ્રજતઃ સા જ્ઞેયા જીવિતત્ત્વયાત્ ॥ ૧૨૧૨ ॥

કુર્યાદુપશમશ્રેણિમુત્કર્ષાદેકજન્મનિ ।
દ્વૌ વારૌ ચતુરો વારાંશ્રાંગી સંસારમાવસન્ ॥ ૧૨૧૩ ॥

શ્રેણિરેકૈવૈકભવે ભવેત્ સિદ્ધાન્તિનાં મતે ।

ક્ષપકોપશમશ્રેણ્યોઃ કર્મગ્રન્થમતે પુનઃ ॥ ૧૨૧૪ ॥

કૃતૈકોપશમશ્રેણિઃ ક્ષપકશ્રેણિમાશ્રયેત્ ।

ભવે તત્ર દ્વિઃકૃતોપશમશ્રેણિસ્તુ નૈવ તામ્ ॥ ૧૨૧૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઇતિ કર્મગ્રન્થલઘુવૃત્તૌ ॥

ઇતિ એકાદશમ્ ॥

ક્ષીણાઃ કષાયા યસ્ય સ્યુઃ સ સ્યાત્ક્ષીણકષાયકઃ ।

વીતરાગઃ છદ્મસ્થશ્ચ ગુણસ્થાનં યદસ્ય તત્ ॥ ૧૨૧૬ ॥

ક્ષીણકષાયછદ્મસ્થવીતરાગાહ્યં ભવેત્ ।

ગુણસ્થાનં કેવલિત્વદ્રંગાધિગમગોપુરમ્ ॥ ૧૨૧૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

આ ગુણસ્થાનની સ્થિતિ જઘન્યતઃ એક ક્ષણની છે કેમકે અનુત્તરદેવોને વિષે જતાં પ્રાણીના જીવિતનો ક્ષય થાય છે. ૧૨૧૨.

એક ભવમાં પ્રાણી ઉત્કૃષ્ટતઃ એ વખત ઉપશમશ્રેણિ કરે અને સર્વભવોમાં મળીને ચાર વખત કરે. ૧૨૧૩.

સિદ્ધાંતને મતે એક જન્મમાં 'ક્ષપક' અને 'ઉપશમક' એ બેમાંથી એક જ શ્રેણિ થાય. પણ કર્મગ્રન્થની લઘુવૃત્તિમાં તે એમ કહ્યું છે કે—એક 'ઉપશમક' શ્રેણિ જેણે કરેલી હોય તે ક્ષપકશ્રેણિએ જાય પરંતુ એ ભવમાં ઉપશમશ્રેણિએ એ વખત ગયો હોય તે ક્ષપકશ્રેણિ કરે નહિ. ૧૨૧૪-૧૨૧૫.

આ પ્રમાણે અગ્યારમું ગુણસ્થાન સમજવું.

ક્ષીણ થયા છે કષાય જેના એ ક્ષીણકષાય. એ છદ્મસ્થ વીતરાગ હોય. એનું ગુણસ્થાન 'ક્ષીણકષાયછદ્મસ્થવીતરાગ' નામનું છે. એ જાણે કેવળીપણાડી નગરને આજખાવનારો દરવાજો હોય એવું છે. ૧૨૧૬-૧૨૧૭.

તત્ર ચ શ્રેષ્ઠસંહનનો વર્ષાષ્ટકાધિકવયા નરઃ ।

સદ્ધ્યાનઃ ક્ષપકશ્રેણિમપ્રમાદઃ પ્રપદ્યતે ॥ ૧૨૧૮ ॥

તથોક્તં કર્મગ્રન્થલઘુવૃત્તૌ—

ક્ષપકશ્રેણિપ્રતિપન્નઃ મનુષ્યઃ વર્ષાષ્ટકોપરિવર્તી અવિરતાદીનાં અન્યતમઃ
અત્યન્તશુદ્ધપરિણામઃ ઉત્તમસંહનનઃ તત્ર પૂર્વવિદ્ અપ્રમત્તઃ શુક્લધ્યાનો-
પગતોઽપિ કેચન ધર્મધ્યાનોપગતઃ ઇત્યાહુઃ ॥

વિશેષાવશ્યકવૃત્તૌ ચ પૂર્વધરઃ અપ્રમત્તઃ શુક્લધ્યાનોપગતઃ અપિ ઇતાં
પ્રતિપદ્યતે શેષાસ્તુ અવિરતાદયઃ ધર્મધ્યાનોપગતા ઇતિ નિર્ણયઃ ॥

તત્ક્રમશ્ચાયમ્—

સ તુર્યાદિગુણસ્થાનચતુષ્કાન્યતરેઽન્તયેત્ ।

અન્તર્મૂહૃર્તાદ્યુગપત્ પ્રાગનન્તાનુબન્ધિનઃ ॥ ૧૨૧૯ ॥

તતઃ ક્રમેણ મિથ્યાત્વં મિશ્રં સમ્યક્ત્વમન્તયેત્ ।

ઉચ્યતે કૃતકરણઃ ક્ષીણોઽસ્મિન્ સપ્તકે ચ સઃ ॥ ૧૨૨૦ ॥

શ્રેષ્ઠસંઘયણુવાણો, અને આઠ વર્ષ કરતાં અધિક વયનો મનુષ્ય અપ્રમત્તપણે સદ્ધ્યાન
ધ્યાવતાં આ ક્ષપકશ્રેણિએ પહોંચે છે. ૧૨૧૮.

કર્મગ્રન્થની લઘુવૃત્તિમાં એમ કહ્યું છે કે:—

ક્ષપકશ્રેણિએ પહોંચેલો મનુષ્ય આઠ કરતાં વધારે વર્ષનો હોય; અવિરત, દેશવિરત,
પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત એ ચારમાંથી ગમે એ એક હોય; અત્યન્ત શુદ્ધપરિણામી હોય; ઉત્તમ-
સંઘયણુવાણો હોય; ‘ પૂર્વ ’ ના જ્ઞાનવાણો હોય; અપ્રમત્ત હોય; અને શુક્લધ્યાનોપગત અથવા
કેટલાકને મતે ધર્મધ્યાનોપગત હોય.

વિશેષાવશ્યકવૃત્તિ પ્રમાણે ‘ પૂર્વધર ’ અને ‘ અપ્રમત્ત સંયમી ’ શુક્લધ્યાનમાં રહીને પણ
ક્ષપકશ્રેણિએ જાય; બીજાઓ એટલે ‘ અવિરત ’ આદિ સંયમીઓ ધર્મધ્યાનમાં રહીને ક્ષપક-
શ્રેણિ પ્રાપ્ત કરે.

એનો ક્રમ આ પ્રમાણે:—

એ ચોથાથી તે સાતમા સુધીમાંના હરકોઈ એક ગુણસ્થાને, અ-તર્મૂહૃર્ત્તમાં એક સાથે
પૂર્વના (ચાર) અનન્તાનુબન્ધી કષાયોનો નાશ કરે, અને ત્યારપછી અનુક્રમે મિથ્યાત્વ,
મિશ્ર અને સમક્રિત મોહનીયનો નાશ કરે. આમ સાતે નષ્ટ થાય ત્યારે એ ‘ કૃતકરણુ ’
કહેવાય છે. ૧૨૧૯-૧૨૨૦.

બદ્ધાયુઃ ક્ષપકશ્રેણ્યારમ્ભકશ્રેણિવર્ત્તે ।

અનન્તાનુબન્ધિનાશાનન્તરં જીવિતક્ષયાત્ ॥ ૧૨૨૧ ॥

તદા મિથ્યાત્વોદયેન ભૂયોઽનન્તાનુબન્ધિનઃ ।

બધ્નાતિ મિથ્યાત્વરૂપતદ્વીજસ્યાવિનાશતઃ ॥૧૨૨૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ક્ષીણો મિથ્યાત્વબીજે તુ ભૂયોઽનન્તાનુબન્ધિનામ્ ।

ન બન્ધોઽસ્તિ ક્ષિતિરુહો બીજે દગ્ધે હિ નાંકુરઃ ॥ ૧૨૨૩ ॥

સૂરેષૂત્પદ્યતેઽવશ્યં બદ્ધાયુઃ ક્ષીણસક્તકઃ ।

ચેત્તદાનીમપતિતપરિણામો મ્રિયેત સઃ ॥ ૧૨૨૪ ॥

નિપતત્પરિણામસ્તુ બદ્ધાયુઃમ્રિયતે યદિ ।

ગતિમન્યતમાં યાતિ સ વિશુદ્ધચનુસારતઃ ॥ ૧૨૨૫ ॥

બદ્ધાયુષ્કોઽથાક્ષતાયુઃ ક્ષપકો મ્રિયતે ન ચેત્ ।

નિયમાત્ સક્તકે ક્ષીણો વિશ્રામ્યતિ તથાપ્યસૌ ॥ ૧૨૨૬ ॥

સકલક્ષપકશ્રાથ વિધાય સક્તકક્ષયમ્ ।

ક્ષયં નયેત્ સ્વર્નરકતિર્યગાયૂંષ્યતઃ પરમ્ ॥ ૧૨૨૭ ॥

વળી ' બદ્ધાયુ ' એટલે બાંધ્યું છે આયુષ્ય જેણે એવો કોઈ પ્રાણી, ક્ષપકશ્રેણિનો આરંભ કરતાં કરતાં, અનન્તાનુબન્ધી કષાયોનો વિનાશ થયા પછી, જીવિતના ક્ષયથી નિવર્તે તો પુનઃ મિથ્યાત્વના ઉદયથી અનન્તાનુબન્ધી કષાયોનો બન્ધ કરે કેમકે એનું મિથ્યાત્વરૂપ બીજ અદ્યાપિ નષ્ટ થયું નથી. ૧૨૨૧-૧૨૨૨.

મિથ્યાત્વબીજ ક્ષીણ થાય તો તો પછી એ અનન્તાનુબન્ધીઓનો પુનઃ બન્ધ થતો નથી. બીજ બળી ગયું એટલે અંકુરો કુટેજ ક્યાંથી ! ૧૨૨૩.

આ બદ્ધાયુ-ક્ષીણસક્તક પ્રાણીના પરિણામ જે પડે નહિં (અને બન્યા બન્યા રહે) તો મરણ પશ્ચાત્ નિઃસંશય દેવતા થાય, પણ જે એના પરિણામ પડે અર્થાત્ મોળા પડે-ભાંગી બન્ય તો તે વખતની તેની શુદ્ધિને અનુસારે તે હુરકોઈ અન્ય ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય. ૧૨૨૪-૧૨૨૫.

વળી કોઈ બદ્ધાયુ તથા અક્ષતાયુ જીવ ક્ષપક થઈને મૃત્યુ ન પામે તોપણ તે ઉપર્યુક્ત સક્તક (સાત વાનાં) ક્ષીણ થતાં નિયમાત્ વિશ્રામ પામે છે. ૧૨૨૬.

જે સકળક્ષપક હોય છે તે પ્રાણી તો એ સ્પૃતકનો અંત લાવીને સ્વર્ગ, નરક અને તિર્ય-ચના આયુષ્યનો ક્ષય કરે; અને તે પછી ચાર પ્રત્યાખ્યાની અને ચાર અપ્રત્યાખ્યાની-એમ આઠ

પ્રત્યાખ્યાનાપ્રત્યાખ્યાનાષ્ટકમન્તયેત્ ગુણે નવમે ।

તસ્મિન્નર્ઘ્નક્ષપિતે ક્ષપયેદિતિ ષોડશપ્રકૃતીઃ ॥ ૧૨૨૮ ॥

તિર્યગ્નરકસ્થાવરયુગલાન્યુદ્યોતમાતપં ચૈવ ।

સ્ત્યાનર્ઘ્નિત્રયસાધારણવિકલૈકાક્ષજાતીશ્ચ ॥ ૧૨૨૯ ॥

અત્ર તિર્યગ્યુગલં તિર્યગ્ગતિતિર્યગાનુપૂર્વીરૂપમ્ । નરકયુગલં નરકગતિ
નરકાનુપૂર્વીરૂપમ્ । સ્થાવરયુગલં સ્થાવરસૂક્ષ્માખ્યમ્ । ઇતિ જ્ઞેયમ્ ॥

અર્ધદગ્ધેન્ધનો વહ્નિર્દહેત્પ્રાપ્યેન્ધનાન્તરમ્ ।

ક્ષપકોઽપિ તથાત્રાન્તઃ ક્ષપયેત્પ્રકૃતીઃ પરાઃ ॥ ૧૨૩૦ ॥

કષાયાષ્ટકશેષં ચ ક્ષપયિત્વાન્તયેત્ ક્રમાત્ ।

વલીવસ્ત્રીવેદહાસ્યાદિષટ્કપૂરુષવેદકાન્ ॥ ૧૨૩૧ ॥

एषः सूत्रादेशः ॥ अन्ये पुनः आहुः—षोडश कर्माण्येव पूर्वं क्षपयितु-
मारभते ॥ केवलमपान्तरालेऽष्टौ कषायान् क्षपयति पश्चात् षोडश
कर्माणि इति कर्मग्रन्थवृत्तौ ॥

કષાયોનો નવમે ગુણસ્થાનકે ક્ષય કરે, અને એ આઠમાંથી અર્ધ ખપી જાય એટલે નીચે જણાવેલી સોળ પ્રકૃતિઓ પણ ખપી જાય. ૧૨૨૭-૧૨૨૮.

તિર્યંચ, નરક અને સ્થાવર પ્રત્યેક બખ્ખે એટલે કુલ છ, ઉદ્યોત અને આતપ એ પ્રત્યેક નામકર્મ એકેક, સ્ત્યાનર્ઘ્નિત્રિક (ત્રણ), સાધારણ (નામકર્મ) એક, વિકલેન્દ્રિય ત્રણ, અને એકેન્દ્રિયો એક—એમ સર્વ મળીને સોળ. ૧૨૨૯. અહિં ત્રણ વાનાં બખ્ખે બખ્ખે કહ્યાં એ

(૧) તિર્યંચ ગતિ અને તિર્યંચ આનુપૂર્વી એમ બે,

(૨) નરકગતિ અને નરકઆનુપૂર્વી એમ બે, અને

(૩) સ્થાવર અને સૂક્ષ્મ નામકર્મ એમ બે સમજવાં.

જેવી રીતે અગ્નિ એક કાષ્ટને અરધું દગ્ધપ્રાય કરી અન્ય કાષ્ટે પહોંચી એને પણ બાળે છે તેવી રીતે ક્ષપક (મુનિ) પણ આમાં વચ્ચે બીજી પ્રકૃતિઓ બપાવી દે છે. ૧૨૩૦.

વળી આઠ કષાયોના બાકી રહેલા (અર્ધ) ભાગને બપાવીને પછી અનુક્રમે નપુંસકવેદ, સ્ત્રીવેદ, હાસ્ય આદિક છ, અને છેલ્લે પુરુષવેદને બપાવે છે. ૧૨૩૧.

એ પ્રમાણે સૂત્રાદેશ છે.

બીજાઓ એમ કહે છે કે—પહેલાં તો તે સોળ પ્રકૃતિઓને જ બપાવવાનો આરંભ કરે છે. કર્મગ્રંથની વૃત્તિમાં તો વળી એમ કહ્યું છે કે વચ્ચેમાં તો કેવળ આઠ કષાયોને જ બપાવે અને પછી સોળ પ્રકૃતિઓને બપાવે.

ક્રમઃ પુંસ્યારમ્ભકેઽયં સ્ત્રી તુ ક્ષપયતિ ક્રમાત્ ।
 કલીબપુંવેદહાસ્યાદિષટ્કં સ્ત્રીવેદમેવ ચ ॥ ૧૨૩૨ ॥
 કલીબસ્ત્વારમ્ભકો નૂનં સ્ત્રીવેદં પ્રથમં ક્ષપેત્ ।
 પુંવેદં હાસ્યષટ્કં ચ નપુંવેદં તતઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૨૩૩ ॥
 તતઃ સંજ્વલનક્રોધમાનમાયાશ્ચ સોઽન્તયેત્ ।
 તતઃ સંજ્વલનં લોભં ક્ષપયેદ્દશમે ગુણે ॥ ૧૨૩૪ ॥
 લોભે ચ મૂલતઃ ક્ષીણે નિસ્તીર્ણો મોહસાગરમ્ ।
 વિશ્રામ્યતિ સ તત્રાન્તર્મુહૂર્ત્ત ક્ષપકો મુનિઃ ॥ ૧૨૩૫ ॥

તથોક્તં મહાભાષ્યે—

સ્ત્રીણો સ્વગનિયદ્વો વીસમયે મોહસાગરં તરિડમ્ ।
 અંતોમુહુત્તમુદર્હિં તરિડં ઘાહે જહા પુરિસો ॥ ૧૨૩૬ ॥
 ગતોઽથ દ્વાદશે ક્ષીણકષાયારૂયે ગુણોઽસુમાન્ ।
 નિદ્રાં ચ પ્રચલાં ચાસ્યાન્તયેદન્ત્યાદિમક્ષણે ॥ ૧૨૩૭ ॥

આ ક્રમ જ્યારે પુરૂષ આરંભક હોય ત્યારે જ સમજવો. જો આરંભક સ્ત્રીજન હોય તો એ નપુંસકવેદ, પુરૂષવેદ, હાસ્ય આદિક છ વાનાં, અને પછી છેલ્લે સ્ત્રીવેદ—એ અનુક્રમે ખપાવે છે. ૧૨૩૨.

વળી જો આરંભક (એટલે શ્રેણિનો આરંભક) નપુંસક હોય તો તે પ્રથમ સ્ત્રીવેદને ખપાવે, પછી પુરૂષવેદ, હાસ્યાદિ છ, અને છેલ્લે સ્ત્રીવેદ, એમ અનુક્રમે ખપાવે. ૧૨૩૩.

પછી ‘ સંજ્વલન ’ જાતિના ક્રોધ, માન અને માયાનો ક્ષય કરે છે. અને તે પછી દશમે ગુણસ્થાને સંજ્વલનલોભનો અન્ત લાવે છે. ૧૨૩૪.

લોભ જડમૂળથી નષ્ટ થયા પછી, ક્ષપકમુનિ મોહસાગરને તરી જઈ, ત્યાં અન્તર્મુહૂર્ત્ત વિસામો લે છે. ૧૨૩૫.

મહાભાષ્યમાં એ વિષે કહ્યું છે કે—

‘ સર્વ કષાયો ક્ષીણ થયે, ક્ષપકમુનિ મોહસાગર તરી જઈને અન્તર્મુહૂર્ત્ત વિશ્રામ લે; જેવી રીતે સમુદ્ર તરી જઈ કોઈ પુરૂષ (જે ઘડી) વિશ્રાન્તિ લે છે એમ. ૧૨૩૬.

હવે (આ પ્રમાણે) ક્ષીણકષાય નામના ખારમા ગુણસ્થાનકે પહોંચીને પ્રાણી એના અંતને પહેલે ક્ષણે નિદ્રા અને પ્રચલાનો નાશ કરે. ૧૨૩૭.

પંચજ્ઞાનાવરણાનિ ચતસ્રો દર્શનાવૃત્તીઃ ।

પંચવિઘ્નાંશ્ચ ક્ષણેઽન્ટ્યે ક્ષપયિત્વા જિનો ભવેત્ ॥ ૧૨૩૮ ॥

એવં ચ—અષ્ટચત્વારિંશદાઢ્યં શતં પ્રકૃતયોઽત્ર યાઃ ।

સત્તાયામભવંસ્તાસુ ષટ્ચત્વારિંશતઃ ક્ષયાત્ ॥ ૧૨૩૯ ॥

દ્વયાઢ્યં શતં પ્રકૃતયોઽવશિષ્ટા દશમે ગુણે ।

ક્ષીણમોહદ્વિચરમક્ષણાવધ્યેકયુકૃશતમ્ ॥ ૧૨૪૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સત્તાયાં નવનવતિઃ ક્ષીણમોહાન્તિમક્ષણે ।

ચતુર્દશક્ષયાદત્ર પંચાશીતિઃ સયોગિનિ ॥ ૧૨૪૧ ॥

તતોઽયોગિદ્વિચરમક્ષણે દ્વાસત્તિક્ષયઃ ।

અયોગિનઃ ક્ષણેઽન્ટ્યે ચ શેષત્રયોદશક્ષયઃ ॥ ૧૨૪૨ ॥

અત્ર ભાષ્યમ્—

આવરણસ્વયસમયે નિચ્છેદ્યનયસ્સ કેવલુપ્પત્તી ।

તત્તોણંતરસમયે વવહારો કેવલં મણ્ડ ॥ ૧૨૪૩ ॥

ઇતિ દ્વાદશમ્ ॥

અને અન્તિમક્ષણે પાંચ જ્ઞાનના આવરણો, ચાર દર્શનના આવરણો તથા પાંચ અન્તરાય-એમ કુલ ૧૪ કર્મને ખપાવીને ‘ જિન ’ થાય. ૧૨૩૮.

એવી રીતે, જે ૧૪૮ પ્રકૃતિઓ સત્તામાં હતી તેમાંથી ૪૬ નો ક્ષય થવાથી ૧૦૨ પ્રકૃતિઓ દશમા ગુણસ્થાનકમાં અવશિષ્ટ રહી હતી; વળી (તેમાંથી લોભપ્રકૃતિનો ક્ષય થવાથી) ક્ષીણમોહ (નામના ખારમા) ગુણસ્થાનના બે અન્તિમ ક્ષણ સુધીમાં ૧૦૧ અવશિષ્ટ રહી હતી; તેમાંથી પણ (‘ નિદ્રા ’ અને ‘ પ્રચલા ’ ના નાશથી) ‘ ક્ષીણમોહ ’ ને અન્તિમ ક્ષણે ૯૯ અવશેષ રહી હતી—તેમાંથી ઉક્ત ૧૪ નો ક્ષય થવાથી ‘ સયોગી કેવળી ’ ગુણસ્થાનમાં ૮૫ સત્તામાં રહે છે. ત્યારપછીવળી ‘ અયોગી ’ ગુણસ્થાનમાં છેલ્લે બે ક્ષણે ૭૨ નો ક્ષય થાય છે અને અવશેષ જે ૧૩ રહી તેનો ‘ અયોગી ’ ને એકદમ છેલ્લે સમયે ક્ષય થાય છે. ૧૨૩૯—૧૨૪૨.

આ સંબંધમાં ‘ ભાષ્ય ’ માં એમ કહ્યું છે કે:—

‘ નિશ્ચયનય ’ ને મતે, આવરણોના ક્ષયસમયે જ ‘ કેવળજ્ઞાન ’ ઉત્પન્ન થાય છે; અને // ‘ વ્યવહારનય ’ ને મતે તે પછીને સમયે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨૪૩.

એ પ્રમાણે ખારમા ગુણસ્થાનક વિષે.

યોગો નામાત્મનો વીર્યં તત્સ્યાહ્લબ્ધિવિશેષતઃ ।
 વીર્યાન્તરાયક્ષ્ણક્ષયોપશમસમ્ભવાત્ ॥ ૧૨૪૪ ॥
 યોગો દ્વિધા સકરણોઽકરણશ્ચેતિ કીર્તિતઃ ।
 તત્ર કેવલિનો જ્ઞેયદૃશ્યેષ્વસ્તિલવસ્તુષુ ॥ ૧૨૪૫ ॥
 ઉપયુંજાનસ્ય કિલ કેવલે જ્ઞાનદર્શને ।
 યોઽસાવપ્રતિઘો વીર્યવિશેષોઽકરણઃ સ તુ ॥ ૧૨૪૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 અયં ચ નાત્રાધિકૃતો યોગઃ સકરણસ્તુ યઃ ।
 મનોવાક્કાયકરણહેતુકોઽધિકૃતોઽત્ર સઃ ॥ ૧૨૪૭ ॥
 કેવલ્યુપેતસ્તૈર્યોગૈઃ સયોગી કેવલી ભવેત્ ।
 સયોગિકેવલ્યાખ્યં સ્યાત્ ગુણસ્થાનં ચ તસ્ય યત્ ॥ ૧૨૪૮ ॥
 મનોવાક્કાયજાશ્ચૈવં યોગાઃ કેવલિનોઽપિ હિ ।
 ભવન્તિ કાયિકસ્તત્ર ગમનાગમનાદિષુ ॥ ૧૨૪૯ ॥
 વાચિકો યતમાનાનાં જિનાનાં દેશનાદિષુ ।
 ભવત્યેવં મનોયોગોઽપ્યેષાં વિશ્વોપકારિણામ્ ॥ ૧૨૫૦ ॥

આત્માનું વીર્ય, શક્તિ-એનું નામ ' યોગ. ' એ (યોગ) વીર્યાન્તરાયના ક્ષય અને ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલી અમુક પ્રકારની લબ્ધિથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨૪૪.

એ યોગ ' સકરણુ ' અને ' અકરણુ ' એમ બે પ્રકારનો કહ્યો છે. એમાં કેવળીને, અખિલ જ્ઞેય અને દૃશ્ય પદાર્થોમાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનનો ઉપયોગ કરવાથી જે અમુક પ્રકારની અપ્રતિહત લબ્ધિ થાય છે એનું નામ ' અકરણુ યોગ ' . ૧૨૪૫-૧૨૪૬.

અહિં ' અકરણુ યોગ ' નો અધિકાર નથી. અહિં તો ' સકરણુયોગ ' નો અધિકાર છે; કે જે મન, વચન અને કાયાના કરણનો હેતુભૂત છે. ૧૨૪૭.

આ ' સકરણુયોગ ' વાળા જે કેવળી હોય એ સયોગીકેવળી કહેવાય છે અને એમનું ગુણસ્થાન સયોગીકેવળી ગુણસ્થાન કહેવાય. ૧૨૪૮.

એવી રીતે કેવળીને પણ મનનો, વચનનો અને કાયાનો યોગ હોય છે: ગમનાગમન વગેરેને વિષે કાયિક યોગ હોય છે, દેશના આદિ દેતાંકરતાં વચનયોગ હોય છે, અને નીચે આપેલી પરિસ્થિતિને વિષે મનોયોગ હોય છે. ૧૨૪૯-૧૨૫૦.

મનઃપર્યાયવદ્ભિર્વા દેવૈર્વાનુત્તરાદિભિઃ ।

પૃષ્ઠસ્ય મનસાર્થસ્ય કુર્વતાં મનસોત્તરમ્ ॥ ૧૨૫૧ ॥

દ્વિચત્વારિંશતઃ કર્મપ્રકૃતીનામિહોદયઃ ।

જિનેન્દ્રસ્યાપરસ્યૈકચત્વારિંશત એવ ચ ॥ ૧૨૫૨ ॥

ઔદારિકાંગોપાંગે ચ શુભાન્યલ્પગતિદ્વયમ્ ।

અસ્થિરં ચાશુભં ચેતિ પ્રત્યેકં ચ સ્થિરં શુભમ્ ॥ ૧૨૫૩ ॥

સંસ્થાનષટ્કમગુરુલઘૂપઘાતમેવ ચ ।

પરાઘાતોચ્છ્વાસવર્ણગન્ધસ્પર્શરસા ઇતિ ॥ ૧૨૫૪ ॥

નિર્માણાદ્યસંહનને દેહે તૈજસકાર્મણે ।

અસાતસાતાન્યતરત્ તથા સુસ્વરદુઃસ્વરે ॥ ૧૨૫૫ ॥

એતાસાં ત્રિંશતઃ કર્મપ્રકૃતીનાં ત્રયોદશે ।

ગુણસ્થાને વ્યવચ્છેદ ઉદયાપેક્ષયા ભવેત્ ॥ ૧૨૫૬ ॥ કલાપકમ્ ॥

ભાષાપુદ્ગલસંઘાતવિપાકિત્વાદયોગિનિ ।

નોદયો દુઃસ્વરનામસુસ્વરનામકર્મણોઃ ॥ ૧૨૫૭ ॥

શરીરપુદ્ગલદલવિપાકિત્વાદયોગિનિ ।

શેષા ન સ્યુઃ કાયયોગા ભાવાત્પ્રકૃતયસ્તિવમાઃ ॥ ૧૨૫૮ ॥

મનઃપર્યાયવજ્ઞાનવાળાઓએ અથવા અનુત્તર આદિક દેવોએ મનવડે પૃષ્ઠલા પ્રશ્નોનો મનવડે જ ઉત્તર આપે એ ' મનયોગ. ' ૧૨૫૧.

અહિં એટલે આ તેરમે ગુણસ્થાને જિનલગવાનને એંતાળીશ કર્મપ્રકૃતિ ઉદયમાં હોય અને એ શિવાયના કેવળીને એકતાળીશ કર્મપ્રકૃતિનો ઉદય હોય છે. ૧૨૫૨.

એમાંથી ઔદારિક અંગ અને ઉપાંગ, શુભ અને અશુભ એમ બે આકાશગતિ, અસ્થિર-સ્થિર-અશુભ-શુભ અને પ્રત્યેક એ પાંચ નામકર્મ, છ સંસ્થાન, અગુરુલઘુ-ઉપઘાત-પરાઘાત અને ઉચ્છ્વાસ એ ચાર નામકર્મ, વર્ણ, ગંધ, સ્પર્શ, રસ, નિર્માણનામકર્મ, આદ્ય સંઘયણુ, તૈજસ અને કાર્મણુ એ બે દેહ, અસાતા અને સાતા વેદનીય એ એમાંથી એક, તથા સુસ્વર અને દુઃસ્વર એ બે નામકર્મ—આ પ્રમાણેની ત્રીશ કર્મપ્રકૃતિઓનો, તેરમે ગુણસ્થાનકે, ઉદયની અપેક્ષાએ, વ્યવચ્છેદ થાય છે. ૧૨૫૩-૧૨૫૬.

વળી અયોગી ગુણસ્થાનમાં, ભાષાના પુદ્ગળોના વિપાકીપણાને લીધે ' દુઃસ્વર ' અને

તતશ્ચ યશઃ સુભગમાદેયં પર્યાપ્તં ત્રસવાદરે ।

પંચાક્ષજાતિર્મનુજાયુર્ગત્યૌ જિનનામ ચ ॥ ૧૨૫૯ ॥

ઉચ્ચૈર્ગોત્રં તથાસાતાસાતાન્યતરદેવ ચ ।

અન્યક્ષણાવધ્યુદયા દ્વાદશૈતા અયોગિનઃ ॥૧૨૬૦॥યુગ્મમ્ ॥

इति त्रयोदशम् ॥

नास्ति योगोऽस्येत्ययोगी तादशो यश्च केवली ।

गुणस्थानं भवेत्तस्यायोगिकेवलिनामकम् ॥ १२६१ ॥

तच्चैवम्—अन्तर्मुहूर्त्तशेषायुः सयोगी केवली किल ।

लेश्यातीतं प्रतिपित्सुध्यानं योगान् रुणद्धि सः ॥ १२६२ ॥

तत्र पूर्वं वादरेण काययोगेन वादरौ ।

रुणद्धि वाग्मનોयोगौ काययोगं ततश्च तम् ॥ १२६३ ॥

सूक्ष्મક્રિયં ચાનિવૃત્તિશુક્લધ્યાનં વિભાવયન્ ।

રુન્ધ્યાત્ સૂક્ષ્માંગયોગેન સૂક્ષ્મૌ માનસત્રાચિકૌ ॥ ૧૨૬૪ ॥

રુણઙ્ગ્યથો કાયયોગં સ્વાત્મનૈવ ચ સૂક્ષ્મકમ્ ।

સ સ્યાત્તદા ત્રિભાગોનદેહવ્યાપિપ્રદેશકઃ ॥ ૧૨૬૫ ॥

‘ સુસ્વર ’ નામકર્મોના ઉદય હોતો નથી, તથા શરીરના પુદ્ગળના વિપાકીપણાને લીધે કાયયોગ હોતા નથી પણ નીચે જણાવેલી પ્રકૃતિઓ ભાવથી હોય છે. ૧૨૫૭-૧૨૫૮.

યશ, સુભગ, આદેય, પર્યાપ્ત, ત્રસ અને બાદર-એ છ નામકર્મ, પંચેન્દ્રિની ભતિ, મનુષ્યનું આયુષ્ય તથા ગતિ, જિનનામકર્મ, ઉચ્ચગોત્ર તથા સાતા કે અસાતાવેદનીય-એમ કુલે બાર પ્રકૃતિઓ અયોગીકેવળી ગુણસ્થાનના છેલ્લા સમય સુધી ઉદયમાં હોય છે. ૧૨૫૯-૧૨૬૦.

એ પ્રમાણે તેરમું ગુણસ્થાનક કહ્યું.

જેને યોગ નથી એ અયોગી. એવા અયોગી કેવળીનું ગુણસ્થાન ‘ અયોગીકેવળી ’ ગુણસ્થાન કહેવાય છે. ૧૨૬૧.

તે આ પ્રમાણે છે—

આયુષ્ય જ્યારે અન્તર્મુહૂર્ત્તજેટલું શેષ રહે છે ત્યારે સયોગીકેવળી લેશ્યાતીત ધ્યાનમાં નિમગ્ન થવાની ઇચ્છાથી યોગોને રૂંધે છે. તેમાં પ્રથમ સ્થૂળ કાયયોગવડે સ્થૂળ મનવચનના યોગોને રૂંધે છે, અને પછી સ્થૂળકાયયોગને રોકે છે. પછી સૂક્ષ્મક્રિય અનિવૃત્તિશુક્લધ્યાનને વિભાવતાં સૂક્ષ્મકાયયોગવડે સૂક્ષ્મ મનવચનના યોગને રૂંધે છે. પછી પોતે સ્વતઃ સૂક્ષ્મકાય-યોગને રૂંધે છે, અને એ વખતે એનો શરીરપ્રદેશ તૃતીયાંશે ન્યૂન થઈને રહે છે. ૧૨૬૨-૧૨૬૫.

શુક્લધ્યાનં સમુચ્છિન્નક્રિયમપ્રતિપાતિ ચ ।

ધ્યાયન્ પંચહ્રસ્વવર્ણોચ્ચારમાનં સ કાલતઃ ॥ ૧૨૬૬ ॥

શૈલેશીકરણં યાતિ તદ્વ પ્રાપ્તો ભવત્યસૌ ।

યૌગવ્યાપારરહિતોઽયોગી સિદ્ધયત્યસૌ તતઃ ॥૧૨૬૭॥ યુગમમ્ ॥

ગત્યાનુપૂર્વ્યૌ દેવસ્ય શુભાન્યલ્પગતિદ્વયમ્ ।

દ્વૌ ગન્ધાવષ્ટ ચ સ્પર્શા રસવર્ણાંગપંચકમ્ ॥ ૧૨૬૮ ॥

તથા પંચ બન્ધનાનિ પંચ સંઘાતનાન્યપિ ।

નિર્માણં ષટ્ સંહનનાન્યસ્થિરં વાશુભં તથા ॥ ૧૨૬૯ ॥

દુર્ભંગં ચ દુઃસ્વરં ચાનાદેયમયશોઽપિ ચ ।

સંસ્થાનષટ્કમગુરુલઘૂપઘાતમેવ ચ ॥ ૧૨૭૦ ॥

પરાઘાતમથોચ્છ્વાસમપર્યાપ્તાભિધં તથા ।

અસાતસાતયોરેકં પ્રત્યેકં ચ સ્થિરં શુભમ્ ॥ ૧૨૭૧ ॥

ઉપાંગત્રિતયં નીચૈર્ગોત્રસુસ્વરમેવ ચ ।

અયોગ્યુપાન્તસમયે ઇતિ દ્વાસતતેઃ ક્ષયઃ ॥૧૨૭૨॥ પંચભિઃ કુલકમ્ ॥

મનુજસ્ય ગતિશ્ચાયુશ્ચાનુપૂર્વીતિ ચ ત્રયમ્ ।

ત્રસવાદરપર્યાપ્તયશાંસીતિ ચતુષ્ટયમ્ ॥ ૧૨૭૩ ॥

ત્યારપછી સમુચ્છિન્નક્રિય અપ્રતિપાતી 'શુક્લધ્યાનમાં નિમગ્ન રહી, પાંચ હ્રસ્વ વર્ણોના ઉચ્ચાર બેટલા સમયમાં શૈલેશીકરણ કરે છે. અને એમ કરતાં, સર્વ યોગવ્યાપાર રહિત 'અયોગી' થઈ 'સિદ્ધ' થાય છે. ૧૨૬૬-૧૨૬૭.

અયોગીકેવળીગુણસ્થાનના ઉપાંત્ય સમયનેવિષે દેવની ગતિ તથા આનુપૂર્વી, શુભ અને અશુભ વિહાયગતિ (આકાશગતિ), બે ગંધ, આઠ સ્પર્શ, પાંચરસ, પાંચ વર્ણ, પાંચઅંગ, પાંચ બંધન, પાંચ સંઘાત, છ સંસ્થાન, છ સંઘણુ, ત્રણ ઉપાંગ, નીચગોત્ર, નિર્માણુ-અસ્થિર-શુભ-અશુભ-હૃર્ભાગ્ય-સુસ્વર-દુઃસ્વર-આનાદેય-અપયશ-અગુરુલઘુ-ઉપઘાત-પરાઘાત-ઉચ્છવાસ-અપર્યાપ્ત-પ્રત્યેક-સ્થિર અને અસાત કે સાતવેદનીય એટલાં (૧૭) નામકર્મ, —એમ એકંદર ખેડાંતેર પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થાય છે. ૧૨૬૮-૧૨૭૨.

અને અન્ત્ય સમયે મનુષ્યની ગતિ આયુષ્ય અને આનુપૂર્વી એ ત્રણ ઉચ્ચ ગોત્ર,

ઉચ્ચૈર્ગોત્રમથાદેયં સુભગં જિનનામં ચ ।

અસાતસાતયોરેકં જાતિઃ પંચેન્દ્રિયસ્ય ચ ॥ ૧૨૭૪ ॥

ત્રયોદશૈતાઃ પ્રકૃતીઃ ક્ષપયિત્વાન્તિમે ક્ષણે ।

અયોગી કેવલી સિદ્ધયેન્નિર્મૂલગતકલ્મષઃ ॥૧૨૭૫॥ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

મતાન્તરેઽત્રાનુપૂર્વીં ક્ષિપત્યુપાન્તિમક્ષણે ।

તત્ક્રિસક્ષર્તિં તત્ર દ્વાદશાન્ત્યે ક્ષણે ક્ષિપેત્ ॥ ૧૨૭૬ ॥

इति चतुर्दशम् ॥

આયં દ્વિતીયં તુર્યં ચ ગુણસ્થાનાન્યમૂનિ વૈ ।

ગચ્છન્તમનુગચ્છન્તિ પરલોકે શરીરિણમ્ ॥ ૧૨૭૭ ॥

મિશ્રદેશવિરત્યાદીન્યેકાદશ પરાણિ ચ ।

સર્વથાત્ર પરિત્યજ્ય જીવા યાન્તિ પરં ભવમ્ ॥ ૧૨૭૮ ॥

તત્ર મિશ્રે સ્થિતઃ પ્રાણી મૃતિં નૈવાધિગચ્છતિ ।

સ્યુર્દેશવિરતાદીનિ યાવજીવાવધીનિ ચ ॥ ૧૨૭૯ ॥

યત્તૃતીયં ગુણસ્થાનં દ્વાદશં ચ ત્રયોદશમ્ ।

વિનાન્યેષ્વેકાદશસુ ગુણેષુ મ્રિયતેઽસુમાન્ ॥ ૧૨૮૦ ॥

અસાતા અને સાતાવેદનીયમાંતું એક, પંચેન્દ્રિયની જાતિ, અને ત્રસ-આદર-પર્યાપ્ત-યશ-આદેય-સુભગ અને જિન-એટલાં (૭) નામકર્મઃ એમ એકંદર તેર પ્રકૃતઓ બપાવે છે, આમ સર્વ કલ્મષ નિર્મૂળ થયે, અયોગીકેવળી સિદ્ધ થાય છે. ૧૨૭૩-૧૨૭૫.

કેટલાકનો એવો મત છે કે 'આનુપૂર્વી' ને ઉપાન્ત્ય ક્ષણમાં બપાવે છે, એટલે ઉપાન્ત્યમાં ૭૨ ને બદલે ૭૩, અને અન્ત્યમાં ૧૩ ને બદલે ૧૨ બપાવે છે. ૧૨૭૬.

એ પ્રમાણે ચૌદસું ગુણસ્થાનક કહ્યું.

પહેલું, બીજું અને ચોથું ગુણસ્થાન પરલોકમાં પ્રાણીની પાછળ-સાથે જાય છે. અને (મિશ્ર, દેશવિરતિ આદિ) બાકીનાં અગ્યાર ગુણસ્થાનકોને, પરલોક જતો પ્રાણી અહિંજ મૂકી જાય છે. ૧૨૭૭-૧૨૭૮.

વળી મિશ્રગુણસ્થાનકે રહીને પ્રાણી મૃત્યુ પામતો જ નથી. અને 'દેશવિરતિ' આદિ ગુણસ્થાનો તો છેક અવિતપર્યન્ત હોય છે. ૧૨૭૬. કેમકે જેમ (ત્રીજા) મિશ્રગુણસ્થાનમાં રહીને પ્રાણી મૃત્યુ પામતો નથી તેમ બારમા અને તેરમામાં રહીને પણ મૃત્યુ પામતો નથી. મતલબ કે એ ત્રણ શિવાયના શેષ અગ્યાર ગુણસ્થાને રહીને જ પ્રાણી મૃત્યુ પામે છે. ૧૨૮૦.

સ્તોકા એકાદશગુણસ્થિતા ઉત્કર્ષતોઽપિ ચત્ ।
 ચતુઃપંચાશદેવામી યુગપત્ સમ્ભવન્તિ હિ ॥ ૧૨૮૧ ॥
 તેભ્યઃ સંખ્યગુણાઃ ક્ષીણમોહાસ્તે હ્યષ્ટયુક્ શતમ્ ।
 યુગપત્સ્યુરષ્ટમાદિત્રિગુણસ્થાસ્તતોઽધિકાઃ ॥ ૧૨૮૨ ॥
 મિથસ્તુલ્યાશ્ચ યચ્છ્રેણિદ્વયસ્થા અપિ સંગતાઃ ।
 સ્યુર્દ્વાષષ્ટયુત્તરશતં પ્રત્યેકં ત્રિષુ તેષુ તે ॥ ૧૨૮૩ ॥
 યોગ્યપ્રમત્તપ્રમત્તાસ્તેભ્યઃ સંખ્યગુણાઃ ક્રમાત્ ।
 યત્તે મિતાઃ કોટિકોટિશતકોટિસહસ્રકૈઃ ॥ ૧૨૮૪ ॥
 પંચમસ્થા દ્વિતીયસ્થા મિશ્રાશ્ચાવિરતાઃ ક્રમાત્ ।
 પ્રત્યેકં સ્યુરસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યસ્ત્વયોગિનઃ ॥ ૧૨૮૫ ॥
 સ્યુરનન્તગુણા મિથ્યાદ્દશસ્તેભ્યોઽપ્યનન્તકાઃ ।
 ઇદમલ્પવહુત્વં સ્યાત્ સર્વત્રોત્કર્ષસમ્ભવે ॥ ૧૨૮૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 વિપર્યયોઽપ્યન્યથા સ્યાત્ સ્તોકાઃ સ્યુર્જાતુચિદ્યથા ।
 ઉત્કૃષ્ટશાન્તમોહેભ્યો જઘન્યાઃ ક્ષીણમોહકાઃ ॥ ૧૨૮૭ ॥

અગ્યારમે ગુણુસ્થાનકે સર્વથી અલ્પ પ્રાણીઓ છે કેમકે તેઓ એકીવખતે ઉત્કૃષ્ટતઃ
 પણ ચોપન જ હોય છે. ૧૨૮૧.

એમના કરતાં સંખ્યાતગણા ક્ષીણમોહગુણુસ્થાનકે હોય છે. એઓ એકીવખતે એકસોને
 આઠ હોય છે. એમનાથી અધિક આઠમે, નવમે અને દશમે ગુણુસ્થાને હોય છે. આ ત્રણે વળી
 પરસ્પર તુલ્ય છે. કેમકે એ પ્રત્યેક બન્ને શ્રેણીઓનાં એકઠાં કરતાં પણ એકસોબાસઠ હોય છે.
 ૧૨૮૨-૧૨૮૩.

વળી ' યોગી, ' ' પ્રમત્ત ' અને ' અપ્રમત્ત ' ગુણુસ્થાનોએ ઉપરના કરતા સંખ્યાત-
 ગણા હોય છે. એઓ કોઠ, સો કોઠ અને હજાર કોઠ છે. ૧૨૮૪.

ખીજા, ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા ગુણુસ્થાનોએ, ઉપર કરતાં અનુક્રમે અસંખ્ય અસંખ્ય
 ગણા હોય છે. અને અયોગી એટલે ચૌદમે ગુણુસ્થાને એમના કરતાં અનંતગણા હોય છે.
 આમનાથી અનંતગણા વળી મિથ્યાદ્દષ્ટિઓ હોય છે. આ અલ્પબહુત્વ સર્વત્ર ઉત્કૃષ્ટતઃ
 સમજવું. ૧૨૮૫-૧૨૮૬.

આ બાબતમાં ક્યાંઈ ક્યાંઈ અન્યથા વિપર્યય એટલે ફેરફાર પણ છે. જેમકે કોઈ વખતે
 ઉપશાંતમોહગુણુસ્થાનવાળાની ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા કરતાં ક્ષીણમોહગુણુસ્થાનવાળાની જઘન્ય સંખ્યા
 ન્હાની હોય છે. ૧૨૮૭.

एवं सास्वादनादिष्वपि भाव्यम् ॥

મિથ્યાત્વં કાલતોઽનાદિસાન્તં સ્યાત્સાદિસાન્તકમ્ ।
 અનાદ્યનન્તં ચ ન તત્સાદ્યનન્તં તુ સમ્ભવેત્ ॥ ૧૨૮૮ ॥
 સ્યાદાદ્યં તત્ર ભવ્યાનામનાત્પૂર્વસદ્દશામ્ ।
 દ્વિતીયં પ્રાપ્ય સમ્યક્ત્વં પુનર્મિથ્યાત્વમીયુષામ્ ॥ ૧૨૮૯ ॥
 સ્યાત્તૃતીયમભવ્યાનાં સદા મિથ્યાત્વવર્તિનામ્ ।
 આનન્ત્યાસમ્ભવાત્ સાદેસ્તુર્યં યુક્તમસમ્ભવિ ॥ ૧૨૯૦ ॥
 સાસાદનં ચોક્તમેવ ષડાવલિમિતં પુરા ।
 તુર્યં મિતં સમધિકત્રયસ્ત્રિંશત્પયોધિભિઃ ॥ ૧૨૯૧ ॥
 સર્વાર્થસિદ્ધદેવત્વે ત્રયસ્ત્રિંશત્પયોનિધીન્ ।
 ધૃત્વાઽવિરતસમ્યક્ત્વં તતોઽત્રાપ્યાગતોઽસકૌ ॥ ૧૨૯૨ ॥
 યાવદદ્યાપિ વિરતિં નાપ્તોતિ તાવદેષ યત્ ।
 તુર્યમેવ ગુણસ્થાનમુરરીકૃત્ય વર્ત્તે ॥ ૧૨૯૩ ॥

‘ સાસ્વાદન ’ આદિમાં પણ એમ છે.

પહેલા મિથ્યાત્વગુણસ્થાનનો સ્થિતિકાળ અનાદિસાંત, સાદિસાંત, અને અનાદિઅનંત પણ છે; પરંતુ સાદિઅનંત સંલવતો નથી. ૧૨૮૮.

પૂર્વે જેમને સમકિત પ્રાપ્ત થયું નથી એવા લબ્ધોના એ ગુણસ્થાનનો પહેલો એટલે અનાદિસાંત સ્થિતિકાળ છે. સમકિત પામીને પુનઃ મિથ્યાત્વે ઉતરી ગયા હોય એમના ગુણસ્થાનનો સ્થિતિકાળ બીજો એટલે સાદિસાંત છે. ૧૨૮૯.

હુમેશાં મિથ્યાત્વમાં જ વર્ત્તતા અલબ્ધ જીવોના ગુણસ્થાનનો સ્થિતિકાળ ત્રીજો એટલે અનાદિઅનંત છે. ‘ સાદિ ’ ને અનન્તપણાનો અસંલવ હોવાથી ‘ સાદિઅનન્ત ’-એવો ચોથો પ્રકાર સંલવતો નથી. ૧૨૯૦.

બીજા ‘ સાસ્વાદન ’ ગુણસ્થાનનો કાળ છે ‘ આવળી ’ જેટલો છે એ પૂર્વે કહેલું જ છે. ચોથા ગુણસ્થાનનો તેત્રીશ સાગરોપમથી કંઈક અધિક છે. ૧૨૯૧.

કેમકે એ (ચોથા ગુણસ્થાનવાળો પ્રાણી) સર્વાર્થસિદ્ધદેવત્વને વિષે તેત્રીશ સાગરોપમ સુધી રહી અવિરતસમ્યક્ત્વ પામી ત્યાંથી પુનઃ અહિં પણ આવે છે અને જ્યાંસુધી અહિં પણ તે વિરતિ પામતો નથી ત્યાં સુધી તે ચોથે જ ગુણસ્થાનકે રહે છે. ૧૨૯૨-૧૨૯૩.

किंचिन्न्यूननवाब्दोनपूर्वकोटिमिते मते ।

त्रयोदशं पंचमं च गुणस्थाने उभे अपि ॥ १२९४ ॥

अन्तिमं डञ्जणनमेत्येवंरूपैः किलाक्षरैः ।

अविलम्बात्वरितयोच्चारितैः प्रमितं भवेत् ॥ १२९५ ॥

आन्तर्मुहूर्त्तिकानि स्युः शेषाण्यष्टाप्यमૂनि च ।

केचिदूचुर्न्यूनपूर्वकोटिके षष्टसप्तके ॥ १२९६ ॥

તથોક્તં ભગવતીસૂત્રે—

પમત્તસંજમસ્સ ણં પમત્તસંજમવટ્ટમાણસ્સ સઠ્ઠા વિ ણં પમત્તઘ્ઠા-
કાલઓ કેવચ્ચિરં હોઙ્ગ । મંડિઆ એકજીવં પડુચ્ચ જહ્મ એગં સમયં ઉક્કો
દેસૂણા પુઠ્ઠવકોહી । ણાણાજીવે પડુચ્ચ સઠ્ઠવઘ્ઠા ॥ અસ્યવૃત્તિઃ—જહ્મ એકં
સમયંતિ કથં ઉચ્ચતે । પ્રમત્તસંયતપ્રતિપત્તિસમયસમનન્તરમેવ મરણાત્ ॥
દેસૂણા પુઠ્ઠવકોહિત્તિ । કિલ પ્રત્યેકમન્તર્મૂહૂર્ત્તપ્રમાણે એવ પ્રમત્તાપ્રમત્ત-
ગુણસ્થાને । તે ચ્ચ પર્યાયેણ જાયમાને દેશોનપૂર્વકોટિં યાવદુત્કર્ષેણ ભવતઃ ।
મહાન્તિ ચ્ચ અપ્રમત્તાપેક્ષયા પ્રમત્તાન્તર્મૂહૂર્ત્તાનિ કલ્પ્યન્તે । એવં ચ્ચ અન્ત-

પાંચમું અને તેરમું—એ બેઉ ગુણસ્થાનકોનો સ્થિતિકાળ કોડપૂર્વથી આશરે નવવર્ષન્યૂન છે. ૧૨૯૪.

અન્તિમ ગુણસ્થાનનો સ્થિતિકાળ, વિલાંબ કર્યા વિના તેમ ઉતાવળ કર્યા વિના ડ, ઞ, ણ, ન, મ—એ પાંચ અક્ષરો બોલતાં જેટલો સમય લાગે તેટલો છે. ૧૨૯૫.

શેષ આઠ રહ્યાં એમનો સ્થિતિકાળ ‘અન્તર્મૂહૂર્ત્ત’ જેટલો છે. કેટલાક વળી આ આઠ માંહેલા બે-છઠ્ઠા અને સાતમા—નો કાળ કોડપૂર્વથી કંઈક ન્યૂન છે એમ કહે છે. ૧૨૯૬.

એ સંબંધમાં ભગવતીસૂત્રમાં એમ કહ્યું છે કે—

“ ‘પ્રમત્ત’ અને ‘અપ્રમત્ત’માં વર્તતા સંયમી—સાધુઓનો સર્વપ્રમત્તકાળકેટલો હોય ?
ઉત્તર:—હો મંડિઆ, એક જીવને આશ્રયીને ‘જઘન્ય’ એક સમય અને ‘ઉત્કૃષ્ટ’ કોડપૂર્વથી કંઈક ન્યૂન; અને નાના જીવોની અપેક્ષાએ સર્વકાળ.” આ ઉપર ટીકા છે એ આ પ્રમાણે:—અહિં જઘન્ય એક સમયનો કાળ કેમ કહ્યો ? ઉત્તર:—પ્રમત્ત સંયમ અંગીકાર કરીને અન્યસમયે જ મરણ પામવાથી. પ્રશ્ન:—પૂર્વકોડથી કંઈક ન્યૂન—એમ કહ્યું એ શી રીતે ? ઉત્તર:—પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત—એ પ્રત્યેક ગુણસ્થાનકની સ્થિતિ અન્તર્મૂહૂર્ત્તની જ છે, અને એમની પર્યાયો એકજ

મુહૂર્તપ્રમાણાનાં પ્રમત્તાદ્યાનાં સર્વાસાં મિલને દેશોનપૂર્વકોટીકાલમાનં
 ભવતિ ॥ અન્યે ચ આહુઃ । અષ્ટવર્ષોનાં પૂર્વકોટિં યાવત્ ઉત્કર્ષતઃ પ્રમ-
 ત્તા સ્યાત્ । એવં અપ્રમત્તસૂત્રમપિ ॥ નવરં ॥ જહ્ન અંતમુહુત્તંતિ । કિલ
 અપ્રમત્તાદ્યાયાં વર્ત્તમાનસ્ય અન્તમુહૂર્ત્તમધ્યે મૃત્યુઃ ન ભવતીતિ ॥ ચૂર્ણિ-
 કારમતં તુ પ્રમત્તસંયતવર્જઃ સર્વોઽપિ સર્વવિરતોઽપ્રમત્ત ઉચ્યતે પ્રમાદા-
 ભાવાત્ । સ ચ ઉપશમશ્રેણિ પ્રતિપદ્યમાનઃ મુહૂર્ત્તાભ્યન્તરે કાલં કુર્વન્
 જઘન્યકાલો લભ્યતે ઇતિ ॥ દેશોનપૂર્વકોટી તુ કેવલિનમાશ્રિત્ય ઇતિ ॥

યન્નિર્દિષ્ટં જિનાધીશૈરેકજીવઠ્યપેક્ષયા ।

ત્યક્ત્વા પુનઃ પ્રાપ્તિરૂપમથૈષામુચ્યતેઽન્તરમ્ ॥ ૧૨૧૭ ॥

જઘન્યં સાસાદનસ્ય પલ્યાસંખ્યાંશસંમિતમ્ ।

શેષેષુ ચ દશાનાં સ્યાદન્તમુહૂર્ત્તમન્તરમ્ ॥ ૧૨૧૮ ॥

મિથ્યાત્વસ્ય તદુત્કૃષ્ટં દ્વિઃષટ્ષષ્ટિઃ પયોધયઃ ।

સાધિકાઃ કથિતાસ્તત્ર શ્રૂયતાં ભાવના ત્વિયમ્ ॥ ૧૨૧૯ ॥

કરીએ એટલે ઉત્કર્ષતઃ કંઈક ન્યૂન કોડપૂર્વ થાય છે. એમાં પણ 'અપ્રમત્ત' ની અપેક્ષાએ
 'પ્રમત્ત' ના અન્તમુહૂર્તો મહોટાં કલ્યાં છે. એટલે અન્તમુહૂર્તની સ્થિતિવાળા પ્રમત્ત
 ગુણસ્થાનના સર્વકાળ એકત્ર કરીએ તો 'કોડપૂર્વથી કંઈક ન્યૂન' થાય છે. કેટલાકનો વળી
 એવો મત છે કે 'પ્રમત્ત' નો સ્થિતિકાળ ઉત્કૃષ્ટ 'કોડપૂર્વથી આઠ વર્ષ ન્યૂન' છે. 'અપ્રમત્ત'
 ના સંબંધમાં પણ એમ જ સમજવું. ફેર એટલો કે 'અપ્રમત્તકાળ'ની અંદર રહેનારનું અન્ત-
 મુહૂર્તની અંદર મૃત્યુ થતું નથી. વળી 'ચૂર્ણિ કાર' નો તો એવો મત છે કે પ્રમત્તસંજમી
 વિના ખીજા સર્વ સર્વવિરતિ 'અપ્રમત્ત' કહેવાય છે કેમકે એમને પ્રમાદનો અભાવ છે—પ્રમાદ
 હોતો જ નથી. આવો સંજમી વળી ઉપશમશ્રેણિને પ્રાપ્ત કરીને અન્તમુહૂર્તની અંદર
 મૃત્યુ પામવાથી જઘન્ય કાળ પમાય છે. " 'કંઈક ન્યૂન કોડપૂર્વ' કહ્યો એ કાળ તો કેવળીને
 આશ્રયીને કહ્યો છે.

અહિં જિનપ્રભુએ જે એક જીવની અપેક્ષાએ કહ્યું છે તે પ્રાપ્તિરૂપને ત્યજીને કહ્યું છે.

હવે આ ગુણસ્થાનોના અન્તર વિષે. ૧૨૧૭.

'સાસ્વાદન' નું અન્તર જઘન્યતઃ એક પલ્યાપમના અસંખ્યમા અંશ જેટલું છે; અને
 શેષ તેરમાંહેના દશ ગુણસ્થાનોનું અન્તર અન્તમુહૂર્તનું છે. ૧૨૧૮.

મિથ્યાત્વગુણસ્થાનનું અન્તર ઉત્કૃષ્ટતઃ એકસોબત્રીશ સાગરોપમથી કંઈક અધિક
 છે. ૧૨૧૯.

અનુભૂય સ્થિતિં કશ્ચિત્ સમ્યક્ત્વસ્ય ગરીયસીમ્ ।

મિશ્રં તતોઽન્તર્મુહૂર્ત્તમનુભૂય તતઃ પુનઃ ॥ ૧૩૦૦ ॥

ષટ્ષષ્ટચમ્ભોનિધિમિતાં સમ્યક્ત્વસ્ય ગુરુસ્થિતિમ્ ।

સમાપ્ય કોઽપિ મિથ્યાત્વં જાતુ યાતિ તદા હિ તત્ ॥૧૩૦૧॥ યુગ્મમ્ ॥

દેશોનપુદ્ગલપરાવર્ત્તાર્દ્ધપ્રમિતં મતમ્ ।

દ્વિતીયાદીનાં દશાનાં ગુણાનાં જ્યેષ્ઠમન્તરમ્ ॥ ૧૩૦૨ ॥

ક્ષપકસ્યાન્તરં જાતુ ન સ્યાત્ ત્રિષ્વષ્ટમાદિષુ ।

સકૃત્પ્રાપ્તેઃ ક્ષીણમોહાદિત્રયેઽપ્યન્તરં ન હિ ॥ ૧૩૦૩ ॥

इति गुणाः ॥ ૩૦ ॥

अथ योगः ॥

દશ પંચાધિકા યોગાઃ સત્ સ્યુસ્તત્ર કાયિકાઃ ।

ચત્વારો માનસોદ્ભૂતાસ્તાવન્ત એવ વાચિકાઃ ॥ ૧૩૦૪ ॥

ઔદારિકસ્તન્મિશ્રઃ સ્યાદ્વૈક્રિયસ્તેન મિશ્રિતઃ ।

આહારકસ્તન્મિશ્રઃ સત્તમસ્તૈજસકાર્મણઃ ॥ ૧૩૦૫ ॥

અહિં આ પ્રમાણે ભાવના છે:—

કોઈ પ્રાણી સમ્યક્ત્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અનુભવીને તથા પછી અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી મિશ્ર ગુણ-સ્થાનક અનુભવીને પુનઃ છાસક સાગરોપમની સમક્રિતની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂર્ણ કરીને જ્યારે મિથ્યા ત્વગુણસ્થાને ઉતરી પડે ત્યારે ઉપર કહ્યું એ મિથ્યાત્વનું ઉત્કૃષ્ટ અંતર થાય છે. ૧૩૦૦-૧૩૦૧,

બીજાથી માંડીને દશ (અર્થાત્ અગ્યારમા સુધીના) ગુણસ્થાનોનું અન્તર ઉત્કૃષ્ટ અર્ધ-પુદ્ગલપરાવર્ત્તથી કંઇક ન્યૂન છે. ૧૩૦૨.

આઠમા, નવમા અને દશમા ગુણસ્થાનોમાં ક્ષપક થયેલાને લેશ પણ અન્તર નથી; તેમજ એક જ વાર પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી, ' ક્ષીણમોહ ' વગેરે ત્રણ ગુણસ્થાનોમાં એટલેકે ખારમા, તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનોમાં પણ અન્તર નથી. ૧૩૦૩.

આવી રીતે ગુણસ્થાનોનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

હવે એકત્રીશમા દ્વાર ' યોગ ' વિષે.

યોગ પંદર છે; સાત ક્રાયાના, ચાર મનના, અને ચાર વચનના. ૧૩૦૪.

ઔદારિક, મિશ્રઔદારિક, વૈક્રિય, મિશ્રવૈક્રિય, આહારક, મિશ્રઆહારક અને તૈજસકાર્મણ - એમ સાત કાયયોગો છે. ૧૩૦૫.

પર્યાતાનાં નૃતિરશ્રામૌદારિકાભિધો ભવેત્ ।

સ્યાત્તન્મિશ્રસ્તુ પર્યાતાપર્યાતાનાં તથોચ્યતે ॥ ૧૩૦૬ ॥

કાર્મણેન વૈક્રિયેણાહારકેણેતિ ચ ત્રિધા ।

ઔદારિકમિશ્રકાયયોગં યોગીશ્વરા જગુઃ ॥ ૧૩૦૭ ॥

ઔદારિકાંગનામાદિતાદૃકર્મનિયોગતઃ ।

ઉત્પત્તિદેશં પ્રાપ્તેન તિરશ્ચા મનુજેન વા ॥ ૧૩૦૮ ॥

યદૌદારિકમારબ્ધં ન ચ પૂર્ણીકૃતં ભવેત્ ।

તાવદૌદારિકમિશ્રઃ કાર્મણેન સહ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૩૦૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તથા ચોક્તં નિર્યુક્તિકારેણ શસ્ત્રપરિજ્ઞાધ્યયને—

તેણ કમ્મણ્ણં આહારેઙ્ગં અણંતરં જીવો ।

તેણ પરં મિસ્સેણં જાવ સરીરસ્સ નિપ્પત્તી ॥ ૧૩૧૦ ॥

નનુ મિશ્રત્વમુભયનિષ્ઠમૌદારિકં યથા ।

મિશ્રં ભવેત્કાર્મણેન તથા તેનાપિ કાર્મણમ્ ॥ ૧૩૧૧ ॥

તતશ્ચૌદારિકમિશ્રમેવેદં કથમુચ્યતે ।

અસ્ય કાર્મણમિશ્રત્વમપિ કિં નાભિધીયતે ॥ ૧૩૧૨ ॥

તેમાં પર્યાસ મનુષ્ય અને તિર્યચોને ઔદારિક કાયયોગ હોય છે. અને પર્યાસ તથા અપર્યાસોને મિશ્રઔદારિક કાયયોગ છે. ૧૩૦૬.

મિશ્રઔદારિક કાયયોગ ત્રણ પ્રકારે થાય છે; (૧) કાર્મણ કાયએ કરીને (૨) વૈક્રિય કાયએ કરીને અને (૩) આહારક કાયએ કરીને, ૧૩૦૭.

ઔદારિક શરીર, નામ આદિ કોઈ એવા કર્મના નિયોગથી ઉત્પત્તિદેશને પ્રાપ્ત થયેલ તિર્યચ કે મનુષ્ય ઔદારિક શરીરનો આરંભ કરે એ શરીર બ્યાંસુધી પૂર્ણ થાય નહિ ત્યાંસુધી ' કાર્મણ ' ની સાથે ' ઔદારિક ' નું મિશ્રપણું હોય. ૧૩૦૮-૧૩૦૯.

એ સંબંધમાં નિર્યુક્તિકાર શસ્ત્રપરિજ્ઞાઅધ્યયનમાં કહે છે કે:—

' તૈજસ ' અને ' કાર્મણ ' શરીરે કરીને જીવ અન્તરરહિત-સતત આહાર કરે છે અને ત્યારબાદ બ્યાંસુધીમાં શરીરની નિષ્પત્તિ થાય ત્યાંસુધી ' મિશ્ર ' વડે આહાર કરે છે. ૧૩૧૦.

અહિં કોઈ શંકા ઉઠાવે કે ' મિશ્રપણું ' તો ખેડ માટે સરખું છે, એટલે કે ' ઔદારિક ' જેમ ' કાર્મણ ' સાથે મિશ્ર છે તેમ ' કાર્મણ ' ' ઔદારિક ' સાથે મિશ્ર છે; તેમ છતાં આ

અત્રાહુઃ—શ્રાસંસારં કાર્મણસ્યાવસ્થિતત્વેન સર્વદા ।

સકલેષ્વપિ દેહેષુ સમ્ભવેદસ્ય મિશ્રતા ॥ ૧૩૧૩ ॥

તતશ્ચ—કાર્મણમિશ્રમિત્યુક્તે નિર્ણેતું નૈવ શક્યતે ।

કિમૌદારિકસમ્બન્ધિ કિં વાપરશરીરજમ્ ॥ ૧૩૧૪ ॥

ઔદારિકસ્ય ચોત્પત્તિં સમાશ્રિત્ય પ્રધાનતા ।

કાદાચિત્કતયા चास्य प्रतिपत्तिरसंशया ॥ ૧૩૧૫ ॥

તદૌદારિકમિશ્રત્વવ્યપદેશોઽસ્ય ચૌક્તિકઃ ।

ન તુ કાર્મણમિશ્રત્વવ્યપદેશસ્તથાવિધઃ ॥ ૧૩૧૬ ॥

યદાપ્યૌદારિકદેહધરો વૈક્રિયલબ્ધિમાન્ ।

પંચાક્ષતિર્યઙ્મર્ત્યશ્ચ પર્યાપ્તો બાદરોનિલઃ ॥ ૧૩૧૭ ॥

વૈક્રિયાંગમારમ્ભતે ન ચ પૂર્ણીકૃતં ભવેત્ ।

તદૌદારિકમિશ્રઃ સ્યાદ્વૈક્રિયેણ સહ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૩૧૮ ॥

एवमाहारकारम्भकाले तल्लब्धिशालिनः ।

सहाहारकदेहेन मिश्र औदारिको भवेत् ॥ ૧૨૧૯ ॥

(કાર્મણુ) ઔદારિક સાથે મિશ્ર છે, એમ કેમ કહે છે ? ઔદારિક કાર્મણુસાથે મિશ્ર છે એમ કેમ નથી કહેતા ? ૧૩૧૧-૧૩૧૨.

એ શંકાનું સમાધાન:—

કાર્મણુ શરીર સર્વદા છેક સંસાર પર્યન્ત રહે છે અને તેથી સર્વ શરીરોમાં એનું મિશ્ર-પણું સંલવે છે. અને તેથી ‘ કાર્મણુ સાથે મિશ્ર ’ એટલું કહેવાથી શું મિશ્ર, ઔદારિક શરીર મિશ્ર કે બીજું શરીર મિશ્ર ? એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. ૧૩૧૩-૧૩૧૪.

વળી ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ ‘ ઔદારિક ’ ની પ્રધાનતા છે કેમકે એની પ્રતિપત્તિ કદાચિતપણુએ કરીને નિઃસંશય છે. તેથી ‘ ઔદારિકની સાથે મિશ્ર ’ એમ કહેવું યુક્તિયુક્ત છે, ‘ કાર્મણુની સાથે મિશ્રત્વ ’ છે એમ કહેવું યુક્તિયુક્ત નથી. ૧૩૧૫-૧૬.

વળી ઔદારિક શરીરધારી અને વૈક્રિયલબ્ધિમાન એવો પંચેન્દ્રિ તિર્યંચ અને મનુષ્ય તથા પર્યાપ્ત બાહરવાયુકાય જ્યારે વૈક્રિય શરીરને આરંભે છે ત્યારે જ્યાંસુધી એ શરીર પૂર્ણ થાય નહિ ત્યાંસુધી ઔદારિકની સાથે વૈક્રિય મિશ્ર છે (એમ કહેવાય છે). ૧૩૧૭-૧૮.

એજ પ્રમાણે આહારક શરીરના આરંભવખતે આહારકલબ્ધિવાળાનું આહારક શરીર ઔદારિકની સાથે મિશ્ર છે. ૧૩૧૯.

યદ્યપ્યત્રોભયત્રાપિ મિથસ્તુલ્યૈવ મિશ્રતા ।

તથાપ્યારમ્ભકત્વેનૌદારિકસ્ય પ્રધાનતા ॥ ૧૩૨૦ ॥

તત ઔદારિકેણૈવ વ્યપદેશો દ્વયોરપિ ।

ન વૈક્રિયાહારકાભ્યાં વ્યપદેશો જિનૈઃ કૃતઃ ॥ ૧૩૨૧ ॥

મતં સિદ્ધાન્તિનામેતત્ કર્મગ્રન્થવિદઃ પુનઃ ।

વૈક્રિયાહારકમિશ્રે એવ પ્રાહુરિમે ક્રમાત્ ॥ ૧૩૨૨ ॥

યદારમ્ભે વૈક્રિયસ્ય પરિત્યાગેઽપિ તસ્ય તે ।

વદન્તિ વૈક્રિયં મિશ્રમેવમાહારકેઽપિ ચ ॥ ૧૩૨૩ ॥

વૈક્રિયદેહપર્યાપ્ત્યા પર્યાસસ્ય શરીરિણઃ ।

વૈક્રિયઃ કાયયોગઃ સ્યાત્તન્મિશ્રસ્તુ દ્વિધા ભવેત્ ॥ ૧૩૨૪ ॥

યો પર્યાસદશાયાં સ્યાન્મિશ્રો નારકનાકિનામ્ ।

યોગઃ સમં કાર્મણેન સ સ્યાદ્વૈક્રિયમિશ્રકઃ ॥ ૧૩૨૫ ॥

તથા યદા મનુષ્યો વા તિર્યકૂપંચેન્દ્રિયોઽથવા ।

વાયુઃ વા વૈક્રિયં કૃત્વા કૃતકાર્યોઽથ તત્ત્યજન્ ॥ ૧૩૨૬ ॥

આમ બન્નેમાં જે કે મિશ્રત્વ તો પરસ્પર સરખું જ છે તોપણ આરંભકપણાએ કરીને ‘ ઔદારિક ’ પ્રધાન છે. તેથી જેઉ (વૈક્રિય અને આહારક) ‘ ઔદારિક ’ ની સાથે મિશ્ર છે, નહિં કે ઔદારિક બન્નેથી સાથે મિશ્ર. એમ શ્રીજિનેશ્વરે કહ્યું છે. ૧૩૨૦-૧૩૨૧.

એ મત સિદ્ધાન્તિઓનો છે. કર્મગ્રન્થવાળાઓ તો ઔદારિકત્વ અનુક્રમે ‘ વૈક્રિય ’ અને ‘ આહારક ’ ની સાથે મિશ્રત્વ છે એમ સમજાવે છે. કેમકે એઓ વૈક્રિયના આરંભસમયે અને પરિત્યાગમાં પણ વૈક્રિયની સાથે મિશ્રત્વ માને છે. આહારકના સંબંધમાં પણ એમજ કહે છે. ૧૩૨૨-૧૩૨૩.

વૈક્રિયશરીરપર્યાસિવાળા જીવને વૈક્રિયકાયયોગ હોય. એનુંયે બે પ્રકારનું મિશ્ર હોય. ૧૩૨૪.

અપર્યાસ દશામાં નારકી અને દેવોનું જે મિશ્રત્વ તે (૧) કાર્મણુવૈક્રિયમિશ્રયોગ થાય. ૧૩૨૫.

એમજ વળી મનુષ્ય અથવા તિર્યચપંચેન્દ્રિ અથવા વાયુ ‘ વૈક્રિય ’ કરીને અને એ સંપૂર્ણ કરી એને ત્યજી દઈને જ્યારે ઔદારિક શરીરને વિષે પ્રવેશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે (૨) ઔદારિકવૈક્રિયમિશ્રયોગ થાય છે. ૧૩૨૬-૧૩૨૭.

ઔદારિકશરીરાન્તઃ પ્રવેષ્ટું યતતે તદા ।

યોગો વૈક્રિયમિશ્રઃ સ્યાત્સમમૌદારિકેણ ચ ॥ ૧૩૨૭ ॥ યુગમ્ ॥

મિશ્રીભાવો યદપ્યત્રોભયનિષ્ટસ્તથાપ્યસૌ ।

પ્રાધાન્યાદ્વૈક્રિયેણૈવ ય્યાતો નૌદારિકેણ તુ ॥ ૧૩૨૮ ॥

પ્રાધાન્યં તુ વૈક્રિયસ્ય પ્રાજ્ઞૈર્નિરૂપિતં તતઃ ।

ઔદારિકે તુ પ્રવેશ એતસ્યૈવ બલેન યત્ ॥ ૧૩૨૯ ॥

આહારકાંગપર્યાપ્ત્યા પર્યાપ્તાનાં શરીરિણામ્ ।

આહારકઃ કાયયોગઃ સ્યાચ્ચતુર્દશપૂર્વિણામ્ ॥ ૧૩૩૦ ॥

આહારકવપુઃ કૃત્વા કૃતકાર્યસ્ય તત્પુનઃ ।

ત્યક્ત્વા સ્વાંગે પ્રવિશતઃ સ્યાદાહારકમિશ્રકઃ ॥ ૧૩૩૧ ॥

દ્વયોઃ સમેડપિ મિશ્રત્વે બલેનાહારકસ્ય યત્ ।

ઔદારિકેડનુપ્રવેશસ્તેનેત્થં વ્યપદિશ્યતે ॥ ૧૩૩૨ ॥

તૈજસં કાર્મણં ચેતિ દ્વે સદા સહચારિણી ।

તતો વિવક્ષિતઃ સૈકો યોગસ્તૈજસકાર્મણઃ ॥ ૧૩૩૩ ॥

જન્તૂનાં વિગ્રહગતાવયં કેવલિનાં પુનઃ ।

સમુદ્ઘાતે સમયેષુ સ્યાત્તૃતીયાદિષુ ત્રિષુ ॥ ૧૩૩૪ ॥

અહિં પણ મિશ્રત્વ બેઉમાં સમાન છે તો પણ વૈક્રિયના પ્રધાનપણાને લઈને એ વૈક્રિયની સાથે ઔદારિકનો યોગ કહેવાય છે. નહિં કે ઔદારિકની સાથે વૈક્રિયનો યોગ. ૧૩૨૮.

વળી પ્રાણપુરુષોએ પણ વૈક્રિયનું પ્રધાનપણું માન્ય કર્યું છે કેમકે એના જ બળવડે ઔદારિકમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે. ૧૩૨૯.

આહારક શરીરની પર્યાપ્તિ જેમની પૂર્ણ થયેલી હોય એવા ઔદ્યપૂર્વધરમહાત્માઓને આહારકકાયયોગ થાય છે; તેમ આહારકશરીર કરીને કૃતાર્થ થયેલા એવા તે મહાત્માઓનો, એ શરીર લઈને પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાથી આહારકમિશ્ર કાયયોગ થાય છે. ૧૩૩૦-૧૩૩૧.

અહિં પણ બેઉનું મિશ્રત્વ તુલ્ય છે તો એ આહારકના બળે જ ઔદારિકને વિષે પ્રવેશ થઈ શકે છે તેથી આહારક સાથે મિશ્રપણું કહેવાય છે. ૧૩૩૨.

વળી તૈજસ શરીર અને કાર્મણુ શરીર એ બેઉના નિરન્તર સહચારીપણાને લઈને

एवं निरूपिताः सप्त योगाः कायसमुद्भवाः ।
अथ चित्तवचोजातांश्चतुरश्रतुरो ब्रुवे ॥ १३३५ ॥

सत्यो मृषा सत्यमृषा न सत्यो न मृषाऽपि च ।

मनोयोगश्चतुर्धैवं वाग्योगोऽप्येवमेव च ॥ १३३६ ॥

ત્ર ચ- સન્ત ઇત્યભિધીયન્તે પદાર્થા મુનયોઽથવા ।

तेषु साधु हितं सत्यमसत्यं च ततोऽन्यथा ॥ १३३७ ॥

पदार्थानां हितं तत्र यथावस्थितचिन्तनात् ।

मुनीनां च हितं यस्मान्मोक्षमार्गैकसाधनम् ॥ १३३८ ॥

स्वतो विप्रतिपत्तौ वा वस्तु स्थापयितुं किल ।

सर्वज्ञोक्तानुસારેણ ચિન્તનં સત્યમુચ્યતે ॥ ૧૩૩૯ ॥

यथास्ति जीवः सदसद्रूपो व्याप्य स्थितस्तनुम् ।

भोक्ता स्वकर्मणां सत्यमित्यादिपरिचिन्तनम् ॥ १३૪૦ ॥

પ્રશ્ને વિપ્રતિપત્તૌ વા સ્વભાવાદુત વસ્તુષુ ।

વિકલ્પ્યતે જૈનમતોત્તીર્ણં યત્તદસત્યકમ્ ॥ ૧૩૪૧ ॥

‘તૈજસકાર્મણુ’ એમ લેગો જ એક કાયયોગ કહ્યો છે. આ તૈજસકાર્મણુકાયયોગ પ્રાણીઓને વિચલુગતિમાં હોય છે, અને કેવળીઓને સમુદ્ધાતના ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા-એમ ત્રણ સમયોને વિષે હોય છે. ૧૩૩૩-૧૩૩૪.

આ પ્રમાણે સાત કાયયોગ વિષે સમજણ આપી હવે મન અને વચનના અચાર યોગ વિષે કંઈક કહીએ છીએ. ૧૩૩૫.

(૧) સત્ય, (૨) મૃષા, (૩) સત્યમૃષા અને (૪) ન સત્ય ન મૃષા-એમ ચાર પ્રકારનો મનોયોગ છે. વચનયોગના પણ એ જ પ્રકારે ચાર ભેદ છે. ૧૩૩૬.

પદાર્થવાચી અથવા મુનિજનવાચી સત્ શબ્દ છે. એ પરથી એ પદાર્થ કે મુનિજનને હિતાવહ-એ સત્ય, યથાવસ્થિત ચિન્તય કરવાથી પદાર્થને હિતાવહ; અને મોક્ષમાર્ગનું એકનું એક સાધન હોઈને મુનિજનને હિતાવહ. એથી વિપરીત-એ અસત્ય. ૧૩૩૭-૩૮.

કોઈ વસ્તુ કે વાતનું સ્થાપન કરવામાં સ્વતઃ અથવા કંઈ શુંચ ઉભી થાય ત્યારે સર્વજના વચનઅનુસાર ચિન્તવન કરવું તે ‘સત્ય મનોયોગ’ કહેવાય છે. જેમકે સત્ અસત્ જીવ શરીરમાં વ્યાપીને રહેલ છે, તે સ્વકર્મનો ભોક્તા છે, ઇત્યાદિ ચિન્તવન એ સત્ય મનોયોગ છે. ૧૩૩૯-૧૩૪૦.

કોઈ પ્રશ્નમાં કે શુંચમાં કોઈ વસ્તુની જનવચનથી વિપરીત કલ્પના કરવી એનું

નાસ્તિ જીવો યથૈકાન્તનિત્યોઽનિત્યો મહાનગ્નુઃ ।

અકર્તા નિર્ગુણોઽસત્યમિત્યાદિપરિચિન્તનમ્ ॥ ૧૩૪૨ ॥

કિંચિત્સત્યમસત્યં વા યત્સ્યાદુભયધર્મયુક્ ।

સ્યાત્તત્સત્યમૃષાભિરુચ્યં વ્યવહારનયાશ્રયાત્ ॥ ૧૩૪૩ ॥

યથાન્યવૃક્ષમિશ્રેષ્ઠુ બહુષ્વશોકશાલિષુ ।

અશોકવનમેવેદમિત્યાદિપરિચિન્તનમ્ ॥ ૧૩૪૪ ॥

સત્ત્વાત્કતિપયાશોકતરૂણામત્ર સત્યતા ।

અન્યેષામપિ સદ્ભાવાત્ ભવેદસત્યતાપિ ચ ॥ ૧૩૪૫ ॥

ભવેદસત્યમેવેદં નિશ્ચયાપેક્ષયા પુનઃ ।

વિકલ્પિતસ્વરૂપસ્યાસદ્ભાવાદિહ વસ્તુનઃ ॥ ૧૩૪૬ ॥

વિનાર્થપ્રતિનિષ્ઠાં ચ સ્વરૂપમાત્રચિન્તનમ્ ।

ઉક્તતલ્લક્ષણાયોગાન્ન સત્યં ન મૃષા ચ તત્ ॥ ૧૩૪૭ ॥

યથા ચૈત્રાદ્યાચનીયા ગૌરાનેયો ઘટસ્તતઃ ।

પર્યાલોચનમિત્યાદિ સ્યાદસત્યામૃષાભિધમ્ ॥ ૧૩૪૮ ॥

નામ ‘અસત્ય મનોયોગ’ છે. જેમકે જીવ એકાન્તે છેજ નહિં, જીવ નિત્ય છે, અનિત્ય છે, મહોટો છે, નહાનો છે, અકર્તા છે તથા નિર્ગુણી છે ઇત્યાદિક ચિન્તન કરવું એ અસત્ય મનોયોગ જાણવો. ૧૩૪૧-૧૩૪૨.

વળી કંઈક સત્ય અને કંઈક મૃષા (અસત્ય) એમ બેઉ ધર્મો જેનામાં હોય તે વ્યવહારનયને આશ્રીને સત્યમૃષા નામનો (ત્રીજો) મનોયોગ છે. જેવી રીતે કે ઘણાં અશોકવૃક્ષોની સાથે થોડાં બીજાં વૃક્ષો મિશ્ર હોય છતાં આપણે ચિન્તવીએ કે આ તો અશોકવૃક્ષો જ છે, એ આ ત્રીજો (મિશ્ર) મનોયોગ છે. ૧૩૪૩-૧૩૪૪.

એમાં કેટલાક અશોકવૃક્ષોનો સહભાવ હોવાથી સત્યતા છે. અને બીજાં પણ વૃક્ષો હોવાથી અસત્યતા પણ છે. ૧૩૪૫.

વળી નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો એ અસત્ય જ છે. કેમકે કદપેલા સ્વરૂપવાળા પદાર્થનો ત્યાં અસહભાવ છે. ૧૩૪૬.

અર્થપ્રતિષ્ઠા વિના કેવળ સ્વરૂપનું જ ચિન્તન કરવું એમાં, એનાં જે લક્ષણ કયાં છે એનો યોગ ન હોવાથી એ ‘ નહિં સત્ય નહિં મૃષા ’ નામનો ચોથા પ્રકારનો મનોયોગ કહે-

વ્યવહારાપેક્ષયૈવ પૃથગેતદુદીર્યતે ।

નિશ્ચયાપેક્ષયા સત્યેઽસત્યે વાન્તર્ભવેદિદમ્ ॥ ૧૩૪૯ ॥

તથાહિ—ગૌર્યાચ્યેત્યાદિસંકલ્પં દંભેન વિદધીત ચેત્ ।

અન્તર્ભવેત્તદાઽસત્યે સત્યે પુનઃ સ્વભાવતઃ ॥ ૧૩૫૦ ॥

સર્વમેતદ્ભાવનીયં વાગ્યોગેઽપ્યવિશેષતઃ ।

ભાવિતાશ્ચિન્તને ભેદા ભાવ્યાસ્તેઽત્ર તુ જલ્પને ॥ ૧૩૫૧ ॥

एवं मनोवचोयोगाः स्युः प्रत्येकं चतुर्विधाः ।

તતો યોગાઃ પંચદશ વ્યવહારનયાશ્રયાત્ ॥ ૧૩૫૨ ॥

किमु कश्चिद्विशेषोऽस्ति भाषावाग्योगयोर्ननु ।

ભાષાધિકારો યત્પ્રોક્તઃ સૂત્રે વાગ્યોગતઃ પ્રથક્ ॥ ૧૩૫૩ ॥

अत्रोच्यते—युज्यते इति योगः स्यादिति व्युत्पत्तियोगतः ।

ભાષાપ્રવર્ત્તકો જન્તુયત્નો વાગ્યોગ ઉચ્યતે ॥ ૧૩૫૪ ॥

વાય છે. જેમકે અમુક માણસ પાસે ગાય યાચવી છે, પછી ઘટ લાવવો છે—ઇત્યાદિ પર્યાલોચના નથી સત્ય તેમ નથી અસત્ય. એ ‘ અસત્યામૃષા ’ મનોયોગ થયો. ૧૩૪૭-૧૩૪૮.

આને પૃથક્ લેદ ગણ્યો એ તો વ્યવહારની અપેક્ષાએ જ ગણ્યો છે. નિશ્ચયની અપેક્ષાએ તો આ લેદ-પ્રકાર ‘સત્ય’ માં અથવા ‘અસત્ય’ માં સમાઈ જાય છે. ૧૩૪૯.

તે આવી રીતે:—ગાય યાચવી છે, ઇત્યાદિ સંકલ્પ જો દ્વંભપૂર્વક કર્યો હોય તો તેનો ‘ અસત્ય ’ માં સમાવેશ થાય, પણ જો સ્વભાવિકપણે કર્યો હોય તો તેનો સમાવેશ ‘ સત્ય ’ માં થાય. ૧૩૫૦.

જેવું આ મનોયોગોનું સ્વરૂપ કહ્યું તેવું જ-તે મુઝબતું જ વચનયોગોનું સ્વરૂપ જાણવું. પહેલામાં ‘ ચિન્તવન ’ રૂપ લેદ કહ્યા છે તે અહિં (આમાં) ‘ મુખેથી કહેવારૂપે ’ લેવા. ૧૩૫૧.

આ પ્રમાણે મનના અને વચનના પ્રત્યેકના અચ્ચાર યોગ થયા. અને તેથી સર્વ મળીને (વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ) પંદર યોગ થયા. ૧૩૫૨.

અહિં એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે વચનયોગ અને ભાષા-એ બેમાં શું કંઈ તફાવત છે કે સૂત્રનેવિષે ભાષાધિકારને વચનયોગથી પૃથક્ વર્ણવ્યો છે-કહ્યો છે ? ૧૩૫૩.

એનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—યુજ્યતે इति योगः એવી યોગ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ હોવાથી, જન્તુનો ભાષાપ્રવર્ત્તક યત્ન વાગ્યોગ કહેવાય છે. અને ભાષાને લાયક એવા દ્રવ્યોમાંથી ભાષા-

ભાષાત્વેનાપાદિતા યા ભાષાર્હદ્રવ્યસંતતિઃ ।

સા ભાષા સ્યાદતો ભેદો ભાષાવાગ્યોગયોઃ સ્ફુટઃ ॥ ૧૩૫૫ ॥

તથોક્તમ્ આવશ્યકવૃહદ્વૃત્તૌ—

ગિળહૈય કાઙ્ણણં નિસિરઙ્ તહ વાઙ્ણણ જોગેણંતિ ॥

અત્ર કશ્ચિદાહ—

તત્ર કાયિકેન યૃહ્ણાતિ ઇતિ ઇતદ્ યુક્તમ્ તસ્ય આત્મવ્યાપારરૂપત્વાત્ । નિસૃજતિ તુ કથં વાચિકેન કોઽયં વાગ્યોગ ઇતિ । કિં વાગેવ વ્યાપારા- પન્ના આહોસ્વિત્ તદ્દિસર્ગહૈતુઃ કાયસંરમ્ભ ઇતિ । યદિ પૂર્વઃ વિકલ્પઃ સ ખલુ અયુક્તઃ તસ્યા યોગત્વાનુપપત્તેઃ । તથા ચ ન વાક્કેવલા જીવવ્યાપારઃ તસ્યાઃ પુદ્ગલમાત્રપરિણામરૂપત્વાત્ રસાદિવત્ । યોગશ્ચ આત્મનઃ શરી- રવતઃ વ્યાપાર ઇતિ । ન ચ તયા ભાષા નિસૃજ્યતે કિન્તુ સૈવ નિસૃજ્યતે ઇતિ ઉક્તમ્ । અથ દ્વિતીયઃ પદ્મઃ । તતઃ સ કાયવ્યાપારઃ એવ ઇતિ કૃત્વા કાયિકેનૈવ નિસૃજતિ ઇતિ આપન્નં અનિષ્ઠં ચ ઇતત્ ॥

અત્ર ઉચ્યતે—

ત્વશુભવાળી જે બનાવી તે ભાષા કહેવાય. આમ હોવાથી ભાષા અને વાગ્યોગ-વચનયોગ-માં સ્ફુટ ભેદ જ છે. ૧૩૫૪-૧૩૫૫.

આ સંબંધમાં 'આવશ્યક'ની બૃહદ્વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—(પ્રાણી ભાષાના પુદ્ગળોને) કાય-યોગવડે ગ્રહણ કરે છે અને વચનયોગવડે મૂકે છે.

અહિં કોઇ શંકા ઉઠાવે છે કે-કાયયોગવડે ગ્રહણ કરે છે એમ કહો છો એ તો યુક્ત છે કેમકે એ આત્મવ્યાપાર છે. પરંતુ 'વચનયોગવડે મૂકે છે' એ કેવી રીતે? અને એ વચનયોગ શું છે? શું વાણીનો વ્યાપાર એ જ વચનયોગ છે કે એને મૂકવામાં હેતુભૂત એવો કાયસંરંભ છે? જો પહેલો વિકલ્પ લેશો તો તે અયુક્ત છે કેમકે એ વાણીને યોગત્વની અનુપપત્તિ છે અને કેવળ વાણી જ એકલી જીવનો વ્યાપાર નથી કારણ કે એ તો રસ આદિની પેઠે પુદ્ગળમાત્રના પરિણામરૂપ છે. અને જે યોગ છે તે તો શરીરી આત્માનો વ્યાપાર છે. વળી તેનાથી ભાષા મૂકાતી નથી; ભાષા પોતે જ છૂટે છે. હવે જો બીજો વિકલ્પ લેશો તો તે કાયવ્યાપાર જ છે એમ કરીને 'કાયયોગવડે જ મૂકે છે' એમ નિષ્પન્ન થાય છે—જે તમોને ઇષ્ટ નથી.

ઉપરની શંકાનો ઉત્તર આ પ્રમાણે:—

ન । અભિપ્રાયાપરિજ્ઞાનાત્ । ઇહ તનુયોગવિશેષ એવ વાગ્યોગો મનોયોગશ્ચ ઇતિ કાયવ્યાપારશૂન્યસ્ય સિદ્ધવત્ તદભાવાત્ । તતશ્ચ આત્મનઃ શરીરવ્યાપારે સતિ યેન શબ્દદ્રવ્યોપાદાનં કરોતિ સ કાયિકઃ । યેન તુ કાયસંરમ્ભેણ તાન્યેવ મુંચતિ સ વાચિક ઇતિ । તથા યેન મનોદ્રવ્યાણિ મન્યતે સ માનસ ઇતિ । કાયવ્યાપારઃ એવ અયં વ્યવહારથં ત્રિધા વિભક્તઃ ઇતિ । અતઃ અદોષઃ ॥

અથ પ્રસંગતો ભાષાસ્વરૂપં વચ્ચિમ સાપિ હિ ।

ચતુર્વિધોક્તન્યાયેન સત્યાસત્યાદિભેદતઃ ॥ ૧૩૫૬ ॥

સન્તો જીવાદયો ભાવાઃ સન્તો વા મુનયોઽથવા ।

મૂલોત્તરગુણાસ્તેભ્યો હિતા સત્યાભિધીયતે ॥ ૧૩૫૭ ॥

અયં ભાવઃ—મુક્તિમાર્ગારાધની યા સા ગીઃ સત્યોચ્યતે હિતા ।

સા તુ સત્યાપ્યસત્યૈવ યાન્યેષામહિતાવહા ॥ ૧૩૫૮ ॥

અસત્યા તુ ભવેદ્ભાષા મુક્તિમાર્ગવિરાધની ।

દ્વિસ્વભાવા તૃતીયાન્ત્યા નારાધનવિરાધની ॥ ૧૩૫૯ ॥

એમ નથી. કેમકે તમે અભિપ્રાય સમજ્યા નથી. વચનયોગ અને મનોયોગ એ બે એક જાતના કાયયોગ જ છે. કેમકે કાયવ્યાપારરહિતને, સિદ્ધની જેમ, એનો અભાવ છે. તેથી આત્માનો શરીરવ્યાપાર હોતો હતો, જેનાવડે શબ્દદ્રવ્યનું ઉપાદાન કરે છે તે કાયયોગ છે; અને જે કાયસંરંભકરીને શબ્દદ્રવ્યોને મૂકે છે તે વચનયોગ છે; અને જેનાવડે મનદ્રવ્યોને ચિતવે છે તે મનોયોગ છે. આવી રીતે કાયવ્યાપારને જ વ્યવહારને અર્થે ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. માટે એમાં કાંઈ દોષ નથી.

હવે પ્રસંગોપાત્ત ભાષાનું સ્વરૂપ કહું છું. એ (ભાષા) પણ પૂર્વોક્ત ન્યાયે સત્ય, અસત્ય વગેરે ચાર પ્રકારની છે. ૧૩૫૬.

સત્ શબ્દ (બહુવચને) ‘જીવ વગેરે પદાર્થો’ના અર્થમાં, ‘મુનિજન’ના અર્થમાં તેમજ ‘મૂળ અને ઉત્તર ગુણો’ના અર્થમાં વપરાય છે અને તે પરથી, એ સત્ ને હિતકારી એવી ભાષા તે સત્ય ભાષા કહેવાય છે. ૧૩૫૭.

એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે:—મોક્ષમાર્ગને આરાધનારી, હિતકારી ભાષા સત્યભાષા કહેવાય છે; અને જે બીજાનું અહિત કરનારી છે તે ભાષા સત્ય હોય છતાં અસત્ય કહેવાય છે. મુક્તિમાર્ગને વિરાધનારી ભાષા અસત્યભાષા કહેવાય છે. ત્રીજી સત્યાસત્ય એટલે મિશ્રસ્વભાવવાળી ભાષા છે. અને એથી ‘ન સત્ય ન અસત્ય’ અર્થાત વ્યવહાર ભાષા છે. એ બેઉ મોક્ષમાર્ગને આરાધનારી પણ નથી તેમ વિરાધનારી પણ નથી. ૧૩૫૮-૧૩૫૯.

ઉક્તં ચ—સન્ના હિયા સયા મિહ સંતો મુણયો ગુણા પયત્થા વા ।
તવ્વિવરીયા મોસા મીસા જા તદુભયસહાવા ॥ ૧૩૬૦ ॥

અણહિગયા જા તીસુ વિ સહોચ્ચિય કેવલા અસચ્ચમોસા ॥ઈતિ॥

તત્ર સત્યા દશવિધા પ્રજ્ઞસા પરમર્ષિભિઃ ।

એભિઃ પ્રકોરૈર્દશભિર્વદન્ન સ્યાદ્વિરાધકઃ ॥ ૧૩૬૧ ॥

તથાહુઃ—જણવયસમ્મયઠવણા નામે રૂવે પદુચ્ચ સચ્ચે અ ।

વવહારભાવજોગે દસમે ઉવમ્મસચ્ચે અ ॥ ૧ ॥

તસ્મિન્સ્તસ્મિન્ જનપદે વચોર્થપ્રતિપત્તિકૃત્ ।

સત્યં જાનપદં પિચ્ચં કોંકણાદૌ યથા પયઃ ॥ ૧૩૬૨ ॥

ભવેત્સંમતસત્યં તદ્યત્સર્વજનસમ્મતમ્ ।

યથાન્યેષાં પંકજત્વેપ્યરવિન્દં હિ પંકજમ્ ॥ ૧૩૬૩ ॥

અન્યત્ર કહ્યું છે કે—

સત્ શબ્દ મુનિજન, શુભ અને પદાર્થનો વાચક છે—એવી રીતની હિતાવહ ભાષા તે સર્વદા સત્ય ભાષા છે. એથી જે વિપરીત હોય એ અસત્યભાષા બાણુવી. સત્ય અને અસત્ય એમ ઉભયસ્વભાવળી હોય તે મિશ્રભાષા સમજવી. અને જેનો એ ત્રણેમાંથી એકકયેમાં પણ સમાવેશ થતો નથી એવી કેવળ વ્યવહારમાં બોલાતી ભાષા—તે ‘ ન સત્ય ન મૃષા ’ ભાષા છે. ૧૩૬૦.

વળી સત્યભાષા પણ મહર્ષિઓએ દશ પ્રકારની કહી છે. એ દશે પ્રકારે બોલનારો મનુષ્ય વિરાધક થતો નથી. ૧૩૬૧.

એ દશ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:—

(૧) જનપદ સત્ય, (૨) સંમત સત્ય, (૩) સ્થાપના સત્ય, (૪) નામ સત્ય, (૫) રૂપ સત્ય, (૬) અપેક્ષા સત્ય, (૭) વ્યવહાર સત્ય, (૮) ભાવ સત્ય, (૯) યોગ સત્ય અને (૧૦) ઉપમા સત્ય.

તે તે જનપદ એટલે દેશને વિષે અર્થને પ્રતિપાદન કરનારું વચન જનપદ સત્ય કહેવાય છે. જેમકે જળને કોંકણદેશમાં ‘ પિચ્ચ ’ કહે છે. ૧૩૬૨.

સર્વજનોને જે સમ્મત હોય તે સમ્મત સત્ય કહેવાય. જેમકે ‘ પંકજત્વ ’ ખીજ વસ્તુઓમાં છતાં પણ કમળ જ પકળ કહેવાય છે. ૧૩૬૩.

તદ્ ભવેત્સ્થાપનાસત્યં સ્થાપિતં યત્પ્રતીતિકૃત્ ।
 યથૈકકઃ પુરો વિન્દુદ્વયયુક્તઃ શતં ભવેત્ ॥ ૧૩૬૪ ॥
 અર્હદાદિવિકલ્પેન કર્મ લેપ્યાદિકં હિ યત્ ।
 સ્થાપ્યતે તદપિ પ્રાજ્ઞૈઃ સ્થાપનાસત્યમીરિતમ્ ॥ ૧૩૬૫ ॥
 યદ્યસ્ય નિર્મિતં નામ નામસત્યં નુ તદ્ભવેત્ ।
 અર્વર્ધયન્નપિ કુલં યથા સ્યાત્ કુલવર્ધનઃ ॥ ૧૩૬૬ ॥
 તત્તદ્વેષાદ્યુપાદાનાદ્રૂપસત્યં ભવેદિહ ।
 યથાત્તમુનિનેપથ્યો દામ્ભિકોઽપ્યુચ્યતે મુનિઃ ॥ ૧૩૬૭ ॥
 વસ્ત્વન્તરં પ્રતીત્ય સ્યાદ્દીર્ઘતાહ્સ્વતાદિકમ્ ।
 યદેકત્ર તત્પ્રતીત્યં સત્યમુક્તં જિનેશ્વરૈઃ ॥ ૧૩૬૮ ॥
 દૈર્ઘ્યં યથાનામિકાયા અધિકૃત્ય કનિષ્ઠિકામ્ ।
 તસ્યા એવ ચ હ્સ્વત્વં મધ્યમામધિકૃત્ય તુ ॥ ૧૩૬૯ ॥
 યથા ચૈત્રસ્ય પુત્રત્વં સ્યાત્તત્પિતુરપેક્ષયા ।
 પિતૃત્વમપિ તસ્યૈવ સ્વપુત્રસ્ય વ્યપેક્ષયા ॥ ૧૩૭૦ ॥

પ્રતીતિ કરવા માટે જે સ્થાપવામાં આવ્યું હોય એ સ્થાપના સત્ય. જેમકે એકડાની આગળ એ મીંડા મુકવાથી એકસો કહેવાય છે. ૧૩૬૪.

અહીંત્રપ્રભુ વગેરેની કલ્પના કરીને પ્રતિમા આદિ સ્થાપવામાં આવે છે એ પણ સ્થાપના-સત્ય કહેવાય છે. ૧૩૬૫.

કોઈનું જે નામ પાડવામાં આવ્યું હોય છે તે નામસત્ય કહેવાય છે. જેમકે કોઈ કુળને કંઈ વધારતો ન હોય છતાં નામ 'કુળવર્ધન' હોય છે. ૧૩૬૬.

અમુક જાતના વેષના ઉપાદાનથી રૂપસત્ય કહેવાય છે. જેમકે મુનિનો વેષ લીધો હોય એવો દાંભિક પણ મુનિ કહેવાય છે. ૧૩૬૭.

એક જ વસ્તુ ખીણ વસ્તુઓની અપેક્ષાએ નહાનીમ્હોટી કહેવાય છે ત્યાં જિનપ્રભુએ અપેક્ષા સત્ય કહ્યું છે. જેમકે અનામિકા આંગળી 'મધ્યમા' ની અપેક્ષાએ નહાની છે પણ 'કનિષ્ઠિકા' ની અપેક્ષાએ મ્હોટી કહેવાય છે. ૧૩૬૮-૧૩૬૯.

વળી એક માણસ પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર છે પણ પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા છે-એ પણ અપેક્ષાસત્યનું દેખાન્ત છે. ૧૩૭૦.

વિવક્ષયા યહ્લોકાનાં તત્સત્યં વ્યવહારતઃ ।

ગલત્યમત્રં શિખરી દહ્યતેઽનુદરા કની ॥ ૧૩૭૧ ॥

ભૂમૃત્તસ્થતૃણાદીનામમત્રોદકયોરપિ ।

અવિભેદં વિવક્ષિત્વા લોકો બ્રૂતે તથાવિધમ્ ॥ ૧૩૭૨ ॥

સંભોગઘીજપ્રભવોદરાભાવે વદન્તિ ચ ।

કન્યામનુદરાં સત્યમિત્યાદિવ્યવહારતઃ ॥ ૧૩૭૩ ॥

ભાવો વર્ણાદિકસ્તેન સત્યં નુ ભાવતો યથા ।

નૈકવર્ણોઽપિ નીલસ્ય પ્રબલત્વાચ્છુકો હરિત્ ॥ ૧૩૭૪ ॥

સ્થૂલસ્કન્ધેષુ સર્વેષુ સર્વે વર્ણરસાદયઃ ।

નિશ્ચયાદ્વચવહારસ્તુ પ્રબલેન પ્રવર્ત્તે ॥ ૧૩૭૫ ॥

યોગોઽન્યવસ્તુસમ્બન્ધો યોગસત્યં તતો ભવેત્ ।

છત્રયોગાદ્યથા છત્રી છત્રાભાવેઽપિ કર્હિચિત્ ॥ ૧૩૭૬ ॥

હૃદ્યં સાધર્મ્યમૌપમ્યં તેન સત્યં તુ ભૂયસા ।

કાવ્યેષુ વિદિતં યદ્વત્તટાકોઽયં પયોધિવત્ ॥ ૧૩૭૭ ॥

લોકોની અવેક્ષાએ સત્ય હોય એ વ્યવહાર સત્ય છે. જેમકે વાસણમાંનું જળ ટપકતું હોય છતાં વાસણ ટપકે છે એમ કહેવાય છે. પર્વતપરના તૃણાદિ બળતા હોય છતાં પર્વત બળે છે એમ કહેવાય છે. અહિં પર્વત અને તૃણાદિકના, તથા વાસણ અને જળના અવિલેદની વિવક્ષાએ એમ કહેવાય છે. વળી ઉદર હોય છે છતાં લોકો કહે છે કે આ કન્યાને ઉદર નથી કેમકે એને સંભોગથીજથી ઉદ્ભવતા ઉદરનો અભાવ છે. આ પણ વ્યવહારસત્યનું દર્શાવતું છે. ૧૩૭૧-૧૩૭૩.

ભાવ એટલે વર્ણાદિક. એ વર્ણાદિને લીધે સત્ય હોય એ ભાવસત્ય. જેમકે પોપટ કંઈ કંઈ લીલા રંગનો જ નથી, પણ લીલો રંગ પ્રબળ છે એથી એ લીલા રંગનો કહેવાય છે. જે કે નિશ્ચયથી તો સઘળા સ્થૂળ સ્કન્ધોને વિષે સર્વવર્ણ, રસ આદિ છે પરંતુ વ્યવહાર પ્રબળ છે. ૧૩૭૪-૧૩૭૫.

અન્ય વસ્તુની સાથે સમ્બન્ધ-એનું નામ યોગ. યોગથી જે સત્ય હોય એ યોગસત્ય. જેમકે પાસે છત્રી હોય એટલે માણસ છત્રીવાળો કહેવાય. પણ કોઈવાર છત્રી ન હોય તો એ છત્રીવાળો કહેવાય છે. ૧૩૭૬.

હૃદયને ગમે એવું સાધર્મ્ય-એનું નામ ઉપમા. જેમકે આ તળાવ સમુદ્ર જેવું છે-એ ઉપમાસત્ય છે, અને એ કાવ્યોમા પ્રસિદ્ધ છે. ૧૩૭૭.

મૃષાભાષાઽપિ દશઘા ક્રોધમાનવિનિઃસૃતાઃ ।

માયાલોભપ્રેમહાસ્યભયદ્વેષવિનિઃસૃતાઃ ॥ ૧૩૭૮ ॥

આખ્યાયિકાનિઃસૃતા નુ કથાસ્વસત્યવાદિનઃ ।

ચૌર્યાદિનાભ્યાખ્યાતોઽન્યમુપઘાતવિનિઃસૃતાઃ ॥ ૧૩૭૯ ॥

તથાહુઃ—કોહે માણે માયાલોભે પેજે તહેવ દોસે ય ।

હાસે ભયઅરુલાઈય ઉવઘાઈય ણિસિસયા દસમા ॥ ૧૩૮૦ ॥

સત્યામૃષાપિ દશઘા પ્રથમોત્પન્નમિશ્રિતા ।

વિગતમિશ્રિતા ચાન્યોત્પન્નવિગતમિશ્રિતા ॥ ૧૩૮૧ ॥

જીવાજીવમિશ્રિતે દ્વે સ્યાજીવાજીવમિશ્રિતા ।

પ્રત્યેકમિશ્રિતાનન્તમિશ્રિતાદ્ધાવિમિશ્રિતા ॥ ૧૩૮૨ ॥

અદ્ધાદ્ધામિશ્રિતેત્યત્ર પ્રથમોત્પન્નમિશ્રિતા ।

ઉત્પન્નાનામનિશ્ચિત્ય સંખ્યાનં વદતો ભવેત્ ॥ ૧૩૮૩ ॥

યથાત્ર નગરે જાતા નૂનં દશાઘ્ય દારકાઃ ।

મૃતાંસ્તાન્ વદતોઽપ્યેવં ભવેદ્વિગતમિશ્રિતા ॥ ૧૩૮૪ ॥

આ પ્રમાણે સત્ય દશ પ્રકારનું કહ્યું તેમ અસત્ય પણ દશ પ્રકારનું છે. એ ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-પ્રેમ-હાસ્ય-ભય અને દ્વેષથી બોલાયલું હોય છે. અથવા કથાઓને વિષે અસત્ય બોલનારની વાર્તામાં બોલાયલું હોય છે. અથવા ચોરી વગેરેમાં અને અસત્ય આરોપ મૂકી અન્યનો ઉપઘાત કરવા બોલાયલું હોય છે. ૧૩૭૮-૧૩૭૯.

અન્યત્ર કહ્યું છે કેઃ—

ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, પ્રેમ, દ્વેષ, હાસ્ય, ભય, વાર્તા અને ઉપઘાત એટલાથી અસત્ય ભાષાનો સંભવ-ઉત્પત્તિ છે. ૧૩૮૦.

વળી એજ પ્રમાણે સત્યામૃષા એટલે સાચીબોલી-મિશ્ર ભાષા પણ દશ પ્રકારની છેઃ—
(૧) ઉત્પન્નમિશ્ર, (૨) વિગતમિશ્ર, (૩) ઉત્પન્નવિગતમિશ્ર, (૪) જીવમિશ્ર (૫) અજીવમિશ્ર, (૬) જીવાજીવમિશ્ર, (૭) પ્રત્યેકમિશ્ર, (૮) અનન્તમિશ્ર, (૯) અદ્ધામિશ્ર અને (૧૦) અદ્ધાદ્ધામિશ્ર. ૧૩૮૧-૧૩૮૨.

કેટલા ઉત્પન્ન થયા-જન્મ્યા છે એ વાતનો નિશ્ચય કર્યા વિના કહેવું—બોલવું એ ‘ઉત્પન્નમિશ્ર’ઃ જેમકે આ શહેરની અંદર આજે ખરેખર દશ બાળકો જન્મ્યાં. વળી વગરનિશ્ચયે આજે આટલા મૃત્યુ પામ્યા એમ કહેવું એ ‘વિગતમિશ્ર’ ૧૩૮૩-૧૩૮૪.

एवं च—उत्पन्नांश्च विपन्नांश्च युगपद्ददतो भवेत् ।

उत्पन्नविगतमिश्राह्वयो भेदस्तृतीयकः ॥ १३८५ ॥

शंखशंखनकादीनां राशौ तान् जीवतो बहून् ।

दृष्ट्वाल्पांश्च मृतान् जीवराशुक्तौ जीवमिश्रिता ॥ १३८६ ॥

तत्रैव च मृतान् भूरीन् दृष्ट्वा स्वल्पांश्च जीवतः ।

अजीवराशिरित्येवं वदतोऽजीवमिश्रिता ॥ १३८७ ॥

एतावन्तोऽत्र जीवन्त एतावन्तो मृता इति ।

तत्रાનિશ્ચિત્ય વદતો જીવાજીવવિમિશ્રિતા ॥ ૧૩૮૮ ॥

अनन्तकायनिकरं दृष्ट्वा प्रत्येकमिश्रितम् ।

अनन्तकायं तं सर्वं वदतोऽनन्तमिश्रिता ॥ १३८९ ॥

एवं प्रत्येकनिकरमनन्तकायमिश्रितम् ।

प्रत्येકં વદતઃ સર્વં ભવેત્પ્રત્યેકમિશ્રિતા ॥ ૧૩૯૦ ॥

अद्धा कालः स च दिनं रात्रिर्वा परिगृह्यते ।

यस्यांशमिश्रिता साद्धामिश्रिता जायते यथा ॥ १३९१ ॥

એવી જ રીતે વળી જન્મેલાં અને મૃત્યુ પામેલાની એકત્ર સંખ્યા કહેવી એ ત્રીજી ' ઉત્પન્નવિગતમિશ્ર ' ભાષા થઇ ૧૩૮૫.

શંખ, શંખલા આદિના રાશિ-ઢગલામાં ઝાઝા જીવતા અને થોડા મૃએલા ભેતાં છતાં પણ આ જીવરાશિ છે એમ કહેવું એ જીવમિશ્રભાષા. ૧૩૮૬.

વળી એવા જ રાશિમાં ઝાઝા મરેલા અને થોડા જીવતા ભેતાં છતાં પણ કહેવું કે આ અજીવરાશિ છે એ અજીવમિશ્રભાષા. ૧૩૮૭.

કેટલા જીવતા છે અને કેટલા મૃએલા છે એનો કંઈ નિશ્ચય કર્યા વિના બોલવું એ જીવાજીવમિશ્રભાષા. ૧૩૮૮.

' પ્રત્યેક ' શરીરીની અંદર મિશ્ર થયેલા અનંતકાયના સમૂહને ભેદને પણ સર્વને અનન્તકાય કહેવા એ અનન્તમિશ્રભાષા. ૧૩૮૯.

એ જ રીતે અનન્તકાયમિશ્રિત પ્રત્યેકશરીરીનો સમૂહ ભેતાં છતાં પણ સર્વને ' પ્રત્યેક ' કહેવા એ પ્રત્યેકમિશ્રભાષા. ૧૩૯૦.

અદ્ધા એટલે કાળ. અને એ કાળ એટલે દિવસ કે રાત્રી સમજવી. રાત્રીના કે દિવસના,

કંચન ત્વરયન્ કશ્ચિદ્વદેદુત્તિષ્ઠ મો લઘુ ।

રાત્રિર્જાતેતિ દિવસે રાત્રૌ ચ રવિરુદ્ગતઃ ॥ ૧૩૯૨ ॥

અદ્ધાદ્ધા ત્વેકદેશઃ સ્યાદ્રાત્રેર્વા દિવસસ્ય વા ।

સા મિશ્રિતા યયાદ્ધાદ્ધામિશ્રિતા સા ભવેદિહ ॥ ૧૩૯૩ ॥

કશ્ચિદ્યથાદ્યપૌરુષ્યાં કંચન ત્વરયન્ વદેત્ ।

ત્વરસ્વ જાતો મધ્યાન્હ એવમેવ નિશાસ્વપિ ॥ ૧૩૯૪ ॥

યા ત્વસત્યામૃષાભિખ્યા ભાષા સાપિ જિનેશ્વરૈઃ ।

પ્રજ્ઞતા દ્વાદશવિધા વિવિધાતિશયાન્વિતૈઃ ॥ ૧૩૯૫ ॥

આમંત્રણ્યાજ્ઞાપની ચ યાચની પૃચ્છની તથા ।

પ્રજ્ઞાપની પ્રત્યાખ્યાની ભાષા ચેચ્છાનુકૂલિકા ॥ ૧૩૯૬ ॥

અનભિગૃહીતા ભાષાભિગૃહીતા તથા પરા ।

સન્દેહકારિણી ભાષા વ્યાકૃતાવ્યાકૃતા તથા ॥ ૧૩૯૭ ॥

હે દેવેત્યાદિ તત્રાદ્યા દ્વિતીયા ત્વમિદં કુરુ ।

તૃતીયેદં દ્વદસ્વેતિ તુર્યા જ્ઞાતાર્થનોદનમ્ ॥ ૧૩૯૮ ॥

ગમે એના અંશથી મિશ્રિત હોય એ અદ્ધામિશ્રભાષાઃ જેમકે કોઈ માણસ ખીબને, ઉતાવળ કરવા માટે, દિવસ હોય છતાં કહે કે જલદી ઉઠ, રાત્રી પડી, અને રાત્રી હોય છતાં કહે કે જલદી ઉઠ, દિવસ ઉગ્યો. ૧૩૯૧-૧૩૯૨.

‘અદ્ધાદ્ધા’ એટલે રાત્રી અથવા દિવસનો એક દેશ. એ જેની સાથે મિશ્રિત હોય તે અદ્ધાદ્ધામિશ્રભાષા જાણવીઃ જેમકે પહેલી પોરસીએ એક માણસ ખીબ માણસને ઉતાવળ કરાવતો કહે કે અરે ઉતાવળ કર, મધ્યાન્હ થઈ ગયો છે. એજ પ્રમાણે રાત્રીને વિષે પણ સમજવું. ૧૩૯૩-૧૩૯૪.

હવે ‘અસત્યઅમૃષા’ એટલે વ્યવહારભાષા. એને પણ વિવિધઅતિશયોના ધણી જિન-ભગવાને બાર પ્રકારની કહી છે. તે આ પ્રમાણેઃ-(૧) આમંત્રણી, (૨) આજ્ઞાપની, (૩) યાચની, (૪) પૃચ્છની, (૫) પ્રજ્ઞાપની, (૬) પ્રત્યાખ્યાની, (૭) ઇચ્છાનુકૂલિકા, (૮) અનભિગૃહીતા, (૯) અભિગૃહીતા, (૧૦) સંદેહકારિણી, (૧૧) વ્યાકૃતા અને (૧૨) અવ્યાકૃતા. ૧૩૯૫-૯૭.

‘હે દેવ’ ઇત્યાદિ આમંત્રણ અર્થમાં કંઈ કહેવું એ પહેલી આમંત્રણી ભાષા; ‘તું આ કર’ એમ આજ્ઞાપની ખીણ; ‘તું આ આપ’ ઇત્યાદિ યાચનારૂપ ત્રીણ; જાણુલા અર્થની

પંચમી તુ વિનીતસ્ય વિનેયસ્યોપદેશનમ્ ।

યથા હિંસાયા નિવૃત્તા જન્તવઃ સ્યુશ્ચિરાયુષઃ ॥ ૧૩૯૯ ॥

ઉક્તં ચ—પાણિવહાઓ નિયત્તા હવન્તિ દીહાઝયા ઞરોગા ય ।

એમાઙ પન્નત્તા પન્નવણી વીયરાયેહિં ॥ ૧૪૦૦ ॥

વષ્ઠી તુ યાચમાનસ્ય પ્રતિષેધાત્મિકા ભવેત્ ।

સત્તમી પૃચ્છતઃ કાર્યં સ્વીયાનુમતિદાનતઃ ॥ ૧૪૦૧ ॥

કાર્યં યથારમમાણઃ કશ્ચિત્કંચન પૃચ્છતિ ।

સ પ્રાહેદં કુરુ લઘુ મમાપ્યેતન્મતં સખે ॥ ૧૪૦૨ ॥

ઉપસ્થિતેષુ બહુષુ કાર્યેષુ યુગપદ્યદિ ।

કિમિદાર્નીં કરોમીતિ કશ્ચિત્કંચન પૃચ્છતિ ॥ ૧૪૦૩ ॥

સ પ્રાહ સુન્દરં યત્તે પ્રતિભાતિ વિધેહિ તત્ ।

ભાષાનભિગૃહીતાભ્યા સા પ્રજ્ઞતા જિનેશ્વરૈઃ ॥ ૧૪૦૪ ॥

અભિગૃહીતા તત્રૈવ નિયતાર્થાવધારણમ્ ।

યથાધુનેદં કર્તવ્યં ન કર્તવ્યમિદં પુનઃ ॥ ૧૪૦૫ ॥

પ્રેરણારૂપ ચોથી; વિનીત એટલે વિનયવંત શિષ્યને 'હિંસાથી વિરમેલા પ્રાણીઓ દીર્ઘાયુષી હોય છે' ઇત્યાદિ ઉપદેશદેવારૂપ પાંચમી (વ્યવહારભાષા) છે. ૧૩૯૮-૧૩૯૯.

અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

'પ્રાણીનો વધ ન કરનારા દીર્ઘાયુષી અને નીરોગી હોય છે' ઇત્યાદિ 'પ્રજ્ઞાપત્ની' વ્યવહાર ભાષા વીતરાગોએ કહી છે. ૧૪૦૦.

વળી યાચના કરનારને નિષેધવા રૂપ છઠી (વ્યવહારભાષા) છે. કોઈએ પૂછવાથી કાર્ય- માટે અનુમતિ આપવી એ રૂપ સાતમી. જેમકે કોઈ કાર્યનો પ્રારંભ કરતાં કોઈને પૂછવાથી એ કહે કે હે મિત્ર, એ કાર્ય તું તુરત કર. મારી એમાં અનુમતિ છે. ૧૪૦૧-૧૪૦૨

વળી કોઈ વખતે એક સાથે ઘણાં કાર્યો કરવાના આવી પડે ત્યારે કોઈ ખીલતને પૂછે કે હાલ હું કયું કાર્ય કરું ત્યારે પેલો કહેશે કે તમને જે સાફ લાગે તે કરો. આવી જે ભાષા- તેને જિનભગવાને 'અનભિગૃહીત' નામની (આઠમી) વ્યવહાર ભાષા કહી છે. ૧૪૦૩-૧૪૦૪.

વળી એ જ જાતના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં "હાલ તમારે આ કાર્ય કરવું, ને આ ન કરવું" ઇત્યાદિ નિયતઅવધારણાવાળી ભાષા બોલે એ 'અભિગૃહીત' વ્યવહારભાષા જાણવી. ૧૪૦૫.

અનેકાર્થવાદિની તુ ભાષા સંશયકારિણી ।

સંશયઃ સિન્ધવસ્યોક્તૌ યથા લવણવાજિનોઃ ॥ ૧૪૦૬ ॥

વ્યાકૃતા તુ ભવેદ્ ભાષા પ્રકટાર્થાભિધાયિની ।

અવ્યાકૃતા ગમ્ભીરાર્થાથવાઽવ્યક્તાક્ષરાંચિતા ॥ ૧૪૦૭ ॥

આદ્યાસ્તિસ્ત્વો દશવિધાસ્તુર્યા દ્વાદશઘા પુનઃ ।

દ્વિચત્વારિંશદિત્યેવં ભાષાભેદા જિનૈઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૪૦૮ ॥

સ્તોકાઃ સત્યગિરઃ શેષાસ્ત્રયોઽસંખ્યગુણાઃ ક્રમાત્ ।

અભાષકાશ્ચતુર્ભ્યોઽપિ સ્યુરનન્તગુણાધિકાઃ ॥ ૧૪૦૯ ॥

इति योगाः ॥ ૩૧ ॥

કે કે જીવાઃ કિયન્તઃ સ્યુરિતિ દૃષ્ટાન્તપૂર્વકમ્ ।

નિરૂપણં યત્તન્માનમિત્યત્ર પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૧૪૧૦ ॥

પરસ્પરં કતિપયસજાતીયવ્યપેક્ષયા ।

વક્ષ્યતે ચાલ્પબહુતા સાત્ર જ્ઞેયા કનીયસી ॥ ૧૪૧૧ ॥

જેમાંથી અનેક અર્થો નીકળે એવી ભાષા ‘સંશયકારિણી’ વ્યવહારભાષા કહેવાય છે. જેમકે ‘સિન્ધવ’ એટલું કહ્યાથી ‘અન્ધ કે લવણ’ એવો સંશય થાય છે. ૧૪૦૬.

જેમાંથી સ્કુટ અર્થ નીકળે એવી ભાષા ‘વ્યાકૃત’ વ્યવહારભાષા; અને ગંભીર તથા અવ્યક્ત અક્ષરોવાળી ભાષા—તે ‘અવ્યાકૃત’ વ્યવહારભાષા કહેવાય છે. ૧૪૦૭.

એ પ્રમાણે પહેલી ત્રણના દશ દશ પ્રકાર અને ચોથીના બાર મળીને એકંદર બેતાળીશ ભાષાલેહ શ્રીજિનેશ્વરોએ કહ્યા છે. ૧૪૦૮.

સત્યવાદી સર્વથી થોડા છે. શેષ ત્રણ વર્ગના અનુક્રમે અકેકથી અસંખ્યગણા છે. અને એ ચારે વર્ગવાળાથી અનન્તગણા ‘નહિં બોલનારા’ છે. ૧૪૦૯.

આ પ્રમાણે એકત્રીશમા દ્વાર ‘યોગ’નું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

ક્યા ક્યા જીવ કેટલા કેટલા છે એનું દૃષ્ટાન્તપૂર્વક નિરૂપણ કરવું એને ‘માન’ કહ્યું છે. (એ બત્રીશમું દ્વાર) ૧૪૧૦.

પરસ્પર કેટલીક સંબંધની અપેક્ષાએ ‘અદ્યબહુત્વ’ કહેવું એ ‘અદ્ય’ અદ્યબહુત્વ કહ્યું છે. (એ તેત્રીશમું દ્વાર). ૧૪૧૧.

भूयांसो दिशि कस्यां के जीवाः कस्यां च केऽल्पकाः ।
एवंरूपाल्पबहुता विज्ञेया दिगपेक्षया ॥ १४१२ ॥

प्राप्य पृथ्व्यादित्वमंगी जघन्योत्कर्षतः पुनः ।
कालेन यावताप्नोति तद्भावं स्यात्तदन्तरम् ॥ १४१३ ॥

विवक्षितभवात्तुल्येऽतुल्ये च यद्भवान्तरे ।
गत्वा भूयोऽपि तत्रैव यथासम्भवमागतिः ॥ १४१४ ॥

जघन्यादुत्कर्षतश्च वारानेतावतो भवेत् ।
इत्यादि यत्रोच्यतेऽसौ भवसंवेध उच्यते ॥ १४१५ ॥ युग्मम् ॥

सर्वजातीयजीवानां परस्परव्यपेक्षया ।
वक्ष्यते याल्पबहुता महाल्पबहुतात्र सा ॥ १४१६ ॥

भवतु सुगमं द्वारैरेभिः सदागमशोभनैः
नगरमिव सश्रीकं जीवास्तिकायनिरूपणम् ।
विमलमनसां चेतांसीह प्रविश्य परां मुदम्
दधतु विविधैरर्थैर्व्यक्तीकृतश्च पदे पदे ॥ १४१७ ॥

कथं दिशाभां कथा लुपो घण्टा छे अने कथं दिशाभां कथा लुपो अल्प छे ओवी रीतना अल्पबहुत्वने 'दिशानी अपेक्षावाणु' अल्पबहुत्व कथ्यं छे. (ओ चोत्रीशमुं द्वार) १४१२.

पृथ्व्यादिपणुं पाभीने प्राणी जघन्यतः तथा उत्कृष्टतः जेटले काणे पुनः ते लावने प्राप्त करे ते तेनुं 'अन्तर' कडेवाय. (पांत्रीशमुं द्वार) १४१३.

विवक्षित लवेथी, समान के असमान लवान्तरे जघने पुनः पणु यथासंलव त्यां आववानुं, जघन्य तथा उत्कृष्ट, आटली वार थाय-धत्यादि जयां कडेवाय, ते लवसंवेध कडेवाय छे. (चोत्रीशमुं द्वार) १४१४-१४१५.

सर्वजातिना लुपोनुं परस्परनी अपेक्षाओ जे अल्पबहुत्व डोय ते महान् अल्पबहुत्व. (साडत्रीशमुं अने छेड्लुं द्वार) १४१६.

सदागमवडे शोलायमान ओवां आ द्वारो वडे समृद्धिवान नगरनी पेठे लुवास्तिकायनुं निरूपणु सुगम थाओ, अने प्रत्येक पदे प्रकट करेला विविधप्रकारना अर्थोवडे निर्मलचित्तवाणा-ओना अतःकरणुने विषे प्रवेश करीने परम दुर्ध आपो. १४१७.

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્ત્તિકીર્ત્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દાન્તિષ-
 દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।
 કાવ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્વપ્રદીપોપમે
 સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્થસુભગઃ પૂર્ણસ્તૃતીયઃ સુખમ્ ॥ ૧૪૧૮ ॥

॥ ઇતિ શ્રીલોકપ્રકાશે તૃતીયઃ સર્ગઃ સમાપ્તઃ ॥

જગતના લોકોને આશ્ચર્ય પમાડનારી છે કીર્તિ જેમની એવા શ્રીકીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય, અને માતા રાજશ્રી તથા પિતા તેજપાળના પુત્ર,—એવા શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જગતના નિશ્ચિત તત્વોને પ્રકાશિત કરવામાં દીપકસમાન આ જે કાવ્યરૂપ ગ્રંથ રચ્યો છે તેનો, અંદરથી નીકળતા અર્થોના સમૂહથી મનોહર એવો આ ત્રીજો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો. ૧૪૧૮.

ત્રીજો સર્ગ સંપૂર્ણ.

अथ चतुर्थः सर्गः।

द्वाराण्येवं वर्णितानि सप्तत्रिंशदिति क्रमात् ।

निर्दिश्यन्तेऽथ संसारिजीवेष्वमूनि तत्र च ॥ १॥

ओघतो भाव्यते संसारिषु द्वारकदम्बकम् ।

आदौ ततो विशेषेण प्रत्येकं भावयिष्यते ॥ २ ॥

द्विधा संसारिणो जीवास्त्रसस्थावरभेदतः ।

त्रिविधाः स्युस्त्रिभिर्वेदैर्गतिभेदैश्चतुर्विधाः ॥ ३ ॥

एकद्वित्रिचतुःपंचेन्द्रिया इति च पंचधा ।

षोढा कायप्रकारैः स्युर्भवन्त्येवं च सप्तधा ॥ ४ ॥

एकाक्षा बादराः सूक्ष्माः पंचाक्षाः संज्ञ्यसंज्ञिनः ।

चत्वारोऽमी विकलाक्षेत्रिभिः सह समन्विताः ॥ ५ ॥

सर्गोच्चाथे.

त्रीन् सर्गभां साऽत्रीश द्वारोनु' कभशः वर्णुन कथुं. डवे अे द्वारोनेो संसारी एवोने विषे निर्देश करीअे छीअे. तेभां पणु पडेलां सर्व द्वारोनेो 'ओघथी' अेटले अेकसामटो निर्देश करशुं; अने पछी प्रत्येक द्वारनु' 'विशेषतः' वर्णुन करशु. १-२.

संसारी एवना अे प्रकार छे: (१) त्रस अेटले चल-हाली आली शके अे; अने (२) स्थावर अेटले स्थिर, अर्थात् हाली आली न शके अे.

वणी एवने स्त्री, पुत्रुष के नपुंसक अेम त्रणु वेद डोय-अे लेजे अेना त्रणु प्रकार छे.

वणी एवने देव, मनुष्य, तिर्यंच के नारकी-अेवी गति डोय-अे लेजे अेना चार प्रकार कडेवाय. ३.

वणी एवने अेक थी ते पांच सुधी छन्द्रिय डोय-अे लेजे अेना अेकेन्द्रि, अेधन्द्रि, तेधन्द्रि, अठरिन्द्रि अने पंचेन्द्रि अेम पांच प्रकार कडेवाय.

वणी 'काय' प्रमाणे प्रकार गणीअे तो छ प्रकार थाय: पृथ्वीकाय, अपकाय, तेडकाय, वाडकाय, वनस्पतिकाय अने त्रसकाय. ४.

वणी अेना सात प्रकार पणु पडे-ते आवी रीते:—(१) सूक्ष्म अेकेन्द्रि, (२) भादर अेकेन्द्रि, (३) अेधन्द्रि, (४) तेधन्द्रि, (५) अठरिन्द्रि, (६) सज्ञि पंचेन्द्रि अने (७) असंज्ञि पंचेन्द्रि. ५.

चतुर्धैकेन्द्रियाः सूक्ष्मान्यपर्याप्तान्यभेदतः ।

पंचाक्षा विकलाक्षाश्च भवन्तीत्येवमष्टधा ॥ ६ ॥

अंडजादिभेदतोऽष्टौ त्रसास्तत्रांडजाः किल ।

पक्षिसर्पाद्या रसोत्था मद्यकीटादयोऽङ्गिनः ॥ ७ ॥

जरायुजा नृगवाद्या यूकाद्याः स्वेदजा मताः ।

संमूर्च्छजा जलूकाद्या पोतजाः कुंजरादयः ॥ ८ ॥

उद्भेदजाः खंजनाद्याः देवाद्याश्चौपपातिकाः ।

स्थावरेणैकेन युक्ता नवधेत्यङ्गिनो मताः ॥९॥ त्रिभिः विशेषकम् ॥

अथवा—नवधा स्थावराः पंच पंचाक्षविकलैर्युताः ।

दशधा विकलैः द्वादशैः पंचाक्षैः संज्ञयसंज्ञिभिः ॥ १० ॥

स्थावरैर्विकलैः पंचेन्द्रियैश्च वेदतस्त्रिभिः ।

एकादश द्वादश स्युः कायैः पर्याप्तकापरैः ॥ ११ ॥

वर्णो लुपना आठ प्रकार पणु पडे: (१) सूक्ष्म पर्याप्त ऐकेन्द्रि, (२) आहर पर्याप्त ऐकेन्द्रि, (३) सूक्ष्म अपर्याप्त ऐकेन्द्रि, (४) आहर अपर्याप्त ऐकेन्द्रि, (५) जेष्ठन्द्रि, (६) तेष्ठन्द्रि, (७) अउरिन्द्रि अने (८) पंचेन्द्रि. ६.

वर्णो लुपना नव प्रकार पणु पडे:—‘ स्थावर ’ अने आठ प्रकारना ‘ त्रस ’ मणीने नव. ऐ आठ प्रकारना ‘ त्रस ’ आ प्रमाणे—(१) ‘ अंडज ’ ऐटले छंडाभांथी उत्पन्न थता: पक्षी, सर्प वगेरे; (२) ‘ रसज ’ ऐटले रसभांथी उत्पन्न थता: महिराना कीडा वगेरे; (३) ‘ जरायु ’ थी उत्पन्न थता: मनुष्य, जणद वगेरे; (४) प्रस्वेदथी उत्पन्न थता: शू वगेरे; (५) ‘ संमूर्च्छम ’: जणो वगेरे; (६) पोतज: छाथी वगेरे; (७) ‘ उड्लेद ’ थी उत्पन्न थता: अंजन वगेरे; अने (८) ‘ औपपातिक ’: देव वगेरे. ७-६.

नव प्रकार आ प्रमाणे पणु डोय:—पांच स्थावर, ऐक पंचेन्द्रि अने त्रणु विकलेन्द्रि (जेष्ठन्द्रि, तेष्ठन्द्रि, अउरिन्द्रि).

वर्णो ऐना दश प्रकार पणु पडे: त्रणु विकलेन्द्रि, पृथ्वी आदि पांच ऐकेन्द्रि, संज्ञी पंचेन्द्रि, अने असंज्ञी पंचेन्द्रि. १०.

वर्णो लुपना अग्यार प्रकार पणु पडे ते आ प्रमाणे:—पांच स्थावर, त्रणु विकलेन्द्रि, अने पुर्ष-स्त्री-तथा नपुंसक ऐम त्रणु पंचेन्द्रि.

वर्णो लुपना आर प्रकार पणु पडे ते आ प्रमाणे:—पृथ्वीकाय आदि छ काय-ऐ छ पर्याप्त पणु डोय अने अपर्याप्त पणु डोय, ऐटले ६×२=१२ (आर). ११.

पर्याप्तापर्याप्तकैश्च स्थावरैस्त्रिविधैस्त्रसैः ।

वेदभेदात् भवन्त्येवं त्रयोदश विधाः किल ॥ १२ ॥

प्रागुक्ताः सप्तधा पर्याप्तकापर्याप्तभेदतः ।

चतुर्दशविधा जीवाः स्युः पंचदशधाप्यमी ॥ १३ ॥

पंचाक्षा नरतिर्यचस्त्रिविधा वेदभेदतः ।

देवा द्विधा नारकश्चेत्येवं पंचेन्द्रिया नव ॥ १४ ॥

द्विविधा बादरैकाक्षाः पर्याप्तापरभेदतः ।

सूक्ष्मैकाक्षा विकलाक्षाः स्युः पंचदश संयुताः ॥१५॥ युग्मम् ॥

तिर्यचः पंचधैकाक्षादिकाः पंचाक्षसीमकाः ।

नृदेवनारकाश्चाष्टाप्येते पर्याप्तकापराः ॥१६॥ इति षोडश भेदाः ॥

प्रागुक्ता नवधा पंचेन्द्रियाश्च पंचधैकखाः ।

त्रिविधा विकला एवं स्युः सप्तदशधांगिनः ॥ १७ ॥

वणी लवना तेर लेह पणु पडे ते आ प्रमाणे:—पांच स्थावरपर्याप्त, पांच स्थावर-अपर्याप्त, अने पुंशु स्त्री तथा नपुंसक ऐम त्रणु जतिना तस. १२.

वणी लवना चौह लेह पणु थछ शके ते आ प्रमाणे:—उपर पांचमा श्लोकमां सात प्रकार क्छा छे ते साते 'पर्याप्त' अने 'अपर्याप्त' जेउ डोय अटले ७×२=१४ चौह. १३.

वणी अना पंहर लेह पणु पडे अने ते आ रीते:—पुंशु स्त्री अने नपुंसक ऐम त्रणु 'वेद' ना पंचेन्द्रिय मनुष्य, ऐज प्रमाणे त्रणु 'वेद' ना पंचेन्द्रिय तिर्यच, स्त्री अने पुंशु ऐम जे 'वेद' ना देव, नपुंसकवेही नारकी, पर्याप्त णाहर अकेन्द्रि, अपर्याप्त णाहर अकेन्द्रि, सूक्ष्म अकेन्द्रि, तथा त्रणु विकणेन्द्रि—मणी कुल पंहर. १४-१५.

वणी लवना सोण लेह पणु कडेवाय ते आ प्रमाणे:—अकेन्द्रिथी ते पंचेन्द्रि सुधीना पांच प्रकारना तिर्यच, तथा मनुष्य देव अने नारकी जे त्रणु अटले कुल प्रकार आठ थया; जे आठे पाछा पर्याप्त अने अपर्याप्त जेउ डोय अटले ८×२=१६ (सोण.) १६.

वणी लवना सत्तर लेह पणु पडे ते आ प्रमाणे:—(पृथ्वी आदि) पांच प्रकारना अकेन्द्रिय, उपर (चौहमां श्लोकमां) गणुवेदा नव प्रकारना पंचेन्द्रियो, तथा त्रणु विकणेन्द्रियो—ऐम अकेन्द्रि सत्तर. १७.

પ્રાયુક્તા નવધા જીવાઃ પર્યાપ્તાપરભેદતઃ ।

ભવન્ત્યષ્ટાદશવિધા જીવા એવં વિવક્ષિતાઃ ॥ ૧૮ ॥

પંચાન્ના નવધા પ્રાગ્વદશધા ચ પેરેક્લિનઃ ।

પર્યાપ્તાન્યાઃ સ્થૂલસૂક્ષ્મૈકાક્ષાઃ સવિકલેન્દ્રિયાઃ ॥ ૧૯ ॥

એકોનવિંશતિવિધા ભવન્ત્યેવં શરીરિણઃ ।

પ્રાયુક્તા દશધા પર્યાપ્તાન્યા વિંશતિધેતિ ચ ॥૨૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સ્થાવરા વિંશતિઃ સૂક્ષ્માન્યપર્યાપ્તાન્યભેદતઃ ।

ત્રસેન ચ સમાયુક્તા એકવિંશતિધાક્લિનઃ ॥ ૨૧ ॥

પૂર્વોદિતાઃ પ્રકારા યે એકાદશ શરીરિણામ્ ।

દ્વાવિંશતિવિધાઃ પર્યાપ્તાન્યભેદાત્ દ્વિધા કૃતાઃ ॥ ૨૨ ॥

એવં વિવક્ષાવશતો જીવા ભવન્ત્યનેકધા ।

જીવાનામોઘતઃ સ્થાનં લોકઃ સર્વોઽપ્યુદીરિતઃ ॥ ૨૩ ॥

વળી જીવના અઠાર લેહ પણ કહેવાય તે આ પ્રમાણે:—ઉપર (દશમા સ્લોકમાં) નવ પ્રકારના જીવ ગણાવ્યા છે તે પાછા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એક હોય એટલે $૯ \times ૨ = ૧૮$ અઠાર થયા. ૧૮.

વળી જીવના એકાદશ લેહ પણ થાય તે આ પ્રમાણે:—પૂર્વોક્ત નવ પ્રકારના પંચેન્દ્રિ; સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિ તથા ત્રણ વિકળેન્દ્રિ મળીને પાંચ—એના પાછા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત કરવાથી દશ;—એમ એકંદર એકાદશ. ૧૯—૨૦.

વળી એના વીશ લેહ પણ આ પ્રમાણે થાય:—પૂર્વે (દશમા સ્લોકમાં) દશ પ્રકાર ગણાવ્યા છે તે પાછા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ એક હોય એટલે $૧૦ \times ૨ = ૨૦$ (વીશ) થયા. ૨૦.

વળી એના એકવીશ લેહ આ પ્રમાણે થાય:—પાંચ સ્થાવર કહ્યા છે તે સૂક્ષ્મ પણ હોય અને બાદર પણ હોય, વળી પર્યાપ્ત પણ હોય અને અપર્યાપ્ત પણ હોય એટલે $૫ \times ૨ \times ૨ = ૨૦$ વીશ પ્રકાર સ્થાવરના થયા; અને એની સાથે એક પ્રકાર ‘ત્રસ’નો; એટલે એકંદર એકવીસ. ૨૧.

એના બાવીશ લેહ પણ પઠે તે આ પ્રમાણે:—પૂર્વોક્ત અગ્યારમા સ્લોકમાં એના અગ્યાર લેહ સમજાવ્યા છે તેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બન્ને પ્રકાર ગણતાં $૧૧ \times ૨ = ૨૨$ (બાવીશ) થયા. ૨૨.

એવી રીતે વિવક્ષા કરતાં જીવના અનેક ભેદો થાય છે.

દ્વારાણિ પર્યાપ્ત્યાદીનિ સર્વાણ્યપ્યવિશેષતઃ ।

સમ્ભવન્ત્યોઘતો જીવે વિજ્ઞેયાનિ યથાગમમ્ ॥ ૨૪ ॥

इति सामान्यतः संसारिजीवनिरूपणम् ॥

સંસારિણો દ્વિધોક્તાઃ પ્રાક્ ત્રસસ્થાવરભેદતઃ ।

સ્થાવરાસ્તત્ર પૃથ્થ્યમ્બુતેજોવાયુમહીરુહઃ ॥ ૨૫ ॥

પંચામી સ્થાવરાઃ સ્થાવરાલ્ક્યકર્મોદયાત્કિલ ।

હુતાશમરુતૌ તત્ર જિનૈરુક્તૌ ગતિત્રસૌ ॥ ૨૬ ॥

इति जीवाभिगमाभिप्रायेण ॥

आचारांगनिर्युक्तिवृत्त्यभिप्रायेण तु—

दुविहेत्यादि । त्रसा एव जीवाः त्रसजीवाः लब्धित्रसाः गतित्रसाश्च ।
तेजोवायू लब्ध्या त्रसौ इति । अन्ये च नारकादयः गतित्रसाः । इति
तात्पर्यम् ॥

वनस्पतिश्च प्रत्येकः साधारण इति द्विधा ।

सर्वेऽमी वादराः सूक्ष्मा विना प्रत्येकभूरुहम् ॥ ૨૭ ॥

‘એ જીવોનું’ સ્થાન ‘ઓઘતી’ સમસ્ત લોક છે. વળી એમને વિષે ‘પર્યાપ્ત’ આદિ સર્વ દ્વારે ‘ઓઘતી’ સંલવે છે—એ આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે જાણવાં. ૨૩-૨૪.

આ પ્રમાણે સંસારી જીવનું સામાન્ય સ્વરૂપ કહ્યું.

અગાઉ ‘ત્રસ’ અને ‘સ્થાવર’ એમ બે પ્રકારના સંસારી જીવો કહ્યા છે તેમાં પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેલકાય, વાઉકાય અને વનસ્પતિકાય—એ પાંચ સ્થાવર છે. એ પાંચને સ્થાવર નામ કર્મનો ઉદય હોવાથી એઓ સ્થાવર છે. તેમાં પણ તેલકાય અને વાઉકાયને જિનલગવાને ગતિની અપેક્ષાએ ત્રસ કહ્યા છે. ૨૫-૨૬.

એ ‘જીવાભિગમ’ નો અભિપ્રાય છે.

આચારાંગસૂત્રની નિર્યુક્તિવૃત્તિને અભિપ્રાયે તો જે જીવો ત્રસ હોય તે જ ત્રસ કહેવાય. એના ‘ગતિત્રસ’ અને ‘લબ્ધિત્રસ’ એવા બે ભેદ પાડે છે. તેલકાય અને વાઉકાય—એ બેઉ એ મતે લબ્ધિત્રસ છે, અને નારકીના જીવો વગેરે ગતિત્રસ છે.

વનસ્પતિકાયના ‘પ્રત્યેક’ અને ‘સાધારણ’ એમ બે ભેદ છે. ‘પ્રત્યેક’ વનસ્પતિકાય શિવાય પાંચે ‘સ્થાવર’ સૂક્ષ્મ અને બાદર બેઉ છે. ૨૭.

एकादशैकेन्द्रिया स्युरेवं प्रत्येकसंयुताः ।

अपर्याप्ताश्च पर्याप्ता एवं द्वाविंशतिः कृताः ॥ २८ ॥

तत्र क्षमाम्भोऽग्निपवनाः साधारणवनस्पतिः ।

एतेऽपर्याप्तपर्याप्ता दशैवं सूक्ष्मदेहिनः ॥ २९ ॥

सूक्ष्मनामकर्मयोगाद्ये प्राप्ताः सूक्ष्मतामिह ।

चर्मचक्षुरगम्यास्ते सूक्ष्माः पृथ्व्यादयः स्मृताः ॥ ૩૦ ॥

સૂક્ષ્માઃ સાધારણવનસ્પતયો યેઽન્ન શંસિતાઃ ।

તે ચ સૂક્ષ્મનિગોદા ઇત્યુચ્યન્તે શ્રુતકોવિદૈઃ ॥ ૩૧ ॥

अनन्तानामसुमतामेकसूक्ष्मनिगोदिनाम् ।

साधारणं शरीरं यत् स निगोद इति स्मृतः ॥ ૩૨ ॥

તત્ત્વૈકં સર્વતદ્વાસિસમ્બન્ધિ સ્તિબુકાકૃતિ ।

ઔદારિકં સ્યાત્પ્રત્યેકં ત્વેષાં તૈજસકાર્મણે ॥ ૩૩ ॥

તે સહોચ્છવાસનિઃશ્વાસાઃ સમં ચાહારકારિણઃ ।

अनन्ता अतिसूक्ष्मेङ्गे सहन्ते हन्त यातनाम् ॥ ૩૪ ॥

એ લેખે દશ લેહ થયા એમાં 'પ્રત્યેક'ને સંયુક્ત કરતાં-લેખવતાં એકેન્દ્રિના અગ્યાર લેહ થાય છે. એ વળી 'પર્યાપ્ત' અને 'અપર્યાપ્ત' હોય એટલે $૧૧ \times ૨ = ૨૨$ (બાવીશ) લેહ થયા. ૨૮.

એમાં પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેલિકાય, વાઉકાય અને સાધારણ વનસ્પતિકાય-એ પાંચ 'પર્યાપ્ત' તેમજ 'અપર્યાપ્ત' હોવાથી સૂક્ષ્મએકેન્દ્રિના $૫ \times ૨ = ૧૦$ (દશ) લેહ થાય છે. ૨૯.

સૂક્ષ્મનામકર્મના યોગથી જેઓ સૂક્ષ્મપણું પામ્યા છે અને ચર્મચક્ષુને અર્ગમ્ય છે એઓ સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાય, સૂક્ષ્મઅપ્કાય આદિ છે. ૩૦.

જેને અહિં 'સૂક્ષ્મસાધારણવનસ્પતિકાય' કહ્યા છે એને સિદ્ધાન્તવાદીઓ 'સૂક્ષ્મનિગોદ' (ના જીવ) કહે છે. ૩૧.

એક સૂક્ષ્મનિગોદવાળા અનન્ત પ્રાણીઓનું જે સાધારણ શરીર-એનું નામ નિગોદ. ૩૨.

તે (સાધારણ એટલે ઔદારિક શરીર) સ્તિબુક જેવી આકૃતિવાળું હોય છે, એમાં રહેલા સર્વ જીવો સાથે સમ્બંધ છે, અને એ એક જ છે, જે કે તેજસ અને કાર્મણ શરીર તો એ બધાનાં જૂદાં છે. ૩૩.

એ અનન્ત (નિગોદી) જીવો સાથેજ શ્વાસોશ્વાસ લે છે, આહાર પણ સાથે જ કરે છે, અને પોતાનાં અત્યન્તસૂક્ષ્મ શરીરપર યાતના પણ સાથેજ સહન કરે છે. ૩૪.

द्रव્યલોક] 'निगोद' नुं स्वरूप । 'निगोद' ना 'गोळा' नी पद्धति । (३२५)

तथोक्तम्—

जं नरए नेरइया दुख्खं पावंति गोअमा तिख्खम् ।
तं पुण निगोअजीवा अणंतगुणियं वियाणाहि ॥ ३५ ॥
सूक्ष्मा अनन्तजीवात्मका निगोदा भवन्ति भुवनेऽस्मिन् ।
पृथ्व्यादिसर्वजीवाः संख्येयकसंमिता असंख्येयाः ॥ ३६ ॥

इति भगवतीवृत्तौ ॥

एभिः सूक्ष्मनिगोदैश्च निचितोऽस्त्यखिलोऽपि हि ।
लोकोऽञ्जनचूर्णपूर्णासमुद्गवत्समन्ततः ॥ ३७ ॥

जीवाभिगमवृत्तौ—

असंख्येयैर्निगोदैश्च स्यादेकः किल गोलकः ।
गोलकास्तेऽप्यसंख्येया भवन्ति भुवनत्रये ॥ ३८ ॥

गोलकरूपणा चैवम्—

षड्दिशं यत्र लोकः स्यात्तत्र संपूर्णगोलकः ।
निष्पद्यते तन्मध्ये च स्यादुत्कृष्टपदं खलु ॥ ३९ ॥

भगवती सूत्रमां (गौतमगणधरना प्रश्नानां श्रीवीरप्रभुञ्जे उत्तर आपतां) कथं छे के:—

हे गौतम, नरकमा रडेला नारकीना लुवे ने तीक्ष्ण दुःख पावे छे तेनाथी पण अनन्तगणुं दुःख निगोदना लुवे पावे छे अम लणुने. ३५.

आ जगतमां सूक्ष्म निगोदो अनन्त (लुवात्मक) छे अने पृथ्वीकाय वगेरे सर्व लुवे संख्या थय शके अटला असंख्येय छे. (आ प्रमाणे भगवतीनी वृत्तिमां छे). ३६.

आपो लोक आ सूक्ष्मनिगोदोथी आरे डेर लरेदो छे, अंजन लरेला डण्डानी पेठे. ३७

' लुवाभिगम ' नी वृत्तिमां कथुं छे के:—

असंख्य निगोदोना अक गोणो थाय छे अने अेवा पाछा असंख्य गोणाओ त्रणे लुवनमां छे. ३८.

अे गोणाओनी प्रपणा आ प्रमाणे छे:—

लोकाकाश ज्यां छ ये दिशामां डोय त्यां संपूर्ण गोणो थाय छे अने तेनी अंदर उत्कृष्ट पद निष्पन्न थाय छे. ३९.

ભૂમ્યાસન્નાપવરકકોણાન્તિમપ્રદેશકમ્ ।

દેશોઽનુકુર્યાત્ ત્રિદિશમલોકાવરણેન યઃ ॥ ૪૦ ॥

તત્ર ઁંડસ્ય ગોલસ્ય નિષ્પત્તિઃ સકલસ્ય ન ।

સ્યાજ્જઘન્યપદં તસ્મિન્ સ્પષ્ટમલ્પૈર્નિગોદકૈઃ ॥ ૪૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

લોકાન્તર્યત્રકુત્રાપિ સંસ્થિતઃ સ્યાન્નિગોદકઃ ।

ઁકોઠ્ઠુલાસંખ્યભાગમિતક્ષેત્રાવગાહનઃ ॥ ૪૨ ॥

ઁન્યેઽપિ તત્રાસંખ્યેયાસ્તાવન્માત્રાવગાહનાઃ ।

ઁન્યોઽન્યાનુપ્રવેશેન સ્થિતાસ્સન્તિ નિગોદકાઃ ॥ ૪૩ ॥

તત્રાન્યાપેક્ષયા પ્રાજ્યૈઃ સ્પષ્ટં જીવપ્રદેશકૈઃ ।

વિવક્ષણીયમુત્કૃષ્ટપદમેકપ્રદેશકમ્ ॥ ૪૪ ॥

તસ્યામેવ નિગોદાવગાહનાયાં સમન્તતઃ ।

ઁન્યે નિગોદાસ્તિષ્ઠન્તિ પ્રદેશવૃદ્ધિહાનિતઃ ॥ ૪૫ ॥

વિવક્ષિતનિગોદસ્ય મુક્ત્વા કાંશ્ચિત્ પ્રદેશકાન્ ।

ઁક્રમ્ય ચાપરાનેતૈરવસ્થિતૈર્નિગોદકૈઃ ॥ ૪૬ ॥

ઁને જે દેશ ત્રણ દિશાએ અલોકનું આવરણ હોવાને લીધે, પૃથ્વીની લગોલગ આવેલા અપવરક એટલે ઁરડાના ખુણાના અન્તિમપ્રદેશ તુલ્ય હોય ત્યાં સંપૂર્ણ ગોળો થતો નથી પરન્તુ ખંડગોળો (અધુરો ગોળો) થાય છે; ઁને ઁની અંદર નિગોદો પણ ઁછા હોવાથી દેખીતી રીતે જઘન્ય પદ થાય છે. ૪૦-૪૧.

ઁ લોકાકાશમાં હરકોઈ સ્થળે જ્યાં જ્યાં નિગોદ રહેલ હોય છે ત્યાં ત્યાં તે ઁક આંગળાના અસંખ્યમા ભાગપ્રમાણ ક્ષેત્રને અવગાહીને રહેલ હોય છે. ૪૨.

વળી ઁની અંદર એટલી જ અવગાહનાવાળા અસંખ્ય નિગોદો ઁક ખીલમાં પ્રવેશ કરીને રહેલા છે. ૪૩.

ત્યાં જીવપ્રદેશો અન્યની અપેક્ષાએ પ્રાજ્ય એટલે ઁજા હોવાથી ઁકપ્રદેશવાળું ઉત્કૃષ્ટ પદ થાય છે-ઁ સ્પષ્ટ દેખીતું જ છે. ૪૪.

વળી ઁક પણ દિશામાં પ્રદેશ વધી ન શકવાને લીધે, ઁક જ નિગોદાવગાહનામાં ખીલ નિગોદો પણ રહેલા છે. ૪૫.

વળી ઁ વિવક્ષિત નિગોદના કેટલાક પ્રદેશો છોડી ખીલને દખાવી રહેલા તથા

વિવક્ષિતમમુંચદ્ભિસ્તદુષ્કૃષ્ટપદં કિલ ।

एको निष्पाद्यते गोलो ह्यसंख्येयनिगोदकः ॥ ४७ ॥ युग्मम् ॥

तथोक्तम्—

उक्तोसपयममोक्तुं निगोअओगाहणाए सव्वत्तो ।

निष्पाइज्जइ गोलो पएसपरिवुद्धिहाणीहिं ॥ ४८ ॥

अथ गोलकमाश्रित्यैतमेव प्रोक्तलक्षणम् ।

अन्यो निष्पद्यते गोलो मुक्त्वोत्कृष्टपदं हि तत् ॥ ४९ ॥

निरुक्तगोलकोत्कृष्टपदास्पर्शनिगोदके ।

परिकल्प्योत्કૃષ્ટપદમન્યગોલકકલ્પનાત્ ॥ ૫૦ ॥

इत्येकैकनिगोदावगाहनाप्रमिते किल ।

क्षेत्रे भवति निष्पत्तिरेककगोलकस्य वै ॥ ५१ ॥

વિવક્ષિતનિગોદાવગાહનાયાસ્તુ યેઽધિકાઃ ।

निगोदांशास्तत्प्रदेशहानिस्थित्या व्यवस्थिताः ॥ ५२ ॥

વિવક્ષણીયાસ્તે ગોલકાન્તરાનુપ્રવિષ્ટકાઃ ।

एवं गुरूपदेशेन ज्ञेया गोलकपद्धतिः ॥ ५३ ॥ युग्मम् ॥

વિવક્ષિત ઉત્કૃષ્ટ પદને ન મૂકતા એવા એ નિગોદો અસંખ્ય નિગોદોનો એક ગોળો બનાવે છે. ૪૬-૪૭.

અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

ઉત્કૃષ્ટ પદને ન છોડતાં નિગોદોની અવગાહનામાં સર્વત્ર પ્રદેશોની હાનિને લીધે એક ગોળો નિષ્પન્ન થાય છે. ૪૮.

પછી વળી આ જ ઉક્તલક્ષણવાળા ગોળાને આશ્રયીને એક બીજા ગોળો ઉક્ત ઉત્કૃષ્ટ પદ છોડીને નિષ્પન્ન થાય છે. ૪૯.

ઉક્ત ગોળાના ઉત્કૃષ્ટ પદને નહિ સ્પર્શતા—એવા નિગોદમાં અન્યગોળાની કલ્પના પૂર્વક ઉત્કૃષ્ટ પદ કલ્પવું. ૫૦.

એવી રીતે અકેક નિગોદની અવગાહનાપ્રમાણ ક્ષેત્રને વિષે અકેક ગોળો નિષ્પન્ન થાય છે. ૫૧.

વળી વિવક્ષિત નિગોદાવગાહના કરતાં અધિક નિગોદાંશો યોતાના પ્રદેશોની હાનિના

ઉક્તં હિ—

તત્તોચ્ચિયગોલાઓ ઉક્તોસપયં મુદ્ધુ જો અસો ।
 હોઈ નિગોઓ તમ્મિવિ અન્નો નિપજ્જઈ ગોલો ॥ ૫૪ ॥
 એવં નિગોયમિત્તે ચેત્તે ગોલસ્સ હોઈ નિપ્પત્તી ।
 એવં નિપજ્જંતે લોગે ગોલા અસંચિજ્જા ॥ ૫૫ ॥

इत्याद्यर्थतो भगवतीशतक ११ उद्देशके १० ॥

નિગોદા નિચિતાશ્ચૈતેઽનન્તાનન્તાહ્નિમિસ્તથા ।
 નિર્ગચ્છદ્ધિર્યથા નિત્યં ન હ્યેકોઽપિ સ હીયતે ॥ ૫૬ ॥
 યદ્વચાવહારિકાહ્નિગ્મ્યો યાવન્તો યાન્તિ નિર્વૃત્તિમ્ ।
 નિર્યાન્તિ તાવન્તોઽનાદિનિગોદેભ્યઃ શરીરિણઃ ॥ ૫૭ ॥

तथोक्तम्—

સિજ્ઝન્તિ જત્તિયા કિર ઇહ સંવવહારરાસિમજ્જાઓ ।
 ઇન્તિ અણાઈવણસ્સઈમજ્જાઓ તત્તિઆ તમ્મિ ॥ ૫૮ ॥

કારણથી, આવી સ્થિતિ થયા હોય તે અન્ય ગોળાને વિષે પ્રવિષ્ટ થયા સમજવા. આ ગોળા વિષે
 ગુરુમહારાજ પાસેથી વિશેષ સમજણ લેવી. ૫૨-૫૩

આ સંબંધમાં,

“ તે ગોળાના ઉત્કૃષ્ટપદને છોડીને જે બીજાં નિગોદ થાય છે તેને વિષે વળી એક બીજાં
 ગોળો થાય છે. એવી રીતે નિગોદપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં ગોળાની નિષ્પત્તિ થાય છે અને એવા પણ
 અસંખ્ય ગોળા લોકાકાશમાં નિષ્પન્ન થાય છે. ” ૫૪-૫૫.

એ પ્રમાણે ભગવતીના શતક ૧૧ ના ઉદ્દેશ ૧૦ માં કહ્યું છે.

વળી આ નિગોદો અનન્ત અનન્ત પ્રાણીઓથી એવી રીતે બીચોબીચ ભરાયલા છે
 કે એમાંથી નિત્ય નિકાલ થતા છતાં પણ એમાંથી એક પણ નિગોદ ઉભો થતો નથી. ૫૬.

કારણ એ કે વ્યાવહારિક રાશિમાંથી જેટલા જીવો મોક્ષે જાય છે તેટલા જ અનાદિ-
 નિગોદોમાંથી નીકળે છે. ૫૭

પન્નવણાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે

“ વ્યવહાર રાશિમાંથી નીકળી જેટલા જીવો નિર્વાણ પામે છે તેટલા અનાદિ વનસ્પતિ-
 માંથી તેમાં આવે છે. ૫૮.

इति प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

अनन्तेनापि कालेन यावन्तः स्युः शिवं गताः ।

सर्वेऽप्येकनिगोदैकानन्तभागमिता हि ते ॥ ५९ ॥

कालेन भाविनाप्येवमनन्ता मुक्तिगामिनः ।

चिन्त्यन्ते तैः समुदितास्तथापि नाधिकास्ततः ॥ ६० ॥

एवं च न तादृक् भविता कालः सिद्धाः सोपचया अपि ।

यत्राधिका भवन्त्येकनिगोदानन्तभागतः ॥ ६१ ॥

तथाहुः—

जइया होइ पुच्छा जिणाणमग्गंमि उत्तरं तइया ।

इक्कस्स निगोअस्स य अणंतभागो उ सिद्धिगओ ॥ ६२ ॥

निगोदेऽपि द्विधा जीवास्तत्रैके व्यावहारिकाः ।

व्यवहारादतीतत्वात् परे चाव्यावहारिकाः ॥ ६३ ॥

सूक्ष्मान्निगोदतोऽनादेर्निगता एकशोऽपि ये ।

पृथ्यादिव्यवहारं च प्राप्तास्ते व्यावहारिकाः ॥ ६४ ॥

सूक्ष्मानादिनिगोदेषु यान्ति यद्यपि ते पुनः ।

ते प्राप्तव्यवहारत्वात्तथापि व्यवहारिणः ॥ ६५ ॥

अनन्त काण सुधी नेटला प्राणीओ मोक्षे गयेला छे ते सर्व मणीने अेक निगोदनां मात्र अनन्तमा लाग नेटला न समजवा. ५९.

अेवी रीते न लविध्यकाणमां पणु अनन्त लुवे मोक्षे नशे-ते सर्वेने अेकठा करतां पणु अेक निगोदना अनन्तमा लागथी अधिक थवाना नडिं. ६०.

अेन प्रमाणे वणी, अेवे कोछ वणत नडिं आवे के नेमां अेकंदर सिद्धथयेलाओ पणु निगोदना अनन्तमा लागथी वधारे डोय. ६१.

अन्यत्र कथं छे के—

न्यारे न्यारे निनेश्वरने प्रश्न करवामां आवे छे त्यारे अे न उत्तर मणे छे के अेक निगोदना अनन्तमा लाग न मोक्षे गये छे. ६२.

निगोदना लुवे ये जे प्रकारना छे: केटलाक ‘व्यवहारी’ अने भील ‘अव्यवहारी’ अेटले व्यवहाररहित. ६३.

अनादिसूक्ष्मनिगोदमांथी नेओ अेकवार पणु नीकणेला छे अने पृथ्यादिव्यवहारने

કદાપિ યે ન નિર્યાતા બહિઃ સૂક્ષ્મનિગોદતઃ ।
અઠ્યાવહારિકાસ્તે સ્યુર્દરીજાતમૃતા ઇવ ॥ ૬૬ ॥

તદુક્તં વિશેષણવત્યામ્—

અત્થિ અણંતા જીવા જેહિં ન પત્તો તસાઇપરિણામો ।
તે વિ અણંતાણંતા નિગોશ્રવાસં અણુહવન્તિ ॥ ૬૭ ॥

इति सूक्ष्माणां भेदाः ॥ १ ॥

एभिर्लोकोऽखिलो व्याप्तः कज्जलेनेव कूपिका ।
क्वापि प्रदेशो नास्त्येभिर्विहीनः पुद्गलैरिव ॥ ६८ ॥

इति स्थानम् ॥ २ ॥

આદ્યાશ્ચતસ્રસ્તિસ્રઃ સ્યુરેષાં પર્યાપ્તયઃ ક્રમાત્ ।
પર્યાપ્તાન્યેષામથાયુઃ શ્વાસઃ કાયબલં તથા ॥ ૬૯ ॥
ત્વગિન્દ્રિયં ચેત્યમીષાં પ્રાણાશ્ચત્વાર ઈરિતાઃ ।
સંખ્યા યોનિકુલાનાં તુ પ્રથમેષાં ન લક્ષ્યતે ॥૭૦॥ યુગ્મમ્ ॥

પ્રાપ્ત થયેલા છે તે વ્યવહારી કહેવાય છે. એઓ કદાચ પુનઃ ત્યાંને ત્યાં પાછા જાય તોયે એમણે વ્યવહાર જાણેલો હોવાથી વ્યવહારી જ કહેવાય. ૬૪-૬૫.

જેઓ કદાપિ સૂક્ષ્મનિગોદમાંથી નીકળ્યાજ નથી એઓ ‘ શુક્ષ્માં જન્મ્યા ને શુક્ષ્માં જ મૃત્યુ પામ્યા, ’ ની પેઠે અવ્યવહારી છે. ૬૬.

‘ વિશેષણવતી ’ માં કહ્યું છે કે:—

એવા અનન્ત જીવો છે કે જેઓ પરિણામે પણ ત્રસત્વ પામ્યા નથી. એઓ અનન્ત-અનન્તકાળ નિગોદમાં સખડ્યા કરે છે. ૬૭.

એવી રીતે સૂક્ષ્મજીવોના ‘ લેહ ’ સમજવા.

કાજળ ભરેલી દાબડીની જેમ સકળ લોક આ જીવોથી ભરેલો છે. જેમ પુદ્ગળવિનાનો કોઈ પ્રદેશ નથી તેમ આ જીવો વિનાનું પણ કોઈ સ્થાન નથી. ૬૮.

એટલું (સૂક્ષ્મ જીવોના) ‘ સ્થાન ’ વિષે.

આ જીવોને અનુક્રમે પહેલી ચાર અથવા ત્રણ ‘ પર્યાપ્તિ ’ હોય છે. એમનાં આયુષ્ય, શ્વાસ, કાયબળ અને સ્પર્શેન્દ્રિય—એ ચાર ‘ પર્યાપ્ત ’ હોય છે અને એ એઓનાં પ્રાણ કહેવાય છે. વળી એઓની ‘ યોનિસંખ્યા ’ અને ‘ કુળસંખ્યા ’ જૂદી જણાવી નથી—માટે પાંચમા

તતથ સંખ્યા યોનિકુલાનાં યા વાદરાણાં પ્રવક્ષ્યતે ।
 एतेषामपि सैवामी सर्वे संवृतयो नयः ॥ ७१ ॥

इति पर्याप्त्यादिद्वारचतुष्टयम् ॥ ३-६ ॥

अन्तर्मुहूर्त्तमुत्કृष्टा भवत्येषां भवस्थितिः ।
 जघन्या क्षुल्लकभवरूपमन्तर्मुहूर्त्तकम् ॥ ७२ ॥

तथोक्तम्—दससहससमा सुरनारयाण सेसाण खुद्भवो ॥

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

सूक्ष्मनिगोदजीवानां त્રિधा कायस्थितिर्भवेत् ।
 अनाद्यन्ताऽनादिसान्ता साद्यन्ता चेतिभेदतः ॥ ७३ ॥

सूक्ष्માન્निગોદતોઽનાદેર્નિર્ગતા ન કદાપિ યે ।
 નૈવાપિ નિર્ગમિષ્યન્તિ તેષામાઘ્યા સ્થિતિર્ભવેત્ ॥ ૭૪ ॥

अनन्तपुद्गलपरावर्त्तमाना भवेदियम् ।
 सन्ति चैवंविधा जीवा येषामेषा स्थितिर्भवेत् ॥ ७५ ॥

સર્ગમાં ' ખાદર ' જીવોની એ સંખ્યા કહેવામાં આવશે એ જ આ ' સૂક્ષ્મ ' ની પણ-સમજા-
 લેવી. વળી આ સૂક્ષ્મ જીવો સર્વ ' સંવૃત્તયોનિવાણા ' છે. ૬૯-૭૧.

એટલું 'પર્યાપ્તિ-યોનિસંખ્યા-કુળસંખ્યા અને યોનિનું સંવૃત્તત્વાદિ' એ ચાર દ્વાર વિષે.

એ જીવોની ભવસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે, અને જઘન્યતઃ ક્ષુલ્લકભવરૂપ
 અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. ૭૨.

અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

દેવતા અને નારકીના જીવોની જઘન્ય ભવસ્થિતિ દશહજાર વર્ષની, અને ખીલ્લજીવોની
 ક્ષુલ્લકભવ જેટલી છે.

એટલું સાતમા ' ભવસ્થિતિ ' દ્વાર વિષે.

આ સૂક્ષ્મનિગોદના જીવોની કાયસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે: (૧) અનાદિઅનંત,
 (૨) અનાદિસાંત અને (૩) સાદિસાંત. ૭૩.

જેઓ કદાપિ અનાદિસૂક્ષ્મનિગોદમાંથી નીકળ્યા નથી અને નીકળવાના પણ નથી એમની
 પહેલી એટલે ' અનાદિઅનંત ' કાયસ્થિતિ સમજવી. એ અનન્તપુદ્ગળપરાવર્ત જેટલી હોય.
 અને એવા જીવો પણ હોય છે કે જેમની એટલી સ્થિતિ હોય. ૭૪-૭૫.

યદુક્તમ્— સામગ્ગિશ્ચભાવાશ્ચો વવહારિયરાસિશ્ચપ્પવેસાશ્ચો ।

ભઠ્ઠા વિ તે શ્રણંતા જે સિદ્ધિસુહં ન પાવંતિ ॥ ૭૬ ॥

નિગોદાત્સૂદ્ધમતો યે ચ નિર્ગતા ન કદાચન ।

નિર્યાસ્યન્તિ પુનર્જાતુ સ્થિતિસ્તેષાં દ્વિતીયિકા ॥ ૭૭ ॥

અનન્તપુદ્ગલપરાવર્ત્તમાના ત્વસાવપિ ।

ગતસ્ય કાલસ્યાનન્ત્યાત્ કૈષાંચિત્ ભાવિનોઽપિ ચ ॥૭૮॥

અનાદિસ્થિતિકા ન સ્યુર્યઘનન્તા નિગોદિનઃ ।

તદા વદ્યમાણવનસ્પતિકાયસ્થિતિક્ષયે ॥ ૭૯ ॥

કૃતે કાયપરાવર્ત્તે નિઃખિલૈર્વનકાયિકૈઃ ।

વનસ્પતીનાં નિર્લેપોઽનભિષ્ટોઽપિ પ્રસજ્યતે ॥૮૦॥ યુગ્મમ્ ॥

અનારતં કિં ચ મુક્તિ ગચ્છદ્ભિર્ભવ્યદેહિભિઃ ।

અચિરાદેવ જગતિ ભવ્યાભાવઃ પ્રસજ્યતે ॥ ૮૧ ॥

મુક્તિમાર્ગવ્યવચ્છેદોઽપ્યેતન્ન નેષ્યતે બુદ્ધૈઃ ।

સન્તીતિ પ્રતિપત્તવ્યં તતોઽનાદિનિગોદિનઃ ॥ ૮૨ ॥

અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

સામગ્રીના અભાવને લીધે જન્મનો વ્યવહારરાશિમાં પ્રવેશ થયો નથી એવા, મોક્ષસુખ ન દેખનારા લોકો પણ અનન્ત છે. ૭૬.

ગતકાળમાં જેઓ કદાપિ સૂક્ષ્મનિગોદમાંથી બહાર આવ્યા નથી, પરંતુ ભવિષ્યમાં આવવાના—એવાઓની ખીણ એટલે ‘અનાદિસાંત’ કાયસ્થિતિ છે. ૭૭.

આ સ્થિતિ પણ અનન્તપુદ્ગલપરાવર્ત્ત જેટલી છે. કેમકે એઓનો ગયો એ કાળ અનન્ત છે, અને કેટલાકનો તો ભાવિકાળ પણ અનન્ત છે. ૭૮.

આ અનન્ત નિગોદોની જો અનાદિ સ્થિતિ ન હોય તો, વક્ષ્યમાણસ્વરૂપ વનસ્પતિકાયની સ્થિતિનો ક્ષય થયે સર્વ વનસ્પતિકાયો કાયપરાવર્ત્તન કરતે છતે, વનસ્પતિઓના સર્વનાશનો અનભિષ્ટ પ્રસંગ ઉભો થાય છે. ૭૯-૮૦.

અને વળી લોક્યજનો સર્વદા મોક્ષે જનારા હોવાથી જગતમાં તુરત જ લોક્યપ્રાણીઓના અભાવનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે. તેમ મોક્ષમાર્ગપણ બંધ થઈ જશે. પણ આ સર્વ બુદ્ધિમાન લોકો કબુલ કરતા નથી. માટે અનાદિ નિગોદી જીવો છે ખરા એમ સ્વીકારવું પડશે. ૮૧-૮૨.

इत्याद्यधिकं प्रज्ञापनाष्टादशपदवृत्तितोऽवसेयम् ॥

पुनः प्राप्ता निगोदं येऽनुभूय व्यवहारिताम् ।

कायःस्थितिः स्यात्साद्यन्ता तेषां तां वच्मि मानतः ॥ ८३ ॥

उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः संख्यातीताः प्रकीर्तिताः ।

कालतः क्षेत्रतश्चास्याः स्थितेर्मानमथ ब्रुवे ॥ ८४ ॥

लोकाकाशमितासंख्यखखंडानां प्रदेशकाः ।

एकैकस्यापहारेण ह्रियमाणाः क्षणे क्षणे ॥ ८५ ॥

यावद्भिः कालचक्रैः स्युनिर्लेपा मूलतोऽपि हि ।

तावन्ति तानि स्यात्कायस्थितिरेषां तृतीयिका ॥ ८६ ॥ युग्मम् ॥

कालचक्राण्यसंख्यानि भवन्त्येतानि संख्यया ।

कालतो हि सूक्ष्मतरं क्षेत्रमाहुजिनेश्वराः ॥ ८७ ॥

यतोऽङ्गुलमिताकाशश्रेण्या अभ्रप्रदेशकाः ।

गण्यमानाः समानाः स्युरसंख्योत्सर्पिणीक्षणैः ॥ ८८ ॥

यदाहुः—सुहुमो य होइ कालो तत्तो सुहुमयरं हवइ खित्तम् ।

अंगुलसेढीमित्ते ओसर्पिणीओ असंखिजा ॥ ८९ ॥

आथी विशेष भुलासो प्रज्ञापनसूत्रना अठारमा पदनी वृत्तिथी नाणी लेवो.

व्यवहार नाणी दाधने पुनः नेओ निगोदमां नय छे तेओनी कायस्थिति ' सादिसांत ' छे. अने ओनुं मान ? ओनुं मान " काणथी " असंखयात उत्सर्पिणी—अवसर्पिणी छे. ८३-८४.

हुवे ओनुं ' क्षेत्रथी ' मान हुवे कहीओ छीओ. ८४.

लोकाकाशनेवडा असंख्य आकाशखंडना प्रदेशो छे तेमांथी प्रत्येक क्षणे अकेक प्रदेश दाध लेवा मंडीओ तो ' नेटला काणयको सुधीमां ओ प्रदेश मूलमांथी उणडी नय तेटला काणयक ओ कायस्थिति रहे. ओ कायस्थिति त्रीण (सादिसांत) छे. ८५-८६.

आ काणयको असंख्य छे. केमके जिनेश्वरोओ क्षेत्रने काण करतां सूक्ष्म कहुं छे. केमके अंगुलीप्रमाण आकाशश्रेणीना आकाशप्रदेशो गणुत्रीओ असंख्य उत्सर्पिणीना क्षणे नेटला थाय छे. ८७-८८.

अन्यत्र कहुं छे के:—

सूक्ष्म काण करता पाणु वधारे सूक्ष्म क्षेत्र छे. तेथी आगणीप्रमाण आकाशश्रेणीमां असंख्य उत्सर्पिणीओ थाय छे. ८९.

સૂક્ષ્મદમામ્ભોઽગ્નિમરુતાં કાલતઃ ક્ષેત્રતોઽપિ ચ ।
સ્યાત્કાયસ્થિતિરેષૈવ સૂક્ષ્મત્વેઽપિ તથૌઘતઃ ॥ ૯૦ ॥

એકેન્દ્રિયત્વતિર્યક્ત્વાસંજ્ઞિત્વેષુ પ્રસંગતઃ ।
વનસ્પતિત્વે ક્લીબત્વે કાયસ્થિતિમથ બ્રુવે ॥ ૯૧ ॥

શ્રાવલ્યસંખ્યભાગસ્ય યાવન્તઃ સમયાઃ खलु ।
સ્યુઃ પુદ્ગલપરાવર્ત્તસ્તાવન્તઃ કાયસંસ્થિતિઃ ॥ ૯૨ ॥

સર્વેષામિયમુત્કૃષ્ટા કાયસ્થિતિરુદાહતા ।
જઘન્યા તુ ભવેદન્તર્મુહૂર્ત્તમવિશેષતઃ ॥ ૯૩ ॥

इति कायस्थितिः ॥ ८ ॥

તૈજસં કાર્મણં ચૌદારિકં ચેતિ વપુસ્ત્રયમ્ ।
પૃથ્વ્યાદિસૂક્ષ્મજીવાનાં પ્રજ્ઞતં પરમેષ્ટિભિઃ ॥ ૯૪ ॥

નિગોદાનાં ત્વનન્તાનામેકમૌદારિકં વપુઃ ।
સર્વસાધારણં દ્વે ચ પરે પ્રત્યેકમીરિતે ॥ ૯૫ ॥

इति देहाः ॥ ९ ॥

સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેલિકાય અને વાઉકાયની સ્થિતિ ' કાળથી ' કે ' ક્ષેત્રથી ' એટલી જ હોય; અને ઓઘથી લેતાં સૂક્ષ્મપણામાં પણ એટલી જ હોય. ૯૦.

અહીં પ્રસંગોપાત્ત (૧) એકેન્દ્રિયપણામાં, (૨) તિર્યચપણામાં, (૩) અસંજ્ઞીપણામાં, (૪) વનસ્પતિપણામાં અને (૫) નપુ સકપણામાં કાયસ્થિતિ કેટલી હોય એ કહ્યું છે. ૯૧.

'આવળી' ના અસંખ્યમા ભાગના જેટલા સમયો થાય તેટલા 'પુદ્ગલપરાવર્ત' જેટલી કાયસ્થિતિ હોય. એ સર્વેની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ બાણવી. જઘન્ય તો અન્તર્મુહૂર્ત્તની હોય છે. ૯૨-૯૩.

એટલું આઠમા દ્વાર ' કાયસ્થિતિ ' વિષે.

પૃથ્વીકાય આદિ સૂક્ષ્મ જીવોનાં શરીરના (૧) તૈજસ, (૨) કાર્મણ અને (૩) ઔદારિક-એમ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. ૯૪.

અનન્ત નિગોદોનું સર્વસાધારણ એક ' ઔદારિક ' શરીર કહ્યું છે, અને અન્ય પ્રત્યેકનાં આક્રીનાં એ એટલે ' તૈજસ ' અને ' કાર્મણ ' શરીર કહ્યાં છે. ૯૫.

એટલું નવમા દ્વાર શરીર વિષે.

एकेन्द्रियाणां संस्थानं सर्वेषां हुंडमीरितम् ।
 तत्राप्येष विशेषस्तु दृष्टो दृष्टजगन्नयैः ॥ ९६ ॥
 मसूरचन्द्रसंस्थाना सूक्ष्मा क्षोणी द्विधापि हि ।
 सूक्ष्माः स्तिबुकसंस्थाना आपः पापहरैः स्मृताः ॥ ९७ ॥
 सूचीकलापसंस्थानं तेजो वायुध्वजाकृतिः ।
 सूक्ष्मो निगोदोऽनियतसंस्थानः परिकीर्तितः ॥ ९८ ॥

इति जीवाभिगमाभिप्रायः ॥

संग्रहणीवृत्तौ च—निगोदौदारिकदेहं स्तिबुकाकारमुक्तम् ॥

इति संस्थानम् ॥ १० ॥

अंगुलासंख्यांशमानं सूक्ष्मैकेन्द्रियदेहिनाम् ।
 सामान्यतः शरीरं स्याद्विशेषतस्तु वक्ष्यते ॥ ९९ ॥

इति देहमानम् ॥ ११ ॥

कषायानां वेदनाया मृत्योश्चेति जिनैस्त्रयः ।
 निरूपिताः समुद्रघाताः सूक्ष्मैकाक्षशरीरिणाम् ॥ १०० ॥

सर्व एकेन्द्रियेणुं ' हुंडक ' संस्थान कथं छे. पणु तेमां श्री जिनप्रबुद्धे कंठ विशेष
 अटवे तद्रूपत कथो छे अ नीचे मुअणः—९६.

अट प्रकारना सूक्ष्म पृथ्वीकाय एव मसूर अने अंद्रमाना आकारना छे, अने सूक्ष्म
 अपूकाय स्तिबुकना आकारना छे. तेजिकाय सोयना समूहना आकारना अने वाठिकाय ध्वजना
 आकारना छे. सूक्ष्म निगोदनो आकार अनिश्रित छे. ९७-९८.

अ प्रमाणे ' एवाभिगम ' मां कथं छे.

' संग्रहणी ' नी वृत्तिमां तो निगोदनो औदारिक देह स्तिबुकनी आकृतिनो कथो छे.

अटलुं दशमा द्वार ' संस्थान ' विषे.

सूक्ष्म एकेन्द्रियेणुं ' साधारणतः ' देहमांन आंगणना असंभ्यना लाग अटलुं छेय,
 ' विशेषतः ' आगण उपर कडेथुं. ९९.

अटलुं अग्यारमा द्वार ' देहमान ' विषे.

सूक्ष्मएकेन्द्रिय एवोने (१) कषायोनो, (२) वेदनानो अने (३) मृत्युनो—अम
 त्रणु समुद्रघात कथा छे. १००.

इति समुद्घाताः ॥ १२ ॥

एकेन्द्रियेषु सर्वेषु विकलेन्द्रियकेषु च ।

संख्येयायुर्गर्भजेषु तिर्यक्पंचेन्द्रियेष्वपि ॥ १०१ ॥

तादृशेष्वेव मर्त्येषु तेषु संमुर्छिમેषु च ।

एते विपद्योत्पद्यन्ते सूक्ष्मा दशविधा अपि ॥ १०२ ॥ युग्मम् ॥

तेजोऽनिलौ तु नवरं नोत्पद्येते स्वभावतः ।

मनुष्येष्विति गच्छन्ति ते पूर्वोक्तेषु तान्विना ॥ १०३ ॥

इति गतिः ॥ १३ ॥

उत्पद्यन्ते च पूर्वोक्ताः सूक्ष्मैकाक्षेषु તેઽલિલાઃ ।

સ્વસ્વકર્માનુભાવેન ગરિષ્ઠેન વશીકૃતાઃ ॥ ૧૦૪ ॥

નારકા નિર્જરાસ્તિર્યગ્નરાશ્રાસંખ્યજીવિનઃ ।

નૈષાં સૂક્ષ્મેષુ ગમનં ન ચાપ્યાગમનં તતઃ ॥ ૧૦૫ ॥

ગતિષ્વેવં ચતસૃષુ સંક્ષેપાત્તે વિવક્ષિતાઃ ।

દ્વિગતયો દ્વ્યાગતયો ભવન્તિ સૂક્ષ્મદેહિનઃ ॥ ૧૦૬ ॥

એટલું બારમા દ્વાર ' સમુદ્ઘાત વિષે. '

આ દશે પ્રકારના સૂક્ષ્મ જીવો મૃત્યુ પામે ત્યારે સર્વ એકેન્દ્રિયોને વિષે, વિકલેન્દ્રિયોને વિષે, સંખ્યાત આયુષ્યવાળા અને ગર્ભજ એવા પંચેન્દ્રિતિર્યંચોને વિષે, એવાજ મનુષ્યોને વિષે તેમ સંમુર્છિમ મનુષ્યોને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે. તદ્ગત એટલો કે તેઉકાય અને વાયકાય સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્યોને વિષે ઉત્પન્ન થતા નથી એટલે એઓ મનુષ્ય શિવાયની પૂર્વોક્ત ગતિમાં જાય છે. ૧૦૧-૧૦૩.

એટલું તેરમા દ્વાર ' ગતિ ' વિષે.

ઉપર કહ્યા એ સર્વે જીવો પોતપોતાના ભારે કર્મના અનુભાવને વશે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦૪.

નારકીઓ, દેવો તથા અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા તિર્યંચ અને મનુષ્યો-આટલા 'સૂક્ષ્મો'ને વિષે ' ગમન કરતા નથી તેમ ત્યાંથી આવતા પણ નથી. ૧૦૫.

જેમની આરે ગતિનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે સંક્ષેપમાં સમજાવ્યું એવા આ સૂક્ષ્મ જીવોને એ ' ગતિ ' અને એ ' આગતિ ' થાય છે. ૧૦૬.

તેજોઽનિલૌ તુ નૃભવે નોત્પદ્યેતે સ્વભાવતઃ ।

તતસ્ત એકગતયઃ પ્રોક્તા દ્વયાગતયોઽપિ ચ ॥ ૧૦૭ ॥

સૂક્ષ્મેષુ પૃથ્વીસલિલતેજોઽનિલેષુ જન્તવઃ ।

ઉત્પદ્યન્તે ચ્યવન્તે ચ અસંખ્યેયા નિરન્તરમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

વનસ્પતૌ ત્વનન્તાનામુત્પત્તિવિલયૌ સદા ।

સ્વસ્થાનતઃ પરસ્થાનાત્ત્રસંખ્યાનાં ગમાગમૌ ॥ ૧૦૯ ॥

એકસ્યાપિ નિગોદસ્યાસંખ્યાંશોઽનન્તજીવકઃ ।

જાયતે મ્રિયતે શશ્વત્ કિં પુનઃ સર્વમીલને ॥ ૧૧૦ ॥

તથાહિ । વિવક્ષિતનિગોદસ્ય વિવક્ષિતક્ષણે યથા ।

અસંખ્યેયતમો ભાગ એક ઉદ્વર્ત્તે ધ્રુવમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

ઉત્પદ્યતેઽન્યસ્તથૈવ દ્વિતીયસમયેઽપિ હિ ।

એક ઉદ્વર્ત્તે સંખ્યભાગ ઉત્પદ્યતેઽપરઃ ॥ ૧૧૨ ॥

ઉદ્વર્ત્તનોપપાતાવિત્યેવં સ્યાતાં પ્રતિક્ષણમ્ ।

યથૈકસ્ય નિગોદસ્યાસંખ્યભાગસ્ય સર્વદા ॥ ૧૧૩ ॥

તેઉકાય અને વાઉકાય સ્વાભાવિકપણે જ મનુષ્યોને વિષે ઉત્પન્ન થતા નથી. તેથી એમને ગતિ એક અને આગતિ એ કહી છે. ૧૦૭.

વળી સૂક્ષ્મ પૃથિવી-અપ-તેજ-અને-વાયુ-કાયને વિષે અસંખ્ય જીવો નિરન્તર ઉત્પન્ન થાય છે અને ચ્યવે છે. ૧૦૮.

વનસ્પતિને વિષે તો સદા 'સ્વસ્થાન'ની અપેક્ષાએ, અનન્ત જીવોના ઉત્પત્તિ અને વિલય થયા કરે છે. અને 'પરસ્થાન'ની અપેક્ષાએ અસંખ્ય જીવોનું ગમનાગમન થયા કરે છે. ૧૦૯.

એકલા એક નિગોદનો અનન્તજીવોવાળો અસંખ્યમો ભાગ શશ્વત્ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિલય પામે છે, ત્યારે બધા નિગોદો એકલા થાય તો તો પછી વાત જ શી ? ૧૧૦.

તે આ પ્રમાણે: અમુક ક્ષણમાં અમુક નિગોદનો એક અસંખ્યમો ભાગ વિનષ્ટ થાય છે અને એક અસંખ્યમો ભાગ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી જ રીતે બીજે ક્ષણે પણ એક અસંખ્યમો ભાગ વિનષ્ટ થાય છે અને બીજો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧૧-૧૧૨.

અને એ પ્રમાણે સર્વદા પ્રત્યેક ક્ષણે નિગોદના એક અસંખ્યમા ભાગનો વિનાશ અને

તથૈવાન્યનિગોદાનામપિ ત્રૈલોક્યવર્ત્તિનામ્ ।

ઉદ્વર્ત્તનોપપાતૌ સ્તોઽસંખ્યાંશસ્ય પૃથક્ પ્રથક્ ॥ ૧૧૪ ॥

ઉદ્વર્ત્તનોપપાતાભ્યાં ભવદ્ભ્યામિત્યનુક્ષણમ્ ।

પરાવર્ત્તન્તે નિગોદા અન્તર્મુહૂર્ત્તમાત્રતઃ ॥ ૧૧૫ ॥

જાયમાનૈઋિયમાણૈરન્તર્મુહૂર્ત્તજીવિભિઃ ।

નિગોદિભિર્નવનવૈઃ સ્યુઃ શૂન્યાસ્તુ મનાગ્ ન તે ॥ ૧૧૬ ॥

તથોક્તં— એગો અસંખ્યાભાગો વદ્વદ્ ઉવદ્વદ્વણોવવાયંમિ ।

એગનિગોએ નિચ્ચં એવં સેસેસુ વિસએવમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

અંતોમુહુત્તમિત્તા ઠિઙ્ઙ નિગોઆણ જં વિનિદિઙ્ઙા ।

પહ્લદ્દંતિ નિગોઆ તમ્હા અંતોમુહુત્તેણં ॥ ૧૧૮ ॥

એષામુત્પત્તિમરણે વિરહસ્તુ ન વિદ્યતે ।

યજ્જાયન્તે ઋિયન્તે ચાસંખ્યાનન્તા નિરન્તરમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

इति आगतिः ॥ ૧૪ ॥

ઉત્પત્તિ થયા કરે, તેવી જ રીતે ત્રણે લોકમાં વર્તતા અન્ય નિગોદના અસંખ્યમા અંશના પૃથક્ પૃથક્ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થયા કરે છે. ૧૧૩-૧૧૪.

એવી રીતે પ્રત્યેક ક્ષણે ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થતો રહેતો હોવાથી અન્તર્મુહૂર્ત્તમાં જ નિગોદનું પરાવર્તન થાય છે. ૧૧૫.

આમ ક્રકત અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી જીવનારા નવા નવા નિગોદના જીવો જો કે ઉત્પન્ન થાય છે અને મૃત્યુ પામે છે તોપણ તે નિગોદો લેશમાત્ર ઉણા થતા નથી. ૧૧૬.

એ સંબંધમાં અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

એક નિગોદનો એક અસંખ્યમો ભાગ નિરન્તર જેમ વિનષ્ટ અને ઉત્પન્ન થતો રહ્યો છે તેમ અન્ય નિગોદોમાં પણ સમજવું. નિગોદનો સ્થિતિકાળ અન્તર્મુહૂર્ત્ત છે અને તે નિગોદો અન્તર્મુહૂર્ત્તમાં પલટાઈ પણ જાય છે. ૧૧૭-૧૧૮.

એ નિગોદના જીવોનાં ઉત્પત્તિ અને મરણ બેઉ છે, છતાં એઓનો વિરહ થતો નથી કેમકે એઓ અસંખ્ય અને અનન્તપ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને મૃત્યુપામે છે. ૧૧૯.

એટલું ચૈદમ દ્વાર ' આગતિ ' વિષે.

अनन्तरासिः समये सिद्धिर्वादरवद्बुधैः ।

ज्ञैषां प्राच्यशास्त्रेषु विभागेनाविवक्षणात् ॥ १२० ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ १५-१६ ॥

कृष्णा नीला च कापोती लेश्यात्रयमिदं भवेत् ।

सर्वेषां सूक्ष्मजीवानामित्युक्तं सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२१ ॥

इति लेश्याः ॥ १७ ॥

निर्व्याघातं प्रतीत्यैषामाहारः षड्दिगुद्भवः ।

भवेद्द्वयाघातमाश्रित्य त्रिचतुष्पंचदिग्भवः ॥ १२२ ॥

इति आहारदिकू ॥ १८ ॥

न संहननमेतेषां सम्भवत्यस्थ्यभावतः ।

मतान्तरेण चैतेषां सेवार्त्तं तदुरीकृतम् ॥ १२३ ॥

इति संहननानि ॥ १९ ॥

सर्वे कषायाः संज्ञास्तु स्युश्चतस्रोऽथवा दश ।

इन्द्रियं चैकमाख्यातमेतेषां स्पर्शनेन्द्रियम् ॥ १२४ ॥

આ સૂક્ષ્મ જીવોનું પંદરમુ દ્વાર ' અનન્તરાસિ ' અને સોળનું દ્વાર ' સમયેસિદ્ધિ ' એ જોઉં, ણાદરજીવોની જેવા જ સમજી લેવાં. પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં એમનો જૂદો વિભાગ પાડ્યો નથી. ૧૨૦.

સત્તરમુ દ્વાર લેશ્યા. આ સૂક્ષ્મ જીવોની લેશ્યા ત્રણ કહી છે અર્થાત્ એમને ત્રણ જ લેશ્યા હોય: (૧) કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોતી. ૧૨૧.

હવે અઢારમુ દ્વાર ' દિગાહાર: ' આ જીવોને નિર્વ્યાઘાતની અપેક્ષાએ છ દિશાનો આહાર હોય; અને ' વ્યાઘાત ' ની અપેક્ષાએ ત્રણ, ચાર અને પાંચ દિશાનો હોય ૧૨૨.

હવે ઝોગણીશમું દ્વાર સંહનન: આ સૂક્ષ્મ જીવો, એટલે એમને અસ્થિ હોય નહિં એટલે સંહનન પણ સંભવે નહિં. જો કે કેટલાકને મતે એમને ' સેવાર્ત્ત ' (છેવડું) સંઘચણ છે. ૧૨૩.

આ સૂક્ષ્મ જીવોને કષાયો સઘળા હોય છે, સંજ્ઞા ચાર અથવા દશ હોય છે, અને ઇન્દ્રિય એક જ, ' સ્પર્શેન્દ્રિય ' હોય છે. (આમાં ત્રણ દ્વાર ૨૦-૨૧-૨૨ સાથે આવ્યાં). ૧૨૪.

इति द्वारत्रयम् ॥ २०-२१ ॥

भूतभाविभवद्भावस्वभावालोचनात्मिका ।

संज्ञानैकेन्द्रियाणां स्यात्तदेतेऽसंज्ञिनः स्मृताः ॥ १२५ ॥

इति संज्ञिता ॥ २३ ॥

अमी जिनेश्वरैः क्लीबवेदा एव प्रकीर्त्तिताः ।

वेदस्त्वव्यक्तरूपः स्यादेषां संज्ञाकषायवत् ॥ १२६ ॥

इति वेदः ॥ २४ ॥

संक्लिष्टपरिणामत्वात्सर्वैकेन्द्रियदेहिनाम् ।

मिथ्यादृष्टय एवामी निर्दिष्टाः परमेष्ठिभिः ॥ १२७ ॥

इति दृष्टिः ॥ २५ ॥

मत्यજ્ઞાનશ્રુતાજ્ઞાને સૂક્ષ્મૈકેન્દ્રિયદેહિનામ્ ।

તે અપ્યત્યન્તમલ્પિષ્ટે શેષજીવવ્યપેક્ષયા ॥ ૧૨૮ ॥

इति ज्ञानम् ॥ २६ ॥

चतुर्षु दर्शनेष्वेषामचक्षुर्दर्शनं भवेत् ।

उपयोगास्त्रयोऽज्ञानद्वयमेकं च दर्शनम् ॥ १२९ ॥

निराकारोપયોગાઃ સ્યુરચક્ષુર્દર્શનાશ્રયાત્ ।

દ્વયજ્ઞાનતસ્તુ સાકારોપયોગાઃ સૂક્ષ્મદેહિનઃ ॥ ૧૩૦ ॥

આ સૂક્ષ્મ જીવોને ભૂત ભાવિ અને ભવિષ્યત્ પદાર્થોના સ્વભાવની આલોચનારૂપ સંજ્ઞા હોતી નથી એટલે એઓ 'અસંજ્ઞી' કહેવાય છે. (એ ત્રેવીશમું દ્વાર). ૧૨૫.

આ જીવોને જિનપ્રભુએ નપુંસક વેદીજ કહ્યા છે. સંજ્ઞા અને કષાયની પેઠે એમનો વેદ અપ્રકટ છે. (એ ચોવીશમું દ્વાર). ૧૨૬.

સર્વ એકેન્દ્રિય જીવોના પરિણામ સંક્લિષ્ટ હોય છે માટે એઓ બધા 'મિથ્યાદૃષ્ટિ' છે. (આ પચવીશમું દ્વાર). ૧૨૭.

આ જીવોને મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન એમ બે જ્ઞાન છે. અને તે પણ શેષ જીવોની અપેક્ષાએ અત્યન્ત અદૃષ્ટ છે. (આ છવીશમું દ્વાર). ૧૨૮.

આર દર્શનોમાંથી એમને ક્ષત 'અચક્ષુ' દર્શન હોય છે. તેમજ બે અજ્ઞાન અને એક દર્શન એમ ત્રણ 'ઉપયોગો' હોય છે. આ દર્શનના આશ્રયથી સૂક્ષ્મ જીવોને 'નિરાકાર' ઉપયોગો-હોય છે; અને બે 'અજ્ઞાન' ના આશ્રયને લઈને એમને 'સાકાર' ઉપયોગો હોય છે. ૧૨૯-૧૩૦.

इति द्वारद्वयम् ॥ २७—२८ ॥

आहारका सदाप्येते स्युर्विग्रहगतिं विना ।

तस्यां त्वनाहारका अप्येते त्रिचतुरान् क्षणान् ॥ १३१ ॥

एषामुत्पन्नमात्राणामोज आहार ईरितः ।

लोमाहारस्ततो द्वेषाप्यनाभोगज एव च ॥ १३२ ॥

सचित्तः स्यादचित्तःस्यादुभयात्मापि कर्हिचित् ।

आहारे चान्तरं नास्ति सदाहारार्थिनो ह्यमी ॥ १३३ ॥

तथोक्तं प्रज्ञायनायाम्—

पुढवीकाइयस्स णं भंते केवइ कालस्स आहारद्वे समुप्पज्जइ ॥ गोअम ।

अणुसमयं अविरहिण्ण । एवं जाव वणस्सइकाइया ॥ इति ॥

इति आहारकत्वम् ॥ २९ ॥

आद्यमेव गुणस्थानमेकं सूक्ष्मशरीरिणाम् ।

अनाभोगिकमिथ्यात्ववतामेषां निरूपितम् ॥ १३४ ॥

એટલું સત્યાવીશમા અને અધ્યાવીશમા દ્વાર વિષે.

હવે આ સૂક્ષ્મ જીવોના ' આહાર ' વિષે:—

વિગ્રહગતિ વિના એઓ નિરન્તર આહારક હોય છે, અને વિગ્રહગતિમાં ત્રણ કે ચાર ક્ષણો આહારવિનાના પણ હોય છે. ૧૩૧.

ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ એમને એજઆહાર હોય છે, અને પછી લોભઆહાર હોય છે. અને એ બેઉ અનાલોગથી જ થાય છે. ૧૩૨.

એ આહાર સચિત્ત હોય, અચિત્ત હોય એમ મિશ્ર પણ હોય. વળી એમને આહારમાં કંઈ આંતરો નથી કેમકે એઓ સતતઆહારી છે. ૧૩૩.

એ સંબંધમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં એમ કહ્યું છે કે:—

શ્રી જૈતમ મહાવીર પ્રભુને પુછે છે—હે ભગવન્, પૃથ્વીકાય જીવો કેટલે કેટલે અન્તરે આહાર લે છે ? શ્રી વીર ઉત્તર આપે છે—હે જૈતમ, એઓ દરેક સમયે, ખીલકુલ અન્તરવિના, સતત આહાર લીધા જ કરે છે. યાવત્ વનસ્પતિકાય સુધી પાંચે સ્થાવરના જીવોનું પણ એમ જ સમજવું. (એ પ્રમાણે ૨૯ મું દ્વાર થયું).

હવે ગુણસ્થાન વિષે.

સૂક્ષ્મશરીરીઓ સર્વે પહેલે ગુણસ્થાનકે જ છે. કેમકે એમને અનાલોગિક મિથ્યાત્વ છે. (એ ત્રીશમું દ્વાર કહ્યું). ૧૩૪.

इति गुणाः ॥ ३० ॥

दशानामपि सूक्ष्माणां त्रयो योगाः प्रकीर्तिताः ।

औदारिकस्तन्मिश्रश्च कार्मणश्चापि विग्रहे ॥ १३५ ॥

इति योगाः ॥ ३१ ॥

असंख्येयलोकमाननभःखंडप्रदेशकैः ।

तुल्याः सूक्ष्माग्निपृथ्व्यम्बुमरुतः किन्तु तत्र च ॥ १३६ ॥

लोकाकाશમિતાઃ ઁંડા અસંખ્યેયા અપિ ક્રમાત્ ।

અગ્ન્યાદિષુ ભૂરિભૂરિતરભૂરિતમા મતાઃ ॥ ૧૩૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પર્યાપ્તાપર્યાપ્તસૂક્ષ્મબાદરાનન્તકાયિકાઃ ।

ચત્વારોઽપિ સ્યુરનન્તલોકાકાશાંશસમ્મિતાઃ ॥ ૧૩૮ ॥

अयं भावः—लोकाकाशप्रदेशेषु निगोदसत्कजन्तुषु ।

प्रत्येकं स्थाप्यमानेषु पूर्यतेऽसावनन्तशः ॥ १३९ ॥

तत्रापि बादरसाधारणोभ्यः पर्याप्तेभ्यो भवन्ति हि ।

अपर्याप्ताबादरास्ते असंख्येयगुणाधिकाः ॥ १४० ॥

बादरापर्याप्तकेभ्यः सूक्ष्मपर्याप्तका इमे ।

असंख्येयगुणास्तेभ्यः सूक्ष्मपर्याप्तकास्तथा ॥ १४१ ॥

હવે એમના યોગ વિષે.

દશે પ્રકારના જીવોને ત્રણ કાયયોગ છે: (૧) ઔદારિક, (૨) મિશ્રઔદારિક અને (૩) કાર્મણુ. (એ એકત્રીશમું દ્વાર). ૧૩૫.

હવે એમના માન વિષે.

સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય—પૃથ્વીકાય—અપ્કાય અને વાઉકાય એ ચારે, લોકપ્રમાણુ અસંખ્યઆકાશ-ખંડના પ્રદેશ જેટલા છે; પરન્તુ તેમાં લોકાકાશ જેવડા અસંખ્ય ખંડો છે તોયે અગ્નિકાય વગેરેમાં અનુક્રમે ઘણા, એથી પણ વધારે, અને વધારેમાં વધારે છે એમ કહ્યું છે. ૧૩૬-૧૩૭.

પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા સૂક્ષ્મ તથા બાદર અનન્તકાય એ ચારે અનન્ત લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલા છે. એનો ભાવાર્થ એ કે લોકાકાશના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં નિગોદના અકેક જંતુને જે સ્થાપવામાં આવે તો તે લોકાકાશ અનન્તવાર ભરાય. ૧૩૮-૧૩૯.

તેમાં પણ 'બાદર-સાધારણ-પર્યાપ્ત' કરતાં 'બાદર-અપર્યાપ્ત' અસંખ્યગણા છે. અને

इति मानम् ॥ ३२ ॥

सूक्ष्मास्तेजस्कायिकाः स्युः सर्वस्तोकास्ततः क्रमात् ।
 सूक्ष्मक्षमाम्बुमरुतो विशेषाभ्यधिकाः स्मृताः ॥ १४२ ॥
 असंख्येयलोकमाननभःखंडप्रदेशकैः ।
 तुल्याः सर्वेऽप्यमी किन्तु यथोत्तराधिकाधिकाः ॥ १४३ ॥
 असंख्येयगुणाः सूक्ष्मवायुभ्यः स्युर्निगोदकाः ।
 असंख्येयप्रमाणात्वादेतेषां प्रतिगोलकम् ॥ १४४ ॥
 तेभ्योऽनन्तगुणाः सूक्ष्माः स्युर्वनस्पतिकायिकाः ।
 तेभ्यः सामान्यतः सूक्ष्मा विशेषाभ्यधिकाः स्मृताः ॥ १४५ ॥
 स्वस्वजातिष्वपर्याप्तकेभ्योऽसंख्यगुणा मताः ।
 पर्याप्तका यदेतेऽन्यापेक्षयाधिकजीविनः ॥ १४६ ॥
 उत्पद्यन्ते तथैकेकापर्याप्तकस्य निश्चया ।
 पर्याप्तका असंख्येयास्ततोऽमी बहवो मताः ॥ १४७ ॥

आ 'आहर-अपर्याप्त' કરતાં સૂક્ષ્મ-અપર્યાપ્ત અસંખ્યગણા છે, અને એના કરતાં અસંખ્યગણા 'સૂક્ષ્મપર્યાપ્ત' છે. (એ પ્રમાણે બત્રીશમું દ્વાર). ૧૪૦-૧૪૧.

હવે એ સૂક્ષ્મજીવોના જઘન્ય અદ્વબહુત્વ વિષે.

સર્વથી અદ્વ સૂક્ષ્મ તેઉકાયના જીવ છે, અને તે કરતાં વિશેષ વિશેષ અધિક અનુક્રમે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વાઉકાય છે ૧૪૨.

વળી જોડે સઘળાઓ લોકપ્રમાણ-અસંખ્ય-આકાશજડના પ્રદેશ તુલ્ય છે તોપણ એઓ ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક છે. ૧૪૩.

વળી સૂક્ષ્મ વાયુકાયના જીવો કરતાં નિગોદના જીવો અસંખ્યગણા છે કેમકે એઓ ગોળેગોળે અસંખ્ય પ્રમાણમા છે. વળી આ કરતાં પણ અનન્તગણા સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયના જીવો છે. અને એ કરતા પણ સામાન્યતઃ સઘળા સૂક્ષ્મો અધિક વિશેષ છે. ૧૪૪-૧૪૫.

પોતપોતાની જાતિમાં 'પર્યાપ્ત' જીવો 'અપર્યાપ્ત' કરતાં અસંખ્યગણા છે. કારણ કે એઓ ખીજાઓની અપેક્ષાએ વધારે આયુષ્યવાળા છે ૧૪૬.

અકેક 'અપર્યાપ્ત' ની નિશ્ચાએ અસંખ્ય 'પર્યાપ્ત' ઉત્પન્ન થાય છે તેથી એઓ ઘણા છે એમ કહ્યું છે. ૧૪૭.

તથોક્તમાચારાંગવૃત્તૌ—

સૂક્ષ્મા અપિ પર્યાપ્તકાપર્યાપ્તકભેદેન દ્વિધા એવ । કિન્તુ અપર્યાપ્ત-
કનિશ્રયા પર્યાપ્તકાઃ સમુત્પદ્યન્તે । યત્ર ચ એકઃ અપર્યાપ્તકઃ તત્ર
નિયમાત્ અસંખ્યેયાઃ પર્યાપ્તાઃ સ્યુઃ । ઇતિ ॥

અત એવૈકેન્દ્રિયાઃ સ્યુઃ સામાન્યતો વિવક્ષિતાઃ ।

પર્યાપ્તા એવ ભૂયાંસો જીવા અપ્યોઘતસ્તથા ॥ ૧૪૮ ॥

ઇતિ લઘ્વી અલ્પબહુતા ॥ ૩૩ ॥

દિશામપેક્ષયા ત્વલ્પબહુતૈષાં ન સમ્ભવેત્ ।

અમી પ્રાયઃ સર્વલોકાપન્નાઃ સર્વત્ર યત્સમાઃ ॥ ૧૪૯ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

ઇદં હિ અલ્પબહુત્વં બાદરાનધિકૃત્ય દૃષ્ટવ્યં ન સૂક્ષ્માન્ । સૂ-
ક્ષ્માણાં સર્વલોકાપન્નાનાં પ્રાયઃ સર્વત્ર સમત્વાત્ ॥

ઇતિ દિગપેક્ષયા અલ્પબહુતા ॥ ૩૪ ॥

આ સંબંધમાં આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

‘ સૂક્ષ્મ ’ પણ એ પ્રકારનાં છે (૧) પર્યાપ્ત અને (૨) અપર્યાપ્ત, પરન્તુ ‘ અપર્યાપ્ત ’
ની નિશ્રાયે ‘ પર્યાપ્ત ’ ઉત્પન્ન થાય છે; જ્યાં એક ‘ અપર્યાપ્ત ’ હોય ત્યાં નિયમતઃ
અસંખ્ય ‘ પર્યાપ્ત ’ હોય.

એટલા માટે જ સામાન્યતઃ ‘ એકેન્દ્રિય પર્યાપ્ત ’ ની વિવક્ષા કરી છે; અને ‘ ઓઘથી ’
પણ ઘણાં જ એવા કહ્યા છે. (એ પ્રમાણે ૩૩ મું દ્વાર.) ૧૪૮.

હવે એઓના દિગાશ્રી અલ્પબહુત્વ વિષે.

દિશાઓને અપેક્ષીને સૂક્ષ્મ જીવોનું ‘ અલ્પબહુત્વ ’ સંભવતું નથી કેમકે એ પ્રાયઃ સર્વ
લોકમાં વ્યાપ્ત છે અને સર્વત્ર સરખા છે. ૧૪૯.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે:—

આ અલ્પબહુત્વ બાદર જીવોની અપેક્ષાએ બાણુવું; સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ નહિં. કેમકે
સૂક્ષ્મો સર્વલોકવ્યાપ્ત છે અને સર્વત્ર સરખા છે. (એ પ્રમાણે ૩૪ મું દ્વાર.)

હવે આ સૂક્ષ્મ જીવોના અન્તર વિષે.

ओघतः सूक्ष्मजीवानामन्तरं यदि चिन्त्यते ।

अन्तर्मुहूर्तं सूक्ष्मत्वे जघन्यं कथितं जिनैः ॥ १५० ॥

यदुत्पद्य वादरेषु सूक्ष्मः संत्यज्य सूक्ष्मताम् ।

स्थित्वा तत्रान्तर्मुहूर्तं पुनः सूक्ष्मत्वमाप्नुयात् ॥ १५१ ॥

उत्कर्षतः कालचक्राण्यसंख्येयानि तानि च ।

निष्पाद्यान्यंगुलासंख्यांशस्य खांशमितैः क्षणैः ॥ १५२ ॥

अयं भावः—एकस्मिन्नंगुलासंख्यभागे येऽभ्रप्रदेशकाः ।

यावन्ति कालचक्राणि हृतैस्तैः स्युः प्रतिक्षणम् ॥ १५३ ॥

उत्कर्षतो वादरत्वे तावती वर्णिता स्थितिः ।

तां समाप्य पुनः सौक्ष्म्यप्राप्तौ युक्तमदोऽन्तरम् ॥ १५४ ॥ युग्मम् ॥

सूक्ष्मक्षमाभोऽग्निमरुतामिह प्रत्येकमन्तरम् ।

लघु स्यादन्तर्मुहूर्तमनन्ताद्भामितं गुरु ॥ १५५ ॥

तच्च सूक्ष्मक्षमादिजन्तोः सूक्ष्मस्थूलवनस्पतौ ।

गत्वा स्थित्वानन्तकालं सूक्ष्मक्षमादित्वमीयुषः ॥ १५६ ॥

सूक्ष्म जीवोनां अन्तर जे ' ओघती ' विचारीजे तो ते जघन्यतः अन्तर्मुहूर्तं छे. केमके जे सूक्ष्म पोतातुं सूक्ष्मत्व लयजने, ' गार ' मां उत्पन्न थछ जेमां अन्तर्मुहूर्तं रही पुनः सूक्ष्मत्व प्राप्त करे छे. १५०-१५१.

पणु उत्कृष्ट अन्तर तो, जेक आंगणना असंख्यमा लागमा जेटला आकाशप्रदेशो रडेला डोय तेटला क्षणोथी जनेला असंख्य काण्यकोतुं डोय. १५२.

जेने लावार्थ आ प्रमाणेः—आंगणना जेक असंख्यमां लागमां जे आकाशप्रदेशो डोय तेमांथी प्रत्येक क्षणे जेकेक जेकेक वेतां जेटलां काण्यको थाय तेटली गारपणुमां उत्कृष्ट स्थिति कही छे जेने जेने पूर्ण करीने पुनः सूक्ष्मत्व पावतां जेटलुं (१५२ मा श्लोकमां कहुं जेटलुं) उत्कृष्ट अंतर (छेहुं) पडे जे युक्त छे. १५३-१५४.

सूक्ष्म पृथ्वीकाय-अपूकाय-तेउकाय जेने वाउकाय-जेमांना प्रत्येकतुं जघन्य अन्तर अन्तर्मुहूर्ततुं डोय, जेने उत्कृष्ट अन्तर अनन्तकाण जेटलुं डोय. १५५.

जेने जे अंतर, सूक्ष्म पृथ्वीकाय आदि जंतु, सूक्ष्म स्थूल वनस्पतिकायपणुं पानीने जेने त्यां अनन्तकाण रहीने पुनः सूक्ष्म पृथ्वीकायत्व आदि पावे तेनुं छे. १५६.

વનસ્પતેશ્ચ સૂક્ષ્મસ્યાન્તરમુત્કર્ષતો ભવેત્ ।

કાલચક્રાણ્યસંખ્યેયલોકમાનાનિ પૂર્વવત્ ॥ ૧૫૭ ॥

તત્ત્વ સૂક્ષ્મદ્માદિતયોત્પદ્ય સૂક્ષ્મવનસ્પતેઃ ।

સ્થિત્વોક્તકાલં પુનરપ્યુત્પન્નસ્ય વનસ્પતૌ ॥ ૧૫૮ ॥

ન સમ્ભવતિ ચૈતેષામનન્તકાલમન્તરમ્ ।

વિના વનસ્પતીન્ કુત્રાપ્યનન્તસ્થિત્યભાવતઃ ॥ ૧૫૯ ॥

જઘન્યમન્તરં ત્વેષામન્તર્મુહૂર્ત્તમીરિતમ્ ।

દ્માદિષ્વન્તર્મુહૂર્ત્ત તત્ સ્થિત્વોત્પત્તૌ ભવેદિહ ॥ ૧૬૦ ॥

इति अन्तरम् ॥ ૩૫ ॥

પ્રાયો ભવસંવેધો મહાલ્પબહુતા ત્વનેકજીવાનામ્ ।

વક્તવ્યે ઇત્યુભયં વક્ષ્યે જીવપ્રકરણાન્તે ॥ ૧૬૧ ॥

વર્ણિતાઃ કિમપિ સૂક્ષ્મદેહિનઃ સૂક્ષ્મદર્શિવચનાનુસારતઃ ।

યત્તુ નેહ કથિતં વિશેષતઃ તદ્ બહુશ્રુતગિરાવસીયતામ્ ॥ ૧૬૨ ॥

વળી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયત્વં ઉત્કૃષ્ટ અન્તર પૂર્વવત્ અસંખ્યલોકપ્રમાણ કાળચક્રો જેટલું છે. ૧૫૭.

અને એ અન્તર, સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયનો જીવ, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયત્વ વગેરે પામીને અને ત્યાં પૂર્વોક્ત કાળ સુધી રહીને પુનઃ પોતાનું મૂળ વનસ્પતિકાયત્વ પામે—એનું છે. ૧૫૮.

એઓનું અન્તર અનન્તકાળ જેટલું હોય એમ સંભવી શકતું નથી. કારણકે વનસ્પતિકાયત્વ વિના અન્ય કોઈ ભવમાં અનન્ત સ્થિતિનો સફલાવ નથી. ૧૫૯.

એઓનું અન્તર જઘન્યપણે અન્તર્મુહૂર્ત્તનું છે. અને એ અન્તર, પૃથ્વીકાયત્વ આદિ પ્રાપ્ત કરી એમાં અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી રહી પુનઃ પોતાના મૂળભવમાં આવે—એનું છે. ૧૬૦.

આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ જીવોના 'અન્તર' વિષે સમજાણુ છે.

હવે રહ્યું એમના 'ભવસંવેધ' અને 'મહા અલ્પબહુત્વ' વિષે વિવેચન. પણ એ એક દ્વાર વિષે અનેક જીવોના સંબંધમાં કહેવાનું છે. એટલે એ બાબત જીવપ્રકરણને અન્તે કહેશું. ૧૬૧.

આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મજીવોનું સૂક્ષ્મદર્શીપુરૂષોના વચનોને અનુસારે કંઈક વર્ણન કર્યું છે. જે અહિં એાણું કહેવાયું હોય તે વિશેષ જાણવાની જેમને ઇચ્છા હોય એમણે એ બહુશ્રુતના વચનોથી જાણી લેવું. ૧૬૨.

विश्वाश्चर्यदकीर्त्तिकीर्त्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रान्तिप—
 द्राजश्रीतनयोऽतनिष्ट विनयः श्रीतेजपालात्मजः ।
 काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्त्वप्रदीपोपमे
 सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभगः पूर्णश्चतुर्थः सुखम् ॥ १६३ ॥

इति चतुर्थः सर्गः ॥

अणिल नगतमां आश्चर्यकारी छे कीर्ति नेमनी एवा श्रीकीर्तिविनय उपाध्यायना अन्ते-
 वासी, अने माता राजश्री तथा पिता तेजपाल-ना सुपुत्र श्रीविनयविनयउपाध्याये नगतमांना
 निश्चित तत्त्वोने दीपकनी पेठे प्रकट करनार आ ग्रंथ रच्यो छे तेनो आ, अंदरथी नीतरता
 सारने दीधे सुलग एवो, चतुर्थ सर्ग निर्विघ्ने संपूर्ण थयो.

योथो सर्ग समाप्त.

अथ पंचमः सर्गः ।

वर्ष्यन्तेऽथ क्रमप्राप्ता बादरैकेन्द्रियांगिनः ।

ते च षोढा पृथिव्यम्बुतेजोऽनिलास्तथा द्रुमाः ॥ १ ॥

प्रत्येकाः साधारणाश्च षडप्येते द्विधा मताः ।

पर्याप्ता पर्याप्तभेदादेवं द्वादश बादराः ॥ २ ॥

बादराख्यनामकर्मादयाद्ये स्थूलतां गताः ।

चर्मचक्षुर्दृश्यमाना बादरास्ते प्रकीर्तिताः ॥ ३ ॥

तत्र च अपर्याप्तास्त्वविस्पष्टवर्णाद्या अल्पजीवनात् ।

पर्याप्तानां च वर्णादिभेदैर्भेदाः सहस्रशः ॥ ४ ॥

बादरा पृथिवी द्वेषा मृदुरेका खरापरा ।

भेदाः सप्त मृदोस्तत्र वर्णभेदविशेषजाः ॥ ५ ॥

सर्ग पांचमो.

આની અગાઉના ચોથા સર્ગમાં સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવોનું વર્ણન કર્યું—હવે એ પછી ક્રમવાર આવતા બાદર એકેન્દ્રિય જીવોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

એ બાદર એકેન્દ્રિય જીવો છ પ્રકારના છે: (૧) પૃથ્વી, (૨) અપ્ (જળ). (૩) તેઉ (અગ્નિ), (૪) વાઉ (વાયુ) (૫) પ્રત્યેક વનસ્પતિ અને (૬) સાધારણ વનસ્પતિ. એ છ થે પુનઃ ' પર્યાપ્ત ' અને ' અપર્યાપ્ત ' એમ બે પ્રકારના છે એટલે એ પ્રમાણે બાર પ્રકારના બાદર એકેન્દ્રિય થયા. ૧--૨

બાદરનામકર્મના ઉદયને લીધે સ્થૂલપણું પામેલા હોઈ ચર્મચક્ષુવડે દેખાય છે એમનું નામ ' બાદર '. ૩.

અલ્પજીવી હોવાથી જેમના વર્ણ વગેરે સ્પષ્ટપણે દેખાતા નથી એઓ ' અપર્યાપ્ત બાદર ' કહેવાય છે. ' પર્યાપ્તબાદર ' ના તો, વર્ણવગેરેમાં સિન્નતા હોવાથી હુન્નરો લેદો છે. ૪.

બાદર પૃથ્વી, (૧) કોમળ અને (૨) કર્કશ—એમ બે પ્રકારની છે. કોમળ પૃથ્વી વળી જૂદા જૂદા રંગની છે. એ પ્રમાણે એના, જેટલા રંગ તેટલા, અર્થાત્ સાત ભેદ પડે છે. ૫.

कृष्णा नीलारुणा पीता शुक्लेति पंच मृत्त्रिदः ।

षष्ठी देशविशेषोत्था मृत्स्ना पांडुरिति श्रुता ॥ ६ ॥

नद्यादिपूरापगमे देशे तत्रातिपिच्छले ।

मृदुश्लक्षणा पंकरूपा सप्तमी पनकाभिधा ॥ ७ ॥ युग्मम् ॥

इत्यर्थतः प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

उत्तराध्ययनवृत्तौ तु—

पांडुत्ति ॥ पांडु पांडुरा इषत्शुक्त्ववती इत्यर्थः । इति वर्णभेदेन षड्विधत्वं उक्तम् । इह च पांडुरग्रहणं कृष्णादिभेदानामपि स्वस्थाने भेदान्तरसम्भवसूचकम् । पनकः अत्यन्तसूक्ष्मरजोरूपः स एव मृत्तिका पनकमृत्तिका । पनकस्य च नभसि विवर्त्तमानस्य लोके पृथ्वीत्वेन रूढत्वात् भेदेन उपादानम् ॥ इत्यादि उक्तम् ॥

चत्वारिंशत् खरायाश्च भेदाः प्रज्ञापिताः क्षितेः ।

अष्टादश मणीभेदास्तथा द्वाविंशतिः परे ॥ ८ ॥

એ સાત લેદ આ પ્રમાણે: (૧) કાળી, (૨) લીલી, (૩) પીળી, (૪) રાતી, (૫) શ્વેત, (૬) કોઈકોઈ દેશમાં થાય છે એવી પાંડુ રંગની અને (૭) નદી વગેરેનું પૂર ઉતરી જવાથી અત્યન્ત લેજવાળો પ્રદેશ થયો હોય એની કોમળ, ચીકણી, પંકરૂપ, ‘ પનક ’ નામની. ૬-૭.

એવા ભાવાર્થનું પત્રવણા સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે.

ઉત્તરાધ્યયનની વૃત્તિમાં તેો એમ કહ્યું છે કે:—

પાંડુ એટલે પાંડુર અર્થાત્ કંઈક શ્વેત. પૃથ્વીના જૂદા જૂદા રંગને લઈને છ લેદ કહ્યા છે. અહિં ‘ પાંડુર ’ કહેવાથી એમ સૂચન થાય છે કે ‘ કૃષ્ણ ’ વગેરે લેદોને પણ પોતપોતાના સ્થાનમાં અન્ય લેદનો સંલવ છે. ‘ પનક ’ એટલે અત્યન્ત સૂક્ષ્મ-રજૂપ માટી-મૃત્તિકા. આકાશમાં વિખરાયલા ‘ પનક ’નો, લોકોમાં ‘ પૃથ્વીત્વ ’ એવો રૂઢ અર્થ થઈ ગયેલો હોવાથી, એને પૃથ્વીનો એક લેદ ગણ્યો છે. ઇત્યાદિ.

ખર એટલે કકંશ-કકણ પૃથ્વીના ત્રાણીશ લેદ કહ્યા છે: અઠાર લેદ ‘ મણિ ’ ના અને બાવીશ ખીજા. ૮.

गोमेघकांकस्फटिकलोहिताक्षा हरिन्मणिः ।

षष्ठो मसारगल्लः स्यात्सप्तमो भुजमोचकः ॥ ९ ॥

इन्द्रनीलश्चन्दनश्च गैरिको हंसगर्भकः ।

सौगन्धिकश्च पुलकस्ततश्चन्द्रप्रभाभिधः ॥ १० ॥

वैदूर्यं जलकान्तश्च रुचकार्कोपलाविति ।

खरद्दमाया एव भेदानन्यान् द्वाविंशतिं ब्रुवे ॥ ११ ॥

भूर्नदीतटभित्त्यादेः शर्करोपलकर्कराः ।

सिकताः सूक्ष्मकणिकाः उपला लघवोऽश्मकाः ॥ १२ ॥

शिला महान्तः क्षाराभूरूषो लवणमब्धिजम् ।

सुवर्णरूप्यताम्रायस्त्रपुसीसकधातवः ॥ १३ ॥

वज्रं च हरितालश्च हिंगुलश्च मनःशिला ।

प्रवालं पारदश्चापि सौवीराभिधमंजनम् ॥ १४ ॥

पटलं पुनरभ्राणां तथा तन्मिश्रवालुकाः ।

अन्येऽप्येवंविधा ग्राह्या जेयावस्येतिवाक्यतः ॥ १५ ॥

इत्यर्थतः प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

भण्डिना अठार लेह आ प्रमाणेः—

(१) गोमेघ, (२) कांक, (३) स्फटिक, (४) लोहिताक्ष, (५) नीलम, (६) मसारगल्ल, (७) भुजमोचक, (८) इन्द्रनील, (९) चन्दन. (१०) गैरिक (गेरू), (११) हंसगर्भ, (१२) सौगन्धिक, (१३) पुलक, (१४) चन्द्रप्रल, (१५) वैदूर्य, (१६) जल-कान्त, (१७) इत्यक अने (१८) सूर्यकान्त. ९-११.

भील ग्वावीश लेह आ प्रमाणेः—(१) नदी किनारानी दिवालनी माटी, (२) मोटी वेणु, (३) सूक्ष्म कण्ठीरुप सिकता-रेती, (४) न्दाना न्दाना पत्थर-उपल, (५) भोटी शीला, (६) जिस ओटले गारी जमीन, (७) समुद्रतुं लवणु, (८) सुवर्ण, (९) रूयुं, (१०) त्रांणु, (११) लोड, (१२) जसत, (१३) सीसुं, (१४) वज्र, (१५) डरताण, (१६) डिगुण, (१७) मनःशील, (१८) प्रवाल, (१९) पारद, (२०) सौवीर नामनु अंजन (सुरमो) (२१) अलकना पड, अने (२२) अलक मिश्रित रेती. वणी प्रज्ञापना सूत्रमां ' जेयावण्णा ' अेषुं वाक्य छे माटे अेषा अेषा भील लेहो पणु समजवा. १२-१५.

अे प्रमाणे (ग्वाडर अेडेन्द्रिय) पृथ्वीकायना लेह उह्या.

इति पृथ्वीकायभेदाः ॥

जलभेदा जलं शुद्धं शीतमुष्णं स्वभावतः ।

क्षारमीषदतिक्षारमम्लमीषत्तथाधिकम् ॥ १६ ॥

हिमावश्यायकरका धूमरी क्षमान्तरिक्षजम् ।

क्षमामुद्भिद्य तृणाग्रस्थं नाम्ना हरतनूदकम् ॥ १७ ॥

घृतेक्षुवारुणीदुग्धोदकं तत्तद्रसाङ्कितम् ।

घनोदध्यादयश्चास्य भेदा येऽन्येऽपि तादृशाः ॥ १८ ॥

इति अप्कायभेदाः ॥

शुद्धाग्निरशनिज्वाला स्फुलिगांगारविद्युतः ।

अलातोल्कामुर्मुखाख्या निर्घातकणकाभिधाः ॥ १९ ॥

काष्ठसंघर्षसम्भूतः सूर्यकान्तादिसम्भवः ।

वह्निभेदा अग्नी ग्राह्या ये चान्येऽपि तथाविधाः ॥ २० ॥

इति अग्निभेदाः ॥

दुवे अप्काय (७७) ना लेदः—

स्वाभाविक-कुद्रती (१) शुद्ध, (२) शीतण, (३) उष्ण, (४) आर्, (५) थोडुं आर्, (६) अति आर्, (७) आर्, (८) थोडुं आर्, (९) अत्यन्त आर्; वणी (१०) डिमनुं पाणी, (११) भरक, (१२) करा, (१३) धुमसतु पाणी, (१४) अ तरिक्षथी पडतुं पाणी, (१५) पृथ्वीने लेदीने तृणुना अग्रलागपर रडेछे अे ' हरतनु' नामनुं वण; वणी (१६) धीमां रडेछुं, (१७) महिरामा रडेछुं अने (१८) दुधमां रडेछुं ते ते रसवाणुं पाणी, (१९) घनोदधि आदिक. वणी आ लेदो जेवा अन्य कोछ लेदो डोय ते. १६-१८.

दुवे तेउकाय-अग्नि-ना लेदः—

(१) शुद्ध अग्नि, (२) वज्रनो अग्नि, (३) ज्वालाग्नि, (४) स्फुलिंग, (५) अंगारो, (६) विद्युत्, (७) अलात अेटले कोलसानो अग्नि, (८) उदका, (९) तणुआ, (१०) निर्घातनो अग्नि, (११) कण्ठिआनो अग्नि, (१२) काण्ठोना घर्षणुथी थयेदो अने (१३) सूर्यकान्त वगैरेथी थयेदो. अने धीज तेवा डोय ते. १६-२०.

दुवे वाउकाय अेटले वायुना लेदः—

પ્રાચ્યોદીચ્યપ્રતીચીનદાક્ષિણાત્યા વિદિગ્ભવાઃ ।

ઊર્ધ્વાધઃસમ્ભવા વાતા ઉદ્ભ્રામોત્કલિકાનિલાઃ ॥ ૨૧ ॥

ગુંજાઙ્ગાઘ્યસંવર્તા વાતો મંડલિકાભિધઃ ।

ઘનવાતસ્તનુવાતસ્તત્રોદ્ભ્રામોઽનવસ્થિતઃ ॥ ૨૨ ॥

લહર્ય ઇવ પાથોધેર્વાતસ્યોત્કલિકાસ્તુ યાઃ ।

રેણુકાસુ સ્ફુટવ્યંગ્યાસ્તદ્વાનુત્કલિકાનિલઃ ॥ ૨૩ ॥

ગુંજન્ સશબ્દં યો વાતિ સ ગુંજાવાત ઉચ્યતે ।

ઙ્ગાનિલો વૃષ્ટિયુક્તઃ સ્યાદ્વા યોઽત્યન્તનિષ્ઠુરઃ ॥ ૨૪ ॥

આવર્ત્તકસ્તૃણાદીનાં વાયુઃ સંવર્ત્તકાભિધઃ ।

મંડલાકૃતિરામૂલાત્ મંડલીવાત ઉચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

ઘનો ઘનપરીણામો ધરાધાધાર ઈરિતઃ ।

વિરલઃ પરિણામેન તનુવાતસ્તતોઽપ્યધઃ ॥ ૨૬ ॥

મન્દંમન્દં ચ યો વાતિ શીતઃ સ્પર્શસુખાવહઃ ।

સ ઉચ્યતે શુદ્ધવાત ઇત્યાદ્યાઃ સ્યુર્મરુદ્ધિદઃ ॥ ૨૭ ॥

इति वायुकायभेदाः ॥

પૂર્વનો વાયુ, ઉત્તરનો વાયુ, પશ્ચિમનો વાયુ, દક્ષિણનો વાયુ, વિદિશાનો વાયુ, ઉર્ધ્વ-વાયુ, અધોવાયુ, ઉદ્ભ્રામ વાયુ, ઉત્કલિક વાયુ, ગુંજવાયુ, અંજાવાયુ, સંવર્તવાયુ, મંડલિક વાયુ, ઘનવાયુ તથા તનુવાયુ-આટલા વાયુના પ્રકાર છે. ૨૧-૨૨.

‘ઉદ્ભ્રામ’ એટલે અનવસ્થિત રીતે વાતો હોય તે. સમુદ્રના મોઝાં જેવા વાયુના મોઝાંઓ જે રેતીમાં સ્પષ્ટ જણાય છે એવાં મોઝાંવાળો વાયુ તે ‘ઉત્કલિક’ વાયુ. સશબ્દ એટલે અવાજ કરતો ગુંજતો હોય એ ‘ગુંજવાત’ કહેવાય છે. વળી મેઘની વૃષ્ટિ સહિત વાતો હોય અથવા અત્યન્ત આકરો હોય એ ‘અંજાવાત’ કહેવાય છે. તૃણ આદિને ભમાડી ઉડાડનારો વાયુ-તે ‘સંવર્ત્તક’. મૂળમાંથી જ ગોળ કરતો વાતો હોય એ ‘મંડલિક’ વાયુ. ૨૩-૨૫.

ઘનપરિણામી અને પૃથ્વી આદિના આધારભૂત-એ ‘ઘનવાયુ’. વળી ઘનવાયુથી પણ નીચે રહેલો વિરલપરિણામી વાયુ-એ ‘તનુવાયુ.’ ૨૬.

વળી જે મંદમંદ વાતો હોય, શીતળ હોય અને સુખાવહ હોય એ ‘શુદ્ધ વાયુ’ છે. ઇત્યાદિ. ૨૭.

ક્રમપ્રાપ્તા નિરૂપ્યન્તે ભેદા અથ વનસ્પતેઃ ।
સાધારણસ્ય પ્રત્યેકવપુષશ્ચ યથાક્રમમ્ ॥ ૨૮ ॥
સ્થાવરાણાં સાત્મકત્વમનંગીકુર્વતઃ પ્રતિ ।
આદૌ વનસ્પતિદ્વારા સ્પષ્ટં તદુપપાદ્યતે ॥ ૨૯ ॥

પૃથ્વ્યાદીનાં સાત્મકત્વે યુક્તિયુક્તેઽપિ યુક્તયઃ ।
વનસ્પતેઃ સાત્મકત્વે ગમ્યાઃ સ્થૂલહશામપિ ॥ ૩૦ ॥
દિગ્માત્રેણાત્ર તા એવ દર્શયન્તે વ્યક્તિપૂર્વકમ્ ।
તતસ્તદનુસારેણ જ્ઞેયાન્યેષ્વપિ ચેતના ॥ ૩૧ ॥

મૂલે સિક્તેષુ વૃક્ષેષુ ફલાદિષુ રસઃ સ્ફુટઃ ।
સ ચોચ્છ્વાસમન્તરેણ કથમૂર્ધ્વં પ્રસર્પતિ ॥ ૩૨ ॥

રસપ્રસર્પણં સ્પષ્ટં સત્યુચ્છ્વાસેઽસ્મદાદિષુ ।
તદભાવે તદભાવો દૃષ્ટશ્ચ મૃતકાદિષુ ॥ ૩૩ ॥
અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં તતો રસપ્રસર્પણમ્ ।
ઉચ્છ્વાસમાક્ષિપતિ યત્ વ્યાપ્યં ન વ્યાપકં વિના ॥ ૩૪ ॥

હવે ક્રમવાર આવતા ‘ પ્રત્યેક ’ અને ‘ સાધારણ ’ વનસ્પતિના ભેદનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. ૨૮.

જેઓ ‘ સ્થાવર ’ ને જીવવાળા નથી ગણતા એમને માટે પ્રથમ વનસ્પતિ દ્વારા તે વાત સ્પષ્ટપણે સમજાવી પ્રતિપાદન કરીએ. ૨૯.

પૃથ્વીકાય આદિને વિષે જીવ છે એ વાત સમજાવવામાં સારી યુક્તિ વાપરવી પડે છે. પણ વનસ્પતિનું જીવવત્ત્વ સિદ્ધ કરવામાં જે યુક્તિ લગાડવામાં આવે છે એ સ્થૂલદૃષ્ટિવાળાઓ પણ સમજી શકે એવી છે. એ યુક્તિઓનું કિચિત્માત્ર, વ્યક્તિપૂર્વક દિગ્દર્શન કરાવીએ; પછી એને અનુસારે ઊભા સ્થાવરોમાં પણ જીવવત્ત્વ-ચેતના છે એની ખાત્રી થઈ જશે. ૩૦-૩૧.

વૃક્ષોના મૂળમાં જળસિંચન કર્યાથી એના ફળ વગેરેમાં રસ દેખાય છે એ સ્ફુટ છે. ત્યારે એ રસ, જે ઉચ્છ્વાસ ન હોય તો, ઉચ્છ્વાસથી પ્રસરે ? ૩૨.

આપણુ-મનુષ્યોમાં પણ ઉચ્છ્વાસને લીધે જ સ્પષ્ટપણે રસનો પ્રસાર થાય છે. જુઓ કે મૃતક વગેરેમાં ઉચ્છ્વાસના અભાવને લીધે રસનો પ્રસાર થતો નથી, ૩૩.

માટે અન્વય અને વ્યતિરેકથી, રસનું પ્રસર્પણ ઉચ્છ્વાસ સિદ્ધ કરે છે. કારણકે વ્યાપક વિના વ્યાપ્ય હોય નહિં. ૩૪.

ઉચ્છ્વાસશ્રાત્મનો ધર્મો નિર્વિવાદમિદં खलु ।

ધર્મશ્ચ ધર્મિણં બ્રૂતે સ્વાવિનાભાવતઃ સ્ફુટમ્ ॥ ૩૫ ॥

કિં ચ દૃશ્યતે દોહદોત્પત્તિર્દ્રૂણામપિ નૃણામિવ ।

યત્તત્પ્રાપ્ય ફલન્ત્યેતે હૃષ્ટાઃ શુષ્યન્તિ ચાન્યથા ॥ ૩૬ ॥

દોહદશ્રાત્મનો ધર્મઃ કથં નાત્માનમાહિપેત્ ।

ઇચ્છારૂપો દોહદો હિ નેચ્છાવન્તં વિના ભવેત્ ॥ ૩૭ ॥

સંજ્ઞા નિયતસંકોચવિકાસપ્રમુખા અપિ ।

સંજ્ઞિનં કથમાત્માનં ન જ્ઞાપયન્તિ યુક્તિભિઃ ॥ ૩૮ ॥

યદ્વા તારતમ્યમેવં દ્રુમેષ્વપિ નરેષ્વિવ ।

કેઽપ્યેરંડાદિવન્નીચાઃ કેઽપ્યામ્રાદિવદુત્તમાઃ ॥ ૩૯ ॥

ઉત્કટાઃ કંટકૈઃ કેચિત્ કેચિદત્યન્તકોમલાઃ ।

કુટિલાઃ કેઽપિ સરલાઃ કુબ્જા દીર્ઘાશ્ચ કેચન ॥ ૪૦ ॥

હૃદયવર્ણગન્ધરસસ્પર્શાઃ કેચિત્તતોઽન્યથા ।

સવિષા નિર્વિષાઃ કેઽપિ સફલા નિષ્ફલાઃ પરે ॥ ૪૧ ॥

વળી ઉચ્છ્વાસ છે એ આત્માનો ધર્મ છે એ વાત પણ નિર્વિવાદ છે. અને ધર્મ છે—એજ કહી આપે છે કે કોઈ ધર્મી હોવો જ જોઈએ. કારણકે ‘ ધર્મી ’ વિના ‘ ધર્મ ’ એકલો રહી શકે નહિં. ૩૫.

વળી વૃક્ષોને પણ મનુષ્યોની પેઠે દોહદ થતા દેખાય છે. કેમકે એ દોહદ પૂરાય છે ત્યારે જ એઓ વર્ષિત થઈ ડૂળે છે, અન્યથા સુકાઈ જાય છે. ૩૬.

અને આ દોહદ આત્માનો ધર્મ છે માટે એ (દોહદ) આત્મા—ચૈતન્યનો સફલાવ કોણ કહે છે કે, નથી સિદ્ધ કરતો ? ઇચ્છારૂપ દોહદ ઇચ્છાવન્ત વિના કયાંય દીઠો—સાંભળ્યો છે ? ૩૭.

વળી વૃક્ષોને સંકોચ, વિકાસ વગેરે નિયત સંજ્ઞાઓ પણ છે. એ સંજ્ઞાઓ પણ યુક્તિ-પૂર્વક કોઈ આત્મા જેવો સંજ્ઞી જણાવતી વર્તાતી નથી ? ૩૮.

વળી ખીલુ - મનુષ્યોમાં છે તેવું વૃક્ષોમાં પણ તારતમ્ય છે. જુઓ કે—કેટલાંક વૃક્ષો એરંડા વગેરેની જેમ કનિષ્ઠ છે તો કેટલાંક આમ્ર વગેરેની જેમ ઉત્તમ છે. કેટલાંક કાંટાવાળાં છે તો કેટલાંક અત્યન્ત કોમળ છે. કેટલાંક કુટિલ છે તો કેટલાં સરલ છે. કેટલાંક કુબ્જ તો ખીલ દીર્ઘ છે. કેટલાકનાં વર્ણુગંધરસસ્પર્શ મનોહર છે તો ખીલનાં એ એથી ઉલટાં છે. કેટલાંક વિષ જેવાં છે તો અન્ય નિર્વિષ—મિષ્ટ છે. કેટલાંક ડૂળે છે તો ખીલને ફાલ આવતો જ નથી.

जाताः केचिदवकरे सूद्यानादौ च केचन ।

केचिच्चिरायुषः शस्त्राद्यैः केचित्क्षिप्रमृत्यवः ॥ ४२ ॥

विना कर्माणि नानात्वमिदं युक्तिसहं कथम् ।

विना कारणनानात्वं कार्ये तद्धि न सम्भवेत् ॥ ४३ ॥

कर्माणि च कार्यतयात्मानं कर्त्तारमेव हि ।

आक्षिपन्त्यविनाभूताः कुलालं कलशा इव ॥ ४४ ॥

वनस्पतेः सात्मकत्वं स्फुटमेव प्रतीयते ।

जन्यादिधर्मोपेतत्वात् मनुष्यादिशरीरवत् ॥ ४५ ॥

अनुमानं पुरस्कृत्य साधयत्यागमोऽपि च ।

वनस्पतेः सचैतन्यमाचारांगे यथोदितम् ॥ ४६ ॥

इमंपि जाइधम्मयं एयंपि जाइधम्मयं । इमंपि बुद्धिधम्मयं एयंपि बुद्धिधम्मयं । इमंपि चित्तमंतयं एयंपि चित्तमंतयं । इमंपि छिन्नं मिलायइ, एयंपि छिन्नं मिलायइ । इमंपि आहारंगं एयंपि आहारंगं । इमंपि अण्णिच्चयं एयंपि अण्णिच्चयं । इमंपि असासयं एयंपि असासयं । इमंपि

કેટલાંકનું ઉત્પત્તિસ્થાન ઉકરડો છે તે બીજાનું સુંદર ઉદ્યાન વગેરે છે. કેટલાંક દીર્ઘાયુષી તે બીજાંક શસ્ત્રાદિકથી તુર્ત કપાઈ પડી જાય છે. ૩૯-૪૨.

આણું વિવિધપણું કર્મોના સહલાવ વિના કેમ બને ? નાના પ્રકારના કારણ વિના આણું આણું કાર્યમાં સંભવી શકતું નથી. ૪૩.

કર્મો પણ કાર્યરૂપ હોવાથી પોતાનો કોઈ કર્તા છે જ એમ સૂચવી રહ્યાં છે; ઘડાઓ જેમ કર્તા તરીકે કુલાલને સૂચવે છે એમ. ૪૪.

માટે વનસ્પતિમાં ચૈતન્ય છે એમ સ્ફુટ પ્રતીતિ થાય છે કેમકે એનામાં પણ મનુષ્ય વગેરેના શરીરની પેઠે જન્યાદિધર્મ વિદ્યમાન છે. ૪૫.

વળી આગમમાં પણ અનુમાનને આગળ કરીને વનસ્પતિનું ચૈતન્ય સિદ્ધ કરવામાં આણું છે. ૪૬.

એ સંબંધમાં આચારાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

આનામાં ઉત્પત્તિધર્મ છે તેમ એનામાં પણ છે; આનામાં વૃદ્ધિધર્મ છે તેમ એનામાં પણ વૃદ્ધિધર્મ છે; આને ચિત્ત છે એમ એને પણ છે; આ જેમ છેદાયાથી મળી જાય છે તેમ એ પણ મળી જાય છે; આ આહારક છે તેમ એ પણ છે, આ અનિત્ય છે એમ એ પણ અનિત્ય છે; આ

ચત્રોવવદ્વયં એયંપિ ચત્રોવવદ્વયં । ઇમંપિ વિપરિણામધમ્મયં એયંપિ વિપરિણામધમ્મયં । ઇત્યાદિ ॥ (અત્રૈકં ઇદંશબ્દવાચ્યં મનુષ્યશરીરં । દ્વિતીયં ચ એતચ્છબ્દવાચ્યં વનસ્પતિશરીરમ્ । ઇત્યનયોઃ દૃષ્ટાન્તદાર્ષાન્તિકયોજના)

વનસ્પતેઃ સચૈતન્યમેવં સિદ્ધં નરાંગવત્ ।

તતોઽસ્ય યોનિજાતત્વમપિ સિદ્ધં તદુચ્યતે ॥ ૪૭ ॥

તથાહિ । બીજસ્ય દ્વિવિધાવસ્થા યોન્યવસ્થા તથાપરા ।

તન્મધ્યે યોન્યવસ્થા યા સા ચૈવં પરિભાવ્યતે ॥ ૪૮ ॥

જન્તૂત્પત્તિક્ષણે પૂર્વજન્તુના સ્યાદ્યદુઝ્જિતમ્ ।

અત્યક્તયોન્યવસ્થં ચ તદ્બીજં યોનિભૂતકમ્ ॥ ૪૯ ॥

તત્ર ચ જન્તૂઝ્જિતં નિશ્ચયેનાધુના જ્ઞાતું ન શક્યતે ।

તતોઽનતિશયી બીજં સચેતનમુતેતરત્ ॥ ૫૦ ॥

યોનિભૂતં વ્યવહરેદ્યાવદધ્વસ્તયોનિકમ્ ।

ધ્વસ્તયોનિ ત્વજીવત્વાદયોનિભૂતમેવ હિ ॥ ૫૧ ॥

નશ્વર છે તેમ એ પણ નશ્વર છે; આને અયોપચય છે તેમ એને પણ અયોપચય છે; આનો વિપરીણામી ધર્મ છે તેમ એનો પણ છે. ઇત્યાદિ. (અહિં જ્યાં જ્યાં 'આ' શબ્દ છે તે મનુષ્યશરીર વાચક લેવો, અને 'એ' શબ્દ છે એ વનસ્પતિકાયવાચક સમજવો એવી રીતે એકની દૃષ્ટાન્તદાર્ષાન્તરૂપ યોજના છે).

એવી રીતે વનસ્પતિકાયનું મનુષ્યના શરીરની પેઠે સચેતનત્વ સિદ્ધ કર્યું. અને તેથી એ 'યોનિજ' છે એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. ૪૭.

તે આ પ્રમાણે:—

બીજની બે પ્રકારની અવસ્થા છે: (૧) યોનિઅવસ્થા અને (૨) અયોનિઅવસ્થા. એમાં જે યોનિઅવસ્થા છે તે નીચે પ્રમાણે સમજવી—૪૮.

જન્તુની ઉત્પત્તિસમયે અત્યક્તયોનિની અવસ્થાવાળું જે બીજ પૂર્વના જન્તુએ છોડ્યું હોય તે બીજ યોનિભૂત છે. ૪૯.

પણ (જન્તુએ છોડ્યું) એ બીજ આ સમયે નિશ્ચયપૂર્વક જાણી શકાતું નથી. તેથી એ સચેતન છે કે અચેતન—એ કહી શકાતું નથી. ૫૦.

વળી જ્યાંસુધી યોનિનો ધ્વંસ થયો નથી ત્યાંસુધી એનો યોનિભૂત તરીકે વ્યવહાર

યન્નષ્ટેऽપિ સજીવત્વે યોનિત્વં જાતુચિદ્ભવેત્ ।

પરિબ્રષ્ટે તુ યોનિત્વે સજીવત્વં ન સમ્ભવેત્ ॥ ૫૨ ॥

एवं च उत्पत्तिस्थानकं जन्तोर्यदविध्वस्तशक्तिकम् ।

सा योनिस्तत्र शक्तिस्तु जन्तूत्पादनयोग्यता ॥ ૫૩ ॥

तथोक्तं प्रज्ञापनावृत्तौ —

अथ योनिरिति किमभिधीयते । उच्यते । जन्तोः उत्पत्तिस्थानं
अविध्वस्तशक्तिकं तत्रस्थजीवपरिणामनशक्तिसंपन्नम् । इति ॥

अत एव श्रुतेऽपि—

यवा यवयवाश्चापि गोधूमव्रीहिशालयः ।

धान्यानां श्रीजिनैरेषामुक्ता योनिस्त्रिवार्षिकी ॥ ૫૪ ॥

कलादमाषचपलतिलमुद्गमसूरकाः ।

तुलस्थतुवरीवृत्तचणका वल्लकास्तथा ।

प्रज्ञप्ता योनिरैतेषां श्रीजिनैः पंचवार्षिकी ॥ ૫૫ ॥ षट्पदी ॥

થાય છે, અને જ્યારે યોનિનો ધ્વસ થાય છે ત્યારે તે એ સજીવ હોવાથી એ અયોનિભૂત જ કહેવાય છે. ૫૧.

કેમકે સજીવત્વ નષ્ટ થયા છતા પણ કદાચિત્ યોનિત્વ તો હોય, પણ યોનિત્વ નષ્ટ થયે છતે સજીવત્વ સંભવે નહીં. ૫૨.

એમ હોવાથી; જેની શક્તિનો નાશ નથી થયો એણે જન્તુની ઉત્પત્તિનું જે સ્થાનક તે 'યોનિ' છે. અને તેમાં જન્તુ ઉત્પન્ન થવાની જે યોગ્યતા તે શક્તિ છે. ૫૩.

આ સંબંધમાં પત્રવણાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે:—

'યોનિ' કોને કહેવી ? જેમાંથી શક્તિનો નાશ નથી થયો એણે જન્તુનું ઉત્પત્તિસ્થાન—તે યોનિ. અને તે એમાં રહેલા જીવને પરિણુમાવવાની શક્તિએ કરીને સંપન્ન હોય છે.

એમ હોવાથી, સિદ્ધાન્તમાં પણ

યવ, યવયવ, ગોધુમ, ચોખા અને શાળ—એટલાં ધાન્યોની જિનપ્રભુએ ત્રણ વર્ષની યોનિ કહેલી છે. ૫૪.

અને કલાદ, માષ, ચપળ, તલ, મગ, મસૂર, તુલસ્થ, તુવર, વટાણા અને વાલ—એટલાં ધાન્યોની પાંચ વર્ષની યોનિ કહેલી છે ૫૫.

લઢાતસીશણકંગુકોરદૂષકકોદ્રવાઃ ।

બીજાનિ મૂલકાનાં સર્ષપા વરદરાલકાઃ ।

પ્રજ્ઞતા યોનિરેતેષામાગમે સત્તવાર્ષિકી ॥ ૫૬ ॥ ષડ્પદી ॥

इयमत्र भावना—

કોષ્ટકાદિષુ નિદ્ધિપ્યૈતેષાં ત્રિધાનશાલિનામ્ ।

લિષ્તાનાં મુદ્રિતાનાં ચોત્કૃષ્ટૈષા યોનિસંસ્થિતિઃ ॥ ૫૭ ॥

તદનુ સ્ત્રીયતે યોનિરંકુરોત્પત્તિકારણમ્ ।

ભવેદ્બીજમબીજં તન્નોસમંકુરિતં ભવેત્ ॥ ૫૮ ॥

અન્તર્મુહૂર્ત્તં સર્વેષામેષાં યોનિર્જઘન્યતઃ ।

યત્કેષાંચિદચિત્તત્વં જાયતેઽન્તર્મુહૂર્ત્તતઃ ॥ ૫૯ ॥

પરં તત્સર્વવિદ્વેદ્યં વ્યવહારપથે તુ ન ।

વ્યવહારાત્તુ પૂર્વોક્તૈઃ કાલમાનૈરચિત્તતા ॥ ૬૦ ॥

इदमर्थतः पंचमांगे प्रवचनसारोद्दारे च ॥

ततश्च बीजे च योनिभूते व्युत्क्रामति सैव जन्तुरपरो वा ।

मूलस्य यश्च कर्ता स एव तत्प्रथमपत्रस्य ॥ ६१ ॥

વળી; લઢાતસી, સણ, કાંગ, કોરદૂષક, કોદરા, મૂળાનાં ળીજ, સરસવ, ળરદ, અને રાલક-
એટલાં ધાન્યોની યોનિ આગમમાં સાત વર્ષની કહી છે. ૫૬.

એની ભાવના આ પ્રમાણે:—

એ ગણાવ્યાં એ ધાન્યોને કોઠાર આદિમાં નાખીને ઉપર મજબૂત ઢાંકણ ઢાંકીને એને
લીપીને તથા સીલ કરીને રાખવામાં આવે તો એની ઉપર કહેલી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ રહે છે. ૫૭.

તે પછી અંકુરોની ઉત્પત્તિનું કારણ રૂપ એવી એ યોનિ નષ્ટ થાય છે અને એ ળીજ
અળીજરૂપ થાય છે અને વાવ્યાથી ઉગતું નથી. ૫૮.

આ સર્વની યોનિ જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે કારણ કે કેટલાકે અન્તર્મુહૂર્ત્તમાં અચિત્ત
થઈ જાય છે. ૫૯.

પરંતુ એ અચિત્તપણું સર્વજ્ઞપ્રભુથી જ જાણી શકાય એવું છે; વ્યવહારમાર્ગમાં એમ
નથી. કેમકે વ્યવહારદષ્ટિએ તો પૂર્વે કહ્યા છે એટલા કાળ પછી જ અચિત્તપણું થાય છે. ૬૦.

આ ભાવાર્થનું પાંચમાં અંગમાં તથા પ્રવચનસારોદ્દારમાં કહ્યું છે.

इयमत्र भावना—

बीजस्य निर्वर्त्तकेन जीवेन स्वायुषः क्षयात् ।
 यद्बीजं स्यात्परित्यक्तमथ बीजस्य तस्य च ॥ ६२ ॥
 अम्बुकालक्ष्मादिरूपसामग्रीसम्भवे सति ।
 स एव जातु बीजांगी बद्धतादृशकर्मकः ॥ ६३ ॥
 उत्पद्यते तत्र बीजेऽन्यो वा भूकायिकादिकः ।
 निबद्धमूलादिनामगोत्रकर्मात्र जायते ॥ ६४ ॥
 स एव निर्वर्त्तयति मूलं पत्रं तथादिमम् ।
 मूलप्रथमपत्रे च तत एवैककतृके ॥६५॥ कलापकम् ॥

यदागमः—जोविय मूले जीवो सोविय पत्ते पढमयाएत्ति ॥

अत्राह परः—नन्वेवमादिमदले मूलजीवकृते सति ।

उद्गच्छरिकशलेऽनन्तकायिकत्वं विरुध्यते ॥ ६६ ॥

यदागमः—सव्वो वि किसलओ खलु उग्गममाणो अणंतओ भणित्तोत्ति ॥

अने तेथी, योनिभूत એવા બીજની અંદર એજ અથવા બીજને જંતુ સંક્રમે છે. અને જે મૂળનો કર્તા છે તેજ પ્રથમપત્રનો કર્તા થાય છે. ૬૧.

અહિં ભાવના આ પ્રમાણે:—

બીજને બનાવનારા જીવે પોતાના આયુષ્યના ક્ષયથી જે બીજ ત્યજેલું હોય તે બીજને જળ કાળ તથા પૃથ્વી વગેરે—રૂપ સામગ્રી મળ્યેથી, એવું કર્મ જેણે બાંધેલું હોય એવો તેજ બીજનો જીવ કોઈક વખતે તે બીજમાં ઉત્પન્ન થાય છે; અથવા પૃથ્વીકાયઆદિ કોઈ અન્ય-મૂળાદિનામગોત્રકર્મવાળો—જીવ ઉત્પન્ન થાય છે. તેજ જીવ મૂળને તથા પ્રથમપત્રને બનાવે છે; અને તેથી મૂળ અને પ્રથમ પત્ર એ બેઉનો એક જ કર્તા છે. ૬૨-૬૫.

આગમમાં કહ્યું છે કે:—

મૂળમાં જે જીવ છે તેજ જીવ પહેલા પત્રમાં છે.

અહિં કોઈ શંકા ઉપસ્થિત કરે છે કે—જો એવી રીતે પ્રથમપત્ર મૂળ જીવથી બનેલું કહેશે તો, જે કિસલય નીકળે છે એની અંદર રહેલા અનંતકાયિકત્વમાં વિરોધ આવશે. કારણ કે આગમમાં સર્વ કિસલયને અનન્તકાય કહ્યા છે. ૬૬.

એ શ કાતુ સમાધાન આ પ્રમાણે:—

અત્ર ઉચ્યતે-બીજે મૂલતયોત્પદ્ય બીજજીવોઽથવાપરઃ ।

કરોત્યુત્સૂનતાવસ્થાં તતોઽનન્તરભાવિનીમ્ ॥ ૬૭ ॥

ધ્રુવં કિસલયાવસ્થાં સૃજન્ત્યનન્તજન્તવઃ ।

તતશ્ચ તેષુ જીવેષુ વિનષ્ટેષુ સ્થિતિક્ષયાત્ ॥ ૬૮ ॥

સ એવ મૂલજીવસ્તાં તનૂમનન્તદેહિનામ્ ।

સમાપ્યાદ્યસ્વાંગતયા તાવદ્વર્દ્ધયતે કિલ ॥ ૬૯ ॥

યાવત્પ્રથમપત્રં સ્યાત્તતશ્ચ ન વિરુદ્ધયતે ।

કિશલેઽનન્તકાયિત્વમેકકર્તૃકતાપિ ચ ॥ ૭૦ ॥ કલાપકમ્ ॥

અન્યે તુ વ્યાચક્ષતે—

इह बीजसमुत्सूनावस्थैव प्रतिपाद्यते ।

प्रथमपत्रशब्देन तस्याः प्रथममुद्भवात् ॥ ७१ ॥

ततश्च मूलं बीजसमुत्सूनावस्था चेत्येककर्तृके ।

अनेन चैवं नियमो लभ्यते सूत्रसूचितः ॥ ७२ ॥

एकजीवकृते एव मूलं चोत्सूनतादशा ।

नावश्यं मूलजीवोत्थं शेषं कિસલયાદિકમ્ ॥ ૭૩ ॥

બીજનો જીવ અથવા કોઈ અન્ય જીવ, બીજમાં મૂળરૂપે ઉત્પન્ન થઈને વિકસિત અવસ્થા કરે છે. ત્યારકેડે અનન્તરભાવી કિસલય-અવસ્થાને અનન્તકાય જન્તુઓજ ઉત્પન્ન કરે છે, અને પછી જ્યારે એમનો સ્થિતિકાળ પૂર્ણ થાય છે એટલે કે એઓ નષ્ટ થાય છે ત્યારે એજ મૂળ જીવ એ અનન્તકાયિકોના શરીરને પોતાના આદ્ય અંગરૂપે ગ્રહણ કરીને, પ્રથમ પત્ર થાય ત્યાં સુધી વૃદ્ધિ પમાડયા કરે છે. અને તેથી કિસલયના અનન્તકાયિત્વમાં તેમજ એક કર્તૃત્વમાં કંઈ વિરોધ આવતો નથી. ૬૭-૭૦.

કેટલાકો વળી એમ કહે છે કે અહિં ‘ પ્રથમપત્ર ’ એ શબ્દનો ‘ બીજની વિકસિત અવસ્થા ’ એવો જ ભાવાર્થ લેવો; કેમકે એ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે. ૭૧.

અને-તેથી ‘ મૂળ ’ અને ‘ બીજની વિકસિત અવસ્થા ’-એ બેઉનો એક જ કર્તા છે. આ પરથી સૂત્રનેવિષે સૂચવેલો નિયમ લલ્પ થાય છે કે-મૂળ અને વિકસિત અવસ્થા બેઉ એક જીવકૃત જ છે; શેષ કિસલય આદિ બીલકુલ મૂળ જીવથી ઉત્પન્ન થયેલ નથી. ૭૨-૭૩.

તતશ્ચ ઉભયમપિ અવિરુદ્ધમ્ (૧) જોવિય મૂલે જીવો સોવિય પત્તે પઢમયાણ્તિ (૨) સવ્વો વિ કિસલન્નો ચલુ ઉગ્ગમમાણો અણ્તઓ ભણિન્નો ॥ ઇતિ ॥

एतच्चार्यतः प्रज्ञापनावृत्तौ ॥ आचरांगवृत्तावपि तथैव ॥ यदुक्तम्—

यश्च मूलतया जीवः परिणामते स एव प्रथमपत्रतया अपि इति । एकजीवकर्तृके मूलप्रथमपत्रे इति यावत् । प्रथमपत्रकं च यासौ बीजस्य समुत्सूनावस्था भूजलकालापेक्षा सैवोच्यते । इति ॥ नियमप्रदर्शनमेतत् ॥ शेषं तु किलयादिसकलं न मूलजीवपरिणामाविर्भावितमेव इति अवगन्तव्यम् ॥

उद्गच्छन् प्रथमांकूरः सर्वसाधारणो भवेत् ।

वर्धमानो यथायोगं स्यात्प्रत्येकोऽथवापरः ॥ ७४ ॥

ત્ર સાધારણલક્ષણં સામાન્યતઃ એવમ્—

शरीरोच्छ्वासनिःश्वासाहाराः साधारणाः खलु ।

येषामनन्तजीवानां ते स्युः साधारणांगिनः ॥ ७५ ॥

માટે, (૧) મૂળનો જ જીવ પ્રથમપત્રનો જીવ છે, અને (૨) ઉગતાં સર્વ કિસલયો અનન્તકાયિક છે—એ બેઉ મત અવિરોધી છે.

એ ભાવાર્થનું પત્રવણાસૂત્રની વૃત્તિમા કહ્યું છે.

આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં પણ એજ મતલખનું કહ્યું છે, તે આ પ્રમાણે:—

જે જીવ મૂળપણે પરિણમે છે તે જ જીવ પ્રથમપત્રરૂપે પણ પરિણમે છે એટલે કે મૂળ અને પ્રથમ પત્ર બેઉ એકજીવકર્તૃક છે. પૃથ્વી જળ અને કાળની અપેક્ષાવાળી આ જે બીજની વિકસિત અવસ્થા છે તે જ ‘ પ્રથમપત્ર ’ કહેવાય છે. સૂત્રમાં નિયમ સૂચવ્યો છે તે એવો નાણવો. વળી શેષ કિસલયઆદિ બિલકુલ મૂળજીવના પરિણામથી પ્રકટ થયેલ નથી જ—એમ સમજવું.

પહેલો અંકુર કુટે એ સર્વસાધારણ હોય છે અને પછી યોગાનુસાર વૃદ્ધિ પામે ત્યારે એ ‘ પ્રત્યેક ’ કે ‘ સાધારણ ’ થાય છે. ૭૪.

‘ સાધારણ ’ નું સામાન્યતઃ આવું લક્ષણ છે:—

જે અનન્તકાય જીવોનાં શરીર, ઉચ્છ્વાસ, નિઃશ્વાસ અને આહાર સાધારણ હોય છે તે ‘ સાધારણ ’ કહેવાય છે. ૭૫

વિશેષતઃ તલ્લક્ષણમં ચૈવમ્—

મૂલાદિદશકસ્યેહ યસ્ય ભંગો સમો ભવેત્ ।

અનન્તજીવં તદ્ જ્ઞેયં મૂલાદિદશકે સ્વલુ ॥ ૭૬ ॥

વનસ્પતિસપ્તતૌ સમભંગલક્ષણં એવં ઉક્તમ્—

સ્વડિશ્રાઈ ચુન્નનિપ્પાઈયાઈ વત્તીઈ જારિસો ભંગો ।

સવત્થ સમસરુવો કેશ્ચારતરીઈતુલ્હો વા ॥ ૧ ॥

इत्थ पुण विसेसोयं समभंगा हुंति जे सथाकालम् ।

ते च्चिय अणत्तकाया न पुष्पो जे कोमलत्तेण ॥ २ ॥

મૂલાદિદશકં તુ એવમ્—

મૂલે કંદે સ્વંધે તથા ય સાલે પવાલપત્તે ય ।

પુપ્પે ફલબીણ વિય પત્તેયં જીવઠાણાઈ ॥ ૭૭ ॥

મૂલાદેર્યસ્ય ભગ્નસ્ય મધ્યે હીરો ન દૃશ્યતે ।

અનન્તજીવં તદ્ જ્ઞેયં યદન્યદપિ તાદૃશમ્ ॥ ૭૮ ॥

હીરો નામ વિષમઃ છેદઃ ઉદ્દન્તુરો વા ॥

એનું લક્ષણુ વિશેષપ્રકારે નીચે પ્રમાણે છે:—

મૂળ આદિક દશે વાનાં ભાંગતાં જેનો ભંગ ' સમ ' એટલે સરખો થાય તેનાં મૂળ આદિક દશે વાનાં અનન્તકાયિક જાણવાં. ૭૬.

‘ વનસ્પતિસપ્તતિ ’ ગ્રંથમાં ‘ સમભંગ ’ નું લક્ષણુ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

ખડી વિગેરેનું ચૂર્ણ કરી તેની વાટ ખનાવીને તે ભાંગવાથી જે ભંગ થાય છે તે ‘ સમભંગ ’; અથવા ક્યારાની તરને ભાંગતાં થાય તે પણ સમભંગ. ૧.

અહિં એટલું વિશેષ—કે જેઓના હિંમેશાં ‘ સમભંગ ’ થઈશ કે છે એઓ ‘ અનન્તકાય ’ હોય છે; કેમળપણુને લીધે જેઓના સમભંગ થતા હોય તે નહિં. ૨.

ઉપર મૂળ આદિક દશ વાનાં કહ્યાં તે દશ આ પ્રમાણે:—

(૧) મૂળ, (૨) કંદ, (૩) સ્કંધ, (૪) ત્વચા, (૫) પર્વ, (૬) પ્રવાલ, (૭) પત્ર, (૮) પુષ્પ, (૯) ફળ અને (૧૦) ખીજ—એ દશે (પ્રત્યેક), જીવનાં સ્થાનો છે. ૭૭.

જેનું મૂળ વગેરે ભાંગવાથી વચ્ચે ‘ હીર ’ ન દેખાય તે અને ખીજાંપણુ જે તેવાં હોય તે અનન્તકાય જાણવાં. ૭૮.

‘ હીર ’ એટલે વિષમ છેદ અથવા ઠાંતા.

यत्र स्कन्धकंदमूलशाखासु खलु वीक्ष्यते ।

त्वचा स्थूलतरा काष्ठात् सा त्वचानन्तजीविका ॥ ७९ ॥

येषां मूलकंदपत्रफलपुष्पत्वचां भवेत् ।

चक्राकारः समच्छेदो भंगेऽनन्तात्मकं हि तत् ॥ ८० ॥

ग्रन्थिः पर्वात्मिका भंगस्थानं सामान्यतोऽथवा ।

रजसा छुरितं यस्य भंगेऽनन्तात्मकं हि तत् ॥ ८१ ॥

केदारशुष्कतरिकापुटवद्भिद्यते च यत् ।

प्रागुक्तलक्षणाभावेऽप्यनन्तकायिकं हि तत् ॥ ८२ ॥

यदागमः—चक्राभं भज्जमाणस्स गंठीचुण्णघणो भवे ।

पुढवीसरिसभेएण अणंतजीवं वियाणाहि ॥ ८३ ॥

सक्षीरं वापि निःक्षीरं पत्रं गूढशिरं च यत् ।

अलक्ष्यमाणपत्रार्द्धद्वयसन्धि च यद्भवेत् ॥ ८४ ॥

अनन्तजीवं तत्सर्वं ज्ञेयमित्यादिलक्षणैः ।

बहुश्रुतेभ्यो ज्ञेयानि लक्षणान्यपराण्यपि ॥ ८५ ॥ युग्मम् ॥

स्कंध, कंद, मूल अने शाखाओंनी छाल मूलकाष्ठी वधारे स्थूल होय ते छाल अनन्तकायिक छे अथ समजवुं. ७९.

तथा जे मूल, कंद, पत्र, .इण, पुष्प अने छालने सांगतां चक्राकार समच्छेद थाय ते पण अनन्तकायिक जाणुवां. ८०.

अथवा; सामान्यतः पर्वत्रग्रन्थि ते सांगस्थान,—जे सांगस्थान छेदवाथी जे अंदरना रजवडे आच्छादित देणाय ते पण अनन्तकाय छेदेवाय. ८१.

जे शिवाय; क्यारानी सूक्ष्मली तरना पौपडानी जेभ जेनो सांग थाय ते लक्षे कदाचित् पूर्वोक्त लक्षणुथी रहित होय तो ये ते अनन्तकायिक समजवां. ८२.

आगममां पणु कथुं छे केः—

सांगवाथी जेनो चक्रसमान आकार थाय, जेनी गांठ परागश्रुथी घन-भरेली होय, अने जेनो माटीनी जेभ सांग थाय ते अनन्तकाय समजवां. ८३.

क्षीरवाणां के क्षीरविनानां, गुप्तनसोवाणां, अने जेनी जे अरधीयां वज्जेनी संधि जाणुती न होय, जेवा जेवा लक्षणोवाणां पत्र सर्वे अनन्तकायिक जाणुवां. जेनां भीलं पणु लक्षणो छे ते बहुश्रुत-विद्वानो पासेथी जाणी देवां. ८४-८५.

અયોગોલો યથાધ્માતો જાતસ્તપ્તસુવર્ણરૂક્ ।

સર્વોઽપ્યગ્નિપરિણતો નિગોદોઽપિ તથાહ્નિભિઃ ॥ ૮૬ ॥

તત્રાપિ બાદરાનન્તકાયિકાઃ સ્યુરનેકથા ।

મૂલકશૃંગબેરાદ્યા પ્રત્યક્ષા જનચત્તુષામ્ ॥ ૮૭ ॥

તથાહિ—સઠ્વાઠ કંદજાઈ સૂરણકંદો ય વજ્જકંદો ય ।

અલ્લહલિદા ય તહા અહં તહ અલ્લકચ્ચૂરો ॥ ૮૮ ॥

સત્તાવરી વિરાલી કુંઆરિ તહ થોહરી ગલો ઇઅ ।

લસણં વંસકરિહ્લા ગજ્જર લૂણાઓ લોદો ॥ ૮૯ ॥

ગિરિકન્નિ કિસલપત્તા ષિરિંસુઆ થેગ અલ્લમુત્થા ય ।

તહ લૂણારુખ્વલ્લહી ચિલ્લહડો અમયવલ્લી ય ॥ ૯૦ ॥

મૂલા તહ મૂમિરુહા વિરુહા તહ ટક્કવત્થુલો પદમો ।

સૂઅરવલ્લો અ તહા પહ્લંકો કોમલંચિલિયા ॥ ૯૧ ॥

આલૂ તહ પિંડાલૂ હરવંતિ ણ અણંતનામેહિં ।

અન્નમણંતં નેયં લરુખ્વણજુત્તીઈ સમયાઓ ॥ ૯૨ ॥

અન્યેઽપિ સ્નુહીપ્રમૃતયોઽનન્તકાયિકા અવણ્ણાણ્ણ ઇત્યાદિ પ્રજ્ઞા-
પનોક્તવાક્યપ્રબન્ધતો જ્ઞેયાઃ ॥

એક લોખંડનો ગોળો હોય એને તપાવીને સુવર્ણ જેવો ચક્રચક્રિત કરીએ ત્યારે તે જેમ સર્વતઃ અગ્નિથી વ્યાપ્ત હોય છે તેમ સર્વ નિગોદ પણુ જીવેથી વ્યાપ્ત છે. ૮૬.

વળી એવા કેટલાક બાદર અનન્તકાયો પણુ છે, જેવાં કે મૂળા, શીંગોડાં વગેરે, કે જે આંપણે પ્રત્યક્ષ જાણીએ છીએ. ૮૭.

તે બાદર અનન્તકાય નીચે પ્રમાણે જાણવાં:—

કંદની સર્વ જાતિ, સૂરણકંદ, વજ્જકંદ, લીલી હળદર, લીલું આદુ, લીલો કચુરો, સતાવરી, વિરાળી, કુંઆર, થાર, ગળો, લસણ, વાંસકારેલા, ગાજર, લુણી, લોદર, ગિરિકણ્ણી, કિસલયપત્ર, ખીરસુઆ, થેગ, લીલીમેથ, લૂણીવૃક્ષની છાલ, ખીલોડાં, અમરવેલ, મૂળા, ભૂમિકેડા, વિરુઆ, ટાંકાનું પહેલું પત્ર, સૂકરવેલ, પત્યકની લાજ, કોમળ આંબલી, આલુ, પિંડાલુ, તથા હરવંતી—એટલાં, અને એવાં લક્ષણવાળાં બીજાં પણુ સિદ્ધાન્તમાં કહ્યાં હોય તે. ૮૮-૯૨.

વળી પત્રવણાંસૂત્રમાં કહેલા ‘અવણ્ણાણ્ણ’ ઇત્યાદિ વાક્ય પરથી ‘સ્નુહી’ વગેરે પણુ એવાં જાણવાં.

इति साधारणवनस्पतिभेदाः ॥

प्रत्येकलक्षणं चैवम्—

यत्र मूलादिदशके प्रत्यंगं जन्तवः पृथक् ।

प्रत्यેકનામકર્માઢ્યાસ્તપ્રત્યેકમિહોચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

तथा च आहुः जीवविचारे—

एगसरीरे एगो जीवो जेसि तु ते उ पत्तेया ।

फलफुल्लछल्लिकट्टा मूला पत्ताणि बीआणि ॥ ૧૪ ॥

किंच

मूलादेर्यस्य भग्नस्य मध्ये हीरः प्रदृश्यते ।

પ્રત્યેકજીવં તદ્વિન્ધ્યાદ્યદન્યદપિ તાદૃશમ્ ॥ ૧૫ ॥

यत्र मूलस्कन्धकन्दशाखासु दृश्यते स्फुटम् ।

ત્વચા કનીયસી કાષ્ટાત્ સા ત્વક્ પ્રત્યેકજીવિકા ॥ ૧૬ ॥

तस्य द्वादश भेदाः स्युः प्रत्येकस्य वनस्पतेः ।

યથા પ્રસિદ્ધિતાન્ કાંશ્રિત્ દર્શયામિ સમાસતઃ ॥ ૧૭ ॥

એ પ્રમાણે સાધારણ વનસ્પતિના ભેદો કહ્યા.

હવે ‘ પ્રત્યેક ’ વનસ્પતિનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે:—

જ્યાં મૂળ વગેરે દશે અંગે પ્રત્યેકનામકર્માઢિવાળા પૃથક્ પૃથક્ જંતુઓ હોય છે તે પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય કહેવાય છે. ૯૩.

એ સંબંધમાં ‘ જીવવિચાર ’ માં કહ્યું છે કે:—

જેના એક શરીરમાં એક જીવ હોય છે તે પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય છે. દેખાન્ત તરીકે ફળ, ફુલ, ત્વચા, કાષ્ટ, મૂળ, પત્ર અને ખીજ. ૯૪.

આ મૂળ વગેરે ગણાવ્યાં તેને લાગવાથી વચ્ચે ‘ હીર ’ જેવું વર્તાય છે માટે એ સર્વ, તથા એના જેવાં ખીજાં પણ પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય છે. ૯૫.

જ્યાં મૂળ, કંદ, સ્કંધ અને શાખાઓમાં કાષ્ટ કરતાં સ્પષ્ટ રીતે પાતળી ત્વચા દેખાય એ ત્વચા પણ પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય છે. ૯૬.

આવી જે પ્રત્યેકવનસ્પતિ—એના ગાર ભેદ છે. એનું સમાસથી, જેવું પ્રસિદ્ધ છે એવું કંઈ નિરૂપણ કરીએ છીએ ૯૭.

વૃક્ષા ગુચ્છા ગુલ્મા લતાશ્ચ વલ્લ્યશ્ચ પર્વગાશ્ચૈવ ।

તૃણવલયહરીતકૌષધિજલરુહકુહળાશ્ચ વિજ્ઞેયાઃ ॥ ૯૮ ॥

વૃક્ષાસ્તત્ર દ્વિભેદાઃ સ્યુઃ ફલોઽદ્વીજભેદતઃ ।

ૈકવીજફલાઃ કેચિત્ ભૂરિવીજફલાઃ પરે ॥ ૯૯ ॥

અંકુલ્લજમ્બૂનિમ્વામ્નાઃ પ્રિયાલસાલપીલવઃ ।

સલ્લકીરીલુવકુલમિહ્લાતકવિભીતકાઃ ॥ ૧૦૦ ॥

હરીતકીપુત્રજીવાઃ કરંજારિષ્ટકિંશુકાઃ ।

અશોકનાગપુત્રાગપ્રમુખા ૈકવીજકાઃ ॥ ૧૦૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

કપિત્થતિન્દુકપ્લક્ષધવન્યગ્રોધદાડિમાઃ ।

કદમ્બકુટજા લોધ્રઃ ફણસશ્ચન્દનાર્જુનાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

કાકોદુમ્બરિકા માતુર્લિંગસ્તિલકસંજ્ઞકઃ ।

સપૂર્ણદધિપર્ણપ્રમુખા બહુવીજકાઃ ॥ ૧૦૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પ્રત્યેકમેષાં વૃક્ષાણાં પ્રત્યેકાસંખ્યજીવકાઃ ।

મૂલકન્દસ્કન્ધશાખાત્વકૂપ્રવાલા ઉદીરિતાઃ ॥ ૧૦૪ ॥

વૃક્ષ, ગુચ્છ, ગુલ્મ, લતા, વહ્ની, પર્વ, તૃણ, વલય, હરીતક, કૌષધિ, જળરુહ અને કુહળ—આ બાર પ્રત્યેકવનસ્પતિના લેહ છે. ૯૮.

એમાં પહેલો પ્રકાર જે વૃક્ષ—તે, એના ફળમાંથી નીકળતા એક કે વિશેષ બીજની ગણ-ત્રીએ, જે પ્રકારનાં છે:—(૧) એકબીજયુક્તફળવાળાં, (૨) અનેકબીજયુક્તફળવાળાં. ૯૯.

અંકોલ, જાંબુ, લીંબડો. આમ્રવૃક્ષ, પ્રિયાલ, સાલ, પીલુ, સલ્લકી, શૈલુ, બકુલ, ભિહ્લા-તક, બિલીતિકા, હરીતકી, પુત્રજીવા, કરંજ, અરીઠા, કિંશુક, અશોક, નાગ, પુત્રાગ વગેરે એકબીજયુક્તફળવાળાં છે. ૧૦૦-૧૦૧.

અને કપિત્થ, તિંદુક, પ્લક્ષ, ધાવડી, ન્યગ્રોધ, દાડિમ, કદમ્બ, કુટજ, લોધ્ર, ફણસ, ચંદન, અર્જુન, કાકોદુમ્બરી, માતુર્લિંગ, તિલક, સપૂર્ણ, દધિપર્ણ વગેરે બહુબીજયુક્ત-ફળવાળાં છે. ૧૦૨-૧૦૩.

આ વૃક્ષોમાંના દરેકનાં મૂળ, સ્કન્ધ, શાખા, છાલ તથા પ્રવાલામાં અસંખ્ય 'પ્રત્યેકજીવ' રહેલા છે. ૧૦૪.

पुष्पाण्यनेकजीवानि एकैकोऽङ्गी दले दले ।

प्रत्येकमेकजीवानि बीजानि च फलानि च ॥ १०५ ॥

एकः पूर्णतरुस्कन्धव्यापी भवति चेतनः ।

मूलादयो दशाप्यस्य भवन्त्यवयवा किल ॥ १०६ ॥

तथोक्तं सूत्रकृतांगवृत्तौ श्रुतस्कन्ध २ अध्ययन ३-

आहावरमित्याद्यालापकस्य अर्थः—अथ अपरं एतद् आख्यातं तद् दर्शयति—इह अस्मिन् जगति एके न तु सर्वे तथाकर्मादयवर्त्तिनो वृक्षयोनिः सत्त्वा भवन्ति । तदवयवाश्रिताः च अपरे वनस्पतिरूपा एव प्राणिनो भवन्ति । तथाहि । यो हि एकः वनस्पतिजीवः सर्ववृक्षावयवव्यापी भवति तस्य च अपरे तदवयवेषु मूलकन्दस्कन्धत्वकृशाखाप्रवालपुष्पपत्रफलबीजभूतेषु दशसु स्थानेषु जीवाः समुत्पद्यन्ते । ते च तत्रोत्पद्यमाना वृक्षयोनिः वृक्षव्युत्क्रमाश्च उत्पद्यन्ते ॥

मूलं स्यात् भूमिसम्बद्धं तत्र कन्दः समाश्रितः ।

तत्र स्कन्ध इति मिथो बीजान्ताः स्युर्युताः समे ॥ १०७ ॥

पुष्पे पुष्पे अनेक एव हे; पत्रे पत्रे એક એવ છે, તેમ ળીને ળીને અને ફળે ફળે પણ એક એવ છે. ૧૦૫.

સંપૂર્ણ તરુસ્કંધમાં પણ એક એવ વ્યાપી રહેલ છે. મૂળ વગેરે દશ ઉપર કહી ગયા ળીએ એ દશે એના અવયવો છે. ૧૦૬.

આ સંબંધમાં ' સૂત્રકૃતાંગ ' ની વૃત્તિમાં દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધના અધ્યયન ત્રીજામાં આહાવર ઇત્યાદિથી શરૂ થતા ' આલાવા ' (આલાપક) માં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

આ જગતમાં કેટલાએક, અમુક કર્મોના ઉદયવાળા વૃક્ષોની એવ છે; અને કેટલાક એના અવયવોને આશ્રીને રહેલા વનસ્પતિરૂપ જ એવ છે. તે આ પ્રમાણે:—વનસ્પતિનો જે એક એવ છે તે આખા વૃક્ષના અવયવોમાં વ્યાપી રહેલ છે, અને એના ળીજ એવો એના મૂળ-કંદ-સ્કંધ-છાલ-શાખા-પ્રવાલા-પુષ્પ-પત્ર-ફળ અને ળીજ-એ દશે સ્થાનો-અવયવો-માં ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ત્યાં ઉત્પન્ન થવાથી વૃક્ષોનિક થાય છે, અને વૃક્ષમાં સક્રમે છે.

વૃક્ષનું મૂળ ભૂમિ સાથે સંબંધ હોય છે, કંદ એને આશ્રીને રહેલ છે, અને સ્કંધ વળી એ કંદને આશ્રીને રહેલ છે. એવી રીતે ળીજ પર્યન્ત સર્વે પરસ્પર જોડાયલા છે. ૧૦૭.

અતઃ પૃથ્વીગતરસમાહરન્તિ સમેઽપ્યમી ।

યાવત્ ફલ્લાનિ પુષ્પસ્થં વીજાનિ ફલસંગતમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

શ્રાવણાદિચતુર્માસ્યાં પ્રાવૃદ્ધવર્ષાસુ મૂરુહઃ ।

સર્વતો બહુલાહારા અપાં બાહુલ્યતઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૦૯ ॥

તતઃ શરદિ હેમન્તે ક્રમાદલ્પાલ્પભોજિનઃ ।

યાવદ્વસન્તેઽલ્પાહારા ગ્રીષ્મેઽત્યન્તમિતાશનાઃ ॥ ૧૧૦ ॥

યત્તુ ગ્રીષ્મેઽપિ દુમાઃ સ્યુર્દલપુષ્પફલાદ્ભૂતાઃ ।

તદુષ્ણયોનિજીવાનામુત્પાદાત્તત્ર મૂયસામ્ ॥ ૧૧૧ ॥

इति भगवतीसूत्रशतक ७ उद्देश ३ ॥

નનુ ચ મૂલાદયો દશાપ્યેવં યદિ પ્રત્યેકદેહિભિઃ ।

જાતા અનેકૈસ્તત્તસ્મિન્નેકમૂલાદિધીઃ કથમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

અત્ર ઉચ્યતે ।

શ્લેષણદ્રવ્યસંમિશ્રૈર્ઘટિતાનેકસર્ષપૈઃ ।

મૂરિસર્ષપરૂપાપિ વર્તિરેકૈવ માસતે ॥ ૧૧૩ ॥

એમ હોવાથી, જ્યાં સુધી પુષ્પ પર ફળ આવે ત્યાંસુધી પુષ્પદ્વારા અને ફળમાં બીજ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી ફળદ્વારા, એ સર્વે સાથેજ પૃથ્વીમાં રહેલા રસનો આહાર કરે છે. ૧૦૮.

શ્રાવણ વગેરે ચાર માસની વર્ષાઋતુમાં, પાણી બહોળું હોવાથી વૃક્ષોને બહુ આહાર મળે છે. ૧૦૯.

પછી શરદ અને હેમન્ત ઋતુઓથી લઈને છેક વસન્તઋતુ સુધી એઓને અલ્પ અલ્પ આહાર મળે છે. અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં એઓને એકદમ મિત આહાર મળે છે. ૧૧૦.

છતાં પણ ગ્રીષ્મઋતુમાં એઓનાં પત્ર, પુષ્પ અને ફળ સુંદર હોય છે એ ઉષ્ણયોનિના પુષ્કળ જીવોની ઉત્પત્તિને પ્રતાપે જ. ૧૧૧.

એ પ્રમાણે ભગવતીસૂત્રના સાતમા શતકના ત્રીજા ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે.

અહિં કોઈ એવી શંકા ઉપસ્થિત કરે કે—જ્યારે મૂળ વગેરે દશે (અવયવો) આ પ્રમાણે અનેક પ્રત્યેકજીવોથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે એને ‘ એકમૂળાદિક ’ કેમ કહેવાય ? ૧૧૨.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—

ઘણા સરસવને કોઈ ચીકાશવાળા પદાર્થમાં મિશ્ર કરીને એની વાટ બનાવીએ એ વાટ

યથા તે સર્ષપાઃ સર્વે સ્વસ્વમાનાઃ પૃથક્ પૃથક્ ।

વર્તેર્બુદ્ધિ સૃજન્તોઽપિ સ્થિતાઃ સ્વસ્વાવગાહનાઃ ॥ ૧૧૪ ॥

તથા પ્રત્યેકજીવાસ્તે પૃથક્ સ્વસ્વવપુર્ભૃતઃ ।

સૃજન્ત્યેકત્ર મિલિતા એકમૂલાદિવાસનામ્ ॥ ૧૧૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઇહ યદ્ દ્વેષરાગાભ્યાં સંચિતં પૂર્વજન્મનિ ।

હેતુરેકત્ર સમ્બન્ધે તત્કર્મ શ્લેષણોપમમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

કૃતૈવંવિધકર્માણો જીવાસ્તે સર્ષપોપમાઃ ।

મૂલાદિ વર્તિસ્થાનીયમિતિ દૃષ્ટાન્તયોજના ॥ ૧૧૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તિલશણ્કુલિકા પિષ્ટમયી તિલવિમિશ્રિતા ।

અનેકતિલજાતાપિ યથૈકા પ્રતિભાસતે ॥ ૧૧૮ ॥

ઇહાપિ દૃષ્ટાન્તયોજના પ્રાગ્વત્ ॥

અથ ગુચ્છાદયઃ ।

વૃન્તાકીબદરીનીલીતુલસીકરમર્દિકાઃ ।

યાવાસાઘાડનિર્ગુઢચ ઇત્યાઘ્યા ગુચ્છજાતયઃ ॥ ૧૧૯ ॥

ને કે ઘણા સરસવ રૂપ છે તો એ એક જ છે એમ જણાય છે. એટલે કે પૃથક્ પૃથક્ પોતપોતાના માનવાળા તે સર્વે સરસવના દાણા વાટ તરીકે ગણાય છે તોપણ તેઓ સઘળા પોતપોતાના અવગાહમાં રહેલા છે, તેમ એ સર્વ પ્રત્યેક જીવો પોતપોતાનાં નોખાનોખાં શરીરવાળા હોવા છતાં, ન્યારે એકત્ર મળે છે ત્યારે 'એકમૂલાદિ' છે એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧૩-૧૧૫.

આહું, પૂર્વભવમાં રાગદ્વેષાદિથી ખાંધેલું જે કર્મ એકત્રતાનો હેતુભૂત છે તેને 'ચીકા-શવાળા પદાર્થ' સમાન સમજવું; તે તે પ્રકારના કર્મો જેમણે ખાંધેલાં છે એવા જીવોને સર-સવસમાન સમજવા; અને મૂળ આદિને વાટ સમાન સમજવા. ૧૧૬-૧૧૭.

વળી તિલમિશ્રિત લોટની તલસાંકળી ને કે અનેક તલદાણાની બનેલી છે તોપણ તે એક જેવી વર્તાય છે. ૧૧૮. આ બીજી દૃષ્ટાન્ત. (એમાં પણ ઉપર પ્રમાણે યોજના કરવી.)

(અઠાણુમા શ્લોકમાં 'પ્રત્યેક વનસ્પતિ' ના બાર લેદ ગણાવ્યા એમાંથી પહેલા લેદ- 'વૃક્ષ' નું, આ પ્રમાણે ૯૯ માં શ્લોકથી ૧૧૮ માં શ્લોક સુધીમાં વિવેચન કર્યું ત્યાર પછી-)

હવે બીજા 'ગુચ્છ' વગેરે લેદો વિષે વિવેચન:—

રીંગણી, ખેરડી. ગળી, તુલસી, કરમદી, જવાસો, અઘાડ, નિર્ગુંદી વગેરે 'ગુચ્છ' ની ભતિ છે. ૧૧૯.

મહ્લિકાકુન્દકોરિંટયૂથિકાનવમહ્લિકાઃ ।

મુદ્ગરઃ કણવીરશ્ચ જાત્યાઘ્યા ગુલ્મજાતયઃ ॥ ૧૨૦ ॥

અશોકચમ્પકલતા નાગપદ્મલતા અપિ ।

અતિમુક્તકવાસન્તીપ્રમુખાઃ સ્યુર્લતા ઇમાઃ ॥ ૧૨૧ ॥

એકૈવ શાખા યત્સ્કન્ધે મહત્યૂર્ધ્વ વિનિર્ગતા ।

નૈવાન્યાસ્તાદ્દશઃ સ સ્યાલ્લતાખ્યશ્ચમ્પકાદિકઃ ॥ ૧૨૨ ॥

કુષ્માંડી ત્રપુષી તુમ્બી કાર્લિંગી ચિર્મટી તથા ।

ગોસ્તની કારવેહ્લી ચ વલ્લયઃ કર્કોટિકાદિકાઃ ॥ ૧૨૩ ॥

ઈક્ષુઃ વંશઃ વીરણાનિ દ્રવ્કુડઃ શર ઇત્યપિ ।

વેત્રઃ નડશ્ચ કાશશ્ચ પર્વગા એવમાદયઃ ॥ ૧૨૪ ॥

દૂર્વાદર્માર્જુનૈરંડાઃ કુરુવિન્દકરોહિષાઃ ।

સુંકલ્યાખ્યં ક્ષીરવિસમિત્યાઘ્યાઃ તૃણજાતયઃ ॥ ૧૨૫ ॥

પૂગવર્જૂરસરલા નાલિકેર્યશ્ચ કેતકાઃ ।

તમાલતાલકન્દલ્યઃ ઇત્યાઘ્યાઃ વલ્લયાભિધાઃ ॥ ૧૨૬ ॥

મહ્લિકા, કુંદ, કોરિંટ, યૂથિકા, નવપદ્મિકા, મોગરો, કણ્વેર, બઈ વગેરે ' ગુલ્મ ' ની જાતિ છે. ૧૨૦.

અશોકલતા, ચંપકલતા, નાગલતા, પદ્મલતા, અતિમુક્તલતા, વાસન્તી વગેરે લતાઓ છે. ૧૨૧.

જેના સ્કંધમાં એકજ મહોટી શાખા ઉંચી નીકળેલી હોય, અને એના જેવી બીજી એક પણ શાખા ન હોય એ લતા કહેવાય. ૧૨૨.

કોણું, ત્રપુષી, તુંબડી, કાર્લિંગી, ચીલડી, દ્રાક્ષ, કારેલી તથા ખરખોડી વગેરે ' વહ્લી ' ની જાતિ છે. ૧૨૩.

ઈક્ષુ, વાંસ, વીરણ, દ્રક્કુડ, શર, નેતર, નડ, કાશ વગેરે પર્વગ એટલે સાંધાવાળી વનસ્પતિ છે. ૧૨૪.

દૂર્વા, દર્ભ, અબ્દુન, એરંડ, કુરુવિંદક, રોહિષ, સુંકલી, ક્ષીરગિસ વગેરે જાતનાં ' તૃણ ' છે. ૧૨૫.

સોપારી, ખબુર, સરલ, નાળીએર, કેતક, તમાલ, તાલ, કેળ વગેરે ' વલ્લય ' કહેવાય છે. ૧૨૬.

આર્યકદમનકમરુવકમન્ડુકીસર્ષપાભિધૌ શાકૌ ।

અપિ તન્દુલીયવાસ્તુકમિત્યાઘ્યા હરિતકા જ્ઞેયાઃ ॥ ૧૨૭ ॥

ઔષધ્યઃ ફલપાકાન્તાઃ તાઃ સ્ફુટા ધાન્યજાતયઃ ।

ચતુર્વિંશતિસ્ક્રતાનિ તાનિ પ્રાધાન્યતઃ કિલ ॥ ૧૨૮ ॥

તથાહિ । ધન્નાઈં ચઠઠ્ઠીસં જવ ગોઢુમ સાલિ વીહિ સઢ્ઠિકા ।

કોઢ્ઠવ ંગુયા કંગૂ રાયલ તિલ મુગ્ગ માસા ય ॥ ૧૨૯ ॥

અયસિ હરિમંથં તિઠડગ નિપ્પાવ સિલં રાયમાસા ય ।

ઠઠ્ઠૂ મસૂર તુવરી કુલત્થ તહ ધન્નય કલાયા ॥૧૩૦॥ઈતિ॥

રૂહન્તિ જલમધ્યે યે તે સ્યુર્જલરૂહા ઇમે ।

કદમ્બશૈવલકશેરૂકાઃ પદ્મભિદો મતાઃ ॥ ૧૩૧ ॥

કુહળા અપિ બોધવ્યા નામાન્તરતિરોહિતાઃ ।

સ્ફુટા દેશવિશેષેષુ ચતુર્થોપાંગદર્શિતાઃ ॥ ૧૩૨ ॥

તઘથા ।

સે કિંતિ કુહળા । કુહળા અરોગવિહા પળ્ણત્તા । તં જહા । આ-
 ષ્કાષ કુહળો કુળળકે દઠ્ઠવહલિયા સપ્પાષ સજ્જાષ સત્તાષ વંસીળ્ણહિયા
 કુરુષ । જેયા વળ્ણો તહપ્પગારા સેત્તં કુહળા । ઇત્યાદિ ॥

આર્યક, દમનક, મરુળક. મડુકી, સર્ષવ, તાંદળને તથા વાસ્તુક વગેરે ' હરિતકે ' કહેવાય છે. ૧૨૭.

પાકી તૈયાર થયેલા તમામ પ્રકારના ધાન્ય-એ ' ઔષધીઓ ' છે. એની મુખ્ય ઓવીશ જાત છે. ૧૨૮.

તે ઓવીશ આ પ્રમાણે:—જવ, ગોધમ, શાલ, ભાત, સાઢીઓળા, કોદરા, અણુક, કાંગ રાયલ, તલ, મગ, અડદ, અતરૂી, હરિમથ, તિઠડગ, નિક્કાવ, સિલ, રાયમાસ, ઉખ્ખુ, મસૂર, તુવર, કળથી, ધાણા, અને ચણા. ૧૨૯. ૧૩૦.

જળની અંદર ઉગે છે એ ' જળરૂહ '. જેવાં કે કદંબ, શૈવલ, કશેરૂક, તથા કમળની જાતિ. ૧૩૧.

' કુહળુ ' પણ જળરૂહની જાતિવિશેષ છે. કોઈ દેશમાં પ્રસિદ્ધ હશે. એના વિષે સ્કુટપણ્ણ ઓથા ઉપાંગમાં વિવેચન છે. ૧૩૨.

ત્યાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

' કુહળુ ' શું છે ? કુહળુ અનેક પ્રકારના હોય છે.

ગુચ્છાદીનાં ચ મૂલાદ્યા અપિ ષટ્ સંખ્યજીવકાઃ ।
સૂત્રે હિ વૃક્ષમૂલાદેરેવોક્તાઃસંખ્યજીવતા ॥ ૧૩૩ ॥

તથોક્તં વનસ્પતિસપ્તતૌ—

રુક્ષાણામસંખજિઆ મૂલા કંદા તયા ચ સ્વંધા ચ ।
સાલા તહા પવાલા પુઢો પુઢો હુંતિ નાયવ્વા ॥ ૧૩૪ ॥
ગુચ્છાઈણાં પુણ સંખજીવયા નજ્જયે ઇમં પાયમ્ ।
રુક્ષાણાં ચિય જમસંખજીવભાવો સુણ મણિઓ ॥ ૧૩૫ ॥

અત્રાયં વિશેષઃ—તાલશ્ચ નાલિકેરી ચ સરલશ્ચ વનસ્પતિઃ ।

એકજીવસ્કન્ધ ણાં પત્રપુષ્પાદિ સર્વવત્ ॥ ૧૩૬ ॥

તથા

પંચમાંગે ત્રિધા વૃક્ષાઃ પ્રજ્ઞતા ગણધારિભિઃ ।

અનન્તાસંખ્યસંખ્યાતજીવકાસ્તે ક્રમાદિમે ॥ ૧૩૭ ॥

તત્રાઘ્યાઃ શૃંગવેરાઘ્યાઃ કપિત્થામ્રાદિકાઃ પરે ।

સંખ્યાતજીવકા યે ચ જ્ઞેયા ગાથાદ્વયેન તે ॥ ૧૩૮ ॥

એના વર્ણુને અનુસરીને—એવા એના રંગ હોય તે પ્રમાણે—જૂદા જૂદા પ્રકારના કુહણુ હોય. ધત્યાદિ.

ગુચ્છ વગેરેનાં મૂળ આદિ છયે સંખ્યાત જીવોવાળા છે. સૂત્રને વિષે વૃક્ષના મૂળાદિને જ અસંખ્યજીવોવાળા કહ્યા છે. ૧૩૩.

વનસ્પતિસપ્તતિકામાં કહ્યું છે કે:—

વૃક્ષોના મૂળ, કંદ, ત્વચા, સ્કંધ, શાખા તથા પ્રવાલ—એઓને વિષે પૃથક્ પૃથક્ દરેકમાં અસંખ્ય જીવો છે, ગુચ્છ વગેરેમાં પ્રાયઃ સંખ્યાત જીવો છે, અને વૃક્ષ વગેરેમાં અસંખ્ય જીવો છે એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે. ૧૩૪-૧૩૫.

ફેર એટલો કે

તાડ, નાળીએરી અને સરલવનસ્પતિ—એઓના સ્કંધને વિષે એક જીવ છે; એમનાં પત્રપુષ્પ વગેરેમાં સર્વની પેઠે છે. ૧૩૬.

તથા પાંચમા અંગમાં ગણધરના કહેવા પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના વૃક્ષો છે; (૧) અનંત-જીવોવાળાં, (૨) અસંખ્યજીવોવાળાં અને (૩) સંખ્યાતજીવોવાળાં. એમાં 'શૃંગવેર' વગેરે પહેલા પ્રકારનાં છે. કપિત્થ, આંબો વગેરે ખીલ પ્રકારનાં છે; અને ત્રીજા પ્રકારનાં નીચે એ ગાથાઓમાં ગણાવ્યા પ્રમાણે છે. ૧૩૭-૧૩૮.

તરૂદમ્— તાલે તમાલે તકલિ તેતલિસાલે ય સાલકલ્લાણે ।
 સરલે જીવઈ કેયઈ કંદલિ તહ ચમ્મરુલ્લે ય ॥ ૧૩૯ ॥
 ચુમ્મરુલ્લર્હિગુરુલ્લે લવંગુરુલ્લે ય હોઈ બોધલ્લે ।
 પૂયફલીલ્લજ્જૂરી બોધલ્લા નાલિલ્લી ય ॥ ૧૪૦ ॥

તથા પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ અપિ

તાલસરલનાલિકેરીગ્રહણં ઉપલક્ષણમ્ । તેન અન્યેષાં અપિ યથાગમં
 એકજીવાધિષ્ટિત્વં સ્કન્ધસ્ય પ્રતિપત્તવ્યમ્ । ઇતિ ॥

શૃંગાટકસ્ય ગુચ્છઃ સ્યાદનેકજીવકઃ કિલ ।
 પત્રાણ્યેકૈકજીવાનિ દ્વૌ દ્વૌ જીવૌ ફલંપ્રતિ ॥ ૧૪૧ ॥

પુષ્પાણાં તુ અયં વિશેષઃ—

જલસ્થલોદ્ભૂતતયા દ્વિધા સુમનસઃ સ્મૃતાઃ ।
 નાલબદ્ધા વૃન્તબદ્ધાઃ પ્રત્યેકં દ્વિવિધાસ્તુ તાઃ ॥ ૧૪૨ ॥
 યાઃ કાશ્ચિન્નાલિકાબદ્ધાસ્તાઃ સ્યુઃ સંખ્યેયજીવકાઃ ।
 અનન્તજીવકા જ્ઞેયાઃ સ્તુહીપ્રભૃતિજાઃ પુનઃ ॥ ૧૪૩ ॥

તે આ પ્રમાણે:—તાલ, તમાલ, તકલિ, તેતલિસાલ, સાલકલ્યાણ, સરલ, જીવંતી, કેતકી, કંદલી, અર્ધવૃક્ષ, ચૂતવૃક્ષ, હિંગુવૃક્ષ, લવંગવૃક્ષ, પૂગફળી, ખલુરી અને નાળીએરી. ૧૩૯-૧૪૦.

વળી પ્રજ્ઞાપના-પત્રવણા-સૂત્રની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે.--

તાલ, સરલ અને નાળીએરીનું જે ગ્રહણ કર્યું છે તે ઉપલક્ષણ તરીકે છે માટે ખીલ વૃક્ષોના સ્કન્ધ પણ આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે એક જીવથી અધિષ્ટિત છે એમ સમજવાનું છે.

શૃંગાટક એટલે શીંગોડાના ગુચ્છમાં અનેક જીવ છે, એના પત્રમાં દરેકમાં એક જીવ છે. અને એના ફળમાં દરેકમાં બે જીવ છે. ૧૪૧

વળી પુષ્પોના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વિશેષ છે:--

પુષ્પો બે પ્રકારનાં કહ્યા છે: (૧) જગડ્ડ અને (૨) સ્થગડ્ડ. એમાં પાછા દરેકના બખ્બે લેઈ છે- 'નાળબદ્ધ' અને વૃંતબદ્ધ. 'એમાં જે કેટલાક નાળબદ્ધ છે એ સંખ્યાતજીવોવાળા છે, અને ખીલ 'સ્તુહી' -ચોર વગેરે, વૃંતબદ્ધ છે એ અનન્તજીવોવાળા છે. ૧૪૨-૧૪૩.

કિંચ પદ્મોત્પલનલિનાનાં સૌગન્ધિકસુભગકોકનદકાનામ્ ।
અરવિન્દાનાં ચ તથા શતપત્રસહસ્રપત્રાણામ્ ॥ ૧૪૪ ॥

વૃન્તં બાહ્યદલાનિ ચ સકેસરાણિ સ્યુરેકજીવસ્ય ।
પૃથગેકૈકજીવાન્યન્તર્દલકેસરાણિ બીજાનિ ॥ ૧૪૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પર્વગાણાં તૃણાનાં ચ અયં વિશેષઃ—

દ્રઘ્કુડીત્તુનડાદીનાં સર્વવંશભિદાં તથા ।
ભવન્ત્યેકસ્ય જીવસ્ય પર્વાક્ષિપરિમોટકાઃ ॥ ૧૪૬ ॥
તત્રાક્ષિ પ્રોચ્યતે ગ્રન્થિઃ પ્રતીતં પર્વ સર્વતઃ ।
ચક્રાકારં પર્વપરિવેષ્ટનં પરિમોટકઃ ॥ ૧૪૭ ॥
પત્રાણિ પ્રત્યેકમેષામેકજીવાશ્રિતાનિ વૈ ।
પુષ્પાણ્યનેકજીવાનિ પ્રોક્તાનિ પરમર્ષિભિઃ ॥ ૧૪૮ ॥

ફલેષુ ચ ણામયં વિશેષઃ—

પુષ્પફલં કાલિંગં તુમ્બં ચિર્ભટમથ ત્રપુષસંજ્ઞમ્ ।
ઘોષાતકં પટોલં તિન્દૂકં ચૈવ તેન્દૂષમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

એતેષાં ચ— વૃન્તગર્ભકટાહાનામેકો જીવઃ સમર્થકઃ ।
પૃથગ્જીવાનિ પત્રાણિ બીજાનિ કેસરાણ્યપિ ॥૧૫૦॥

વળી પદ્મ, ઉત્પલ, નલિન, સૌગન્ધિક, સુભગ, કોકનદ, અરવિન્દ, શતપત્ર, તથા સહસ્ર-
પત્ર,—આ પુષ્પોના વૃન્ત તથા સકેસર બાહ્યદળ એકજીવના છે; તથા અન્તર્દળકેસરો અને
બીજાં પ્રત્યેક પૃથક્ પૃથક્ એકજીવવાળા છે. ૧૪૪-૧૪૫.

પર્વગ અને તૃણમાં નીચે મુજબ વિશેષ છે:—

દ્રઘ્કુડી, ઈક્ષુ અને નડ વગેરેના, તથા સર્વજાતિના વાંસના, પર્વ, અક્ષિ અને પરિમોટક—
એક જીવના હોય છે. (અહિં અક્ષિ એટલે ગાંઠ સમજવા; પર્વ એટલે સાંધો, અને
પરિમોટ એટલે પર્વ ઉપરનું ચક્રાકાર વેષ્ટન.) આમને પત્રે પત્રે એક જીવ હોય છે, અને
પુષ્પે પુષ્પે અનેક જીવ હોય છે. ૧૪૬-૧૪૮.

એમનાં કૃષોમાં નીચે પ્રમાણે વિશેષ છે:—

પુષ્પકૃષ, કાલિંગ, તુમ્બ, ચિર્ભટ, ત્રપુષ, ઘોષાતક, પટોળ, તિન્દૂક અને તેન્દૂષ—આમના

एतच्च सर्वं अर्थतः क्वचित् पाठतश्च प्रायः प्रज्ञापनागतमेव ॥

श्रीहेमचन्द्रस्मरिभिश्च अभिधानचिन्तामणौ इत्युक्तम्—

कुरंटाद्या अग्रबीजा मूलजास्तूत्पलादयः ।

पर्वयोनय इक्ष्वाद्याः स्कन्धजाः सल्लकीमुखाः ॥ १५१ ॥

शाल्यादयो बीजरुहाः संमूर्च्छजास्तृणादयः ।

स्युर्वनस्पतिकायस्य षडेता मूलजातयः ॥ १५२ ॥

इदमर्थतः प्रथमांगेऽपि दशवैકालिकेऽपि ॥

जीवाभिगमे तु—चतस्रो मुख्यवह्यः स्युः तावच्छताश्च तद्भिदः ।

ख्याता मुख्यलता अष्टौ तावच्छताश्च तद्भिदः ॥ १५३ ॥

नामग्राहं तु ता नोक्ताः प्राक्तनैरपि पंडितैः ।

ततो न तत्र दोषो नः तत्पदव्यनुसारिणाम् ॥ १५४ ॥

त्रयो हरितका याः स्युः जलस्थलोभयोद्भवाः ।

भेदाः शतानि तावन्ति तदवान्तरभेदजाः ॥ १५५ ॥

વૃંત, ગર્ભ અને કટાહનો એક જીવ છે, અને પત્ર, ખીજ તથા કેસરના પૃથક્ પૃથક્ જીવ છે. ૧૪૯-૧૫૦.

આ ભાવાર્થનું પદ્મવણાસૂત્રમાં કહ્યું છે અને એ સંજ ધી પાઠ પણ કવચિત્ એવા જ છે.

વળી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત અભિધાન ચિન્તામણિમાં એમ કહ્યું છે કે:— (૧) ‘કુરંટ’ વગેરે અગ્રખીજવાળા; ઉત્પન્ન વગેરે મૂળોત્પન્ન; (૩) શેરડી વગેરે પર્વયોનિક; (૪) સલ્લકી વગેરે સ્કંધથી ઉત્પન્ન થયેલા, (૫) શાળ આદિ ખીજોત્પન્ન અને (૬) તૃણ વગેરે સંમૂર્છિત— આ, વનસ્પતિકાયની છ મૂળ બલિ છે. ૧૫૧-૧૫૨.

પહેલા ‘અંગ’ માં અને ‘દશવૈકાલિક’ માં પણ એ જ ભાવાર્થનું કહેલું છે પણ ‘જીવાભિગમ’ માં તે,

“ મુખ્ય વહી ચાર છે અને એઓના ચારસો પ્રકાર છે. મુખ્ય લતા આઠ છે અને એના આઠસો પ્રકાર છે ” એમ કહ્યું છે. ૧૫૩.

પણ એઓનાં નામઠામ પૂર્વાચાર્યોએ પણ ક્યાંઈ આપ્યાં નથી માટે એમને પગલે ચાલનારા અમારા જેવાઓને નામ ન આપી શકવામાં કંઈ દોષ નથી. ૧૫૪.

હવે હરિતકી એટલે લીલોતરી ત્રણ પ્રકારની છે: (૧) જળોત્પન્ન. (૨) સ્થળોત્પન્ન અને (૩) જળસ્થળ-ઉભયત્ર ઉત્પન્ન થતી. આ ભેદોના વળી ત્રણસો અવાન્તર ભેદો છે. ૧૫૫.

સહસ્રં વૃન્તબદ્ધાનિ વૃન્તાકાદિફલાન્યથ ।

સહસ્રં નાલબદ્ધાનિ હરિતેષ્વેવ તાન્યપિ ॥ ૧૫૬ ॥

કિંચ મૂલત્વક્ષાષ્ટનિર્યાસપત્રપુષ્પફલાન્યપિ ।

ગન્ધાંગભેદાઃ સપ્તામી જિનૈરુક્તા વનસ્પતૌ ॥ ૧૫૭ ॥

મૂલમૌશીરવાલાદિ ત્વક્ પ્રસિદ્ધા તજાદિકા ।

કાષ્ટં ચ કાકતુંડાદિ નિર્યાસો ઘનસારવત્ ॥ ૧૫૮ ॥

પત્રં તમાલપત્રાદિ પ્રિયંગ્વાદિસુમાન્યપિ ।

કક્કોલૈલાલવંગાદિ ફલે જાતિફલાદ્યપિ ॥૧૫૯॥ યુગ્મમ્ ॥

મૂલાદયસ્તે સપ્તાપિ નાનાવર્ણા ભવન્ત્યતઃ ।

ગુણિતાઃ પંચભિર્વર્ણૈઃ પંચત્રિંશત્ ભવન્તિ હિ ॥ ૧૬૦ ॥

દુર્ગન્ધાભાવતઃ શ્રેષ્ઠગન્ધેનૈકેન તાડિતાઃ ।

તે પંચત્રિંશદેવ સ્યુરેકેન ગુણિતં હિ તત્ ॥ ૧૬૧ ॥

નાનારસાશ્ચ તે સર્વે તતઃ પંચરસાહતાઃ ।

સંજાતઃ શતમેકં તે પંચસત્તતિસંયુતમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

એક સહસ્ર પ્રકારના વૃન્તબદ્ધ વૃન્તાકાદિ કૃણો છે તથા એક સહસ્ર પ્રકારના નાળબદ્ધ કૃણો છે—એ સર્વનો આ ' હરિતકી ' માં જ સમાવેશ થાય છે. ૧૫૬.

વળી મૂળ, છાલ, કાષ્ટ, રસ, પત્ર, પુષ્પ અને કૃણ—એ સાતેને વનસ્પતિના સુગંધવાળા અંગલેદ કહ્યાં છે. ૧૫૭.

નેમકે; મૂળ ખસ તથા વાળા વગેરેના સુગંધિ છે, છાલ તજની સુગંધિ છે, કાષ્ટ કાકતુંડતું અને રસ ઘનસારનો સુગંધિ છે. પત્ર તમાલપત્રનાં સુગંધિ છે, પુષ્પો પ્રિયંગુ વગેરેનાં સુગંધિ છે, અને કૃણમાં કક્કોલ, એલચી, લવંગ અને જયકૃણ વગેરે સુગંધિ છે. ૧૫૮-૧૫૯.

વળી આ મૂળ વગેરે સાતે અંગોના વિવિધ પાંચ વર્ણુ—રંગ હોય છે. માટે એઓને પાંચવડે ગુણુતાં એઓના (૭x૫=૩૫) પાંત્રીશ લેદ થાય છે. ૧૬૦.

એમનામાં દુર્ગંધનો તો અભાવ છે; ફક્ત એક શ્રેષ્ઠ સુગંધજ છે. માટે એ પૂર્વોક્ત પાંત્રીશની સંખ્યાને એક વડે ગુણુતાં એટલા જ લેદ રહ્યા (વધતા નથી). ૧૬૧.

વળી એઓમાં નાના પ્રકારના—પાંચ રસ હોય છે માટે એ પાંત્રીશ લેદ છે એને પાંચ વડે ગુણુતાં એકસોને પંચોતેર લેદ થાય છે. ૧૬૨.

દ્રવ્યલોક] વનસ્પતિના ' ગન્ધાંગ ' અને ' ગન્ધાંગ ' ના ઉત્તરોત્તર મેદ । (૩૭૭)

સ્પર્શાસ્તુ યદ્યપ્યષ્ટાપિ સંભવન્ત્યેવ વસ્તુતઃ ।

તથાપ્યેષાં પ્રશસ્તત્વાત્ ગૃહ્યન્તે તેઽપિ તાદૃશાઃ ॥ ૧૬૩ ॥

તલ્લઘૂષ્ણામૃદુસ્નિગ્ધૈઃ સ્પર્શૈરેતે ચતુર્ગુણાઃ ।

શતાનિ સપ્ત જાતાનિ ગન્ધાઙ્ગાનાં દિશાનયા ॥ ૧૬૪ ॥

ઉક્તં ચ જીવાભિગમવૃત્તૌ—

મૂલતયકઠુનિજ્ઞાસપત્તપુષ્પફલમાઙ્ગન્ધંગા ।

વણાદુત્તરભેયા ગન્ધંગસયા મુણેયઠ્ઠા ॥ ૧૬૫ ॥

સૂત્રાલાપશ્ચ—

કતિ શ્ચં મંતે ગંધંગા । ગોયમ સત્ત ગંધંગા । સત્તગંધંગસયા । ઇત્યાદિ ॥

एवं वह्न्यादिसूत्रालापा अपि वाच्याः ॥

લોકૈશ્ચ । શૂન્યસત્તાંકહસ્તાશ્ચસૂર્યેન્દુવસુવહ્નયઃ ।

एतत्संख्यांकनिर्दिष्टो वनभारः प्रकीर्तितः ॥ १६६ ॥

પાઠાન્તરે ચ રામો વસવશ્ચન્દ્રઃ સૂર્યો ભૂમિસ્તથૈવ ચ ।

मुनिः शून्यं समादिष्टभारसंख्या निगद्यते ॥ १६७ ॥

ખરી રીતે તો રસ આઠ છે, તો પણ પસ્તુત ગંધાંગો પ્રશસ્ત હોવાથી, આ રસો પણ, એના જેવા પ્રશસ્ત છે એટલાજ અર્થાત્ પાંચ જ ગ્રહણ કર્યા છે. ૧૬૩.

વળી લઘુ, ઉષ્ણ, મૃદુ અને સ્નિગ્ધ—એમ ચાર જાતના સ્પર્શો છે. તો આ ચારની સંખ્યાવડે શુભવાથી ગંધાંગોના (૧૭૫×૪=૭૦૦) સાતસો લેદ એકંદર થયા. ૧૬૪.

આ સંબંધમાં ' જીવાભિગમ ' ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે:—

મૂળ, ત્વચા, કાષ્ઠ, નિર્યાસ (રસ), પત્ર, પુષ્પ અને કૃળ—આટલાં ગંધાંગો છે એના વર્ણુ વગેરેનેલઈને ઉત્તરોત્તર લેદ સો ગંધાંગ એટલે ૧૦૦×૭=૭૦૦ સાતસો થાય. ૧૬૫.

આ સંબંધમાં સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે ' આલાપ ' છે:—

ગૌતમગણુધર પૂછે છે— હે ભગવંત, ગંધાંગ કેટલા ? એનો શ્રીવીર ઉત્તર આપે છે— હે ગૌતમ, ગંધાંગ સાત છે અને એના એકંદર લેદો સાતસો છે.

વહ્લી આદિના સંબંધમાં પણ આવા જ ' સૂત્રાલાપ ' છે.

વળી વ્યવહારમાં

૩૮૧૧૨૭૨૯૭૦ આટલો વનસ્પતિભાર કહ્યો છે; જો કે પાઠાન્તર પ્રમાણે ૩૮૧૧૨૧૭૦ આટલો કહ્યો છે. ૧૬૬-૧૬૭.

एकैकजातेरेकैकपत्रप्रचयतो भवेत् ।

प्रोक्तसंख्यैर्मणैर्भारस्ते त्वष्टादश भूरुहाम् ॥ १६८ ॥

તથા ચત્વારોઽપુષ્પકા ભારા અષ્ઠૌ ચ ફલપુષ્પિતાઃ ।

स्युर्वल्लीनां च षड् भाराः शेषनागेन भाषितम् ॥ १६९ ॥

इत्यादि उच्यते ॥

इति बादराणां भेदाः ॥ १ ॥

प्रसिद्धाः सप्त याः पृथ्व्यः वसुमत्यष्टमी पुनः ।

ईषत्प्राग्भારામિધા સ્યાત્તાસુ સ્વસ્થાનતોઽષ્ટસુ ॥ ૧૭૦ ॥

अधोलोके च पातालकलशावलिभित्तिषु ।

भवनेष्वसुरादीनां नारकावसथेषु च ॥ १७१ ॥

ऊर्ध्वलोके विमानेषु विमानप्रस्तटेषु च ।

तिर्यग्लोके च कूटाद्रिप्राग्भारविजयादिषु ॥ १७२ ॥

वक्षस्कारवर्षशैलजगतीवेदिकादिषु ।

द्वारद्वीपसमुદ્રेषु पृથિવીકાયિકોદ્ભવઃ ॥૧૭૩॥ ચતુર્ભિઃ કલાપકમ્ ॥

इति पृथ्वीकायस्थानानि ॥

દરેક જાતિના અકેક પત્રને એકઠું કરતાં, એ કહી એટલી સંખ્યા જોટલા મણુ થાય ત્યારે એક ' ભાર ' થાય. એવા અઠાર ' ભાર ' વનસ્પતિ છે. ૧૬૮.

એમાં પુષ્પવિનાની ચાર ભાર છે, ફળપુષ્પવાળી આઠ ભાર છે અને ' વહી ' છ ભાર છે—એમ શેષનાગનું અર્થાત્ ચોક્કસ નિર્ણયપૂર્વક,—વચન છે. ૧૬૯. એમ લોકોક્તિ છે.

આ પ્રમાણે ' બાદર ' ના ' ભેદ ' વિષે વિવેચન સંપૂર્ણ. (પહેલું દ્વાર).

હવે ' બાદર ' પૃથ્વીકાયિકજીવોનાં સ્થાન વિષે.

સાત પૃથ્વીઓ પ્રસિદ્ધ છે તે, અને આઠમી ' ઇષત્પ્રાગ્ભાર ' નામની છે—એ આઠે પૃથ્વીઓમાં; અધોલોકમાં પાતાળકળશાઓની ભીંતમાં, અસુર વગેરેના ભવનોમાં અને નારકોના સ્થાનમાં; ઉર્ધ્વલોકમાં વિમાનોમાં તથા વિમાનોના પ્રસ્તટોમાં; તિર્યગ્લોકમાં કૂટપર્વતોમાં, પ્રાગ્ભારવિજય વગેરેમાં, વક્ષસ્કાર પર્વતોમાં, વર્ષ—શૈલ—જગતીનો કોટ—વેદિકા વગેરે દ્વાર—દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં ' સ્વસ્થાનતઃ ' પૃથ્વીકાયિક જીવોની ઉત્પત્તિ છે. ૧૭૦—૧૭૩.

હવે ' બાદર ' અપ્કાયજીવોના સ્થાન વિષે.

સ્વસ્થાનતોઽમ્બુકાયાનાં સ્થાનાન્યુક્તાનિ સૂરિભિઃ ।
ઘનોદધિવલયેષુ ઘનોદધિષુ સસસુ ॥ ૧૭૪ ॥

અધઃ પાતાલકુમ્ભેષુ ભવનેષ્વાસુરેષુ ચ ।
ઊર્ધ્વલોકે વિમાનેષુ સ્વર્ગપુષ્કરણીષુ ચ ॥ ૧૭૫ ॥

તિર્યગ્લોકે ચ કૂપેષુ નદીનદસરસુ ચ ।
નિર્જર્જરોઙ્ગરવાપીષુ ગત્તાકેદારપંક્તિષુ ॥ ૧૭૬ ॥

જલાશયેષુ સર્વેષુ શાશ્વતાશાશ્વતેષુ ચ ।
દ્વીપેષુ ચ સમુદ્રેષુ બાદરાપ્કાયસમ્ભવઃ ॥ ૧૭૭ ॥ કલાપકમ્ ॥

इति अप्कायस्थानानि ॥

સ્વસ્થાનતોઽગ્નિકાયાનાં સ્થાનમાહુર્જિનેશ્વરાઃ ।
નરક્ષેત્રં દ્વિપાથોધિસાર્ધદ્વીપદ્વયાત્મકમ્ ॥ ૧૭૮ ॥

તત્રાપિ કાલે યુગલિનામગ્નિઃ કાલે ચ વિલવાસિનામ્ ।
વિદેહેષ્વેવ સર્વાસુ કર્મભૂષુ તતોઽન્યદા ॥ ૧૭૯ ॥

કિંચ ઊર્ધ્વાધોલોકયોર્નાયં તિર્યગ્લોકેઽપ્યસૌ ભવેત્ ।
સદા વિદેહે ભરતૈરવતેષુ ચ કર્હિચિત્ ॥ ૧૮૦ ॥

ઘનોદધિના વલયોમાં સાત ઘનોદધિમાં, અધઃ પાતાલકુળશોમાં તથા અસુરોના ભવનોમાં; ઉર્ધ્વ વિમાનોમાં તથા સ્વર્ગની પુષ્કરણીઓમાં, તિર્યક્ કુવાઓમાં, નદી નદ અને તળાવોમાં, ઝરણાવાળી વાવોમાં, ખાઈઓ તથા ક્યારાઓની હારોમાં; તથા શાશ્વત-અશાશ્વત સર્વ જળાશયોમાં તથા દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં ' સ્વસ્થાનતઃ ' બાદર અપ્કાયનો સંભવ છે. ૧૭૪-૧૭૭.

હવે બાદર અગ્નિકાય જીવોનાં સ્થાન વિષે.

' સ્વસ્થાનથી ' અગ્નિકાયોતું સ્થાન જે સમુદ્ર અને અદ્વીપાત્મક મનુષ્યક્ષેત્ર છે. તેમાં પણ યુગળીયાઓને તથા બિલવાસીઓને અમુક કાળે અગ્નિ હોય છે. વિદેહોમાં હુમ્બેશાં હોય છે તથા સર્વકર્મભૂમિઓમાં કોઈક કાળે હોય છે. ૧૭૮-૧૭૯.

વળી ઉર્ધ્વ અને અધોલોકમાં એ નથી હોતો, તિર્યગ્લોકમાં હોય છે, વિદેહમાં હુમ્બેશાં હોય છે, તથા ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્રમાં તે કોઈક સમયે હોય છે. ૧૮૦.

પાકદાહાદિસંતાપં તનુતે નરકેષુ યઃ ।

સ નાગ્નિઃ કિન્તુ તત્તુલ્યાંસ્તે વિકુર્વન્તિ પુદ્ગલાન્ ॥ ૧૮૧ ॥

યા ચોષ્ણવેદના તેષુ શ્રૂયતેઽત્યન્તદારુણા ।

પૃથિવ્યાદિપુદ્ગલાનાં પરિણામઃ સ તાદૃશઃ ॥ ૧૮૨ ॥

તથોક્તમ્—

નનુ સપ્તસ્વપિ પૃથ્વીષુ તેજસ્કાયિકવર્જપૃથ્વીકાયિકાદિસ્પર્શો નાર-
કાણાં યુક્તઃ તેષાં તાસુ વિદ્યમાનત્વાત્ । તેજસ્કાયસ્પર્શસ્તુ કથમ્ ।
બાદરતેજસાં સમયક્ષેત્રે એવ સદ્ભાવાત્ । સૂક્ષ્મતેજસાં પુનસ્તત્ર સદ્ભા-
વેઽપિ સ્પર્શનેન્દ્રિયાવિષયત્વાત્ ઇતિ ॥ અત્રોચ્યતે । ઇહ તેજસ્કાયિકસ્યેવ
પરમાધાર્મિકનિર્મિતજ્વલનસદૃશવસ્તુનઃ સ્પર્શઃ તેજસ્કાયિકસ્પર્શઃ ઇતિ
વ્યાખ્યેયમ્ । ન તુ સાક્ષાત્તેજસ્કાયિકસ્યૈવ ॥ અથવા ભવાન્તરાનુભૂતતેજ-
સ્કાયિકપર્યાયપૃથિવીકાયિકસ્પર્શપેક્ષયા વ્યાખ્યેયમ્ ॥ ઇતિ ભગવતી-
શતક ૧૩ ઉદ્દેશ ૪ વૃત્તૌ ॥

વળી નરકને વિષે જે 'પાક, દાહ વગેરે દુઃખોનો અનુભવ કરાવે છે તે કંઈ અગ્નિ નથી
પણ પરમાધાર્મિકોએ વિકુર્વેલા અગ્નિનેવા પુદ્ગલો છે. અને તે નરકના જીવોને જે ઉષ્ણ વેદના
થતી કહેવાય છે તે પૃથ્વી વગેરે પુદ્ગલોનો એવા પ્રકારનો પરિણામ છે. ૧૮૧-૧૮૨.

આ સંબંધમાં ભગવતી સૂત્રના તેરમા શતકના ચોથા ઉદ્દેશની વૃત્તિમાં નીચે પ્રમાણે
કહ્યું છે:—

કોઈ માણસ અહિં એવી શંકા ઉપસ્થિત કરે કે “ સાતે પૃથ્વીઓમાં નારકીના જીવોને
તેજસ્કાય વિના ખીજા ત્રણ અર્થાત્ પૃથ્વીકાય—અપ્કાય અને વાયુકાયનો, સ્પર્શ થાય છે એમ
કહો છો તે તો યુક્ત છે કેમકે ત્યાં તે ત્રણે વિદ્યમાન છે; પરન્તુ તેઓને તેજસ્કાયનો સ્પર્શ
ક્યાંથી—કેવીરીતે થાય ? ન જ થાય. કેમકે બાદર તેજસ્કાયો મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ હોય છે, અને
સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયો ત્યાં છે ખરા પણ તે સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય નથી. ” આ શંકાતું સમાધાન
આ પ્રમાણે:— અહીં ‘ તેજસ્કાય ’ માંના ‘ તેજસ્ ’ નો અર્થ ‘ પરમાધાર્મિકૃત અગ્નિસદૃશ-
વસ્તુ ’ લેવો. એટલે, ‘ તેજસ્કાયનો સ્પર્શ ’—એનો અર્થ એમ કે—પરમાધાર્મિકી નીપજતવેલી
અગ્નિસરખી વસ્તુનો સ્પર્શ—જે તેજસ્કાયનો જ જાણે સ્પર્શ હોય એવો લાગે છે. (સાક્ષાત્
તેજસ્કાયનો સ્પર્શ કરે છે એમ અમારું કહેવું નથી). અથવા ‘કોઈ અન્ય ભવમાં અનુભવેલા
તેજસ્કાયિકના પર્યાયો સરખો પૃથ્વીકાયિકનો સ્પર્શ ’ એમ લેવું.

સ્વર્ગાદૌ ધૂપઘટયાદિ શ્રૂયતે યત્કિલાગમે ।

તત્તુલ્યાઃ પુદ્ગલાસ્તેઽપિ કૃત્રિમાકૃત્રિમાત્મકાઃ ॥ ૧૮૩ ॥

एतच्च अर्थतः प्रायः तृतीयतुर्योपांगयोरेव ॥

ग्रन्थान्तरेऽपि—

पंचिदियएगिदिय उद्वे य अहे य तिरियलोए य ।

विगर्लिदियजीवा पुण तिरियलोए मुणोयव्वा ॥ ૧૮૪ ॥

पुढवीआउवणस्सइ वारसकप्पेसु सत्तपुढवीसु ।

पुढवी जासिद्धिसिला तेऊ नरखित्ततिरिलोए ॥ ૧૮૫ ॥

सुरलोअवाविमज्झे मच्छाइ नत्थि जलयरा जीवा ।

गेविज्जे न हु वावी वाविअभावे जलं नत्थि ॥ ૧૮૬ ॥

इति अग्નिकायस्थानम् ॥

घनानिलवलयेषु घनानिलेषु सप्तसु ।

तनुवातवलयेषु तनुवातेषु सप्तसु ॥ ૧૮૭ ॥

अधोलोके च पातालकुम्भेषु भवनेषु च ।

छिद्रेषु निष्कुटेष्वેવં સ્વસ્થાનં વાયુકાયિનામ્ ॥૧૮૮॥ યુગ્મમ્ ॥

સ્વર્ગાદિમાં ધુપઘટી વગેરે હોવાનું આગમમાં કહેવાય છે તે પણ આ તેજસ્કાય સદશ કૃત્રિમ તેમજ અકૃત્રિમ પુદ્ગલો છે. ૧૮૩.

આ ભાવાર્થનું ત્રીજા અને ચોથા ઉપાંગમાં જ કહેલું છે.

અન્ય ગ્રન્થમાં પણ કહ્યું છે કે:—

પંચેન્દ્રિય અને એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓ ઉર્ધ્વ-અધો-અને તિર્થગ્-લોકમાં હોય છે પણ વિકલેન્દ્રિય એટલે બે-ત્રણ અને-ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા તો તિર્થગ્લોકમાં જ સમજવા. વળી પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાય ખાર દેવલોકમાં અને સાત પૃથ્વીઓમાં હોય છે. એમાં યે પૃથ્વીકાય યાવત્ સિદ્ધશિલા સુધી હોય છે અને તેઉકાય એટલે તેજસ્કાય-અગ્નિકાય તિર્થ-ગ્લોકને વિષે મનુષ્યક્ષેત્રમાં હોય છે. વળી દેવલોકની વાવોમાં .મત્સ્યાદિ જળચર જીવો હોતા નથી, ઐવેયકમાં વાવો હોતી નથી અને વાવોને અભાવે જળ પણ હોય નહિં. ૧૮૪-૧૮૬.

હવે બાદર વાયુકાયજીવોના સ્થાન વિષે

ઘનવાયુના વલયોને વિષે સાત ઘનવાયુમાં, તનુવાયુના વલયોને વિષે સાત તનુવાયુમાં, અધોલોકને વિષે પાતાલકુંભોમાં, ભવનોમાં, છિદ્રોમાં અને નિષ્કુટોને વિષે વાયુકાયોનું સ્વસ્થાન છે. ૧૮૭-૧૮૮.

ઊર્ધ્વલોકે ચ કલ્પેષુ વિમાનેષુ તદાલિષુ ।

વિમાનપ્રસ્તટચ્છિદ્રનિષ્કુટેષુ તદુદ્ભવઃ ॥ ૧૮૯ ॥

તિર્યંગલોકે દિક્ષુ વિદિક્ષ્વધશ્ચોર્ધ્વં ચ તજ્જનિઃ ।

જગત્યાદિગવાક્ષેષુ લોકનિષ્કુટકેષુ ચ ॥ ૧૯૦ ॥

इति वायुकायस्थानम् ॥

પ્રત્યેકઃ સાધારણશ્ચ દ્વિવિધોઽપિ વનસ્પતિઃ ।

પ્રાયોઽપ્કાયસમઃ સ્થાનૈઃ જલાભાવે હ્યસૌ ક્રુતઃ ॥ ૧૯૧ ॥

इति वनस्पतिस्थानम् ॥

ઉપપાતસમુદ્ઘાતનિજસ્થાનૈઃ ભવન્તિ હિ ।

લોકાસંખ્યાતમે ભાગે પર્યાસા બાદરા ઇમે ॥ ૧૯૨ ॥

તત્ર વાયોઃ તુ અયં વિશેષઃ પંચસંગ્રહવૃત્તૌ—

॥ વાયરપવણા અસંખ્યેજ્જેત્તિ ॥ લોકસ્ય ચત્કિમપિ શુષિરં તત્ર સર્વત્ર પર્યાસબાદરવાયવઃ પ્રસર્પન્તિ । ચત્પુનઃ અતિનિબિડનિચિતતયા શુષિરહીનં કનકગિરિમધ્યાદિ તત્ર ન ! તત્ત્વ લોકસ્યાસંખ્યેયભાગમાત્રમ્ । તતઃ એક-મસંખ્યેયભાગં મુક્ત્વા શેષેષુ સર્વેષુ અપિ અસંખ્યેયેષુ ભાગેષુ વાયવો વર્તન્તે । ઇતિ ॥

ઊર્ધ્વલોકને વિષે સર્વદેવલોકોમાં—વિમાનોમાં અને એમની શ્રેણિઓમાં, વળી વિમાનોના પ્રસ્તટો, છિદ્રો અને નિષ્કુટોમાં આ વાયુકાયણવોની ઉત્પત્તિ છે. ૧૮૯.

વળી તિર્યંગલોકને વિષે દિશાઓમાં તેમજ વિદિશાઓમાં, ઉપર તેમજ નીચે, તેમ વળી 'જગતી' આદિકના ગવાક્ષોમાં અને લોકોના ગૃહોદ્યાનોમાં પણ વાયુકાયની ઉત્પત્તિ છે. ૧૯૦.

હવે બાદર વનસ્પતિકાયણવોના સ્થાન વિષે.

જે અપ્કાયનાં સ્થાનો છે તેજ પ્રત્યેક અને સાધારણ—બન્ને પ્રકારની વનસ્પતિનાં સ્થાનો છે. કારણ કે જ્યાં જળ હોય ત્યાં જ વનસ્પતિ હોય. ૧૯૧. ઇતિ.

આ પર્યાપ્ત બાદર જીવોનાં ઉપપાત, સમુદ્ઘાત અને સ્વસ્થાનો 'લોક' ના અસંખ્યમા ભાગમાં હોય છે. ૧૯૨.

પણ એમાં, વાયુના સંબંધમાં પંચસંગ્રહવૃત્તિમાં વિશેષતા બતાવી છે તે આ પ્રમાણે:— 'લોક' માં જ્યાં જ્યાં પોલાણ છે ત્યાં સર્વત્ર પર્યાપ્ત—બાદર—વાયુનો વિસ્તાર છે. પણ મેરૂપ-વર્તનો મધ્યભાગ વગેરે જે જે પ્રદેશ અત્યંત નિખીડ અને નિચિત હોઈને પોલાણ વિનાના હોય ત્યાં તે વાયુનો પ્રચાર નથી. એ પ્રદેશ 'લોક' ના અસંખ્યમા ભાગ જેટલો છે, એટલે એટલા એ પ્રદેશ શિવાય બીજી સર્વ જગાએ આ વાયુનો સંચાર છે.

પર્યાપ્તવાદરવનસ્પતયઃ ઉપપાતસમુદ્ઘાતાભ્યાં સર્વલોકવ્યાપિનઃ
સ્વસ્થાનતો લોકાસંખ્યેયભાગે । ઇતિ પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ ॥

અપર્યાપ્તાસ્તુ સર્વે સ્વસ્થાનૈઃ પર્યાપ્તસન્નિભાઃ ।

ઉપપાતસમુદ્ઘાતૈસ્ત્વશેષલોકવર્ત્તિનઃ ॥ ૧૯૩ ॥

નવરમ્ ।

વહ્નિકાયસ્ત્વપર્યાપ્તસ્તિર્યગ્લોકસ્ય તદ્દકે ।

ઉપપાતેન નિર્દિષ્ટો દ્વયોર્લોકકપાટયોઃ ॥ ૧૯૪ ॥

તત્ત્રૈવમ્ ।

આલોકાન્તં દીર્ઘે સાર્ધદ્વીપામ્બુધિદ્વયવિશાલે ।

અધઊર્ધ્વં લોકાન્તસ્પૃશી કપાટે ઉભે કલ્પ્યે ॥ ૧૯૫ ॥

તયોઃ કપાટયોઃ તિર્યગ્લોકેઽન્ત્યામ્બોધિસીમનિ ।

યોજનાષ્ટાદશશતબાહલ્યે સર્વતોઽપિ હિ ॥ ૧૯૬ ॥

અપર્યાપ્તવાદરાગ્નેઃ સ્થાનં સ્યાદુપપાતતઃ ।

તિર્યગ્લોકં કપાટસ્થમેવ કેઽપ્યત્ર મન્વતે ॥ ૧૯૭ ॥

ત્રિધા વાદરપર્યાપ્તાઃ તેજસ્કાયિકદેહિનઃ ।

સ્યુરેકભવિકા વદ્ધાયુષશ્ચાભ્યુદિતાયુષઃ ॥ ૧૯૮ ॥

વળી પર્યાપ્ત વાદર વનસ્પતિના ઉપપાત અને સમુદ્ઘાત સર્વલોકને વિષે હોય છે અને એના 'સ્વ'સ્થાન લોકના અસંખ્યમા ભાગમાં હોય છે—એમ પત્રવણાસૂત્રની વૃત્તિના કર્તા કહે છે.

સર્વે 'અપર્યાપ્ત' ના સ્વસ્થાન 'પર્યાપ્ત' ની સરખા જ છે. અને એના ઉપપાત અને સમુદ્ઘાત સર્વલોકમા હોય છે. ૧૯૩.

અહિં કંઈ વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે:—

અપર્યાપ્ત અગ્નિકાય ઉપપાતવડે તિર્યગ્લોકના તટ પર એ લોકરૂપ કપાટમાં રહેલો છે. તે આ પ્રમાણે:—છેક લોકાંત સુધી દીર્ઘ, અઢીદ્વીપસહિત એ સાગરોપમ જેટલા વિસ્તૃત તથા ઉત્તરે અને દક્ષિણ દિશાએ લોકાંતને સ્પર્શ કરતા હોય એવા એ કપાટો કલ્પવા. ૧૯૫.

એ જેઉ કપાટોમાં, તથા—અતિમ સમુદ્રસુધીના અને સર્વતઃ અઠારશત યોજનની જડાઈવાળા એવા તિર્યગ્લોકમાં, ઉપપાતથી 'અપર્યાપ્તવાદરઅગ્નિકાય' તું સ્થાન છે. તે કે કેટલાક એમ કહે છે કે કપાટસ્થ તિર્યગ્લોક જ એતું સ્થાન છે. ૧૯૬-૧૯૭.

વાદરપર્યાપ્ત અગ્નિકાયના જીવના ત્રણ ભેદ છે: (૧) એકભવી (૨) બદ્ધાયુ અને (૩) ઉદ્ધિતાયુ. ૧૯૮.

તત્ર યેઽનન્તરભવે ઉત્પત્સ્યન્તેઽગ્નિકાયિષુ ।

અપર્યાસબાદરેષુ ત એકભવિકાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૯૯ ॥

યે તુ પૂર્વભવસત્કતૃતીયાંશાદિષુ ધ્રુવમ્ ।

બદ્ધસ્થૂલાઽપર્યાપ્ત્યાગ્ન્યાયુષ્કા બદ્ધાયુષશ્ચ તે ॥ ૨૦૦ ॥

યે તુ પૂર્વભવં ત્યક્ત્વા સાક્ષાદનુભવન્તિ વૈ ।

સ્થૂલાપર્યાસવહ્ન્યાયુસ્તે ભવન્ત્યુદિતાયુષઃ ॥ ૨૦૧ ॥

તત્રૈકભવિકા બદ્ધાયુષશ્ચ દ્રવ્યતઃ કિલ ।

સ્થૂલાપર્યાસાગ્નયઃ સ્યુઃ ભાવતસ્તૂદિતાયુષઃ ॥ ૨૦૨ ॥

અત્ર ચ

દ્રવ્યતો બાદરાઽપર્યાસાગ્નિભિઃ ન પ્રયોજનમ્ ।

સ્થૂલાપર્યાસાગ્નયો યે ભાવતઃ તૈઃ પ્રયોજનમ્ ॥ ૨૦૩ ॥

તત્તથ્

યદ્યપ્યુક્તકપાટાભ્યાં તિર્યગ્લોકાન્ન ચે બહિઃ ।

ઉદિતબાદરાપર્યાસાગ્ન્યાયુષ્કા ભવન્તિ હિ ॥ ૨૦૪ ॥

તેપ્યુચ્યન્તે તથાત્વેન ઋજુસૂત્રનયાશ્રયાત્ ।

તથાપિ વ્યવહારસ્ય નયસ્યાશ્રયણાદિહ ॥ ૨૦૫ ॥

એમાં જેઓ ભવિષ્યના—અનન્તર ભવમાં અપર્યાસબાદર અગ્નિકાયોને વિષે ઉત્પન્ન થવાના હોય છે તેઓ ‘ એકભવી ’ કહેવાય છે. ૧૯૯.

જેઓએ ગતભવના તૃતીયાંશને વિષે બાદર અપર્યાસ અગ્નિકાયનું આયુષ્ય આંધેલ હોય છે એઓ ‘ બદ્ધાયુ ’ કહેવાય છે. ૨૦૦.

વળી જેઓ પૂર્વભવને છોડીને બાદરઅપર્યાસઅગ્નિકાયનું આયુષ્ય અનુભવે છે તે ઉદિતાયુ કહેવાય છે. ૨૦૧.

એ ત્રણેમાં પહેલા અને બીજા પ્રકારવાળા ‘ દ્રવ્યથી ’ બાદરઅપર્યાસઅગ્નિકાય છે, અને ત્રીજા પ્રકારવાળા ‘ ભાવથી ’ છે. ૨૦૨.

અત્યારે અહિં આપણે ‘ દ્રવ્યથી ’ જેઓ બાદરઅપર્યાસઅગ્નિકાયો છે તેમની સાથે કંઈ પ્રયોજન નથી. ‘ ભાવથી ’ જેઓ એવા છે એમની સાથે પ્રયોજન છે. ૨૦૩.

અને તેથી, યદ્યપિ પૂર્વોક્ત કપાટથકી અને તિર્યગ્લોકથી બહાર જેઓ ઉદિતબાદર-અપર્યાસઅગ્નિકાયના આયુષ્યવાળા હોય છે તેઓ પણ ‘ ઋજુસૂત્રનયથી ’ એ જાતના કહેવાય છે, તેપણ ‘ વ્યવહારનયથી ’, જેઓ સ્વસ્થાનસમશ્રેણિવાળા એક કપાટોમાં રહેલા હોય

દ્રવ્યલોક] ' एक ' पर्याप्त ' नी निश्चाय ' असंख्य ' ' अपर्याप्त ' होय । (ईदृक्)

ये स्वस्थानसमश्रेणिकपाटद्वयसंस्थिताः ।

स्वस्थानानुगते ये च तिर्यग्लोके प्रविष्टकाः ॥ २०६ ॥

ते एव व्यपदिश्यन्तेऽपर्याप्तबादराग्नयः ।

शेषाः कपाटान्तरालस्थिता नैव तथोदिताः ॥२०७॥ कलापकम् ॥

ये नाद्याप्यागतस्तिर्यग्लोकेऽथवा कपाटयोः ।

ते प्राक्तनभवावस्था एव गगया मनीषिभिः ॥ २०८ ॥

उक्तं च प्रज्ञापनावृत्तौ—

पणयाललख्वपिहुला दुन्नि कवाडा य छदिसिं पुढा ।

लोगंते तेसिं तो जे तेउ ते ऊ धिप्पन्ति ॥ २०९ ॥

तत उक्तम्— उववाएणां दोसु कवाडेसु तिरियलोअतट्टे य ॥

પૃથ્વ્યાદિષુ ચતુર્ષ્વેકપર્યાપ્તિનિશ્રયા મતાઃ ।

असंख्येया अपर्याप्ता जीवा वनस्पतेः पुनः ॥ २१० ॥

पर्याप्तस्य चैकैकस्य पर्याप्ता निश्रया स्मृताः ।

असंख्येयाश्च संख्येया अनन्ता अपि कुत्रचित् ॥२११॥ युग्मम् ॥

છે તથા જેઓએ સ્વસ્થાનાનુગત તિર્યંગ્લોકમાં પ્રવેશ કરેલો હોય છે તેઓ જ એ જાતના કહેવાય છે. કપાટની અંદર રહેલા બાકીના, એવા નથી કહેવાતા. ૨૦૪-૨૦૭.

વળી જેઓ અદ્યાપિપર્યન્ત તિર્યંગ્લોકમાં પ્રવેશ પામી શક્યા નથી તેમને તો પૂર્વ ભવની જ અવસ્થા છે એમ સમજી લેવું. ૨૦૮.

આ સંબંધમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમા એમ કહ્યું છે કે:—

પીસતાળીશ લક્ષ યોજનના વિસ્તારવાળા જે કપાટ છયે દિશાએ લોકાંત સુધી પહોંચ્યા છે એની અંદર જે અગ્નિકાયજીવો રહેલા છે તે અહિં અહુષ્ટ કરવા-સમજવા. ૨૦૯.

અને તેથીજ ' જે કપાટોની અંદર તેમજ તિર્યંગ્લોકના તટ પર ' ઉપપાતથી ' રહેલા છે ' એમ કહ્યું છે.

પૃથ્વી આદિ ચારમાં, અર્થાત પૃથ્વી-અપ્-તેજ અને વાયુ-કાયમા ' એક ' પર્યાપ્તની નિશ્રાયે અસંખ્ય અપર્યાપ્તિ હોય છે; અને વનસ્પતિકાપમાં એક પર્યાપ્તની નિશ્રાયે (૧) અસંખ્ય, (૨) સંખ્યાત અને (૩) અનન્ત એમ ત્રણ જાતના ' અપર્યાપ્ત ' હોય છે. ૨૧૦-૨૧૧.

તત્ર ચ સંખ્યાસંખ્યાસ્તુ પર્યાપ્તપ્રત્યેકતરુનિશ્રયા ।

અનન્તા એવ પર્યાપ્તસાધારણવનાશ્રિતાઃ ॥ ૨૧૨ ॥

इति बादराणां स्थानानि ॥ २ ॥

પર્યાપ્તચતુરા અપર્યાપ્તાન્યભેદતઃ ।

પ્રાણાશ્ચત્વારોઽન્નબલશ્વાસાયૂષિ ત્વગિન્દ્રિયમ્ ॥ ૨૧૩ ॥

इति पर्याप्तिः ॥ ३ ॥

પૃથ્થ્યમ્બુવહ્નિમરુતાં પ્રત્યેકં પરિકીર્તિતાઃ ।

યોનિલક્ષાઃ સત્ત સત્ત સત્તસત્તિસમપ્રભૈઃ ॥ ૨૧૪ ॥

યોનીનાં દશલક્ષાણિ સ્યુઃ પ્રત્યેકમહીરુહામ્ ।

સાધારણતરૂણાં ચ યોનિલક્ષાશ્ચતુર્દશ ॥ ૨૧૫ ॥

इति योनिः ॥ ४ ॥

દ્વાદશ સત્ત ત્રીણિ ચ સપ્તાષ્ટાવિંશતિશ્ચ લક્ષાણિ ।

કુલકોટીનાં પૃથ્વીજલાગ્ન્યનિલમૂરુહાં ક્રમતઃ ॥ ૨૧૬ ॥

અને એમાં પણ એક પર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની નિશ્રાએ, ‘ અપર્યાપ્ત ’ સંખ્યાત અને અસંખ્યાત જેટલા હોય છે; જ્યારે એક પર્યાપ્તસાધારણ વનસ્પતિકાયની નિશ્રાએ, તેઓ અનન્તા હોય છે. ૨૧૨.

એ પ્રમાણે બાદરેના સ્થાનો વિષે વિવેચન સંપૂર્ણ. (૨).

હવે એમની પર્યાપ્તિઓ વિષે. (૩).

એઓને અર્થાત્ એ બાદર એકેન્દ્રિયોને પર્યાપ્તિઓ ત્રણ કે ચાર હોય છે: અપર્યાપ્તને ત્રણ, અને પર્યાપ્તને ચાર. વળી એમને પ્રાણ ચાર છે: કાયબળ, શ્વાસોચ્છવાસ, આયુષ્ય અને સ્પર્શેન્દ્રિય. ૨૧૩.

હવે એમની યોનિસંખ્યા વિષે. (૪)

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય અને વાઉકાય—એ પ્રત્યેકની સાત સાત લાખ યોનિ કહી છે. વળી પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની દશ લાખ, અને સાધારણ વનસ્પતિકાયની ચૌદ લાખ યોનિ કહી છે. ૨૧૪-૨૧૫.

હવે એમની કુળસંખ્યા વિષે. (૫).

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાઉકાય અને વનસ્પતિકાય—એ પાંચેની કુલકોટિ અનુક્રમે

एवं च सप्तपंचाशल्लक्षाणि कुलकोटयः ।

एकेन्द्रियाणां जीवानां संग्रहणयनुसारतः ॥ २१७ ॥

આચારાંગસૂત્રો તુ—

कुलकोडि सयसहस्सा वत्तीसदृष्टनव य पणवीसा ।

एगिंदियवितिइंदियचउरिंदियहरियकायाणम् ॥ २१८ ॥

श्रद्धत्तेरसचारसदसदसनव चेव कोडिलख्वाइं ।

जलयरपरिखलचउपयउरभुअपरिसप्पजीवाणं ॥ २१९ ॥

पणवीसं छव्वीसं च सयसहस्साइं नारयसुराणं ।

वारस य सयसहस्सा कुलकोडीणं मणुस्साणं ॥ २२० ॥

एवं द्वीन्द्रियादिष्वपि संग्रहणयभिप्रायेण वक्ष्यमाणसु कुलकोटि-
संख्यासु मतान्तरं अत एवाभ्यूह्यम् ॥

तथा लक्षाणि कुलकोटीनां षोडशोक्तानि तात्त्विकैः ।

केवलं पुष्पजातीनां तृतीयोपांगदेशिभिः ॥ २२१ ॥

તાનિ ચૈવમ્—

બારલાખ, સાતલાખ, ત્રણલાખ, સાતલાખ અને અઠ્યાવીશલાખ છે. આ પ્રમાણે એકંદર સત્તાવન લાખ કુળકોટિ સંગ્રહણીગ્રંથમાં એકેન્દ્રિય જીવોની કહી છે. ૨૧૬-૨૧૭.

પરંતુ આચારાંગસૂત્રમાં કુળકોટિઓ નીચે પ્રમાણે કહી છે:—

એકેન્દ્રિયોની બત્રીશ લાખ, બેઘન્દ્રિયોની આઠ લાખ, તેઘન્દ્રિયોની આઠ લાખ, ચઉ-રિન્દ્રિયોની નવલાખ અને વનસ્પતિકાયોનો પચવીશ લાખ. વળી જળચરોની સાડાબારલાખ, પક્ષીઓની બાર લાખ, ચતુષ્પદોની દશ લાખ, ઉરપરિસર્પોની દશ લાખ અને ભુજપરિસર્પોની નવ લાખ. વળી નારકીઓની પચવીશ લાખ, દેવતાઓની છઠ્ઠીશ લાખ અને મનુષ્યોની ચૌદ લાખ. ૨૧૮-૨૨૦.

આમ મતાન્તર છે. વળી બેઘન્દ્રિયાદિક જીવોની કુલકોટિ (જે હવે પછી કહેશું)—તેનું સંખ્યા સંબંધી પણ બેઘન્દ્રિયાદિક જીવોમાં મતભેદ છે.

વળી ત્રીજા ઉપાંગમાં તત્ત્વસંબંધી ઉપદેશ છે ત્યાં કેવળ પુષ્પની વ્યતિઓની જ સોળ-લાખ કુળકોટી ગણાવી છે. ૨૨૧.

તે આ પ્રમાણે:—

ચતસ્રો લક્ષ્મીકોટ્યોઽમ્ભોરુહાણાં જાતિભેદતઃ ।

કોરિંટકાદિજાતીનાં ચતસ્રઃ સ્થલજન્મનામ્ ॥ ૨૨૨ ॥

ચતસ્રો ગુલ્મજાતીનાં જાત્યાદીનાં વિશેષતઃ ।

મધૂકાદિમહાવૃક્ષજાનાં તત્સંખ્યકોટયઃ ॥ ૨૨૩ ॥

इति कुलानि ॥ ५ ॥

મિશ્રા સચિત્તાઽચિત્તા ચ યોનિરેષાં ભવેત્રિથા ।

ઉષ્ણાશીતોષ્ણશીતાગ્નીન્ વિના તે હ્યુષ્ણયોનયઃ ॥ ૨૨૪ ॥

પંચાપ્યેતે વિનિર્દિષ્ટા જિનૈઃ સંવૃતયોનયઃ ।

ઉત્પત્તિસ્થાનમેતેષાં સ્પષ્ટં યન્નોપલભ્યતે ॥ ૨૨૫ ॥

इति योनिसंवृतत्वादि ॥ ६ ॥

દ્વાવિંશતિઃ સહસ્રાણિ વર્ષાણામોઘતો ભવેત્ ।

પૃથ્વીકાયસ્થિતિર્જ્યેષ્ઠા વિશેષસ્તત્ર દર્શ્યતે ॥ ૨૨૬ ॥

एकं वर्षसहस्रं स्यात् स्थितिर्ज्येष्ठा मृदुक्षितेः ।

દ્વાદશાબ્દસહસ્રાણિ કુમારમૃત્તિકાસ્થિતિઃ ॥ ૨૨૭ ॥

चतुर्दश सहस्राणि सिकतायास्तु जीवितम् ।

મનઃશિલાયાશ્ચોત્કૃષ્ટં ષોડશાબ્દસહસ્રકાઃ ॥ ૨૨૮ ॥

આર લાખ જળરૂઢ કમળ જાતિની, આર લાખ ભૂમિરૂઢ કોરિંટ વગેરેની જાતની, આર લાખ બાઈ વગેરે ગુલ્મ જાતિની અને આર લાખ મહુડાં વગેરે મ્હોટાં વૃક્ષોનાં પુષ્પોનાં જાતિની. ૨૨૨-૨૨૩.

હવે એમની યોનિના સંવૃતત્વ આદિ વિષે. (૬).

આ ણાદરએકેન્દ્રિયોની યોનિ વળી ત્રણ પ્રકારની છે: (૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત અને (૩) મિશ્ર. અથવા શીત, ઉષ્ણ અને શીતોષ્ણ. વળી અગ્નિકાય શિવાયના બીજા બધાની ઉષ્ણ યોનિ છે. પાંચે જાતનાંની યોનિ વળી સંવૃત છે એમ શ્રી જિનપ્રભુ લાખી ગયા છે. કેમકે એમનું ઉત્પત્તિસ્થાન સ્પષ્ટ જણાતું નથી. ૨૨૪-૨૨૫.

હવે એમની ભવસ્થિતિ વિષે. (૭)

(૧) પૃથ્વીકાયની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ 'એઘથી' એટલે સામટી રીતે ખાવીશહજાર વર્ષની છે. ૨૨૬.

પણ છુટક છુટક નીચે પ્રમાણે છે:—

મહુ એટલે કોમળ હોય તેની ઉત્કૃષ્ટ એક હજાર વર્ષની; કુમારી માટીની ઉત્કૃષ્ટ ખાર

અષ્ટાદશસહસ્રાણિ શર્કરાણાં ગુરુસ્થિતિઃ ।

દ્વાવિંશતિઃ સહસ્રાણિ સ્યાત્સાશ્માદિલ્પરક્ષિતેઃ ॥ ૨૨૯ ॥

સપ્ત વર્ષસહસ્રાણિ જ્યેષ્ઠા સ્યાદમ્ભસાં સ્થિતિઃ ।

ત્રયો વર્ષસહસ્રાશ્ચ મરુતાં પરમા સ્થિતિઃ ॥ ૨૩૦ ॥

અહોરાત્રાસ્રયોઽગ્નીનાં દશવર્ષસહસ્રકાઃ ।

પ્રત્યેકભૂરુહામન્યેષાં તુ સાન્તર્મુહૂર્ત્તકમ્ ॥ ૨૩૧ ॥

જનિતેઽન્તર્મુહૂર્ત્તે ચ સ્વસ્વોત્કૃષ્ટસ્થિતેઃ ક્ષલુ ।

પંચાનામપ્યમીષાં સ્યાત્ જ્યેષ્ઠા પર્યાપ્તતાસ્થિતિઃ ॥ ૨૩૨ ॥

અન્તર્મુહૂર્ત્ત સર્વેષાં યતોઽપર્યાપ્તતાસ્થિતિઃ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તે ક્ષિપ્તેઽસ્મિન્ સ્થિતયસ્તાઃ સ્યુરોઘતઃ ॥ ૨૩૩ ॥

પંચાનામપ્યથૈતેષાં જઘન્યતો ભવસ્થિતિઃ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તમાનૈત્ર દૃષ્ટા દૃષ્ટજગન્નયૈઃ ॥ ૨૩૪ ॥

અપર્યાપ્તાનાં પંચાનામપ્યેષાં સ્યાત્ ભવસ્થિતિઃ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમિતા જઘન્યા પરમાપિ ચ ॥ ૨૩૫ ॥

હુબર વર્ષની; સિકતા એટલે રેતીની ચૌદ હુબર વર્ષની; મનઃશિલની સોળ હુબર વર્ષની; ગાંગડા જેવી હોય એની અઠાર હુબર વર્ષની; અને નક્કર પત્થર હોય એની બાવીશ હુબર વર્ષની; ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ છે. ૨૨૭-૨૨૯.

(૨) અપકાય એટલે જળ-એની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ સાતહુબર વર્ષની છે, (૩) વાઉકાયની ત્રણ હુબર વર્ષની; અને (૪) અગ્નિની ત્રણ અહોરાત્રીની છે. વળી (૫) પ્રત્યેક-વનસ્પતિકાયની દશ હુબર વર્ષની, અને સાધારણ-વનસ્પતિકાયની અન્તર્મુહૂર્ત્તની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ છે. ૨૩૦-૨૩૧.

તેમની તેમની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિમાંથી અન્તર્મુહૂર્ત્ત બાદ કરવાથી, આ પાંચેની ઉત્કૃષ્ટ પર્યાપ્તપણાની સ્થિતિ આવી રહે છે. કારણ કે સર્વની અપર્યાપ્ત સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે એટલે એની અંદર અન્તર્મુહૂર્ત્ત ભેગવવામાં આવે ત્યારે ઓગળી તે સ્થિતિ થાય છે. ૨૩૨-૨૩૩.

વળી એ પાંચેની જઘન્ય ભવસ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્ત માત્ર જ છે-એમ શ્રી ક્રિનભગવાને બોધને કહ્યું છે. ૨૩૪.

વળી એ પાંચે અપર્યાપ્તની ભવસ્થિતિ જઘન્યતઃ તેમજ ઉત્કૃષ્ટતઃ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. ૨૩૫.

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

स्थूलक्षमादीनां चतुर्णां स्थूलद्वेषवनस्य च ।

सप्ततिः कोटिकोट्योऽम्भोधीनां कायस्थितिः पृथक् ॥ २૩૬ ॥

ओघतो वादरत्वे सा वादरे च वनस्पतौ ।

उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योः यावत्स्यः ता ब्रवीम्यथ ॥ २૩૭ ॥

अंगुलासंख्यांशमाननभस्थाभ्रप्रदेशकैः ।

प्रतिक्षणं हृतैर्याः स्युः तावतीः ता विचिन्तय ॥ २૩૮ ॥

निगोदे त्वोघतः सूक्ष्मवादरत्वाविवक्षया ।

द्वौ पुद्गलपरावर्त्तौ सार्धौ कायस्थितिः भवेत् ॥ २૩૯ ॥

पर्याप्तत्वे क्षમાदीનાં પ્રત્યેકં કાયસંસ્થિતિઃ ।

સંખ્યેયાબ્દસહસ્રાત્મા વહેઃ સંખ્યદિનાત્મિકા ॥ ૨૪૦ ॥

विशेषयात्र-पर्याप्तत्वे वादरायाः क्षितेः कायस्थितिर्भवेत् ।

वत्सराणां लक्षमेकं षट्सप्ततिसहस्रयुक् ॥ २૪૧ ॥

तथाहि । भवेदष्टभवान् यावत् ज्येष्ठायुःस्थितिकायिकः ।

ज्येष्ठायुष्कक्षितित्वेनोत्पद्यमानः पुनः पुनः ॥ ૨૪૨ ॥

હવે એમની કાયસ્થિતિ વિષે. (૮)

બાહર પૃથ્વીકાય વગેરે ચાર અને બે પ્રકારની બાહર વનસ્પતિ—એ દરેકની કાયસ્થિતિ ‘ઓઘથી’ શીત્તરે કોટાકોટી સાગરોપમની છે; અને એ ઓઘથી બાહરપણામાં છે. બાહર વનસ્પતિમાં કેટલી હોય તે હવે કહીએ:—૨૩૬-૨૩૭.

એક આંગળના અસંખ્યમા ભાગ જેટલા આકાશમાં રહેલા આકાશપ્રદેશોને સમયે સમયે કાઢતાં જેટલી ઉત્સર્પિણીઅવસર્પિણી થાય તેટલી તે હોય એમ બાણુવું. ૨૩૮.

વળી નિગોદમાં તેા ઓઘથી સૂક્ષ્મત્વ કે બાહરત્વની વિવક્ષા વિના જ અહીપુદ્ગલપરાવર્તની કાયસ્થિતિ હોય. ૨૩૯.

તેમ પર્યાપ્તપણામાં પૃથ્વીકાય વગેરે દરેકની, સંખ્યાત-સંખ્યા થઈ શકે એટલા હુંબર વર્ષોની કાયસ્થિતિ છે; અને અગ્નિકાયની સંખ્યાત દિવસોની (કાયસ્થિતિ) છે. ૨૪૦.

‘હવે છુટક છુટક’:—પર્યાપ્તપણામાં બાહરપૃથ્વીકાયની સ્થિતિ એકલાખ ઉપર છોતેર હુંબર વર્ષોની છે. તે આ પ્રમાણે:—ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળો પૃથ્વીકાયજીવ યાવત્ આઠ ભવસુધી ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા પૃથ્વીકાય તરીકે અર્થાત્ એજ યોનિમાં પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૪૧-૨૪૨.

યદુક્તં મગવત્યામ્—

મવાદેસેણં જહણણેણં દોમવગાહણાઈં ઉક્કોસેણં અટ્ટમવગાહણાઈં । ઇતિ ॥

સ્થિતિરુત્કર્ષતશ્ચૈકમવે પ્રોક્તા ક્ષમાક્ષિનામ્ ।

દ્વાવિંશતિસહસ્રાબ્દલક્ષણા પરમર્ષિભિઃ ॥ ૨૪૩ ॥

અષ્ટભિર્ગુણને ચાસ્યા મવત્યેવ યથોદિતમ્ ।

ષટ્સપ્તતિવર્ષસહસ્રાધિકં વર્ષલક્ષકમ્ ॥ ૨૪૪ ॥

ષટ્પંચાશદ્વર્ષસહસ્રાણ્યેવ જલકાયિનામ્ ।

સ્યુશ્ચતુર્વિંશતીરાત્રિંદિવાનિ વહ્નિકાયિનામ્ ॥૨૪૫॥

સ્યુશ્ચતુર્વિંશતિર્વર્ષસહસ્રાણ્યનિલાક્ષિનામ્ ।

અશીતિશ્ચ સહસ્રાણિ વર્ષાણાં વનકાયિનામ્ ॥ ૨૪૬ ॥

એષુ સર્વેષુ પરમા લબ્ધપર્યાપ્તતાસ્થિતિઃ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમિતા વચ્મિ તત્રાપિ માવનામ્ ॥ ૨૪૭ ॥

ક્ષમાઘન્યતરત્વેનોત્પદ્ય યદ્યલ્પજીવિતઃ ।

અસકૃત્કોડ્પ્યપર્યાપ્ત એવ યાતિ મવાન્તરમ્ ॥ ૨૪૮ ॥

એ સંખ ધમા ભગવતીસૂત્રમાં કહ્યું છે કે :—

‘ ભવઆદેશ ’ થી જઘન્ય એ ભવ અને ઉત્કૃષ્ટ આઠ ભવ કરે.

અને એક ભવની પૃથ્વીકાયજીવોની કાયસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ ધાવીશ હજાર વર્ષોની છે એમ પૂર્વના ઋષિમુનિઓ કહે છે એટલે એ લેખે આઠ ભવની ૧૭૬ હજાર વર્ષોની થઈ એ સ્પષ્ટ વાત છે. ૨૪૩-૨૪૪.

વળી અપ્કાયજીવોની કાયસ્થિતિ છપ્પન હજાર વર્ષોની, અને અગ્નિકાયજીવોની ચોવીશ દિવસની છે; તેમજ વાયુકાયજીવોની ચોવીશ હજાર વર્ષની, અને વનસ્પતિકાયની એંશી હજાર વર્ષની છે. ૨૪૫-૨૪૬.

વળી પણ એ સર્વમાં લઘિઅપર્યાપ્તપણાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. ૨૪૭. અહિં ભાવના આ પ્રમાણે છે—

કોઈપણ જીવ પૃથ્વીકાય વગેરેની હરકોઈ યોનિમાં ઉત્પન્ન થઈને, અદ્વિપાયુષી હોઈ, જે વારંવાર અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં જ ભવાન્તરમાં જાય, અને એવી રીતના અન્તર્મુહૂર્ત્તવાળા કેટલાક જન્મ લે; તે સર્વ લઘુ અન્તર્મુહૂર્ત્તોનો સરવાળો એક ગુરુઅન્તર્મુહૂર્ત્ત થાય. વળી

ભવાંશ્ચ તાદૃશાન્ કાંશ્ચિત્ કુર્યાદન્તર્મુહૂર્તકાન્ ।
 તૈર્લઘ્વન્તર્મુહૂર્તૈશ્ચ સ્યાદ્ ગુર્વન્તર્મુહૂર્તકમ્ ॥ ૨૪૯ ॥
 અન્તર્મુહૂર્તમાનાશ્ચ સર્વા એતા જઘન્યતઃ ।
 પ્રરૂપિતાઃ શ્રુતે કાયસ્થિતયઃ પુરુષોત્તમૈઃ ॥ ૨૫૦ ॥

इति कायस्थितिः ॥ ८ ॥

औदारिकं सतैजसकार्मणमेतद्गुह्यं ह्येषाम् ।
 मरुतां च वैक्रियाद्यं चतुष्टयं संभवेद्गुह्यम् ॥ २५१ ॥

इति देहाः ॥ ९ ॥

મસૂરચન્દ્રસંસ્થાનં વાદરાણાં ભુવાં વપુઃ ।
 જલાનાં સ્તિબુકાકારં સૂચ્યોઘાકૃતિ તેજસામ્ ॥ ૨૫૨ ॥
 મરુતાં તદ્ ધ્વાજાકારં દ્વૈધાનામપિ મૂરુહામ્ ।
 સ્યુઃ શરીરાણ્યનિયતસંસ્થાનાનીતિ તદ્વિદઃ ॥ ૨૫૩ ॥

इति संस्थानम् ॥ १० ॥

असंख्येयोऽङ्गुलस्यांशः द्मादीनां देहसंमितिः ।
 जघन्यादुत्कर्षतश्च स एव हि महान् भवेत् ॥ २५४ ॥

આ સર્વ કાયસ્થિતિ જ્ઞાનોચ્ચે અન્તર્મુહૂર્તની કહી છે તે 'જઘન્યતઃ' એટલે ઓછામાં ઓછી એટલી છે એમ સમજવું. ૨૪૯-૨૫૦.

હવે એમના દેહ વિષે. (૯)

આ પૃથ્વીકાય વગેરેને દેહ એટલે શરીર ત્રણ છે: (૧) ઔદારિક, (૨) તૈજસ અને (૩) કાર્મણ. વાયુકાયને ચાર શરીર છે: આ કહ્યાં એ ત્રણ અને (૪) વૈક્રિય, ૨૫૧.

હવે એમનાં સંસ્થાન વિષે. (૧૦)

બાદર પૃથ્વીકાય જીવોનું શરીર મસૂર અને ચંદ્રમાના આકારનું છે. અપ્કાયોનું સ્તિબુકના આકારનું, અગ્નિકાયોનું સોયના સમૂહના આકારનું અને વાઉકાયોનું ધ્વજના આકારનું છે. વળી એક પ્રકારનાં વનસ્પતિકાયોનાં શરીરનો આકાર અચોક્કસ છે—એમ એના તદ્વિદો કહે છે. ૨૫૨-૨૫૩.

હવે એમના દેહમાન વિષે. (૧૧).

પૃથ્વી, અપ્ અને તૈજસ કાયનું દેહમાન 'જઘન્ય' એક અંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું છે; અને 'ઉત્કૃષ્ટ' પણ એટલું જ છે, પણ તોયે જઘન્યની અપેક્ષાએ મહોટું છે. ૨૫૪.

जघन्यादुत्कर्षतश्च वायोर्यद्वैक्रियं वपुः ।

स्यात्तदप्यंगुलासंख्यभागमात्रावगाहनम् ॥ २५५ ॥

अंगुलासंख्यांशमानं प्रत्येकद्रोर्जघन्यतः ।

उत्कर्षतो योजनानां सहस्रं साधिकं वपुः ॥ २५६ ॥

उत्सेधांगुलनिष्पन्नसहस्रयोजनोन्मिते ।

जलाशये यथोक्तांगाः स्युर्लताकमलादयः ॥ २५७ ॥

प्रमाणांगुलमानेषु यानि वार्धिहृदादिषु ।

भौमान्येवाब्जानि तानि विरोधः स्यान्मितोऽन्यथा ॥ २५८ ॥

तद्यथा— उद्वेधः क्व समुद्राणां प्रमाणांगुलजो महान् ।

क्व लघून्यब्जनालानि मितान्योत्सेधितांगुलैः ॥ २५૯ ॥

किंच शाल्यादिधान्यजातीनां स्यान्मूलादिषु सप्तसु ।

धनुःपृથક્ત્વપ્રમિતા ગરીયસ્યવગાહના ॥ ૨૬૦ ॥

उत्कृष्टैषां बीजपुष्पफलेषु त्ववगाहना ।

पृथक्त्वमंगुलानां यत् प्रोक्तं पूर्वमहर्षिभिः ॥ २૬૧ ॥

વાયુકાયતું વૈક્રિય શરીર પણુ (પૃથ્વીકાય આદિની જેમ) જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ એક અંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું છે. ૨૫૫.

એજ પ્રમાણે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયતું શરીર પણુ જઘન્યતઃ એક અંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું છે. પણુ ઉત્કૃષ્ટતઃ હજાર યોજનથી કંઈક અધિક છે; કેમકે ઉત્સેધાંગુલને માપે સહસ્રયોજન ઉડા જળાશયમાં, આ કહ્યા એટલા અંગમાનવાળા કમળ અને લતા આદિ હોય છે. ૨૫૬-૨૫૭.

પ્રમાણુઅંગુલના માનવાળા-સમુદ્ર અને દ્રહ વગેરે છે એમાંના કમળો તો લૌભ છે. કેમકે એમ ન હોય તો પરસ્પર વિરોધ આવે કેમકે પ્રમાણુઅંગુલનિષ્પન્ન સમુદ્રની મહાન ઉડાઈ ક્યાં ? અને ઉત્સેધાંગુલથી નિષ્પન્ન લઘુ એવાં કમળનાળો ક્યાં ? અર્થાત્ એ બે વચ્ચે મહાન અન્તર છે. ૨૫૮-૨૫૯.

વળી શાળ વગેરે જાતના ધાન્યોના મૂળ વગેરે જે સાત વાનાં છે એની અવગાહના એટલે દેહમાન પૃથક્ત્વધનુષ્યપ્રમાણુ છે; અને એનાં ખીજ, પુષ્પ અને ફળની અવગાહના પૃથક્ત્વઅંગુલપ્રમાણુ છે. ૨૬૦-૨૬૧.

મૂલે કન્દે ક્ષંધે તયા ય સાલે પવાલપત્તે ય ।

સત્તસુ વિ ધણુપુહતં અંગુલજો પુષ્પફલભીષ ॥ ૨૬૨ ॥

इति भगवती शतक २१ वृत्तौ तत्सूत्रेऽपि ॥

સાલિ કલ અયસિ વંસે ઇચ્છુ દમ્ભે અ અમ્ભ તુલસી ય ।

अष्टे ते दसवग्गा असीति पुण होंति उद्देशा ॥ २६३ ॥

एकैकस्मिन् वर्गे मूलादयो दशदशोद्देशका इत्यर्थः ॥

सर्वेऽमी शालिवज्ज्येष्ठामिहापेक्ष्यावगाहनाम् ।

शाल्यादयोऽमी सर्वेऽब्दपृथक्त्वपरमायुषः ॥ २६४ ॥

किंच । ताले गट्टि य बहुबीयगा य गुच्छा य गुम्मवल्ली य ।

छ दसवग्गा एष सट्टि पुण होंति उद्देशा ॥ २६५ ॥

तालादीनां ज्येष्ठावगाहना मूलकंदकिशलेषु ।

चापपृथक्त्वं पत्रेऽप्येवं कुसुमे तु करपृथक्त्वं सा ॥ २६६ ॥

स्कन्धशाखात्वचासु स्यात् गव्यूतानां पृथक्त्वकम् ।

अंगुलानां पृथक्त्वं च सा भवेत्फलबीजयोः ॥ २६७ ॥

ભગવતીસૂત્રને વિષે અને એના એકવીશમા શતકની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે:—

મૂળ, કંદ, સ્કંધ, ત્વચા, સાલ, પ્રવાલ અને પત્ર—એ સાતેની અવગાહના પૃથક્ત્વધનુષ્યની છે; અને પુષ્પ, ક્ષુ અને ખીજની પૃથક્ત્વઅંગુલની છે. ૨૬૨.

વળી શાળ, કળ, અતસી, વાંસ, ઇક્ષુ, દર્ભ, અખ્જ અને તુળસી—એ આઠને દશે ગુણુવાથી એંશી આવે—એ એંશી ' ઉદ્દેશ ' થયા, એનો અર્થ એ કે અકેક વર્ગની અંદર મૂળ વગેરે દશદશ ઉદ્દેશ હોય છે. ૨૬૩.

એ સર્વ અહિં ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાની અપેક્ષાએ શાળ સમાન છે. અને આ શાળ વગેરે સર્વેનું ઉત્કૃષ્ટત: પૃથક્ત્વવર્ષોનું આયુષ્ય છે. ૨૬૪.

વળી તાડ, ગંડી, બહુખીજ, ગુચ્છ, ગુદમ અને વલ્લી—એ છ દશવડે વર્ગીત કરવાથી અર્થાત્ એમને દશે ગુણુવાથી સાઠ ઉદ્દેશ થાય છે. ૨૬૬.

આ તાડ વગેરેનાં મૂળ, કંદ અને કિસલયની અવગાહના ઉત્કૃષ્ટત: પૃથક્ત્વધનુષ્યની છે, પત્રોની અવગાહના પણ એ જ પ્રમાણે છે. પણ પુષ્પની પૃથક્ત્વકરપ્રમાણ છે. ૨૬૬.

એમના સ્કંધ, શાખા અને ત્વચાની અવગાહના પૃથક્ત્વગવ્યૂતપ્રમાણ છે; અને ક્ષુ તથા ખીજની અવગાહના પૃથક્ત્વઅંગુલ છે. ૨૬૭.

તાલાદીનાં ચ મૂલાદિપંચકસ્ય સ્થિતિર્ગુરુઃ ।

દશવર્ષસહસ્રાણિ લઘ્વી ચાન્તર્મુહૂર્ત્તિકી ॥ ૨૬૮ ॥

પ્રવાલાદિપંચકસ્ય ત્વેષામુત્કર્ષતઃ સ્થિતિઃ ।

નવ વર્ષાણિ લઘ્વી તુ પ્રાગ્વદાન્તર્મુહૂર્ત્તિકી ॥ ૨૬૯ ॥

તાલાદયશ્ચ તાલેતમાલે ઇત્યાદિગાથાયુગ્મતઃ જ્ઞેયાઃ ॥

एकास्थिकबहुबीजकवृक्षाणामाप्रदाडिमादीनाम् ।

मूलादेः दशकस्यावगाहना तालवत्स्थितिश्चापि ॥ २७० ॥

गुच्छानां गुल्मानां स्थितिरुत्कृष्टावगाहना चापि ।

शाल्यादिवदवसेया वल्लीनां स्थितिरपि तथैव ॥ २७१ ॥

वल्लीनां च फलस्यावगाहना स्यात्पृथक्त्वमिह धनुषाम् ।

शेषेषु नवसु मूलादिषु तालप्रभृतिवद् જ્ઞેયા ॥ ૨૭૨ ॥

एवं च अंगुलासंख्यांशमानमेकाक्षाणां जघन्यतः ।

उत्कर्षतोऽङ्गમધિકં યોજનાનાં સહસ્રકમ્ ॥ ૨૭૩ ॥

વળી એમના મૂળ વગેરે પાંચની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશહજારવર્ષની છે, અને જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમાણ છે. ૨૬૮.

વળી એમના પ્રવાલ વગેરે પાંચની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટતઃ નવવર્ષની છે, અને જઘન્યતઃ પૂર્વની જેમ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. ૨૬૯.

અહિં તાડ વગેરે કહ્યાં એ ‘તાલે તમાલે’ ઇત્યાદિક જે ગાથાઓ અગાઉ કહી છે તેમાંથી જાણી લેવા.

હવે, એકબીજવાળાં આમ્રવૃક્ષ વગેરે, તથા બહુબીજવાળાં દાઢમના વૃક્ષ વગેરેનાં મૂળ આદિક દશેની અવગાહના તથા સ્થિતિ તાડની પેઠે સમજવી. ૨૭૦.

વળી ગુચ્છ અને ગુદમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અને અવગાહના, તથા ‘વલી’ ની સ્થિતિ-એ સૌ શાલપ્રમુખ વૃક્ષોની જેટલી જાણવી. ૨૭૧.

‘વલી’ નાં ક્ષણની અવગાહના પૃથક્ત્વધનુષ્યની જાણવી. શેષ મૂળ વગેરે નવની અવગાહના વળી તાડની જેટલી સમજવી. ૨૭૨.

એવી રીતે વળી એકેન્દ્રિયોના શરીરતું માન જઘન્યથી એક અંગુલના અસંખ્યમા અંશ જેટલું છે, અને ઉત્કૃષ્ટ હજાર થોજનથી કંઈકે અધિક છે. ૨૭૩.

તત્રાપિ દેહઃ સૂક્ષ્મનિગોદાનામંગુલાસંખ્યભાગકઃ ।
 સૂક્ષ્માનિલાગ્ન્યમ્બુભુવામસંખ્યેયગુણઃ ક્રમાત્ ॥ ૨૭૪ ॥
 વાચ્વાદીનાં બાદરાણાં તતોઽસંખ્યગુણઃ ક્રમાત્ ।
 બાદરાણાં નિગોદાનામસંખ્યેયગુણસ્તતઃ ॥ ૨૭૫ ॥

સ્વસ્વસ્થાને તુ સર્વેષામંગુલાસંખ્યભાગતા ।
 અંગુલાસંખ્યભાગસ્ય વૈચિત્ર્યાદુપપદ્યતે ॥ ૨૭૬ ॥
 પર્યાસાનાં બાદરાણાં મરુતાં યત્તુ વૈક્રિયમ્ ।
 જઘન્યાદુત્કર્ષતશ્ચ તદપ્યેતાવદેવ હિ ॥ ૨૭૭ ॥

વિશેષતશ્ચ । નિગોદપવનાગ્ન્યમ્બુભુવઃ પંચાપ્યમી દ્વિધા ।
 સૂક્ષ્માશ્ચ બાદરાસ્તેઽપિ પર્યાસાન્યભિદા દ્વિધા ॥ ૨૭૮ ॥
 એવં વિંશતિરપ્યેતે જઘન્યોત્કૃષ્ટભૂઘના ।
 જાતાશ્ચત્વારિંશદેવમથપ્રત્યેકભૂરુહઃ ॥ ૨૭૯ ॥

એમાં પણ સૂક્ષ્મનિગોદોતું દેહમાન એક અંગુળના અસંખ્યમા અંશ જેટલું છે; અને એના કરતાં, સૂક્ષ્મ વાઉકાય-અગ્નિકાય-અપ્કાય અને પૃથ્વીકાયના જીવોતું દેહમાન અનુક્રમે અસંખ્યઅસંખ્યગણું છે; અને એના કરતાં બાદરવાયુકાય વગેરેતું વળી અનુક્રમે અસંખ્યઅસંખ્યગણું છે; અને એના કરતાં પણ, બાદરનિગોદોતું દેહમાન અસંખ્યગણું છે. ૨૭૪-૨૭૫.

વળી નિજનિજ સ્થાનમાં તો એઓ સર્વે એકઅંગુળના અસંખ્યમા ભાગ જેવડા છે; કેમકે અંગુળનો અસંખ્યમો ભાગ વિચિત્ર એટલે બહુબહુ પ્રકારનો છે અને એટલે જ એમ ઘટી શકે છે. ૨૭૬.

વળી પર્યાસબાદરવાઉકાયતું જે વૈક્રિય શરીર છે તે એ, 'જઘન્યથી' તેમ 'ઉત્કર્ષથી' એટલું જ છે એટલે કે એક આંગળના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું છે. ૨૭૭.

હવે એ સંબંધમાં વિશેષતઃ કહે છે:—

નિગોદના જીવ, વાઉકાય, તેઉકાય, અપ્કાય અને પૃથ્વીકાય-એ પાંચે (૧) સૂક્ષ્મ અને (૨) બાદર એમ બે પ્રકારના છે. વળી એના પાછા (૧) પર્યાસ અને (૨) અપર્યાસ એમ બે ઉપલેદ છે. આમ હોવાથી $૫ \times ૨ \times ૨ = ૨૦$ (વીશ) લેદ થયા. એ વીશેના વળી 'જઘન્ય' અને 'ઉત્કૃષ્ટ' કરવાથી $૨૦ \times ૨ = ૪૦$ ચાલીશ લેદ થયા. ૨૭૮-૨૭૯.

પર્યાસાપર્યાસહીનોત્કૃષ્ટભૂઘનભેદતઃ ।

ચતુર્થેવં ચતુશ્રત્વારિંશદેકેન્દ્રિયાંગિનઃ ॥ ૨૮૦ ॥

અથાવગાહનાસ્વેષાં તારતમ્યમિતીરિતમ્ ।

પંચમાંગૈકોનવિંશશતોદ્દેશે તૃતીયકે ॥ ૨૮૧ ॥

અપર્યાસિનિગોદસ્ય સ્યાત્સૂક્ષ્મસ્યાવગાહના ।

સર્વસ્તોકા તતોઽઘાનામસંખ્યેયગુણાઃ ક્રમાત્ ॥ ૨૮૨ ॥

અપર્યાસાનિલાગ્ન્યમ્બુભુવાં સૂદ્મગરીયસાં ।

તતોઽપર્યાસયોઃ સ્થૂલાનન્તપ્રત્યેકભૂરુહોઃ ॥ ૨૮૩ ॥

અસંખ્યેયગુણો તુલ્યે મિથોઽવગાહને લઘૂ ।

તતઃ સૂદ્મનિગોદસ્ય પર્યાસિસ્યાવગાહના ॥ ૨૮૪ ॥

અસંખ્યેયગુણા લઘ્વી ક્રમાત્તતોઽધિકાધિકે ।

અપર્યાસપર્યાસિસ્યોત્કૃષ્ટે તસ્યાવગાહને ॥૨૮૫॥ કલાપકમ્ ॥

તતઃ સૂદ્મવાયુવહ્ન્યમ્મોભુવાં સ્યુર્યથાક્રમમ્ ।

પર્યાસાનાં જઘન્યાપર્યાસાનાં ચ ગરીયસી ॥ ૨૮૬ ॥

અથ-હવે પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયના પર્યાસ, અપર્યાસ-એમ બે લેદ, અને બેઉના વળી જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટઃ એટલે એમ ચાર પ્રકાર થયા તે, એ ચાલીશમાં ભેગવવાથી ચુમાળીશ લેદ એકેન્દ્રિયપ્રાણીઓના થયા. ૨૭૯-૨૮૦.

હવે એમની અવગાહનાના સંબંધમાં તારતમ્ય છે તે પાંચમા અગના ઓગણીશમાં શતકના ત્રીજા ઉદ્દેશને વિષે કહ્યું છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે. ૨૮૧.

સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્તનિગોદની અવગાહના (૧) સર્વથી ઓછી છે, અને તે કરતાં,

વળી સૂક્ષ્મ અને બાહર અપર્યાપ્ત વાયુ-અગ્નિ-જળ અને પૃથ્વી-કાયની જઘન્ય અવગાહનાઓ (૮) અનુક્રમે અસંખ્યઅસંખ્યગણી છે. અને એથી અસંખ્યગણી અને પરસ્પર તુલ્ય અપર્યાપ્તબાહર એવા અનંતકાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની (૨) છે. વળી એથી અસંખ્યગણી પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મનિગોદની જઘન્ય અવગાહના (૧) છે. અને એ કરતાં અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મનિગોદની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના (૨) અધિક અધિક સમજવી. ૨૮૨-૨૮૫.

તેથી, સૂક્ષ્મ એવા પૃથ્વી, અપ્, તેઉ અને વાઉકાય પર્યાસિ હોય તેમની જઘન્ય (૪), અપર્યાપ્ત હોય તેમની ઉત્કૃષ્ટ (૪), અને ‘ પર્યાપ્ત ’ હોય એવાઓની

પર્યાપ્તાનાં તથોત્કૃષ્ટા ક્રમેણાસંખ્યસંગુણા ।

વિશેષાભ્યધિકા ચૈવ વિશેષાભ્યધિકા પુનઃ ॥ ૨૮૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

एवं स्थूलानिलाग्न्यम्भःपृथ्वीनिगोदिनामपि ।

प्रत्येकं त्रितयी भाव्याऽवगाहनाभिदां क्रमात् ॥ २८८ ॥

इत्येकचत्वारिंशत्स्युः किलावगाहनाभिदः ।

पर्याप्तस्थूलनिगोदज्येष्ठावगाहनावधि ॥ २८९ ॥

पर्याप्तप्रत्येકતરોર્લઘ્વસંખ્યગુણા તતઃ ।

तस्यापर्याप्तस्य गुर्वी स्यादसंख्यगुणा ततः ॥ २९० ॥

તતોઽસંખ્યગુણા તસ્ય પર્યાપ્તસ્યાવગાહના ।

सातिरेकं योजनानां सहस्रं सा यतो भवेत् ॥ २९१ ॥

યત્તુ શ્રીજિનવલ્લભસૂરિભિઃ સ્વકૃતદેહાલ્પબહુત્વોદ્ધારે અપર્યાપ્તપ્રત્યેકતરૂત્કૃષ્ટાવગાહનાતઃ પર્યાપ્તતરૂત્કૃષ્ટાવગાહના વિશેષાભ્યધિકા ઉક્તા તત્ ચિન્ત્યમ્ । અંગુલાસંખ્યેયભાગમાનાપર્યાપ્તપ્રત્યેકતરૂત્કૃષ્ટાવગાહનાતઃ સાતિરેકયોજનસહસ્રમાનાયાઃ પર્યાપ્તપ્રત્યેકતરૂત્કૃષ્ટાવગાહનાયાઃ વિશેષાધિકત્વસ્ય અસંગતત્વાત્ ભગવતીસૂત્રેણ સહ વિરોધાચ્ચ । તથા ચ તદ્ગ્રંથઃ—

ઉત્કૃષ્ટ (૪) અવગાહના વળી અનુક્રમે અસંખ્યગણી, વિશેષ અધિક અને વિશેષવિશેષ અધિક છે. ૨૮૬-૨૮૭.

એવી જ રીતે (એટલે કે ' સૂક્ષ્મ ' ના સંબંધમાં કહી તેવી જ રીતે) ' બાહર ' વાયુ-કાય-અગ્નિકાય-અપ્કાય, પૃથ્વીકાય અને નિગોદના જીવો-દરેકની પણ અવગાહનાના લેદોની ત્રિપુટી ભાવવી. (૫×૩=૧૫). એમ પર્યાપ્તબાહર નિગોદોની ઉત્કૃષ્ટી અવગાહના સુધી ગણુતાં એકંદર, અવગાહનાના એકતાળીશ લેદો થયા. (૧+૮+૨+૧+૨+૪+૪+૪+૧૫). ૨૮૮-૨૮૯.

વળી તે કરતાં પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની જઘન્ય અવગાહના (૧) અસંખ્યગણી છે, અને આ કરતાં વળી અપર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના (૧) અસંખ્યગણી છે. ૨૯૦.

એના કરતાં અસંખ્યગણી વળી પર્યાપ્ત પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના (૧) છે કારણ કે એ એક હબર યોજનથી વધારે છે. ૨૯૧. આમ ૪૧+૧+૧+૧=૪૪ લેદ થયા.

ખીલું; શ્રીજિનવલ્લભસૂરિએ સ્વકર્તૃક ' દેહાલ્પબહુતોદ્ધાર ' ગ્રંથમાં અપર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કરતાં, પર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની સવિશેષ અવગાહના કહી છે—તે વિચાર કરવા જેવી છે. કેમકે એક અંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેટલી

પત્તેશ્વરસરીરવાદરવણસ્સઙ્કાઙ્કાયસ્સ પજ્જત્તગસ્સ જહણિણાશ્ચ ઓગા-
હણા અસંઘિજ્જગુણા । તસ્સ ચેવ અપજ્જત્તગસ્સ ઉક્કોસિયા ઓગાહણા
અસંઘિજ્જગુણા । તસ્સ ચેવ પજ્જત્તગસ્સ ઉક્કોસિયા ઓગાહણા અસંઘિજ્જ-
ગુણા । इति शतक १९ तृतीयोद्देशके ॥ भावार्थस्तु यंत्रकात् ज्ञेयः ॥

અત્ર જીવભેદાઃ ચતુશ્ચત્વારિંશત્ । અવગાહના ભેદાશ્ચ ત્રિચત્વારિં-
શદેવ । અપર્યાપ્તવાદરનિગોદજઘન્યાવગાહનાયા અપર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પ-
તિજઘન્યાવગાહનાયાશ્ચ મિથસ્તુલ્યત્વાત્ ॥ અત એવ કોષ્ટકાઃ ચતુશ્ચત્વા-
રિંશત્ અંકાઃ ત્રિચત્વારિંશદેવ । પંચમૈકચત્વારિંશયોઃ કોષ્ટયોર્દશકસ્યૈવ
સન્નાવાત્ । इति ध्येयम् ॥

इति अंगमानम् ॥ ११ ॥

एषां त्रयः समुद्घाता आद्याः स्युर्वेदनादयः ।

क्षमादीनां तेऽनिलानां तु चत्वारः स्युः सवैक्रियाः ॥ २१२ ॥

इति समुद्घातः ॥ १२ ॥

અપર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કરતાં, સહસ્રયોજનથી ક ઈક અધિક માન-
વાળી પર્યાપ્ત પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના વિશેષ અધિક હોય એ અસંભવિત છે.
વળી એમ કહેવાથી ભગવતીસૂત્ર સાથે પણ વિરોધ આવે છે. કારણ કે ભગવતીમાં પણ
કહ્યું છે કે :—

‘ પર્યાપ્ત બાદર—પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની જઘન્ય અવગાહના અસંખ્યગણી છે; અને તે
કરતાં એવા જ ‘ અપર્યાપ્ત ’ ની ઉત્કૃષ્ટી અવગાહના અસંખ્યગણી છે. વળી આના કરતાં, એવા
જ ‘ પર્યાપ્ત ’ ની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અસંખ્યગણી છે. આ વાત (ભગવતીના) ઓગાણીશમા
શતકના ત્રીજા ઉદ્દેશમાં કહી છે. એનો ભાવાર્થ આ સાથે આપેલા યંત્ર પરથી સમજાશે.

યંત્રમા જીવના ભેદો ચુમાલીશ છે અને અવગાહનાના ભેદ તે તાળીશ છે—એતું કારણ એ
છે કે અપર્યાપ્ત બાદર નિગોદની જઘન્ય અવગાહના અને અપર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિની જઘન્ય
અવગાહના પરસ્પર તુલ્ય છે; અને એમ કહેવાથી જ કોષ્ટકો ચુમાળીશ છે અને અંકે. તે તા-
ળીશ છે, (પાંચમા અને એકતાળીશમા કોષ્ટકમાં ‘ દશ ’ નો આકરો જ છે.)

એ પ્રમાણે દેહુમાનવિષે વર્ણન કર્યું. (૧૧)

હવે ૧૨ માં દ્વાર સમુદ્ઘાત વિષે

આ પૃથ્વીકાય આદિક જીવોને ‘ વેદના ’ પ્રમુખ પહેલા ત્રણ સમુદ્ઘાત છે, અને વાયુ-
કાયજીવોને એ ત્રણ અને ચોથા ‘ વૈક્રિય ’—એમ ચાર સમુદ્ઘાત હોય છે. ૨૬૨.

બાદરક્ષિતિનીરાણિ પ્રત્યેકાન્યદ્રુમા અપિ ।

મૃત્વોત્પદ્યન્તેઽસ્થિલેષુ તિર્યદ્વેકેન્દ્રિયાદિષુ ॥ ૨૧૩ ॥

પંચાક્ષેષ્વપિ તિર્યક્તુ ગર્ભસંમૂર્છજન્મસુ ।

નરેષ્વપિ દ્વિભેદેષુ સંખ્યેયાયુષ્કશાલિષુ ॥ ૨૧૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ગચ્છતો વહ્નિવાયુ તુ સર્વેષ્વેષુ નરાન્વિના ।

તતઃ પૂર્વે દ્વિગતયોઽમૂ ત્વેકગતિકૌ સ્મૃતૌ ॥ ૨૧૫ ॥

इति गतिः ॥ १३ ॥

एकद्वित्रिचतुरक्षाः पंचाक्षाः संख्यजीविनः ।

तिर्यचो मनुजाश्चैव गर्भसंमूर्छनोद्भवाः ॥ २१६ ॥

अपर्याप्ताश्च पर्याप्ताः सर्वेऽप्येते सुरास्तथा ।

भवनव्यन्तरज्योतिष्काद्यकल्पद्वयोद्भवाः ॥ २१७ ॥

मृत्वा प्रत्येकविटपिबादरक्षितिवारिषु ।

आयान्ति तेषु देवास्तु पर्याप्तेष्वपरेषु न ॥ ૨૧૮ ॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

હવે એમની ગતિ વિષે. (તેરમું ક્ષાર)

બાદર પૃથ્વીકાય-અપ્કાય તથા પ્રત્યેક અને સાધારણ વનસ્પતિ-આ સર્વ જીવો મૃત્યુ-બાદ એકેન્દ્રિય આદિ સર્વ તિર્યચોને વિષે, ગર્ભજ તેમજ સંમૂર્છિમ પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યચોને વિષે તથા સંખ્યાત આયુષ્યવાળા બેઉ પ્રકારના મનુષ્યોને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૧૩-૨૧૪.

વળી અશિકાય અને વાયુકાયના જીવો, મનુષ્યગતિ શિવાય ઉપર્યોક્ત સર્વગતિમાં જાય છે. આમ હોવાથી પૂર્વોક્ત જીવોની બે ગતિ, અને આમની તે એકજ ગતિ છે. ૨૧૫.

હવે આગતિ વિષે. (ચૌદમું ક્ષાર).

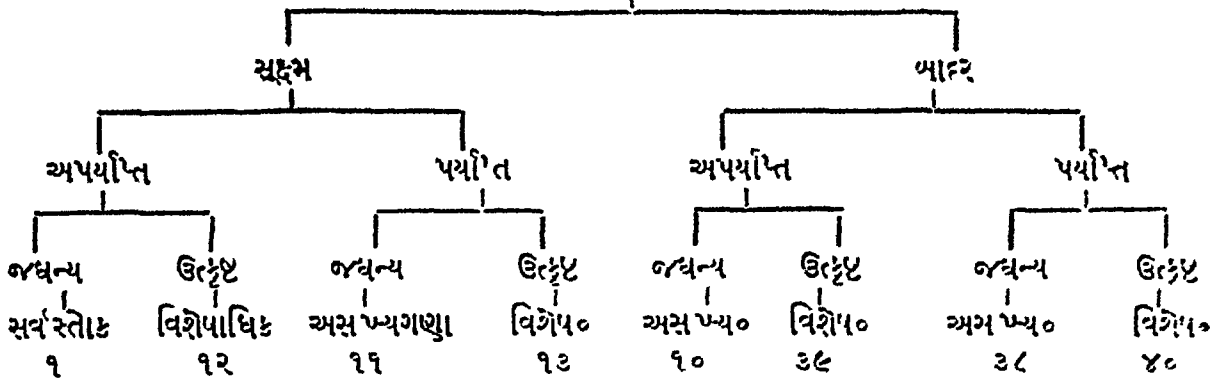
એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને ચઉરિન્દ્રિય; વળી સંખ્યજીવી ગર્ભજ તેમજ સંમૂર્છિમ પચ્ચેન્દ્રિયતિર્યચ અને મનુષ્યો સર્વે પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા; વળી ભવનસ્પતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને પહેલા બે દેવલોકના દેવો;—આ સર્વ જીવો મૃત્યુબાદ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયને વિષે તથા બાદર-પૃથ્વીકાય અને-અપ્કાયને વિષે આવે છે. અપવાદ એટલો કે દેવો છે તે એ ‘પર્યાપ્ત’ જાતિમાં જ આવે છે, ‘અપર્યાપ્ત’ માં નહિ. ૨૧૬-૨૧૮.

‘અવગાહનાઓ’ નું યંત્ર.

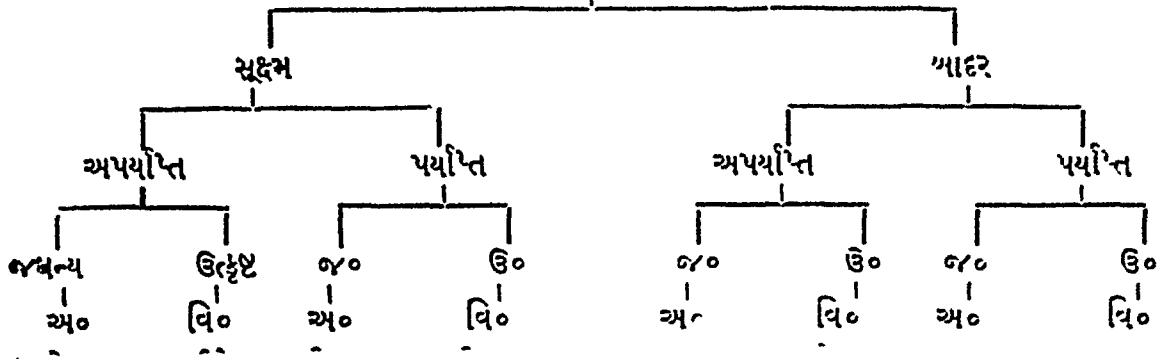
(પૃષ્ઠ ૪૦૦ ૧).

(ઉત્તરોત્તર અકેકથી અસંખ્યગણી અને વિશેષાધિક આ અવગાહનાઓ જાણવી).

નિગાહ.

વાયુ.

તાલપ્રભૃતિવૃદ્ધાણાં તથૈકાસ્થિકમૂરુહામ્ ।

તથૈવ बहुबीजानां वल्लीनामप्यनेकधा ॥ ૩૦૪ ॥

उत्पद्यते प्रवालादिष्वेव पंचसु निर्जरः ।

न मूलादिपंचकेऽथ नोक्तशेषवनस्पतौ ॥ ૩૦૫ ॥ युग्मम् ॥

તથોક્તમ્ ।

पत्तपवाले पुप्फे फले य बीए य होइ उववाओ ।

रुख्वेसु सुरगणाणं पसत्थरसवराणगंधेसु ॥

इति भगवतीद्वाविंशशतवृत्तौ ॥

एकसामयिकीसंख्योत्पत्तौ च मरणोऽपि च ।

विज्ञेया सूक्ष्मवन्नास्ति विरहोऽत्रापि सूक्ष्मवत् ॥ ૩૦૬ ॥

इत्यागतिः ॥ ૧૪ ॥

विपद्यानन्तरभवे तिर्यक्पंचाक्षयतां गताः ।

सम्यक्त्वं देशविरतिं लभन्ते भूदकद्रुमाः ॥ ૩૦૭ ॥

विपद्यानन्तरभवे प्राप्य गर्भजमर्त्यताम् ।

सम्यक्त्वं विरतिं मोक्षमप्याप्नुवन्ति केचन ॥ ૩૦૮ ॥

સંક્રમે છે. એમ હોવાથી, પૂર્વે વાંસના સંબંધમાં કહી ગયા છીએ તેવી જ રીતે અહિં પણ મૂળ આદિક દશ ઉદ્દેશ સમજવા. ફેર એટલો કે સ્કંધદેશની અંદર ચારલેશ્યાયુક્ત દેવ ઉત્પન્ન થાય છે.

વળી તાડપ્રમુખ વૃક્ષોનાં, એકાસ્થિક વૃક્ષોનાં, બહુબીજ વૃક્ષોનાં અને અનેક પ્રકારની વહ્ની-વેલડીઓનાં પ્રવાલઆદિક પાંચ અંગોમાં દેવ ઉત્પન્ન થાય છે. મૂળ આદિક પાંચ અંગોમાં નથી ઉત્પન્ન થતા; તેમ નથી ઉત્પન્ન થતા ઉપર કહ્યા શિવાયની વનસ્પતિમાં. ૩૦૪-૩૦૫.

આ સંબંધમાં શ્રી ભગવતીસૂત્રના બાવીશમા શતકની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—સુરગણની ઉત્પત્તિ પ્રશસ્ત રસ-વર્ણુ-ગંધયુક્ત વૃક્ષોનાં પુષ્પ ફળ અને બીજને વિષે થાય છે.

વળી (આ ' બાહર ' માં) એક સમયને વિષે થતા જન્મમરણની સંખ્યા ' સૂક્ષ્મ ' ની પ્રમાણે જ સમજવી. કેમકે અહિં પણ ' સૂક્ષ્મની ' ની પેઠે વિરહ નથી. ૩૦૬.

હવે એમની અનન્તરશપ્તિ વિષે. (પંદરમું દ્વાર).

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાયના જીવો મૃત્યુ બાદ અનન્તરભવમાં તિર્યંચ-પંચેન્દ્રિયપણું પામીને દેશવિરતિ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. કેટલાક વળી મૃત્યુબાદ અનન્તર-ભવમાં ગર્ભજ મનુષ્યપણું પામી સર્વવિરતિ સમકિત અને મોક્ષ પણ મેળવે છે. ૩૦૭-૩૦૮.

વિપદ્યાનન્તરભવે ન લભન્તેઽગ્નિવાયવઃ ।

સમ્યક્ત્વમપિ દુષ્કર્મતિમિરાવૃતલોચનાઃ ॥ ૩૦૯ ॥

इत्यनन्तराप्तिः ॥ ૧૫ ॥

પૃથ્વ્યમ્બુકાયિકા મુર્ચિત યાન્ત્યનન્તરજન્મનિ ।

ચત્વાર એકસમયે ષડ્ વનસ્પતિકાયિકાઃ ॥ ૩૧૦ ॥

इति समयेसिद्धिः ॥૧૬ ॥

પૃથ્વ્યમ્બુપ્રત્યેકતરુષ્વાદ્યલેશ્યાચતુષ્ટયમ્ ।

શ્રાદ્યં લેશ્યાત્રયં સાધારણદ્રુમાગ્નિવાયુષુ ॥ ૩૧૧ ॥

चतुर्थलेश्यासम्भवस्तु एवम्—

તેજોલેશ્યાવતાં યેષુ નાકિનાં ગતિસંભવઃ ।

શ્રાદ્યમન્તર્મુહૂર્ત્તં સ્યાત્તેજોલેશ્યાપિ તેષુ વૈ ॥ ૩૧૨ ॥

इति लेश्या ॥ ૧૭ ॥

દુષ્કર્મરૂપી તિમિરથી આવૃત થયેલા છે લોચન જેમનાં એવા અગ્નિકાય અને વાયુ-કાયના જીવો મૃત્યુ પછી અન્તરલવમાં સમકિત સુદ્ધાં પામતા નથી. ૩૦૯.

હવે એમની સમયેસિદ્ધિ વિષે. (સોળમું દ્વાર).

પૃથ્વીકાય અને અપ્કાયના જીવો અનન્તરલવમાં એક સમયે ચારની સંખ્યામાં મોક્ષે જાય છે. વનસ્પતિકાયના જીવો એક સમયે છ મોક્ષે જાય છે. ૩૧૦.

હવે એમની લેશ્યા વિષે. (સત્તરમું દ્વાર).

પૃથ્વીકાયના જીવો, અપ્કાયના જીવો તથા પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયના જીવોને પહેલી ચાર લેશ્યાઓ હોય છે. અને અગ્નિકાય, વાયુકાય તથા સાધારણ વનસ્પતિકાયના જીવોને પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે. ૩૧૧.

અહિં કેટલાકને ચાર લેશ્યાઓ કહી, તે એમાં ચોથીનો સંભવ આવી રીતે સમજવો:—

જેઓને વિષે તેજોલેશ્યાવાળા દેવોની ગતિનો સંભવ હોય એઓને પહેલા અન્તર્મુહૂર્ત્તં સુધી તેજોલેશ્યા પણ હોય. ૩૧૨.

હવે એમની આહારદિશા વિષે. (અઠારમું દ્વાર).

एषां स्थूलक्षमादीनामाहारः षड्दिगुद्भवः ।

स्थूलानिलस्य त्रिचतुःपंचदिकसंभवोऽप्यसौ ॥ ३१३ ॥

इति आहारदिक ॥ १८ ॥

एकोनविंशतितमादीन्येकादश सूक्ष्मवत् ।

द्वाराणि स्थूलपृथ्व्यादिजीवानां जगुरीश्वराः ॥ ३१४ ॥

आद्यं गुथस्थानमेषु मतं सिद्धान्तिनां मते ।

कर्मग्रंथमते त्वाद्यं तद्द्वयं भૂजलद्गु ॥ ३१૫ ॥

स्युस्तथा स्थूलमरुतां योगाः पंच यतोऽधिकौ ।

एषां वैક્રિયતન્મિશ્રૌ ત્રયોઽન્યેષાં ચ પૂર્વવત્ ॥ ૩૧૬ ॥

एवं द्वाराणि १९-३१ ॥

अंगुलासंख्यांशमाना यावन्तोशा भवन्ति हि ॥

एकस्मिन् प्रतरे सूचीरूपा लोके घनीकृते ॥ ३१७ ॥

तावन्तः पर्याप्ता निगोदप्रत्येकतरुधराश्चापः

स्युः किंचिन्न्यूनावलिघनसमयमितास्त्वनलजीवाः ॥ ૩૧૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥

બાહર-પૃથ્વીકાય પ્રમુખને છ દિશાનો આહાર હોય છે અને બાહર વાયુકાયને તો ત્રણ, આર અથવા પાંચ દિશાનો પણ હોય છે. ૩૧૩.

એમના ઓગણીશમાથી તે ઓગણત્રીશમા સુધીના અગ્યાર દ્વારો ' સૂક્ષ્મ ' (પૃથ્વીકાય આદિક) ના દ્વારોની પેઠે સમગ્ર લેવાં ૩૧૪.

'ગુણસ્થાન' એમને પહેલું જ હોય છે એમ સિદ્ધાન્તીઓનો મત છે. જ્યારે કર્મગ્રંથના મતે પૃથ્વીકાય, અપકાય તથા વનસ્પતિકાયને પહેલાં બે ગુણસ્થાન છે. ૩૧૫.

બાહર વાયુકાયને 'યોગ' પાંચ હોય છે કેમકે એને વૈક્રિય, અને મિશ્રવૈક્રિય એમ બે યોગ અધિક છે. બીજાંઓને પૂર્વવત્ ત્રણ યોગ છે. ૩૧૬.

એવી રીતે ૧૯ થી ૩૧ સુધીના તેર દ્વાર વિષે કહ્યું.

હવે એમના 'માન'-'પ્રમાણ' વિષે (બત્રીશમું દ્વાર).

ઘનીભૂત લોકાકાશને વિષે, એક પ્રતરમાં, સૂચીરૂપ, આંગળના અસંખ્યમા ભાગ પ્રમાણ જેટલા અંશે હોય તેટલા પર્યાપ્ત નિગોદ-પ્રત્યેક વનસ્પતિ-પૃથ્વી અને અપ-કાયના જીવો હોય; અને કંઈક ન્યૂન એવી 'આવલિ' ના જેટલા 'ઘનસમય' હોય તેટલા અગ્નિકાયના જીવો હોય. ૩૧૭-૩૧૮.

અત્ર ચ યદ્યપિ પૂર્વાર્ધોક્તાશ્ચત્વારસ્તુલ્યમાનકા પ્રોક્તાઃ ।

તદપિ યથોત્તરમધિકાઃ પ્રત્યેતવ્યા અસંખ્યગુણાઃ ॥ ૩૧૯ ॥

ઉક્તોઽદ્ભૂગુલાસંખ્યભાગો યઃ સૂચીખંડકલ્પને ।

તસ્યાસંખ્યેયભેદત્વાત્ ઘટતે સર્વમપ્યદઃ ॥ ૩૨૦ ॥

ઘનીકૃતસ્ય લોકસ્યાસંખ્યેયભાગવર્તિષુ ।

અસંખ્યપ્રતરેષુ સ્યુઃ યાવન્તોઽભ્રપ્રદેશકાઃ ॥ ૩૨૧ ॥

તાવન્તો બાદરાઃ પર્યાપ્તકાઃ સ્યુઃ વાયુકાયિકાઃ ।

ઈદં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તાવાદ્યાંગવિવૃત્તૌ ત્વિદમ્ ॥ ૩૨૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સુસંવર્તિતલોકૈકપ્રતરાસંખ્યભાગકૈઃ ।

પ્રદેશૈઃ પ્રમિતાઃ સ્થૂલાપર્યાપ્તક્ષમામ્બુવાયવઃ ॥ ૩૨૩ ॥

ક્ષેત્રપલ્યોપમાસંખ્યભાગપ્રદેશસમ્મિતાઃ ।

પર્યાપ્તા બાદરહવિર્ભુજઃ પ્રોક્તાઃ પુરાતનૈઃ ॥ ૩૨૪ ॥

સંવર્તિતચતુરસ્ત્રીકૃતલોકશ્રેણ્યસંખ્યભાગગતૈઃ ।

વિયદંશૈઃ પર્યાપ્તાસ્તુલ્યાઃ પ્રત્યેકતરુજીવાઃ ॥ ૩૨૫ ॥

વળી અહિં ઉપરના શ્લોકાર્ધમાં આર પર્યાપ્તા કહ્યા તેમને તુલ્યમાનવાળા કહ્યા છે, છતાં એમને ઉત્તરોત્તર અસંખ્યઅસંખ્યગણા સમજવા. સૂચિખંડ કલ્પવામાં અંશુળનો જે અસંખ્યભો ભાગ કહ્યો છે એના ભેદો અસંખ્ય હોવાથી આ સર્વ ઘટી શકે છે. ૩૧૯-૩૨૦.

ઘનરૂપ કરેલા લોકાકાશના અસંખ્યમા ભાગમાં રહેલા અસંખ્ય ' પ્રતરો 'ને વિષે નેટલા આકાશપ્રદેશો હોય તેટલા બાદરપર્યાપ્ત વાયુકાયના જીવો હોય—એમ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે. પણ આચારાંગના વિવરણમાં એમ કહ્યું છે કે—૩૨૧-૩૨૨.

“ સંવર્તિત લોકના એક પ્રતરના અસંખ્યભાગવાળા પ્રદેશો નેટલા, સ્થૂળ-અપર્યાપ્ત-પૃથ્વી, અપ્ અને વાયુ કાયના જીવો છે; અને ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસંખ્ય ભાગવાળા પ્રદેશો નેટલા, પર્યાપ્ત-બાદર અગ્નિકાયના જીવો છે. ૩૨૩-૩૨૪.

“વળી સંવર્તિત અને ચોરસ કરેલ લોકશ્રેણિના અસંખ્યમા ભાગમાં રહેલા આકાશપ્રદેશો નેટલા પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિના જીવો છે. ૩૨૫.

સંવર્તિત ચતુરસ્રીકૃતસ્ય લોકસ્ય યઃ પ્રતર-એકઃ ।

તદસંખ્યભાગલાંશપ્રમિતાઃ પર્યાપ્તબાદરનિગોદાઃ ॥ ૩૨૬ ॥

અતઃપરં તુ ગ્રંથદ્વયેઽપિ તુલ્યમેવ ॥

બાદરાઃ સ્થાવરાઃ સર્વેઽપ્યેતે પર્યાપ્તકાઃ પુનઃ ।

સ્યુઃ પ્રત્યેકમસંખ્યેયલોકાભ્રાંશમિતાઃ સ્વલુ ॥ ૩૨૭ ॥

લોકમાનાભ્રુલંડાનામનન્તાનાં પ્રદેશકૈઃ ।

તુલ્યાઃ સ્થૂલાનન્તકાયજીવાઃ પ્રોક્તા જિનેશ્વરૈઃ ॥ ૩૨૮ ॥

इति मानम् ॥ ૩૨ ॥

પર્યાપ્તાઃ બાદરાઃ સર્વસ્તોકાઃ પાવકકાયિકાઃ ।

અસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યઃ પ્રત્યેકધરણીરુહઃ ॥ ૩૨૯ ॥

અસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યઃ સ્યુર્બાદરનિગોદકાઃ ।

તેભ્યો ભૂકાયિકાસ્તેભ્યશ્ચાપસ્તેભ્યશ્ચ વાયવઃ ॥ ૩૩૦ ॥

તેભ્યોઽનન્તગુણાઃ સ્થૂલાઃ સ્યુર્વનસ્પતિકાયિકાઃ ।

સામાન્યતો બાદરાશ્ચાધિકાઃ પર્યાપ્તકાસ્તતઃ ॥ ૩૩૧ ॥

“અને સંવર્તિત તથા ચોરસ કરેલ લોકાકાશનો એક પ્રતર હોય—તે પ્રતરના અસંખ્યભાગ—પ્રમાણુ આકાશપ્રદેશ જેટલા પર્યાપ્ત બાદર નિગોદ છે.” ૩૨૬.

આ પછીની વાત એક ગ્રંથમાં સરખી છે.

આ સર્વે પર્યાપ્તબાદર સ્થાવરો દરેક લોકાકાશના અસંખ્યાત અંશો જેટલા છે. ૩૨૭.

વળી બાદર અનંતકાય જીવો લોકપ્રમાણુ અનંતાઆકાશખંડોના પ્રદેશો જેટલા છે—એમ શ્રીબિનતું વચન છે. ૩૨૮.

હવે એમના અલ્પબહુત્વ વિષે. (તેત્રીશમું દ્વાર).

પર્યાપ્ત બાદર અગ્નિકાયના જીવો સર્વકરતાં અલ્પ છે. એના કરતાં, પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયના જીવો અસંખ્યગણા છે. એના કરતાં અસંખ્યગણા બાદર નિગોદના જીવો છે. એના કરતાં પૃથ્વીકાયનાં, એના કરતાં અપ્કાયનાં અને એના કરતાં વાયુકાયનાં જીવો અસંખ્યગણા છે. વળી એના કરતાં બાદર વનસ્પતિકાયના જીવો અનંતગણા છે; અને આ કરતાં સામાન્યતઃ ‘બાદરપર્યાપ્ત’ અધિક છે. ૩૨૬—૩૩૧.

સ્વસ્વજાતીયપર્યાપ્તકેભ્યોઽસંખ્યગુણાધિકાઃ ।

અપર્યાપ્તાઃ સ્વજાતીયદેહિનઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૩૩૨ ॥

યદ્દાદરસ્ય પર્યાપ્તકસ્યૈકૈકસ્ય નિશ્રયા ।

અસંખ્યેયાઃ અપર્યાપ્તાઃ તજ્જાતીયાઃ ભવન્તિ હિ ॥ ૩૩૩ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાયામ્ ।

પજ્જત્તગનિસ્સાએ અપજ્જત્તગા વક્કમન્તિ । જત્થ એગો તત્થ નિયમા અસંખેજ્ઞા ॥

ઇતિ અલ્પબહુત્વમ્ ॥ ૩૩ ॥

સર્વસ્તોકા દક્ષિણસ્યાં ભૂકાયા દિગપેક્ષયા ।

ઉદક્ પ્રાક્ ચ તતઃ પ્રત્યક્ ક્રમાત્વિશેષતોઽધિકાઃ ॥ ૩૩૪ ॥

ઉપપત્તિશ્ચાત્ર—

યસ્યાં દિશિ ઘનં તસ્યાં બહવઃ ક્ષિતિકાયિકાઃ ।

યસ્યાં ચ શુષિરં તસ્યાં સ્તોકા એવ ભવન્ત્યમી ॥ ૩૩૫ ॥

દક્ષિણસ્યાં ચ નરકનિવાસા ભવનાનિ ચ ।

ભૂયાંસિ ભવનેશાનાં પ્રાચુર્યં શુષિરસ્ય તત્ ॥ ૩૩૬ ॥

અલ્પા ઉદિચ્યાં નરકા ભવનાનીતિ તત્ર તે ।

ઘનપ્રાચુર્યતોઽનલ્પાઃ સ્યુર્યામ્યદિગપેક્ષયા ॥ ૩૩૭ ॥

વળી પોતપોતાની જાતિવાળા ‘ અપર્યાપ્ત ’ સ્વસ્વજાતીય ‘ પર્યાપ્ત ’ કરતાં અસંખ્ય-ગણા છે; કેમકે દરેક ‘ બાહર પર્યાપ્તિ ’ ની નિશ્રાએ અસંખ્ય ‘ બાહર અપર્યાપ્તિ ’ હોય છે. ૩૩૨-૩૩૩.

આ સંબંધમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

પર્યાપ્તની નિશ્રાએ એક અપર્યાપ્ત ઉદ્ભવે છે. એટલે જ્યાં ‘ પર્યાપ્ત ’ ‘ એક ’ હોય ત્યાં અપર્યાપ્ત એકકસ અસંખ્ય હોય છે.

હવે એમના દિગાશ્રી અલ્પબહુત્વ વિષે. (૩૪ સુ દ્વાર)

દક્ષિણ દિશામાં સર્વથી એછા પૃથ્વીકાયજીવો છે. એના કરતાં અનુક્રમે અધિક અધિક ઉત્તરદિશામાં, પૂર્વદિશામાં અને પશ્ચિમ દિશામાં છે. ૩૩૪.

એનું કારણ આ પ્રમાણે :—

જે દિશાએ ઘન હોય ત્યાં પૃથ્વીકાયના જીવો બહુ હોય અને જ્યાં પોલાણ હોય ત્યાં તે થોડા હોય છે; અને દક્ષિણ દિશામાં નરકાવાસ અને ભુવનપતિના ભવનો ઘણા હોવાથી, ત્યાં

પ્રાચ્યાં રવિશશિદ્વીપસદ્ભાવાત્ ઘનભૂરિતા ।

ઉત્તરાપેક્ષ્યા તત્ર બહવઃ ક્ષિતિકાયિકાઃ ॥ ૩૩૮ ॥

પ્રાક્રપ્રતીચ્યોઃ રવિશશિદ્વીપસામ્યેઽપિ ગૌતમઃ ।

દ્વીપોઽધિકઃ પ્રતીચ્યાં સ્યાત્તતસ્તેઽત્રાધિકાઃ સ્મૃતાઃ ॥૩૩૯॥

નનુ પ્રતીચ્યામધિકો દ્વીપો યથાસ્તિ ગૌતમઃ ।

તથાત્ર સન્ન્યધોગ્રામાઃ સહસ્રયોજનોપડતાઃ ॥ ૩૪૦ ॥

તત્સ્વાતપૂરિતન્યાયાત્ ઘનસ્ય શુષિરસ્ય ચ ।

સામ્યાત્ પૃથ્વીકાયિકાનાં પ્રત્યક્ પ્રચૂરતા કથમ્ ॥૩૪૧॥ યુગ્મમ્ ॥

અત્ર ઉચ્યતે—

યથા પ્રત્યગધોગ્રામાસ્તથા પ્રાચ્યામપિ ધ્રુવમ્ ।

ગત્તાદિસંભવોઽસ્ત્યેવ કિં ચ દ્વીપોઽપિ ગૌતમઃ ॥ ૩૪૨ ॥

વહ્યમાણોચ્છૂયાયામવ્યાસઃ પ્રક્ષિપ્યતે ધિયા ।

યદ્યધોગ્રામશુષિરે તદપ્યેષોઽતિરિચ્યતે ॥ ૩૪૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ધણું પોલાણુ છે. વળી ઉત્તર દિશામાં નરકાવાસ અને ભવનો થોડાં છે માટે ત્યાં દક્ષિણદિશાની અપેક્ષાએ વિશેષ ઘનતા હોવાથી પૃથ્વીકાયણુવો ઘણા છે. ૩૩૫-૩૩૭.

વળી પૂર્વદિશામાં સૂર્યદ્વીપ અને ચંદ્રદ્વીપ આવેલા હોવાથી, ત્યાં ઉત્તર કરતાં વિશેષ ઘનતા છે માટે ત્યાં એ કરતાં પણ વિશેષ પૃથ્વીકાયણુવો છે. ૩૩૮.

હવે પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં સૂર્યદ્વીપ અને ચંદ્રદ્વીપ અગર જે કે સમાન જ છે તેો પણ પશ્ચિમમાં ગૌતમદ્વીપ વિશેષ છે, તેથી ત્યાં ઘનતા પણ વિશેષ; એટલે ત્યાં પૃથ્વીકાયો પણ વિશેષ. ૩૩૯.

અહિં એવી શંકા ઉપસ્થિત થાય છે કે—

પશ્ચિમમાં જેમ ગૌતમદ્વીપ વિશેષ છે તેમ ત્યાં સહસ્રયોજન ઊંડા અધોગ્રામ પણ છે માટે જ્ઞાતપૂરિત ન્યાંયે ઘનતા અને પોલાણુ સરખાં થયાં. એટલે પછી ત્યાં પૃથ્વીકાયણુવોનું પ્રચૂરપણું કેવી રીતે સંભવે ? ૩૪૦-૩૪૧.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—

પશ્ચિમમાં અધોગ્રામ (નું પોલાણુ) છે તેમ પૂર્વમાં પણ ગત્તાદિકના પોલાણુનો સંભવ છે. વળી પણ મોટા વિસ્તારવાળો આ ગૌતમદ્વીપ છે એને જે અધોગ્રામના પોલાણુમાં

एवं च घनबाहुल्यात् प्रतीच्यां प्रागपेक्षया ।

पृथ्वीकायिकबाहुल्यं युक्तमेव यथोदितम् ॥ ૩૪૪ ॥

भवन्त्यप्कायिकाः स्तोकाः पश्चिमायां ततः क्रमात् ।

प्राच्यां याम्यामुदीच्यां च विशेषेणाधिकाधिकाः ॥ ૩૪૫ ॥

उपपत्तिश्च अत्र—

प्रतीच्यां गौतमद्वीपस्थाने वारामभावतः ।

सर्वस्तोका जिनैरुक्ता युक्तमेवाम्बुकायिकाः ॥ ૩૪૬ ॥

पूर्वस्यां गौतमद्वीपाभावाद्विशेषतोऽधिकाः ।

दक्षिणस्यां चन्द्रसूर्यद्वીपाभावात्ततोऽधिकाः ॥ ૩૪૭ ॥

उदिच्यां मानससरःसद्भावात्सर्वतोऽधिकाः ।

अस्ति ह्यस्यां तदसंख्ययोजनायतविस्तृतम् ॥ ૩૪૮ ॥

याम्युदीच्योर्वह्निकायाः स्तोकाः प्रायो मिथः समाः ।

अग्न्यारंभकबाहुल्यात् प्राच्यां संख्यगुणाधिकाः ॥ ૩૪૯ ॥

ततः प्रतीच्यामधिका वह्न्याद्यारंभकारिणाम् ।

ग्रामेष्वधोलૌકિકेषु बाहुल्याद्धरणीस्पृशाम् ॥ ૩૫૦ ॥

ઉપાડીને નાખવામાં આવે તોયે તે વધી જાય છે. એટલે પૂર્વની અપેક્ષાએ પશ્ચિમમાં ' ઘનતા ' વધી, માટે પૃથ્વીકાયિક જીવોનું ત્યાં વિશેષપણું—બાહુલ્ય કહ્યું એ યુક્ત જ છે. ૩૪૨-૩૪૪.

હવે અપ્કાયના જીવો પશ્ચિમ દિશામાં સર્વથી થોડા છે; અને પૂર્વ, દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં અનુક્રમે વિશેષ વિશેષ અધિક છે. ૩૪૫.

એનું પણ કારણ છે—તે આ પ્રમાણે:—

પશ્ચિમમાં ગૌતમદ્વીપને સ્થાને જળનો અભાવ હોવાથી, ત્યાં એના (અપ્કાયના) જીવ થોડા હોય—એ તો એકસ વાત છે. વળી પૂર્વમાં ગૌતમદ્વીપ નથી એટલે એટલું ત્યાં જળ વધ્યું તેથી એનાં જીવ પણ વધ્યા. અને દક્ષિણમાં સૂર્યચંદ્ર દ્વીપો નહીં હોવાથી ત્યાં એ (એમની જગ્યાએ જળ વધ્યું એટલે) એ જીવ વિશેષ અધિક થયા. તેમ ઉત્તર દિશામાં માનસ સરોવર આવ્યું એટલે (જળની બહુ જ બહોળતા એટલે) અપ્કાયના જીવ ત્યાં સર્વથી અધિક. કેમકે માનસ સરોવરનો વિસ્તાર અસંખ્ય યોજનોમાં છે. ૩૪૬-૩૪૮.

હવે અગ્નિકાયના જીવો દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં થોડા છે, અને બેઉ દિશામાં સમાન છે. પૂર્વમાં અગ્નિના આરંભકો વિશેષ હોવાથી એ સંખ્યગણા વિશેષ છે. પશ્ચિમમાં વળી એથીયે અધિક છે કારણકે અધોગ્રામમાં અગ્નિ આદિકના આરંભવાળા પ્રાણીઓ અધિક છે. ૩૪૯-૩૫૦.

પૂર્વસ્યાં મરુતઃ સ્તોકાસ્તતોઽધિકાધિકા મતાઃ ।
પ્રતીચ્યામુત્તરસ્યાં ચ દક્ષિણસ્યાં યથાક્રમમ્ ॥ ૩૫૧ ॥

યસ્યાં સ્યાત્ શુષિરં ભૂરિ તસ્યાં સ્યુર્ભૂરયોઽનિલાઃ ।
ઘનપ્રાચુર્યે ચ તેઽલ્પાસ્તન્ન પ્રાગેવ ભાવિતમ્ ॥ ૩૫૨ ॥

સ્યુર્યદપિ સ્વાતપૂરિતયુક્ત્યા પ્રત્યગ્ ધરાધિકા તદપિ ।
પ્રત્યગધોગ્રામભુવાં નિમ્નત્વાદ્વાસ્તવી શુષિરબહુતા ॥ ૩૫૩ ॥

વનાનામલ્પબહુતા ભાવ્યાપ્કાયિકવહુધૈઃ ।

તરૂણાં હ્યલ્પબહુતા જલાલ્પબહુતાનુગા ॥ ૩૫૪ ॥

સામાન્યતોઽપિ જીવાનામલ્પતા બહુતાપિ ચ ।

વનાલ્પબહુતાપેક્ષા હ્યનન્તા એત એવ યત્ ॥ ૩૫૫ ॥

ઇતિ દિગપેન્ન્યાલ્પબહુતા ॥ ૩૪ ॥

કાયસ્થિતિર્યા સૂક્ષ્માણાં પ્રાગુક્તા તન્મિતં મતમ્ ।

સામાન્યતો બાદરાણાં બાદરત્વે કિલાન્તરમ્ ॥ ૩૫૬ ॥

સ્થૂલદ્દમામ્ભોગ્નિપવનપ્રત્યેકદ્રુષુ ચાન્તરમ્ ।

અનન્તકાલો જ્યેષ્ઠં સ્યાહ્યુ ચાન્તર્મુહૂર્ત્તકમ્ ॥ ૩૫૭ ॥

હવે વાયુકાયના જીવો પૂર્વમાં સૌથી અલ્પ છે, અને પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણમાં અનુક્રમે વધતાવધતા છે. જ્યાં પોલાણુ ભાગ વિશેષ ત્યાં વાયુકાય વિશેષ હોય એ સ્વાભાવિક છે. અને જ્યાં ઘનતા વિશેષ ત્યાં એ અલ્પ હોય એ ખુદલું છે. એ પૂર્વે પણ જણાવી ગયા છીએ. સ્વાતપૂરિત ન્યાયની ગણતરીએ જો કે પશ્ચિમની પૃથ્વી અધિક થાય તો એ ત્યાંના અધો-ગ્રામની ભૂમિ નીચાણમાં હોવાથી, પોલાણુનો ભાગ વાસ્તવિક રીતે ઘણો જ રહે. (અને તેથી ત્યાં વાયુકાયના જીવો પણ અધિક હોય). ૩૫૧-૩૫૩.

હવે વનસ્પતિકાયના જીવોનું અલ્પાધિકપણું અપ્કાયના જીવોની પ્રમાણે સમજવું. કારણકે વનસ્પતિ સર્વત્ર જળના પ્રમાણમાં હોય છે. સામાન્યપણે પણ જીવોનું અલ્પાધિકપણું વનસ્પતિકાયના જીવોના અલ્પાધિકપણુ ઉપર આધાર રાખે છે કારણકે એકલા વનસ્પતિકાયિક જીવો જ અનન્ત છે. ૩૫૪-૩૫૫.

હવે એમના અન્તર વિષે. (૩૫ મું દ્વાર).

‘ સૂક્ષ્મો ’ ની પૂર્વોક્ત કાયસ્થિતિના જેટલો જ સામાન્યતઃ ‘ બાદરો ’ નો બાદરત્વમાં અન્તર છે. ૩૫૬.

બાદર પૃથ્વી-અપ્-અગ્નિ-વાયુ અને-પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયના જીવોને વિષે ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અનન્તકાળનું છે; અને જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત્તનું છે; કેમકે એઓ અનન્તકાળ

कालं निगोदेषु यत्तेऽनन्तं चान्तर्मुहूर्त्तकम् ।

स्थित्वा स्थूलक्षमादिभावं पुनः केचिदवाप्नुयुः ॥ ३५८ ॥

बादरस्य निगोदस्यान्तरमुत्कर्षतो भवेत् ।

कालोऽसंख्यः पृथिव्यादिकायस्थितिमितश्च सः ॥ ३५९ ॥

सामान्यतः स्थूलवनकायत्वेऽप्येतदन्तरम् ।

जघन्यतस्तु सर्वेषामन्तर्मुहूर्त्तमेव तत् ॥ ३६० ॥

इत्यन्तरम् ॥ ३५ ॥

स्वरूपमेकेन्द्रियदेहिनां मया धियाल्पया किञ्चिदिदं समुद्धृतम् ।

श्रुतादगाधादिव दुग्धवारिधेः जलं स्वचञ्च्वा शिशुना पतत्रिणा ॥३६१॥

विश्वाश्चर्यदकीर्तिकीर्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रान्तिष—

द्राजश्रीतनयोऽतनिष्ट विनयः श्रीतेजपालात्मजः ।

काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्त्वप्रदीपोपमे

सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभगः पूर्णः सुखं पंचमः ॥ ३६२ ॥

इति पंचमः सर्गः

पर्यन्त अने अन्तर्मुहूर्त्तपर्यन्त निगोदने विषे रहीने पुनः बादरपृथ्वीकायादिभां उत्पन्न थाय छे. ३५७-३५८.

बादर निगोदतुं उत्कृष्ट अन्तर असंख्यकाण छे अने अंतुं मान पृथ्वीकाय आदिनी स्थिति नेटलुं छे. ३५९.

सामान्यतः बादर वनस्पतिकायत्वने विषे पणु अटलुं न अन्तर छे. जे के जघन्य अन्तर तो सर्वेऽंतुं, अन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणु छे. ३६०.

जेवी रीते अेक पक्षीतुं ण्च्युं पोतानी चांयवडे अगाधसमुद्रमांथी नण अडलु करे तेम मे' मारी अटपणुद्धिअनुसार, अगाधश्रुतसागरमांथी आ अेकेन्द्रियप्राणीअेतुं क्षिचित् स्वरूप अडलु करीने कहुं छे. ३६१.

जेमनी कीर्ति अणिल विश्वमां आश्चर्य उत्पन्न करनारी छे अेवा श्रीमान् कीर्तिविजय उपाध्यायना अन्तेवासि अने, माता राजणा अने पिता तेजपाणना सुपुत्र विनयविजय उपाध्याये जे आ, जगतना निश्चित तत्वेने हीपकनी जेम प्रकट करनार अथ रच्ये छे तेना, अंदरथी नीतरता सारने लीधे सुभग अेवा पांचमो सर्ग निर्विधे पूर्ण थयो.

पांचमो सर्ग समाप्त.

॥ अथ षष्ठः सर्गः ॥

विकलान्यसमग्राणि स्युर्येषामिन्द्रियाणि वै ।
विकलेन्द्रियसंज्ञास्ते स्युर्द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं भेदाः ॥ १ ॥

अन्तर्जा कृमयो द्वेषा कुक्षिपायुसमुद्भवाः ।

विष्टाद्यमेधजाः कीटाः काष्ठकीटा घुणाभिधाः ॥ २ ॥

गंडोला अलसा वंशीमुखा मातृवहा अपि ।

जलौकसः पूतरका मेहरा जातका अपि ॥ ३ ॥

नानाशंखाः शंखनकाः कपर्दशुक्तिचन्दनाः ।

इत्याद्या द्वीन्द्रियाः पर्याप्तापर्याप्तया द्विधा ॥ ४ ॥

इति द्वीन्द्रियभेदाः ।

पीपिलिका बहुविधा घृतेत्यश्रौपदेहिकाः ।

लिङ्गा मर्कोटका यूका गर्दभा मत्कुणादयः ॥ ५ ॥

सर्ग छठो.

ये लोकोने धन्द्रियो ' विकल ' अटले ओधी डोय, पूरेपूरी न डोय ओओ ' विकलेन्द्रिय ' कडेवाय. अटले ये धन्द्रियवाणा, त्रलुधन्द्रियवाणा अने चारधन्द्रियवाणा लोको ' विकलेन्द्रिय ' कडेवाय. १.

प्रथम, ओ विकलेन्द्रिय लोकोना ' लेह ' विषे. (१)

कुक्षिमा उत्पन्न थनारा, अने गुहाद्वारमां उत्पन्न थनारा—ओम ये प्रकारना शरीर न कृमिओ; विषा आदि अमेध्य पदार्थोमां उत्पन्न थता कीडा; काष्ठमां उत्पन्न थता ' घुणा ' नामना कीडा; गंडोला; अलसीयां; वंशीमुखा; मातृवहा; नपो; पूरा; मेहरा; जातका; नाना प्रकारना शंखो; शंखला; डोडी; धीप; अहन वगेरे ओधन्द्रिय लोको छे. ओ, पर्याप्त अने अपर्याप्त—ओम ये प्रकारना छे. २-४.

धणी जातनी कीडीओ, धीमेल, उधेहि, लीण, मंडोडा, न्यू, गद्धयां, मांडक, गोष्ठणगाय, धयण, सावा, गुहमी, छाणुना कीडा, चोरकीडा, धान्यना कीडा, पांचेरंगना कथवा,

इन्द्रगोपेलिका सावा गुल्मीगोमयकीटकाः ।

चौरकीटा धान्यकीटाः पंचवर्णाश्च कुन्थवः ॥ ६ ॥

तृणकाष्ठफलाहाराः पत्रवृन्ताशना अपि ।

इत्याद्यास्त्रीन्द्रियाः पर्याप्तापर्याप्ततया द्विधा ॥ ७ ॥

इति त्रीन्द्रियभेदाः ।

वृश्चिका ऊर्णनाभाश्च भ्रमर्यो भ्रमरा अपि ।

कंसार्यो मशकास्तिङ्गा मक्षिका मधुमक्षिकाः ॥ ૮ ॥

पतंगा झिल्लिका दंशाः खद्योता ठिकणा अपि ।

रक्तपीतहरित्कृष्णचित्रपक्षाश्च कीटकाः ॥ ૯ ॥

नन्द्यावर्ताश्च कपिलडोलाद्याश्चतुरिन्द्रियाः ।

भवन्ति तेऽपि द्विविधाः पर्याप्तान्यतयाखिलाः ॥ ૧૦ ॥

इति चतुरिन्द्रियभेदाः ॥

अथ स्थानम् ॥

ऊर्ध्वाधोलोकयोरेकदेशभागे भवन्ति ते ।

तिर्यग्લોકે નદીકૂપતટાકદીર્ઘિકાદિષુ ॥ ૧૧ ॥

દ્વીપામ્ભોધિષુ સર્વેષુ તથા નીરાશ્રયેષુ ચ ।

ઘોઢાપિ વિકલાચ્ચાણાં સ્થાનાન્યુક્તાનિ તાત્વિકૈઃ ॥ ૧૨ ॥

તૃણ-કાષ્ટ તથા-કૃળનો આહાર કરનારા તેમજ પાંદડા-અને ડીંટીયાનો આહાર કરનારા- ઇત્યાદિ ત્રણુઈન્દ્રિયોવાળા જીવ છે. એઓ પણ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત-એમ બે પ્રકારના છે. ૫-૭.

વીંછી, કરોળીઆ, લમરી, લમરા, કંસારી, મચ્છર, તીડ, માખી, મધમાખી, પતંગીઆ, જલકા, ડાંસ, ખદ્યોત, ઠીકણા, લાલ પીળી લીલી કાળી તથા કાળરચિત્રી પાંખવાળા કીડા, નંદાવર્ત, ખડમાકડી-ઇત્યાદિ ચારઇન્દ્રિયોવાળા જીવો છે. એમના પણ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે ભેદ છે. ૮-૧૦.

એમનાં ‘ સ્થાન ’ વિષે (૨).

છયે પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય જીવો ઉર્ધ્વલોક અને અધોલોકના એકદેશલાગની અંદર હોય છે. વળી તિર્યગ્લોકમાં નદી, કુવા, તળાવ, વાવ વગેરેમાં પણ હોય છે, તેમ જ સર્વ દ્વીપો,

ઉપપાતાત્સમુદ્ઘાતાન્નિજસ્થાનાદપિ સ્ફુટમ્ !

અસંખ્યેયતમેભાગે તે લોકસ્ય પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૩ ॥

इति स्थानम् ॥ २ ॥

આહારાંગેન્દ્રિયોચ્છ્વાસભાષાખ્યા એષુ પંચ ચ ।

પર્યાપ્તયસ્તથા પ્રાણાઃ षટ્સપ્તાષ્ટૌ યથાક્રમમ્ ॥ ૧૪ ॥

ચત્વારઃ સ્થાવરોક્તાસ્તે જિઠ્ઠાવાગૂબલવૃદ્ધિતઃ ।

ષડ્ઢ્વીન્દ્રિયેષ્વથૈકૈકેન્દ્રિયવૃદ્ધિસ્તતો દ્વયોઃ ॥ ૧૫ ॥

इति पर्याप्तयः ॥ ३ ॥

લક્ષદ્વયં ચ યોનીનામેષુ પ્રત્યેકમિષ્યતે ।

લક્ષાણિ કુલકીટીનાં સપ્તાષ્ટ નવ ચ ક્રમાત્ ॥ ૧૬ ॥

इति योनिसंख्या कुलसंख्या च ॥ ४-५ ॥

વિવૃતા યોનિરેતેષાં ત્રિવિધા સા પ્રકીર્તિતા ।

સચિત્તાચિત્તમિશ્રાખ્યા ભાવના તત્ર દર્શ્યતે ॥ ૧૭ ॥

સમુદ્રો તથા જળાશયોમાં પણ હોય છે. ઉપપાતથી, સમુદ્ઘાતથી અને સ્વસ્થાનથી પણ એઓ લોકના અસંખ્યમા ભાગમાં રહેલા છે. ૧૧-૧૩.

એમની ' પર્યાપ્તિ ' વિષે. (૩).

એમને પાંચ પર્યાપ્તિ છે : (૧) આહાર પર્યાપ્તિ, (૨) શરીરપર્યાપ્તિ, (૩) ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ, (૪) શ્વાસોચ્છવાસપર્યાપ્તિ અને (૫) ભાષાપર્યાપ્તિ. વળી પ્રાણ, એ ઇન્દ્રિયોવાળાને છે, ત્રણ ઇન્દ્રિયોવાળાને સાત, અને ચાર ઇન્દ્રિયોવાળાને આઠ હોય છે. (' સ્થાવર ' ને છે એ ચાર પ્રાણ, પાંચમો ' જીવંતા ઇન્દ્રિય, ' અને છઠ્ઠો વચ્ચનબળ-એ પ્રમાણે છે પ્રાણ એ ઇન્દ્રિયજીવોના. ત્રે ઇન્દ્રિયને એક ઇન્દ્રિય વધી એટલે ૬+૧=૭ સાત પ્રાણ; અને ચતુરિન્દ્રિયને વળી એનાથી એક ઇન્દ્રિય વધી, એટલે ૭+૧=૮ પ્રાણ). ૧૪-૧૫.

એમની ' યોનિસંખ્યા ' તથા ' કુલસંખ્યા ' વિષે. (૪-૫).

એમની પ્રત્યેકની એ લાખ યોનિઓ છે. અને કુલકોટિ, એ ઇન્દ્રિયોની સાત લાખ, ત્રે ઇન્દ્રિયોની આઠ લાખ અને ચતુરિન્દ્રિયોની નવ લાખ છે. ૧૬.

એમના ' યોનિસ્વરૂપ ' વિષે. (૬).

એમની યોનિ વિવૃત્ત હોય છે અને એ સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારની છે; જીવતા બળદ વગેરેના શરીરથી નીકળેલા કીડા વગેરેની સચિત્ત યોનિ છે; અચિત્ત કાષ્ટ

જીવદ્ગવાદિદેહોત્થકૃમ્યાદીનાં સચિત્તતા ।

અચિત્તકાષ્ટાદ્યુત્પન્નઘુણાદીનામચિત્તતા ॥ ૧૮ ॥

સચિત્તાચિત્તકાષ્ટાદિસંજાતાનાં તુ મિશ્રકા ।

ઉષ્ણા શીતા ચ શીતોષ્ણોત્યપિ સા ત્રિવિધા મતા ॥ ૧૯ ॥

इति योनिस्वरूपम् ॥ ६ ॥

દ્વચક્ષાણાં દ્વાદશાબ્દાનિ ભવેજ્જ્યેષ્ઠા ભવસ્થિતિઃ ।

ત્ર્યક્ષાણાં પુનરેકોનપંચાશદેવ વાસરાઃ ॥ ૨૦ ॥

ષણ્માસાશ્ચતુરક્ષાણાં જઘન્યાન્તર્મુહૂર્ત્તકમ્ ।

સાન્તર્મુહૂર્ત્તોના ત્વેષાં સ્યાત્પર્યાસતથા સ્થિતિઃ ॥ ૨૧ ॥

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

ઓઘતો વિકલાક્ષેષુ કાયસ્થિતિરૂરીકૃતા ।

સંખ્યેયાબ્દસહસ્રાણિ પ્રત્યેકં ચ તથા ત્રિષુ ॥ ૨૨ ॥

પર્યાસત્વે તુ નવરં દ્વચક્ષકાયસ્થિતિર્મિતા ।

સંખ્યેયાન્યેવ વર્ષાણિ શ્રૂયતાં તત્ર ભાવના ॥ ૨૩ ॥

ભવસ્થિતિર્દ્વીન્દ્રિયાણામુત્કૃષ્ટા દ્વાદશાબ્દિકી ।

તાદૃગ્નિરન્તરકિયદ્ભવાદાનાદસૌ ભવેત્ ॥ ૨૪ ॥

વગેરેના ક્રીડાઓની અચિત્ત યોનિ છે; તેમજ સચિત્તઅચિત્ત કાષ્ટ વગેરેના ક્રીડાઓની મિષ્ટ યોનિ છે. વળી ઉષ્ણ, શીત, શીતોષ્ણ-એમ પણ ત્રણ પ્રકારની (યોનિ) કહી છે. ૧૭-૧૯.

એમની ' ભવસ્થિતિ ' વિષે. (૭).

બેઘન્દ્રિયોવાળા જીવોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ બાર વર્ષની, ત્રણઘન્દ્રિયવાળા જીવોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ ઓગણપચાસ દિવસની, અને ચારઘન્દ્રિયોવાળા જીવોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ છ માસની છે. જઘન્ય ભવસ્થિતિ તો સર્વવિકલેન્દ્રિયોની અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. વળી એમની પર્યાપ્તપણાની સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્ત ઓછી છે. ૨૦-૨૧.

એમની ' કાયસ્થિતિ ' વિષે. (૮).

ત્રણ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય જીવોની ઓઘથી કાયસ્થિતિ, પ્રત્યેક પ્રકારમાં તથા ત્રણ પ્રકારમાં સંખ્યાત સહસ્રોવર્ષોની છે. પણ એમાં જે પર્યાપ્ત બેઘન્દ્રિયોની કાયસ્થિતિ સંખ્યાત વર્ષોની જ કહી છે. કારણ કે બેઘન્દ્રિયોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ બાર વર્ષની છે, અને એવા

एवमग्रेऽपि संख्येयदिनरूपा च पर्याप्तत्रीन्द्रियांगिनाम् ।

पर्याप्तचतुरक्षाणां संख्येयमासरूपिका ॥ २५ ॥

इति कायस्थितिः ॥ ८ ॥

कार्मणं तैजसं चौदारिकमेतत्तनुत्रयम् ।

इति देहाः ॥ ९ ॥

केवलं हुंडसंस्थानमेतेषां परिकीर्तितम् ॥ २६ ॥

इति संस्थानम् ॥ ૧૦ ॥

योजनानि द्वादशैषાં ત્રિગવ્યૂત્યેકયોજનમ્ ।

क्रमाज्ज्येष्ठा तनुर्लघ्व्यंगुलासंख्यत्वोन्मिता ॥ ૨૭ ॥

આહુશ્ચ—

बारसजोअण संखो तिकोस गुम्मी य जोअणं भमरो ॥ इति ॥

इति अंगमानम् ॥ ૧૧ ॥

वेदनोत्थः कषायोत्थो मरणान्तिक इत्यपि ।

विकलेन्द्रियजीवानां समुद्घाता अमी त्रयः ॥ ૨૮ ॥

इति समुद्घाताः ॥ ૧૨ ॥

पृथ्व्याद्याः स्थावराः पंच द्वीन्द्रियाद्यास्त्रयः पुनः ।

संख्येयजीविनः पंचेन्द्रियतिर्यग्नरा अपि ॥ ૨૯ ॥

ઉપરાઉપર સતત કેટલાક ભવો કરવાથી કાયસ્થિતિ થાય છે. એ જ પ્રમાણે પર્યાપ્ત ત્રેઇન્દ્રિયોની સંખ્યાત દિવસોની, અને પર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિયોની સંખ્યાત માસની કાયસ્થિતિ છે. ૨૨-૨૫.

એમનાં ખીળાં દ્વારે વિષે. (૯-૧૨).

એમનાં શરીર ત્રણ પ્રકારનાં છે: કાર્મણ, તૈજસ, ઔદારિક. સંસ્થાન કેવળ હુંડક-સંસ્થાન જ છે. દેહમાન ઉત્કૃષ્ટતઃ, ઊંચિન્દ્રિયોતું ખાર યોજન, ત્રેઇન્દ્રિયોતું ત્રણ કોસ અને ચતુરિન્દ્રિયોતું એક યોજન છે; જઘન્યતઃ શરીરમાન ત્રણેતું, આંગળના અસંખ્યતમા ભાગ જેટલું છે. એ સંબંધમાં અન્યત્ર દૃષ્ટાન્તમાં કહ્યું છે કે (ઉત્કૃષ્ટતઃ) શંખ ખાર યોજનનો, ગુલ્મી ત્રણ કોસની અને ભમરો એક યોજનનો હોય છે. આ વિકલેન્દ્રિય જીવોને સમુદ્ઘાત ત્રણ પ્રકારનો હોય છે : (૧) વેદનાથી ઉત્પન્ન થતો; (૨) કષાયથી ઉત્પન્ન થતો, (૩) મરણાન્તિક. ૨૬-૨૮.

એમની ' ગતિ ' તથા ' આગતિ ' વિષે (૧૩-૧૪).

પૃથ્વીકાય આદિ પાંચે સ્થાવરો; ત્રણે વિકલેન્દ્રિયો; તથા સંખ્યાતઆયુષ્યવાળા

સ્થાનકેષુ દશસ્વેષુ ગચ્છન્તિ વિકલેન્દ્રિયાઃ ।

દશમ્બ્ય એવૈતેમ્બ્યશ્ચોત્પદ્યન્તે વિકલેન્દ્રિયાઃ ॥૩૦॥ યુગ્મમ્ ॥

ન દેવનારકાસંખ્યજીવતિર્યગ્નરેષુ ચ ।

એષાં ગમાગમૌ તસ્માત્ દ્વિગતા દ્વાગતા ઇતિ ॥ ૩૧ ॥

ઉપપાતચ્યવનયોર્વિરહો દ્વીન્દ્રિયાદિષુ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તમુત્કૃષ્ટો જઘન્યઃ સમયાવધિઃ ॥ ૩૨॥

ઉત્પદ્યન્તે વિપદ્યન્તે ચૈકેન સમયેન તે ।

एको द्वौ वा त्रयः संख्या असंख्या विकलेन्द्रियाः ॥ ३३ ॥

इति गतागती ॥ १३-१४ ॥

લબ્ધ્વા નૃત્વાદિસામગ્રીં કેચિદાસાદયન્ત્યમી ।

यावद्दीक्षां भवे गम्ये न तु मोक्षं स्वभावतः ॥ ३४ ॥

इति अनन्तराप्तिः ॥ १५ ॥

एकस्मिन् समये सिद्धिर्विकलानां न सम्भवेत् ।

ग्रामो नास्ति कुतः सीमा मोक्षो नास्तीति सा कुतः ॥ ३५ ॥

પંચેન્દ્રિતિર્યેચ અને મનુષ્યો—આ દશ સ્થાનકોની અદર વિકલેન્દ્રિય જીવોની ગતિ છે, અને એજ દશ સ્થાનકોમાંથી એઓની આગતિ થાય છે. અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા તિર્યેચ તથા મનુષ્યોમાં તેઓ જતાયે નથી તેમ ત્યાંથી આવતા યે નથી. દેવતા કે નારકીમાં પણ તેમની ગતિ કે આગતિ છે જ નહિ. માટે એઓને મનુષ્ય અને તિર્યચની—એમ બે જ ગતિ અને બે જ આગતિ રહી. ૩૦-૩૧.

વિકલેન્દ્રિય જીવોને ઉત્પત્તિ અને અવનનો વિરહ ઉત્કૃષ્ટતઃ અન્મુહૂર્ત્તનો, અને જઘન્યતઃ એક સમયનો કહ્યો છે. ૩૨.

વિકલેન્દ્રિય જીવોની, એકસમયમાં જન્મમરણની સંખ્યા એક, બે, ત્રણ, છેલ્લામાં છેલ્લી સંખ્યાસુધી, અને એથી પણ વિશેષની છે. ૩૩.

હવે એમના ૧૫ મા દ્વારથી ૨૩ મા સુધીના દ્વારો વિષે.

વિકલેન્દ્રિય જીવો મનુષ્યત્વ આદિ સામગ્રીને યોગે અનન્તરભવમાં યાવત્ સર્વ-વિરતિરૂપ દીક્ષા પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ સ્વભાવતઃ મોક્ષ મેળવી શકતા નથી. ૩૪.

વિકલેન્દ્રિય જીવોનો મોક્ષ જ નથી. એટલે પછી ‘એકસમયસિદ્ધિ’ જેવું કંઈ રહું નહિ. કારણકે ગામ વિના સીમા કેવી ? ૩૫.

इति एकसमयसिद्धिः ॥ १६ ॥

कृष्णा नीला च कापोतीत्येषां लेश्यात्रयं स्मृतम् ।

इति लेश्या ॥ १७ ॥

त्रसनाढ्यन्तरे सत्त्वादाहारः षड्दियुद्भवः ॥ ३६ ॥

इति आहारदिकू ॥ १८ ॥

एषां संहननं चैकं सेवार्त्तं परिकीर्तितम् ।

इति संहननम् ॥ १९ ॥

मानमायाक्रोधलोभा कषाया एषु वर्णिताः ॥ ३७ ॥

इति कषायाः ॥ २० ॥

आहारप्रमुखाः संज्ञाश्चतस्र एषु दर्शिताः ।

इति संज्ञाः ॥ २१ ॥

द्व्यक्षाणां स्पर्शनं जीह्वेत्याख्यातमिन्द्रियं द्वयम् ॥ ३८ ॥

तत् त्र्यक्षचतुरक्षाणां क्रमाद् घ्राणेक्षणधिकं ।

इति इन्द्रियम् ॥ २२ ॥

असत्त्वाद्व્યक्तસંજ્ઞાનાં તે નિર્દિષ્ટા અસંજ્ઞિનઃ ॥ ૩૯ ॥

यद्वा न दीर्घकालिकी नापि दृष्टिवादोपदेशिकी ।

स्याद्धेतुवादिकी ह्येषां न तथा संज्ञिता पुनः ॥ ૪૦ ॥

इति संज्ञिता ॥ ૨૩ ॥

વિકલેન્દ્રિય જીવોને લેશ્યા ત્રણ હોય: કૃષ્ણા, નીલા અને કાપોતી. આ જીવો ત્રસ-
નાડીની અંદર હોવાથી એમને છ દિશાઓનો આહાર હોય છે. ૩૬.

વિકલેન્દ્રિય જીવોને એક જ ' સેવાર્ત્ત ' સંહનન જ છે. વળી એઓને ચારે કષાયો
છે: ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. ૩૭.

વિકલેન્દ્રિય જીવોને આહાર આદિ ચાર સંજ્ઞાઓ છે. ઇન્દ્રિયોમાં, ઇન્દ્રિય જીવોને
સ્પર્શેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિય; ત્રેઇન્દ્રિય જીવોને એ બે ને ત્રીજી ઘ્રાણેન્દ્રિય; અને ચતુરિન્દ્રિય
જીવોને એ ત્રણ ને ચોથી ચક્ષુરિન્દ્રિય-એ પ્રકારે છે. ૩૮-૩૯.

વિકલેન્દ્રિય જીવોને પ્રકટ સંજ્ઞા નથી તેથી એઓને ' અસંજ્ઞી ' કહ્યા છે. અથવા તો;
એમને દીર્ઘકાલિકી કે દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા હોતી નથી, ક્ષત હેતુવાદિકી સંજ્ઞા હોય છે
પણ એથી એઓમાં સંજ્ઞિપણું કહેવાય નહિ. (એટલે એઓને અસંજ્ઞી કહ્યા છે). ૪૦.

केवलं क्लीबवेदाश्च मिथ्यादृष्टय एव ते ।

सम्यग्दृशो ह्यल्पकालं विद्युज्ज्योतिर्निदर्शनात् ॥ ४१ ॥

सास्वादनाख्यसम्यक्त्वे किञ्चित् शेषे मूर्तिं गताः ।

विकलाक्षेषु जायन्ते ये केचित्तदपेक्षया ॥ ४२ ॥

अपर्याप्तदशायां स्युः सम्यग्दृशोऽपि केचन ।

पयासत्वे तु सर्वेऽपि मिथ्यादृष्टय एव ते ॥ ४३ ॥ युग्मम् ॥

इति वेदः दृष्टिश्च ॥ २४-२५ ॥

मतिश्रुताभिधं ज्ञानद्वयं सम्यग्दृशां भवेत् ।

मत्यज्ञानश्रुताज्ञाने तेषां मिथ्यात्विनां पुनः ॥ ४४ ॥

इति ज्ञानम् ॥ २६ ॥

अचक्षुर्दर्शनोपेता द्वित्रयक्षाश्चतुरिन्द्रियाः ।

सचक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनाः कथिता जिनैः ॥ ४५ ॥

इति दर्शनम् ॥ २७ ॥

स्युः साकारोपयोगास्ते ज्ञानाज्ञानव्यपेक्षया ।

निराकारोपयोगास्ते दर्शनापेक्षया पुनः ॥ ४६ ॥

હવે એમના ' વેદ ' અને ' દૃષ્ટિ ' વિષે. (૨૪-૨૫).

વિકલેન્દ્રિય જીવોને કેવળ નપુંસકવેદ હોય છે. એઓ વળી મિથ્યાદૃષ્ટિ જ છે કેમકે એમને વિદ્યુતની જ્યોતિની જેમ, અદ્વકાળસુધી જ સમ્યક્દૃષ્ટિ રહે છે. ૪૧.

સાસ્વાદન સમક્રિત કષ્ટક શેષ રહે ત્યારે મૃત્યુ પામીને જે કોઈ પ્રાણીઓ વિકલેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થાય છે એઓની અપેક્ષાએ, અપર્યાપ્ત દશામાં કેટલાક સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવો પણ હોય છે; પણ પર્યાપ્તદશામાં તો સર્વે મિથ્યાદૃષ્ટિ જ હોય છે. ૪૨-૪૩.

હવે, એમનાં ૨૬ માં દ્વારથી ૨૮ માં સુધીના દ્વારો વિષે.

સમ્યક્દૃષ્ટિ વિકલેન્દ્રિયોને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન-એમ બે જ્ઞાન છે. પણ એમનામાં જે મિથ્યાત્વી છે એમને મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન-એમ બે છે. ૪૪.

બેઠન્દ્રિય જીવો અને ત્રેઠન્દ્રિય જીવોને અચક્ષુદર્શન હોય છે; ત્યારે ચતુરિન્દ્રિય જીવોને અચક્ષુદર્શન તેમ અચક્ષુદર્શન બેઉ કહ્યાં છે. ૪૫.

વિકલેન્દ્રિય જીવોને, જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની અપેક્ષાએ, સાકાર ઉપયોગ હોય છે; ત્યારે દર્શનની અપેક્ષાએ નિરાકાર ઉપયોગ હોય છે. ૪૬.

इति उपयोगः ॥ २८ ॥

द्विवक्रस्त्रिक्षणान्तश्च संभवत्येषु विग्रहः ।

ततस्तत्रैकसमयं व्यवहारादनाहृतिः ॥ ४७ ॥

निश्चयात्तु द्विसमया स्यादनाहारिता किल ।

विग्रहे विकलाक्षणामाहारकत्वमन्यदा ॥ ४८ ॥

एते प्रागोजઆહારાસ્તતઃ પર્યાપ્તભાવતઃ

लोमाहाराः कावलिकाहारा अपि भवन्त्यमी ॥ ४९ ॥

सचित्ताचित्तमिश्राख्य एषामाहार इष्यते ।

अन्तर्मुहूर्त्तमुत्કૃષ્ટમાહારસ્યાન્તરં મતમ્ ॥ ૫૦ ॥

इति आहारः ॥ २९ ॥

पर्याप्तानां गुणस्थानमेतेषामुक्तमादिमम् ।

अपर्याप्तामां तदाद्यं द्वितीयमपि जातुचित् ॥ ૫૧ ॥

इति गुणाः ॥ ૩૦ ॥

औदारिकः काययोगः तन्मिश्रः कार्मणस्तथा ।

वागसत्यामृषा चेति योगाश्चत्वार एष्वमी ॥ ૫૨ ॥

હવે એમના ' આહાર ' વિષે. (૨૯).

વિકલેન્દ્રિયોને ઊવક્રોવાળો અને ત્રણ સમય પર્યાપ્તનો ' વિગ્રહ ' સંભવે છે. અને એ વિગ્રહગતિમાં વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ એઓ એક સમય અનાહારી રહે છે; પણ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ બે સમય સુધી અનાહારી રહે છે. અન્યદા એઓ આહારક હોય છે. ૪૭-૪૮.

પહેલા તો એમનો ' ઓજઆહાર ' હોય છે. પણ પછી પર્યાપ્ત ભાવ પામે છે ત્યારે એમને ' લોભઆહાર ' અને ' ક્વલઆહાર ' પણ હોય છે. ૪૯.

વળી એઓને સચિત્, અચિત્ અને મિશ્ર-એમ ત્રણે આહાર હોય છે. એમને બે આહાર વચ્ચેનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત્તનું છે. ૫૦.

એમના ' ગુણસ્થાન ' અને ' યોગ ' વિષે.

વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં જે ' પર્યાપ્ત ' હોય એમને પહેલું ગુણસ્થાન, અને જેઓ ' અપર્યાપ્ત ' હોય એમને પહેલું અને ક્વચિત્ બીજું ગુણસ્થાન પણ હોય છે. ૫૧

વિકલેન્દ્રિય જીવોને ચાર યોગ હોય છે: (૧) ઔદારિક કાયયોગ, (૨) ઔદારિકમિશ્ર-યોગ, (૩) કાર્મણકાયયોગ અને (૪) અસત્યમૃષાવચનયોગ. ૫૨.

इति योगाः ॥ ३१ ॥

एकस्मिन् प्रतरे सूच्योऽङ्गुलसंख्यांशकायति ।

तावन्तो द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः पर्याप्तकाः पृथक् ॥ ५३ ॥

एकस्मिन् प्रतरे सूच्योऽङ्गुलासंख्यांशकायति ।

अपर्याप्ता द्वित्रिचतुरक्षास्तावन्त ईरिता ॥ ५४ ॥

उक्तं च— पञ्जत्तापञ्जत्ता वित्तिचउ अस्सन्निणो अवहरंति ।

अंगुलसंखासंखप्पएसमइयं पुढो पयरं ॥ ५५ ॥

इति मानम् ॥ ३२ ॥

सर्वस्तोकाः चतुरक्षाः पर्याप्ताः परिकीर्तिताः ।

पर्याप्तद्वीन्द्रियास्तेभ्योऽधिकास्तेभ्यस्त्रिखास्तथा ॥ ५६ ॥

असंख्येयगुणास्तेभ्योऽपर्याप्तचतुरिन्द्रियाः ।

त्रिद्वीन्द्रिया अपर्याप्तास्ततोऽधिकाधिकाः क्रमात् ॥ ५७ ॥

इति अल्पबहुत्वम् ॥ ३३ ॥

એમના ' માન ' એટલે પ્રમાણ વિષે. (૩૨).

એક અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ નેટલી લખાઇવાળા એક પ્રતરની અંદર નેટલી સૂચિઓ હોય તેટલા પૃથક્ પૃથક્ પર્યાપ્ત, બેઇન્દ્રિય જીવો, ત્રેઇન્દ્રિય જીવો અને ચતુરિન્દ્રિય જીવો હોય. વળી, એક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ નેટલી લખાઇવાળા એક પ્રતરની અંદર નેટલી સૂચિ હોય તેટલા પૃથક્ પૃથક્ અપર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિય જીવો, ત્રેઇન્દ્રિય જીવો અને ચતુરિન્દ્રિય જીવો હોય. ૫૩-૫૪.

કહ્યું છે કે:—

અંગુલના સંખ્યાત અને અસંખ્યાત પ્રદેશોથી ભરેલા પૃથક્ પૃથક્ પ્રતરને પર્યાપ્ત તેમ જ અપર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિય જીવો, ત્રેઇન્દ્રિય જીવો, ચતુરિન્દ્રિય જીવો, તથા સંજી પંચેન્દ્રિયો અવહરે છે. ૫૫.

હવે એમના ' અલ્પબહુત્વ ' વિષે. (૩૩).

પર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિયો સર્વથી થોડા છે, એનાથી ઝાઝા પર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિયો છે અને એનાથી પણ ઝાઝા પર્યાપ્ત ત્રેઇન્દ્રિયો છે. ૫૬.

એથી અસંખ્યગણા અપર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિયો છે, એથી અધિક અપર્યાપ્ત ત્રેઇન્દ્રિયો અને એથી વિશેષ અપર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિયો છે. ૫૭.

હવે એમના ' દિગપેક્ષી અલ્પબહુત્વ ' વિષે. (૩૪)

ઇમે પ્રતીચ્યામત્યલ્યાઃ પ્રાચ્યાં વિશેષતોઽધિકાઃ ।
 દક્ષિણસ્યામુત્તરસ્યામેભ્યોઽધિકાધિકાઃ ક્રમાત્ ॥ ૫૮ ॥
 અલ્પતાં बहुतां चानुसरन्त्येतेऽम्बुकायिनाम् ।
 प्रायो जलाशयेष्वेषां भूम्नोत्पत्तिः प्रतीयते ॥ ૫૯ ॥
 द्वयक्षाः पूतरशंखाद्याः स्युः प्रायो बहवो जले ।
 शेवालादौ च कुन्धवाद्या भृंगाद्याश्चाम्बुजादिषु ॥ ૬૦ ॥

इति दिगपेक्षया अल्पबहुत्वम् ॥ ૩૪ ॥

અલ્પમન્તર્મુહૂર્ત્તં સ્યાત્ કાલોઽનન્તોઽન્તરં મહત્ ।
 વનસ્પત્યાદિષુ સ્થિત્વા પુનર્વિકલતાજુષામ્ ॥ ૬૧ ॥

इति अन्तरम् ॥ ૩૬ ॥

તિર્ય્ચો મનુજા દેવા નારકાશ્ચેતિ તાત્ત્વિકૈઃ ।
 સ્મૃતા પંચેન્દ્રિયા જીવાશ્ચતુર્ધા ગણધારિભિઃ ॥ ૬૨ ॥
 ત્રિધા પંચાક્ષતિર્ય્ચો જલસ્થલચારિણઃ ।
 અનેકધા ભવન્ત્યેતે પ્રતિભેદવિવક્ષયા ॥ ૬૩ ॥

પશ્ચિમદિશામાં બહુ અલ્પ વિકલેન્દ્રિયો છે, પૂર્વમાં એથી અધિક છે; દક્ષિણમાં એથી અધિક અને ઉત્તરમાં વળી એથી યે અધિક છે. એમનું અલ્પત્વ કે બહુત્વ અધ્યાયજીવો પ્રમાણે છે કારણ કે પ્રાયઃ એમની ઉત્પત્તિ ઝાઝી જળાશયોને વિષે જ જણાય છે. પૂરા, શંખલા વગેરે બેઈન્દ્રિય જીવો પ્રાયઃ જળમાં ઘણા હોય છે; કંથવા વગેરે શેવાળમાં બહુ હોય છે; અને ભમરા વગેરે કમળપુષ્પોમાં બહુ હોય છે. ૫૮-૬૦.

હવે એમના 'અન્તર' વિષે.

એ જીવો વનસ્પતિ વગેરેમાં રહીને પુનઃ વિકલેન્દ્રિયપણું પામે એ જે સ્થિતિ વચ્ચેનું અન્તર જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્ત્તં જેટલું, અને ઉત્કૃષ્ટતઃ અનન્તકાળ પ્રમાણ છે. ૬૧.

આ પ્રમાણે સાઠ સ્ત્રોત્રમાં વિકલેન્દ્રિય જીવોનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

હવે પંચેન્દ્રિય જીવોના સ્વરૂપ વિષે.

તત્ત્વના જાણનાર ગણધરોએ પંચેન્દ્રિય જીવોના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે: (૧) તિર્ય્ચ, (૨) મનુષ્ય, (૩) દેવ અને (૪) નારક. ૬૨.

પંચેન્દ્રિય તિર્ય્ચોના ત્રણ પ્રકાર છે: જળચર, સ્થળચર, ખેચર. વળી એના પણ ઉપ-ભેદો છે. એ જોતાં એઓના અનેક પ્રકાર કહેવાય. ૬૩.

दृष्टा जलचरास्तत्र पंचधा तीर्थपार्थिवैः ।

मत्स्याश्च कच्छपा ग्राहा मकरा शिशुमारकाः ॥ ६४ ॥

तत्रानेकविधा मत्स्याः श्लक्षणास्तितिभिर्गलाः ।

नक्रास्तंडुलमत्स्याश्च रोहिताः कणिकाभिधाः ॥ ६५ ॥

पीठपाठीनशकुलाः सहस्रदंष्ट्रसंज्ञकाः ।

नलमीना उलूपी च प्रोष्ठी च मद्गुरा अपि ॥ ६६ ॥

चटाश्चटकराश्चापि पताकातिपतातिकाः ।

सर्वे ते मत्स्यजातीया ये चान्येऽपि तथाविधाः ॥ ६७ ॥

कच्छपा द्विविधा अस्थिकच्छपा मांसकच्छपाः ।

ज्ञेया संज्ञाभिरेताभिः ग्राहाः पंचविधा पुनः ॥ ६८ ॥

॥ दिल्ली, वेढला, सुद्धला, पुलगा, सीसागारा इति ॥

द्विविधा मकराः शौंडा मट्टा इति विभेदतः ।

एकाकाराः शिशुमाराः सर्वेऽमी जलचारिणः ॥ ६९ ॥

इति जलचराः ॥

चतुष्पदाः परिसर्पा इति स्थलचरा द्विधा ।

चतुष्पदाश्चतुर्भेदैस्तत्र प्रोक्ता विशारदैः ॥ ७० ॥

जलचरना पांच प्रकार छे: मत्स्य, कायणा, ग्राहा, मकर अने शिशुमार. ६४.

એમાં વળી મત્સ્યો પણ અનેક પ્રકારના છે તે આ પ્રમાણે. શ્લક્ષણ, તિમિ, તિમિંગળ, નક, તંદુલ, રોહિત, કણિક, પીઠ, પાઠીન, શકુલ, સહસ્રદંટ્ર, નલમીન, ઉલૂપી, પ્રોષ્ટી, મદ્ગુર, ચટ, ચટકર, પતાકા, અને અતિપતાતિકા આ સર્વે તેમજ એવાં ધીબ હોય તે સર્વે પણ મત્સ્યની જાતિઓ છે. ૬૫-૬૭.

કચ્છપ-કાચળા બે પ્રકારના છે: અસ્થિકચ્છપ અને માંસકચ્છપ ગ્રાહ પાંચ પ્રકારના છે તેનાં નામ:— દિલી, વેઢલા, સુદ્ધલા, પુલગા અને સીસાગરા. ૬૮.

મકર બે જાતના છે: શૌંડ અને મટ્ટ. શિશુમાર એક જ જાતના હોય છે. ૬૯.

એ સર્વે ' જળચર ' જીવો થયા.

હવે ' સ્થળચર ' વિષે.

કેચિદેકચુરાઃ કેચિદ્દ્વિચુરા અપરે પુનઃ ।

ગંડીપદાશ્ચ સનલ્પપદા અન્યે પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૭૧ ॥

અભિન્નાઃ સ્યુઃ ચુરા યેષાં તે સ્યુરેકચુરાભિધાઃ ।

ગર્દભાશ્વાદયસ્તે તુ રોમન્થં રચયન્તિ ન ॥ ૭૨ ॥

ભિન્ના યેષાં ચુરાસ્તેસ્યુદ્વિચુરા બહુજાતયઃ ।

મહિષા ગવયા ઉષ્ટ્રા વરાહલ્લગલ્લૈડકાઃ ॥ ૭૩ ॥

રુરવઃ શરભાશ્ચાપિ ચમરા રોહિષા મૃગાઃ ।

ગોકર્ણાદ્યા અમી સર્વે રોમન્થં રચયન્તિ વૈ ॥ ૭૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સ્યાત્પદ્મકર્ણિકા ગંડી તદ્વ્યેષાં પદાશ્ચ તે ।

હસ્તિગંડકલ્પદ્મગાદ્યા ગંડીપદાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૭૫ ॥

इति उत्तराध्ययनवृत्तौ ॥

પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ તુ—

ગંડી સુવર્ણકારાધિકરણસ્થાનમિતિ ॥

સ્થળચર એ પ્રકારનાં: (૧) ચોપગાં અને (૨) પરિસર્પક. એમાં પણ ચોપગાં ચાર જાતના છે:—(૧) એકખરીવાળા, (૨) બેખરીવાળા, (૩) ગંડીપદા અને (૪) નહોરવાળા. ૭૦-૭૧.

જેઓની ખરી છુટી ન હોતાં એકત્ર સધાયલી હોય છે એઓ એક ખરીવાળાં કહેવાય. એનું દષ્ટાન્ત ગર્દભ વગેરે જેઓ વાગોળતા નથી એ. ૭૨.

જેઓની ખરી લિન્ન એટલે વચ્ચે ફાટવાળી હોય છે એઓ બે ખરીવાળા કહેવાય. જેમકે પાડા, ગોધા, ભિંટ, ડુક્કર, બકરા, મેંઠા, રૂર, શરભ, ચમર, રોહિષ, મૃગ, ગોકર્ણ વગેરે વાગોળનારા પ્રાણીઓ. ૭૩-૭૪.

ગંડી એટલે પદ્મનું ખીજકોશ, અથવા વૃક્ષનું થડ,—એના જેવા જેમના પગ હોય એઓ ગંડીપદા કહેવાય. દષ્ટાન્ત તરીકે, હાથી—ગેંડા—ખડ્ગ વગેરે. ૭૫.

‘ ગંડી ’ શબ્દનો એ અર્થ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની વૃત્તિમાં કર્યો છે. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમાં તો ‘ ગંડી એટલે સોનીની એરણુ ’ એમ કહ્યું છે. ૧

૧. વર્તમાન કોષકારો તો ગંડી એટલે વૃક્ષનું થડ કહે છે. ‘ એરણુ ’ ને માટે તો એઓ ‘ ગંડુ ’ શબ્દ કહે છે.

યેષાં પદા નચ્ચૈર્દીર્ઘૈઃ સંયુતાઃ સ્યુઃ શુનામિવ ।
તીર્થકરૈસ્તે સનચ્ચપદા ઇતિ નિરૂપિતાઃ ॥ ૭૬ ॥

સિંહા વ્યાઘ્રા દ્વીપિનશ્ચ તરક્ષા ઋક્ષકા અપિ ।

શૃગાલાઃ શશકાશ્ચિન્નાઃ શ્વાનશ્ચાન્યે તથાવિધાઃ ॥ ૭૭ ॥

ઇતિ ચતુષ્પદાઃ ॥

ભુજોરઃપરિસર્પત્વાત્ પરિસર્પા અપિ દ્વિધા ।

તત્રોરઃપરિસર્પાશ્ચ ચતુર્ધા દર્શિતા જિનૈઃ ॥ ૭૮ ॥

અહયોઽજગરા આસાલિકા મહોરગા ઇતિ ।

અહયો દ્વિવિધા દર્વીકરા મુકુલિનસ્તથા ॥ ૭૯ ॥

દર્વીકરા ફણમૃતો યા દેહાવયવાકૃતિઃ ।

ફણાભાવોચિતા સા સ્યાત્ મુકુલં તદ્યુતાઃ પરે ॥ ૮૦ ॥

દર્વીકરા બહુવિધા દૃષ્ટા દૃષ્ટજગન્નયૈઃ ।

આશીવિષા દૃષ્ટિવિષા ઉગ્રભોગવિષા અપિ ॥ ૮૧ ॥

જેઓને પગે શ્વાનની જેમ દીર્ઘ નખ હોય છે એઓ ' નહોરવાળા ' કહેવાય છે. જેમકે, સિંહ, વાઘ, દીપડા, તરસ, રીંછ, શિયાળ, સસલા, ચિત્તા, શ્વાન, અને એવા ખીલ જે હોય તે. ૭૭.

એટલું ચતુષ્પદો વિષે.

હવે સ્થળચરનો ખીલો લેઈ ' પરિસર્પક '—તે વિષે.

' પરિસર્પક ' ના બે પ્રકાર છે: (૧) ભુજથી ચાલનારા અને (૨) પેટે ચાલનારા. પેટે ચાલનારાઓ વળી ચાર જાતના કહ્યા છે: સર્પ, અજગર, આસાલિક અને મહોરગ. એમાં પણ સર્પ બે જાતના આવે છે: દર્વીકર અને મુકુલી. ૭૮-૭૯.

જેમના દેહાવયવની આકૃતિ ક્ષણવાળી હોય તે દર્વીકર^૧; અને જેમના દેહાવયવની આકૃતિ ક્ષણરહિત હોય એ મુકુલી.^૨ ૮૦.

દર્વીકર એટલે ક્ષણીધર સર્પો ઘણી જાતના હોય છે: આશીવિષ, દૃષ્ટિવિષ, ઉગ્રવિષ,

૧. દર્વી=ક્ષણ-ક્ષણ.

૨. મુકુલ=કળી, ક્ષણનો અભાવ.

લાલાવિષાસ્ત્વગ્વિષાશ્ર શ્વાસોચ્છ્વાસવિષાં અપિ ।

કૃષ્ણસર્પાઃ સ્વેદસર્પાઃ કાકોદરાદયોઽપિ ચ ॥ ૮૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તત્ર ચ

આશીર્દંષ્ટ્રા વિષં તસ્યાં યેષામાશીવિષા હિ તે ।

જમ્બૂદ્વીપમિતં દેહં વિષસાત્કર્તુમીશ્વરાઃ ॥ ૮૩ ॥

શક્તેર્વિષય એવાયં ભૂતં ભવતિ ભાવિ નો ।

તાદ્રકૂશરીરાસમ્પત્ત્યા પંચમાંગેઽર્થતો હૃદઃ ॥ ૮૪ ॥

ઘોણસાઘ્યા મુકુલિનઃ इत्यેવમહયો દ્વિધા ।

एकाकारा अजगरा आसालिकानथ ब्रुवे ॥ ૮૫ ॥

અન્તમર્નુષ્યક્ષેત્રસ્ય કેવલં કર્મભૂમિષુ ।

કાલે પુનર્યુગલિનાં વિદેહેષ્વેવ પંચસુ ॥ ૮૬ ॥

ચક્ર્યર્ધચક્રિરામાણાં મહાનૃપમહીભૃતામ્ ।

સ્કન્ધાવારનિવેશાનાં વિનાશે સમુપસ્થિતે ॥ ૮૭ ॥

एवं च

નગરગ્રામનિગમખેટાદીનામુપસ્થિતે ।

વિનાશે તદધઃ સમ્મૂર્છન્ત્યાસાલિકસંજ્ઞકાઃ ॥ ૮૮ ॥ વિશેષકમ્ ॥

લોગવિષ, લાલાવિષ, ત્વગ્વિષ, શ્વાસોચ્છ્વાસવિષ, કૃષ્ણસર્પ, સ્વેદસર્પ, કાકોદર વગેરે. ૮૧-૮૨.

આશી એટલે દાઢ, એમાં જેઓને વિષ હોય તે આશીવિષ. એઓમાં જમ્બુદ્વીપપ્રમાણ દેહને પણ વિષમય કરવાનું સામર્થ્ય હોય છે. આતો કૃષ્ણ એઓની શક્તિ જણાવવાને માટે છે. બાકી એવડું શરીર હોતું નથી, અને એ એવી રીતે કદિ વિષમય થયું નથી, થતું નથી અને થવાનું પણ નહિં. આ ભાવાર્થનું પાંચમા અંગમાં કહ્યું છે. ૮૩-૮૪.

મુકુલી એટલે કૃષ્ણવિનાનાનું દષ્ટાન્ત ગોનસ જાતિના સર્પો છે. એ પ્રમાણે બેઊ પ્રકારના સર્પો થયા. પેટે ચાલનારાઓનો બીજો પ્રકાર અજગર. એ એક જ જાતના હોય છે. ૮૫.

હવે ત્રીજો પ્રકાર ' આસાલિક. ' એનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે:—

મનુષ્યક્ષેત્રની અંદર કેવળ કર્મભૂમિઓને વિષે તેમજ યુગળીઆના સમયમાં, પાંચે મહાવિદેહોમાં, ચક્રવર્તી-વાસુદેવ-તથા બળદેવ જેવા મહાન્ નૃપતિઓની સેનાના નાશને સમયે તેમ જ, નગર-ગામ-નિગમ અને બેટ વગેરેના વિનાશને વખતે એઓની નીચે આસાલિક નામના સંમૂર્છિત જન્તુ ઉત્પન્ન થાય છે. એઓ જ્યારે પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એમનું

અંગુલાસંખ્યભાગાંગાઃ પ્રથમોત્પન્નકા શ્રમી ।

વર્ધમાનશરીરાશ્ચોત્કર્ષાદ્ દ્વાદશયોજનાઃ ॥ ૮૯ ॥

બાહ્યપૃથુલત્વાભ્યાં જ્ઞેયાસ્તદનુસારતઃ ।

અજ્ઞાનિનોઽસંજ્ઞિનશ્ચ તે મિથ્યાદૃષ્ટ્યો મતાઃ ॥ ૯૦ ॥

ઉત્પન્ના એવ તે નશ્યન્ત્યન્તર્મુહૂર્ત્તજીવિતાઃ

નષ્ટ્રેષુ તેષુ તત્સ્થાને ગત્તા પતતિ તાવતી ॥ ૯૧ ॥

ભયંકરાથ સા ગત્તા રાક્ષસીવ બુભુક્ષિતા ।

ક્ષિપ્રં અસતિ તત્સર્વં સ્કન્ધાવારપુરાદિકમ્ ॥ ૯૨ ॥

ઉક્તં જીવસમાસે તુ સ્યુરેતે દ્વીન્દ્રિયા ઇતિ ।

શરીરોત્કર્ષસાધર્મ્યાદ્દેદ તત્ત્વં તુ કેવલી ॥ ૯૩ ॥

મહોરગા બહુવિધા કેચિદંગુલદેહકાઃ ।

તત્પૃથક્ત્વાંગકાઃ કેચિદ્વિતસ્તિતનવઃ પરે ॥ ૯૪ ॥

એવં રત્નિકુક્ષિચાપૈર્યોજનૈસ્તચ્છૈતૈરપિ ।

પૃથક્ત્વવૃદ્ધ્યા યાવન્તે સહસ્રયોજનાંગકાઃ ॥ ૯૫ ॥

સ્થલે જલેઽપિ વિચરન્ત્યેતે સ્થલોદ્ભવા અપિ ।

નરક્ષેત્રે ન સન્ત્યેતે બાહ્યદ્વીપસમુદ્રગાઃ ॥ ૯૬ ॥

શરીર માત્ર અંગુળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડું હોય છે અને પછી વધતું વધતું છેવટ ખાર યોજનનું થાય છે અને એમની બાઘાઈ-પહોળાઈ પણ પ્રમાણમાં વધી હોય છે. એઓ જ્ઞાન-રહિત, સંજ્ઞારહિત અને મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે. એઓ ઉત્પન્ન થતાં જ અન્તર્મુહૂર્ત્તની અંદર મૃત્યુ પામે છે અને મૃત્યુ બાદ એ સ્થળે એમના શરીર જેવડી ખાડ પડી જાય છે. એ ખાડ બાજુ એક ભયંકર ક્ષુધાતુર રાક્ષસાણી હોયની એમ એ સેનાને તથા નગર વગેરેને તુરત ગળી જાય છે. ૮૬-૯૨.

એમને ‘ જીવસમાસ ’ માં તેો શરીરના ઉત્કર્ષના સાધર્મ્યને લીધે બેઈન્દ્રિયો કહ્યા છે. તત્ત્વ તેો કેવળી બાજુ. ૯૩.

ચોથો પ્રકાર ‘ મહોરગ ’ નો. મહોરગો અનેક પ્રકારના છે. કોઈ આંગળ જેવડા; કોઈ પૃથક્ત્વ આંગળ જેવડા; કોઈ વેંત જેવડા; કોઈ પૃથક્ત્વ હાથ જેવડા, કુક્ષિ જેવડા, ધનુષ્ય જેવડા, યોજન જેવડા, સો યોજન જેવડા અને છેક હજાર યોજન જેવડા પણ હોય છે. ૯૪-૯૫.

इति उरःपरिसर्पाः ॥

वक्ष्ये भुजपरिसर्पस्ते त्वनेकविधाः स्मृताः ।

नकुला सरटा गोधा ब्राह्मणीगृहगोधिकाः ॥ ९७ ॥

छुच्छुंदरीमूषकाश्च हालिनीजाहकादयः ।

एवं स्थलचरा उक्ता उच्यन्ते खचरा अथ ॥ ९८ ॥

ते चतुर्धा लोमचर्मसमुद्गविततच्छदाः ।

तत्र हंसाः कलहंसाः कपोतकेकिवायसाः ॥ ९९ ॥

ढंकाः कंकाश्चक्रवाकाश्चकोरक्रौंचसारसाः ।

कर्पिंजलाः कुर्कुटाश्च शुકતિત્તિરલાવકાઃ ॥ ૧૦૦ ॥

हारीताः कोकिलाश्चाषाः बकचातकखंजनाः ।

शकुनिचटकागृध्राः सुग्रहश्येनसारिकाः ॥ ૧૦૧ ॥

शतपत्रभरद्वाजाः कुम्भकाराश्च टिट्ठिभाः ।

दुर्गकौशिकदात्यूहप्रमुखा लोमपक्षिणः ॥ ૧૦૨ ॥ कलापकम् ॥

એઓ સ્થળપર ઉત્પન્ન થયેલા છતાં સ્થળમાં ને જળમાં—ઉભયત્ર વિચરે છે. મનુષ્યક્ષેત્રમાં એમની ઉત્પત્તિ નથી, પણ બાહ્ય દ્વીપસમુદ્રોમાં છે. ૯૬.

એટલું ‘ ઉરપરિસર્પ ’ એટલે પેટે ચાલનારા સ્થળચરો વિષે.

હવે ‘ ભુજપરિસર્પ ’ એટલે ભુજ્જઓવડે ચાલનારાઓ પણ અનેક પ્રકારના છે: નોળીઆ, સરડા, ગોધા, બ્રાહ્મણી, ગરોળી, છછુંદર, ઉંદર, હાલિની, બહુક વગેરે. ૯૭-૯૮.

આ પ્રમાણે સ્થળચરો વિષે વિવેચન કર્યું.

હવે ‘ ખેચર ’ વિષે.

ખેચર ચાર પ્રકારના છે: (૧) લોમપક્ષી, (૨) ચર્મપક્ષી, (૩) સમુદ્રગપક્ષી અને (૪) વિતતપક્ષી. ૯૯.

હંસ, કલહંસ, કપોત, મોર, કાગડા, ઢંક, કંક, ચક્રવાક, ચકોર, કૌંચ, સારસ, કર્પિંજલ, કુકડા, પોપટ, તેતર, લાવરી, હારિત, કોકિલ, ચાષ, બગલાં, ચાતક, ખંજન, સમડી, ચકલાં, ગીધ, સુઘરી, શ્યેન, સારિકા, શતપત્ર, ચંડોળ, કુંભકાર, ટીટીડા, દુર્ગા, ધ્રુવડ, અને દાત્યૂહ વગેરે ‘ લોમપક્ષી ’ છે. ૧૦૦-૧૦૨.

વલ્ગુલીચર્મચટિકા આટિભારુંડપક્ષિણાઃ ।

સમુદ્રવાયસા જીવંજીવાઘ્યાશ્ચર્મપક્ષિણાઃ ॥ ૧૦૩ ॥

સમુદ્રગવત્સંઘટિતૌ યેષામુદ્ગયનેઽપિ હિ ।

પક્ષૌ સ્યાતાં તે સમુદ્રગપક્ષિણાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૧૦૪ ॥

અવસ્થાનેઽપિ યત્પક્ષૌ તતૌ તે વિતતચ્છદાઃ ।

ઇમૌ સ્તઃ પક્ષિણાં ભેદૌ દ્વૌ બાહ્યદ્વીપવાર્ધિષુ ॥ ૧૦૫ ॥

સંમૂર્છિમા ગર્ભજાશ્ચેત્યમી સ્યુર્દ્વિવિધાઃ સમે ।

વિના યે ગર્ભસામગ્રીં જાતાઃ સંમૂર્છિમાશ્ચ તે ॥ ૧૦૬ ॥

તથા ગર્ભાદિસામગ્ર્યા યે જાતાસ્તે હિ ગર્ભજાઃ ।

આસાલિકાન્વિના સંમૂર્છિમા એવ હિ તે ધ્રુવમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

યત્તુ સૂત્રકૃતાંગે આહારપરિજ્ઞાધ્યયને આસાલિકા ગર્ભતયા ઉક્તાઃ તે તત્સદ્દશનામાનો વિજાતીયા એવ સંભાવ્યન્તે । અન્યથા પ્રજ્ઞાપનાદિભિઃ સહ વિરોધાપત્તેઃ ॥

અપર્યાસાશ્ચ પર્યાસાઃ પ્રત્યેકં દ્વિવિધા ઇમે ।

એવં પંચાક્ષતિર્યંચઃ સર્વેઽપિસ્યુશ્ચતુર્વિધાઃ ॥ ૧૦૮ ॥

વાગલાં, આમાચીડીયાં, આટી, ભારુંડ, સમુદ્રના કાગડા, અને જીવંજીવ ઇત્યાદિ ‘ચર્મપક્ષી’ છે. ૧૦૩.

ઉડતી વખતે પણ જેઓની પક્ષ એટલે પાંખ સમુદ્રગ એટલે દાળડાની જેમ ખીડાયલી રહે છે એઓ ‘સમુદ્રગપક્ષી’ કહેવાય છે. ૧૦૪.

અને સ્થિર રહ્યા છતા પણ જેઓની પાંખો વિસ્તરેલી હોય છે એઓ ‘વિતતપક્ષી’ કહેવાય છે.

છેલ્લા બે ભાતના પક્ષીઓ મનુષ્યક્ષેત્રની બહારના દ્વીપસમુદ્રોમાં જ છે. ૧૦૫.

આ સર્વે વળી સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ—એમ બે પ્રકારના છે. ગર્ભની સામગ્રીવડે ઉત્પન્ન થાય એ ‘ગર્ભજ’; અને એવી સામગ્રી વિના ઉત્પન્ન થાય એ ‘સંમૂર્છિમ’. આસાલિકાન્વિતિ સંમૂર્છિમ છે. તે શિવાયના અન્ય સર્વ ગર્ભજ છે. ૧૦૬-૧૦૭.

‘સૂત્રકૃતાંગ’ ના આહારપરિજ્ઞાઅધ્યયનમા ‘આસાલિકો’ ને ગર્ભજ કહ્યા છે—તે આસાલિકો સદ્દશનામવાળી કોઈ ખીજી ભાતિ હશે. એમ ન હોય તો, પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમા કહ્યું છે એની સાથે વિરોધ આવે.

इति भेदाः ॥ १ ॥

विकलाक्षवदुक्तानि स्थानान्येषां जिनेश्वरैः ।

तत्तत्स्थानविशेषस्तु स्वयं भाव्यो विवेकिभिः ॥ १०९ ॥

इति स्थानानि ॥ २ ॥

पंच पर्याप्तयोऽमीषां पर्याप्तिं मानसीं विना ।

संમૂર્છિમાનામન્યેષાં પુનરેતા ભવન્તિ ષટ્ ॥ ૧૧૦ ॥

असंज्ञिनोऽमनस्का यत्प्रवर्त्तन्तेऽशनादिषु ।

आहारसंज्ञा सा ज्ञेया पर्याप्तिर्न तु मानसी ॥ १११ ॥

अथवाल्पं मनोद्रव्यं वर्त्ततेऽसंज्ञिनामपि ।

प्रवर्त्तन्ते निवर्त्तन्ते तेऽपीष्टानिष्टयोस्ततः ॥ ११२ ॥

સંમૂર્છિમાનાં પ્રાણાઃ સ્યુર્નવાન્યેષાં ચ તે દશ ।

इति पर्याप्तयः ॥ ३ ॥

लक्षाश्चतस्रो योनीनामेषां सामान्यतः स्मृताः ॥ ११३ ॥

સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ-એ પ્રત્યેકના વળી 'પર્યાપ્ત' અને 'અપર્યાપ્ત' એમ બે લેહ છે. એવી રીતે પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોના ચાર પ્રકાર થયા. ૧૦૮.

એ પ્રમાણે, શ્લોક ૬૨ થી શ્લોક ૧૦૮ સુધીમાં પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોના લેહ સમજાવ્યા.

હવે એમનાં 'સ્થાન'. (દ્વાર ૨ બ્લું).

એમનાં સ્થાન વિકલેન્દ્રિય જીવોની જેવાં કહ્યાં છે તે તે સ્થાનવિશેષ બુદ્ધિમાનોએ સ્વયં સમજી લેવાં. ૧૦૯.

હવે એમની પર્યાપ્તિ વિષે. (દ્વાર ૩ બ્લું).

એ જીવોમાં જે સંમૂર્છિમ છે એઓને મનપર્યાપ્તિ શિવાયની પાંચ પર્યાપ્તિ છે અને જે ગર્ભજ છે એઓને છ પર્યાપ્તિ છે. ૧૧૦.

સંજ્ઞા કે મન એક્યેવાનું ન હોવા છતાં પણ એઓની આહાર આદિને વિષે પ્રવૃત્તિ છે એ એઓની આહારસંજ્ઞાને લીધે સમજવું. એ કંઈ મન:પર્યાપ્તિ ન કહેવાય. અથવા તેા અસંજ્ઞિઓને પણ અદ્ય મનોદ્રવ્ય હોય છે એને લીધે, એઓ ઇષ્ટકાર્યને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે અને અનિષ્ટ કાર્યથી પાછા હઠે છે. વળી સંમૂર્છિમોને પ્રાણુ નવ હોય છે, અને ગર્ભજોને દશ હોય છે. ૧૧૧-૧૧૩.

इति योनिसंख्याः ॥ ४ ॥

एवं समूर्द्धिमगर्भोद्भवभेदाविवक्षया ।

लक्ष्णाणि कुलकोटीनामेषामित्याहुरीश्वराः ॥ ११४ ॥

अध्यर्धानि द्वादशैव भवन्ति जलचारिણाम् ।

खचराणां द्वादશાથ ચતુષ્પદાંગિનાં દશ ॥ ૧૧૫ ॥

दशैवोरगजीवानां भुजगानां नवेति च ।

एषां सार्धत्रिपंचाशल्लक्षाणि कुलकोटयः ॥ ११६ ॥

इति कुलसंख्या ॥ ५ ॥

विवृता योनिरेतेषां समूर्द्धिमशरीरिणाम् ।

गर्भजानां भवत्येषां योनिर्विवृतसंवृता ॥ ११७ ॥

समूर्द्धितानां त्रैधेयं सचित्ताचित्तमिश्रका ।

गर्भजानां तु मिश्रैव यदेषां गर्भसम्भवे ॥ १૧૮ ॥

जीवात्मसात्कृतत्वेन सचित्ते शुक्रशोणिते ।

तत्रोपयुज्यमानाः स्युः अचित्ताः पुद्गलाः परे ॥ ૧૧૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

એમની યોનિસંખ્યા વિષે. (દ્વાર ૪ થું)

તિર્થંચ પંચેન્દ્રિયોની યોનિસંખ્યા સાધારણરીતે ચાર લાખ ગણાય છે.

એમની કુળસંખ્યા વિષે. (દ્વાર ૫ મું).

શ્રી તીર્થંકરેએ તિર્થંચ પંચેન્દ્રિયોની કુળસંખ્યા, ' સમૂર્ધિમ ' કે ' ગર્ભજ ' ના ભેદની વિવક્ષાવિના કહી છે, અને તે આ પ્રમાણે કહી છે:—જળચરજીવોની સાડાખાર લાખ, ખેચરજીવોની ખારલાખ, ચતુષ્પદોની દશ લાખ, ' ઉરપરિસર્પો ' ની દશ લાખ, અને ભુજપરિસર્પોની નવ લાખ—એ પ્રમાણે એકંદર સાડી ત્રેપન લાખ. ૧૧૪-૧૧૬.

હવે એમના યોનિસ્વરૂપ વિષે. (દ્વાર ૬ હું.)

એમનામા જે સમૂર્ધિમ છે એમની 'વિવૃત' યોનિ છે. અને જે ગર્ભજ છે એમની 'વિવૃત-સવૃત' યોનિ છે. વળી સમૂર્ધિમોની (૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત, અને (૩) સચિત્તાચિત્ત—એમ ત્રણ પ્રકારની યોનિ છે; અને ગર્ભજોની કૃત્ત 'સચિત્તાચિત્ત' યોનિ છે, કેમકે એમને ગર્ભનો સંલપ હોય છે ત્યારે શુક્ર અને શોણિત સચિત્ત થાય છે (કેમકે એમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે) અને એમાં ઉપયોગમાં આવતા અન્ય પુદ્ગલો અચિત્ત હોય છે. વળી સમૂર્ધિમોની

સંમૂર્છિમાનાં ત્રિવિધા શીતોષ્ણમિશ્રભેદતઃ ।

ગર્ભજાનાં તિરશ્ચાં તુ ભવેન્મિશ્રૈવ કેવલમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

इति योनिसंवृतत्वादि ॥ ६ ॥

પૂર્વકોટિમિતોત્કૃષ્ટા સ્થિતિઃ સ્યાજ્જલચારિણામ્ ।

ચતુષ્પદાનાં ચતુરશીતિવર્ષસહસ્રકા ॥ ૧૨૧ ॥

વત્સરાણાં ત્રિપંચાશત્ સહસ્રાણ્યુરગાંગિનામ્ ।

ભુજગાનાં દ્વિચત્વારિંશત્સહસ્રા સ્થિતિર્મતા ॥ ૧૨૨ ॥

સ્વચરાણાં સહસ્રાણિ દ્વાસપ્તતિઃ સ્થિતિર્ગુરુઃ ।

સંમૂર્છિમાનાં સર્વેષામિત્યુત્કૃષ્ટા સ્થિતિર્ભવેત્ ॥ ૧૨૩ ॥

ગર્ભજાનાં પૂર્વકોટિરુત્કૃષ્ટા જલચારિણામ્ ।

ચતુષ્પદાનામુત્કૃષ્ટા સ્થિતિઃ પલ્યોપમત્રયમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

ભુજોરઃપરિસર્પાણાં પૂર્વકોટિઃ સ્થિતિર્ગુરુઃ ।

સ્વચરાણાં ચ પલ્યસ્યાસંખ્યેયાંશો ગુરુઃ સ્થિતિઃ ॥ ૧૨૫ ॥

ગર્ભજાનાં તિરશ્ચાં સ્યાદોષેનોત્કર્ષતઃ સ્થિતિઃ ।

પલ્યત્રયં સમેષામપ્યવરાંતર્મુહૂર્ત્તકમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

શીત, ઉષ્ણ અને શીતોષ્ણ-એમ ત્રણ જાતની યોનિ છે, અને ગર્ભજની માત્ર શીતોષ્ણ યોનિ છે. ૧૧૭-૧૨૦.

હવે એમની ભવસ્થિતિ વિષે. (દ્વાર ૭ મું)

આ તિર્યચપચેન્દ્રિયોમાં જેઓ જળચર છે એઓની ભવસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટતઃ પૂર્વકોટિ છે, ચતુષ્પદોની ચોરાશી હજારવર્ષ છે, ઉરપરિસર્પની ત્રેપનસહસ્રવર્ષ, ભુજપરિસર્પની એતાલીશ-હજાર વર્ષ અને એચરની ખેડોતેરસહસ્ર વર્ષની છે. આ સર્વ સ્થિતિઓ ઉત્કૃષ્ટતઃ સમજવી, અને સર્વ ' સંમૂર્છિમા ' ની સમજવી. ૧૨૧-૧૨૩.

વળી (આ તિર્યચપચેન્દ્રિયોમાં) જેઓ ગર્ભજ જળચર છે એઓની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ પૂર્વકોટિની, તેવા ચતુષ્પદોની ત્રણ પલ્યોપમની, તેવા ભુજપરિસર્પ તથા ઉરપરિસર્પની પૂર્વકોટિની, અને તેવા એચરોની પલ્યોપમના અસંખ્યમા અંશ નેટલી છે. ૧૨૪-૧૨૫.

ગર્ભજ પચેન્દ્રિયતિર્યચોની ' ઓઘથી ' ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમની ભવસ્થિતિ છે. સ્રઘણા તિર્યચપચેન્દ્રિયોની ભવસ્થિતિ જઘન્યતઃ તો માત્ર અન્તર્મુહૂર્ત્તની જ છે. ૧૨૬.